This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

LSoc3061.20

Harvard College Library

FROM THE FUND OF

CHARLES MINOT

(Class of 1828).

Received C 11 1891

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

TWEEDE REEKS.

Vijfde Deel.

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1876.

~~IX.169~~
LSoc3061.20

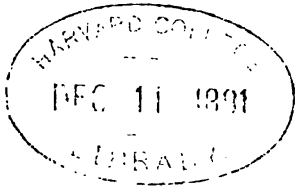

Minot fund.

GEDRUKT BIJ DE ROEVER-KRÖBER-BAKELS.

INHOUD

VAN HET

VIJFDE DEEL

DER

TWEEDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering	gehouden	14	September	1874	. . . . .	blz.	1.
"	"	12	October	"	. . . . .	"	7.
"	"	9	November	"	. . . . .	"	14.
"	"	14	December	"	. . . . .	"	50.
"	"	11	Januari	1875	. . . . .	"	81.
"	"	15	Februari	"	. . . . .	"	93.
"	"	8	Maart	"	. . . . .	"	101.
"	"	12	April	"	. . . . .	"	113.
"	"	10	Mei	"	. . . . .	"	178.
"	"	14	Juni	"	. . . . .	"	181.
"	"	13	September	"	. . . . .	"	193.
"	"	11	October	"	. . . . .	"	224.
"	"	8	November	"	. . . . .	"	245.
"	"	13	December	"	. . . . .	"	292.
"	"	10	Januari	1876	. . . . .	"	313.
"	"	14	Februari	"	. . . . .	"	373.

VERSLAGEN.

Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie (1875) . blz. 95.
" " " (1876) . " 377.
Programma certaminis poetici (1875). . . . . " 111.
" " " (1876). . . . . " 387.
Verslag over eene verhandeling van den heer C. LEEMANS. " 186.
Rapport over eene verhandeling van den heer H. KERN. " 317.

MEDEDEELINGEN.

W. C. Mees, Opmerkingen omtrent gelijke verdeeling van belasting . . . . . " 18.
J. Dirks, Numismatische mededeeling . . . . . " 44.
M. J. de Goeje, Bijdrage tot de gesch. der Zigeuners . " 56.
W. G. Brill, Eene gissing omtrent de oudste verhuizing der volken . . . . . " 87.
M. J. de Goeje, Over den Zwaardcultus . . . . . " 105.
——————— Verklaring der Gemmen met Pehlevi-legenden in den Haag door Dr. A. D. MORDTMANN. " 108.
H. van Herwerden, Quaestiones Homericae . . . . . " 115.
J. P. N. Land, De Hierosolymitaansche bijbelvertaling . " 196.
M. de Vries, ΑΕΙΦΑΡ . . . . . " 209.
J. C. G. Boot, Over twee onlangs ontdekte fragmenten van een leven van Cato van Utica. . . . . " 238.

C. Leemans, Oud-Aegyptische geneeskundige handschriften. . . . . blz. 250.
J. de Wal, het nationale element in de strafwetgeving. " 296.
H. van Herwerden, de locis nonnullis Aeschyli et Sophoclis. I. Ad Aeschylum . . . . . " 319.
J. P. N. Land, On a supposed improvement in Formal Logic . . . . . " 358.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 14den SEPTEMBER 1874.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, J DE WAL, W. J. KNOOP, J. E. GOUDSMIT, P. J. VETH, B. J. LINTELO DE GEER, J. A. FRUIN, A. KUENEN, S. A. NABER, L. A. J. W. SLOET, H. KERN, B. D. H. TELLEGEN, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, C. VOSMAER, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, R. VAN BONEVAL FAURE TH. JORISSEN, en de secretaris J. C. G. BOOT.

De heer Leemans heeft zijne afwezigheid verontschuldigd.

Bij den secretaris zijn ingekomen en worden aan de vergadering medegedeeld: 1°. een brief van het gemeente-bestuur van Alkmaar, ten geleide van een exemplaar der photographische afdruk van den brief, die tijdens het beleg in 1573 door den stadstimmerman van der Meij aan Sonoy is overgebracht en die op het raadhuis te Alkmaar bewaard wordt; 2°. twee gedrukte circulaires van den heer Textor de Ravisi te St. Etienne, betreffende het internationale congres van Orientalisten, dat heden te Londen geopend wordt; 3°. het vierde deel van Duruy's histoire des Romains, ten geschenke van den schrijver. Aan den secretaris wordt opgedragen voor de sub 1 en 3 genoemde geschenken den dank der Akademie te betuigen.

Vervolgens spreekt de heer de Geer over de *liber legis Saxonum* en de daarmede samenhangende capitulariën. Hij vangt aan met eene beschouwing van de *capitulatio de partibus Saxoniae* en tracht zoowel uit den inhoud als uit den vorm aan te wijzen dat dit geen capitulare is, maar eene compilatie door een' geestelijken uit verscheidene verordeningen gemaakt, die door Karel den Grooten na de onderwerping van ettelijke gedeelten van Saxen en bij de invoering van het christendom in die landen uitgevaardigd waren. Die verordeningen zelve zijn verloren geraakt, maar in die capitulatio vinden wij daaruit in de maiora capitula een reeks van met den dood strafbaar gestelde misdrijven tegen de kerk, hare instellingen en dienaren en tegen de kristelijke leer bijeen gebracht, bij welke de priester van de doodstraf kon vrij maken c. 14. Daarnevens zijn in eene bepaalde orde minora capitula geplaatst, waarin allerlei voorschriften gevonden worden, bij welker nakoming de kerk belang had of waarop de geestelijkheid had toe te zien. Daar vele van die bepalingen slechts eene voorbijgaande beteekenis hadden, laat zich daaruit het verdwijnen der verordeningen zelve verklaren. Toevallig bleef de capitulatio in het vaticaansche handschrift bewaard, die vóór de lex Saxonum samengesteld in c. 33 met de benaming lex Saxonum niet het saksische volksrecht, maar de volksgewoonte der Saksers bedoelt.

Ook bij den inhoud van het capitulare Saxonicum van het jaar 797 staat de spreker stil, om aan te wijzen dat al de bepalingen betrekking hebben op den konings- en gravenban, de priesters, de missi en de graven, en op het recht der vorsten bij gericht en straf. Hij beschouwt de slotbepaling als een later bijvoegsel.

De liber legis Saxonum is niet vrij van latere bijvoegingen. Als zoodanig wijst de spreker aan de verklaring van de ruoda in c. 13, de woorden *lex Francorum* bij c. 24, de waardebestemmingen in c. 66, en wat in het Spangenbergsche handschrift aan c. 22, 23, 36 en 38 is toegevoegd. De lex bestaat uit de volgende stukken. Vooreerst bevat zij een boetregister op doodslag en verwonding van den nobilis c. 1—20, waarvan echter de drie laatsten een later toevoegsel uitmaken. Ten anderen eene opgave van met

den dood strafbare feiten, niet zonder onderscheidene latere bijvoegsels van handelingen tegen de kerk, tegen den frankischen vorst, tegen den dominus en de zijnen, c. 21—38. Ten derden een reeks bepalingen uit eene frankische verordening ontleend, c. 61—65 en c. 39, tot verzekering van het eigendomsrecht en betreffende den liber sub tutela nobilis en van den litus regius, om de onzekerheid van hun rechtstoestand, een gevolg der verbanning van vele nobiles, op te heffen. Ten vierden bepalingen wegens aansprakelijkheid van onderscheiden handelingen c. 50—60, waarbij de spreker doet opmerken, dat c. 58 waarschijnlijk uit c. 56 is ontleend, en dat ook c. 60 eene later ingeschoven bepaling is. Eindelijk ten vijfden een uittreksel eener beschrijving van het bestaande recht op het huwelijk en de voogdij der vrouw, c. 40—49, waarin sporen van frankischen invloed zichtbaar zijn.

Over den tijd der samenstelling van deze verzameling merkt de spreker op dat dit na 797 moet geweest zijn, daar c. 38 de bepaling van c. 8 van het capitular van dat jaar onderstelt, dat echter die samenstelling waarschijnlijk niet later dan in de eerste jaren der negende eeuw kan hebben plaats gehad en wel onder den invloed en misschien op last van Karel, opdat de in Saksen toen geldende rechtsbepalingen, zooals die in de gerichten werden toegepast, gemakkelijk zouden kunnen overzien worden. Het is evenwel niet twijfelachtig dat men daarbij niet te denken heeft aan een als wet of capitular vastgesteld geheel. Deze volksrechten zijn zekerlijk nooit afgekondigd als eigenlijke wetten, maar zij zijn op 's vorsten last uit bestaande bronnen verzameld ten dienste van hen, die met de zorg voor de handhaving van het recht belast waren.

De voorzitter vraagt of het gesprokene voor de Verslagen wordt aangeboden, waarop een ontkennend antwoord volgt, en opent daarop de gelegenheid tot discussie.

De heer de Wal, hoezeer het kritisch overzicht dat de spreker gegeven heeft van den inhoud der lex Saxonum waarderend, verklaart zich niet te kunnen vereenigen met de aangevoerde bewijsgronden voor de meening, dat die lex van later dagteekening zou zijn dan het capitular of liever de

capitula, quae de partibus Saxoniae constituta sunt, in 785 te Paderborn openbaar gemaakt. In strijd met de meening van den heer de Geer blijft hij het gevoelen aankleven, dat de redactie der lex Saxonum is vastgesteld voor de uitvaardiging dier capitula. Daartoe dwingen de woorden in laatstgenoemde voorkomende: *De periuris secundum legem Saxonorum sit.* Die woorden kunnen niet slaan op een saksisch gewoonterecht, dat vóór de frankische heerschappij zou hebben gegolden. De geestelijkheid, die Karel den Grooten ter zijde stond, en aan wier gezag de bepalingen dier capitula haar ontstaan te danken hebben, kon onmogelijk naar eene wetgeving verwijzen of een rechtstoestand bestendigen, die al bestaan had, toen de Saksers nog niet Kristenen waren, en allerminst bij het punt van den meineed zich vergenoegen met eene bloote verwijzing naar het vroegere recht.

Zijns inziens is de lex Saxonum uit vier deelen samengesteld, die ontleend zijn aan verordeningen, welke op verschillende tijden en in verschillenden vorm waren vastgesteld, te weten *a* art. 1—20; *b* art. 21—23; *c* art. 24—60; *d* art. 61—66. Hoogst waarschijnlijk kwamen art. 21—23 reeds in de eerste redactie van het nieuwe volksrecht voor. Die redactie, al verschilde zij eenigermate van de ons bekende, is toch onder frankischen invloed tot stand gebracht; zij moest dienen om de Kristelijke godsdienst wortel te doen schieten in de saksische gemeenten, en door strenge strafbepalingen evenzeer de eeredienst beschermen, als de afgoderij verdelgen en de sporen van het heidendom uitwisschen. Toen zij eenmaal gold, kon de vorst in eene latere verordening zeer goed verklaren: *De periuris secundum legem Saxonorum sit*, woorden zonder beteekenis, zooals Stobbe reeds opmerkte, als men ze op ongeschreven gewoonterecht laat slaan. Daarenboven indien er een onderwerp was, waaromtrent men het niet bij het oude recht kon laten berusten, 't was wel de meineed. Als de capitula, zooals de spreker stelde, tusschen 772 en 785 gemaakt zijn, toen maiora capitula met bedreiging van doodstraf tot handhaving der kerkelijke tucht noodig waren, zou dan dezelfde vorst, die in 779 voor andere gedeelten van zijn rijk de straf der periuri had vastgesteld, hier zich tot eene verwijzing naar het heidensche gebruik

bepaald hebben? Zal hij niet veeleer gedoeld hebben op de voorschriften der lex Saxonium: *Qui sciens periuraverit, capite puniatur. Qui nesciens periuraverit, manum suam redimat auctor sacramenti?* En zou, aangenomen de veronderstelling van den spreker over den oorsprong der capitula de partibus Saxoniae, de geestelijke die ze verzamelde wel reden gehad hebben om juist die bepaling over te nemen, die voor zijn doel weinig geschikt was? Het onderling verband van art. 21—23 verbiedt zulk eene opvatting. Alles ziet hier op de kerk en op feiten, die strafbaar zijn omdat ze of in de kerk of tegen het hoogste wezen, wiens naam lichtvaardig werd ingeroepen, gepleegd werden.

De heer Fruin wenscht van den spreker te vernemen, hoe hij het verschil verklaart dat er tusschen de capitulatio de partibus Saxoniae en de liber legis Saxonum bestaat.

De heer Kern vraagt of hij goed verstaan heeft, dat de spreker den litus bij de Saksers in een anderen toestand zich denkt, als bij de Franken, en merkt op dat het getal twaalf niet alleen bij de Saksers, maar bij alle Germanen een rol speelde. Voor 120 hadden de Franken zelfs een eigen woord.

De heer de Geer antwoordt op de gemaakte bedenkingen. Hij erkent dat de woorden *de periuris* cet. tegen hem schijnen te pleiten, maar zijne meening niet omwerpen, daar zij niet in een capitulare, maar in eene private capitulatio staan. Over den tijd van het samenstellen dier capitulatio heeft hij niet gesproken en durft daarover niets beslissen.

In antwoord op de vraag van den heer Fruin zegt hij dat de punten van verschil bewijzen opleveren van een vroegeren en van een lateren toestand, en op de opmerkingen van den heer Kern stemt hij toe, dat de litus ook bij andere Germanen gevonden wordt, maar dat hij bij de Saksers een vrij man was, en dat waar hij sprak over het twaalftal bij gelegenheid van de ruoda, hij alleen van de Saksers gewaagde, zonder daarom te ontkennen dat dat getal bij andere Germaansche stammen insgelijks in eere was.

Daar de tijd te ver gevorderd is om eene aangekondigde bijdrage van den heer Naber te hooren, wordt de vergadering gesloten, nadat de heeren Fruin, Veth en van Boneval Faure exemplaren hunner werken: Instructie voor de stad Haarlem, door Ph. Wielant, uitgegeven en toegelicht door Mr. J. A. Fruin, Java 9de en 10de aflevering, en het Nederlandsch burgerlijk procesrecht 2de deel voor de boekerij hebben aangeboden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den OCTOBER 1874.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, A. RUTGERS, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, L. PH. C. VAN DEN BERGH, G. DE VRIES AZ., J. E. GOUDSMIT, H. KERN, S. A. NABER, B. J. LINTELO DE GEER, M. J. DE GOEJE, J. A. FRUIN, S. VISSERING, J. T. BUYS, TH. BORRET, N. BEETS, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, C. VOSMAER en de secretaris J. C. G. BOOT.

Na lezing en goedkeuring van het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen een brief uit Val Richer van 13 September ll., waarbij de naaste betrekkingen kennis geven van het overlijden van François Pierre Guillaume Guizot op den 12den dier maand. Daar de heer Guizot buitenlandsch lid der Akademie was, draagt de afdeeling de beantwoording aan haren secretaris op.

De heer Naber levert eene bijdrage tot de Homerische quaestie. Na een overzicht gegeven te hebben van hetgeen door F. A. Wolf en na hem door Lachmann en anderen in dat opzicht geschreven is, merkt hij op dat de strijd steeds voortduurt, en er zeer weinig kans is, dat in den eersten tijd eene bevredigende oplossing zal gevonden worden. Een

tiental jaren geleden mochten wellicht de volgelingen van Lachmann het hoogste woord voeren, maar sedert dien tijd hebben zijne bestrijders nieuwen moed gekregen door de hulptroepen, welke Nutzhorn, Kammer en Volkmann hebben aangevoerd. Het schijnt evenwel dat beide partijen in de hitte van het gevecht meestal te veel uit het oog verliezen, wat Wolf zeer naar waarheid heeft opgemerkt in de Prolegomena p. 236, dat in de beide gedichten bijna alles *congruit in idem ingenium, in eosdem mores, in eandem formulam sentiendi et loquendi.* Bij het bespreken der onloochenbare en merkwaardige tegenstrijdigheden, mocht men wel het oog wat meer gericht houden op de even onloochenbare en merkwaardige punten van overeenkomst. Het doel der spreker is daartoe eene bijdrage te leveren.

Het schijnt thans wel niet te kunnen worden weêrsproken, dat de verhalen nopens eene op gezag van Pisistratus ondernomen recensie van Homerus allen redelijken grond missen. Intusschen, moet er al worden aangenomen, dat de Ilias en de Odyssea geruimen tijd voor Pisistratus reeds omstreeks den vorm hadden, dien zij in het algemeen hebben bewaard, dan is daarmede de theorie van Lachmann nog niet omver geworpen, maar slechts in een ouder tijdperk verplaatst. De spreker sluit zich aan bij de resultaten van hen, die meenen dat bij het begin der Olympiaden-rekening de Cyclici denzelfden dichter gekend hebben, dien wij nog bezitten. De versmelting der thans oogenschijnlijk samenhangende deelen, moet dus in eene vroegere periode hebben plaats gehad. De spreker zou voor zich zelven, zonder dit thans tot een punt van bespreking te maken, zich liefst aansluiten aan de zoogenoemde tweede hypothese van Wolf, die in later jaren vasthield aan hetgeen men na hem in Duitschland eene *Urilias* genoemd heeft.

Aan de hand van Grote, History of Greece II. p. 160 Edit. Amer., wil de spreker nu aantoonen, dat die onderlinge overeenkomst in taal, zeden en gebruiken, waarvan Wolf spreekt, inderdaad terugwijst op een tijdvak, dat veel ouder moet zijn dan dat van Pisistratus. Wat de taal aangaat, herinnert hij aan die talrijke woorden, wier vaste nimmer misbruikte beteekenis geheel van die eener latere periode

afwijkt, zooals door Aristarchus is aangetoond, wiens resultaten door Lehrs zijn bijeengebracht. Reeds Wolf had het gewicht van dit argument gevoeld en was daardoor in de engte gedreven en verleid tot de ongelukkige gissing: »Quid autem? si mirificum illum concentum in primis Aristarchi eleganti ingenio et doctrinae debemus?" Doch ook met deze bijna ongerijmde hypothese zou hij zich niet kunnen redden; want diezelfde overeenstemming strekt zich ook uit tot woorden, wier ware beteekenis door Aristarchus nog niet doorgrond was. Ook de kwestie van het gebruik van het digamma behoort hiertoe.

Nog merkwaardiger is het verschijnsel, dat sommige later zeer gebruikelijke woorden bij Homerus of in het geheel niet of althans uiterst zelden voorkomen, als *δεῖ*, *λόγος*, *σμικρὸς*, *μέρος*, *ζητεῖν*, *τύχη*, *σοφίη*, *μισεῖν* en onderscheidene andere. Vooral op dit gebied vertoont zich de Odyssea als een iets of wat jonger product dan de Ilias. Dat één dichter het plan van beide werken zou hebben aangegeven, schijnt onaannemelijk.

Op het gebied der Antiquitas Homerica ziet men de merkwaardige overeenstemming, welke overal heerscht, dan vooral en het best, als men zorgvuldig let op hetgeen aan Homerus blijkbaar onbekend is geweest Hiertoe behoort zijne beperkte geographische kennis, die eerst in de Odyssea zich tot Sicilie schijnt uit te breiden; de beteekenis van *Ὄλυμπος*, *Αἰθὴρ*, *Οὐρανὸς*, *Ἀΐδης*, *Τάρταρος*, *Ὠκεανὸς* en dgl. meer; het ontbreken der tegenstelling tusschen *Ἕλληνες* en *Βάρβαροι*, enz.

Ook op mythologisch gebied is veel, dat later met diezelfde bestemdheid niet wederkeert, bijv. Agamemnon, als koning van Mycenae, niet van Argos; Vulcanus als zoon van Jupiter en Juno; de onbekendheid met het oordeel van Paris en zeer vele andere bijzonderheden van dien aard. Verder toont de spreker met eenige uitvoerigheid aan, dat overal zoo in de Ilias als in de Odyssea, steeds Achilles wordt voorgesteld als de aanvoerder der Grieken in den strijd, terwijl Agamemnon, die het opperbevel in de legerplaats heeft, slechts bij ontstentenis van Achilles diens commando overneemt. Er volgt hieruit dat de verdeeling van den behaalden buit tot

de aan Agamemnon opgedragen zaken behoort, eene bijzonderheid die bij de beoordeeling van het plan der Ilias niet zonder gewicht is. Opmerkelijk schijnt niet minder dat in deze gedichten geen enkel spoor voorkomt van de Orpheische denkwijze en leerstellingen. Zelfs vindt men nauwelijks eenige bekendheid met periodiek wederkeerende godsdienstige feesten.

Velerlei andere bijzonderheden die hier slechts in enkele trekken behoeven te worden bijeenverzameld, leiden tot hetzelfde resultaat. De plaats die later door de slaven wordt ingenomen, behoort in den tijd van Homerus, goeddeels aan de *θῆτες*. Als zetel van alle geestelijke eigenschappen van den mensch, vinden wij melding gemaakt van *ἡ φρήν* of menigvuldiger *αἱ φρένες*. Bloedschuld wordt herhaaldelijk, ja in den regel, afgekocht. De bruid brengt geene bruidschat mede, maar wordt integendeel van hare ouders afgekocht. De gesneuvelden worden zonder bedenken verminkt, waartegen eerst in de Odyssea het volksgevoel begint op te komen. Gemunt geld is nog onbekend, eveneens als wellicht ook het schrift, doch hieromtrent behoudt de spreker zich nader onderzoek voor. Een tal van andere bijzonderheden vinden in dit overzicht geene plaats, maar vermelding verdient toch het feit, dat, zoo het gebruik van het ijzer al niet geheel onbekend is, in den oorlog toch uitsluitend bronzen wapenen gebruikt worden: dit is te opmerkelijker, dewijl bij de Egyptenaren het algemeen gebruik van het ijzer zoo vele eeuwen onder schijnt te zijn. Kransen, ringen, lampen, trompetten, enz. zijn andere voorbeelden van zaken, die aan de Homerische helden onbekend zijn.

Op menigerlei ander gebied vindt men dezelfde overeenstemming, welke niet minder de aandacht verdient dan de tegenstrijdigheden, waarop door de Lachmanniani uitsluitend de aandacht gevestigd wordt. Zoo zijn bijv. alle helden donker van haarkleur; dat Achilles en Menelaus hierop zeer zelden voorkomende uitzonderingen zijn, is aan de iets later levende Grieken blijkens vele plaatsen volkomen onbekend. Wilde dieren en bepaaldelijk roofvogels zijn in Griekenland nog zeer talrijk; de honden groot, sterk en nog half wild. Muilezels zijn in Europa nog eenigszins zeldzaam, in Azië

wat meer gewoon. De vijgenboom komt op onbetwistbaar oude plaatsen nog niet voor; Homerus kent alleen den wilden vijgenboom, welks vruchten oneetbaar zijn. Hij kent ook alleen den wilden olijfboom. Olie wordt door den handel ingevoerd en dient alleen om in te smeeren, niet om te branden, ook niet bij de toebereiding der spijzen. Bijenteelt bestaat nog niet. Hoenders zijn nog onbekend, als ook tamme duiven.

De spreker eindigt met kortelijk aan te geven, wat naar zijne meening het resultaat van deze en dergelijke onderzoekingen zal worden. Ilias en Odyssea — voor de laatste is het door Kammer uitvoerig aangetoond — zijn als eenheden ontworpen en gedicht. Maar aan dat oorspronkelijk plan is later — doch altijd vóór omstreeks het jaar 800 — velerlei toegevoegd, dat niet juist altijd mindere poëtische waarde heeft. Integendeel munten juist sommige dier toegevoegde gedeelten door eene grootere mate van levendigheid boven het andere uit. De spreker hoopt een andermaal te handelen over de methode, waarnaar uit de bestaande stukken die oorspronkelijke bestanddeelen kunnen worden teruggevonden. Hij wijst thans alleen op Iliad. XXII vs. 394, waarmede naar zijne meening de Ilias oorspronkelijk sloot.

De spreker bestemt het medegedeelde niet voor de Verslagen, maar geeft zijn voornemen te kennen om de resultaten van een voortgezet onderzoek in de werken der Akademie bekend te maken.

De heer Vissering stelt tegenover de bewering van den spreker dat het ijzer aan Homerus nagenoeg onbekend was, de plaats uit de Ilias meermalen door romeinsche rechtsgeleerden aangehaald: *ἔνθεν ἄρ' οἰνίζοντο καρηκομόωντες Ἀχαιοί, ἄλλοι μὲν χαλκῷ, ἄλλοι δ' αἰθωνι σιδήρῳ κτέ.*; waarop de spreker antwoordt dat het slot van 't zevende boek, waar die versen voorkomen, om meer dan een reden voor een der jongste inschuifsels moet gehouden worden en dus in dezen geen bewijskracht heeft.

De heer van Herwerden wijst tot staving van het gezegde over het ijzer op het epitheton *πολύκμητος* bij *σίδηρος*, terwijl de heer Leemans het onwaarschijnlijk acht dat het ijzer, dat al veel vroeger in Egijpte voor allerlei voorwerpen

gebruikt werd, in den tijd van het ontstaan der Ilias bij de Grieken nog weinig zou gebruikt zijn.

Daarop vestigt de heer Goudsmit de aandacht op de nieuwe uitgaaf der commentarien van Gaius door W. Studemund, het gevolg eener nieuwe vergelijking van het Veroneser handschrift. Naar zijn oordeel, dat door hem met voorbeelden gestaafd wordt, levert die arbeid goede vruchten niet alleen voor philologen, zooals Studemund al te zedig vermoedt (praef. p. XVII »ea quae expiscatus sum iurisconsultis minoris quam philologis momenti esse videbuntur"), maar ook voor iuristen. 't Leerstellige van het romeinsch recht wint door de verbeterde lezing van II, 58 en 151, het historische door hetgeen voortaan in II, 16 en II, 95 gelezen wordt. Verkeerd gelezen woorden, die soms groote moeielijkheid voor de verklaring opleverden, verdwijnen b. v. uit I, 131, waar niet *acciperentur alterius civitatis cives*, maar *efficerentur a. c. cives* gelezen wordt, en I, 149 waar voor het onzinnige *Lucium Titium liberis meis tutorem do, lego aut do* in 't handschrift staat — *meis tut do lic. tut do*, dat wel zal moeten gelezen worden — *L. Titium liberis meis tutorem do, Lucium tutorem do*. Een andere vrucht der nieuwe collatie is dat aan verkeerde gissingen voor goed een einde wordt gemaakt b. v. in I, 128, waar de woorden *ex lege poenali*, die nergens anders voorkomen, plaats moeten maken voor: *ex lege Cornelia*, en II, 98, waar niet zooals in de vroegere uitgaven staat *arrogaverimus*, maar *adoptaverimus* gelezen wordt.

De spreker voert nog enkele voorbeelden aan om het belang der nieuwe uitgaaf te bewijzen en zou veel meer kunnen opgeven, als het vergevorderde uur dit toeliet.

Daarom blijft ook de discussie zich bepalen tot eene opmerking van den secretaris, die bezwaar vindt om de herstelling van de lezing in § 149 van boek I goed te keuren, omdat LIC· bezwaarlijk *Lucium* kan aanduiden, en de aanduiding van een voogd enkel met den voornaam al te onbepaald is.

Op de vraag van den voorzitter of de spreker het gespro-

kene voor de Verslagen aanbiedt, wordt geantwoord dat het een gedeelte uitmaakt van opmerkingen, die de spreker weldra afzonderlijk wenscht uit te geven.

De heer Leemans bericht dat door den heer H. Linze, ingenieur te Utrecht, voor de voormalige commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst zijn ingezonden vijf exemplaren van vier autographische bouwkunstige teekeningen van de Benedenkerk onder de kapel van het vroegere Marienborrklooster te Dordrecht. (Zie het verslag der commissie in het Jaarboek der Akademie 1869, blz. LXXVII en volg.) Hij verzoekt daarvan mededeeling in het processverbaal.

Daar verder niemand iets voorstelt, sluit de voorzitter de vergadering.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den NOVEMBER 1874.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, W. G. BRILL, J. DE WAL, J. DIRKS, L. A. J W. SLOET, W. J KNOOP, G. DE VRIES AZ, W. C. MEES, N. BEETS, R J. FRUIN, A KUENEN, B. J. LINTELO DE GEER, S. VISSERING, J. E. GOUDSMIT, P. J. VETH, S. A. NABER, TH. BORRET, J. T. BUYS, J. A. FRUIN, M. J. DE GOEJE, R. VAN BONEVAL FAURE, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

De heer Chabas heeft gezonden een exemplaar van No. 9 van zijn maandschrift *l'Egyptologie*, bevattende afwering van de aanvallen door H. Brugsch en Arcelin op zijne schriften gedaan. Het wordt aangenomen voor de boekerij.

De heer Mees draagt eenige opmerkingen voor omtrent gelijke verdeeling van belasting. Vooreerst stelt hij de vraag, wat onder gelijke verdeeling van belasting te verstaan zij, en bewijst dat de uitsluitende toepassing der belasting naar de krachten en naar genoten waarde tot eene onbillijke verdeeling moet leiden. Vervolgens maakt hij opmerkzaam op

het verschil van druk tusschen bestaande en nieuw ingevoerde belastingen, en merkt op dat de maatschappij zich veel meer dan men vermoedt naar elk belastingstelsel voegt. Eindelijk betoogt de spreker dat billijke verdeeling niet het eenige vereischte van een goed belastingstelsel is. De slotsom zijner beschouwingen is dat het inrichten van een goed belastingstelsel eene moeilijke zaak is; dat men daarom een bestaand belastingstelsel niet roekeloos moet aantasten, en dat men bij hervorming van belasting niet uitsluitend op gelijke verdeeling moet bedacht zijn

Deze mededeeling, die door den spreker gelukkig niet tot iets anders bestemd, maar voor de verslagen der afdeeling aangeboden wordt, geeft ruime stof tot bespreking, waartoe daar geene andere bijdragen aangekondigd zijn, overvloed van tijd bestaat

De heer Vissering betuigt zijne instemming met veel van het gesprokene, en zijne beschroomdheid om het logisch betoog van den spreker op eenige punten aan te vallen. Evenwel vindt hij de resultaten van het onderzoek op het tweede punt zoo ontmoedigend, dat hij gaarne eene andere voorstelling daar tegenover zou plaatsen. En wat het eerste punt betreft, in den strijd tusschen belasting naar krachten en naar genoten waarde, acht hij het noodig het zwaartepunt, meer dan door spreker geschied is, te leggen op de krachten. Anders zou b.v. de sjouwerman, die het drukst gebruik van de straat maakt, 't meest tot onderhoud moeten bijdragen. De staat kan zonder belasting niet bestaan, maar moet die halen, waar zij het ruimst voorhanden is. Daarentegen zou eene numerieke heffing zeer onbillijk zijn.

De heer Buys is het ook niet in allen deele met den spreker eens en acht diens scepticisme gevaarlijk. Hij meent dat het volk gemakkelijk groeijen zal in het keurslijf eener hervormde belasting, al is dat in het eerst drukkend. Voorts twijfelt hij of eene verdere uitbreiding van het belastingstelsel deels naar draagkracht, deels naar genoten waarde, wel aanbevelenswaardig is. Even als de vorige spreker keurt hij zulks af en ziet daarin gevaar.

De heer Mees beantwoordt de gemaakte opmerkingen, onder anderen door te verklaren, dat hij bij de verdeeling der

belasting naar krachten en naar genoten waarde, even als de heer Vissering wil, 't zwaartepunt op de krachten gelegd heeft. Toch meent hij dat het beginsel van genoten waarde niet geheel mag veronachtzaamd worden, vooral niet als de staat den kring zijnen bemoeiingen ver uitstrekt. Zoo zoude hij, indien een staat de exploitatie der spoorwegen aan zich wilde trekken, niet wenschen noch billijken als op het gebruik dier wegen voor kleine en groote afstanden hetzelfde werd toegepast, wat bij de briefporten is aangenomen.

Hij komt op tegen de benaming van somber, door den heer Vissering, en van sceptisch, door den heer Buys aan zijne voorstelling van het tweede punt gegeven. Het kwaad der belasting kan ver overwogen worden door het goed der staatsuitgaven, tot welker bestrijding zij geheven wordt. Dat neemt niet weg dat zij op zich zelve een kwaad is en als een keurslijf kan beschouwd worden. Het is zeer waar, wat de heer Vissering zeide, dat als het keurslijf ongelijk drukt het lichaam der maatschappij scheef zal groeijen; maar de spreker heeft dit zelf aangetoond en verklaard dat in zoodanig geval ter bevordering eener meer harmonische ontwikkeling van het geheel hervorming van het hervormingstelsel wenschelijk kan zijn.

Spreker verklaart zich in antwoord op de opmerkingen van den heer Buys geenszins voor onvoorwaardelijk behoud van de bestaande belastingstelsels. Integendeel hij acht overal hervorming dringend noodig. Maar zij worde met voorzichtigheid en met kennis van zaken ontworpen en vastgesteld.

De heer Opzoomer oppert tegen het gesprokene een tegenovergesteld bezwaar. Hij vindt den spreker te veel gehecht aan beginselen, en wil meer gelet hebben op historische toestanden. Hij keurt goed dat het onderhoud der straten ten algemeenen laste komt, onverschillig of daarvan door dezen meer door genen minder gebruik gemaakt wordt, maar vraagt of men daarom de tolgelden voor 't gebruik van openbare wegen en bruggen ook moet afschaffen.

De heer Mees zegt dat hij weg- en brugtollen uit het oogpunt van gelijke verdeeling van belasting zeer billijk acht, maar dat zulke tollen om andere redenen vaak niet

raadzaam zijn, b. v. wegens de ongunstige verhouding tusschen opbrengst en kosten van heffing.

Daar geene andere bijdragen zijn aangekondigd, verzoekt de heer Dirks eenige oogenblikken de aandacht voor eene mededeeling over hetgeen nog te doen is voor de vaderlandsche penningkunde. Wij hebben van Mieris, van Loon met de vervolgen van het Instituut en van de Akademie, het werk van Nahuis. Wat door de beiden eerstgenoemden is overgeslagen of onjuist beschreven is door van der Chijs, de Jonge en anderen gedeeltelijk aangevuld en verbeterd. Maar er ontbreekt nog veel aan. De spreker heeft eene lijst van aanvullingen onder handen, die vooral voor de genealogie goede diensten kan bewijzen.

De jetons of legpenningen, die in het buitenland de aandacht van Dugniolle, van der Auwerna en anderen trekken, zijn bij ons zeer verwaarloosd. Er ontbreken nog registers van, die bij gebrek van jaartallen op de ouderen moeilijk te maken zijn. Maar die penningen verdienen zeer bekend gemaakt te worden, daar zij bijdragen leveren tot de geschiedenis van steden, gewoonten en zeden. De spreker toont eene breede lijst van jetons, die hij vervaardigd heeft en gaande weg aanvult. Hij doet geen voorstel, maar vestigt de aandacht der vergadering op dit onderwerp.

Nadat door de heeren Borret en Boot de tweede jaargang van de *Rivista di filologia* voor de boekerij is aangeboden en niemand het woord verlangt, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

OPMERKINGEN

OMTRENT

GELIJKE VERDEELING VAN BELASTING

VAN

W. C. MEES.

Bij plannen tot hervorming van bestaande belastingstelsels wordt gewoonlijk een streven naar gelijker verdeeling van lasten op den voorgrond gesteld. En wie zou daarmede niet instemmen?

Men moet echter bij dat streven veel omzichtigheid in acht nemen; meer dan, naar mij voorkomt, veelal geschiedt.

Men moet zich vooraf duidelijk maken, wat onder gelijke verdeeling van belasting te verstaan zij.

Men mag niet uit het oog verliezen, dat, ten aanzien van belastingdruk, groot verschil bestaat tusschen oude en nieuw ingevoerde belastingen.

En men mag ook niet vergeten, dat gelijke verdeeling niet het eenige vereischte van een goed belastingstelsel is.

Het zijn deze drie punten, waaromtrent ik u eenige opmerkingen wensch mede te deelen.

Wanneer men van gelijke verdeeling van belasting spreekt, pleegt men die, in verband met het karakter dat men aan den staat toekent, op tweederlei beginsel te gronden.

Beschouwt men de betrekkingen tusschen de bijzondere personen en den staat uit het oogpunt van ruilverkeer, dan

vordert de billijkheid, dat een ieder, naar de onderscheidene mate waarin hij diensten van den staat ontvangt, ook tot de kosten der staathuishouding bijdrage. Het doel van het streven moet dan zijn, dat een ieder *gelijkelijk* naar ontvangen waarde in de belastingen drage.

Ziet men daarentegen in den staat een vereeniging, bestemd om zekere doeleinden te bereiken, in welker bereiking alle leden geacht mogen worden gelijke belangstelling te hebben, dan is het billijk, dat de kosten over de leden worden omgeslagen naar hunne krachten, in dien zin, dat een ieder zich daarvoor *gelijke* opoffering getrooste.

Naar mijne overtuiging zouden, indien men met geen verleden te doen had en als eenige taak zich gesteld zag, om het geheel der belastingen, vereischt ter voorziening in al de onderscheidene staatsuitgaven, op de billijkste wijze te verdeelen, de beide beginselen moeten toegepast worden. Bij uitsluitende toepassing van één hunner, zou, naarmate men het een of het ander koos, een onderling zeer verschillende, maar in elk geval een zeer onbillijke verdeeling verkregen worden. En het komt mij niet onbelangrijk voor dit in eenige bijzonderheden aan te toonen, omdat het niet te ontkennen is, dat bij de grootste schrijvers soms uitdrukkingen aangetroffen worden, die aanleiding kunnen geven tot de verkeerde opvattingen, als bestond er in de toepassing geen werkelijk verschil tusschen de twee genoemde beginselen, of wel als moest, bij erkenning van zoodanig verschil, één dier beginselen bij uitsluiting gevolgd worden.

Ten voorbeeld van het eerste, van de gelijkstelling der twee beginselen, wijs ik op de bekende plaats van A. Smith, *) waar hij zegt:

»The subjects of every state ought to contribute towards »the support of the government, as nearly as possible in »proportion to their respective abilities, that is in proportion »to the revenue which they respectively enjoy under the pro»tection of the state. The expence of government to the »individuals of a great nation, is like the expence of ma-

*) *Wealth of nations* b. 5, ch. 2, p. 2.

»nagement to the joint tenants of a great estate, who are »all obliged to contribute in proportion to their respective »interests in the estate. In the observation or the neglect »of this maxim consists what is called the equality or in»equality of taxation."

Het begin zou op zich zelve duidelijk genoeg zijn: »The »subjects ought to contribute in proportion to their respective *abilities*." Derhalve verdeeling naar de krachten, en naar deze alleen.

Maar bij het beeld waarmede hij eindigt, is hij blijkbaar op het terrein van het beginsel van genoten waarde overgegaan: »The expence of government is to the individuals of a nation like the expence of management to the joint »tenants of an estate, who are obliged to contribute in pro»portion to their respective *interests* in the estate." Immers waarom moeten, indien A voor 10, B voor 20 en C voor 70 pCt. deel hebben in een landgoed, A ook voor 10, B voor 20 en C voor 70 pCt. in de kosten van beheer dragen? Omdat zij in diezelfde verhouding de voordeelen genieten; omdat de uitgaven in die verhouding kunnen geacht worden ten behoeve van elk hunner in het bijzonder geschied te zijn, en dus, naar het beginsel van genoten waarde, in gelijke verhouding door dezen aan de gemeenschap vergoed moeten worden.

En de schakel tusschen beide beschouwingen kan schijnen gelegen te zijn in de tusschenkomende verklaring van het woord *abilities*, waar hij zegt: »in proportion to their re»spective abilities, that is, in proportion to the revenue which »they respectively enjoy under the protection of the state." Want als de inkomsten, die onder bescherming van den staat genoten worden, als juiste maatstaf te beschouwen zijn, zoowel van de krachten (the respective abilities), als van de genoten waarde (the respectively enjoyed protection of the state), dan zou daaruit volgen — hetgeen toch zeker de bedoeling van Smith niet geweest is — dat door het geheel der belastingen alleen naar den maatstaf van die inkomsten te verdeelen, aan beide straks genoemde beginselen gelijkelijk voldaan zou worden!

Als voorbeeld van geheele uitsluiting van een der genoemde

beginselen, noem ik hetgeen J. Stuart Mill *) omtrent verdeeling van belasting zegt. Hij wijst op onderscheidene gebreken in het beginsel van genoten waarde, door hem spottend *the quid pro quo principle* genoemd; en door dien strijd laat hij zich zoo ver vervoeren, dat hij zijne beschouwing eindigt met de woorden:

»As in a case of voluntary subscription for a purpose in »which all are interested, all are thought to have done their »part fairly wenn each has contributed according to his »means, that is, has made an equal sacrifice for the common »object; in like manner should this be the principle of com»pulsory contributions, and it is superfluous to look for a more »ingenious or recondite ground to rest the principle upon."

Derhalve zou alle belasting uitsluitend naar de krachten (according to the means) verdeeld moeten worden, zonder in het minst op genoten waarde te letten!

Ik houd mij overtuigd, dat de beide genoemde schrijvers, wanneer zij er opmerkzaam op gemaakt waren, de eersten zouden geweest zijn om te erkennen, Smith, dat hij zich onduidelijk, Mill, dat hij zich te absoluut en daardoor onjuist had uitgedrukt. Hunne verdere, zeer behartigenswaardige beschouwingen over het belastingwezen leveren er het bewijs van. Maar het groote gezag dat zij beiden zoo terecht genieten, maakt dat elke onvoorzichtige uitdrukking, door hen gebezigd, gevaarlijk is; en het is daarom vooral, dat ik het niet overbodig oordeel opzettelijk aan te wijzen, dat de uitsluitende toepassing van een der genoemde beginselen, gelijk ik zeide, tot een onderling zeer verschillend belastingstelsel, maar in beide gevallen tot eene onbillijke verdeeling van lasten zou leiden.

Bij een verdeeling der belastingen uitsluitend naar genoten waarde, is het duidelijk, dat men alle uitgaven, bij welke het mogelijk is met juistheid te bepalen, ten behoeve van welke personen en in welke verhouding, ten behoeve van elk hunner zij geschieden, ook door die personen en in die verhouding zou moeten laten vergoeden.

---

*) *Principles of political economy* b. 5 ch. 2, § 2.

En waar, gelijk in ver de meeste gevallen plaats vindt, zoodanige juiste bepaling niet mogelijk is, zou men naar allerlei aanwijzingen en vermoedens moeten te werk gaan.

Men zou b. v. de inkomsten kunnen belasten, in zoo ver bij de verkrijging daarvan bescherming en andere dienst van den staat genoten wordt. Maar het zou een geheel andere inkomstenbelasting moeten zijn, dan welke gewoonlijk onder die benaming bedoeld wordt. Gewoonlijk toch verstaat men daaronder een belasting, die alleen aan de ingezetenen, en dus niet aan vreemden wordt opgelegd, maar aan de ingezetenen, onverschillig of zij hunne inkomsten uit het binnenland of uit het buitenland trekken. Hier daarentegen zouden inkomsten door vreemden uit ons land getrokken, mede belast moeten worden, en inkomsten door inlanders uit het buitenland getrokken, vrijgesteld moeten blijven; want bij de verkrijging der eerste wordt bescherming en andere dienst van onzen staat genoten, bij die der tweede niet.

Onderscheidene soorten van hier te lande verkregen inkomsten zouden verschillend belast moeten worden, naar gelang bij hare verkrijging in verschillende mate door onzen staat dienst bewezen wordt.

En ook bij gelijksoortige inkomsten van verschillend bedrag zou diezelfde bijzonderheid in aanmerking genomen moeten worden, zonder dat daarom die inkomsten in juiste evenredigheid tot haar bedrag zouden mogen belast worden. Want, hoezeer vermoedelijk bij de verkrijging van een groot inkomen meer gebruik van staatsdienst gemaakt wordt, dan waar slechts een klein inkomen verkregen wordt, kan men zeker niet aannemen, dat het bedrag van genoten staatsdienst evenredig tot het bedrag van verkregen inkomsten klimt of daalt. Welke verhouding echter daarbij als vermoedelijk juist aan te nemen, zou al zeer moeielijk te bepalen zijn.

Nevens het inkomen, zou ook het vermogen afzonderlijk belast kunnen worden, omdat reeds het bloot bezit van vermogen, hoe ook aangewend, door den staat beschermd wordt. Maar ook bij die vermogensbelasting zouden weder dezelfde onderscheidingen te pas komen, welke wij zoo even bij de inkomstenbelasting aanduidden.

Nog zou in aanmerking kunnen genomen worden, dat de bescherming en de hulp van den staat ook genoten worden bij het verblijf hier te lande en bij het hier te lande verteren van hoe of waar ook verkregen inkomsten. Men zou daarom allen, die hier, hetzij voortdurend of tijdelijk, verblijven, reeds deswege kunnen belasten en ook de verteringen aan bijzondere belastingen kunnen onderwerpen. En men zou ook bij deze belastingen moeten letten op het meerder of minder gebruik dat bij het verblijf of bij de verteringen van diensten van den staat gemaakt wordt.

Dat tot dat alles een zeer ingewikkeld belastingstelsel zou vereischt worden, en dat hoe ingewikkeld men het maakte, dat stelsel toch nog altijd uiterst gebrekkig aan het beoogde deel van verdeeling der lasten naar genoten waarde zou beantwoorden, behoeft nauwelijks opgemerkt te worden.

Daarmede is wel is waar het beginsel zelf als zoodanig niet veroordeeld. Maar het is even in het oog loopend, dat, indien het doel feitelijk bereikt was, men een inderdaad geheel onhoudbaren toestand in het leven geroepen zou hebben.

De staatsvereeniging zou, door allen naar genoten waarde een evenredig doel in de staatsuitgaven te doen betalen, zonder in het minst op den verschillenden toestand der belastingschuldigen te letten, zoo weinig aan de edelste gedeelten harer bestemming beantwoorden; de gesteldheid van zaken zou zoo hard en wreed zijn voor de meest bescherming en hulpbehoevende leden, dat niemand, de werking van dat stelsel aanschouwende, er een oogenblik vrede meê hebben zou.

Maar dan een verdeeling naar de krachten? Zou deze niet veel gemakkelijker kunnen te bereiken zijn door, ter voorziening in alle staatsuitgaven, alle ingezetenen aan eene eenvoudig evenredige inkomstenbelasting te onderwerpen?

Indien men het praktisch onuitvoerbare der heffing van een zoo zware inkomstenbelasting, als hier vereischt zou worden, ter zijde laat, om alleen op de slotsommen van verdeeling te letten, tot welke zoodanige regeling, behoorlijk uitgevoerd, leiden zou, is er inderdaad bij een oppervlakkige beschouwing veel wat haar ter verwezenlijking van een verdeeling naar de krachten schijnt aan te bevelen. Want de bijzon-

derheid, dat vreemdelingen, al trekken zij hunne inkomsten uit ons land, geheel onbelast zouden blijven, en dat onze burgers ook over hunne elders en dus buiten de bescherming van onzen staat verkregen inkomsten zouden betalen, die bijzonderheid, verre van een bezwaar op te leveren, zou hier juist een verdienste van deze wijze van belasten zijn. Immers vreemdelingen zijn geene leden van onze staatsvereeniging en zijn dus ook niet als zoodanig geroepen om tot de kosten dier vereeniging bij te dragen; en wat de krachten der staatsburgers aanbelangt, is het onverschillig van waar zij hunne inkomsten verkrijgen.

Toch blijkt bij eenig nadenken, dat de zaak niet zoo gemakkelijk is, en dat zulk eene in naam *eenvoudige* inkomstenbelasting — want inderdaad is het uiterst moeielijk met juistheid te bepalen, wat onder *inkomsten* te verstaan zij — het beoogde doel niet zou doen bereiken.

Gelijk ik boven opmerkte, bedoelt men met een verdeeling naar de krachten, een zoodanige, waarbij aan allen een gelijke opoffering wordt opgelegd. Maar nu kan men niet stellen, dat, bij evenredige belasting van kleine en groote inkomsten, de opgelegde opoffering dezelfde zijn zou. Hij die slechts *f* 500 inkomsten had, zou door een belasting van *f* 50 zwaarder gedrukt worden, dan hij die *f* 5000 had, door *f* 500, en deze op zijne beurt zwaarder dan hij die *f* 50.000 had, door *f* 5000 te betalen. Wat de zeer kleine inkomsten betreft, wordt dit algemeen erkend en tracht men ook bij bestaande inkomsten-belastingen het bezwaar weg te nemen, of althans te lenigen door de inkomsten slechts te belasten onder aftrek van zekere som die vrijgesteld blijft. Ook met die beperking blijft echter de verhouding der opoffering niet zuiver.

Verder is het blijkbaar, dat bij bovengezegde opvatting van krachten, deze niet naar de inkomsten kunnen afgemeten worden, zonder tevens op de behoeften te letten. Personen die gelijke inkomsten hebben, maar van welke de een alléén leeft, terwijl de ander vele anderen mede te onderhouden heeft, kunnen in krachten niet gelijk gesteld worden.

En ook bij gelijke verhouding van inkomsten tot behoeften zou de maatstaf onzuiver zijn.

Indien van twee personen die gelijk arbeidsvermogen heb-

ben, de een dubbel zooveel werkt als de andere en daardoor een dubbel inkomen erlangt, kan men niet zeggen, dat, wanneer de een dubbel zoo zwaar belast wordt als de andere, hun gelijke opoffering wordt opgelegd.

Evenmin kan men iemand die door een moeielijken en in uitkomst vaak onwissen arbeid zeker inkomen heeft, gelijk stellen met een ander, die hetzelfde inkomen heeft als vaste bezoldiging of als rente van zijn kapitaal.

En zelfs twee personen die een gelijk en op gelijke wijze verkregen inkomen hebben, b. v. beide als rente van hun kapitaal, zijn niet gelijk te schatten, indien de een, buiten zijn rentegevend kapitaal, nog een aanzienlijk vermogen bezit in woonhuis, buitenverblijf en andere zaken die hem geen inkomen maar wel rechtstreeksch genot opleveren, terwijl de ander niets van dat alles heeft.

Wij zien dus, dat ook om een juiste verdeeling van belasting naar de krachten te verkrijgen, men met een groot aantal van factoren zou te doen hebben, de schatting van wier betrekkelijke waarde geen gemakkelijke taak zou zijn, en dat derhalve ook dat doel, zelfs in voorstelling, niet anders dan bij grove benadering bereikbaar zou zijn.

Maar zou de verwezenlijking van zoodanig stelsel, in zoover die mogelijk ware, een inderdaad billijke verdeeling medebrengen?

Met de bijzonderheid dat vreemdelingen, ook al trekken zij hunne inkomsten uit ons land of al genieten zij op andere wijze de bescherming en hulp van onzen staat, niets zouden bijdragen, daarmede zouden, geloof ik, slechts weinigen vrede hebben.

Maar overigens is ontegenzeglijk de voorstelling uitlokkend van een staat, in welke ieder in evenredigheid tot zijne krachten zou bijdragen om de noodige of wenschelijke staatsuitgaven te dekken. Immers het kan schijnen, dat, indien alle leden der maatschappij door broederlijke liefde en een geest van toewijding aan het goede bezield waren, het niet anders zou geschieden.

Toch blijkt, indien men de zaak doordenkt, dat, ook bij het hoogst denkbare peil van algemeene zedelijke ontwikkeling, het dekken van alle staatsuitgaven door belasting naar de

krachten inderdaad niet billijk zou zijn. Tenzij men in een volslagen communisme zijn ideaal wilde stellen of de functiën van den staat uitermate wilde beperken. Wil men noch het een noch het ander; erkent men dat het beginsel van ruilverkeer steeds in de maatschappij een belangrijke rol zal blijven vervullen, en wil men aan den staat zijne tegenwoordige veel omvattende functiën laten behouden, ja zelfs die wellicht nog uitbreiden, dan zal men tevens moeten erkennen, dat ook in de betrekkingen tusschen de bijzondere leden der maatschappij en den staat het beginsel van ruilverkeer nooit geheel zal mogen miskend worden.

Niemand zou het, om een zeer eenvoudig voorbeeld te noemen, als billijk durven verdedigen, wanneer een gemeentebestuur een eigen gasfabriek hebbende het gasgebruik kosteloos aan een ieder aanbood en de kosten door een belasting naar de krachten dekte; noch ook wanneer het, iets minder ver in zijne vrijgevigheid gaande, wel een prijs voor het gas vorderde, maar de hoegrootheid van dien prijs verschillend stelde naar de krachten der onderscheidene verbruikers.

En diezelfde onbillijkheid zou, bij een verdeeling van alle belasting uitsluitend naar de krachten, niet alleen bestaan ten aanzien van zoodanige uitgaven, bij welke het mogelijk is de verhouding van genoten waarde met juistheid te bepalen, maar ook, hoezeer minder in 't oog loopend, ten aanzien van vele andere, bij welke dat wel niet mogelijk is, maar het toch geenszins aan alle aanwijzingen van verschillend genoten waarde ontbreekt.

Het gezegde zal, naar ik mij vlei, voldoende zijn om te doen inzien, eensdeels dat er een groot verschil zou bestaan tusschen een belastingstelsel, uitsluitend gegrond op het beginsel van genoten waarde, en een stelsel, waarbij uitsluitend het beginsel der krachten ten grondslag ware gelegd; en ten andere dat beide stelsels een onbillijke verdeeling der belastingen zouden medebrengen.

Dit laatste is, den aard van den staat in aanmerking genomen, ook zeer natuurlijk. Want op den staat past, evenmin geheel het beeld van Smith, van eene nijverheidsmaatschap, als dat van Mill, van een philanthropische vereeniging. Zijn karakter is een samenstel van beide en van nog veel

meer dan die beide. En het is daarom, dat, wil men zich een zoo billijk mogelijke verdeeling van belastingen denken, men zich de beide genoemde beginselen vereenigd, of juister elk hunner voor een deel der staats-uitgaven toegepast, moet voorstellen.

In zoover de staat uitgaven doet ter bereiking van doeleinden, in welke allen mogen ondersteld worden gelijkelijk belang te stellen, onverschillig of zij er persoonlijk al of niet, of meer of minder, voordeel van hebben; in zoover zou een verdeeling *naar de krachten* als de meest billijke aan te merken zijn.

Anders is het, waar het de dekking geldt van uitgaven, geschied om diensten te bewijzen aan bijzondere leden of klassen van leden der maatschappij.

Zijn die leden, hoezeer onderling verschillend van krachten, toch allen zeer wel in staat om in de uitgaven der door hen mede genoten staatsdiensten hun aandeel naar waarde te betalen, dan zou het onbillijk zijn, indien de verdeeling naar de krachten plaats had en dus de rijkeren verplicht werden om hunne minder rijke maar daarom niet onvermogende medeburgers voor een deel vrij te houden, en dan zou men om billijk te zijn en werkelijk de gelijkheid in acht te nemen, naar een verdeeling *naar genoten waarde* moeten trachten.

Maar, zal de staat aan zijne bestemming beantwoorden, zoo dient zekere mate van bijzondere staatsbescherming en staatshulp aan alle ingezetenen verschaft te worden, onverschillig of zij de daaraan vereischte kosten al of niet kunnen vergoeden. Nu zijn er altijd velen, die dit niet kunnen. Hun aandeel moet dus wel over de overigen omgeslagen worden; en de billijkste wijze, waarop dit kan plaats hebben, is hier weder dat het *naar de krachten* geschiede.

Wanneer men eindelijk, gelijk alleszins billijk is, ook de vreemdelingen, die op eenigerlei wijze van de diensten van onzen staat voordeel genieten, daarvoor een aandeel in de kosten van den staat wil doen dragen, dan kan dit niet anders geschieden, dan door hier weder het beginsel van *genoten waarde* toe te passen.

Dat het belastingstelsel, door op die wijze beide beginselen

nevens elkander in toepassing te brengen, wellicht nog ingewikkelder zou worden, kan zeer waar zijn, en kan een grond opleveren om niet al te angstvallig naar eene meest gelijke verdeeling te streven. Wij zullen straks daarop terugkomen.

Het tot hiertoe gezegde had geen andere strekking dan om de voorstelling te verduidelijken, wat onder een volkomen gelijke verdeeling van belastingen, geheel op zich zelve beschouwd en alle andere overwegingen ter zijde gelaten, te verstaan zij.

En de meest praktische toepassing van het gezegde, in verband met de bij velen heerschende meeningen, moge deze zijn, dat het niet billijk zou zijn, in *alle* staatsuitgaven, te voorzien door de staatsburgers naar hunne krachten te belasten, en dat in zoover dit billijk zou zijn, een eenvoudige inkomstenbelasting dat doel niet zou doen bereiken.

Als tweede punt, dat bij den wensch naar billijker verdeeling van belastingen te zeer veronachtzaamd wordt, noemde ik het verschil van werkelijken druk tusschen oude en nieuw ingevoerde belastingen.

Hetgeen ik daarbij op het oog heb is, dat de maatschappij zich naar elk belastingstelsel voegt, en dat dien ten gevolge vele belastingen, die bij hare eerste invoering uitsluitend aan sommige klassen der maatschappij, of althans aan de onderscheidene klassen in zeer ongelijke mate, offers opleggen, op den duur te dien opzichte geheel andere werkingen hebben.

De wijze waarop en de mate waarin deze veranderingen plaats vinden, is bij onderscheidene soorten van belastingen zeer verschillend; en het is voor ons tegenwoordig doel niet noodig, de geheele rij van bestaande of denkbare belastingen uit dat oogpunt na te gaan. Het zal voldoende zijn, dat ik u eenige belastingen herinner, bij welke de verandering, wanneer men er eenmaal op gewezen is, van zelf in het oog valt, en op eenige andere opmerkzaam maak, bij welke dat niet het geval is, maar bij welke niet te min inderdaad een zeer belangrijk verloop van werking plaats vindt.

Als voorbeeld der eerste noem ik de grondbelasting.

Stellen wij dat, tot dekking van staatsuitgaven die niet bepaaldelijk ten behoeve der grondeigenaars strekken, maar in billijkheid door anderen gedragen of naar de krachten omgeslagen behoorden te worden, alleen de grondeigenaars in der tijd aan een belasting onderworpen zijn geworden. Feitelijk is de oorsprong der bestaande grondbelastingen schier overal een geheel andere en meer rechtmatige; maar men kan zich een zoodanig geval voorstellen.

Nu zullen buiten twijfel de grondeigenaars van dat oogenblik hoogst onbillijk benadeeld geweest zijn, niet alleen in hunne inkomsten, maar evenzeer in hun vermogen. Want de handelswaarde van hunne bezittingen zal evenredig met de opgelegde belasting gedaald zijn.

Maar volgende eigenaars, die de gronden later gekocht en uit aanmerking der belasting met een evenredig lageren prijs betaald hebben, kunnen de blijvende verplichting tot betaling der grondbelasting niet als een onbillijk op hen drukkenden last doen gelden, evenmin als zij, indien de vroegere elgenaars hun de gronden, onder voorbehoud van een grondrente voor zich, verkocht hadden, zich later over de verplichting tot betaling dier grondrente zouden kunnen beklagen.

In latere tijden dus, wanneer na de invoering der belasting alle gronden reeds in andere handen zijn overgegaan, nemen de inkomsten, die de schatkist uit grondbelasting trekt, geheel het karakter aan van domeininkomsten. En indien dan de wetgever die belasting, als in oorsprong onbillijk opgelegd, wilde afschaffen, of b.v. bij de invoering van een algemeene inkomstenbelasting in compensatie wilde doen gelden, zou hierdoor slechts een nieuw onrecht geschieden. De tegenwoordige eigenaars zouden bevoorrecht worden, zonder dat het vroegere onrecht hersteld werd; zij zouden een geschenk ontvangen, zonder dat de vroeger beroofden vergoeding zouden erlangen.

Schier even duidelijk is het, dat, indien sommige bedrijven onevenredig zwaar in verhouding tot andere belast worden, hieruit voor hen, die in de belaste bedrijven werkzaam zijn, wel tijdelijk groot nadeel kan ontstaan; maar dat op den duur, door verhooging van de prijzen der voortbrengselen

van die bedrijven in verhouding tot de prijzen der voortbrengselen van andere onbelaste bedrijven, de natuurlijke verhoudingen van de zuivere verdiensten van zelve weder hersteld zullen worden. Immers de belasting, die de voortbrenger te betalen heeft, is voor hem een vermeerdering der voortbrengingskosten; en de prijsverhoudingen tusschen onderscheidene artikelen regelen zich op den duur naar de voortbrengingskosten.

Dit is de bekende overbrenging van belasting van voortbrengers op verbruikers. Zij heeft soms zoo snel plaats, dat men zulke belastingen, hoezeer van de voortbrengers geheven, als rechtstreeks aan de verbruikers opgelegd, beschouwt, en met den naam van verbruikbelastingen bestempelt. Soms echter is het verloop veel langzamer. Maar toch, wanneer zoodanige belasting reeds van oude dagteekening is, kan men veilig stellen, dat de tegenwoordige voortbrengers er niet meer onder lijden. Wel zal de verhooging van prijs der voortbrengselen van de belaste bedrijven in verhouding tot dien tot andere artikelen, de vraag naar die voortbrengselen blijvend minder maken, dan zij zonder de belasting zou geweest zijn, en zal dus het getal van hen, die in de belaste bedrijven een bestaan vinden, minder groot zijn, dan anders het geval zou geweest zijn. Maar de welstand van dat kleinere getal zal niet minder zijn, dan die van het grootere zonder de belasting zou geweest zijn, niet minder ook dan van hen, die, met gelijksoortige en gelijke krachten, in andere bedrijven werkzaam zijn.

Nu zullen echter de belaste bedrijven, evenals de onbelaste, aan de gewone afwisselingen van bloei en onspoed onderworpen blijven. En wanneer eenig belast bedrijf in een tijdperk van bijzonderen onspoed verkeerde en men wilde in dien nood hulp verschaffen door vermindering of opheffing van belasting, dan zou die maatregel misschien om andere redenen aanbevelenswaardig kunnen zijn, maar dan zou men ter aanbeveling daarvan niet mogen aanvoeren, dat de uitoefenaars van dat bedrijf onevenredig door belasting gedrukt worden. Want dusdoende zou men de blijvende werking onderstellen van een oorzaak, die reeds lang uitgewerkt heeft.

Men kan echter opmerken, dat de gezegde overbrenging

van belasting de ongelijkheid van druk niet wegneemt, maar dien slechts verplaatst, van de voortbrengers namelijk op de verbruikers.

Maar de verandering in de werking der bedoelde belastingen is met deze overbrenging op de verbruikers gansch niet altijd geëindigd, vooral niet wanneer de artikelen, wier prijs in verhouding tot dien van andere artikelen ten gevolge der belasting gestegen is, tot de eerste levensbehoeften behooren, en dus de belasting, nadat zij van de voortbrengers op de verbruikers is overgebracht, voornamelijk op hen drukt, die slechts over een gering inkomen te beschikken hebben.

Voor de meesten dezer, voor hen namelijk die door gewonen arbeid hun kost verdienen, heeft het door de belasting hun toegebracht nadeel de strekking om van lieverlede te verdwijnen; zoodat in later tijd hunne gesteldheid, noch absoluut, noch in verhouding tot die van andere klassen der maatschappij, ongunstiger wezen zal, dan zij zonder de belasting geweest zou zijn.

Dat dit in den regel geschieden moet en hoe het geschiedt, valt echter niet zoo van zelf in het oog en verdient daarom te meer dat de aandacht er op gevestigd worde.

Men ziet in onderscheidene landen, tengevolge van allerlei omstandigheden, als ligging, graad van vruchtbaarheid van den bodem, luchtgestel, ook maatschappelijke inrichting en daaronder belastingstelsel, groot verschil in de prijsverhouding tusschen eerste levensbehoeften en andere artikelen, welke, in vergelijking met de eerstbedoelde, weeldeartikelen kunnen genoemd worden.

Kan men nu zeggen, dat in die landen, naarmate de eerste levensbehoeften betrekkelijk goedkoop of duur zijn, ook de klasse van gewone arbeiders meer of minder welvarend is? Geenszins. Men ziet schier even dikwijls in de dure als in de goedkoope landen de bedoelde klasse in gunstigen of ook in ongunstigen toestand verkeeren.

Maar wel ziet men een ander verband, namelijk tusschen graad van welvaart en graad van verstandelijke en zedelijke ontwikkeling. Waar het met die ontwikkeling bij de klasse van gewone arbeiders betrekkelijk gunstig gesteld is, daar ziet men haar op den duur en gemiddeld ook in bevredigen-

den toestand verkeeren, niet alleen in de goedkoope landen, maar ook in de dure, in welke dan de hooge prijzen der levensmiddelen onschadelijk worden door hooge geldelijke verdiensten. En waar het tegendeel het geval is, daar treft men de gewone arbeiders op den duur en gemiddeld in ellende aan, niet alleen in de dure landen, maar ook in de goedkoope, in welke dan, hoe laag de prijzen der levensbehoeften zijn mogen, de zeer lage geldelijke verdiensten toch in ongunstige verhouding tot die prijzen staan.

Uit de algemeene wetten, die de volkswelvaart beheerschen, zijn beide deze verschijnselen zeer wel te verklaren.

Er is namelijk overal voor de gewone arbeiders een zeker peil van reëele verdiensten, dat is, van voor hun arbeid verkrijgbare hoeveelheid van benoodigdheden en geriefelijkheden, dat door zeden en gewoonten als noodzakelijk wordt aangemerkt. In onderscheidene landen en op onderscheidene tijden is dat peil verschillend, maar in den regel pleegt het hooger te zijn naarmate de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling grooter is.

Dat noodzakelijk geacht peil nu heeft een soms wel langzamen maar daarom niet minder zekeren invloed op de feitelijke verdiensten. Zijn deze tijdelijk hooger, dan neemt, na korter of langer tijd, door meerdere geboorten dan sterfgevallen als ook door verhuizing van elders, het aantal der arbeiders toe, tot dat door deze meerdere talrijkheid en de daaruit ontstane mededinging hunne verdiensten weder op het noodzakelijk geacht peil gedaald zijn. En bij tijdelijk lagere verdiensten heeft in alles het tegenovergestelde plaats, tot dat door het verminderd aantal van arbeiders en het daardoor verminderd aanbod van arbeid, de verdiensten weder op het noodzakelijk geacht peil gestegen zijn.

Dat minimum peil der algemeene meening is derhalve tevens het normaal peil der feitelijke verdiensten, werwaarts deze steeds heenstreven en waarmede zij dus op den duur en gemiddeld zullen overeenkomen. Gunstige of ongunstige omstandigheden mogen telkens afwijkingen doen ontstaan, maar met het ontstaan dier afwijkingen ontstaat tevens de strekking om tot het normaal peil terug te keeren; en al zijn dus die omstandigheden zelve blijvend, kan hare werking

nooit anders dan tijdelijk zijn. En dat geldt van alle omstandigheden, van welken aard zij wezen mogen; hetzij door vermeerderde of verminderde vraag naar arbeid de verdiensten der arbeiders gestegen of gedaald zijn, hetzij veranderde voortbrengingskosten of de invoering of afschaffing van belastingen de prijzen der levensbehoeften in verhouding tot den prijs van den arbeid hebben doen stijgen of dalen.

Ook belasting kan dus slechts tijdelijk op den toestand van de klasse van gewone arbeiders werken. Ten ware de door de belasting aanvankelijk veroorzaakte ellende zoo groot was, dat, zoo als de wrange vrucht van ellende zijn kan, de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling daardoor schade leed. Want dan zou ook het noodzakelijk geacht en daarmede tevens het normaal peil van verdiensten kunnen dalen.

Men kan echter omtrent dit laatste opmerken, dat de oplegging van zoo zware belasting op de eerste levensbehoeften wel onder de groote zeldzaamheden zal behooren. En bovendien is de toestand der gewone arbeiders aan de werking van zoo vele andere omstandigheden onderworpen, die, in zoo ver zij zeer ongunstig zijn, evenzeer het noodlottig gevolg kunnen hebben van het noodzakelijk geacht peil van verdiensten te verlagen, maar daarentegen ook, in zoo ver zij zeer gunstig zijn, er toe kunnen leiden, om dat peil hooger te doen stellen, dat, indien de belasting op de eerste levensbehoeften reeds oud is en er dus na hare invoering genoegzame tijd verloopen is om aan de werking van al die andere omstandigheden vrij spel te geven, men gerustelijk kan aannemen, dat ook ten dien opzichte de invloed der oude belasting niet meer aanwezig is.

Nu kan evenwel de afschaffing van zoodanige oude belasting zeer raadzaam zijn — wij spreken hier niet van de betrekkelijke deugden of ondeugden van onderscheidene belastingen in het algemeen — maar dan moeten er voor de afschaffing andere gronden aan te voeren zijn, dan dat de klasse der gewone arbeiders daardoor alsnog onevenredig gedrukt wordt.

Maar, kan men vragen, indien alzoo de klasse van ge-

wone arbeiders den druk der haar opgelegde belastingen op den duur als het ware van zich schudt, op wie zullen dan die belastingen op den duur drukken?

Het antwoord schijnt voor de hand te liggen; namelijk, op de andere klassen der maatschappij, die de duurder geworden diensten van gewone arbeiders behoeven, en bijzonder op de kapitalisten, die hunne kapitalen in de nationale nijverheid aanwenden en, ook hunne arbeiders hooger moetende betalen, een mindere rente van hunne aangewende kapitalen zullen trekken. En dit antwoord is dan ook door velen gegeven, die meenen, dat alle belastingen, hoe ook opgelegd, ten slotte, hetzij direct of indirect, alleen door de meer vermogenden gedragen worden.

Deze meening berust echter grootendeels op eene dwaling, daar men voorbijziet, dat er ook voor de rente van in de nationale nijverheid aangewende kapitalen een normaal peil bestaat, boven of beneden hetwelk vermeerderd of verminderd aanbod van kapitaaldienst de rente weder naar bedoeld peil terugvoert.

Zoodanig normaalpeil zou er zijn, al had een land geenerlei betrekkingen met andere landen, omdat besparing en aanwending van het bespaarde als kapitaal in de nijverheid, beide sterker of zwakker zijn, naarmate de rente hooger of lager is. Maar het bestaat nog meer in het oog loopend en is ook inderdaad sterker werkend, vooral in een klein land als het onze, bij het tegenwoordig kosmopolitisch karakter van het kapitaal. Is de rente, welke van hier te lande aangewend kapitaal kan verkregen worden, aanmerkelijk hooger dan die buitenslands verkrijgbaar is, zoo zal kapitaal van buiten toevloeien en de rente doen dalen; en is de rente alhier aanmerkelijk lager, dan zal kapitaal uit onze nijverheid worden teruggetrokken en de rente van het overgeblevene zal stijgen.

De kapitaalrente kan dus niet door overbrenging van belastingdruk van de klasse der gewone arbeiders op den duur beneden haar normaalpeil worden neêrgedrukt. En hoezeer hierdoor niet alle duurzame overbrenging van belastingdruk van de gewone arbeiders op de hoogere klassen der maatschappij wordt afgesneden, wordt zij er toch in hooge mate door beperkt.

Het eindgevolg van belastingen op de eerste levensbehoeften is, hoe vreemd dit bij eene oppervlakkige beschouwing schijnen moge, dat alle druk op den welstand van deze of gene klasse der maatschappij wordt omgezet in een ander nadeel, namelijk in beperking van de uitgebreidheid der maatschappij, omdat alleen die takken van nijverheid blijvend kunnen uitgeoefend worden, in welke niettegenstaande betrekkelijk duren arbeid, toch de normale kapitaalinkomsten te verkrijgen zijn, en in nog sterker beperking van bevolking dan van aangewend kapitaal, omdat men zich, bij den duren arbeid, bij voorkeur toelegt op die bedrijven, welke in verhouding tot het kapitaal weinig arbeidskracht vereischen.

Uit het zoo even gezegde omtrent de inkomsten van in de nationale nijverheid aangewende kapitalen blijkt van zelf, dat rechtstreeksche belasting dezer inkomsten evenmin op den duur dezelfde werking kan behouden, welke zij bij hare eerste invoering heeft.

Immers, indien de kapitaalinkomstèn daardoor beneden haar normaalpeil zinken, zal kapitaal aan de nijverheid onttrokken worden, tot dat de rente van het overblijvende hoog genoeg zal gestegen zijn om, na aftrek der belasting, de normale inkomsten op te leveren.

Overbrenging der belasting van de kapitalisten op de gewone arbeiders zal op den duur evenmin kunnen plaats hebben, als wij boven zagen dat overbrenging van de laatsten op de eersten mogelijk is. En alzoo zal ook bij zoodanige belasting van kapitaalinkomsten de eindwerking grootendeels bestaan in beperking van de uitgebreidheid der maatschappij, omdat alleen die takken van nijverheid blijvend zullen kunnen uitgeoefend worden, in welke bij gewone verdiensten van den arbeid, hooge kapitaalinkomsten te verkrijgen zijn, maar in dit geval nog meer in beperking van aangewend kapitaal dan van bevolking, omdat men zich, bij de hooge kapitaalrente, bij voorkeur zal toeleggen op die bedrijven, welke, in verhouding tot zekere hoeveelheid arbeidskracht, weinig kapitaal vereischen.

Anders weder zal de blijvende werking zijn van eene be-

lasting der vermogensinkomsten, wanneer die belasting niet uitsluitend van inkomsten van in de binnenlandsche nijverheid aangewende kapitalen geheven wordt, maar van alle vermogensinkomsten van hier te lande gevestigde personen, onverschillig hoe of waar hun vermogen vruchtdragend is aangelegd.

Wel zal ook door zoodanige belasting onttrekking van kapitaal aan de nationale nijverheid plaats hebben en dus een strekking tot renteverhooging van de in die nijverheid aangewende kapitalen geboren worden, omdat voor den hier gevestigden en dus belastingschuldigen kapitalist, bij andere wijze van vermogensbelegging, ontduiking der belasting gemakkelijker is, en omdat de buitenlander, al kan hij zijn kapitaal in de nijverheid hier te lande onbelast aanwenden, wegens de meerdere risico's welke aan kapitaalbelegging in den vreemde verbonden zijn, niet lichtelijk daartoe overgaat, ten zij hij het vooruitzicht heeft op een betrekkelijk hooge rente. Maar deze werkingen zullen toch veel zwakker zijn, dan wanneer alleen de inkomsten van in *onze* nijverheid aangewende kapitalen belast zijn.

Van lieverlede zal zich echter een andere werking openbaren, een strekking namelijk bij de bezitters van vermogen, om, al laten zij hunne kapitalen in de binnenlandsche nijverheid aangewend, persoonlijk zich in het buitenland te vestigen.

Was ergens de bedoelde belasting zeer zwaar en dus de strekking tot verhuizing zeer sterk, de gesteldheid van zoodanig land zou ten slotte gelijk kunnen worden aan die van eene West-Indische kolonie, werkende met de middelen van in het moederland of elders wonende kapitalisten.

Ik meen hiermede, wat het tweede punt betreft, te kunnen volstaan. Ook bij nog andere belastingen heeft veelal in meerdere of mindere mate verloop van werking plaats, maar dit verder in bijzonderheden te ontwikkelen, is niet noodig.

De hoofdzaak op welke ik wenschte te wijzen, is, dat de maatschappij zich, veel meer dan allicht vermoed wordt, naar elk belastingstelsel voegt, gelijk zij zich voegt naar andere blijvende omstandigheden van welken aard deze wezen

mogen, en dat daarom het hooger of lager bedrag der belastingen en de verschillende wijze waarop zij verdeeld zijn, op den duur meer invloed hebben op de uitgebreidheid van de maatschappij in haar geheel en op die van de onderscheidene bestanddeelen waaruit zij is samengesteld, dan op den absoluten of betrekkelijken welstand van hare onderscheidene klassen van leden.

Een belastingstelsel is als een keurslijf, naar hetwelk het lichaam der maatschappij vergroeit, met dit eigenaardige dat, al moge ook de bijzondere vorm van het keurslijf door ongelijken druk aanvankelijk sommige deelen hebben gekwetst, die kwetsuren veelal van lieverlede zich heelen, en op den duur alleen onderdrukte wasdom der aanvankelijk gekwetste deelen, zonder smartgevoel, achterblijft.

Nu is ook deze blijvende invloed van een belastingstelsel op de uitgebreidheid en samenstelling der maatschappij van het grootste belang. Zij kan gegronde redenen opleveren om hervorming van dat stelsel te verlangen. Maar, ten aanzien van den druk op den welstand van de onderscheidene leden of klassen van leden der maatschappij, de werking van een reeds oud belastingstelsel niet te onderscheiden van de werking, welke dat stelsel zou hebben indien het nieuw werd ingevoerd, dit zou eene miskenning zijn van de algemeene wetten der volkswelvaart, welke in de toepassing tot zeer verkeerde maatregelen zou kunnen leiden.

Het laatste punt eindelijk, waarop ik de aandacht wenschte te vestigen, is, dat billijke verdeeling, hoe belangrijk ook, niet het eenige vereischte van een goed belastingstelsel is, en dat derhalve bij de inrichting of hervorming van een belastingstelsel niet bij insluiting daarop mag gelet worden.

Zoo behoort het voorzeker ook tot de hoofdvereischten van een goed belastingstelsel, dat niet alleen de offers die het aan de natie oplegt, zoo billijk mogelijk verdeeld zijn, maar dat ook het gezamenlijk bedrag dier offers niet noodeloos grooter zij, dan hetgeen zij aan de schatkist opbrengen.

Nu is de verhouding tusschen opgelegde lasten en ver-

kregen opbrengst gewoonlijk veel ongunstiger dan bij een oppervlakkige beschouwing vermoed wordt; maar zij is bij onderscheidene soorten van belasting verschillend.

Om dit te doorzien behoeft men slechts acht te geven op de verschillende en dikwijls aanzienlijke kosten van heffing, die door de natie betaald worden boven de som, waarmede de schatkist werkelijk gebaat wordt.

Maar er zijn ook bij onderscheidene belastingen bijzondere omstandigheden, die de bedoelde verhouding nog ongunstiger maken.

Indien b. v. invoerrechten als beschermende rechten werken, ontvangt de schatkist alleen de belasting over hetgeen ingevoerd wordt, terwijl de verbruikers ook voor het binnenslands voortgebrachte een hoogeren prijs betalen. En men meene niet, dat het verschil den binnenlandschen voortbrenger ten goede komt; want deze zal door de binnenlandsche mededinging in den regel niet meer dan de gewone inkomsten uit zijn bedrijf trekken.

En indien de voortbrenging van een belast artikel niet anders dan op een van staatswege gereglementeerde wijze kan geschieden of aan lastige formaliteiten van contrôle onderworpen is, wordt de prijs van zoodanig artikel gewoonlijk meer verhoogd dan met het bedrag der belasting, en dat meerdere, hoezeer het door de natie betaald wordt, is voor de schatkist onvruchtbaar.

Maar ook andere dan geldelijke offers moeten in aanmerking genomen worden.

Zoo is de verplichte openlegging van zaken, die niet zelden aan vermogens-, inkomsten- of verterings-belastingen verbonden is, voor velen een zeer wezenlijk offer, dat hun boven de gevorderde geldsom wordt opgelegd en dat aan de schatkist geenerlei voordeel oplevert.

En evenzoo is het met de ontbering van genot van hen, die wegens de belasting zich van een gewenschte handeling, of van het gewenscht gebruik van eenig artikel onthouden, of zich in het buitenland gaan vestigen. De zoodanige betalen geene belasting; maar toch is de ontbering, die zij zich getroosten een voor de schatkist onvruchtbaar offer, dat de belasting hun veroorzaakt.

Men moet natuurlijk er naar trachten deze bezwaren te vermijden en het verschil tusschen offers en opbrengst zoo gering mogelijk te maken. Maar hoe, indien de voldoening aan dien eisch in strijd komt met de voldoening aan den eisch eener billijke verdeeling?

En zoodanige strijd is zeer mogelijk. Het is zeer denkbaar, dat, wanneer de staat nieuwe belastingen heeft op te leggen en men die geheel billijk wilde verdeelen, de nieuwe belastingen zoo omslachtig zouden moeten ingericht worden, dat daarbij een bijzonder ongunstige verhouding tusschen offers en opbrengst zou plaats hebben, welk bezwaar grootendeels te vermijden zou zijn, indien men de verdeeling minder billijk maakte. En het kan ook zijn, dat een bestaand belastingstelsel aan den eisch eener billijke verdeeling voldoet, hetzij omdat het oorspronkelijk in overeenstemming met dien eisch is ingevoerd, of, omdat de gebreken, die het ten dien opzichte aankleefden, door den tijd zijn uitgewischt, maar dat men gewaar wordt, dat eene verplaatsing van sommige belastingen, waardoor echter de billijke verdeeling wel eenigermate schade zal ondergaan, in de verhouding tusschen offers en opbrengst een zeer gunstige verandering kan brengen.

Niemand zal wenschen, dat in zulke gevallen steeds aan de billijkste verdeeling de voorkeur gegeven zal worden. Dit zou zelfs niet altijd in het voordeel zijn van hen, ten wier behoeve men een minder billijke verdeeling zou wenschen te vermijden. Indien toch, om een opbrengst van 100 te verkrijgen, met eene billijke verdeeling de offers 150 zouden bedragen, terwijl met een minder billijke verdeeling offers ten bedrage van 110 kunnen volstaan, zal het aandeel, dat de bij laatstbedoelde verdeeling te zwaar belasten in de 110 op te brengen hebben, nog minder kunnen zijn dan hetgeen zij als billijk aandeel in de 150 te dragen zouden hebben. Maar al is dit ook anders, toch zal een ieder gevoelen, dat de billijkste verdeeling in zoodanige gevallen niet onvoorwaardelijk in acht genomen behoeft te worden, maar dat de staat ook aan bijzondere klassen van personen offers mag opleggen, indien daardoor het nationaal belang in veel hoogere mate bevorderd kan worden.

Een ander vereischte is, dat het belastingstelsel zoo min mogelijk ongunstig op de zedelijkheid werke, door aanleiding te geven tot bedriegelijke handelingen van ontduiking.

Men kan opmerken, dat deze eisch zeer in overeenstemming is met dien van billijke verdeeling; want dat wel geen verdeeling van lasten onbillijker kan zijn dan die, waarbij de eerlijke tot het brengen van offers verplicht wordt, aan welke de oneerlijke zich onttrekken kan. Het is zeer waar, maar toch is het goed de aandacht op dit punt te vestigen, omdat sommige vormen van inkomsten-, verterings- of vermogens-belastingen uit het oogpunt van billijke verdeeling voordeelen kunnen schijnen te bezitten, die zij wegens de gemakkelijkheid van ontduiking inderdaad missen. Komt daar nu bij, dat de gelegenheid tot ontduiking, die zij opleveren, ook zeer nadeelig op de zedelijkheid werkt, dan is dit een reden te meer om met de invoering van zulke belastingen voorzichtig te zijn.

En nog een ander vereischte, van verre strekking en moeilijke toepassing, bestaat daarin, dat het belastingstelsel zoo ingericht zij en zoo naar omstandigheden gewijzigd worde, dat het in den invloed, dien het steeds heeft op de samenstelling der maatschappij en op de betrekkelijke uitgebreidheid van onderscheidene takken van volksbestaan, zich richte naar de eigenaardigheden van het land, waarvoor het bestemd is en naar de afwisselende omstandigheden, waarin dat land verkeert.

Met het oog op dit vereischte kan een belasting op de eene plaats en op den eenen tijd aanbeveling verdienen, welke op een anderen tijd of plaats zeer af te keuren zou zijn en is het niet altijd mogelijk, bij de inrichting of hervorming van het belastingstelsel, tevens de meest billijke verdeeling van lasten in acht te nemen En ik acht het van belang ten slotte hierop te wijzen, omdat hervormingen, welke ter voldoening aan gezegden eisch raadzaam kunnen zijn, lichtelijk kunnen schijnen een streven naar meer gelijken belastingdruk tot grondslag te hebben, hoezeer dit inderdaad niet het geval behoeft te zijn en die hervormingen zelfs, vooral in hare eerste werking, zoo mogelijk juist tot het tegenovergestelde gevolg kunnen leiden.

Wij hebben boven gezien dat de maatschappij in hare uitgebreidheid en samenstelling het resultaat is van de omstandigheden en onder die omstandigheden ook van het belastingstelsel. Zijn de belastingen zeer ongelijk aan onderscheidene klassen van personen opgelegd, dan voegt zich de maatschappij in hare samenstelling daarnaar, en de belaste deelen worden in hun wasdom meer onderdrukt en de onbelaste meer vrijgelaten, dan bij gelijker verdeeling het geval geweest zou zijn. Nu kan het zijn, dat men dezen verschillenden wasdom van onderscheidene deelen voor de harmonische ontwikkeling der geheele maatschappij ongunstig acht en op grond daarvan eene verplaatsing van belastingen wenschelijk oordeelt, zoodat zwaar belaste deelen althans gedeeltelijk ontlast en daarentegen andere tot nog toe vrijgelatene mede belast worden. Er zal hierdoor een meer gelijke verdeeling der belastingen over allen geboren worden; en het *kan* zijn dat daardoor tevens de druk op den *welstand* der individueele leden der maatschappij meer gelijkmatig verdeeld wordt. Dit laatste is echter in het onderstelde geval geen doel, maar slechts een gunstig bijgevolg van den maatregel; en het kan ook zijn dat juist het tegenovergestelde plaats heeft. Wij hebben namelijk ook gezien, dat, wanneer een ongelijke belastingdruk zoodanige bedrijven of klassen van personen betreft, voor welker zuivere verdiensten een normaalpeil bestaat, de brutoverdiensten zich op den duur daar naar richten, zoodat, als het belastingstelsel reeds van oude dagteekening is, de bedoelde personen er in hunne zuivere inkomsten geen nadeel of voordeel meer van ondervinden. Is dit het geval en geschiedt dan de bedoelde verplaatsing van belastingen, zoo zal daardoor, wat den welstand der personen betreft, geen ongelijkmatige belastingdruk weggenomen maar integendeel juist in het leven geroepen worden. Zij die tot de vroeger te zwaar belaste klassen behooren, zullen niet van eene benadeeling bevrijd worden, want zij ondervonden die sedert lang niet meer, maar zij zullen positief bevoordeeld worden; en zij die tot de vroeger niet of te weinig belaste klassen behooren, maar reeds lang geen voordeel meer daarvan hadden, zullen even positief benadeeld

worden. Die bevoordeelingen en benadeelingen zullen wel is waar ook weder grootendeels slechts tijdelijk zijn. Van lieverlede zullen de zuivere verdiensten tot haar normaalpeil terugkeeren. Maar voor het oogenblik en wellicht voor geruimen tijd zal het belastingstelsel werkelijk ongelijker op den persoonlijken welstand drukken, dan het vóór de verandering deed. Dit zal echter niet van den hervormingsmaatregel behoeven terug te houden, indien daardoor de ontwikkeling en uitbreiding der geheele maatschappij bevorderd kan worden.

En men kan zich ook andere gevallen voorstellen, in welke de opzettelijk ongelijk gemaakte verdeeling van belastingdruk meer in het oog valt. Denken wij ons de bestaande belastingen gelijkmatig over de onderscheidene bedrijven en klassen der maatschappij verdeeld, zoodat de harmonische ontwikkeling der onderscheidene deelen der maatschappij door het belastingstelsel niet belemmerd wordt. Maar de eigenaardigheid van het land brengt mede, dat men het in het nationaal belang wenschelijk acht dat zekere tak van volksbestaan boven andere tot bijzondere ontwikkeling kome. Nu zal het in zoodanig geval niemand verwonderen en ook bij weinigen onvoorwaardelijke afkeuring vinden, wanneer de Staat, òf een deel der door de geheele natie bijeengebrachte gelden gebruike, om, b. v. door aanleg van publieke werken, de ontwikkeling van gezegden tak van nijverheid te bevorderen, al is het dat die maatregel in de eerste plaats ten voordeele komt van hen die in dien bepaalden tak van nijverheid hun bestaan vinden, òf dat de Staat tot hetzelfde doel dien tak van nijverheid geheel of gedeeltelijk van belasting vrijstelle, al is het dat door laatstgemelden maatregel, èn de gelijkmatige verdeeling der belastingen over onderscheidene takken van nijverheid opzettelijk verbroken worde, èn de personen die in den begunstigden tak werkzaam zijn althans aanvankelijk een werkelijk voorrecht boven anderen genieten.

De opmerkingen, die ik u wenschte mede te deelen, zijn hiermede geeindigd.

De slotsom onzer beschouwingen zal, naar ik mij voorstel, bij u wel dezelfde zijn, als zij bij mij is, namelijk dat de goede inrichting van een belastingstelsel een moeilijke zaak is; dat vooral een reeds van ouds bestaand belastingstelsel, al moge het inderdaad grootelijks hervorming behoeven, niet met een ruwe hand aangetast mag worden, en dat zij die bij hunne hervormings-plannen of wenschen van de voorstelling uitgaan, als ware gelijke verdeeling van belastingen de eenige eisch en als ware niets eenvoudiger dan aan dezen eisch te voldoen, daardoor reeds het bewijs leveren van de moeilijkheden, aan de zaak verbonden, inderdaad niet genoegzaam te doorzien.

NUMISMATISCHE MEDEDEELING

VAN

J. DIRKS.

Ik heb het woord gevraagd om eene mededeeling te doen als voorbereiding tot een voorstel, dat ik later, als mijn arbeid geheel gereed zal zijn, bij de Koninklijke Akademie van Wetenschappen hoop in te dienen.

Het verschijnen dezer dagen van het eerste deel van de *Geschiedenis van het muntwezen in de Vereenigde Nederlanden* (1576—1813), *provincie Gelderland*, uitstekend bewerkt door den heer W. J. de Voogt, geeft mij daartoe eenige aanleiding. Daardoor toch is weder een gedeelte van eene gaping gevuld, die in de Numismatische geschiedenis van ons vaderland bestondt. Het is mijn voornemen niet over de verdere gapingen in de geschiedenis der Nederlandsche munten iets in het midden te brengen; maar ik wensch alleen iets te zeggen over de lacunen die in een ander gedeelte van onze Numismatische geschiedenis bestaan, namelijk die, welke in de beschrijving van de eigenlijk gezegde Nederlandsche gedenkpenningen met inbegrip der legpenningen, vroedschaps-, gilden-, armenpenningen enz. voorkomen. Wat de *gildenpenningen* van ons land betreft, zoo wendt thans Teijler's tweede genootschap eene poging aan om eene wetenschappelijke, historische beschrijving daarvan te bekomen. Maar het is vooral over de lacunen, die in de beschrijving en afbeelding van onze gedenkpenningen en legpenningen (*jetons*) en bijzonder in de classificatie der oude, jaarlozen *jetons* bestaan, dat ik nu wil spreken.

Nadat in de werken van van Mieris (3 deelen f°), van Loon (4 deelen f°.) onze gedenk- en gedeeltelijk ook onze legpennningen tot het jaar 1716, in het verband

eener doorloopende geschiedenis, waren beschreven en afgebeeld, vatte de voorganger van onze Akademie, in 1822, den door van Loon nedergelegden draad weder op en spon dien in 5 deelen gedeeltelijk af. Tot in 1766 gevorderd werd die taak door onze Akademie vervolgd en tot de troonsbeklimming van koning Lodewijk, in 1806, in 5 deelen voltooid. Aan deze 17 folianten sluiten zich de beide kwartijnen van den graaf Nahuys, *l'histoire numismatique du Royaume de Hollande* en *l'histoire numismatique de la Hollande* aan, zoodat wij eene doorloopende numismatieke geschiedenis van omstreeks 1430 tot 1813 bezitten. Wij schrijven nu 1874, ziedaar eene lacune van 61 jaren, waarvoor ook wel veel stoffen gereed liggen, maar de arbeid die een onzer penningverzamelaars voor eenige jaren met ijver ondernam om deze aan te vullen, is in de geboorte blijven steken. Bij ondervinding weet ik, hoe moeielijk het meer en meer wordt zoowel de penningen, maar vooral de ophelderingen daarvan te geven, hoe verder men verwijderd is van den tijd dat zij het licht zagen. Wachten verzwaart hier den arbeid.

Diezelfde ondervinding deed mij eene tweede lacune zien. Om de penningen van 1766—1806 te geven en toe te lichten, moesten honderden catalogi nagezien en zeer vele werken geraadpleegd worden. Eens aan dien arbeid teekende ik ook al de Nederlandsche penningen op, die *niet* in de werken van van Mieris, van Loon en de vijf eerste deelen der Vervolgen tot 1766 voorkwamen, maar alleen in de catalogi, het tijdschrift van van der Chijs, de beide kostbare stukken der *Nederlandsche gedenkpenningen*, uitgegeven door Jeronimo de Vries en J. C. de Jonge, in de *Revue de la Numismatique Belge*, de *Vrije Fries*, *Navorscher* enz. enz. vermeld, beschreven en dikwijls ook afgebeeld waren. Mijn doel was en is nog een Repertorium, chronologisch geordend, te maken van die gedenkpenningen, met inbegrip der varianten en onder opname van het woord *gedenkpenningen* in den ruimsten zin des woords. Het Repertorium zou dus niet alleen bevatten de strikt genomen historiepenningen, de penningen op onze vlootvoogden, legerhoofden, gouverneurs-generaals, beambten, predikanten, pastoors, maar ook de particuliere penningen geslagen, gegraveerd of ingevuld bij gelegenheid

van geboorte, overlijden, huwelijk, 25 en 50jarigen echtvereeniging enz. Zijn toch de eerste belangrijk voor onze geschiedenis, hetzij staat- of letterkundige, de laatsten zijn zulks voor de genealogie. Ook de misstellingen door van Mieris en van Loon begaan, zullen in dat Repertorium verbeterd worden. Beiden en vooral van Mieris (ten einde den draad van hun geschiedverhaal aan te kunnen houden) pastten wel eens penningen toe, die niet op de gebeurtenissen bepaaldelijk geslagen waren en vervielen wel eens in dwaling met de attributie. Nog onlangs heeft de heer Chalon bewezen, dat een penning van 1567 bij van Loon (I, blz. 101) aan koning Philips II toegekend, aan eenen wreeden luitenant van dezen moest worden gegeven, en ik zelf heb onlangs, toevallig daartoe op het spoor gebracht, in de *Navorscher*, 1874, blz. 118—119 getracht aan te toonen, dat een jaarlooze penning door van Loon, op het jaar 1632 geplaatst als geslagen bij de oprichting van het *Athenaeum Illustre* hier ter stede, in het jaar 1682 tehuis behoorde als door een Duitscher, Martin Brunner, toen bij het 50jarig bestaan er van gesneden, iets dat door van Loon niet was opgemerkt.

Nog een punt of gaping. Met de stempelsnijders bemoeiden zich van Mieris en van Loon zeer weinig. In dit opzicht zijn er vele lacunes op hunne afbeeldingen en toch is voor de geschiedenis der kunst eene reeks of lijst der kunstvoortbrengselen van iederen kunstenaar onmisbaar. Ook daarop wordt in het Repertorium gelet door overname van honderden kantteekeningen op van Mieris en van Loon, vooral naar aanleiding van den arbeid van Pinchart en anderen in België aan dit onderwerp besteed. Honderden stempels heeft men daar geclassificeerd en tallooze extracten vooral uit rekeningen gegeven om te weten te komen, wie deze soms prachtige zegel- munt- en penningstempels gesneden hebben.

Mijn arbeid is nog niet voltooid, maar toch ver gevorderd, zooals deze portefeuille met aanteekeningen over honderden nederlandsche gedenkpenningen kan aantoonen.

Een tweede onderdeel van onze Nederlandsche numismatiek vormen de honderden, ja duizenden *legpenningen*, waarvan slechts een gedeelte in de werken van Van Mieris en van Van Loon zijn opgenomen en afgebeeld. Men gebruikte die

vroeger om te *leggen*, dat is, om te tellen, om door leggen van penningen in verschillende vakken, bij de rekenkamers, geldwisselaars enz. voorhanden, het totaal eener rekening niet op papier, maar door telling der verschillende vakken te verkrijgen. Even als de vakken van de chineesche rekenborden in onze scholen had ieder vak zijne bijzondere bestemming of quantiteit voor getallen of munt. Kwamen b. v. *f* 18,333 karol. gulden in een rekening voor, dan wierp men *een* in de tienduizend bak: *acht* in de duizend bak en zoo vervolgens: zoo ook met de onderdeelen. Het tegenwoordig aan het decimaal stelsel gewend geslacht weet niet hoe lastig vroeger die stuivers- en penningen-optelling was. Zulke legpenningen sloegen de rekenkamers op het einde van het jaar om daarmede de *facitten* der rekeningen van het afgeloopen te *leggen*. Zeer velen bevatten herinneringen aan de gebeurtenissen van het jaar, enkelen wenschen voor het volgende. Er zijn ook particuliere legpenningen onder, vooral bij gelegenheid van huwelijken, geslagen. De opschriften zijn soms niet van geest ontbloot: de voorstellingen, vooral in den Spaanschen oorlog, wel eens treffend.

Bij de oude legpenningen is nog veel meer en moeielijker arbeid te verrichten als bij de gedenkpenningen. Ik behoef u slechts mede te deelen, dat de oudste Nederlandsche legpenning bij Van Mieris van omstreeks 1430 is. Reeds had G. van Hasselt in zijne *Bijdrage voor den Burg van Nijmegen* (bl. 9) opgemerkt, dat in 1388 al, in die stad, sprake was, van het halen van 110 legpenningen. Maar zij klimmen nog wel een eeuw minstens hooger op. Wij hebben Henegouwsche gevonden, die tusschen 1280 en 1304 vallen.

In Frankrijk en België zijn deze stukken (vroeger eenigszins de parias der numismatiek) sedert eenige jaren met groote vlijt opgezameld en gedeeltelijk beschreven in de *Revues numismatiques* van Parijs en Brussel, de geschriften van de Fontenay, Hucher, Gustave Vallier, in de *Annuaires* enz., maar een geheel overzicht ontbreekt nog. In ons land heeft G. van Orden, in 1823 en 1830, in twee stukken eene *Handleiding voor verzamelaars van legpenningen* gegeven en daarin speciaal die opgenomen, welke in de gemelde hollandsche werken (waarbij hij nog Bizot voegt) niet zijn opgenomen. Hij

beschrijft er 1429 + 239 = 1668 van het jaar 1416 (want n°. 1 van 1400 is van 1490) tot 1714. Ongelukkig bewerkte onze vriend zijne handleiding grootendeels naar foutive naamlijsten, bezat geene kennis van het latijn, nam gilde- en religieuse penningen soms ook op, zoodat zijne *Handleiding* onverbeterd; vrij onbruikbaar is. Het eenige middel om eene chronologische geordende lijst der Nederlandsche legpenningen te verkrijgen is de afbeelding en beschrijving er van met het stuk in de hand, zooals Chalon, v. d. Broecke en anderen reeds in de *Revue Belge* deden. Hoogst moeielijk noemden wij dien arbeid. Als men de legpenningen-verzamelingen van de heeren Dr. Dugniolle te Brussel en Van der Auweraa te Leuven heeft nagezien, dan zal men ontwaard hebben, dat er nog vele Nederlandsche legpenningen en hunne varianten onbeschreven zijn. Dr. Dugniolle was voor een paar jaren aan dien arbeid begonnen, tegelijk met mij. Door treurige huisselijke omstandigheden en drukke praktijk liet hij den zijnen, althans tot nu toe, steken, en den mijnen volbracht ik bijna, zoo verre als mijne krachten reikten, gelijk gij uit dezen tweeden portefeuille met stukken kunt zien.

Eenige honderden in van Mieris en van Loon niet voorkomende legpenningen, geslagen in de Nederlanden der middeleeuwen en in die van Keizer Karel V, zijn daarin op losse vellen beschreven. Bij hen die zonder jaartal zijn, is een tijdvak opgegeven, waaronder zij vallen. De bepaling daarvan is soms zeer moeielijk. Ook de plaatsen in oude Charters, of rekeningen voorkomende, waarin (zooals bij van Hasselt t. a. p. op 1388) sprake is van legpenningen, zijn chronologisch geordend. Ook omdat vele der oudste legpenningen fransche zinspreuken hebben, is de tekst in het fransch gesteld. De verkeerde plaatsing van sommige stukken bij van Mieris springt in het oog: hij accommodeerde dikwerf den penning om iets te hebben voor zijn doorloopend geschiedverhaal, terwijl hij en van Loon soms veel later geslagen penningen, b. v. op het verbranden van Huss, in de jaren der gebeurtenis voegden.

Hoeveel deze legpenningen bijdragen kunnen tot de aanvulling van genealogie, tot de kennis van zeden en ge-

bruiken der tijden, waarin zij geslagen zijn, zal wel onnoodig zijn te herinneren.

Ik hoop later op deze zaken, althans op het eerste gedeelte mijner mededeeling terug te komen. Ik vond nu juist eenige oogenblikken beschikbaar om er u voorloopig mede bezig te houden; later kan ik wel eens meer gedetailleerd eenige penningen uitkippen om u aan te toonen, hoevele belangrijke stukken nog niet of niet genoeg aan het licht zijn gebracht.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den DECEMBER 1874.

Tegenwoordig de heeren: C. LEEMANS, J DE WAL, W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ., W. J. KNOOP, W. C. MEES, J. E. GOUDSMIT, A. KUENEN, N. BEETS, P. J. VETH, S. A. NABER, C. VOSMAER, H. KERN, TH. BORRET, J. G. DE HOOP SCHEFFER, en de secretaris J. C. G. BOOT.

De voorzitter en ondervoorzitter hebben bericht gezonden, dat zij verhinderd worden de vergadering bij te wonen. De heer Leemans belast zich met de leiding der zitting.

Na lezing en goedkeuring van het proces-verbaal der vorige vergadering worden de ingekomen stukken medegedeeld: 1°. de numismatische mededeeling door den heer Dirks aangeboden voor de Verslagen; 2°. een aantal stukken betreffende het internationaal congres van aardrijkskunde in het voorjaar van 1873 te Parijs te houden; 3°. eene inteekeninglijst tot bijdragen voor een monument voor Ad. Quetelet te Brussel; 4°. het bericht van het overlijden van het rustend lid Joannes Bosscha op den 10den dezer maand. De vergadering draagt aan den secretaris op bij het beantwoorden van dien

brief het leedgevoel der afdeeling aan Mevrouw de Weduwe te betuigen.

De secretaris bericht voorts de ontvangst van een latijnsch gedicht ter mededinging in den wedstrijd. Het is getiteld *Ad procum Satira* en voorzien van de spreuk: *Multa sunt mulierum vitia* uit de Poenulus van Plautus.

Dezelfde leest vervolgens een stuk over het leven en de verdiensten van het rustend lid der afdeeling Mr. Hendrik Jacob Koenen, overleden 13 October ll., en staat het af tot plaatsing in het Jaarboek der Akademie.

De heer Kern spreekt over de grondbeteekenis der woorden duizend en honderd. Hij wijst aan dat de namen der hoogere getallen in het Sanskrit eigenlijk eene onbepaalde hoeveelheid of een soort dingen aanduiden, maar door het spraakgebruik tot aanduiding eener bepaalde hoeveelheid zijn geijkt. Zoo beteekent *vṛnda*, eene troep of kudde, maar dient tevens als getalnaam en drukt dan duizend millioen uit; *akshâuhiṇî* bet. een volledig leger, maar als getalnaam honderd millioen billioenen. Zoo als men in Europa uit mille de nieuwe woorden *millione*, millioen, eig. een groote mille, en *milliard*, duizend millioen, eig. een dikke of groffe duizend, heeft gemaakt, zoo ontstaan in 't Sanskrit door toevoeging van *mahá* grootere getalnamen b. v. van *padma*, dat tien duizend millioenen beteekent, *mahápadma*, eig. een groote padma, dat is tienmaal zooveel, en van *kharva*, een billioen, *mahâkharva*, tien billioenen.

Geen enkel groot getal in 't Sanskrit bestaat uit eene samenstelling van getalwoorden, en evenmin gelukt het onze woorden *honderd* en *duizend* als samenstellingen te verklaren.

Duizend komt alleen in de Germaansche en Slavische talen voor, maar daaruit volgt niet dat bij de vorming van het woord een ander beginsel gevolgd is als in de overige

Arische talen. Integendeel de groote overeenkomst dezer talen tot in kleine bijzonderheden wettigt het vermoeden, dat het Germaansche en Slavische woord een synoniem is van het woord dat in 't Sanskrit voor *duizend* dienst doet.

Goth. *thûsundi* is gewoonlijk vr. soms onz.; het eerste staat tot het laatste in dezelfde verhouding, als *patientia* tot *silentium*, zonder verschil van beteekenis tusschen vr. en onz. Beide vormen dienen om van een bestaand woord, hier van een part. praes. act. een collectief of abstract naamwoord te maken. *Thûsundi*, oud-slavisch *tysansta*, zou in ouderen Arischen vorm *tausantia* luiden. Vergelijkt men dit met Skr. *tavishî*, zoo is er geen ander wezenlijk onderscheid dan dat het Skr., als naar gewoonte, voor de *s* een *i* heeft. Hoe vrij men in dit opzicht in de oudere taal was, blijkt b. v. uit *gaudeo*, *gavisus* (voor *gav-id-tus*) naast *audeo*, *ausus* (voor *audtus*). Nu beteekent *tavishî*, kracht, *δύναμις*, en dat ook *thûsundia*, macht en waarschijnlijk legermacht beteekend moet hebben, volgt uit de etymologie van 't woord zelve en uit vergelijking met het Skr. woord voor 1000, namelijk *sahasram*, eene afleiding van *sahas*, kracht, macht; daar *sahas* van 't zelfde grondwoord is als *ἴσχυς*, namelijk *sah* = *ἔχω*, en daar het suffix *ra* overeenkomt met het Gr. *ρο*, is *sahasram* hetzelfde als *τὸ ἰσχυρόν*.

De eigenlijke beteekenis van *χίλιοι* is duister, maar *mille*, hetzij men het vergelijkt met *multus*, Gr. *μάλα*, of met het Skr. *mil*, waarvan *melâ*, verzameling, gezelschap, en tevens naam van een niet nader aangegeven groot getal, *mille* moet ook eene onbepaalde groote hoeveelheid hebben aangeduid en tevens eene groote legerafdeeling. Want van *mille*, stam *milli* komt *miles*, stam *militi* met het suffix *ti*, dat juist ook in 't Sanskrit voorkomt in woorden, die deelen van een leger aanduiden. Zoo komt van *pad*, voet, *patti*, voetknecht; ook *padâti*. Men vergelijke de Lat. namen *pedes*, *eques*, *veles*. Is *mille*, troep, dan is *miles*, een troupier, een van de troep.

Van denzelfden grondvorm *tu*, waarvan Skr. *tavishî* en ons *duizend* verdere ontwikkelingen zijn, komt het Westgothische *thiufad*, chiliarch (Grimm, Gesch. der deuts. spr. 215). Daaruit blijkt vooreerst, dat er naast *thûsundi* eene andere benaming van denzelfden grondvorm voor 1000 bestaan heeft; ten anderen, dat die benamingen in 't krijgswezen een groo-

te rol spelen. Goth. *thiu* in ouder Arisch overgebracht, luidt *tava* of *tavas*, dat in 't oud Indisch *kracht*, *macht* en als adiect. *krachtig*, *machtig* beteekent. Van *tava* met het suffix *ra* komt Skr. *tavara*, dat wel niet juist duizend, maar toch een groot getal aanduidt.

De eigenlijke beteekenis van *honderd*, Skr. *çatam*, Gr. *ἑκατόν*, Lat. *centum*, is eenvoudiger te herkennen. Om tien maal tien uittedrukken heeft het Gothisch *taihuntaihund*, ook *taihuntehund* gespeld. Bij de Gothen zal dus *hund*, even als bij de Franken *chunna*, in de eerste plaats 120 beteekend hebben. *Taihuntaihund* was dus een omslachtig hulpmiddel om 10 × 10 te zeggen. In 't Gothisch is *hund* echter ook voor honderd gebruikt, zooals *thrija hunda*, driehonderd, *hundafads*, centurio, bewijzen, ofschoon in dit laatste even goed de beteekenis van aanvoerder over 120 kan gelegen hebben *).

In *çatam*, *centum*, *ἑκατόν* (eig. één honderd, uit *ἑ* Skr. *sa*, waarvan de sterke vorm is *ἑν*, Arisch *san*) ligt dezelfde stam als in *τριάκοντα*, *trimçat*, enz., welks verschillende vormen zich in 't ouder Arisch laten weergeven met *kantam*, *katam*, *kati*, *kat*. Deze hebben op zich zelve evenmin honderd als tien beteekend. Maar, daar 60 in 't Skr. *shashti*, 70 *saptati* heet, enz., en dit klaarblijkelijk zestal, zevental, beteekent, volgt hieruit dat *kantam* eigenlijk beteekend heeft »hoeveelheid" geheel in het algemeen, zooals het ook slechts door uitspraak verschilt van 't Latijnsche *quantum* en *quot*.

In Skr. *daça*, Gr. *δέκα*, Lat. *decem*, Goth. *taihun*, is de laatste lettergreep het lat. *quis* en het voorgevoegde *da* het lat. achtervoegsel *dam*, zoodat het Arische *daka*, *dakam* met het lat. *quiddam* overeenstemt.

---

*) Ten bewijze, dat alle Germanen onder *hund* gewoonlijk 120 verstonden, kan dit strekken. Terwijl de Indiërs in de veelvouden van *tien* tot *vijftig çati* en *çat* gebruiken, en dus *pancâçat* zeggen, en dan op eens *shashti*, *saptati*, *açiti*, *navati*, wijzigen de Gothen hunne uitdrukking niet na vijftig, maar eerst na zestig; gelijk vijftig is *fimftigjus*, is zestig *saihstigjus*, maar dan volgen *sibuntehund*, *ahtautehund*, *niuntehund*, *taihuntaihund*, en zoo zeker wel tot *hund*, het groote honderd, 120 toe. De Indiërs verstonden dus onder *çatam* 10 × 10, de Germanen onder *hund* 10 × 12. De Germaansche centuria moet dus, als de Romeinsche manipulus of dubbel-centurie, uit 120 man bestaan hebben.

De Germaansche veelvouden op *tigjus*, *tig*, zijn meervouden van de stam *tigu*, dat aan een ouder Arisch *daku* zou beantwoorden. Dus hebben we te doen met een *ku*, in beteekenis overeenstemmen moet met *ka*, onz. *kam* of *kad*. Alleen onder de voornaamwoorden bestaat er een *ka*, van gelijke waarde als *ku*, versterkt *kau* en *kava*. De proef op de som levert Skr. *koshṇa*, *lauw*, uit *ka*, wat, zoo wat, en *ushṇa*, waarvoor men ook zegt *kadushṇa* en *kavoshṇa*. Zoo als men weet zijn *ko* en *ku* zoowel vragende, als onbepaalde voornaamwoorden of bijwoorden.

Gelijk het Skr. *çata* ook eenvoudig *tal* beteekent, zoo komt *hund* in 't oud-Noordsche *hundvîss*, als versterking voor, »zeer slim", Skr. *purumâya*. Met *ko* (versterking van *ku*) is 't Skr. *kovida*, zeer ervaren, gevormd.

De spreker merkt ten slotte op dat *çata* zijn pronominaal karakter, namelijk de *d* als uitgang van 't neutrum, nog bewaard heeft in 't oude Vedische woord *çatadvasu*, »zeer rijk, zeer schitterend," dat van de Açvin's gezegd wordt, die elders *puruvasu* genoemd worden.

Op de vraag van den voorzitter of deze bijdrage voor de Verslagen bestemd is, antwoordt de spreker, dat het door hem gesprokene nader schriftelijk uitgewerkt reeds aan de redactie van een ander tijdschrift was beloofd, voordat hij op verzoek van den secretaris het hier mededeelde, maar dat hij een overzicht voor het proces-verbaal aan dezen zal doen toekomen.

De discussie bepaalt zich tot enkele vragen en opmerkingen van de heeren Beets, over den uitgang van *honderd*, Knoop, over 120 als getalsterkte van legerafdeelingen, Brill, over honderdmannen en χίλιοι, Leemans, over padma en de hieroglyphische teekens voor getallen, — waarop door den spreker ten deele geantwoord wordt.

De heer de Wal vestigt de aandacht er op, dat op den tweeden maandag van Februari 1875 de Leidsche hoogeschool niet alleen haren dies natalis, maar den dag van haar driehonderdjarig bestaan zal vieren en stelt voor de vergadering der afdeeling alsdan een week uittestellen De secretaris zegt

dat zulk een voorstel niet behoeft behandeld te worden, daar al vroeger beslist is dat de afdeeling niet meer zal vergaderen op den dag, waarop de dies natalis der Leidsche hoogeschool gevierd zal worden.

Nadat de heer Veth de 10de en 11de aflevering van *Java* voor de boekerij heeft aangeboden, sluit de voorzitter de gewone vergadering, daar hij het noodig acht haar in eene buitengewone te doen overgaan.

BIJDRAGE

TOT DE

GESCHIEDENIS DER ZIGEUNERS.

VAN

M. J. DE GOEJE.

Sedert de verschijning van Pott's boek over de Zigeuners, nu ongeveer 30 jaar geleden, is men omtrent den oorsprong van dit zonderlinge volk tot zekere hoogte eenstemmig geworden. Bijna niemand betwijfelt het meer, dat zij Indiërs zijn, en de stelling, dat al de in Europa verstrooide Zigeuners van een enkelen troep afstammen, vindt weinig tegenspraak. Beide zijn resultaten van het onderzoek hunner taal. Daarentegen ligt de geschiedenis der Zigeuners, voordat zij in 1417 uit Hongarije de Duitsche grenzen overtrokken, bijna geheel in het duister. Men heeft eenige bewijzen gevonden van hun verblijf reeds voor dien tijd in de Slavische landen en op Cyprus, maar verder heeft men slechts gissingen. Zoo heeft Grellmann hun vertrek uit Indië in den tijd van Tîmûr gesteld, wat nader uitgewerkt is door Rienzi en Heister in den zin, dat zij door Tîmûr waarschijnlijk als spionnen en fouragiers gebruikt *) en in dezelfde hoedanigheid later door de Turken westwaarts gevoerd zijn. Zoover ik weet is deze gissing tot nog toe gebleven wat zij was, een bloot vermoeden zonder eenig bewijs. In de geschiedenis van Tîmûr is daaromtrent niets te lezen. Anderen stellen hunne verhuizing reeds in een ver terugliggend tijdperk. Ik bedoel niet de onlangs door Steur in zijne

*) Misschien uit Vita Timuri, ed. Manger, III, p. 804 seq. in verband met I, p. 487 afgeleid. Doch zonder eenig recht.

Ethnographie des peuples de l'Europe *) gestelde fraaie hypothese, dat de Zigeuners afstammelingen zouden zijn van de bewoners der verzonkene Atlantis. Maar Bataillard zegt †) dat hij eene verwantschap vermoedt tusschen de Sicani, de oorspronkelijke bevolking van Sicilië, en de Zigeuners. Hij laat ons nog in 't onzekere, welke gronden hij voor dit vermoeden heeft, behalve de overeenkomst in naam. Ik meen ook ergens het gevoelen gelezen te hebben, dat er samenhang zou bestaan tusschen de Siculi (Zekel, Sycli) der Hongaarsche kronieken en de Zigeuners. Inderdaad worden de Siculi als een volksstam met vele eigenaardigheden beschreven §). Doch zij woonden reeds eeuwen in Hongarije, voordat er daar sprake van Zigeuners kan zijn. In plaats van al deze gissingen meen ik eenige stellige berichten te kunnen geven, die ik aan uwe beoordeeling wensch te onderwerpen.

Pott deelt in de inleiding tot zijn boek **) een bericht mede uit het *Sjâh-Nâme* van Firdûsî, volgens hetwelk de Perzische koning Behrâm Gûr, in de 5e eeuw onzer jaartelling, van een Indischen koning 12,000 muzikanten van beide seksen ontving, Lûrî s geheeten. Daar de Zigeuners in Perzië nog heden dezen naam dragen, en bovendien de schrijver van het Perzische werk *Modj-mal at-tawârîkh* ††) uitdrukkelijk zegt, dat van deze 12,000 muzikanten de tegenwoordige Lûrî's of Lûlî's afstammen, is de gissing niet gewaagd, dat wij hier het bericht van de eerste overplanting dezer lieden hebben. En dit wordt bevestigd door den Arabischen historieschrijver, Hamza Ispahânî, die de geschiedenis der Sassa-

---

*) III, p. 266 seqq.

†) *Revue Critique*, 1870, II, p. 213, vgl. p. 208 noot 2.

§) Script. rerum Hungar., ed Schwandtnen, Vindob. 1746–48, I, p. 33, 78, 334, (758;, 786

**) I, p. 62.

††) Zie Reinaud, *Mémoire sur l'Inde*, p. 112. Over de bronnen van dit boek handelt Reinaud in de voorrede tot zijne *Fragments arabes et persans*, p. VII, seqq.. Elliot, *History of India*, I, p. 100 seqq., II, p. 161 seq

niden zeer goed kende, en een halve eeuw voor Firdûsî schreef. Deze verhaalt, dat Behrâm Gûr 12,000 muzikanten, Zott geheeten, uit Indië liet komen ten behoeve van zijne onderdanen. Want Zott is de naam dien de Zigeuners bij de Arabieren droegen en in Damascus nog tegenwoordig hebben. In het Arabisch woordenboek *al-Kâmûs* staat: »Zott, gearabiseerd uit Djatt, een volk uit Indië. Naar den regel zou men ook Zatt mogen uitspreken. Een individu heet Zottî." In het lexicon *Mohît* lezen wij: »Zott, een volksstam uit Indië, gearabiseerd uit Djatt; naar hen worden de Zottische kleederen genoemd, waarvan men een enkel stuk Zottî heet; zij zijn het die men in Syrië Nawar noemt, en door sommigen worden zij Motribîja geheeten (d. i. muzikanten), daar hun bedrijf is muziek te maken met trommels en snarenspel, en te dansen. Hun naam wordt ook als schimpwoord gebruikt, zoodat men zegt »o Zottî" en »iemand is een Zottî" d. w. z. laag, gemeen." Op 't artikel *Nawar* beschrijft hij de Zigeuners uitvoerig volgens het ons bekende type. Bocthor zegt in zijn Arabisch-Fransch woordenboek, dat »Bohémien", nader omschreven als »Arabe vagabond, Tchinghianè, qui dit la bonne avonture, vole etc." in Kesrowân Nawarî plur. Nawar, in Damascus Zottî, plur. Zott, heet. Eindelijk heeft Vullers in zijn Perzisch woordenboek, uit een inlandsch Perzisch woordenboek overgenomen: »Djat nomen tribus segregatae infimae sortis et deserta habitantis in Hindûstân.' Wij bezitten op de Leidsche bibliotheek een merkwaardig nog onuitgegeven boekje, ongeveer in 1235 geschreven door Djaubarî, onder den titel »Onthulde geheimen", waarin alle industriën van het door ons zoo genoemde kermisvolk beschreven worden. In dit boek, waarvan ik een uitvoerig verslag heb gegeven in het 20e deel van de *Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellschaft*, worden ook de Zigeuners onder dezen naam *Zott* besproken.

Naar het vaderland dezer Zott of Djatt hebben wij niet lang te zoeken. Istakhrî *) en Ibn-Haukal †), de welbekende geografen uit de 10e eeuw, zeggen het volgende:

---

*) P. 180 mijner uitgave.

†) P. 235 mijner uitgave. Mokkaddasi verhaalt ongeveer hetzelfde als Istakhri.

»Tusschen al-Mançûra en Mokrân hebben de wateren van den Indus moerassen gevormd, aan welke Indische stammen gevestigd zijn, die Zott heeten; die van hen welke aan het water wonen, leven in hutten als de hutten der Berbers en voeden zich hoofdzakelijk met visch en watervogels; die verder landinwaarts wonen in de vlakte, leven als de Kurden en bestaan van melk, kaas en maïsbrood."

In deze zelfde streken worden nog twee andere volksstammen door deze geografen geplaatst, nl. de Bodha en de Meid *). De eersten zijn eigenlijk, volgens Ibn-Haukal †), een onderdeel van de Zott, of liever een deel van de »landen der Zott" draagt den naam Bodha. Daarom spreekt ook Belâdsorî van »de Zott van al-Bodha §)." Over deze twee stammen lezen wij **): »de heidenen aan de grenzen van Sind zijn de Bodha en een volk dat Meid heet. De eersten bestaan uit stammen verstrooid tusschen de grenzen van Tûrân ††), Mokrân, Moltân en 't gebied van al-Mançûra; zij wonen ten westen van den Indus en leven van de kameelteelt. Zij leveren de tweebultige kameelhengsten, die in 't geheele Oosten gezocht zijn en van welke de beroemde dromedarissen van Balkh en Samarkand stammen. De stad waar zij hunne producten ter markt brengen en zich hunne benoodigdheden aanschaffen, is Kandabîl §§). Zij zijn ware nomaden, leven in hutten als de Berbers, en hebben in hun land rietbosschen en moerassen, waarin zij een schuilplaats vinden en vischvangst oefenen. De Meid leven aan de oevers van den Indus, van de grens van Moltân tot aan de zee; zij bezitten in de vlakte tusschen den Indus en Kâmohol vele weiden en legers, deels voor den wintertijd; deels voor den zomer. Hun

---

*) De uitspraak van beide namen is niet volstrekt zeker, n. l voor *Bodha* hebben sommige handschriften *Nodha*, wat door Jacût is opgenomen en voor *Meid* hebben vele handschriften *Mend*.

†) P. 40

§) P. 436 l. 2 mijner uitgave.

**) Istakhrî p. 176, Ibn-Haukal p. 231.

††) De provincie van Sind waarin Kosdar ligt.

§§) Niet ver ten oosten van Kosdar (Reinaud, *Mémoire*, p. 234), het tegenwoordige Gandáva (volgens Elliot, *History of India*, I, p. 385 seqq.)

aantal is groot." Een later schrijver *) voegt er bij, dat zij weinig van de Zott verschillen. Dat de Bodha eigenlijk tot de Zott behooren, wordt bevestigd door de *Modj-mal at-tawârîkh* †), waarin staat, dat er in den ouden tijd slechts twee stammen in Sind waren, de eene Meid, de andere Zott geheeten, beide afstammende van Cham. Naar de tweede dezer noemen de Arabieren, zegt de schrijver, deze landstreek nog »het land der Zott." De Meid onderwierpen de Zott en behandelden hen zoo hard, dat de laatsten het land moesten ruimen. Zij vestigden zich toen aan de rivier Pehen §), waar zij spoedig bekwaam werden in de scheepvaart. Nu deden zij te water strooptochten tegen de Meid, die van schapenteelt leefden, en dwongen dezen eindelijk met hen een verbond te sluiten en aan den koning een vorst te vragen om hen samen te regeeren. Onder het bestuur van dezen vorst werd Sind bevolkt en bebouwd. Aan de Zott en de Meid werd toen elk een afzonderlijk gebied aangewezen.

De stam der Meid, die aan de zee woonde, leefde van zeerooverij. Deze heette Kork **) en maakte zelfs verre tochten. Onder de regeering van den khalief al-Mançûr in 768 drongen zij zelfs door in de Arabische golf en overvielen Djedda, de havenstad van Mekka ††). De verschijning van hunne schepen, *bârî* of *bâridja* geheeten, was zoo gevreesd, dat bij enkele Arabische schrijvers de naam der schepen op de zeeroovers zelven is overgegaan §§). Zeer merkwaardig is het, dat de Zigeuners nog heden dezen naam voor schip in gebruik hebben ***). De noordelijkste stammen der Zott heetten

---

*) Jacût, IV, p. 773 l. 8.

†) Reinaud, *Fragments*, p. 25 seq.

§) Elders heet deze Beher. 't Is stellig een arm of affluent van den Indus.

**) Zie over hen een excurs in Elliot, *History of India*, I, p. 508 seqq.

††) Ibno 'l-Athîr, ed. Tornberg, V, p. 455, 466, *Kitâbo-'l-Oyûn*, p. 264 mijner uitgave (Fragmenta Hist. Arabic.); vgl. Jacût, IV, p. 690 l. 4, Reinaud, *Mémoire*, p. 181.

§§) Bîrûnî bij Reinaud, *Fragments*, p. 91 en 120; vgl. mijn Glossarium op Belâdsorî, p. 13.

***) Pott, II, p. 89. Elliot, *History of India*, I, p. 539 seqq. gelooft dat uit *bâridja* ons *barge* is ontstaan.

Kîkân en waren beroemd door hunne paardenteelt *). Wonderlijk is het, dat onze geografen geen melding maken van de buffels, waaruit zonder eenigen twijfel in hun tijd, evenals vroeger en nog heden †), de veestapel dezer volken hoofdzakelijk bestond. Wel een bewijs dat een argumentum ex silentio meestal niets beteekent.

Deze volksstammen nu, onder welke waarschijnlijk reeds van ouds zwervende troepen waren van echte Zigeunerleefwijze, zooals men die in verschillende streken van Indië vindt, hebben als herders en jagers een groot gebied noodig, en zijn, evenals hunne lotgenooten elders, genoodzaakt, bij toenemende bevolking, afdeelingen uit te stooten. Zijn de aangrenzende landen slecht bestuurd, dan dringen zij in deze door en vergrooten hun grondgebied; stuiten zij tegen krachtige staten, dan rest hun niets dan bij deze in dienst te treden. In den bloeitijd der Sassaniden geschiedde dit laatste herhaaldelijk. Behalve het verhaal omtrent de 12,000 muzikanten, die onder Behrâm Gûr in Perzië kwamen, hebben wij daarover wel is waar geen rechtstreeksch bericht, doch in den strijd tusschen de Perzen en Arabieren in de 7e eeuw, vinden wij in het leger der eersten talrijke soldatenbenden, uit deze stammen gerecruteerd, die, toen de kans van den Sjâh slecht begon te staan, tot de Arabieren overgingen en den Islâm omhelsden, op voorwaarde van rang en soldij §). Zij sloten zich aan bij de Banû-Tamîm en vestigden zich voor een groot deel in Basra. In Bahrein waren troepen der Zott gevestigd in de zeestad al-Khatt, zooals wij zien uit het verhaal van den opstand der Arabieren onder Abu-Bekr **). Die zoo naar westelijk Azië overgebrachte Indiërs waren niet alleen soldaten, maar ook geheele familiën, die met have en goed naar de oevers van den Euphraat waren vervoerd, waarschijnlijk met het dubbel doel, om de moerassige streken te bevolken en om tegen de Arabische Bedowijnen tot be-

---

*) Belâdsorî, p. 432, 433, 445.

†) Vgl. Ritter, *Erdkunde*, VII, p. 178, 175.

§) Belâdsorî, p. 372 seqq. 377, Moharrad. ed. Wright, p. 82 l. 16 seq. Ibno-'l-Athîr, III, p. 174.

**) Ibno-'l-Athîr, II, p. 281.

scherming te zijn. Wij lezen namelijk in Belâdsorî *), dat terwijl een andere Indische stam, de Sajâbidja genoemd, vóór den Islâm aan de zeekusten gevestigd was, de Zott met hunne kudden de Tofûf afweidden, d. i. het oeverland van den Euphraat op de hoogte van Babel. Een oud kanaal in de Batîha d. i. het moerasland van den Euphraat bij Babel, heette nog lang daarna Nahro-'z-Zott (kanaal der Zott †). Bovendien was eene colonie van Zott in Khûzistân gevestigd. Wel zegt een vrij late geograaf, Dimasjkî §), dat deze Zott daar eerst gekomen zijn in den tijd van Haddjâdj, in 't begin der 8e eeuw, doch Belâdsorî **) noemt az-Zott, verkort uit Haumato-'z-Zott of Hajizo-'z-Zott (Gebied der Zott), onder de plaatsen, die in den tijd van Omar veroverd werden. Dit gebied, tusschen Râmhormuz en Arradjân, dus naar den kant van Farsistân gelegen, behield den naam nog lang nadat de oorspronkelijke bewoners van daar verdwenen waren of ten minste niet meer als Zott herkend werden. Dit besluit ik daaruit, dat Jacût de plaats *Ratt* noemt in plaats van *Zatt*, met valsche weglating van een diakritisch punt, hoewel de naam Zatt of Zott hem welbekend was. Istakhrî en Ibn-Haukal vermelden dit district als groot, bevolkt en rijk.

Wat er van deze verschillende coloniën kwam na de Arabische verovering is niet in bijzonderheden bekend. Velen hebben zich zonder twijfel gearabiseerd, en men vindt nog in later tijd afstammelingen van Zottî's die tot hoogen rang klommen, zooals Sarî ibno-'l-Hakam, die in 815 gouverneur van Egypte werd ††). Alleen verhaalt Belâdsorî §§), dat khalief Moâwia in 't jaar 669 of 670 verscheidene familiën van de Zott en Sajâbidja uit Basra overbracht naar Antiochia aan den Orontes en andere zeeplaatsen van Syrië ***). Eene wijk in

---

*) P. 378 paen.

†) Jacût onder *Nahr*.

§) Ed. Mehren, p. 179. l. 4. v. o. De schrijver is blijkbaar niet goed ingelicht. De tekst is bovendien corrupt (lees: *wahowa djilon djâa biâim*).

**) P. 382 vgl. p. 377.

††) Abu-'l-Mahâsin, ed. Juynboll, I, p. 574.

§§) P. 162.

***) P. 376.

Antiochia heette nog in de derde eeuw van den Islâm naar dezen Mahallato-'z-Zott (wijk der Zott), terwijl in Bûka, eene plaats in 't gebied van Antiochia, toen nog Zott leefden, die men zeide van dezen af te stammen. Ziedaar de eerste Zott-colonie nabij de grenzen van 't Byzantijnsche rijk.

De eerste invallen der Arabieren in Indië mislukten deels door den weerstand der Meid *) en der Kîkân †), zooals de noordelijkste stam der Zott heette §). Toch werden dezen spoedig van de macht der nieuwe vijanden overtuigd. Toen de Moslems de eerste ernstige expeditie tegen Indië ondernamen in het begin der 8e eeuw, onder 't khalifaat van Walîd I, vonden zij in de Zott en de Meid helpers in plaats van tegenstanders. Het leger, waarmede Haddjâdj, de stadhouder van Irâk, zijn neef Mohammed ibno-'l-Kâsim naar de Indusvallei zond, was niet groot **), maar groeide allengs aan door vrijwilligers der Zott ††). Het waren echter weinig betrouwbare bondgenooten, en daarom werd besloten een aanzienlijk getal te deporteeren. Daarmede werd tevens eene andere behoefte vervuld. Evenals de Euphraat, had ook de Tigris zijne uitgestrekte moerassen, met name in Kaskar, een overigens zeer rijke provincie naar den kant van Khûzistân. Voor het ontginnen dezer streken kon men geen geschikter volk vinden dan juist deze Zott, die aan de Indusmoerassen waren opgegroeid, en de buffels, waaruit hoofdzakelijk hun veestapel bestond, is het eenige vee dat in het moeras kan tieren §§). Het waren, gelijk Belâdsorî ***) verzekert, niet alleen Zott, maar met hen andere familiën uit Sind, die nu hierheen met vrouwen, kinderen en buffels vervoerd werden, doch de Zott schijnen 't voornaamste contingent geleverd te hebben, daar de geheele colonie naar dezen genoemd werd. 't Moet geschied

---

*) Belâdsorî, p. 438.

†) Bel. p. 432 seq.

§) Bel. p. 445.

**) Bel. p. 436.

††) Bel. p. 438. Zie ook Elliot, *History of India*, I, p. 161 en 187, 485.

§§) Zie b. v. Petermann, *Reisen*, II, p. 428, Anm. 31 tot I, p. 171.

***) P. 375.

zijn omstreeks het jaar 710. Want wij lezen dat al-Walîd, die in 714 overleed, een deel van deze Zott met hunne buffels liet overbrengen naar Antiochia en al-Maççîça. De berichten, die wij hierover hebben*), geven ons tevens een soort van begrooting voor de beteekenis dezer deportatie. Abu-Nomân uit Antiochia verhaalt: „de weg tusschen Antiochia en al-Maççîça ('t oude Mopsuestia) was oudtijds onveilig door de wilde dieren, en meer dan eens werd de reiziger door een leeuw aangevallen. Toen al-Walîd ibn-Abdo-'l-malik hierover klachten ontving, zond hij 4000 buffels, zoo stieren als koeien, en Allah gaf door deze uitredding. (Het is bekend dat de buffel den leeuw durft staan†). Mohammed ibno-'l Kâsim at-Thakafî, de stadhouder van Haddjâdj over Sind, had n.l. vele duizenden buffels van daar gezonden, van welke Haddjâdj 4000 aan al-Walîd stuurde naar Syrië, terwijl hij de overige plaatste in de moerassen van Kaskar. Toen na den dood van Jazîd ibno-'l-Mohallab (in 720) de bezittingen der Mohallabieten werden verbeurd verklaard, vond men daaronder ook 4000 buffels in Kaskar en 't oeverland van den Tigris. Jazîd II zond deze met de daarbij behoorende Zottfamiliën naar al-Maççîça, zoodat er nu in 't geheel 8000 buffels waren ingevoerd. De inwoners van Antiochia en Kinnesrîn maakten zich van een deel van deze meester in de onrustige dagen van Merwân II, den laatsten khalief der Omajjaden. Doch toen al-Mançûr, de tweede khalief der Abbâsiden, aan de regeering kwam, beval hij ze aan al-Maççîça terug te geven §). De buffels, die men in Antiochia en Bûka vindt, stammen af van die welke de door Moâwia en Walîd I derwaarts gevoerde Zott hadden medegebracht.

Terwijl dus onder Moâwia de eerste Zottcoloniën in opper-Syrië waren gebracht, volgde onder Walîd I een tweede, onder Jazîd II een derde transport. Daar nu in Kaskar de hoofdcolonie bleef, kunnen wij nagaan dat het cijfer der door

---

*) Balâdsorî, p. 162, 167, 168, 376.

†) Zie b. v. Kazwînî, ed. Wüstenfeld, I, p. 388.

§) Deze stad werd door al-Mançûr herbouwd en al-Mançûra bijgenaamd volgens Edrisî, vert. van Jaubert, I, p. 162.

Mohammed ibno-'l-Kâsim getransporteerde Zott zeer aanzienlijk is geweest. Van deze laatsten hooren wij eerst weder in het jaar 820 *). De Zott hadden zich in het laagland van Kaskar vermeerderd en gebruik gemaakt van de halve anarchie waarin het land verkeerde tijdens den oorlog tusschen de zoons van Hârûn ar-Rasjîd, al-Emîn en al-Mâmûn, om aan den beneden-Tigris de baas te spelen. Versterkt door weggeloopen slaven en ontevredenen, die bij hen een schuilplaats hadden gevonden, waagden zij het de land- en waterwegen te bezetten, schepen en karavanen te plunderen en de koornmagazijnen van Kaskar te ledigen †), terwijl vroeger, zooals Belâdsorî zegt §), het uiterste dat zij durfden was, de voorbijgangers om kleine giften lastig te vallen en van de voorbijvarende schepen te stelen wat zij ongemerkt konden doen. Doch nu in 820 was 't zoover gekomen, dat men hun gebied niet langer durfde doorgaan en dat de voorraadschepen van Basra naar Bagdad bestemd bleven liggen.

De expedities door den khalief in 820 en 821 gezonden mislukten geheel, wat voor het prestige van den vorst zeer schadelijk was. Toen in 824 van een Arabisch opperhoofd, Naçr ibn-Sjabath, die zich in Syrië tijdens de burgeroorlogen had onafhankelijk gemaakt, onderwerping met eene vernederende bepaling geeischt werd, was zijn antwoord: »Zou ik mij dat getroosten? Kan de man, die niet eens in staat is 400 kikvorschen, die onder zijn vleugel rebelleeren, ten onder te brengen, meenen dat hij de bloem der Arabieren kan dwingen?" Hij bedoelde daarmede, gelijk de kroniekschrijver aanteekent **), de Zott, wier getal echter veel grooter was.

Deze toestand duurde tot 834, toen Motacem, Mâmûn's opvolger, besloot de zaak met ernst aan te pakken. Het werd meer dan tijd, want de toevoer van levensmiddelen naar Bagdad uit Basra was afgesneden en het gezag van den khalief

*) Ibno-'l-Athîr, VI, p. 256 ult., Abu-'l-Mahâsin, I, p. 590.

†) Ibn-Maskowaih, p. 471 ult. mijner uitgave (Fragm. Hist. Arabic.). Reinaud heeft de berichten over dezen opstand geheel verkeerd verstaan (*Mémoire*, p. 200).

§) P. 375.

**) Tabarî en naar hem Ibno-'l-Athîr, VI, p. 275.

leed er niet weinig onder. Dit spreekt klaar uit een Arabisch spotgedicht door een Zottî tijdens dezen opstand gemaakt en door Tabarî medegedeeld *). Wij zien daaruit dat zij zeer goed op de hoogte waren van den opstand in Sind aan den eenen kant, en aan den anderen kant van den veel gevaarlijker vijand der Arabieren in de Armenische bergen, Bâbek den Pers. Na de Bagdadensers beklaagd te hebben, dat zij nu hunne geliefkoosde dadels moeten missen, en hen bespot te hebben over hunne generaals, in hunne fraaie kleederen, meest Turken, die hij »onze vroegere onderdanen" noemt, zegt hij hoe de Zottî's de Bagdadensers, die nu in hunne schepen tegen hen optrekken, zullen teisteren en plagen, als ware amphibiën die zij zijn, en dat zij hun een klap zullen geven, »die den heer van Tîz (de hoofdstad van Mokrân in Sind) zal opvroolijken, en den heer van den troon (Bâbek) zal doen lachen van de pret." Wij zien dan ook onmiddellijk na de bedwinging dezer Zott, een generaal van Motacem tegen hunne Indische stamgenooten oprukken.

De onderwerping dezer Zott in Kaskar leed dus geen uitstel meer. Odjeif ibn-Anbasa werd met de uitgebreidste volmacht tegen hen gezonden. Er werd een reeks van poststations tusschen Bagdad en het leger van Odjeif gevestigd, zoodat de khalief elken dag tijding ontvangen en al wat de generaal vroeg terstond zenden kon. Doch de beoorloging dezer moeraskinderen was ver van gemakkelijk. Slechts eenmaal wist Odjeif hen tot slagleveren te dwingen. Er vielen toen van hen 300 man, terwijl 500 gevangen werden genomen en onthoofd. Doch verder bleven 't schermutselingen, waarbij de geregelde troepen gewoonlijk 't meest te lijden hadden.

Hoewel Odjeif met alle inspanning trachtte alle kanalen, die van en naar de moerassen voerden, af te dammen, vorderde hij zoo weinig, dat hij eerst na negen volle maanden hen tot onderwerping bracht. Volgens Bar-Hebraeus †) moesten er Egyptische gevangenen, die aan 't opereeren in moeras-

---

*) Handschrift der Bibliotheek Köprülü Mehemed Pasja in Constantinopel, n. 1041, onlangs voor mij afgeschreven.

(† P. 158 van den Syrischen tekst.

land gewoon waren, gebruikt worden om hen te bedwingen. De Zott gaven zich in de laatste dagen van 834 over, op voorwaarde van behoud van leven en bezittingen. Dat was een blijdschap te Bagdad! Op bevel van den khalief kreeg elk soldaat van Odjeif twee denaren extra, en moesten al de Zott naar de hoofdstad gevoerd en daar aan het geheele volk vertoond worden. Het bleek nu dat hun geheele getal 27,000 bedroeg, waarvan 12,000 strijdbare mannen *). In hun nationaal kostuum met hunne trompetten deden de Zott in vele schuiten hun intocht in Bagdad, terwijl de geheele bevolking langs de oevers van den Tigris geschaard was en de khalief zelf in zijn jacht het schouwspel medegenoot. De twee volgende dagen werd dezelfde voorstelling nog eens vertoond. Toen werden de Zott aan Bisjr ibno-'l-Sameida overgegeven, die ze eerst naar Khânikîn (30 Paras. ten N. O. van Bagdad) en van daar naar Ainzarba (Anazarba) aan de Syrische noordgrens bracht. Zoo luidt het verhaal van Tabarî. Belâdsorî zegt †) dat wel de grootste massa naar Ainzarba gevoerd werd, maar dat een gedeelte in Khânikîn bleef en ook eenigen in andere grensplaatsen van Syrië geplaatst werden.

In welke verhouding deze Zott in Ainzarba en elders kwamen, kunnen wij niet met zekerheid zeggen, doch blijkt het genoeg, dat het niet die van vrije burgers was. Want Wâkidî §) en Belâdsorî **) voegen aan het verhaal der deportatie naar Ainzarba toe: »en de inwoners hadden veel nut van hen" ††). Lang zou dit echter niet duren.

In het jaar 855, zoo vermeldt Tabarî en naar hem Ibno-'l-Athîr §§), deden de Rûm, d. i. de Byzantijnen, een aanval op Ainzarba, waarbij zij zich meester maakten van al de

---

*) Zie ook Abu-'l-Mahâsin, I, p. 653.

†) P. 876.

§) Bij Jacût, III, p. 761 l. 21 seq.

**) P. 171.

††) Ibn-Sjihna haalt in zijne beschrijving van Aleppo, Manuscr. Leid. 1444, f 74 r. de plaats van Belâdsorî aan, met bijvoeging van deze woorden: »ik zeg, de Zott zijn een Indisch volk."

§§) VII, p. 52. Bij Lebeau, *Le bas empire*, XV, p. 87 staat fout Aïncarja.

krijgsgevangen Zott, die daar waren, welke zij met vrouwen, kinderen, buffels en koeien naar hun land medevoerden.

Ziedaar de eerste Zigeunerbende in het Grieksche rijk gebracht. Of deze later nog uit Syrië, waar ook van vroegere deportatiën nog vele Zottî's bleven, versterkt werden, weet ik niet te zeggen, hoewel het gansch niet onwaarschijnlijk is, daar uit het boven aangehaalde boek van Djaubarî blijkt, dat de kunstenmakers, goochelaars en dergelijk volk uit Syrië, ook Klein-Azië bezochten.

Evenmin kan ik uitmaken of er na 710 nog deportatie van Zott uit Indië heeft plaats gehad. Maar 't is onwaarschijnlijk, daar de kronieken er geen melding van maken, en daar de naam Zott voor Zigeuners alleen in Syrië is gebleven. Toen de opstand in Kaskar gedempt was, werd Sind krachtig aangetast en weldra onderworpen. De Zott en de Meid hadden het zwaar te verantwoorden. Die van eerstgenoemden er niet in slaagden te vluchten, ontvingen elk een brandmerk op de hand en moesten het hoofdgeld betalen, terwijl hun werd bevolen dat elk man een hond bij zich moest hebben, waardoor de prijs der honden tot 50 dirhems steeg *). De Meid hadden zich, na in den strijd groote verliezen geleden te hebben, teruggetrokken naar de Indusmoerassen, waar de hoofden der Zott zich bij hen hadden gevoegd. De Arabische generaal liet nu een kanaal van de zee naar dit moeras leiden, waardoor het water daar brak werd. Ook dezen zouden geheel onderworpen zijn, waren er niet oneenigheden tusschen de Arabische opperhoofden ontstaan, die als reeds meermalen te voren de bijna voltooide onderneming afbraken. Weldra waren de Zott en Meid weder in hun gewonen toestand, waarin Mas'ûdî, die in 915 Sind bezocht, hen een last noemt voor de bevolking van al-Mançûra †), en welken Istakhrî en Ibn-Haukal beschrijven.

In het jaar 1000 vinden wij benden Zottî's in het leger van Abû-Naçr ibn-Bakhtijâr in Perzië en Kirmân §. In 1025

*) Zie ook Elliot, *History of India*, I, p. 187 en een excurs over dit vreemd bevel, p. 449 seq. Vgl. Ritter, VII, p. 175.

†) Ed. Barbier de Meynard, I, p. 378.

§) Ibno-'l-Athîr, IX, p. 114.

werd al-Mançûra veroverd door Mahmûd al-Gaznawî, omdat de vorst dezer stad van den Islâm was afgevallen. Uit deze mededeeling van Ibno-'l-Athîr *) leidt Reinaud †), naar 't mij voorkomt met recht, af dat de Zott en Meid de overhand hadden gekregen en den gehaten Islâm hadden afgeschaft. Want zelf hadden zij dien godsdienst nooit omhelsd en daarom waren zij, volgens de Islâmische wet, onderworpen aan de djizja, het hoofdgeld, dat als afkoopsom beschouwd wordt voor den dood, dien elk niet-Moslem eigenlijk verdient. De verklaring van Reinaud is des te waarschijnlijker, daar Ibno-'l-Athîr er aan toevoegt, dat de koning van al-Mançûra bij de aankomst van Mahmûd de stad ontruimde en zich in de moerassen verschuilde, en verder door het verhaal van Mirkhond, dat de Djatt aan Mahmûd een deel van den buit ontroofden, waarover deze, hoewel met veel moeite, eene schitterende wraak nam. Waarschijnlijk zijn zij toen gedwongen tot den Islâm over te gaan §). »Door deze strafoefening werd, zegt Reinaud, de macht der Djatt gebroken, doch nog niet vernietigd. Het ras plantte zich in het land en daar buiten voort. Ten tijde van Tamerlan's tocht naar het noorden van Indië, was er een stam van dezen naam in de buurt van Dehli gevestigd. Deze stam handhaafde zich krachtig in deze provincie in de stad Bhartpur; en na het midden der vorige eeuw, bij het verval der Mogolheerschappij, maakte zij zich tot een onafhankelijk vorstendom. Later weerstond zij zelfs de macht der Engelschen en 't heeft groote inspanning gekost, haar te onderwerpen. Tegenwoordig bestaan er nog Djath, niet alleen in de benedenvallei van den Indus, maar ook in Kâbûl en het gebied der Sikhs."

Wat Reinaud hierbij onvermeld heeft gelaten of onjuist heeft voorgesteld, is dat in 1398 de Jat eene vreeselijke tuchtiging ontvingen van Tîmûr. Wij lezen in zijne autobiographie **), dat hij in de Indusvallei aan een verlaten dorp,

---

*) IX, p 243.

†) *Mémoire*, p. 272.

§) Vgl. Ritter, VII, p. 179. Elliot, *Hist. of India*, I, p. 218, 221, II, p. 477 seq.

**) Elliot, *History of India*, III, p. 428 seq., 492 seq.

Tohâna genaamd, komende, vernam dat de inwoners Jat waren, een sterk volk, dat zijnsgelijke niet had in dieverij en struikrooverij. Zij waren slechts Moslems in naam, en plunderden reizigers en karavanen. Nu hadden zij zich in de rietbosschen en moerassen verscholen. Eene afdeeling zijner soldaten doodde van hen 200 en maakte vele gevangenen, terwijl tevens veel vee hun in handen viel. Doch nu vernam Tîmûr, dat het geheele land door deze Jat's verontrust werd, die zoo talrijk als mieren of sprinkhanen waren, en hij besloot voor goed een einde aan hunne geweldenarijen te maken. In persoon voerde hij dus zijne troepen in de schuilplaatsen der Jat, waarbij hij 2000 dezer duivels, gelijk hij ze noemt, doodde en met grooten buit aan vee en gevangen vrouwen en kinderen terugkwam. »Aldus, zegt hij, bevrijdde ik het land van de plaag der Jat." — Ik heb dit met uitvoerigheid medegedeeld, omdat het ten duidelijkste blijkt, dat van eene deportatie van Jat's door Tîmûr geen sprake is, nog minder daarvan dat hij van dit volk in zijnen dienst zou gehad hebben. Onmiddellijk na dezen veldtocht trok hij naar Dehli en op 't punt van den vorst van Dehli slag te leveren, liet hij 100,000 krijgsgevangenen, die hij sedert zijne komst in Indië gemaakt had, op één dag vermoorden *). — In den Appendix op het eerste deel van Elliot's *History of India* †) vinden wij over de Jat nog eenige bijzonderheden, waarvan ik alleen wil vermelden, dat zij tegenwoordig zeer talrijk zijn, in Sind vormen zij de hoofdbevolking, in de Pendjâb behoort tot hen stellig het twee vijfde der bewoners. Zij zijn grootendeels Moslems. In denzelfden Appendix §) vinden wij de bewijzen dat de Meid ook nog niet uitgestorven zijn, zooals Reinaud meende. Zij wonen nog daar, waar de Arabische geografen hen plaatsten, maar zijn niet meer zoo machtig en leven uitsluitend van vischvangst.

Over deze Djatt hebben wij zeer belangrijke mededeelingen van Dr. Trumpp in de *Zeitschrift der d. morgenl. Ge-*

---

*) Elliot, l. l. p. 486 en 497.

†) P. 507 seq.

§) P. 522.

sellschaft van 1861 *). Volgens hem zijn de Djatt, die langs de geheele lengte van den Indus wonen, van de mondingen tot in het Peschâwerdal, de oorspronkelijke Arische bevolking des lands. 't Zijn landbouwers en kameelherders, onder welke halfwilde jager- en visscherfamiliën, Bhangî (drinkebroêrs) bijgenaamd, rondzwerven, die zegt Dr. Trumpp †) »mij steeds voorkomen onze Zigeuners te zijn." Tegenwoordig zijn zij grootendeels Moslems, op welke de Hindû's met verachting nederzien, zoodat in de Pendjâb de naam Jat bijna een scheldnaam is geworden. Toch blijkt uit hun oude gedichten en legenden, dat er een tijd geweest is, toen zij een veel hoogeren rang innamen. Dit wordt, zooals gebleken is, door de geschiedenis volkomen bevestigd. Hunne taal, die thans gewoonlijk Sindhî genoemd wordt, draagt nog in oost-Belûtsjistân en west-Pendjâb den naam Jat-kî-galî of Jat-taal. Volgens Trumpp is zij zuiverder en rijker in vormen dan elke andere der nieuwere Indische talen en staat veel nader dan de overige aan 't oude Prâkrît §). De oudere Prâkrît-grammatici behandelden haar met weinig achting, doch dit is vermoedelijk het gevolg van de verachting, die de bevolking van het Indusland reeds vroegtijdig van den kant der Hindû's ten deel viel, en waarvan Trumpp eene voldoende verklaring geeft. Deze geleerde spreekt, hoewel met eenige aarzeling, het vermoeden uit, dat de Jat verwant zijn met de oude Getae of Gothen.

Dat tusschen deze Indische Zott of Djatt en de Zigeuners samenhang bestond, was reeds door Pott als waarschijnlijk vermoeden uitgesproken in de *Zeitschrift* van 1853 **), waar hij o. a. verschillende inlichtingen mededeelt hem door Fleischer verstrekt, onder welke niet de minst merkwaardige is het door Meidânî, die omstreeks 1100 schreef, megededeelde

---

*) XV, p. 690 seqq.

†) P. 695.

§) Ons medelid Kern heeft in eene beoordeeling van Trumpp's *Grammar of the Sindhi language*, deze bewering in 't algemeen waar genoemd. Zie *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië*, 1873, p. 367 seq.

**) VII, p. 393.

Arabische spreekwoord *): »leer geen policieagent nasporingen te doen en geen Zottî te stelen," waarmede men dit kan verbinden †): »leugenachtiger dan een gevangene Sindî." Bij het eerste spreekwoord teekent de verzamelaar aan, dat de Zott een gemeen volk zijn, bij het tweede dat elk gemeene Sindî zich voor een koningszoon uitgeeft. Met den naam Sindî, dien de Zigeuners naar Duitschland hebben medegebracht, werden zij ook in het Oosten wel aangeduid, getuige Ibn-Batûta, IV, p. 412 der Parijsche uitgave, waar in de vertaling voor »à la façon des natifs du Sind" moet gelezen worden »à la façon des Bohémiens" §), alsmede de *Vocabulista in Arabico*, ed. Schiaparelli, waarin *sindî* door *mimus* vertaald wordt, terwijl in het Latijn-Arabisch deel *mimus in instrumentis* o. a. vertaald wordt door *sindî*. Een andere naam hun hier gegeven is *dozdokî*, dat afgeleid is van 't Perzische *dozd* en evenals dit eigenlijk *dief* beduidt, een karakteristieke naam voor de Zigeuners. Zij zijn het hoogstwaarschijnlijk, die hunne vroegere landgenooten in zulk een slechten reuk gebracht hebben, dat Vullers onder *dozdî* (diefstal) het Perzische spreekwoord vermeldt »diefstal van een Hindû is niet verwonderlijk", dat men gebruikt als een laag en gemeen man eene schandelijke daad verricht. Nog erger, onder *Hindû* lezen wij dat dit als appellativum gebruikt wordt in de beteekenis van *dief*.

In verband met dit alles is de plaats van Meidânî een bewijs bij al de reeds vroeger gegevene, dat de Zott in West-Azië werkelijk Zigeuners zijn. De naam Zott is overigens tegenwoordig nog alleen in Damascus gebruikelijk voor die Zigeuners die veeteelt drijven **), hoewel iedereen weet dat de Zigeuners van andere industrieën en met andere namen, met dezen van denzelfden oorsprong zijn. In Perzië leven zij nog onder den naam, dien hun reeds Firdûsî geeft, Lûrî of Lûlî.

---

*) Ed. Freytag, II, p 580, n. 609.

†) II, p. 381 n. 211.

§) Ik ben op deze plaats, alsmede op die der *Vocabulista*, opmerkzaam gemaakt door ons medelid Dozy.

**) Wetzstein in de *Zeitschrift*, XI, p. 482.

Ouseley verhaalt *), dat zij zeer wel weten dat hunne stamgenooten door de Turken Tsjingâni genoemd worden. De naam Lûrî behoort hun niet eigenlijk, maar is vermoedelijk slechts een van de vele namen aan dit volk gegeven uit valsche theoriën over zijn oorsprong. De Perzen schijnen hen gehouden te hebben voor inboorlingen van Lûristân, die in hun uiterlijk eenige overeenkomst met de Zigeuners moeten hebben. Merkwaardig is het, dat de Egyptische Zigeuners in het in 1337 geschreven werk *Masâlik al-abçâr* †) ook Lûrî's genoemd worden. Saladdîn zou een groot aantal van hen hebben doen ter dood brengen. In Transoxanië heetten zij in de 16e en 17e eeuw Lûlî §). Om hun donkere kleur zijn zij ook wel voor Africanen aangezien en Zendjî's genoemd. De Perzische vertaler van Istakhrî heeft b. v. soms voor Zott in den tekst Zengiân geschreven **). In Perzië worden zij tegenwoordig ook dikwijls Berbers genoemd, dus verward met de Noord-Africanen. Den naam Egyptenaars hebben zij zichzelf in Europa meermalen laten welgevallen; in 't Oosten komt die, voorzoover ik weet, niet voor, evenmin als de naam Rom'ni, dien zij zichzelven met recht geven, daar deze »mannen" beteekent.

Omtrent de lotgevallen der Zott, na hunne wegvoering uit Ainzarba naar Klein-Azië, in het jaar 855, heb ik bij vluchtig onderzoek niets kunnen vinden. Doch nu men eens weet, in welk jaar zij het Byzantijnsche gebied hebben betreden, zullen anderen misschien gelukkiger zijn. Of de naam Zott, of liever in zijn Indischen vorm Jat, door hen nog in Europa is medegebracht, is natuurlijk door mij even weinig te zeggen. Ik vind in den Appendix op het eerste deel van Elliot's *History of India* de volgende merkwaardige passage ††): »Dat Indische troepen gelicht werden en gezonden om de veldslagen der Arabieren in verre staten mede te maken, daarvoor

---

*) *Travels*, III, p. 401.

†) *Notices et Extraits*, XII, p. 330 seqq.

§) Abu-'l-Ghâzî, *Histoire des Mongols*, par Desmaisons, p. 258, 259, 276, 282.

**) Zooals p. 85 mijner uitgave. Vgl. Reinaud, *Mémoire*, p. 273 noot 3 en Pott, I, p. 45 seq.

††) P. 465.

hebben wij ontwijfelbare bewijzen. Ik spreek hier niet van de talrijke Jat's in Irâk, Syrië en Mesopotamië, welke — zooals ik eerlang elders hoop aan te toonen — weldra veranderd werden in de Jatano of Gitano — de Zigeuners van 't hedendaagsche Europa. Deze waren reeds te lang in hunne colonies geweest, om door een tijdgenoot, als Dionysius Telmarensis, »Sindiërs" genoemd te worden, daar de namen »Jat", »Asâwira" en »Sabâbidja" hem gemeenzamer waren. Doch deze schrijver vermeldt in zijne Syrische kroniek, bepaaldelijk »Sindische" cohorten als deel uitmakende van het zeer gemengde leger, dat in het jaar 767 een inval deed op Byzantijnsch grondgebied." Uit deze woorden, mij eerst ter kennis gekomen toen dit opstel bijna voltooid was, blijkt dat de geleerde schrijver reeds ingezien had dat de Zigeuners afstammelingen der Jat zijn. De beloofde verhandeling, waarin hunne transformatie zou aangetoond worden, schijnt achterwege gebleven te zijn. Doch uit de combinatie Zott, Asâwira en Sabâbidja (lees: Sajâbidja) volgt dat hij enkel dacht aan de Zott, die reeds in den tijd der Sassaniden uit hun vaderland waren gevoerd. De Asâwira waren waarschijnlijk, gelijk dezen, vreemde troepen in Perzischen dienst, doch geen Indiërs. De groote deportatie van 820 was hem dus vermoedelijk onbekend. Maar zijne stelling dat de oude naam in Gitano is overgebleven, is zeer zwak. Want aldus worden de Zigeuners alleen in Spanje genoemd en 't is, meen ik, niet te betwijfelen dat hier de naam »Egyptenaar" beteekent, zooals zij ook in vele andere landen heeten.

De Indische naam, waaruit de Arabieren Zott gemaakt hebben, is Jat met weeke **j**, die door niet-Indiërs nu eens door **z**, dan weder door **dj** wordt teruggegeven. De **t** is door de Arabieren verhard tot *teth*. Bij Jacût wordt ook de uitspraak *Zatt* met **a** vermeld, die in de *Kámûs* als de regelmatige wordt opgegeven. Doch de gewone uitspraak is Zott met **o**, welke Bar-Hebraeus zelfs tot **û** verlengt, daar hij Zûtojo schrijft. In Indië komt de uitspraak Jut ook voor.

Daarentegen hebben de Zigeuners den naam Sindî mede naar Duitschland gebracht *) en daarin de herinnering aan

*) Pott, I, p. 33 seq.

hun vaderland bewaard. Ik heb reeds doen opmerken dat hun woord voor *schip* hetzelfde is, als dat waarmede hunne voorouders voor meer dan 1000 jaar de vaartuigen noemden, waarop zij uit de monden van den Indus hunne rooftochten ondernamen. Nog op één ander woord moet ik de aandacht vestigen. Een Christen noemen de Zigeuners *Gandorry* *) en deze naam schijnt afgeleid van den naam der stad Gandâra, die voor deze streken eene stad van groot gewicht was, zoodat volgens Ibn-Haukal †) de munten dezer stad in Sind gewoonlijk gebruikt werden.

Er is geen naam, waarvan meer verklaringen beproefd zijn en die tot meer valsche theoriën over den oorsprong dezer zwervelingen geleid heeft, dan die van Zigeuners, die in velerlei vormen in verschillende landen van Europa en in het Turksche rijk, ook in Egypte en Syrië voorkomt. Ik durf niet beweren dat ik de oplossing van het raadsel gevonden heb, maar wil toch een paar proeven van verklaring in overweging geven. Ik heb reeds gesproken van de zwervende stammen, die in Sind onder de Jat leven en Banghî bijgenaamd worden. Deze dragen nog een anderen naam n. l. Sjikârî, die eigenlijk *jagers* beteekent. Misschien hebben de Jat hunne zwervende en door hen geminachte stamgenooten reeds in ouden tijd zoo genoemd en zelf den naam westwaarts medegenomen. Het verschil tusschen sedentaire Jat, die landbouw en vooral veeteelt plegen, en tusschen de zwervende Zigeuners, die als muzikanten, waarzeggers, goochelaars, kunstenmakers en marskramers den kost verdienen, is in Syrië nog heden zeer merkbaar en alleen de eersten voeren nog den ouden naam Zott. Ook in Turkije zijn, volgens Paspati §), de Zigeuners nog heden verdeeld in sedentaire en zwervende familiën, waarvan de eersten op de laatsten neêrzien. Wij mogen aannemen

*) Pott, II, p. 125.

†) P. 228 l. 14. De Arabieren noemen deze stad Kandohâr of Kondohâr, niet te verwarren met het tegenwoordige Kandahar. Vergelijk Reinaud, *Mémoire*, p. 156 en 196, Elliot, I, p. 445 tot Belâdsorî, p. 415. Mijn vriend Kern, aan wiens oordeel ik het bovenstaande onderwierp, had daartegen geene bedenking.

§) *Revue Critique*, 1870, II, p. 280 seq. 288.

dat bij de Jat-deportatie ook vele zwervende familiën mede vervoerd zijn, daar wij vooral bij de laatste soort het ons bekende Zigeunertype terugvinden. De Jat zullen dezen als vroeger verachtelijk Sjikârî hebben blijven noemen, en deze benaming is ten slotte de naam van alle Zigeuners geworden. Ik kan echter niets tot staving van deze verklaring bijbrengen en heb wel eenigen twijfel of al de vormen waarin de naam Zigeuner voorkomt, zich uit dat Sjikârî laten afleiden. Dit bezwaar geldt zeker nog sterker tegen eene afleiding van den naam der stad Sjâkara *), die aan een der Indusmondingen lag, in het gebied der zeeroovers, die wij onder den naam Kork hebben leeren kennen. Het schijnt wel dat dezen, misschien naar deze stad, ook Sangâr's of Sangân's genoemd werden †).

Daar de Zigeuners te allen tijde door hunne muzikale talenten hebben uitgemunt, en zich als zoodanig ook in 't Byzantijnsche rijk spoedig zullen hebben bekend gemaakt, zou eene verklaring van den naam door »muzikanten" voor de hand liggen en zich boven alle aanbevelen. Inderdaad beduidt het Perzische woord *tsjeng* een soort van harp of cither, die in het Oosten veel gebruikt wordt §), en *tsjengî* is, evenals vroeger, nog heden in Perzië en Turkije een gewoon woord voor »muzikant" en ook voor »danser". In dit *tsjengî* is de î eigenlijk de Arabische uitgang van het nomen relativum, doch kan ook beschouwd worden als de Perzische uitgang van het nomen unitatis. Naar deze opvatting mag het woord *tsjeng* voor *de danser*, *de muzikant* als soortnaam gebruikt, en hiervan met den Perzischen uitgang **ân** de pluralis *tsjengân* gevormd worden, naar analogie van *merd*, de mensch, als soortnaam, *merdî*, een mensch, een individu, *merdân*, menschen, of, de menschen. De vraag is alleen of men inderdaad *tsjengî* aldus heeft opgevat, of *tsjeng* derhalve in de opgegeven beteekenis voorkomt. Het antwoord hierop heb ik aan mijn vriend Dozy te danken, die mij gewezen heeft op een voorbeeld in de *Duizend en éene nacht*,

*) Elliot, I, p. 397 seq. Reinaud, *Mémoire*, p. 215. Vgl. Elliot, p. 508 seqq.

†) Elliot, p. 430, Pott, I, p. 46.

§) Arabisch *çendj*, dat ook voor *sendj* (bekkens of tambourin) gebezigd wordt.

IV, p. 694, l. 9 v. o., en de verklaring van het woord door Lane in zijne vertaling van dit werk, III, p. 730, n. 22. In 't Byzantijnsche rijk moet dan de beroepsnaam *tsjengân* tot eigennaam geworden zijn. Want van daar volgt hij de Zigeuners tot naar West-Europa, en van daar is hij door de Turken in Azië als eigennaam teruggekeerd. Men vindt in het Turksche rijk, zoowel in Europa, als in Azië en Egypte, Tsjengân, of Tsjengâne *) met een nieuwe pluralisvorming (zie Hélot) als naam der Zigeuners, naast *tsjengî*, dat, zooals boven gezegd is, muzikant of danser beduidt. Men zegt dat *tsjengâne* thans in Turkije ook als appellativum *liereman* beteekent †), doch dit kan eene toepassing van den volksnaam op het beroep zijn.

Deze verklaring heeft veel voor, doch het is moeilijk te zeggen, of de **n** in de eerste lettergreep van den naam al of niet oorspronkelijk is. Bataillard verklaart zich stellig voor het laatste. In de tweede lettergreep wisselt de **n** met **r** af en is 't eveneens moeilijk te zeggen, welke van die twee letters oorspronkelijk is. De sisklank, waarmede de naam begint, is in bijna alle vormen hard en op dien grond verwierp Pott §) met recht de verklaring uit *Zendjî* (neger).

Gaan wij nu nog na, in hoeverre de resultaten van het linguistisch onderzoek met de historische gegevens overeenstemmen. Ik heb reeds in 't begin medegedeeld, dat er omtrent twee punten zoo goed als algemeene overeenstemming is tusschen de geleerden, die ernstige studie van de Zigeuners gemaakt hebben, n. l. dat hun vaderland in Indië te zoeken is, en dat althans de in Europa verstrooide troepen alle tot een en dezelfde familie behooren. Het eerste is met name

---

*) De Turken spreken naar eene wet hunner taal uit Tsjingiane. Zie Paspati aangehaald in *Revue Critique* 1870, II, p. 287, Bocthor onder *Bohémien*, Pott, II, p. 45.

†) Pott, I, p. 45 noot.

§) I. p. 46.

door Pott en Ascoli nader omschreven. De taal der Zigeuners sluit zich volgens den eerste aan bij de noordwestelijke dialecten van Indië, de laatste houdt de Zigeuners voor Sindî's, die langen tijd in Afghanistan gewoond hebben. Beide resultaten wijzen ons naar de Indusvallei, d. i. naar het land, dat sedert eeuwen door de Jat bewoond is. Het tweede punt is vooral door Paspati en Bataillard toegelicht. Niet alleen hebben alle Zigeunerdialecten in West-Europa onderling Slavische bestanddeelen, maar bovendien samen met de Zigeuners van de Slavische landen en van het Turksche rijk, ook vele Grieksche woorden gemeen. Hieruit volgt onbetwistbaar, dat al de Zigeuners een tijdlang op Griekschen bodem geleefd hebben. Doch hieraan is nu nog iets zeer belangrijks toe te voegen. Dat men in de taal der Zigeuners in Turkije Arabische woorden aantreft, is geen wonder, daar het Turksch zoozeer met Arabische elementen is doortrokken. Doch wanneer men die ook vindt bij de Zigeuners van West-Europa, die reeds lang voor de Turksche verovering in de Donauprovinciën, in Hongarije en Zevenbergen woonden, is er geen andere conclusie mogelijk, dan dat de Zigeuners ook gezamenlijk in een Arabisch land geleefd hebben. Dit moet voorafgegaan zijn aan het verblijf in het Byzantijnsche rijk. Op zichzelf is dit reeds waarschijnlijk, maar wordt bevestigd hierdoor, dat het aantal Arabische woorden veel kleiner is dan dat der Grieksche. Ik heb het voorkomen van Arabische woorden slechts op pervlakkig onderzocht, maar kan toch eenige aanwijzen, die boven bedenking verheven zijn, zooals *choro* (diep), dat in alle Zigeunerdialecten voorkomt, ook als subst. (diepte), zie Pott, II, p. 164 en Liebich's Glossar, en 't Arabische *ghôr* moet zijn; *koter*, *gotter* (een stuk), Pott, p. 164 en Liebich, dat 't Arabische *kot'a* is; *handako* (groef, gracht) Liebich, Arab. *chandak*; *mochton* (doos, schachtel) Liebich, 't Arabische goochelaarswoord *mosjtân* *); *tschâro*, *szahro*, *szahn* (schotel), Pott, p. 198 seq. en Liebich, 't Arab. *çahn*;

---

*) Zie mijn artikel over Djaubarî in de *Zeitschr. d. d. morgenl. Ges.* XX, p. 506 seq.

agor (einde), Pott, p. 45, Arab. *âchir*; *alicati* (tijd), Pott, p 59, Arab. *al-wakt*, *al-ikât*; *câha* (huis), Pott, p. 91, Arab. *kâha* of misschien *kâch*; *kesz* (zijde), Pott, p. 119, Arab. *kazz*; *jar* en *car* (hitte), Pott, p. 125 en 171, Arab. *harr*. Deze woorden komen alle in Europeesche Zigeunerdialecten voor en zullen bij ernstig onderzoek stellig voor vermeerdering vatbaar zijn; doch zoo reeds bewijzen zij voldoende de stelling, dat al de Zigeuners een tijdlang onder Arabisch sprekende menschen verkeerd hebben. Of wij bij den tegenwoordigen stand der Zigeunerstudie nog verder kunnen gaan, is twijfelachtig. Baudrimont, die eene brochure over de Zigeuners in het land der Basken heeft geschreven, zegt, volgens Bataillard *): »verscheidene aanwijzingen hebben mij op het vermoeden gebracht, dat de Zigeuners langen tijd in Mesopotamië, en wel speciaal in den omtrek van Babel gewoond hebben." Welke die aanwijzingen zijn, zegt hij niet, maar daar hij er bijvoegt: »en dat zij zwervelingen geworden zijn ten gevolge van de verwoesting dezer stad", is het waarschijnlijk, dat hij iets dergelijks op 't oog had, als de Saulcy meende ontdekt te hebben, die namelijk voor een woord uit de zoogenaamde Medische of Scythische spijkeropschriften alleen in de Zigeunertaal de verklaring vond. Is dat het geval, dan heeft het vermoeden van Baudrimont geen waarde, hoezeer het overigens door de geschiedenis merkwaardig bevestigd wordt, daar de Zigeuners meer dan eene eeuw in deze streken gewoond hebben.

Na de historische ophelderingen door de Arabische geschiedschrijvers verstrekt, zullen de wilde conjecturen over de Zigeuners wel gestaakt worden. Ik acht het niet noodig die nog te vermelden en te bestrijden, omdat waar zij door bekwame mannen als Bataillard zijn uitgesproken, ze door dezen zelf terstond zullen herroepen worden. Er is misschien slechts één bezwaar, dat bij dezen zal overblijven, n. l. of het denkbaar is, dat uit de troep van ruim 20,000 Zigeuners ten jare 855 in 't Byzantijnsche rijk gebracht, al de in Europa verstrooide Zigeunerbenden afstammen. Ik kan daar

*) *Revue Critique*, 1870, II, p. 204.

natuurlijk niets meer en niets beters op antwoorden, dan de stellers van deze vraag ook zelven kunnen bedenken.

Vooreerst is 't niet onmogelijk, dat de Zigeuners in 't Grieksche rijk nog herhaaldelijk toevoer uit Syrië bekomen hebben. Ook in andere grenssteden waren Zigeuners gevestigd en de Byzantijnen hebben vooral in de tiende eeuw vele van deze veroverd. Bovendien kunnen vele vrijwillige uitwijkingen van Zigeuners uit Syrië hebben plaats gehad. In de tweede plaats is 't bijna zeker, dat zij in de landen waar zij vertoefd hebben, zich andere elementen hebben geassimileerd. Eindelijk mag ik wijzen op de zoo dikwijls met de Zigeuners vergeleken Joden, bij wie hetzelfde verschijnsel van grooten aanwas onder de verdrukking misschien in nog sterkere mate bestaat.

Doch de proef op de som moet zijn: eene vergelijkende studie, volgens de door Bataillard juist gestelde regels, van de verschillende Zigeunerdialecten, om aan den éénen kant den oorspronkelijken woordschat bijeen te hebben, ontdaan van de vreemde bestanddeelen, en aan den anderen kant uit de opname dezer bestanddeelen af te leiden, in welke streken de Zigeuners achtereenvolgens vertoefd hebben, wat tot nog toe slechts voor een gedeelte geschied is. Dan eene vergelijking van de taal der Zigeuners met het Sindhî, de taal der Jat. Eindelijk eene vergelijking van de Zigeunerliederen en verhalen met de gedichten en legenden hunner Indische stamverwanten, die, gelijk Trumpp verzekert *), zeer talrijk zijn, zoodat hijzelf twaalf boekdeelen daarvan verzameld heeft.

---

*) *Zeitschr.*, XV, p. 693.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den JANUARI 1875.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, M. DE VRIES, C. LEEMANS, W. G. BRILL, J. DE WAL, G. DE VRIES AZ., W. J. KNOOP, W. C. MEES, N. BEETS, A. KUENEN, J. E. GOUDSMIT, J. P. SIX, S. A. NABER, H. KERN, J. T. BUYS, J. A. FRUIN, R. VAN BONEVAL FAURE, M. J. DE GOEJE, C. VOSMAER, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, TH. JORISSEN en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en goedgekeurd zijnde, verklaart de secretaris dat bij onderzoek gebleken is dat het daarin vermelde besluit om voortaan geene zitting te houden, als de Leidsche hoogeschool hare stichting herdenkt, niet in de notulen vermeld staat, en stelt voor om dat verzuim te herstellen door het in het proces-verbaal dezer zitting op te nemen. Daar de zaak niet betwijfeld wordt, is dien overeenkomstig besloten. Als dus de dies natalis der Leidsche hoogeschool op den tweeden maandag van Februari gevierd wordt, zal de vergadering der Akademie een week worden uitgesteld en op den derden maandag dier maand plaats hebben.

Voor den wedstrijd in Latijnsche poezie zijn twee gedichten ingekomen, het eene getiteld *Festum in monte Parnasso* met de versen van Sannazarius: Nec me Pieria spectabit Phoebus in umbra Inter certantes carmina ferre choros? tot zinspreuk, het andere *Reditus in patriam* met een vers van Vergilius: Credimus? an qui amant, ipsi sibi somnia fingunt? als motto. Zij zijn met het vroeger vermelde gedicht in handen der Commissie van beoordeeling gesteld.

De voorzitter deelt mede dat voor de feesten te Leiden twee vertegenwoordigers der Akademie zijn uitgenoodigd en dat dus de algemeene voorzitter en de algemeene secretaris daartoe zijn aangewezen; maar dat in plaats van den algemeenen voorzitter, die verhinderd wordt, het oudste lid der letterkundige afdeeling buiten Leiden de heer W. G. Brill zal optreden.

De heer de Goeje levert eene bijdrage tot de geschiedenis der Zigeuners. Het onderzoek hunner taal heeft bewezen dat zij uit Indië afstammen, maar tot 1417, toen zij uit Hongarije in Duitschland zijn getrokken, is hunne geschiedenis zeer duister. De spreker wil die uit Arabische schrijvers ophelderen. Bij de Arabieren en te Damascus heten de Zigeuners *Zott*, en zulk een volk, met de verwante stammen der Bodha en Meid, woonde oudtijds aan de oevers van den Indus. Omstreeks 710 n. C. zijn het eerst Zott vandaar overgeplant naar de moeraslanden aan den Tigris, en deze kolonie is later door anderen gevolgd. Van 820 tot 834 speelden zij daar den baas, maar werden toen door de Arabieren onderworpen, naar Bagdad gevoerd en in de Syrische grensplaatsen overgebracht, vanwaar ruim twintig duizend in 855 door de Rum naar hun land, d. i. naar het Byzantijnsche rijk, weggevoerd werden. Of daarbij later nog anderen uit Azie gekomen zijn, is onbekend, maar zekerlijk stammen van deze Zotti's de Zigeuners in Europa af, wier taal hun Indischen oorsprong, hun langdurig verblijf in landen waar

Arabisch gesproken werd en hunne vroege vestiging in 't Grieksche rijk bewijst. De naam van Zigeuners is misschien ontstaan uit Sjikârî, jagers, zoo als een zwervende stam in Sindh genoemd werd. De spreker geeft ook eenige berichten over de in Sindh achtergebleven Zott, die ook onder den naam Jat of Djatt voorkomen, en die na lang den Islâm verworpen te hebben, eindelijk Moslems geworden zijn.

Deze bijdrage, die door den spreker voor de Verslagen wordt aangeboden, geeft aanleiding tot velerhande vragen en opmerkingen.

De heer Kern bevestigt het gezegde, dat de taal der Zigeuners na verwant is met het onde Prakrit. De taal der Hindi is nagenoeg zes eeuwen oud; die der Zigeuners uit het Noordwesten van Indië afkomstig is veel ouder en klimt wellicht tot 500 na. C. op. Aan de bemerking van den heer de Goeje, dat de Zigeuners zich Romni d. i. *mannen* noemen, voegt de heer Kern toe de insgelijks door hun gebruikte benaming Kalorom, die *zwarte mannen* beduidt.

De heer Land kan zich niet vereenigen met eene ter loops door den spreker gewaagde gissing, dat *smous* uit 't Hebr. *sjammûs*, dienaar, zou ontstaan zijn, daar het dan veeleer *smoes* zou luiden, en voor een scheldnaam minder geschikt zou zijn. Hij meent dat het eene verbastering is van *îsh-mowet*, dat als *'sh-mowes* uitgesproken licht tot smous kon worden. Het zou dan beteekenen een man des doods, een die den dood verdient.

De heer Goudsmit verwerpt beide afleidingen. *Sjammûs* beteekent altijd een hoogeren dienaar, en wordt tegenwoordig van een koster gezegd, en *'sh-mowes*, tot den dood gedoemd, wordt gezegd van een zieken, op wiens herstel geen hoop meer is, maar niet bepaald van een ter dood veroordeelden boef. Volgens hem is de oorsprong van het verachtelijke woord onzeker en niet meer te ontdekken.

De heer Moll twijfelt of de naam van Zigeuners hier te lande wel oud is, en meent dat zij vroeger altijd Heidens genoemd werden. In Noordbrabant hoorde hij ze ook *heikens-mannekes* noemen.

De heer Leemans vraagt of de Zigeuners door 't Grieksche rijk, of wel over Egypte in Europa gekomen zijn, zooals de

naam Gitanos en Gypsies schijnt aantewijzen. Ook de naam hunner schepen *bârî* is Egyptisch, en meer andere aangevoerde woorden hebben een egyptischen klank.

De heer de Goeje bedankt den heer Kern voor zijne instemming, geeft toe dat zijne afleiding van *smous* onhoudbaar is, en dat de Zigeuners hier vroeger heidens heetten, en durft niet bepalen, of een deel van het volk over Egypte in Europa is gekomen, maar beweert dat de overeenkomst van namen bij hen en bij de Egyptenaren toevallig is, daar die namen van Indischen oorsprong zijn.

De heer Leemans acht een anthropologisch onderzoek op Zigeunerschedels wenschelijk, waarop de heer Kern verklaart dat er tusschen Zigeuners en Hindû's zooveel overeenkomst is, dat de oorsprong der Zigeuners uit Indië geen nader bewijs behoeft.

Het woord wordt gegeven aan den heer Brill. Op grond van taalkundige beschouwingen, naar aanleiding van welke hij Bopp's gevoelen vermeldt, hetwelk het Slavisch als nauwer verwant met het Duitsch dan met eenige andere Indo-Germaansche taal en als een overgang tusschen het Aziatisch en het Europeesch Indo-Germaansch voorstelt, waagt hij eene gissing omtrent de oudste verhuizing der volken. Hij meent dat de overgang van het herdersleven tot den landbouwenden staat de oorzaak der groote verhuizing is geweest, die Europa met Indo-Germanen bevolkt heeft, en dat onder anderen het verschil van benamingen voor zaken van landbouw tusschen de Aziatische en de Europeesche Indo-Germanen zulks bewijst.

De spreker verklaart zich bereid een overzicht van het gesprokene op schrift te brengen en aan den secretaris in te zenden.

De heer Kern bestrijdt het door den spreker vermelde gevoelen van Bopp over de overeenkomst tusschen Slavisch en Arisch. Volgens hem is die slechts toevallig. De *k* heeft in 't Sanskrit wel drie klanken, in 't Slavisch twee *k* en *sz*, in het Fransch ook drie, terwijl ze in 't Latijn slechts één klank heeft. Moet men daaruit nu een bewijs afleiden dat de Franschen nauwer verwant zijn met de Hindûs, dan de Romeinen waren?

Ook met de door den spreker voorgedragen theorie over het ontstaan van dialekten kan de heer Kern zich niet vereenigen. De menigvuldige dubbelvormen, zooals voor *vier* Gr. *τέσσαρες*, Aeol. *πέσσυρες* en *πίσυρες*, Lat. quatuor, Osc. petor, Celt. petor en petuar, wijzen op eene verschil van uitspraak reeds in de oudste tijden. Taalvormen ontstaan niet door den invloed van een sterkeren of hoogeren.

De heer Brill antwoordt wat het eerste punt betreft, dat hij alleen als verslaggever van Bopp's gevoelen is opgetreden, en dat hij in het belang zijner eigen stelling de overeenkomst tusschen Arisch en Slavo-lettisch liever ontkend, dan gestaafd ziet. Het is er hem juist om te doen, dat men zich de verscheidenheid tusschen de Indogermanen in Azië en in Europa zoo groot voorstelle, dat men zich de scheiding niet kan denken als zonder schok, zonder verscheuring van bestaande banden, zonder verschil in beginselen ontstaan. Over het ontstaan van dialekten zet hij zijne zienswijze nader uiteen, en houdt vol, dat wel degelijk door de overlevering van stammen en geslachten, in bepaalde oorkonden vervat; door godsdienstige stellingen, in vaste formules bewaard; door eene rhythmische literatuur, en door het schriftgebruik bij een hof of kanselarij, eenheid van taal ontstaat.

De heer Six vestigt met een enkel woord de aandacht op een steen met opschrift te Athene op den Acropolis onlangs, opgegraven, en afgebeeld in de *Ἀρχαιολ. ἐφημερίς* van 1874 n°. 435. In die inscriptie komen de namen voor van de koningen der Thraciers, Paeoniers en Illyriers, die in 356 tegen Philippus van Macedonien samenspanden, zooals Diodorus XVI, 22 bericht zonder hunne namen te noemen. Zij worden hier *Κετρίπορις*, *Λύππειος* en *Γράβος* genoemd, welke namen ook op munten voorkomen. Want dat de *Λύκκειος* op munten dezelfde is als *Λύππειος* blijkt uit een stater der verzameling Six, waarop *ΛΥΚΠΕΙΟ* staat, dat de oorspronkelijke vorm van den naam schijnt te zijn, die in *Λυκκειος* en in *Λυππειος* verzacht is. De spreker

zal de aandacht der penningkundigen hierop vestigen in de *Numismatic chronicle.*

Na mededeeling dat aan de leden der Akademie, voor zoover zij dit verlangen, toegangskaarten voor de feestrede in de Pieterskerk te Leiden zullen toegezonden worden en na herinnering dat de volgende vergadering der afdeeling op 15 Februari zal gehouden worden, waartegen niemand bezwaar maakt, sluit de voorzitter de vergadering.

EENE GISSING OMTRENT

DE OUDSTE VERHUIZING DER VOLKEN,

OP GROND VAN TAALKUNDIGE BESCHOUWINGEN.

MEDEDEELING VAN

W. G. BRILL.

Niets is tegenwoordig meer bekend, dan het feit, dat, behoudens enkele uitzonderingen, alle talen, van Indië tot aan de uiterste grenzen van westelijk Europa, tot éénen stam behooren. Veelvuldig zijn, binnen dat gebied, de verscheidenheden, die even zooveel bijzondere talen vormen. Onder deze verschillende talen zijn er echter, die onderling nader tot elkander staan, dan tot andere van denzelfden grooten stam. Zoo acht Schleicher, na Zeuss en Grimm, het Slavolettisch en Duitsch onderling nauwer verwant, dan een van die beiden met eenige andere Indo-Germaansche taal. Desgelijks brengt hij het Grieksch, het Latijn en het Celtisch tot ééne groep, in onderscheiding van de Slavolettische en Duitsche groep. Deze beiden, Slavolettisch en Duitsch, acht hij ontsproten aan eene gemeenschappelijke Noord-Europeesche, gelijk het Grieksch, het Latijn en het Celtisch aan eene gemeenschappelijke Zuid-Europeesche moedertaal. Ja, vrij algemeen is thans het gevoelen, dat voor de Noord- en de Zuid-Europeesche talen eene algemeene Europeesche grondtaal moet worden aangenomen, die zich in twee takken zou verdeeld hebben, eenen Noord- en eenen Zuidtak, even als het Arisch (zoo noemt men het Aziatisch Indo-Germaansch) zich in Sanskrit en Eranisch verdeeld heeft.

De stelling, dat er alzoo eene scherpe grens tusschen

Aziatisch en Europeesch Indo-Germaansch zou te trekken zijn, zou mij zeer toelachen. Maar ik meen te moeten wijken voor de kracht der gronden, waarmede bewezen kan worden, dat de Oostelijkste van de Europeesche talen ruim zoo nauw met de Arische talen als met hare Europeesche zusters verwant zijn.

Wel is het waar, dat Slavolettisch en Duitsch onderling zooveel overeenkomst hebben, dat men gerechtigd is ze tot ééne groep te brengen. Zoo, om enkele voorbeelden te noemen, gaat in beiden (Slavolettisch en Duitsch) de *bh* der naamvalssuffixen *-bhi*, *-bhis*, *-bhjas*, in *m* over, blijkens den Dat. plur. Goth. *vulfam*, Lit. *vilkamus*, *vilkams*. Zoo ook hebben beide talen hetzelfde woord voor *duizend*, hetwelk geen der andere Indo-Germaansche talen bezit. Maar daartegen staat over, dat het Slavolettisch met het Arisch in zekere eigenaardigheden zeer groote overeenkomst heeft. Zoo wordt door Bopp opgemerkt, dat, behalve het Slavisch, geene der Europeesche Indo-Germaansche talen deelt in de ontaarding van *s* in *h*. Zoo heeft het Slavolettisch den instrum. sing. op *bhi*, het fut. op *sjāmi*, en andere grammatische vormen met het Arisch gemeen. Ja, ook dit brengt het Slavolettisch zeer nabij de westelijkste der beide Arische talen, met name het Eranisch, dat de Indo-Germaansche Godheid *Djaus* slechts bij die beiden, de Slavoletten en de Eraniers, is verloren gegaan, en dat zij daarentegen voor *God* eenen anderen naam gemeen hebben: in het Slavisch *bogŭ*, in het oud Perzisch *baga*, oud Baktr. *bagha*, Phryg. (*Ζεὺς Βαγαῖος*. — Nog eene andere overeenkomst tusschen Arisch en Slavolettisch mag niet onvermeld blijven, te weten, dat de *k* in beide taalgroepen in twee klanken uiteen is gevallen, met name i n *k* en in eenen sisklank (*ça*, *sz*). Zoo vindt men, waar wij in het Gr. (ἑ-) *κατόν*, in het Lat. centum, in het Goth. (waar de *k* geaspireerd is) *hund*, de *k* aantreffen, de *ç* en *sz* in het Sanskr. *çatam*, het Lit. *szimtas*, het kerkelijk Slav. *sŭto*. Wel tracht Fick dit laatste punt van overeenkomst tusschen Slavisch en Arisch weg te redeneeren door het bewijs te leveren, dat ook de Europeesche talen oorspronkelijk tweeërlei *k* gehad hebben, waarvan in het Latijn, om alleen van deze taal te spreken,

de eene, door *qu* voorgesteld, met de Arische *k*, de andere, door *c* voorgesteld, met de Arische *ç* overeenkomt; doch die overeenkomst tusschen Sanskr. *ç* en Slavolett. *sz* staat niet alleen, maar, zooals Ascoli heeft aangetoond, in het Slavolettisch bestaat evenzeer als in het Sanskr. tweeërlei *g* en tweeërlei *k*.

Zoo dient dan wel het Slavisch als een overgang tusschen het Aziatisch en het Europeesch Indo-Germaansch te worden beschouwd. En evenzoo in het Zuiden, het Grieksch. Hoe treffend toch, om één ding te noemen, is de overeenkomst tusschen de verbuiging der werkwoorden in het Grieksch en in het Sanskrit. Beide talen hebben het augment en het redupliceerend aorist. Ja, sommige infinitieven, bij Homerus voorkomend, vindt men in het Vedisch terug.

Dus schijnt men aan de waarheid niet te mogen twijfelen, dat er geene scherpe grenzen tusschen de Aziatische en de Europeesche Indo-Germaansche talen te trekken zijn, en dat de oostelijke Europeesche talen eenen overgang vormen, even als er tusschen de Europeesche talen onderling (volgens Ebel) een overgang tusschen Grieksch en Celtisch in het Latijn, en tusschen Latijn en Duitsch in het Celtisch gevonden wordt.

Toch zou ik niet wenschen, dat men de grenzen tusschen de verschillende Indo-Germaansche talen, bepaaldelijk tusschen de Aziatische en de Europeesche, zoo zeer uitwischte, dat men zou meenen haar onderling verschil aan het toeval te kunnen toeschrijven, alsof de stammen zonder opzet, doel of keus zich verstrooid zouden hebben en zij slechts ten gevolge van dit afzwerven en uiteenraken, van het aanlanden in andere hemelstreken en van de ontmoeting van andere voorwerpen, mettertijd verschillende talen zouden bekomen hebben.

Neen! niet onwillekeurig zijn de verhuizingen der volken tot stand gekomen; niet toevallig zijn de verscheidenheden der natiën. Een verschil van geest en beginsel ligt aan het onderscheid der volken en talen ten grondslag, en tengevolge van zulk een verschil, staan twee natiën, oorspronkelijk van éénen stam, voortaan vreemd, twee talen van éénen stam onverstaanbaar tegen elkander over. Vrijwillig en

opzettelijk zijn verschillende middelpunten gevestigd, om welke nieuwe groepeeringen en nieuwe talen gevormd zijn. — Raadplegen wij de geschiedenis! Waar niet, zooals bij de Romeinen, de kolonie naar bevriend of veroverd land uitgaat, — en van zoo iets kan bij de oudste verhuizing der volken, die of onbewoonde of door verwilderde stammen bewoonde landen aantroffen, geen sprake zijn, — daar is het vertrek van een deel der natie naar elders aan eene vrijwillige daad te danken, en wel aan eene daad van het niet minst krachtig bestanddeel des volks. Denkt aan de afscheuring van Israël uit den moederschoot van Egypte; aan de stichting van Carthago, tengevolge van den stouten staatsgreep van den hoogepriester van Astarte te Tyrus; aan de Germanen, die het Romeinsche Rijk overstroomd hebben, omdat zij in dat Rijk opgenomen wenschten te worden; aan de Batavieren, die, zoo als Tacitus zegt, door onlusten in hun land genoopt naar het eiland bij de monden van den Rijn afzakten; denkt zelfs nog aan ons, Nederlanders, die in Oost-Indië koloniën hebben gesticht, omdat er iets van den geest in hen woonde, welke Willem van Oranje zeggen deed: als wij in dit land niet vrij kunnen zijn, zoo geven wij het aan de golven terug en dragen ons vaderland naar het verste Oosten over; denkt eindelijk aan de *pelgrim-vaders*, die onder het bewind der Stuarts en onder het stelsel, dat met hen in Engeland gevestigd was, niet konden leven en daarom hunne tenten naar Noord-Amerika overplantten.

Zoo zal ook bij de oudste volksverhuizingen, welke zooveel omvattender gevolgen gehad hebben, en zooveel grooter verschil van nationaliteit en taal hebben te weeg gebracht, insgelijks vrije wil, opzet, bestaan hebben. Onvermogen om zich met hetgeen in de oorspronkelijke bakermat plaats greep, te verdragen, verschil van geloof, zal de oorzaak der verwijdering geweest zijn.

En zoo wij dan vragen, welk mag dat verschil geweest zijn, dan treft ons, bij alle overeenkomst in de taal, in ditzelfde opzicht een groot verschil tusschen de Indo-Germanen hier en ginds. Terwijl de benamingen van de onderscheiden graden van bloedverwantschap bij alle Indo-Germaansche volken één zijn, ten bewijze dat de familie volkomen geves-

tigd was vóór hunne scheiding; terwijl ook in het uiterste Westen de namen van God en mensch, van het goddelijke en sterfelijke teruggevonden worden, zooals men ze in Indië vindt, ten bewijze dat vóór de scheiding ééne en dezelfde beschouwing der wereld bij allen gold; terwijl al wat op de veeteelt betrekking heeft, gemeenschappelijke benamingen bezit bij alle Indo-Germaansche volken in Azie en in Europa, ten bewijze dat het bedrijf van den herder vóór hun uiteengaan algemeen was, — bij al die punten van overeenkomst, bespeuren wij tusschen de Aziatische en de Europeesche Indo-Germanen verschil in de benamingen, die tot den landbouw betrekking hebben.

Mag men deswegens het er niet voor houden, dat de scheiding heeft plaats gegrepen, vóór dat de stap gedaan was van het herdersleven tot den landbouwenden staat, en wel dat de grond der uitwijking juist hierin gelegen is geweest, dat er waren, die tot dien stap niet mede hebben willen overgaan? Wel hebben de naar het Westen getogen stammen later mede dien stap gedaan; maar in de oorspronkelijk gemeenschappelijke woonstede zullen zij, naarmate de landbouw veld won, ten einde vlakten te vinden voor hun vee, en om de aartsvaderlijke inrichting der maatschappij langer te kunnen bewaren, hunne tenten verzet hebben. En inderdaad het is een gewichtige stap, die overgang van het herdersleven tot den landbouwenden staat, en gemakkelijk laat het zich begrijpen, dat velen noode tot dien stap zullen hebben willen komen.

De oudste Oudheid beschouwde de Aarde, gelijk den Hemel, als eene Godheid. De Aarde was de Moeder-Godin. Wel kon wat zij uit haren schoot opleverde, het voorwerp van bijzonder eigendom worden, maar niet zij zelve. Om de aarde zelve, ten minste een deel des bodems, te mogen beërven, daartoe moest men een Godenzoon zijn. Wel nu, waar de Godheid als in bijzondere personen, of in een' bijzonderen stand, in koning of priester, in eene priester- of ridderkaste, vertegenwoordigd erkend werd, daar zien wij den aardbodem voorwerp van bijzonder eigendom worden. Bij de herdervolken, daarentegen, maakt het volk als zoodanig een priesterlijk koningrijk uit, en is dan ook de bo-

dem voorwerp van gemeen, niet van bijzonder eigendom. Wel wordt bij hen de aarde bebouwd, maar geene Grooten vestigen zich op een afgebakend grondgebied, als op hun goed; geene priesterschaar zondert een geheiligden grond af, als aan haar en haren God en tempeldienst bijzonder toekomend.

Naarmate het onderscheid tusschen dezen en genen toestand van het maatschappelijk leven grooter is, naar die mate kunnen wij ons beter voorstellen, dat er bij velen zwarigheid bestaan zal hebben om de klove te overschrijden, en dat velen hunne huisgoden zullen hebben weggedragen naar een ander werelddeel, waar men zich meende te hoeden voor het gevaar, hetwelk er in gelegen is, eene vertegenwoordiging van het goddelijke in menschen en menschelijke inrichtingen te stellen: op zulk eene instelling toch volgt noodwendig mettertijd ontgoocheling, ongeloof, verzet en ontbinding of gewelddadige handhaving van het oude.

Hier dus bestond een alles doordringend verschil van beschouwing; er bestond een verschillende geest, die ons het verschil van taal en de noodzakelijkheid van het ontstaan van dat verschil doet begrijpen. Had het uitgeweken volk een middelpunt gevonden, waar de leiders zich hadden nedergeslagen, waar de overleveringen werden bewaard, van waar de bevelen en de leidende denkbeelden uitgingen, dan vormde zich om dat middelpunt eene taal met één karakter voor allen, die zich om dat middelpunt schaarden en bewogen.

Ziedaar de gissing, welke ik aan het oordeel der taal- en geschiedkundigen onderwerp.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 15den FEBRUARI 1875.

Tegenwoordig de heeren: M. DE VRIES, J. DE WAL, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, P. J. VETH, J. P. SIX, TH. BORRET, S. A. NABER, S. VISSERING, J. E. GOUDSMIT, A. KUENEN, H. KERN, J. P. N. LAND, B. J. L. DE GEER, J. G. DE HOOP SCHEFFER, H. VAN HERWERDEN, en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heeren C. W. Opzoomer, voorzitter, W. Moll, ondervoorzitter, en C. Leemans hebben bericht gezonden, dat zij door ongesteldheid verhinderd zijn de zitting bij te wonen. De heer M. de Vries neemt plaats op den voorzitterstoel.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris biedt namens het buitenlandsche lid J. N. Madvig een exemplaar van diens Emendationes Livianae en Adversaria critica, 2 voll. voor de boekerij aan, met toezegging van een exemplaar der derde uitgave van Cicero de finibus. Een en ander wordt in dank aangenomen.

De heer Veth levert eene breede schets van het leven en de werken van het overleden lid Taco Roorda, van welke

hij in de volgende vergadering het tweede gedeelte hoopt voor te dragen.

De heer Brill brengt verslag uit over hetgeen door de Commissie der Akademie bij de feesten der Leidsche hoogesshool gedaan is, waarop de voorzitter verklaart dat de Leidsche hoogeschool zeer gevoelig is voor de bewijzen van sympathie haar door de Kon. Akademie van Wetenschappen geschonken.

De heer Brill biedt de feestgave van de firma Brill, vroeger Luchtmans, en die van den senaat der Marburgsche hoogeschool, de heer Boot een zeldzaam exemplaar van den eersten druk van het Nieuw liederenboek van W. en K. W. Bilderdijk en S. J. Wiselius, waarbij afschriften van brieven van en over Bilderdijk gebonden zijn, de heer Veth de 13de en 14de aflevering van zijn werk Java, ten geschenke voor de boekerij aan.

Daar niemand eenige bijdrage heeft te leveren, sluit de voorzitter de vergadering.

BERICHT

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

Uwe commissie heeft ditmaal verslag uit te brengen over drie gedichten, welke ter mededinging aan den jaarlijkschen wedstrijd zijn ingezonden, en zonder verdere inleiding verlangt zij u heden mede te deelen, welk oordeel zij na nauwgezet onderzoek heeft gemeend te moeten uitspreken. Zij wenscht daarbij denzelfden weg te volgen, welke reeds sedert jaren gebruikelijk was.

Het eerste gedicht draagt den naam van *Festum in monte Parnasso* en werd ingezonden onder het motto:

Nee me Pieria spectabit Phoebus in umbra
Inter certantes carmina ferre choros?

Het denkbeeld dat aan de volgende 126 regels ten grondslag ligt, kan gelukkig worden genoemd. Achtereenvolgens komen eenige dichters ten aanhoore van Apollo en de Muzen hunne gedichten voordragen en Hoeufft zelf wordt belast met de bekrooning van den overwinnaar en de uitreiking van den eerepalm. Nadat velen gehoord en de meesten te licht bevonden zijn, staat Esseiva op, die hier Hoschius wordt genoemd naar den naam van den dichter, aan wien hij ten vorigen jare zijn motto ontleende:

Ultimus adsurgit citharam qui pulsat eburnam
Hoschius, emeritus triplici certamine victor,
Blandisonoque canens placidas modulamine Musas,
Aures permulcet bibulas et corda virorum:
Cantorique suo palmam tribuere Camoenae.

Nadat de Muzen dit oordeel hebben uitgesproken, wordt de uitreiking van het eermetaal aan Hoeufft opgedragen:

Jussus Apollineam victori cingere laurum
Hoeufftius assurgens *blando* sic *intonat* ore:
»Haec tibi divus Apollo tuae dat praemia laudis,
»Carmina quandoquidem cecinisti grata Camenis
»Quas Latio extorres laeti excepere Batavi."

Dit slot is zeer aardig gezegd en toont duidelijk aan, dat afgunst aan den vervaardiger vreemd is. Jammer dat er gewichtige redenen zijn, die ons beletten een gunstig oordeel over dit stukje uit te spreken. Bijna twee derden van dit Carmen worden besteed aan eene gerekte en doellooze beschrijving van den Parnassus; slechts de laatste veertig verzen behelsen als aanhangsel, wat hoofdzaak had moeten wezen, het *Certamen poeticum*. Hierbij komt, dat in dit laatste derde gedeelte zoovele duisterheden zijn, dat zelfs eene meermalen herhaalde lezing ons niet volkomen op de hoogte heeft gebracht, welke gedichten door den vervaardiger bedoeld worden. Andere lezers zullen niet gelukkiger zijn, want er blijkt zooveel, dat er ook gedoeld wordt op dichterlijke producten, welke door uwe commissie bij vorige gelegenheden werden afgekeurd en waaromtrent dus niets meer kan bekend zijn, dan in onze jaarlijksche rapporten is te vinden. Bij eventueele uitgave zouden deze als onmisbaar aan den tekst moeten worden toegevoegd. Zoo werden ten vorigen jare op verschillende gronden drie gedichten afgewezen, *de Italica anastasi*, *de Vesevo monte* en *De ruris deliciis*. Die dit niet weet, kan zelfs niet vermoeden, wat de dichter bedoeld heeft met deze regels:

Adstitit Ausonius, gracili modulatur avena
Carmen et incultis narrat bella Itala dictis,
Bella quibus populi Latio pepulere tyrannos
Inque suum Patriam jus restituere solutam.
Approbat Ausonium coetus, sed carmina culpat.
Rura canunt alii: Vesevum concinit alter,
Insuetum molitus, ait, componere carmen:
Versibus insuetis frustra ornamenta requiris.

Hierna is het nauwlijks noodig u lastig te vallen met de optelling der vrij talrijke bedenkingen van bijzonderen aard, die ons voor dezen arbeid weinig gunstig hebben gestemd. Wij vinden het woordeke *sed* vreemd genoeg geplaatst aan den aanvang van dit gedicht, vs. 24 *resonis e frondibus*, hoewel *frondes non resonant*, vs. 46 *ardentes laurea serta*, voor *begeerig naar*, vs. 82 *lapso in anno*, vs. 122 *blando sic intonat ore*. Doch waartoe meer? Vs. 38 ontsnapt den dichter zelfs het deelwoord *fulcitus*, terwijl zijne mythologische kennis zich vs. 52 van geene gunstige zijde doet kennen. Op het tapijtwerk dat den troon van Apollo bedekt, is ook Marsyas geborduurd

Crassus manat adhuc cruor; omnes pectore fibras
Et venas numerare datur; *tuba* sanguine mersa est.

Wij meenden, dat Marsyas in het fluitspel overwonnen was, niet in het blazen op de trompet.

Hiermede is u eenigszins uitvoerig medegedeeld, waarom wij oordeelen, dat dit *carmen* behoort te worden ter zijde gelegd: veel korter kunnen wij zijn over het tweede gedicht, hetwelk tot opschrift heeft *Reditus in patriam*, met het motto:

Credimus? an qui amant ipsi sibi somnia fingunt?

Het is hetzelfde gedicht, hetwelk ons ten vorigen jare werd aangeboden onder den titel *Reditus ad suos*. Enkele zwakke regels zijn veranderd. Andere waren wellicht nog te wijzigen, maar ons hoofdbezwaar van voor twaalf maanden is geble ven. Wij willen er niet te zeer op drukken, dat de ware belangstelling in den terugkeerenden balling ontbreekt, dewijl nergens wordt aangeduid, om welke oorzaak hij uit zijn vaderland is verwijderd geworden. Wij erkennen de levendigheid der beschrijving van de vreugde der jeugdige neefjes en nichtjes bij de terugkomst van den hun bijna onbekenden oom. Maar midden in de vreugde worden de kinderen naar bed gestuurd en daarmede wordt de draad van het verhaal onverhoeds afgeknipt. Hier had het vertrouwelijk en rustig onderhoud moeten volgen van den na lange jaren terugge-

keerden balling met zijne moeder, die nu eene zwijgende rol blijft vervullen, terwijl wij na het vertrek der opgewonden kleinkinderen zoo gaarne ook haar zouden gehoord hebben. In zijn tegenwoordigen omvang is het gedicht een bevallig fragment, hetwelk wij, althans met enkele wijzigingen, gaarne op kosten van Hoeufft's Legaat gedrukt zagen; maar tot de toekenning van een gouden eerepenning durven wij niet besluiten. Ten vorigen jare noodigden wij den dichter uit op deze voorwaarde zich bekend te maken. Toenmaals heeft hij aan onze oproeping geen gehoor gegeven: laten wij hopen, dat hij geneigd zal worden bevonden, om aan onze tweede uitnoodiging te voldoen.

Van veel hooger poetische waarde is de *Ad procum Satira*, waarvan de inhoud blijkt uit het aan Plautus ontleende motto: *Multa sunt mulierum vitia.* Pomponius zoekt eene vrouw en zijn vriend wijst hem op de gevaren aan het huwelijk onmiskenbaar verbonden.

Propositum haud damno, quamvis quis dixerit urbi
Conjugium simile obsessae: rescindere vallum
Exclusus flagrat miles, sibique arce recepto
Otia promittit; clausi contra aggere cives
Evasisse velint et aperto excurrere campo.

Eene vrouw kan Pomponius licht vinden, daar hij in den bloei der jaren en ver van onbemiddeld is, maar hij moet goed uit zijne oogen zien, want de meisjes trachten de gebreken van haar karakter even zorgvuldig te verbergen als die van haar lichaam. De bedrogen echtgenoot merkt deze listen eerst als het te laat is. Zoo doet Caesonia zich in het openbaar zeer lieftallig voor, maar te huis is zij heerschzuchtig en kijfachtig:

Si rixae tibi sunt et bella domestica cordi,
Impressaeve libet soleae supponere collum,
Huic modo nube, virum quando est ductura virago.

Laevina is half onnoozel en de muren van de keuken zijn haar horizon. Phyllis is eene savante:

En tibi nunc mentis quae pollet acumine, Phyllis,
Doctrinaeque viris poterit contendere laude;
Annales quippe antiquos et scripta sophorum
Perdidicit terraeque plagas coelique meatus;
Naturae callet leges, atque abdita rerum
Facundo in lucem profert sermone. Quid ultra?
Declamat, psallit, scribitque poetria versus
Non adeo viles. Mihi vero edissere, sodes,
Omnia tot studiis dederit quum tempora, quando
Ducere acum didicit, pro re decernere sumptus,
Et quae praeterea nuruum provincia poscit?
Adde rudem sibi quod spernat tam docta maritum,
Et partes nolet ferre ambitiosa secundas.
Odi quae nimium sapiunt, leviusque videtur
Scire nihil, quam nil non scire in virgine crimen.

Quintilla's aanleg blijkt genoegzaam uit haar smaak voor verboden en onzedelijke lectuur:

At tibi si dominam libri mala fata reservant,
Tu Menelaus eris! Si quidem omnis curia clamat:
»Is pater est quem justa patrem connubia monstrant."
. . . . .
Di meliora piis uxoresque hostibus istas!

Euphrosyne was in hare jeugd al te kieskeurig en, nu zij wat ouder is geworden, is kwaadspreken haar grootst genot en verdeeldheid te zaaien hare vreugde. Catiena vindt het interessant bleek en tenger te wezen; geheel hare levenswijs is daarop ingericht. Wordt zij moeder, dan kan haar man rekenen op een ziekelijk kroost en eene kostbare badreize tot herstel harer moedwillig bedorven gezondheid. Wederom eene andere is eigenzinnig en vol kuren; haar man zal de keus hebben om hardvochtig te schijnen of onder haar pantoffel te geraken. Aegle is eene modepop, wier eenige gedachten *chignon* en *tournure* zijn:

Inventos here prima cupit proferre paratus,
Daedaleas vestes, peplum, redimicula, baccas

Exstructaeque comae non enarrabile textum.
Hoc longas terit illa vias, atque inter eundum
Respicit an recte tumeat sibi sericus agger
Sub dorso, fingitque sinus iterumque refingit.

Bij tegenstelling is zij in huis de morsigheid zelve:

Fit bruchus squalens, digito quem tangere nolis.
Munditiis jam nullus honos; foeda omnia circum
Obsidet illuvies; rerum confusus acervus
Undique: suspensus quid contemplere rogabis,
Anne gynaeceum aut vendentis scruta tabernam.

Cynthia, die als danseresse schittert op een publiek bal, zal ook wel de beste echtgenoote niet zijn en hare loszinnige moeder is nog een graad of wat lager gezonken dan hare dochter.

En toch zijn er nog erger dan deze laaggevallen vrouw. Vergunt ons nog de mededeeling dezer prachtige verzen, waarin werkelijk de indignatio den dichter als een anderen Juvenalis bezield heeft:

Turpius hoc quidquam? Nemo pol non negat; atqui
Deterius datur et magis exsecrabile monstrum, enz.

Nog een raad ten slotte: heeft Pomponius wellicht zijne iefde op een onwaardig voorwerp gevestigd, laat hij dan nu den knoop losmaken, terwijl het nog tijd is. De scheiding mag pijnlijk zijn, maar het berouw zal althans niet te laat komen.

Maar Pomponius wil van dit alles niets hooren: hij heeft een meisje gevonden uit duizenden:

»Da veniam: mihi contigit", inquis,
»Quam non ipse queat, si tentet, carpere livor,
Tam frugi est, solers, comis, formosa, pudica,
Ingeniosa" . . . . .

Ja in dat geval, zegt de dichter, moogt gij huwen, mijn

vriend, en oppassen, dat zulk een schat u niet ontgaat. Laat mij u geluk wenschen en, als ge na uw huwelijk evenzoo blijft denken, dan zal ik mij verheugen dat de phoenix is weergevonden:

Tum si post taedas nil demes laudibus istis,
Eoo laetus plaudam phoenice reperto.

Met deze geestige wending sluit het gedicht. Het zal u niet verwonderen, dat wij met warmte en ingenomenheid besloten hebben, aan deze Satira den eerepenning toe te kennen. Onze aanmerkingen van détail zijn weinig in aantal en mogen de uitgave niet verhinderen, ook al wilde de dichter onverhoopt geen enkel vers wijzigen. Wij beschouwen dit voortreffelijk carmen als het waardig pendant van de vroeger bekroonde Ad juvenem satira en hebben mitsdien de eer aan den voorzitter machtiging te vragen tot opening van het gesloten naambriefje.

Amsterdam,
8 Maart 1875.

S. A. NABER,
J. C. G. BOOT,
TH. BORRET.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten MAART 1875.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, C. LEEMANS, W. G. BRILL, J. DE WAL, W. J. KNOOP, W. C. MEES, G. DE VRIES AZ., N. BEETS, B. J. LINTELO DE GEER, S. VISSERING, J. E. GOUDSMIT, J. P. SIX, P. J. VETH, S. A. NABER, TH. BORRET, H. KERN, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, TH. JORISSEN, en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

De secretaris leest een brief van den heer G. Rosenthal te Amsterdam ten geleide van een exemplaar van den Catalogus der Hebraica en Iudaica van zijn vader wijlen den heer L. Rosenthal te Hannover, 2 dl. in 8°. Het werk wordt aangenomen voor de boekerij en den secretaris opgedragen aan den gever dank te betuigen.

Vervolgens draagt de heer Veth het vervolg voor van zijne keurige levensschets van Taco Roorda met beoordeeling

van diens werken. De Voorzitter betuigt aan den spreker den dank der vergadering voor dien arbeid. Het stuk zal in het Jaarboek worden opgenomen.

De heer Naber leest het bericht van de Commissie ter beoordeeling der latijnsche prijsversen over den jongsten wedstrijd. Daaruit blijkt dat het gedicht getiteld *Festum in monte Parnasso* geen aanspraak op prijs of lof kan maken; dat de elegie *Reditus in patriam*, eene herhaling van de ten vorigen jare met lof vermelde *Reditus ad suos*, door den dichter niet genoeg beschaafd en afgewerkt is om hooger lof dan die der uitgave op kosten van het legaat Hoeufft te worden waardig gekeurd; dat het derde gedicht *Ad procum satira* met de zinspreuk: *multa sunt mulierum vitia* naar vorm en inhoud zoo verdienstelijk is, dat de beoordeelaars eenparig en zonder eenig voorbehoud den maker van dat gedicht den gouden eerepenning waardig keuren. Na de opening van het naambriefje wordt de heer Pierre Esseiva van Freiburg voor de vijfde maal als overwinnaar bekend.

Vervolgens leest de heer de Goeje eene mededeeling over den zwaardcultus, waarin hij de berichten van Abû-Hâmid en van Kazwînî over het zwaard van Maslama met de opgaven over de zwaardvereering bij Herodotus, Ammianus Marcellinus en Jordanis in verband brengt. De mededeeling, aan welke de heer Six de opmerking toevoegt, dat een zwaard als symbool langen tijd op Pontische munten is gebezigd, wordt aangeboden voor de Verslagen.

Dezelfde spreker biedt voor de Verslagen aan eene verklaring van gemmen met Pehlevi-opschriften uit het koninklijk kabinet te 's Gravenhage, hem onlangs door Dr. A. D. Mordtmann te Constantinopel toegezonden. Deze had in April 1867 door tusschenkomst der Nederlandsche ambassade van wijlen Dr. Janssen afgietsels van deze

steenen ontvangen met verzoek de opschriften te ontcijferen. Hieraan is nu voldaan, en daar het werk door een bevoegde hand verricht is en het voorwerpen geldt van eene inlandsche verzameling, kwam het den spreker, na overleg met de h.h. Leemans en Hooft van Iddekinge, wenschelijk voor, dat het in de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling worde opgenomen, met eene door den spreker daaraan toegevoegde opheldering. Ook dit stuk wordt in handen gesteld van de Commissie van redactie, die uitgenoodigd wordt, om een voorstel van den heer Leemans tot bijvoeging der facsimilés naar de gemmen mede in overweging te nemen.

Nadat de heer Beets namens de Utrechtsche zendingsvereeniging een boek heeft aangeboden getiteld: Eenige psalmen en gezangen in de Papoesche taal door N. Rinnooy, zendeling op Nieuw-Guinea, sluit de Voorzitter de gewone vergadering ten twee uren, daar die door eene buitengewone moet gevolgd worden.

MEDEDEELING BETREFFENDE DEN ZWAARDCULTUS

VAN

M. J. DE GOEJE.

Abû-Hâmid de Spanjaard, die in 1162 schreef, zegt over een volksstam van den Caucasus, Tabarselân genaamd, het volgende:

In de landen van Derbend(Bâbo'l-abwâb) woont een volk Tabarselân geheeten. Daar zijn vier en twintig duizend dorpen, elk met zijn eigen opperhoofd. Zij zijn Moslems en hebben zich in den tijd van Maslama ibn-Abdolmalik, toen deze door den khalief Hischâm was uitgezonden, tot den Islâm bekeerd. Maslama veroverde Bâbo'l-abwâb d. i. Derbend, en door hem namen vele volksstammen den Islâm aan. — Er zijn in deze bergen zeventig volken, waarvan elk zijne eigene taal heeft. Toen nu Maslama wilde terugkeeren (omstreeks 730), nadat hij in Derbend 24.000 Arabische familiën uit Mosul, Damascus, Emessa, Palmyra, Aleppo en andere plaatsen in Syrië en Mesopotamië gevestigd had, spraken de Tabarselân tot hem: »Emîr, wij vreezen, dat als gij van ons zijt heengegaan, deze volken weder zullen afvallen en wij van hunne nabuurschap zullen te lijden hebben. Toen trok Maslama zijn zwaard en zeide: »mijn zwaard zij tusschen u; laat het hier; zoolang het onder u blijft, zal geen van deze volken afvallen." Zij maakten nu voor zijn zwaard een soort van steenen nis, die zij op den heuvel plaatsten, waar hij was afgestegen. Nog heden is het zwaard aldaar en de menschen begeven zich derwaarts ter bedevaart. Als men in den winter daarheen wil gaan,

zoo kan men zonder nadeel blauwe of andere kleederen aantrekken; is het echter oogsttijd, zoo mag niemand het bezoeken, die niet in 't wit gekleed is. Want bezoekt men het heiligdom in gekleurde kleederen, dan komt er regen; de akkers gaan te grond en de vruchten bederven. Dit is eene zaak van algemeene bekendheid."

Kazwînî (ed. Wüstenfeld, II, p. 342) verhaalt: »Buiten de stad Derbend is een heuvel, waarop een moskee staat, in welks nis een zwaard is, dat men zegt het zwaard van Maslama ibn-Abdolmalik ibn-Marwân te zijn. De menschen bezoeken dat, doch alleen in witte kleederen. Doet iemand het in gekleurde kleederen, dan komt er regen en wind en gaat nagenoeg alles verloren, wat om den heuvel groeit. Daar zijn dus wachters aangesteld, die oppassen, dat niemand nadere, die niet in 't wit gekleed is. Nabij den heuvel is een bron, die elke vrijdagnacht bezocht wordt, enz."

Maslama is evenals eenige andere Arabische veroveraars in later tijd een halve heilige geworden, doch men behoeft geen lange redeneering om aan te toonen, dat deze zwaardvereering een dieperen grond heeft dan het ontzag door Maslama aan de Caucasusvolken ingeboezemd. De Tabarselân of Tabarserân, zooals Belâdsorî hen noemt, behoorden tot die volksstammen, die door de Sasaniden met de bewaking der Caucasuspassen tegen de Khazaren waren belast. Zij hadden zich onderworpen, maar alles behalve vrijwillig; zij moesten dan ook jaarlijks eene aanzienlijke schatting opbrengen en bovendien in den oorlog tegen de Khazaren voortdurend zwaren krijgsdienst verrichten (zie Belâdsorî, p. 207—209). Hunne aandoenlijke vereering van Maslama is derhalve ongerijmd. Nog meer wordt zij dit, als men weet, dat Maslama zijne hooge commandementen alleen daaraan te danken had, dat hij prins van den bloede was, geenszins aan zijne talenten als veldheer. Integendeel, het is bekend genoeg, hoe de verovering van Constantinopel door de Arabieren in 715 door zijne verregaande onnoozelheid is mislukt. Maslama is eenvoudig in veel later tijd, toen hij, evenals Okba in Noord-Africa, een heiligenkrans had bekomen, eponymus geworden van een gebruik, dat eene geheel andere beteekenis had.

Ik twijfel namelijk niet, of wij hebben hier een overblijfsel van een ouden eeredienst, overeenkomende met dien welken Herodotus IV, cap. 62 beschrijft, in welken de krijgsgod onder het symbool van een zwaard vereerd werd. De Griekische schrijver zegt ook nadrukkelijk, dat het zwaard geplant werd op een kunstmatigen heuvel. Ons medelid Six heeft in de zitting van 9 Maart 1874 (Verslagen en Mededeelingen, IV, p. 229) van andere zijde eene illustratie tot deze mededeeling van Herodotus gegeven. Men kan daar nog bijvoegen wat Jordanis in zijn geschrift »De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis," Cap. 35 over Attila verhaalt (ed. 1866, p. 129 seq.): »Qui quamvis huius esset naturae, ut semper magna confideret, addebat ei tamen confidentiam gladius Martis inventus, sacer apud Scytharum reges semper habitus, quem Priscus historicus tali refert occasione detectum: Quum pastor — inquiens — quidam gregis unam buculam conspiceret claudicantem, nec causam tanti vulneris inveniret, sollicitus vestigia cruoris insequitur, tandemque venit ad gladium, quem depascens herbas bucula calcaverat, effossumque protinus ad Attilam defert. Quo ille munere gratulatus, ut erat magnanimus, arbitratur se totius mundi principem constitutum et per Martis gladium potestatem sibi concessam esse bellorum."

Doch daar het niet onwaarschijnlijk is, dat de Tabarserân met de Alanen verwant waren, is vooral deze plaats van Ammianus Marcellinus over de Halani (XXXI, cap. 2 § 23) belangrijk: »nec templum apud eos visitur aut delubrum, ne tugurium quidem culmo tectum cerni usquam potest, sed gladius barbarico ritu humi figitur nudus, eumque ut Martem, regionum, quas circum circant, praesulem verecundius colunt."

Wij hebben hier overigens een merkwaardig voorbeeld van de tenaciteit van godsdienstige gebruiken, ook lang nadat de godsdienst zelf verdwenen is. Want uit de mededeelingen van Abû-Hâmid en Kazwînî blijkt duidelijk, dat men niets meer van dat zwaard begreep en dat de bedevaartgangers Moslems waren. De plaats van Abû-Hâmid is vertaald door Prof. Dorn in het Bulletin de l'Académie Impériale des sciences de St. Pétersbourg, tome VI, p. 699 seq.

ERKLÄRUNG DER GEMMEN MIT PEHLEVI-LEGENDEN

IM

K. MUSEUM IM HAAG.

N°. 335. Geflügelter Löwe. *)

רט בוחטר זרטשטי ראסטי שפירי

Der Rath Bukhtar, der Zoroastrianer, der Gerechte, der Gute.

(*Bukhtar* »der Befreier" »der Erlöser".)

N°. 2614. Männliche Büste.

ראד בוחטר מגו

»Der Rath Bukhtar, der Grosse".

N°. 1511. Zwei Hirsche mit *einem* Kopfe.

ראסטיחי טגי

»Der gerechte Tagi".

(*Tagi* »der Held".)

N°. 1660. Arabesken.

מיטרמאהי

Mitramahi.

(Sonne und Mond.)

N°. 1794. Ein schreitender Löwe.

שיריראּ · ·

Der Löwe. . . .

---

*) Dr. Mordtmann geeft hier en vervolgens eerst de Pehlevi-legende zelve, daarna de transscriptie met Hebreeuwsche letters. De eerste is wegens typographische moeilijkheden weggelaten.

N°. 1566. Stehende Figur, welche einen Drachen mit einer Lanze tödtet.

יזדטי
Jezdati.
(*Jezdat* »von Gott gegeben", »Dieudonné", »Theodor".)

N°. 1495. Sitzende Frau mit einem Kinde.

הומכי נרסיכאן
Humeki Nersikan.
(Humeki = »die gut Säugende"
Nersikan = »Tochter des Nerses".)

N°. 1565. Reichgezierte Büste einer Frau.

מיזדי טאי
Die Hormuzdverehrerin Tai.
(Tai »die Einzige".)

N°. 1793. Stehende Figur met einem Vogel in der Hand.

אפזני בזחן אבאי
Afazni, der Sohn Abai.

N°. 1233. Ein Skorpion.

גרמש אס
»Garmasch ...."

N°. 1512. Stehende Figur.

מנאס
Minas.
(Minas, ein noch jetzt gebräuchlicher Name.)

N°. 336. Kopf eines Bullenbeissers.

Aturidost Par.... aturi jezdan Vazdagos.
אטורדוסט פר ... אטוריזדאן וזדגש

N°. 1510. Weidender Pegasus.

ראסטיחי
Der Gerechte.

N°. 1515. Büste. Unleserliche Legende.
N°. 2596. Pegasus. Undeutliche Legende.
N°. 2621. Siegel in altsyrischer Schrift.
Maschamschia משמשיא
der Diener עברה
Gottes דאלהא
N°. 1139. Mir ganz unbekannte Schriftzüge.
N°. 2244, 2627 und 2598 enthalten keine Legenden.

Constantinopel,
22 Januar 1875. A. D. MORDTMANN, Dr.

Wanneer men deze verklaring, die geheel voor de verantwoordelijkheid van den vervaardiger blijft, legt naast de afdeeling »Pierres des rois Sassanides" in den »Catalogue d'empreintes du cabinet des pierres gravées de S. M. le Roi des Pays-Bas, par J. C. de Jonge", herkent men verscheidene steenen, doch niet alle, daar de nommering geheel anders is. In den Catalogue dragen de steenen de n°'s 183—197, terwijl die van de verklaring tusschen 335 en 2627 liggen. Janssen heeft n.l. van de geheele verzameling een Catalogus gemaakt met andere nommering, dien hij met een volledig stel afgietsels indertijd naar St. Petersburg heeft gezonden. Het origineel van dezen Catalogus schijnt verloren te zijn, ten minste heeft de ondergeteekende het niet kunnen vinden in Janssen's papieren, die zich thans op de Leidsche Bibliotheek bevinden en door Dr. du Rieu zorgvuldig zijn gerangschikt. Alleen heeft hij daarin een klad gevonden van de voorrede, waaruit blijkt, dat bij elk nommer het correspondeerende nommer uit de Notice, het Supplement en den Catalogue van de Jonge was aangegeven. Ook in den Haag bezit men geen afschrift van dezen Catalogus. De heer Dr. Campbell heeft de vriendelijkheid gehad de zaak te onderzoeken en ook den heer J. T. G. Meijer, directeur van het Kabinet te raadplegen. Het eenige dat hij kon mededeelen, is dat een vroegere bediende van het Haagsche Kabinet in een der exemplaren van den Catalogue de Jonge met potlood enkele nommers van Janssen aan den rand heeft geschreven. Daaruit blijkt, dat

No. 1556 = 194
1495 = 193
1565 = 185
1233 = 192
1512 = 195
336 = 190
1510 = 180 is.

Van vijf dezer was de identiteit reeds vermoed door den heer Hooft van Iddekinge, die bovendien nog meent dat

No. 335 = 189
1511 = 191
1794 = 196 is.

M. J. DE GOEJE.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

INDICTI IN ANNUM MDCCCLXXV.

Tria carmina ante Kal. Ianuarias certamini oblata sunt, de quibus sic iudicatum est: Carminis hexametri, quod inscribitur *Festum in monte Parnasso*, maior pars versatur in descriptione loci, in altera narratur quo successu Actius, Linus, Arminius, alii poetae quaesitore Batavo, cuius

Auspicio Latiae recolunt solemnia Musae,

de praemio certarint. Neutra pars tam bona est, ut cantori praemium tribui possit.

Reditus in patriam, cui pro lemmate est Vergilii versus: *Credimus? an qui amant ipsi sibi somnia fingunt?* iam superiori anno typis fuisset descriptus, si poeta voluisset. Maluit paucis mutatis novo certamini committere; sed quum

parcius lima usus sit et elegiam nunc quoque imperfectam reliquerit, maiori quam antea laude ornari non potest.

Ad procum satira, munita verbis Adelphasii Plautinae »*Multa sunt mulierum vitia*," sive inventionem sive artem pingendi res novas antiquis coloribus sive sermonis elegantiam spectes, tam excellit, ut de praemio poetae tribuendo iudices plane consentiant.

Schedula aperta rursus ostendit nomen Petri Esseivae, Friburgensis Helvetii.

Novum certamen indicitur his legibus, ut carmina non ex alia lingua translata, nec iam edita, nec argumenti privati, L versibus non minora, nitide et *ignota iudicibus manu* scripta sumptibus poetarum ante Kal. Ianuarias anni proximi mittantur ad virum Cl. I. C. G. Boot, Ordinis literarii acta procurantem, munita symbolo, item inscribendo schedulae obsignatae, quae nomen et patriam poetae indicabit.

Carmen numo aureo CXX florenorum, a viro doct. I. H. Hoeufft proposito, ornatum et si quod aliud editione dignum visum erit, sumptibus e legato erogandis typis descriptum prodibit.

Iudicium in conventu Academiae mense Martio anni proximi recitabitur et in Actis Academiae (*Verslagen en Mededeelingen*) promulgabitur.

Amstelodami, die XV m. Martii MDCCCLXXV.

C. W. OPZOOMER,
Ord. lit. Praeses.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den APRIL 1875.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, M. DE VRIES, C. LEEMANS, L. A. J. W. SLOET, R. P. A. DOZY, J. DE WAL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, J. H. SCHOLTEN, G. DE VRIES AZ., J. P. SIX, TH. BORRET, S. A. NABER, S. VISSERING, J. E. GOUDSMIT, J. A. FRUIN, H. KERN, D. HARTING, B. J. LINTELO DE GEER, H. VAN HERWERDEN, R. VAN BONEVAL FAURE, J. P. N. LAND, C. VOSMAER, J. C. G. BOOT, secretaris, en van de natuurkundige afdeeling de heer P. BLEEKER.

Nadat het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en goedgekeurd is, deelt de secretaris mede, vooreerst dat de heer Francesco Tranquillino Moltedo te Florence zich heeft bekend gemaakt, als de auteur van de met lof vermelde elegie *Reditus in patriam*, welk gedicht nu achter het bekroonde gedrukt en uitgegeven zal worden; vervolgens dat een latijnsche brief van den rector en den senaat der Leidsche hoogeschool is ontvangen, tot dankbetuiging voor de deelneming der akademie aan het vieren van het derde eeuwfeest dier stichting; eindelijk dat de heer J. Bosscha uit naam zijner moeder, het portret van wijlen zijn vader naar de buste van Royer aan de afdeeling heeft aangeboden. Wordt besloten Mevr. de weduwe Bosscha, geb. Boissevain, hiervoor te bedanken.

Vervolgens leest de heer Knoop eene uitgewerkte schets van het leven van Johannes Bosscha, waarin hulde gebracht wordt aan zijne verdiensten, en vooral aangetoond, wat hij voor de wetenschap en voor de kunst heeft gedaan.

De voorzitter bedankt den spreker namens de afdeeling voor zijn' arbeid, die in het Jaarboek der Akademie voor 1875 een plaats zal vinden.

Om het vergevorderde uur wordt de heer Leemans verzocht zijne aangekondigde mededeeling voor de volgende vergadering te bewaren, en verklaart zich daartoe bereid.

De heer van Herwerden biedt eene latijnsche verhandeling, getiteld *Quaestiones Homericae* voor de Verslagen en Mededeelingen aan. Zij wordt in handen gesteld van de commissie van redactie.

Daar niets verder ter tafel komt, wordt de zitting tegen twee uren opgeheven, om door eene buitengewone vergadering gevolgd te worden.

QUAESTIONES HOMERICAE.

SCRIPSIT

H. VAN HERWERDEN.

I. AD ILIADEM.

A 555:

νῦν δ'αἰνῶς δέδϝοικα κατὰ φρένα μή σε παρείπῃ
ἀργυρόπεζα Θέτις κτέ.

Verba sunt Iunonis ad Iovem, posteaquam hunc Thetis de filio convenerat. Manifesto haec verba significare non possunt: *nunc vero valde metuo ne te* INDUCAT *Thetis* cett., sed debent: *nunc vero valde metuo ne te* INDUXERIT *Thetis.*

Quid vero hac sententia requirat syntaxis Homerica, documento est Odysseae locus qui legitur ε 300:

δείδω (l. *δέδϝια*) *μὴ δὴ πάντα θεὰ νημερτέα εἴπεν.*

ad cuius exemplum in loco Iliadis emendandum censeo:

μή σε παρεῖπεν κτλ.

Bentleius, digamma restituendi studio nimia subinde molitus, parum feliciter me iudice h. l. coniecit:

μή σε παρελθῃ,

quod non de re praeterita sed de re futura accipi posse docebit cum aliis locis permultis Od. *ϑ* 230:

οἴοισιν δέδϝοικα ποσὶν μή τις με παρέλθῃ
Φαιήκων.

Quare debuerat certe conicere *μή σε παρῆλθεν.* Sed

enim digamma tam saepe neglectum violentis remediis reducere periculosae plenum est opus aleae.

B 209. Magno cum tumultu Graeci ad concionem ruunt a navibus:

ὡς ὅτε κῦμα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης
αἰγιαλῷ μεγάλῳ βρέμεται, σμαραγεῖ δέ τε πόντος.

Quid faciat ad rem litoris *magnitudo*, haudquaquam perspicio. Neque enim locum expedit ineptissima scholiastae ad h. l. observatio: καλῶς δὲ καὶ τὸ μεγάλῳ, ἐμφῆναι θέλων τὴν παράτασιν τῶν κυμάτων.

Asperum litus et *scopulosum* si dixisset poeta, dixisset aliquid. Asperitate enim litoris augetur fluctuum sonitus. Sed Homero sine controversia reddendum:

αἰγιαλῷ μεγάλα βρέμεται κτέ.

ut recte editur Δ 424:

κῦμα θαλάσσης — πρῶτα κηρύσσεται, αὐτὰρ ἔπειτα
χέρσῳ ϝρηγνύμενον μεγάλα βρέμει.

Promisce autem neutrum plurale et singulare adiectivorum iungi cum verbis sonandi a poeta

opinor
omnibus et *lippis* notum et tonsoribus esse,

in quo versu Horatiano (Sat. I. 7, 3), si cui forte non persuaserit magni Bentleii explicatio, poterit mecum suspicari Horatium dedisse *lixis*, ut dicat rem gestam olim in provincia tritam esse omnium garrulorum tam in exercitu Asiatico quam in ipsa urbe sermonibus. *Lixas* autem, qui quaestus causa exercitus sequentes cibos vendebant militibus garrulitate insignes fuisse sine diserto testimonio facile credimus.

B 412:

Ζεῦ κύδιστε μέγιστε, κελαινεφές, αἰθέρι ναίων,
μὴ πρὶν ἐπ' ἠέλιον δῦναι καὶ ἐπὶ κνέφας ἐλθεῖν,
πρίν με κατὰ πρηνὲς βαλέειν Πριάμοιο μέλαθρον.

Quam recte dicitur *κνέφας ἐπελθεῖν*, tam prave *ἠέλιος ἐπιδῦναι*. Sol aut *δῦναι* Graece dicitur aut *καταδῦναι*. Lenissime corrigas:

μὴ πρίν γ' ἠέλιον δῦναι κτέ.

Iliad. *Σ* 198:

μήτηρ δ' οὔ με φίλη πρίν γ' εἴα θωρήσσεσθαι,
πρίν γ' αὐτὴν ἐλθοῦσαν ἐν ὀφθαλμοῖσι ϝίδωμαι.

Od. *β* 125:

ἡμεῖς δ' οὔτ' ἐπὶ ϝέργα πάρος γ' ἴμεν οὔτε πῃ ἄλλῃ,
πρίν γ' αὐτὴν γήμασθαι Ἀχαιῶν ᾧ κ' ἐθέλῃσιν,

et sic aliis locis. Potuerat quoque poeta canere *μὴ πάρος κτέ.*
Il. *E* 218:

πάρος δ' οὐκ ἔσσεται ἄλλως,
πρίν γ' ἐπὶ νῶ τῷδ' ἀνδρὶ σὺν ἵπποισιν καὶ ὄχεσφιν
ἀντιβίην ἐλθόντε σὺν ἔντεσι πειρηθῆναι.

De *πρίν* perperam producto vide quae scripsit la Roche, *Homerische Untersuchungen*, p. 256 sqq.

Γ 40:

αἴθ' ὄφελες ἄγονός τ' ἔμεναι ἄγαμός τ' ἀπολέσθαι.
καί κε τὸ βουλοίμην, καί κεν πολὺ κέρδιον ἦεν,
ἢ οὕτω λωβήν τ' ἔμεναι καὶ ὑπόψιον ἄλλων.

Aegre careo pronomine secundae personae, quam requirente sententia insero rescribens:

ἤ σ' οὕτω λωβήν τ' ἔμεναι κτέ.

Nostrorum librorum error esse videtur C neglectum ante O. Od. *π*, 195 e cyclica editione recipiendam puto lectionem memoratam a scholiasta *ἀλλά με δαίμων θέλγεις, ὄφρ' κτέ.* pro codicum scriptura minus eleganti *θέλγει.*

Γ 45:

ἦ τοιόσδε ἐὼν ἐν ποντοπόροισι νέεσσιν
πόντον ἐπέπλωσας.

Hiatus non tolerandus. Quidni potius:

ἦ τοιοῦτος ἐὼν κτέ.

aut *ἦ τοιόσδ' ἄρ' ἐὼν κτέ.*?

Γ 285: *τιμὴν δ' Ἀργείοις ἀποτινέμεν ἥν τιν' ἔοικεν,*
ἥ τε καὶ ἐσσομένοισι μετ' ἀνθρώποισι πέληται.

Nihili est quod Bekkerus edidit *ἔϝοικεν*, quia verbum a simplici consonanti incipiens necessario habuit reduplicationem. Priscum vatem cecinisse suspicor:

τιμὴν δ' Ἀργείοις ἀποτινέμεν ὅσσα ϝέϝοικεν,
ἥ τε καὶ ἐσσομένοισι μετ' ἀνθρώποισι πέληται.

i. e. *ἀποτίνειν ὅσαπερ εἰκὸς τοῖς Ἀργείοις τιμὴν* (appos.), *ἥτις ἔςαι καὶ τοῖς ἐπιγενησομένοις ἀνθρώποις.* Non melius Bekkerus vs. 351 sic edidit:

Ζεῦ ϝάνα, δὸς τίσασθαι ὅ με πρότερος κάκ' ἔϝοργεν.

Nam aut omittendum fuerat digamma aut suspicandum genuinam lectionem esse *κάκ' ἔρεξεν*. Quamquam huic loco, si spectamus usum Homericum, imprimis aptum videtur:

ὅ με πρότερος χαλέπηνεν.

Cf. *Τ* 183, *Ω* 369, *Β* 378, Od. *τ* 83, *π* 72 cett. Loco *Ε* 766 denuo perverse Bekkerus *ἥ ϝε μάλις' εἴϝωθε κτέ.* ubi debuerat *μάλιςα ϝέϝωθε*. *Δ* 341 idem: *σφῶιν μέν τ' ἐπέϝοικεν.* Lege: *μέν τε ϝέϝοικεν*, I 173 idem *πᾶσιν ἐϝαδότα.* Lege: *πᾶσι ϝεϝαδότα*, *Μ* 38 idem: *νηυσὶν ἐπὶ γλαφυρῇσιν ἐϝελμένοι.* Lege *γλαφυρῇσι ϝεϝελμένοι.* *Φ* 332 idem *μάχῃ ϝηϝίσκομεν.* Lege *μάχῃ ἐϝεϝίσκομεν.* *Φ* 379 idem *οὐ γὰρ ἔϝοικεν.* Lege *οὐδὲ ϝέϝοικεν* et similiter *Β* 238 pro *οὐ μὲν ἔοικεν.* *Φ* 399 *ὅσσα μ' ἔϝοργας*, l. *ὅσσα ϝέϝοργας* et *Χ* 347 *οἷά μ' ἔϝοργας*, l. *οἷα ϝέϝοργας*,

vel, si pronomine carere nolis, *ὅσσα* et *οἷά μ' ἔρεξας*. *Φ* 583 *ἦ δή που μάλ' ἔϝολπας*. Fort. *ἦ δή που σὺ ϝέϝολπας* et *X* 216: *νῦν δὴ νῶί γ' ἔϝολπα* l. *ϝέϝολπα*. *Ψ* 107 *ἐπέτελλεν, ἔϝικτο* l. *ἐπέτελλε, ϝέϝικτο*. *Ω* 595 *ὅσσ' ἐπέϝοικεν*, l. *ὅσσα ϝέϝοικεν* Plura autem id genus vitia nullo negotio corrigi possunt. Nonnulla iam tetigit Cobetus in Mnemosyne 1874, pag. 201 sqq.

Γ 451: *ἀλλ' οὔτις δύνατο Τρώων κλεϊτῶν τ' ἐπικούρων*
δεῖξαι Ἀλέξανδρον τότ' Ἄρηι φίλῳ Μενελάῳ,
οὐ μὴν γὰρ φιλότητί γ' ἐκεύθανον, εἴ τις ἴδοιτο,
ϝῖσον γάρ σφιν πᾶσιν ἀπήχθετο κηρὶ μελαίνῃ.

Sententia et grammatica postulant:

οὐ μὴν γὰρ φιλότητί γ' ἔκευθον ἄν, εἴ ϝε ϝίδοντο.

»Non enim sane propter amicitiam Paridem Troiani abscondissent, si eum vidissent." qua emendatione simul liberamur pravo verbo *κευθάνω* *), quod alibi nusquam repertum est.

Δ 26 pro *θεῖναι* malim *θέμεναι*, ut scribitur loco simillimo vs. 57 et mox vs. 65 legerim *ἐλθέμεν* pro *ἐλθεῖν*. Similia multa, quae pluribus persequi nihil attinet, corrigi possunt et debent in carminibus Homericis.

Δ 318 sqq. Cum hoc loco aliisque compluribus, ubi Nestor cum gravi desiderio memorat iuventutis suae facinora, apte comparaveris Shakespearium in fabula *King Richard* II, Act. II, sc. 3 med., ubi sic York:

Were I but now the lord of such hot youth,
As when the brave Gaunt thy father and myself
Rescued the Black Prince, that young Mars of men,
From forth the ranks of many thousand French.

Δ 403. *Καπανεύς*. Hoc nomen proprium non diversum videtur ab appellativo *σκαπανεύς*. Cf. *καπετός* = *σκαπετός*

---

*) Rectissime animadvertit Naberus formam κευθάνω pugnare cum analogia, quae requireret κυνθάνω. Cf. τυγχάνω, πυνθάνομαι, similia multa. Unum tamen afferri potest ληθάνει Od. γ 221, si ea lectio sana est nec mutanda in λανθάνει.

(apud Hesychium), *κίδνημι* = *σκίδνημι*, *ϛέγος* = *τέγος*, *σφενδόνη* *funda*, alia non ita pauca.

E 46: *νύξ' ἵππων ἐπιβησόμενον*. Schol. *A πρὸς τὸ φυγεῖν δηλονότι*. Schol. *BL ἐφαψάμενον τοῦ ἅρματος καὶ μέλλοντα τελειῶσαι τὴν βάσιν* (f. *ἐπίβασιν*) *ἔφθασεν ἡ τοῦ πολεμίου πληγή*. Qui haec scripsit *ἐπιβησόμενον* habuit pro participio Futuri, neque aliter iudicare videntur recentiores. Non tamen sinit ipse poeta canens in ipsis sequentibus *ἤριπε δ' ἐξ ὀχέων*, unde apparet esse participium Aoristi II *ἐπεβήσετο*. Nemo enim hercle *currum conscensurus* potest *excidere curru*, potest *currum conscendens*, potest *conscenso curru*, ita ut pro poetae mente necessarium sit aut Praesentis aut Praeteriti participium. Similiter Π. O 382 *καταβήσεται* non est Futurum, sed coniunctivus Aoristi II:

οἳ δ', ὥς τε μέγα κῦμα θαλάσσης εὐρυπόροιο
νηὸς ὑπὲρ τοίχων καταβήσεται, ὅπποτ' ἐπείγῃ
ϝὶς ἀνέμου κτέ.

coniunctivus, ut *M* 278:

τῶν δ', ὡς τε νιφάδες χιόνος πίπτωσι θαμεῖαι κτέ.

et alibi.

Contra *ἐπιβησομένοις* loco *Ψ* 379 est Futuri participium.

Difficile dictu est, quae sit vis participii *δυσομένου* Od. *α* 25: *οἳ μὲν δυσομένου Ὑπερίονος, οἳ δ' ἀνιόντος*. Aoristus enim ibi non multo est aptior quam Futurum. Nec tamen rescribere ausim *δυομένου*, vocali constanter brevi sola vi arsios producta, licet haud ignorem quam late is usus pateat.

E 310 et *Λ* 355:

ἀμφὶ δὲ ὄσσε κελαινὴ νὺξ ἐκάλυψεν.

Sententia id postulat, quo simul turpi liberamur hiatu:

ἀμφὶ δέ ϝ' ὄσσε κτέ.

De structura vide quae infra notabo ad Od. *σ*, 88.

Simili vitio laborat locus *Z*, 123:

τίς δὲ σύ ἐσσι, φέριςε, καταθνητῶν ἀνθρώπων;
οὐ μὲν γάρ ποτ' ὄπωπα μάχῃ ἔνι κυδιανείρῃ,

ubi necessarium iudico:

οὐ μὲν γάρ ποτ' ὄπωπα μάχῃ σ' ἔνι κυδιανείρῃ.

Quia de omisso pronomine in scholiis siletur, nostrorum codicum errorem esse crediderim *ЄNI* pro *CЄNI*.

E 353:

τὴν μὲν ἄρ' Ἶρις ἑλοῦσα ποδήνεμος ἔξαγ' ὁμίλου.

Quia constat Deae nomen habuisse digamma (vide v. c. 368), apparet aut *μέν* aut *ἄρα* esse insiticium. Optio non est difficilis. Scribendum enim:

τὴν ἄρα ϝἶρις ἑλοῦσα κτέ.

Quid vero, dixerit quispiam, facies in ipsa vicinia vss. 364 sq.

ἡ δ' (Venus) *ἐς δίφρον ἔβαινεν ἀκηχεμένη φίλον ἦτορ*
παρ δέ ϝοι Ἶρις ἔβαινε καὶ ἡνία λάζετο χερσίν.?

Emendandi viam monstrabunt hi loci:

Λ 511: *ἄγρει, σῶν ὀχέων ἐπιβήσεο, παρ δὲ Μαχάων βαινέτω κτέ.*

et mox ibidem (517):

αὐτίκα ϝῶν ὀχέων ἐπεβήσετο, παρ δὲ Μαχάων βαὶν' κτλ.

et supra (103):

ὁ μὲν νόθος ἡνιόχευε,
Ἄντιφος αὖ παρέβασκε κτέ.

Unde apparet in talibus nullo opus esse pronomine. Quare corrigendum:

παρ δέ τε ϝἶρις ἔβαινε κτλ.

Omnem tamen leniorem medelam respuunt loci *Λ* 27 et *Ψ* 198.

E 486:

λαοῖσιν μενέμεν καὶ ἀμυνέμεναι ὥρεσσιν.

Suspectam habeo formam contractam, quae alibi nusquam apparet. *Ὀάρων* est Il. I, 327, *ὀάρους* Hymn. IV, 250 et XXII, 3, *ὀάριζε* Il. *Z*, 516, *ὀαρίζει* Hymn. XXII, 3, *ὀαρίζειν* Hymn. III, 170, *ὀαριζέμεναι* Il. X, 127, *ὀαριζύς* N. 291, *Ξ* 216, P. 228, Od. *τ*, 179. Accedit denique maior metri suavitas, si scribimus:

λαοῖσιν μενέμεν καὶ ἀμυνέμεναι ὀάρεσσιν.

De digamma, quod vocabulo praefigit Bekkerus, non magis constat quam de vocabuli origine. Cf. Curtius *Grundzüge der Gr. etym.* pag. 317.

E 603:

τῷ δ' αἰεὶ πάρα εἷς γε θεῶν, ὅς λοιγὸν ἀμύνει.

Caesura post pedem secundum non excusat hiatum. Una repetita litera scripserim:

τῷ δ' αἰεὶ πάρ' ἄρ' εἷς γε θεῶν κτλ.

Particulam *ἄρα* saepe denotare experientiam aliquam notum est. Sententia enim haec est: »huic vero semper, *ut apparet*, unus certe deorum astat."

E 664:

βάρυνε δέ μιν (Sarpedonem) *δόρυ μακρὸν ἑλκόμενον. τὸ μὲν οὔ τις ἐπεφράσατ' οὐδ' ἐνόησεν [μηροῦ ἐκϝερύσαι δόρυ μείλινον, ὄφρ' ἐπιβαίνῃ] σπευδόντων· τοῖον γὰρ ἔχον πόνον ἀμφιέποντες.*

Alii iungentes *σπευδόντων ὄφρ' ἐπιβαίνῃ* subaudiunt *ὀχέων*, alii iungentes *ἐκϝερύσαι — ὄφρ' ἐπιβαίνῃ*, in verbo *ἐπιβαίνειν* interpretando sequuntur Eustathium explicantem *ὀρθὸς ϛαίῃ* provocantes ad locum Odysseae *μ* 434. Illi interpretationi praeter incredibilem ellipsin obstat ipsa poetae narratio sequens (Cf. 692 sqq.), huic parum favet locus

quem afferunt, ubi ἐπιβαίνειν est *ascendere*. Quare haud scio an versus sit spurius, quo deleto τὸ μέν intellegere oporteat τὸ βαρύνειν Sarpedonem δόρυ ἑλκόμενον, vel, si mavis, tantummodo τὸ δόρυ ἑλκόμενον. Vertendum: *quam rem nemo animadvertit*. Cf. Od. ϑ 94 et 533: μιν οἶος ἐπεφράσατ' ἠδ' ἐνόησεν.

E 772 ὑψηχέες ἵπποι. *Ψ* 27 ὑψηχέας ἵππους, ubi tamen est varia lectio μώνυχας ἵππους. Mirum sane epitheton aetate Homerica posterius esse videtur, siquidem ἠχή constanter habet digamma, nec minus δυσηχής, v. c. Il. *Λ* 523. Collato autem frequenti epitheto ἐριαυχήν et loco *Z* 509 ὑψοῦ δὲ κάρη ἔχει κτέ., haud inepte suspiceris utroque loco primitus fuisse ὑψαυχένες (-ας) ἵπποι(-πους). De ὑψαυχήν consule lexica.

E 892. Pro forma incredibili ἀάσχετος Bekkerus Hom. Blätter I, p. 158 commentus est aliam non minus pravam ἀάνσχετος. Debuerat ἀνάνσχετος.

Z 255:

ἦ μάλα δὴ τείρουσι δυσώνυμοι υἷες Ἀχαιῶν
μαρνάμενοι περὶ ϝάστυ, σὲ δ' ἐνϑάδε ϑυμὸς ἀνῆκεν
ἐλϑόντ' ἐξ ἄκρης πόλιος Διὶ χεῖρας ἀνασχεῖν.

Tam necessaria oppositio inter Troianos *pugnantes* et Hectorem *precantem* quam verbum τείρειν praeter morem absolute usurpatum suadent, ut Homero reddamus:

μαρναμένους περὶ ϝάστυ.

Cf. 327: λαοὶ μὲν φϑινύϑουσι περὶ πτόλιν αἰπύ τε τεῖχος
μαρνάμενοι.

Simile vitium I, 327 iam correxit Cobetus scribendo:

πολεμίζων
ἀνδράσι μαρναμένοις ὀάρων ἕνεκα σφετεράων,

ubi male vulgatur μαρνάμενος.

Z 262. ὡς τύνη κέκμηκας ἀμύνων σοῖσι ϝέτῃσιν.

Alibi Dorica pronominis forma, qua caret Odyssea, in Iliade

versum orditur *E* 485, *M* 237, *Π* 64, *T* 10, *Ω* 465. Hunc versum si abesset nemo, ut opinor, desideraret.

Z 291: ἐπιπλὼς εὐρέα ποντον.

Secundum veteres grammaticos hoc participium *per apocopen* scilicet formatum est ex ἐπιπλώσας. Cf. Schol. Ven. ad *Γ* 47, Schol. BV ad *Z* 290 et Schol. Od. *γ*, 15, neque aliter iidem iudicarunt de forma Indicativi, quae servata est Od. *γ*, 15:

τοὔνεκα γὰρ καὶ πόντον ἐπέπλως, ὄφρα πύθηαι πατρός.

Hodie, etsi nemo iam dubitat, quin formae sint defectivae veteris Aoristi II facti ad analogiam verborum in *μι* desinentium, quales aliorum quoque verborum Aoristi ut *βιόω*, *ἁλίσκομαι* cett. tulerunt aetatem, vel sic tamen ad hunc usque diem critici intactum reliquerunt vocabuli monstrum ἐπιπλώς. Homeri exemplaria vetustissima procul dubio exhibebant:

ΕΠΙΠΛΟΣ εὐρέα πόντον,

quam lectionem pessime interpretati sunt οἱ μεταχαρακτηρίζοντες reponendo ΕΠΙΠΛΩΣ, cum debuissent:

ΕΠΙΠΛΟΥΣ εὐρέα πόντον

ut ab ἑάλων fit ἁλούς, ab ἔγνων γνούς, ab ἐβίων βιούς, cett. Cf. quae scripsit nuper Cobetus in Mnemosyne a. 1874, p. 372 sqq. Addam pauca generis eiusdem. Legitur *Z* 352:

τούτῳ δ' οὔτ' ἄρ νῦν φρένες ἔμπεδοι οὔτ' ἄρ' ὀπίσσω ἔσσονται· τῷ καί μιν ἐπαυρήσεσθαι ὀίω.

Schol. Ven. τῆς ἰδίας ἀνοίας δηλονότι. Facile credimus: verum inaudita ellipsis! Nonne potius existimemus, in vetustis exemplaribus cum scriptum exstaret:

ΤΟ καί μιν ἐπαυρήσεσθαι ὀίω,

poetam id voluisse, quod nostrum est ei reddere:

τοῦ καί μιν ἐπαυρήσεσθαι ὀίω,

i. e. *τοῦ οὔτε νῦν εἶναι οὔτ' ὀπίσσω ἔσσεσθαι αὐτῷ φρένας ἐμπέδους*. Cf. *O* 16:

οὐ μὴν ϝοῖδ' εἰ αὔτε κακορραφίης ἀλεγείνης
πρώτη ἐπαύρηαι καί σε πληγῇσι δαμάσσω.

Ex eodem fonte manavit error, quo hodie Il. *E*, 894 scribitur *ἐννεσίῃσιν*, pro quo analogia sine controversia postulat *εἰνεσίῃσιν*, quippe ductum a verbo *ἐνίημι*, ut ab *ἐξίημι* formatur substantivum *ἐξεσίη*, quod legitur Il. *Ω* 235. Producitur enim praepositio *ἐν(ί)* per diphthongum *εἰν(ί)*, non *ἐνν(ί)*, et scribitur *εἰνάλιος*, non *ἐννάλιος*, *εἰνόδιος*, non *ἐννόδιος*. Insuper est *εἰνοσίφυλλος*, ad cuius similitudinem bene Bekkerus edidit *εἰνοσίγαιος* pro *ἐννοσίγαιος*, est *ὑπείροχος* pro *ὑπέροχος*, sunt alia.

Refragatur Homericae consuetudini locus *Ξ* 411:

δέδϝια μὴ δή μοι τελέσῃ ϝέπος ὄβριμος Ἕκτωρ,
ὥς ποτ' ἐπηπείλησεν ἐνὶ Τρώεσσ' ἀγορεύων.

Ad exemplum horum locorum

Α 319: *οὐδ' Ἀγαμέμνων*
λῆγ' ἔριδος, τὴν πρῶτον ἐπηπείλησ' Ἀχιλῆι,

Α 388: *ἠπείλησεν μῦθον, ὃ δὴ τετελεσμένος ἐξίν,*

Ν 220: *ἀπειλαί, τὰς Τρωσὶν ἀπείλεον υἷες Ἀχαιῶν,*

Π 201: *ἀπειλάων — ἃς — ἀπειλεῖτε Τρώεσσιν,*

Od. *ν*. 127: *λήθετ' ἀπειλάων, τὰς ἀντιθέῳ Ὀδυσῆι*
πρῶτον ἐπηπείλησε,

quibus adde *Ξ* 190, 127, *Υ* 83 sq.,
expectes loco nostro:

ὅ ποτ' ἐπηπείλησεν κτέ.,

quod non est durius, quam prima syllaba voculae *ἐπεί* initio hexametri vi arsios producta. Vel lenius tamen possis:

Ἕκτωρ,
ὅς ποτ' ἐπηπείλησεν κτέ.

Eodem denique fortasse pertinet forma *περιώσιον Δ* 359

et π 203, quae olim scripta *ΠΕΡΙΟΣΙΟΝ* haud scio an potius in *περιούσιον* refingenda fuisset.

H 12: *Ἕκτωρ δ' Ἠιονῆα βάλ' — λῦσε δὲ γυῖα.* Schol. Ven. *Ἀρίσταρχος λύντο δὲ γυῖα.* Omnem fidem superare mihi videtur, Aristarchum, diligentem Homerici usus observatorem, sic h. l. scribere potuisse. Potius crediderim hanc annotationem pertinere ad vs. 16:

ὁ δ' ἐξ ἵππων χαμάδις πέσε, λύντο δὲ γυῖα,

ut ipsam Aristarchi lectionem ibi sequi putemus codices nostros, fuisse autem in editione Zenodotea *λῦσε δὲ γυῖα*, quemadmodum in vs. 12.

H 103:

ὣς ἄρα φωνήσας κατεδύσετο τεύχεα καλά.

En lectionem vere absurdam, in qua neminem haesisse valde miror.

Quantocius corrige *ἐνεδύσετο*, collatis hisce locis:

B 575: *ἐν δ' αὐτὸς ἐδύσετο νώροπα χαλκόν,*

B 42: *μαλακὸν δ' ἐνέδυνε χιτῶνα,*

K 21: *ἔνδυνε περὶ στήθεσσι χιτῶνα,*

Σ 736: *ἡ δὲ χιτῶν' ἐνδῦσα Διός,*

Θ 387: *ὅπλοισιν ἐνὶ δϝεινοῖσιν ἐδύτην,*

Ψ 131: *ἐν τεύχεσσιν ἔδυνον,*

et sic ubique summa constantia.

H 417: *τοὶ δ' ὠπλίζοντο μάλ' ὦκα ἀμφότερον, νέκυάς τ' ἀγέμεν, ἕτεροι δὲ μεθ' ὕλην, Ἀργεῖοι δ' ἑτέρωθεν ἐυσσέλμων ἀπὸ νηῶν.*
[*ὠτρύνοντο νέκυς τ' ἀγέμεν, ἕτεροι δὲ μεθ' ὕλην.*]

Ita haec ediderim, mutata interpunctione et reddito ultimo versu interpolatori, quem praeter cetera arguit Accus. Plur. *νέκυς* pro *νέκυας*. Ceterum facio cum iis qui totum locum *H* 313—482 ab antiqua Iliade alienum esse censent. Plura

habet sibi propria velut *ἀνδραπόδεσσι* vs. 475, *κυκλεῖν* vs. 332, alia.

Θ 4:

αὐτὸς δέ σφ' ἀγόρευε, θεοὶ δ' ὑπὸ πάντες ἄκουον. Schol. Ven. verbum interpretatur *πείθεσθαι τοῖς λεγομένοις ἤτοι ἑκόντας ἢ ἄκοντας.* Rectissime: sed nescio an loci ratio potius suadeat: *ἐπὶ πάντες ἄκουον*, i. e. *omnes aurem praebebant dicenti.* Sic v. c. I, 100: *τῷ σε χρὴ περὶ μὲν φάσθαι ϝέπος ἠδ' ἐπακοῦσαι.* Cf. Od. *ρ* 584, *ω* 261, cett. Non tamen neglegendum scriptum esse in libris quibusdam:

θεοὶ δ' ἅμα πάντες ἄκουον.

I 337:

τερπέσθω· τί δὲ δεῖ πολεμιζέμεναι Τρώεσσιν;

Verbum impersonale *δεῖ* Homero ignotum est.
Restituendum puto quod creberrime legitur *χρή*.

τερπέσθω. τί χρὴ κτέ.

Asyndeton commotiori orationi apprime convenit.
Σ 100:

ὃ μὲν μάλα τηλόθι πάτρης
ἔφθιτ', ἐμεῖο δ' ἔδησεν ἀρῆς ἀλκτῆρα γενέσθαι,

locus est sine dubio depravatus. Nam *ΕΔΗΣΑ* neque apud Homerum neque apud ullum omnino scriptorem Graecum aliud est praeter Aoristum verbi, quod illi est *ΔΙΔΗΜΙ*, recentioribus *Δ(Ε)Ω*, LIGO. Homerus impersonalem verbi usum ignorans pro *δέω* et *δέομαι* habet *δεύω* et *δεύομαι*, i. e. *δέϝϝω* et *δέϝϝομαι*, a quibus distinguendum *δεύω* RIGO, in quo litera *Υ* est primitiva. Verbi activi *δέϝϝω* unicum hodie exstat exemplum idque in Aoristo *ἐδέϝϝησεν* Od. *ι* 483 = 540:

τυτθόν, ἐδεύησεν δ' (lapis) *οἰήιον ἄκρον ἱκέσθαι.*

Reliquis omnibus locis est forma media, cuius haec leguntur exempla. *Praesentis* 1 *pers. sing.* Od. *α* 254:

ἦ δή πολλὸν ἀποιχομένου Ὀδυσῆος
δεύῃ κτέ.

ubi malim *δεύεαι* pronuntiandum *δισυλλάβως*. Cf. Il. *Ψ* 484. III *pers. sing.* legitur Od. *η* 73 (Cf. *ϑ* 137):

οὐ μὲν γάρ τι νόου γε καὶ αὐτὴ δεύεται ἐσθλοῦ,

Imperf. III *pers. sing.* Il. *Α* 468, alibi:

οὐδέ τι θυμὸς ἐδεύετο δαιτὸς ἐϝίσης.

Imperf. II *pers.* unicum exemplum est Il. *Ρ* 142:

Ἕκτορ, ϝεῖδος ἄριϛε, μάχης ἄρα πολλὸν ΕΔΕΥΕΟ.

Imperfectum nusquam caret augmento.
Futuri Indic. II *pers. sing.* Od. *ζ* 192 (Cf. *ξ* 510, qui vs. fortasse inde corrigendus, ut restituatur digamma):

οὔτ' οὖν ϝεσθῆτος δευήσεαι οὔτε τευ ἄλλου.

Futur. Infinit. Il. *Ν* 785 sq. (Cf. Od. *ψ* 128):

οὐδέ τι φημι
ἀλκῆς δευήσεσθαι.

Formae reliquae omnes pertinent ad alterum verbum *δεύω*, *rigo*.

Iam redeamus ad locum *Σ* 100 sqq., ubi Achilles sic queritur:

αὐτίκα τεθναίην, ἐπεὶ οὐκ ἄρ' ἔμελλον ἑταίρῳ
κτεινομένῳ ἐπαμῦναι· ὁ μεν μάλα τηλόθι πάτρης
ἔφθιτ', ἐμεῖο δ' ἔδησεν ἀρῆς ἀλκτῆρα γενέσθαι.

Fuitne ibi poetae manus:
ἔφθιτ', ἐμεῦ δ' ἐδέϝησεν ἀρῆς ἀλκτῆρα γενέσθαι

non duplicato digamma, ut iuxta usurpabantur *ἀχέϝων* et *ἀχέϝϝων*, i. e. *ἀχεύων*, alia? Cf. Dawesius, Misc. Crit. ed Harl. p. 133 sqq. An putas fuisse:

ἔφθιτ', ἐμεῖο δ' ἐδεύετ' ἀρῆς ἀλκτῆρα γενέσθαι?

Videant alii.

I 312:

ἐχθρὸς γάρ μοι κεῖνος ὁμῶς Ἀϝίδαο πύλῃσιν.

Locum manifesto imitatus est Schillerus in dramate *die Braut von Messina* I, Act. sc. II: *und werd ihn hassen wie der Hölle Pforten.* Eidem, quum pangeret notos versus: *Was unsterblich in dem Lied soll leben, muss im Leben untergehn,* fortasse obversabatur Odysseae locus *ϑ*, 578 sqq.

I 470:

εἰνάνυχες δέ μοι ἀμφ' αὐτῷ παρὰ νύκτας ἴαυον.

Haec lectio quamquam et codicum et Apollonii in Lexico p. 246 (Cf. Schol. Ven. ad h. l.) munita auctoritate, manifesto tamen damnatur analogia, quae veram esse evincit scripturam codicis Vindobonensis *ἐννάνυχες*. Cf. *ἐννεαβοίων*, *ἐννεαπήχεες*, *ἐννεάχιλοι*, *ἐννεόργυιοι*, *ἐννέωρος*, *ἐννῆμαρ*. *Ἐννάϝετες* iam Nauckium recte correxisse video pro *εἰνάϝετες* Od. *γ* 118, alibi.

I 602: *ἀλλ' ἐπὶ δώρων*
ἔρχεο.

Male hanc Aristarchi lectionem recepit Bekkerus pro librorum scriptura *ἐπὶ δώροις*, quam recte tuebantur Heynius, Spitznerus, alii, utpote unice Graecam. Cf. *K* 304:

τίς κέν μοι τόδε ϝέργον ὑποσχόμενος τελέσειεν
δώρῳ ἔπι μεγάλῳ;

K 98:

μή τοι μὲν καμάτῳ ϝαδηκότες ἠδὲ καὶ ὕπνῳ
κοιμήσωνται.

Ib. 312, 399:

νύκτα φυλασσέμεναι, καμάτῳ ϝαδηκότες αἰνῷ.

Ib. 471: *οἱ δ' εὗδον καμάτῳ ϝαδηκότες, ἔντεα δέ σφιν.*

Od. *μ* 281:

ὅς ῥ' ἑτάρους καμάτῳ ϝαδηκότας ἠδὲ καὶ ὕπνῳ.

Ita Bekkerus hos locos edidit. Si constaret verbum habuisse digamma, procul dubio analogia requireret ϝεϝαδηκότες et ϝεϝαδηκότας, neque obstaret correpta vocalis α, quae in adverbio ἄδην brevis est Il. *N* 315, *T* 423 et Od. ε 290, semel tantum producta in ultima sede hexametri Il. *E* 203, eademque corripitur in unica verbi forma praeterea lecta Od. α 134:

δείπνῳ ἀδήσειεν, ὑπερφιάλοισι μετελθών.

Sed neque hi loci demonstrant literam Aeolicam neque ii admittunt, ubi legitur adverbium procul dubio cognatum:

E 203: *ἀνδρῶν ϝελλομένων ϝειϝωθότες ἔδμεναι ἄδην.*

N 305: *οἳ μιν ἄδην ἐλόωσι καὶ ἐσσύμενον πολέμοιο.*

T 423: *οὐ λήξω πρὶν Τρῶας ἄδην ἐλάσαι πολέμοιο.*

ε 290: *ἀλλ' ἔτι μέν μίν φημι ἄδην ἐλάαν κακότητος* excepto ultimo, qui admittit, non postulat, propter caesuram *κατὰ τρίτον τροχαῖον;* non magis quam Il. *Λ* 88: *τάμνων δένδρεα μακρά, ἄδος τέ μιν ἵκετο θυμόν,* ubi Heynius scribebat:

τάμνων δένδρεα μάκρ', ἄδός τέ μιν ἵκετο θυμός.

K 237:

καλλείπειν, σύ δὲ χείρον' ὀπάσσεαι αἰδοῖ ϝείκων.

Modulatius scribe per diaeresin *αἰδόϊ ϝείκων.*

Doloneae auctor cognovit Odysseam. Ipsum Ulyssem, cuius et hic sunt partes praecipuae, vocat *πτολίπορθον*, ut saepe audit in Odyssea, nusquam in Iliade praeterquam *B* 278 loco recenti, *ὅμιλος* ei est *τὸ ἄθροισμα* ut in Odyssea, non *μάχη* ut in Iliade. Cf. 498 et 547 ibique Schol. Ven., *προπάροιθε* vs. 476 est *prius*, ut in Odyssea, non *τοπικῶς* usurpatum, ut fit in Iliade. Cf. Schol. Ven. Ex Odyssea desumta est locutio (27) *πουλὺν ἐφ' ὑγρήν* (Cf. Od. α 97, δ 709), (48) *ἐπ' ἤματι.* Cf. Od. β 284; (98, 312, 399, 471) *καμάτῳ ἀδηκότες ἠδὲ καὶ ὕπνῳ.* Cf. Od. μ 281; (115) *οὐδ' ἐπικεύσω*, frequenter lectum in Odyssea, seme

in Iliade (*E* 816); (139) *περὶ δὲ φρένας ἤλυθ' ἰωή*. Cf. Od. *ρ* 261; (166) *ἔπειτα* pleonasticum ut Od. *ρ* 185; (214) *ὅσσοι γὰρ νήεσσιν ἐπικρατέουσιν ἄριστοι* factus ad exemplum Od. *α* 245; (239) *ὀπάσσεαι* usurpatum ut Od. *κ* 59; (243) *πῶς ἂν ἔπειτ' Ὀδυσῆος ἐγὼ θεῖοιο λαθοίμην* ex Od. *α* 65; (264) *ἀργιόδοντος ὑός*. Cf. Od. *θ* 476, *ξ* 423, 438. Semel *ἀργιόδοντες ὕες* Il. *Ψ* 32. Operae autem pretium est observare formam *ῦς*, quae vel in Odyssea est longe rarior quam antiquior *σῦς*, a genuina Iliade esse alienam. Idem valet de *ὑφορβός*. In Iliad. *Φ* 282 est *συφορβόν*, quod iuxta cum illo usurpavit Odysseae auctor. (279) = Od. *ν* 301; (290) *σὺν σοί, δῖα θεά, ὅτε ϝοι πρόφρασσα παρέστης*. Cf. Od. *ν* 393, ubi *πότνα* pro *δῖα* et *ἐπαρήγοις* pro *παρέστης*; (291—294) = Od. *γ* 382—384; 303 *ὑποσχόμενος τελέσειεν*. Cf. Od. *γ* 99 et *ο* 195; (324). Cf. Od. *λ* 344; (345) *τυτθόν* relatum ad vs. praecedentem ut Od. *ι* 540; (384) *ἀλλ' ἄγε μοι τόδε ϝειπὲ καὶ ἀτρεκέως καταλέξον* saepe legitur in Odyssea, in Iliade tantummodo in libro postremo; (427) = Od. *χ* 329; (462) forma *τοίσδεσσι* propria est Odysseae; (534) = Od. *δ* 140; (540) *οὔπω πᾶν εἴρητο ϝέπος* = Od. *π* 11, 351; (560) *δυοκαίδεκα πάντας ἀρίστους* = Od. *π* 250; (576) *ἀσάμινθοι* nusquam in Iliade, saepe in Odyssea memoratum.

Plura his adderem, nisi haec sufficere viderentur, quibus demonstrarem Doloneam compositam esse post Odysseam.

Δ 480: *ἐπί τε λῖν ἤγαγε δαίμων*.

Usenerus in docto opusculo *de Iliadis carmine quodam Phocaico*, (Bonnae 1875) demonstrare conatus est haec verba ab ipso huius carminis auctore olim relata fuisse ad Plutonem pugnae intervenientem, cuius epitheta etiamnunc servata esse (quae iam Emperii fuit sententia) vs. 490 sq:

ἔπειτα δὲ Πάνδοκον οὗτα,
οὗτα δὲ Λύσανδρον καὶ Πύρασον ἠδὲ Πυλάρτην.

Plutonis enim, i. e. *Mortis*, imaginem esse leonem ex antiquissimis Assyriorum et Phoenicum monumentis apparere:

seriores autem rhapsodos rem non amplius intellegentes nec curantes totam huius loci faciem mutasse. Vereor tamen ne haec opinio acutius sit quam probabilius excogitata. Nam ut concedo miro sane casu quatuor illa Troianorum nomina ita esse comparata ut aliquam speciem conciliare videantur Emperianae observationi, ita tamen meo iure contendo unum *Πυλάρτην* re vera esse Plutonis epitheton, cetera vero nusquam sic usurpata reperiri. Nam dicitur quidem *πανδοκεύς*, non *πάνδοκος*, *λύσανδρος* vero aut *πύρασος* nusquam, et *Πύρασος* cum *πυρά* aut *πῦρ* ex mea quidem opinione praeter ipsas literas nihil habet commune. Urbs erat Thessaliae olim sic dicta, postea *Δημήτριον*, in catalogo navium *B* 695:

οἳ δ' εἶχον Φυλάκην καὶ Πύρασον ἀνθεμόεντα,
Δήμητρος τέμενος, κτέ.

ubi ultima verba aliquanto verisimiliorem reddunt Grammaticorum veterum opinionem, nomen derivatum esse a *πυρός*, pro qua derivatione pugnat quoque producta vocalis *Y*, quam in *πυρά* et casibus obliquis subst. *πῦρ* brevem esse constat.

Missa igitur illa opinione, quae est totius disputationis Usenerianae fundus, referamus verba *ἐπί τε λῖν ἤγαγε δαίμων* ad Aiacem, quo conspecto Troiani vulneratum Ulyssem prementes diffugiunt *ἄλλυδις ἄλλος*, non aliter quam *θῶες* cervam sauciam devorantes diffugiunt, conspecto leone. Verba autem *αὐτὰρ ὁ δάπτει*, quae frustra negotia crearunt Usenero, non alia de causa poeta addidit quam ut appareret quid leonem adduxerit. Quantopere autem Homerus sibi placeat in plena imaginis descriptione, cuius non nisi pars respondeat rei comparatae, cum in vulgus notum est, tum apparere potest in ipsis sequentibus ex nova comparatione Aiacis cum leone quae legitur 548—557, cuius summa haec est, Aiacem terrore perculsum cedere Troianis non aliter quam leo in boves impetum facturus cedit canibus et rusticis. Cf. *M* 300—309, *O* 262—280, 362 sqq., *Π* 825 sqq.

M 141: *οἳ δ' ἤτοι εἴως μὲν ἐυκνήμιδας Ἀχαιοὺς*
ὤρνυον ἔνδον ἐόντες ἀμύνεσθαι περὶ νηῶν.

N 143: *ὣς Ἕκτωρ εἴως μὲν ἀπείλεε κτέ.*

Od. β 148:
τὼ δ' ἕως μέν ῥ' ἐπέτοντο μετὰ πνοιῇς ἀνέμοιο.

Od. γ 126: ἔνθ' ἦ τοι εἶως μὲν ἐγὼ καὶ δῖος Ὀδυσσεὺς
οὔτε ποτ' εἰν ἀγορῇ δίχ' ἐβάζομεν κτέ.

Prorsus est incredibile tam prisca aetate ita gravem invaluisse abusum, ut ἕως s. ἧος pro τέως ς. τῆος *) usurpari potuerit. Quare non dubito quin hi loci corrigendi sint ad haec exempla:

Od. ο 231: ὁ δὲ τέως μὲν ἐνὶ μεγάροις Φυλάκοιο
δεσμῷ ἐν ἀργαλέῳ δέδετο,

Od. π 139: ὃς τείως (l. τῆος cum Nauckio) μὲν
Ὀδυσσῆος μέγ' ἀχεύων ϝέργα τ' ἐποπτεύεσκε,

Ib. 370:
τὸν δ' ἄρα τέως μὲν ἀπήγαγε ϝοικάδε δαίμων.
Cf. σ 190, ω 162. Loco Od. β 148, ubi particula δέ est supervacanea sequente vocula ῥά, legendum τὼ τέως μέν ῥ' ἐπέτοντο.

Rectissime Dindorfius Demosthenem contrario errore liberavit, cui saepe librarii pro ἕως affricuerunt suum τέως.

M 274: ἀλλὰ πρόσσω ἴεσθε καὶ ἀλλήλοισι κέλεσθε.
Versus exibit modulatior si mecum transposueris:

ἀλλὰ ἴεσθε πρόσω καὶ ἀλλήλοισι κέλεσθε.

De brevi vocali non elisa ante formas medias verbi ἵημι vide G. Curtius, *Grundzüge der gr. etym.*, pag. 532 sq.

M 318: οὐ μὴν ἀκληεῖς Λυκίην κάτα κοιρανέουσιν.
Variant libri in ἀκληεῖς et ἀκλειεῖς. Sunt vero ad h. l. duo Scholia Veneta, alterum ἀκλειεῖς: οὕτως. ἀκλεες (sic)

---

*) In hac orthographia sequor la Roche, *Hom. Unt.* et Nauckium in ed Odyss., qui cur pro τεθνηότος sim. scribat τεθνειότος non assequor. Nam τεθνηότος et τεθνεῶτος prorsus eodem modo sibi respondent quo ἧος, τῆος et ἕως, τέως, alia plurima.

δὲ Ἀρίςαρχος κατὰ συγκοπήν, ὡς τὸ δυσκλέα (*B* 115, *L* 22), alterum οὕτως ἀκλεες (sic) αἱ Ἀριςάρχου καὶ αἱ χαριέςεραι. Utut scripsit Aristarchus, ego ediderim:

οὐ μὴν ἀκλεέες κτέ.

Recte iam Nauckium edidisse video Odyss α 241 et ξ 371:

νῦν δέ μιν ἀκλεέως Ἅρπυιαι ἀνηρείψαντο

pro ἀκλειῶς, idemque reponendum erit Il. Ψ 304. Loco Il. *X* 110 edendum videtur: ἠέ κεν αὐτὸν ὀλέσθαι ἐϋκλεέως πρὸ πόληος. Similiter Il. *K* 281 et Od. φ 331 legendum ἐϋκλεέας pro ἐϋκλεῖας, Il. θ 285 ἐϋκλεΐης pro ἐϋκλείης, Od. ξ 402 ἐϋκλεΐῃ pro ἐϋκλείῃ. Od. 728 probaverim Nauckium edentem ἀκλεέ' ἐκ μεγάρων, et ad hoc exemplum in Iliadis *B* 115 = *I* 22 correxerim δυσκλεέ' Ἄργος ἱκέσθαι pro δυσκλέα.

N 126:

ἀμφὶ δ' ἄρ' Αἴαντας δοιοὺς ἵςαντο φάλαγγες
καρτεραί, ἃς οὔτ' ἄν κεν Ἄρης ὀνόσαιτο μετελθὼν
οὔτε κ' Ἀθηναίη λαοσσόος.

Particulae ἄν et κεν sic coniunctae neque usu neque ratione comprobantur. Similiter, sed interposita vocula μέν, legitur in Odyss. ε 361:

ὄφρ' ἂν μέν κεν δούρατ' ἐν ἁρμονίῃσιν ἀρήρῃ,

ubi Nauckius coniecit:

ἧος μέν κεν δούρατ' κτέ., eadem opera corrigens locum ζ 259, sed *medelam desiderans* tertio loco qui est Od. ι 334. Lenis medicina parata est loco nostro, ubi scripserim:

ἃς οὔτ' ἄρ κεν Ἄρης ὀνόσαιτο μετελθὼν κτλ.

ut saepissime particula ἄρα aut priori aut posteriori οὔτε s. μήτε aut utrique adiungitur a poeta v. c. in noto versiculo

οὔτ' ἄρ' ὅ γ' εὐχωλῆς ἐπιμέμφεται οὔθ' ἑκατόμβης

Il. *A* 93, Cf. *O* 72, Od. δ 605, ν 207, ξ 166, ψ 174, Il. *O* 564, *H* 433 cett. Loco Od. ι 334 verum esse potest: οἱ δ' ἔλαχον τούσπερ κε καὶ ἤθελον αὐτὸς ἑλέσθαι.

N 130:

ἀσπὶς ἄρ' ἀσπίδ' ἔρειδε, κόρυς κόρυν, ἀνέρα δ'ἀνήρ· ψαῦον δ' ἱπποκόμοι κόρυθες λαμπροῖσι φάλοισιν νευόντων, ὡς πυκνοὶ ἐφέρασαν ἀλλήλοισιν.

Languide ac sine nervo ultima verba sic scripta in Bekkeriana editione adhaerent. Contra erit, si cum Dindorfio, aliis hoc similibusque locis mutata interpunctione et addito accentu scribimus:

νευόντων· ὥς (sive potius *ὦς*) *πυκνοὶ ἐφέρασαν ἀλλήλοισιν.*

Recte ante Bekkerum edebatur Il. *O* 696 sq.:

φαίης κ' ἀκμῆτας καὶ ἀτειρέας ἀλλήλοισιν
ἅπτεσθ' ἐν πολέμῳ· ὥς (l. *ὦς*) *ἐσσυμένως ἐμάχοντο.*

Ita Il. *Z* 108 sq.:

φὰν δέ τιν' ἀθανάτων ἐξ οὐρανοῦ ἀερόεντος
Τρωσὶν ἀλεξήσοντα κατελθέμεν, ὡς ἐλέλιχθεν

probo Wolfii lectionem:

κατελθέμεν· ὥς (l. *ὦς*) *ἐλέλιχθεν.*

vel potius cum Cobeto *ἐϝέλιχθεν*. Nam certissimum esse videtur quod post Dawesium, in *Miscellaneis Criticis* p. 39 sq. et p. 193 ed. Harless (= 51 et 177 ed. Angl. 1) paucis verbis hac de re monentem, nuperrime fusius vir praeclarus in Mnemosyne a. 1874 p. 208 sqq. demonstravit, saepe apud Homerum perinepte utrumque verbum confusum esse, licet multum vereor ne imprudenti exciderint verba, quibus pag. 216 verbum *ἐλελίζειν a sequioribus poetastris* fictum esse contendit. Nihil enim moramur Apollonium Rhodium, Nonnum aut si qui sunt horum similes; sed quid faciemus Pindaro Ol. IX, 20 canenti:

ἀνδρὸς ἀμφὶ παλαίσμασιν φόρμιγγ' ἐλελίζων,

vel Pyth. I *χρυσέα φόρμιγξ* —

ἀγησιχόρων ὁπόταν προοιμίων ἀμβολὰς τεύχῃς
ἐλελιζομένα,

vel Nem. IX, 45: *οὐδὲ Κρονίων ἀϛεροπὰν ἐλελίξαις*
οἴκοθεν μαργουμένους
ϛείχειν ἐπώτρυν' ἀλλὰ φείσασθαι κελεύθου,

vel Pyth. II, 7: *φέρων μέλος ἔρχομαι ἀγγελίαν τετραορίας*
ἐλελίχθονος?

Sophocle quid faciemus in Antigona vs. 154 scribenti:

ὁ Θήβας δ' ἐλελίχθων Βάκχιος ἄρχοι

qui versus certa emendatione ita correctus est ex annotatione Scholiastae per *κινησίχθων* explicantis quod in codice legitur *ἐλελίζων*?

Utrumque vero poetam merito appellari *sequiores poetastros* neque Cobetns serio contendet, nec contendenti fidem quisquam habebit.

Quod ad ipsum Homerum attinet, apud quem ambo magni critici verbi *ἐλελίζειν* certum exstare vestigium negarunt, qua par est modestia liceat mihi significare duos tamen esse locos, qui scrupulum mihi iniciant. Quorum alter est splendidus ille locus in Iliadis *Α* 530:

ἀμβρόσιαι δ' ἄρα χαῖται ἐπερρώσαντο ϝάνακτος
κρατὸς ἀπ' ἀθανάτοιο, μέγαν δ' ἐλέλιξεν Ὄλυμπον

(Cf. *Θ* 199 et hymn. XXVIII, 9), ubi verbo iam antiquissimo aevo tributam esse non *convertendi* s. *contorquendi* s. *circumrotandi* notionem sed *quassandi*, *concutiendi*, *tremefaciendi* documento est locus inde expressus a poeta recentiore quidem sed tamen valde antiquo Il. *Θ* 443 *τῷ δ' ὑπὸ ποσσὶ μέγας πελεμίζετ' Ὄλυμπος*. Neque aliter intellexit Vergilius, Aen. VI, 804 vertens *et totum nutu* TREMEFECIT *Olympum*, reprehensus idcirco a Dawesio, cui nondum licuit contra afferre locum Ciceronis de Republica 1, § 56, *qui nutu, ut ait Homerus, totum Olympum* CONVERTERET, qui sane locus, quippe abhorreus a vulgari interpretatione, est valde memorabilis, Ceterum Alexandrini, quantum e scholiis nostris apparet, conspirant cum Vergilio explicantes per *σείειν* et *κινεῖν*. Videatur quoque paraphrasta.

Alter locus quem volo est Iliadis X, 448, ubi dicitur de

Andromacha de improviso audienti lamentationes mulierum ob Hectoris interitum:

τῆς δ' ἐλελίχθη γυῖα, χάμαι δέ ϝοι ἔκπεσε κερκίς,

huius succussi *sunt artus* cett., *τρόμῳ ἐσείσθη*, ut recte interpretari videtur scholiasta. Ubi quo tandem pacto notio verbi *ἑλίσσειν*, i. e. *ϛρέφειν*, apta videri possit, ingenue fateor me non intellegere. — Ampliandum quoque censeo de loco hymni in Cererem vs. 183:

ἀμφὶ δὲ πέπλος
κυάνεος ῥαδινοῖσι θεᾶς ἐλελίζετο ποσσίν.

N 502: *Αἰνείας δὲ πρῶτος ἀκόντισεν Ἰδομενῆος.*
Obtemperandum fuerat Didymo monenti: *πρόσθεν ἡ Ἀριϛοφάνειος, καὶ μήποτε βέλτιον· πρότερος γὰρ ἂν εἶπεν.*

Non sanius videtur *πρῶτος* loco Iliadis *E* 92, ubi haec Achilles ad matrem:

οὐδ' ἐμὲ θυμὸς ἄνωγεν
ζώειν οὐδ' ἄνδρεσσι μετέμμεναι, εἴ κε μὴ Ἕκτωρ
πρῶτος ἐμῷ ὑπὸ δουρὶ τυπεὶς ἀπὸ θυμὸν ὀλέσσῃ κτέ.

Fallitur ibi Scholiasta *B* annotans *ἔδει πρότερος*, quod non aptius quam *πρῶτος*. Sententia requirit *πρῶτον*. Cf. *T* 158, *Ω* 27, Od. *γ* 320, *λ* 106, *ν* 133.

N 703:
ἀλλ' ὥς τ' ἐν νειῷ βόε ϝοίνοπε πηκτὸν ἄροτρον
ϝῖσον θυμὸν ἔχοντε τιταίνετον· ἀμφὶ δ' ἄρα σφιν
πρυμνοῖσιν κεράεσσι πολὺς ἀνακηκίει ἱδρώς·
τὼ μέν τε ζυγὸν οἶον ἐύξοον ἀμφὶς ἐϝέργει
ἱεμένω κατὰ ϝῶλκα, τέμει δέ τε τέλσον ἀρούρας,
ὡς τὼ παρβεβαῶτε μάλ' ἕϛασαν ἀλλήλοιιν.

Posterius hemistichium vs. 707 sic interpretantur ut forma suspecta *τέμει* dictum sit pro *τέμνει*, eiusque verbi subiectum *ἄροτρον* quinto versu ante memoratum, *τέλσον ἀρούρης*

arvi fundum, vel, ut alii malunt, *arvi terminum*, quod debeat significare *arvum usque ad terminum*. Credulus sit oportet qui tot interpretandi artificiis dimidiato versui adhibitis possit habere fidem. Quid si literae *ΤΕΜΕΙΔΕΤΕ* hanc commodissimam celant lectionem *ΤΑΜΕΙΝΕΙΠ*, ut poetae manus sit:

ἱεμένω κατὰ ϝῶλκα ταμεῖν ἐπὶ τέλσον ἀρούρης.

i. e. *cupientes secare sulcum usque ad agri terminum?*
Cf. Σ 541 sqq.:

ἐν δ' ἐτίθει νειὸν μαλακήν, πίειραν ἄρουραν,
εὐρεῖαν τρίπολον· πολλοὶ δ' ἀροτῆρες ἐν αὐτῇ
ζεύγεα δινεύοντες ἐλάϛρεον ἔνθα καὶ ἔνθα.
οἳ δ' ὁπότε ϛρέψαντες ἱκοίατο τέλσον ἀρούρης,
τοῖσι δ' ἔπειτ' ἐν χερσὶ δέπας μελιϝηδέος οἴνου
δόσκεν ἀνὴρ ἐπιών· τοὶ δὲ ϛρέψασκον ἀν' ὄγμους
ἱέμενοι νειοῖο βαθείης τέλσον ἱκέσθαι.

ϝῶλκα κατατέμνειν tam recte, opinor, dicitur quam Xenophon Anab. II, 4, 13 dixit: *κατετέτμηντο δὲ ἐξ αὐτῶν* (*τῶν διωρύχων* sc.) *καὶ τάφροι ἐπὶ τὴν χώραν*. Error est Alexandrina aetate vetustior. Cf. quoque Apollonius Rhodius γ 1333, quem locum debeo Nabero.

Ξ 161:

ἥδε δέ ϝοι (Iunoni) *κατὰ θυμὸν ἀρίϛη φαίνετο βουλή,*
ἐλθεῖν (f. *ἐλθέμεν*) *εἰς Ἴδην εὖ ἐντύνασα ϝε αὐτήν,*
εἴπως ἱμείραιτο παραδραθέειν φιλότητι
ϝῇ χροιῇ, τῷ δ' ὕπνον ἀπήμονά τε λιαρόν τε
χεύῃ ἐπὶ βλεφάροισι ϝιδὲ φρεσὶ πευκαλίμῃσιν.

Nusquam alibi in carminibus Homericis exstat vocabulum *χροιή*, sed constanter pro *corpore* adhibuit cognatum substantivum *χρώς* (proprie *cutis*), *σῶμα*, quod iam observavit Aristarchus, non usurpans nisi de *cadavere*. Praeterea offensione non caret nimis repentina subiecti mutatio: *ἱμείραιτο* (*Ζεύς*) — *χεύῃ* (*Ἥρη*). Nisi egregie fallor, pristina loci facies fuit haece:

Ἤδε δέ ϝοι κατὰ θυμὸν ἀρίζη φαίνετο βουλή,
ἔλθέμεν εἰς Ἴδην εὖ ἐντύνασά ϝε αὐτήν
— εἴ πως ἱμείραιτο παραδραθέειν φιλότητι
ϝῷ χροΐ — ἠδέ ϝοι ὕπνον ἀπήμονά τε λιαρόν τε
χεῦαι ἐπὶ βλεφάροισιν ἰδὲ φρεσὶ πευκαλίμῃσιν.

Ξ 278: *ὤμνυε δ' ὡς ἐκέλευε, θεοὺς δ' ὀνόμηνεν ἅπαντας.*

Cum constet Atticos in temporis Praesentis et Imperfecti modis omnibus praeter coniunctivum et optativum verborum in *υμι* desinentium propriam verbis in *μι* servasse coniugationem, nec nisi versus finem seculi quinti rarissime primum, deinde gliscente abusu novae comoediae praesertim temporibus paullo crebrius, paucas quasdam admisisse formas ductas a verbis correspondentibus in *ύω*, operae pretium est diligentius inquirere in eorundem verborum usum apud Homerum. Quare sedulo collegi quae huc pertinere viderentur.

Ab *ΑΓΝΥΜΙ* est *ϝάγνυτον* et *ϝαγνυμενάων* et *περιϝάγνυται* (IV locis), ab *ΑΙΝΥΜΑΙ* *ἀποαίνυμαι, ἀποαίνυται, αἴνυται, αἰνύμενος — νοι — ναι — νους, ἀποαίνυτο, ἐξαίνυτο, συναίνυτο* (XXI) ab *ΑΡΝΥΜΑΙ* *ἀρνύμενος — νῳ — νοι* (IV), ab *ΑΧΝΥΜΑΙ* *ἄχνυμαι, ἄχνυται, ἀχνύμεθα, ἄχνυνται, ἄχνυτο, ἀχνύμενος — νη — νον — νῳ — νη — νω — νοι — νους* (LIX), a *ΓΑΝΥΜΑΙ* *γάνυται* et *γάνυνται* (III), a *ΔΑΙΝΥΜΙ* *δαίνυ* (Imperat.), *δαίνυ* (Imperf.), *δαινύντα, δαίνυσαι, δαίνυται, δαίνυσθε*, (Imperat.), *δαίνυνται, δαίνυσθαι, δαινύσθω, δαινῦτο* (optat.), *μεταδαίνυται*. Reperiuntur hae formae locis LVII tanta constantia, ut vix dubium videri possit, quin loco Iliadis Ω 63:

ἐν δὲ σὺ τοῖσιν
δαίνυ' ἔχων φόρμιγγα 'κακῶν ἕταρ', αἰὲν ἄπιζε

vera lectio sit *δαίνυσ'*, i. e. *δαίνυσο*.

A *ΔΕΙΚΝΥΜΙ* porro est *δεικνύς* et *δεικνύμενος* (IV locis), ab *ΕΝΝΥΜΙ* *ϝέννυσθαι, ϝέννυτο* (VI), ab *ΕΡΓΝΥΜΙ* *ἐϝέργνυ* (I), a *ΖΕΥΓΝΥΜΙ* *ζεύγνυσαν, ζεύγνυντ(ο), ζευγνύμεναι, ζεύγνυσθ(αι), ζευγνύσθην, ζεύγνυσαν* Ω 783, ita ut non dubitem quin *Τ* 393:

ζεύγνυον· ἀμφὶ δὲ καλὰ λέπαδν' ἐσαν, ἐν δὲ χαλίνους

recipienda sit varia lectio *ζεύγνυσαν*. Locorum numerus est X.

A *ΖΩΝΝΥΜΙ* est *ζώννυθ'(-το), ζώνυνται, ζώνυσθαι* (IV), a *ΚΑΙΝΥΜΑΙ ἐκαίνυτο* (I), a *ΚΙΝΥΜΑΙ κίνυντο, κινύμενος — νοιο — νων* (VI), ab *ΟΙΓΝΥΜΙ ὠίγνυντο* (II), ab *ΟΛΛΥΜΙ ὀλλύς, ὀλλῦσαι, ὀλλύντας — των, ὀλλύμενοι — νων — νους, ὄλλυντ(ο), ἀπολλυται, ἀπολλυμένους* (XIV), ab *ΟΜΝΥΜΙ ὄμνυθι* (I), sed, quod mireris, legitur *T* 175:

ὀμνυέτω δέ τοι ὅρκον, ἐν 'Αργείοισιν ἀναϛάς,
μή ποτε τῆς εὐνῆς ἐπιβήμεναι ἠδὲ μιγῆναι
ἥ θέμις ἐϛι, ϝάναξ, ἤ τ' ἀνδρῶν ἤ τε γυναικῶν.

Erit fortasse qui hic reponendum suspicetur *ὀμνύτω* producta contra legem vocali, quod interdum poeta sibi permisit in vocabulis creticum continentibus. Veruntamen locum bene considerantibus apparebit spurios esse hos versus, cum parva mutatione desumtos ex libro IX (274—276). Quam enim inepti sint h. l., patet ex usu pronominis *τῆς*, non nominata in praegressis, ut illic factum est, Briseïde. Cf. quoque *T* 140—144. Si vero hi tres versus interpolatori debentur, idem valeat necesse est de parte responsionis Agamemnonis quam uncinis significabo:

185: *χαίρω σεῦ, Λαερτιάδη, τὸν μῦθον ἀκούσας·*
ἐν μοίρῃ γὰρ πάντα διίκεο. [καὶ κατέλεξας
ταῦτα δ' ἐγὼν ἐθέλω ὀμόσαι, κέλεται δέ με θυμός
οὐδ' ἐπιορκῆσαι πρὸς δαίμονος] αὐτὰρ 'Αχιλλεὺς
μιμνέτω αὖθι τέως γε, ἐπειγόμενός περ Ἄρηος,
μίμνετε δ' ἄλλοι πάντες ἀολλέες, ὄφρα κε δῶρα
ἐκ κλισίης ἔλθῃσι καὶ ὅρκια πιϛὰ τάμωμεν.

In verbis inclusis insuper suspecta est locutio *ἐπιορκεῖν πρὸς δαίμονος*, cum praesertim 258 sqq. non Iupiter solus sed Tellus et Sol et Diana simul invocentur ab Agamemnone. Ad formam orationis cf. IX, 61. Ceterum hiatus *διίκεο. αὐτὰρ 'Αχιλλεύς* satis excusari videtur plena interpunctione

ante caesuram bucolicam. Legitima imperfecti forma est Od. *β* 377 *ἀπώμνυ*, quare non vacant suspicione hi loci:

Ξ 278: *ὤμνυε δ' ὡς ἐκέλευε, θεοὺς δ' ὀνόμηνεν ἅπαντας,*
τ 288: *ὤμνυε δὲ πρὸς ἔμ' αὐτὸν, ἀποσπένδων ἐνὶ ϝοίκῳ,*

ubi metrum pariter fert formam *ὤμνυ*, in quo vocalem produci notum est. Sed eandem mutationem vix admittit locus *κ* 345:

ὡς ἐφάμην· ἡ δ'αὐτίκ' ἀπώμνυεν, ὡς ἐκέλευον,

ubi fortasse verum est *ἀπώμοσεν*. Cf. 381. Locis autem *μ* 303

ὣς ἐφάμην· οἱ δ'αὐτίκ' ἀπώμνυον, ὡς ἐκέλευον

et *ο* 58 = 437 *ὣς ἔφατ'· οἱ δ'ἄρα πάντες ἀπώμνυον* (al. *ἐπώμνυον*), *ὡς ἐκέλευον* facilis coniectura est *ἀπώμνυσαν* (*ἐπώμνυσαν*) esse genuinum.

Ab *ΟΜΟΡΓΝΥΜΙ* est *ὠμόργνυντο*, *ἀπομόργνυ* (Π), ab *ΟΡΕΓΝΥΜΙ* *ὀρεγνύς* (Π), ab *ΟΡΝΥΜΙ* *ὄρνυθι*, *ὀρνύμεν*, *ὀρνύμεναι*, *ὀρνύμενον* — *νοιο* — *νου* — *νη* — *νων*, *ὄρνυντο*, *ὄρνυσθε* (Imper.), *ὄρνυτε* (Imper.), *ὄρνυται*, *ὀρνυτο*, *ὤρνυτο*, *ὤρνυντο* (XXXII). Sed Od. *φ* 100:

ἥμενος ἐν μεγάροις, ἐπὶ δ' ὤρνυε πάντας ἑταίρους

et in loco spurio Π. *Ο* 613:

ἔσσεσθ'· ἤδη γὰρ οἱ ἐπώρνυε μόρσιμον ἦμαρ

salvo metro scribi potest *ὤρνυ* et *ἐπώρνυ*. Π. *Μ* 141:

ὤρνυον ἔνδον ἐόντες ἀμύνεσθαι περὶ νηῶν

facilem admittit mutationem *ὤρνυσαν*.

A *ΠΗΓΝΥΜΙ* est *πήγνυτ(αι)* (Π), a *ΡΗΓΝΥΜΙ* *ῥήγνυσι*, *ῥήγνυσθαι*, *ῥήγνυσθε* (Imper.), *ῥήγνυντο* (VII), a *ΤΙΝΥΜΙ* *τίνυται*, *τίνυσθον*, *τίνυνται*, *τινύμενος* (IV). Reliquorum verborum in *νυμι* tempora Praesentia et Imperfecta apud Homerum non reperiuntur, quod sciam.

Sunt igitur CCXLII loci integri, quorum ope constitui potest hoc exemplum:

Activum.

Indicativus.	Optativus	Imperativus.	Infinitivus.	Participium.
Praes. 1 S.			νύμεναι, νύμεν	νύς, νύντα
2 »				νυσαι,
3 » νυσι		νυθι (νυ)		νύντας
D. νυτον		(νυέτω)		
1 P.				
2 »		νυτε		
3 »				
Imp. 1 S.				
2 »				
3 » νυ (νυε)				
D.				
1 P.				
2 »				
3 » νυσαν (νυον)				

Medium et Passivum.

Praes. 1 S. νυμαι			νυσθαι	νύμενος-
2 »				νη - νοιο,
3 » νυται		νύσθω		νου, - νῳ
D. νυσθον				νω - νον -
1 P. νύμεθα				νοι - ναι -
2 » νυσθε		νυσθε		νων - νους
3 » νυνται				
Imp. 1 S.				
2 » νυ(σ)ο				
3 » νυτο	νῦτο			
D.				
1 P.				
2 »				
3 » νυντο				

In hac tabella iuxta legitimam Imperativi formam Home-

ricam *νυθι* ut suspectam inclusi formam Atticam in *νῡ*, quae legitur Il. I, 70:

δαίνυ δαῖτα γέρουσι· ϝέϝοικέ τοι, οὔ τοι ἀϝεικές

ubi genuinum puto *δαίνυθι δαῖτα κτέ*. Fide etiam indigniores esse formas *νυε*, *νυον* et *νυο* pro *νυ*, *νυσαν* et *νυσο* spero fore ut sint qui mecum iudicent. Observatione autem perdignum est imprimis turbatum esse in verbo *ὄμνυμι*, unde vitiosa sequiorum *συνήθεια* ferme expulerat formas antiquas *ὤμνυ* et *ὤμνυσαν*.

Ξ 470:

ἦ ῥ' οὐχ οὗτος ἀνὴρ Προθοήνορος ἀντὶ πεφάσθαι
ἄξιος; οὐ μήν μοι κακὸς εἴδεται οὐδὲ κακῶν ἔξ.

Fuit fortasse:

οὔ τι κακός μοι ϝείδεται οὐδὲ κακῶν ἔξ.

O 128: *μαινόμενε, φρένας ἠλέ, διέφθορας.*

Vitiosa sequiorum consuetudo qua *διέφθορα* usurpari coeptum est pro *διέφθαρμαι* effecit, ut plerique Alexandrini locum sic interpungerent, quos male secuti sunt recentiores critici tantum non omnes.

Optime iam olim Porphyrius monuit *φρένας* pendere a verbo. Schol.: *οὕτω Πορφύριος· οὐ δεῖ ϛίζειν εἰς τὸ φρένας ἠλέ, εἶτα καθ' αὑτὸ λέγειν διέφθορας, ἀλλ' ὅλον συνάπτειν τὸ φρένας ἠλὲ διέφθορας, ἵν' ᾖ τὰς φρένας διέφθορας ὦ ἠλέ.* Non obstat Odysseae locus *β* 343:

Μέντορ ἀταρτηρέ, φρένας ἠλεέ, ποῖον ἔϝειπες.

Per se enim recte iungi *φρένας ἠλεέ*, nemo hercle negabit, sed non minus recte adiectivum ponitur absolute.

O 265 = *Z* 508:

ϝειϝωθὼς λούεσθαι ἐυρρεῖος ποταμοῖο.

Iuxta hanc formam altera reperitur Od. *ζ* 216:

ἤνωγον δ' ἄρα μιν λοῦσθαι ποταμοῖο ῥοῇσιν.

Hodie in Homeri codd. et edd. iuxta reperiuntur formae solutae et contractae. Illarum exempla haec sunt: λό(ε) Od. κ 361, λόεσσαι τ 320, λοεσσάμεναι ζ 96, λοεσσάμενος Φ 560, α 310, ϑ 427, λοεσσαμένω Κ 577, λοέσσας Ψ 282, λοέσσατο ζ 227, λοέσσομαι ζ 221. Adde: λόετρα, λοετρῶν, λοετροχόον, λοετροχόῳ, in quibus substantivis nusquam apparet forma contracta.

Contractarum exempla exscribere non gravabor:

λούσ (ε—εν).

E 905: τὸν δ' Ἥβη λοῦσεν, χαρίεντα δὲ ϝείματα ϝέσσεν.

Π 679: πολλὸν ἀποπρὸ φέρων, λοῦσεν ποταμοῖο ῥοῇσιν.

γ 464: τόφρα δὲ Τηλέμαχος λοῦσεν καλῇ Πολυκάσῃ.

γ 466: αὐτὰρ ἐπεὶ λοῦσέν τε καὶ χρῖσεν λίπ' ἐλαίῳ.
= κ 364.

η 296:
καὶ λοῦσ' ἐν ποταμῷ, καί μοι τάδε ϝείματ' ἔδωκεν.

κ 450: ἐνδυκέως λοῦσέν τε καὶ ἔχρισεν λίπ' ἐλαίῳ.

ψ 154: Εὐρυνόμη ταμίη λοῦσεν καὶ χρῖσεν ἐλαίῳ.

ω 365: ἀμφίπολος Σικελὴ λοῦσεν καὶ χρῖσεν ἐλαίῳ.

λοῦσαν.

Σ 350:
καὶ τότε δὴ λοῦσάν τε καὶ ἤλειψαν λίπ' ἐλαίῳ.

Ω 587:
τὸν δ' ἐπεὶ οὖν δμῳαὶ λοῦσαν καὶ χρῖσαν ἐλαίῳ.

δ 49 et ρ 88: τοὺς δ' ἐπεὶ . . . . . .
λοῦσαι.

Ω 582:
δμῶας δ' ἐκκαλέσας λοῦσαι κέλετ' ἀμφί τ' ἀλεῖψαι.

λούσασα.

E 264: ϝείματα τ' ἀμφιϝέσασα ϑυώδεα καὶ λούσασα.

λούσαιτο.

ω 254: τοιούτῳ δὲ ϝέϝοικας, ἐπεὶ λούσαιτο φάγοι τε.

λούσαντο.

K 576: ἐς ῥ' ἀσαμίνθους βάντες ἐυξέας λούσαντο = Od. δ 48, ρ 87.

ψ 142: πρῶτα μὲν οὖν λούσαντο καὶ ἀμφιϝέσαντο χιτῶνας.

λούσασθαι.

Ψ 41:

Πηλεϝίδην λούσασθαι ἄπο βρότον αἱματόεντα.

ϑ 449:

αὐτόδιον δ' ἄρα μιν ταμίη λούσασθαι ἀνώγει.

λούσασθε.

ψ 131:

πρῶτα μὲν ἄρ λούσασθε καὶ ἀμφιϝέσασθε χιτῶνας.

λούσειαν.

Σ 345:

Πάτροκλον λούσειαν ἄπο βρότον αἱματόεντα.

λούσῃ.

Ξ 7: ϑερμήνῃ καὶ λούσῃ ἄπο βρότον αἱματόεντα.

λοῦσον.

Π 669:

πολλὸν ἀποπρὸ φέρων λοῦσον ποτάμοιο ῥοῆσιν.

Observatione autem perdignum mihi videtur omnes hos XXVII locos sine ulla exceptione ita esse comparatos, ut metrum non tantum ubique admittat, sed saepius manifesto faveat formis solutis (non repetita litera sibilanti). Has autem solas vere Homericas esse crediderim, si quidem Latinum verbum *lavo* confirmat verbum Graecum primitus fuisse λόϝω s. λοϝέω = λούω, et omnibus illis locis rescribendum esse λόϝεσε(ν), λόϝεσαν, λοϝέσειαν, λοϝέσαντο, λοϝέσασθαι, λοϝέσῃ, λόϝεσον, λοϝέσαιτο, λοϝέσασα. Cf. πόϑεσαν, ποϑέσαι, similia. Loco Il. *O* 265 = *Z* 508, unde hanc disquisitionem orsus sum, scripserim:

ϝειϝωϑὼς λοϝέεσϑαι ἐυρρεῖος ποταμοῖο

vel potius ἐυρρεέος ποταμοῖο.

Duo tamen Odysseae loci renituntur:

ζ 216: ἤνωγον δ' ἄρα μιν λοῦσθαι ποταμοῖο ῥοῇσιν et ζ 210:

λούσατέ τ' ἐν ποταμῷ, ὅθ' ἐπὶ σκέπας ἔς' ἀνέμοιο

quos a rhapsodis immutatos esse suspicor; quae vero fuerit pristina eorum forma non potui coniecturis satis probabilibus investigare.

O 393: ἦς ό τε καὶ τὸν ἔτερπε λόγοις, ἐπὶ δ' ἕλκεϊ λυγρῷ φάρμακ' ἀκέσματ' ἔπασσε.

Od. α 56: αἰεὶ δὲ μαλακοῖσι καὶ αἰμυλίοισι λόγοισιν θέλγει.

Valde mihi suspectus est usus substantivi λόγος apud Homerum, qui alibi constanter usurpet ϝέπος idque, si recte numeravi, *quadringenties quadragies* in ambobus carminibus. Illic ϝέπεσσ' (cf. Ω 238, B 342, O 162, 178, Od. ρ 393, λ 551), hic ϝέπεσσιν glossemate expulsum esse probabilis mihi videtur suspicio.

O 544: τὼ μὲν ἐεισάσθην χαλκήρεα τεύχε' ἀπ' ὤμων συλήσειν· Ἕκτωρ δὲ κασιγνήτοισι κέλευσεν.

Prava constructio; ubicumque enim post verba motum significantia sequitur Infinitivus, aut Aoristi is est aut Praesentis. Sed huius loci est participium Futuri, et corrigendum:

συλήσοντ'· Ἕκτωρ κτέ.

Ξ 200: εἶμι γὰρ ὀψομένη. Cf. 205, 301, 304 cett.

Mox O 582: ὣς ἐπί σοι, Μελάνιππε, θόρ' Ἀμφίλοχος μενεχάρμης τεύχεα συλήσων.

P 24: οὐδὲ μὲν οὐδὲ βίη Ὑπερήνορος ἱπποδάμοιο ϝῆς ἥβης ἀπόνηθ', ὅτε μ' ὤνατο καί μ' ὑπέμεινεν, καί μ' ἔφατ' ἐν Δαναοῖσιν ἐλέγχιστον πολεμιστὴν ἔμμεναι κτλ.

Bekkerus iure dubitans de Aoristo ὠνάμην derivato a verbo ὄνομαι, coniecit ὤνοτο (sic) cui Imperfecto hic ta-

men propter sequentes Aoristos vix locus est, ut taceam formam *ὠνόμην* nusquam repertam esse. Quare malim:

ϝῆς ἥβης ἀπόνηθ', ὅτε μ' ὠνόσατ' ἠδ' ὑπέμεινεν.

P 172 = *Ξ* 95 *νῦν δέ σευ ὠνοσάμην πάγχυ φρένας, οἷον ἐϝειπες.* Cf. *Δ* 539, *N* 127, *P* 399, *Γ* 55, *Ω* 439, Od. *ε* 379. Insuper offensioni est repetitum pronomen *με*.

P 272: *μίσησεν δ' ἄρα μιν δηίων κυσὶ κύρμα γενέσθαι*
Τρῳῇσιν· τῷ καί ϝοι ἀμυνέμεν ὦρσεν ἑταίρους.

Versus qui sine damno abesse possunt magis etiam suspectos reddit usus verbi *μισεῖν*, quod iuxta cum omnibus vocabulis ab hac radice profectis in carminibus Homericis desideratur. Homerica sunt *ϛυγέειν*, *ϛύξαιμι*, *ϛυγερός*, *ϛυγερῶς*. Versus facti videntur ab interpolatore ad exemplum praegressorum vss. 254 sq.

ἀλλά τις αὐτὸς ἴτω, νεμεσιζέσθω δ' ἐνὶ θυμῷ
Πάτροκλον Τρῳῇσι κυσὶν μέλπηθρα γενέσθαι.

Utrobique male Bekkerus in ed. Bonn. edidit *Τρῴῃσι*. De accentu vide Cobetum Mnem. 1873, p. 56.

P 329 sq. et 322 (aliisque locis similibus) initio hexametri per diaeresin scribatur *κάρτεϊ* et *πλήθεϊ*.

P 392: *δεξάμενοι δ' ἄρα τοίγε διαϛάντες τανύουσιν* (sc. *βοείην*)
κυκλόσ', ἄφαρ δέ τε ἰκμὰς ἕβη δύνει δέ τ' ἀλοιφή.

Malim sine hiatu:
ἄφαρ δ' ἐξ ἰκμὰς ἕβη δύνει δέ τ' ἀλοιφή.

Σ 90:
οὐδ' ἐμὲ θυμὸς ἄνωγεν
ζώειν οὐδ' ἄνδρεσσι μετέμμεναι, εἴ κε μὴ Ἕκτωρ
πρῶτος (l. *πρῶτον*) *ἐμῷ ὑπὸ δουρὶ τυπεὶς ἀπὸ θυμὸν ὀλέσσῃ.*

Re vera *cominus* Achilles Hectorem interfecit. Cf. X, 326;

quod tamen ita fore tum cum haec dicebat, scire non poterat. Quare rectius h. l. pro *τυπείς* legeretur verbum generale *δαμείς*. Sin vero genuinum est *τυπείς*, inde necessario sequitur, huius libri auctorem diversum esse ab eo qui composuit librum X eoque posteriorem. Ad vs. sequentem:

Πατρόκλου δὲ ϝέλωρα Μενοιτιάδεω ἀποτίσῃ

minus recte Aristarchus: *ἡ διπλῆ ὅτι τὰ ἕλωρα οὐ βρώματα ἀλλὰ ἑλκύσματα.* Significavit enim auctor neque hoc neque illud, sed *τὸν Πατρόκλου φόνον*, ut recte Plato interpretatus est Apol. p. 28 c: *ὦ παῖ, εἰ τιμωρήσεις Πατρόκλῳ τῷ ἑταίρῳ τὸν φόνον καὶ Ἕκτορα ἀποκτενεῖς, αὐτὸς ἀποθανεῖ.*

Σ 470: *φῦσαι δ' ἐν χοάνοισιν ἐϝείκοσι πᾶσαι ἐφύσων,*
παντοίην ἐύπρηςον ἀυτμὴν ἐξανιεῖσαι,
ἄλλοτε μὲν σπεύδοντι παρέμμεναι ἄλλοτε δ' αὖτε,
ὅππως Ἥφαιςός τ' ἐθέλοι καὶ ϝέργον ἄνοιτο.

Schol. Ven. *παρέμμεναι: εἰς τὸ παρεῖναι καὶ ἕτοιμοι εἶναι καὶ σπεύδοντι καὶ μή* et deinde *ἄλλοτε δ' αὖτε: ἐλλείπει τὸ μὴ σπεύδοντι.* Permira sane ellipsis! Minus obscurum foret *ἄλλοτε δ' αὐ μή.* In duo monosyllaba et alii versus desinunt et in ultimis VII libris hi: Σ 435, 115, 378, *T* 96, 420, *Y* 133, *Φ* 155, 322, 340, 441, 464, 468, 542, *X* 9, 365, *Ψ* 78, 182, 479, 670, 787, *Ω* 122, 319, 538, 540, 756, ex quibus locis pauci sunt eiusmodi, ut coniecturam aliquatenus tueri possint. *T* 96 *ἀλλ' ἄρα καὶ τὸν Y* 78 *ἀλλ' ἐμὲ μὲν κῆρ*, ib. 787 *ως ἔτι καὶ νῦν, Ω* 756 *ἀνέςησεν δέ μιν οὐδ' ὥς.*

Σ 553: l. *δίδεντο* pro *δέοντο.*

Y 247: *οὐδ' ἂν νηῦς ἑκατόζυγος ἄχθος ἄροιτο.*

Constans analogia postulat *ἑκατόνζυγος.* Nostrorum codicum error videtur natus e neglecta lineola, qua litera N indicari solet. Nam silent de illa scriptura scholia antiqua.

Y 258: *γευσόμεθ' ἀλλήλων.* Hoc verbum Homerus

semper usurpat *translata significatione*, contra verbum *πάσασθαι* non nisi *propria*.

Y 371:

τῷ δ' ἐγὼ ἄντιος εἶμι, καὶ εἰ πυρὶ χεῖρας ἔοικεν,
εἰ πυρὶ χεῖρας ἔοικε, μένος δ' αἴθωνι σιδήρῳ.

Bis corrigendum suspicor:

εἰ πυρὶ χεῖρε ϝέϝοικε(ν).

X 59:

πρὸς δ' ἐμὲ τὸν δύςηνον ἔτι φρονέοντ' ἐλέησον
δύσμορον, ὅν ῥα πατὴρ Κρονίδης ἐπὶ γήραος οὐδῷ
αἴσῃ ἐν ἀργαλέῃ φθίσει, κατὰ πόλλ' ἐπιδόντα,
υἱάς τ' ὀλλυμένους, ἑλκηθείσας τε θύγατρας,
καὶ θαλάμους κεραϊζομένους, καὶ νήπια τέκνα
βαλλόμενα προτὶ γαίῃ ἐν αἰνῇ δηιοτῆτι
65: *ἑλκομένας τε νυοὺς ὀλόης ὑπὸ χερσὶν Ἀχαιῶν.*

Ultimus versus si genuinus est, melius ita transponetur ut legamus:

υἱάς τ' ὀλλυμένους ἑλκηθείσας τε θύγατρας,
ἑλκομένας τε νυοὺς ὀλόης ὑπὸ χερσὶν Ἀχαιῶν
καὶ θαλάμους κεραϊζομένους, καὶ νήπια τέκνα
βαλλόμενα προτὶ γαίῃ ἐν αἰνῇ δηιοτῆτι.

Sed potius spurium esse crediderim. Quo versu aut omisso aut transposito quanto melius his tamquam cumulus adduntur sequentia:

αὐτὸν δ' ἂν πύματόν με κύνες πρώτῃσι θύρῃσιν
ὠμηςαὶ ϝερύουσιν κτέ.
νέῳ δέ τε πάντα ϝέϝοικεν
ἀρηικταμένῳ δεδαϊγμένῳ ὀξέι χαλκῷ
κεῖσθαι· πάντα δὲ καλὰ θανόντι περ, ὅττι φανήῃ.
ἀλλ' ὅτε δὴ πολιόν τε κάρη κτλ.

Cf. antiquum poema Francicum *Guillaume d'Orange* ed. et vert. Jonckbloet pag. 213: *Quand un homme meurt en sa jeunesse plein de force et d'avenir, on le plaint et on le re-*

grette; mais quand il meurt en vieillesse, il n'est regretté par personne. Vulgo legitur *νέῳ δέ τε πάντ' ἐπέοικεν*, quod mutavi.

X 279:

ἤμβροτες, οὐδ' ἄρα πώ τι, θεοῖς ἐπιϝείκελ' Ἀχιλλεῦ,
ἐκ Διὸς ἠϝείδης τὸν ἐμὸν μόρον. ἦ τοι ἔφησθα·
ἀλλά τις ἀρτιϝεπὴς καὶ ἐπίκλοπος ἔπλεο μύθων.

Prorsus incredibile videtur hoc adiectivum in malam partem usurpari potuisse. Potius crediderim subesse vetustum errorem et poetam dixisse:

ἀλλά τις ἀπτοϝεπὴς καὶ ἐπίκλοπος ἔπλεο μύθων

cl. loco *Θ* 209:

Ἥρη ἀπτοϝεπές, ποῖον τὸν μῦθον ἔϝειπες.

X 429:

ὣς ἔφατο κλαίων, ἐπὶ δὲ ϛενάχοντο πολῖται.
Τρῳῇσιν δ' Ἑκάβη ἀδινοῦ ἐξῆρχε γόοιο.

Fortasse: *Τρῳῇς δ' αὖ Ϝεκάβη κτέ.*
vel: *Τρῳάσι δ' αὖ Ϝεκάβη κτλ.*

Ψ 320:

ἀφραδέως ἐπὶ πολλὸν ἑλίσσεται ἔνθα καὶ ἔνθα.

Scribendum suspicor:

ἐπὶ πουλὺ ϝελίσσεται

etsi haud ignoro extra compositionem formam *πουλύ* hodie nusquam reperiri, quod tamen casui tribuendum esse fortasse mihi dabit, qui reputaverit ipsam hanc adiectivi formam altera esse longe rariorem, et dum septies occurrat *πουλύν*, non nisi semel servatum esse nominativum *πουλύς*. Od. *ϑ* 109:

βὰν δ' ἴμεν εἰς ἀγορήν, ἅμα δ' ἕσπετο πουλὺς ὅμιλος.

Iunoni, quae *Ω* 56 sq. dixerat:

εἴη κεν καὶ τοῦτο τεὸν ϝέπος, ἀργυρότοξε,
εἰ δὴ ὁμὴν Ἀχιλῆι καὶ Ἕκτορι θήσετε τιμήν κτέ.

Iupiter vs. 65 sqq. haec respondet:

Ἥρη, μὴ δὴ πάμπαν ἀποσκύδμαινε θεοῖσιν·
οὐ μὴν γὰρ τιμή γε μί' ἔσσεται, ἀλλὰ καὶ Ἕκτωρ
φίλτατος ἔσκε θεοῖσι βροτῶν οἳ Ϝιλίῳ εἰσίν·
ὣς γὰρ ἐμοί γ', ἐπεὶ οὔτι φίλων ἡμάρτανε δώρων.
οὐ γάρ μοί ποτε βῶμος ἐδεύετο δαιτὸς ἐϝίσης,
λοιβῆς τε κνίσης τε· τὸ γὰρ λάχομεν γέρας ἡμεῖς.

Constans Homeri in responsis consuetudo repetendi vocabula praecipua ex alterius oratione non fere sinit nos dubitare quin h. l. *ΓΕΜΙ* prono errore corruptum sit ex *ΓΟΜΗ* et vs. 66 restituendum:

οὐ μὴν γὰρ τιμή γ' ὁμὴ ἔσσεται κτέ.

Vs. 68 non assequor qua vi usurpata sit particula *γάρ*, quam voculam ex eadem sede vs. vicini errore repetitum esse suspicor. Loci enim ratio haud dubie postulat:

ἀλλὰ καὶ Ἕκτωρ
φίλτατος ἔσκε θεοῖσι βροτῶν οἳ Ϝιλίῳ εἰσίν·
ὣς καὶ ἐμοί γ', κτλ.

Ω 337:

ὣς ἄγαγ' ὡς μήτ' ἄρ τις ἴδῃ μήτ' ἄρ τε νοήσῃ
τῶν ἄλλων Δαναῶν πρὶν Πηλεϝίωνάδ' ἱκέσθαι.

Nusquam alibi Homerus voculam encliticam *δε* ita iunxit cum Accusativo nominis proprii, neque hoc non vetare videtur sermonis epici proprietas. Metro repellitur quod usitatissimum est *Πηλεϝίωνόσδε*. Quia vero verbum *ἱκνεῖσθαι* promisce cum nudo Accusativo et cum praepositione *εἰς* construitur a poeta, nemo, opinor, haereret si hic scriberetur:

πρὶν Πηλεϝίωνος ἱκέσθαι

admissa nota ellipsi substantivi *δῶμα* (*δῶ*). Insuper cogitavi de hac scriptura:

πρὶν Πηλεϝίωνά γ' ἱκέσθαι

cl. Od. *η*, 41: *ὄφρ' ἵκετ' Ἀρήτην*. Sed particula *γε*, ubi additur, statim sequitur post voculam *πρίν*, nisi fallor. Quare illam rationem praetulerim.

Ω 572:

Πηλεϝίδης δ' οἴκοιο λέων ὣς ἄλτο θυρᾶζε.

Primitus potest fuisse:

Πηλεϝίδης δὲ δόμοιο λέων ὣς ἄλτο θύραζε

ut in Odyssea v. 361:

ἀλλά μιν αἶψα, νέοι, δόμου ἐκπέμψασθε θύραζε

Cf. Ω 673. Complures locos huc pertinentes mutavit Bekkerus, velut *A* 19, *B* 750, *H* 364, 391, alios tentavit et emendavit Nauckius Od. *ν* 121, 125, *ξ* 318, *υ* 232. Spurium esse locum *κ* 35 mox videbimus. Restant tamen loci nonnulli, quos in ordinem cogere frustra tentabis v. c. Od. *σ* 419.

II. AD ODYSSEAM.

Od. *β* 228 sqq. Verba sunt Mentoris in concione Ithacensium:

κέκλυτε δὴ νῦν μευ Ἰθακήσιοι ὅττι κε ϝείπω·
230. *μή τις ἔτι πρόφρων ἀγανὸς καὶ ἤπιος ἔςω*
σκηπτοῦχος βασιλεὺς μηδὲ φρεσὶν αἴσιμα ϝειδώς,
ἀλλ' αἰεὶ χαλεπός τ' εἴη καὶ αἴσιμα ῥέζοι.
ὡς οὔ τις μέμνηται Ὀδυσσῆος θείοιο
λαῶν οἷσι ϝάνασσε, πατὴρ δ' ὡς ἤπιος ἦεν.
235. *ἀλλ' ἦ τοι μνηςῆρας ἀγήνορας οὔ τι μεγαίρω*
ἔρδειν ϝέργα βίαια κακορραφίῃσι νόοιο.
σφὰς γὰρ παρθέμενοι κεφαλὰς κατέδουσι βιαίως
ϝοῖκον Ὀδυσσῆος, τὸν δ' οὐκέτι φασὶ νέεσθαι.
νῦν δ' ἄλλῳ δήμῳ νεμεσίζομαι, οἷον ἅπαντες
ἥσθ' ἄνεῳ, ἀτὰρ οὔ τι καθαπτόμενοι ϝεπέεσσιν
παύρους μνηςῆρας καταπαύετε πολλοὶ ἐόντες.

His e populo respondet Leocritos:

Μέντορ ἀταρτηρέ, φρένας ἠλεέ, ποῖον ἔϝειπες
ἡμέας ὀτρύνων καταπαυέμεν; ἀργαλέον δέ.

245. [ἀνδράσι καὶ πλεόνεσσι μαχέσασθαι περὶ δαιτί]
εἴπερ γάρ κ' Ὀδυσεὺς Ἰθακήσιος αὐτὸς ἐπελθὼν
δαινυμένους κατὰ δῶμα ϝεὸν μνηϛῆρας ἀγαυοὺς
ἐξελάσαι μεγάροιο μενοινήσει' ἐνὶ θυμῷ,
·οὔ κεν ϝοι κεχάροιτο γυνὴ μάλα περ χατέοντα
ἐλθόντ' ἀλλά κεν αὐτοῦ ἀϝεικέα πότμον ἐπίσποι
251. [εἰ πλεόκεσσι μάχοιτο· σὺ δ' οὐ κατὰ μοῖραν ἔϝειπες]
ἀλλ' ἄγε κτέ.

Non bene intellecta Mentoreae orationis pars extrema ansam dedit duabus interpolationibus, quarum altera recentior ex antiquiore altera fluxit male accepta. Quam rem sic collige mecum. Mentor indignatur quod Ithacenses optimi regis beneficiorum immemores ignavo silentio admittant paucorum procorum insolentiam, nec numero suo freti eos *iubeant* a scelesto incepto desistere, sed additis verbis καθαπτόμενοι ϝεπέεσσιν diligenter cavet ne auditores cum procis pugnare se iuberi existiment.

Respondet pro Ithacensibus Leocritus rem imperari ipsis gravem ac difficilem a Mentore, ut finem imponant procorum impudentiae. Quin enim ipse, inquit, Ulysses (rex idem et aedium dominus), si epulantes in regia procos expellere vellet, ab illis interficeretur. Argumentatur Leocritus a *maiore ad minus* hac mente, opinor: Si proci tanta sunt insolentia ut ne regiae quidem maiestati dominique auctoritati cessuri sint, sed ipsum Ulyssem suis aedibus expellere eos volentem occisuri, numquid nobis, vili populo, res alienas curantibus obtemperaturos eos esse putas? Haec autem dicens simul fore negat quod Mentor innuerat, non impune procos opes regias consumturos esse, si rediisset Ulysses. Sic igitur in utraque oratione omnia optime sibi respondent. Interpolator vero haud satis attendens ad verba καθαπτόμενοι ϝεπέεσσιν, sed in errorem inductus vs. sequenti παυροὺς — ἐόντες neque intellegens ἀργαλέον referendum esse ad praegressum καταπαυέμεν, inscite infersit suum:

ἀνδράσι καὶ πλεόνεσσι μαχέσασθαι περὶ δαιτί

haud dubie πλεόνεσσι non iungens cum ἀνδράσι sed suspen-

dens ab adi. ἀργαλέον: *arduum est etiam numero superioribus negotium pugnare de coena cum viris.* Quae tam perplexa est verborum compositio, ut facile intellegas originem lectionis παύροισι pro πλεόνεσσι memoratae a Scholiasta ad h. l., nec mireris recentiorem aliquem interpolatorem putasse πλεόνεσσι pendere a verbo μάχεσθαι, cum versum de suo adderet 251 εἰ πλεόνεσσι μάχοιτο· σὺ δ'οὐ κατὰ μοῖραν ἔϝειπες, merito suspectum iam Nauckio. Aliud exemplum adi. ἀργαλέον relati ut h. l. ad verbum praegressum legitur Π. Υ 367. Si tamen quem forte movet observatio post formulam ἀργαλέον δὲ sequi solere Infinitivum inde suspensum, is gravem huius versus, quem spurium esse suspicor, corruptelam admittat necesse est. Nihil certe proficitur Nauckii coniectura ἄνδρεσσιν πλεόνεσσι.

Od. ζ 182:

οὐ μὲν γὰρ τοῦ γε κρεῖσσον καὶ ἄρειον
ἢ ὅθ' ὁμοφρονέοντε νοήμασι ϝοῖκον ἔχητον
ἀνὴρ ἠδὲ γυνή· πόλλ' ἄλγεα δυσμενέεσσιν
χάρματα δ'εὐμενέτῃσι· μάλιςα δέτ' ἔκλυον αὐτοί.

Vocabulum εὐμενέτης probe Graecum esse persuadere mihi nequeo, nec dubito quin h. l. Homerus dederit, quod post eum usurparunt omnes:

χάρματα δ' εὐμενέεσσι·

Vocabuli antiquitatem praeter oppositum h. l. δυσμενέεσσιν testatur auctor Hymni XX, 7:

χαῖρε, Ποσειδαον γαιήοχε, κυανοχαῖτα,
καὶ μάκαρ, εὐμενὲς ἦτορ ἔχων, πλώουσιν ἄρηγε.

Longe gravius depravata sunt ipsa sequentia μάλιςα δέ τ' ἔκλυον αὐτοί, quae dudum mihi crearunt molestias, quare non sine laetitia quadam in nupera Nauckii editione annotatum vidi »*verba vitiosa.*" Olim, collato loco Iliadis Α 218, conieceram:

θεοὶ δὲ μάλ' ἔκλυον αὐτῶν.

ut dii, quippe matrimonii auctores (cf. 180 sq.), coniugibus

felici concordia viventibus propitii esse dicantur et exaudire eorum preces. Sed de his quidem iudicent peritiores.

Od. γ, 290:

κύματά τε τροφόεντα πελώρια, ϝῖσα ὄρεσσιν.

Molestum hiatum nullo negotio removeas scribendo:

ϝῖσ' ὀρέεσσιν

ut βελέεσσιν, alia multa. Caesura eadem erit quae mox vs. 296 κῦμ' ἀποϝέργει.

γ, 427:

οἱ δ' ἄλλοι μένετ' αὐτοῦ ἀολλέες, εἴπατε δ' εἴσω
δμῳῇσιν κατὰ δώματ' ἀγάκλυτα δαῖτα πένεσθαι
ἕδρας τε ξύλα τ' ἀμφὶ καὶ ἀγλαὸν οἰσέμεν ὕδωρ.

Frustra sunt, qui ad ἀμφί ex versu praegresso verbum πένεσθαι intellegi posse censeant. Corruptam esse praepositionem vidit Nauckius non inepte coniciens αὖα. Lenius tamen possis:

ἕδρας τε ξύλα τ' ἄμμι καὶ ἀγλαὸν οἰσέμεν ὕδωρ.

Od. δ, 206. Vide infra ad ξ, 532.

δ, 536 sq.:

οὐδέ τις Ἀτρεΐδεω ἑτάρων λίπεθ' οἵ ϝοι ἕποντο.
[οὐδέ τις Αἰγίσθου, ἀλλ' ἔκταθεν ἐν μεγάροισιν].

Versum per se iam valde suspectum suspectiorem reddit narratio Od. λ 412 sq.

δ, 690 sqq.:

οὔτε τινὰ ῥέξας ἐξαίσιον οὔτε τι ϝειπὼν
ἐν δήμῳ· ἥ τ' ἐξι δίκη θεῖων βασιλήων·
ἄλλον κ' ἐχθαίρῃσι βροτῶν, ἄλλον κε φιλοίη.

Prava syntaxis! Si versus 692, quo facile careas, est genuinus, correxerim:

ἄλλον μέν κ' ἔχθοιτο βροτῶν, ἄλλον δὲ φιλοίη.

Cf. v. c. Θ, 429.

Sed potius crediderim additum esse ab interpolatore, qui non intellegeret verba ἤ — βασιλήων pertinere ad praegressa.

Od. ε 173 sqq. Ulysses Calypso ratem aedificare se iubentem his verbis alloquitur suspicione plenis:

ἄλλο τι δὴ σύ, θεά, τόδε μήδεαι, οὐδέ τι πομπὴν
ἤ με κέλῃ (f. κέλεαι) σχεδίῃ περάαν μέγα λαῖτμα θαλάσσης
δϝεινόν τ' ἀργαλέον τε· τὸ δ' οὐδ' ἐπὶ νῆες ἐϝῖσαι
ὠκύποροι περόωσιν ἀγαλλόμενοι Διὸς οὔρῳ,
οὐδ' ἂν ἐγὼν ἀϝέκητι σέθεν σχεδίης ἐπιβαίην,
εἰ μή μοι τλαίης γε, θεά, μέγαν ὅρκον ὀμόσσαι
μή τί μοι αὐτῷ πῆμα κακὸν βουλευσέμεν ἄλλο.

Ultimus horum versuum, qui, excepta necessaria pronominis μοι mutatione in τοι, sine varietate repetitur in responso Calypsus vs. 188, manifesto absurdus est. Nam omni vi caret pronomen αὐτῷ, quandoquidem nemo est in insula (neque ipsa Dea neque socii, qui omnes perierant) cui Ulysses opponatur aut opponi possit. Quod minime valet de alio loco huius simillimo in libro X, ubi eadem verba recurrunt in oratione herois Ithacensis ad Circen, ipsum ad amplexus suos invitantem vs. 337 sqq.:

ὦ Κίρκη, πῶς γάρ με κέλῃ (l. κέλεαι) σοι ἤπιος εἶναι;
ἤ μοι σῦς μὲν ἔθηκας ἑνὶ μεγάροισιν ἑταίρους,
αὐτὸν δ' ἐνθάδ' ἔχουσα δολοφρονέουσα κελεύεις
ἐς θάλαμόν τ' ἰέναι καὶ σῆς ἐπιβήμεναι εὐνῆς,
ὄφρα με γυμνωθέντα κακὸν καὶ ἀνήνορα θείης,
οὐδ' ἂν ἔγωγ' ἐθέλοιμι τεῆς ἐπιβήμεναι εὐνῆς,
εἰ μή μοι τλαίης γε, θεά, μέγαν ὅρκον ὀμόσσαι
μή τι μοι αὐτῷ πῆμα κακὸν βουλευσέμεν ἄλλο.

Ibi enim et αὐτῷ et ἄλλο quam vim habeant statim perspicitur, si quidem Circe et sodales Ulyssis in sues mutaverat et ipsum mutare quamvis frustra tentaverat. Contra Calypso Laertae filium comiter ac benevole a se exceptum neque ullo dum malo affecerat neque afficere fuerat conata. Utrumque locum non ab eodem poeta compositum esse cadit

in oculos, sed alterum ex altero imitando expressum, ita vero ut dubium esse nequeat, quin locus ex libro quinto factus sit ad exemplum posterioris, idque adeo inepte, ut Odysseae auctori sine controversia sit abiudicandus. Iterum poetaster supino scribendi genere se prodidit in responso Calypsus vs. 190:

καὶ γὰρ ἐμοὶ νόος ἐςὶν ἐναίσιμος, οὐδέ μοι αὐτῇ
θυμὸς ἐνὶ ςήθεσσι σιδήρεος, ἀλλ' ελεήμων

ubi *αὐτῇ* denuo omni vi caret, *ἐλεήμων* vero alibi apud Homerum non reperitur. Sacramentum autem Calypsus per Stygem ε 184 sqq.:

ἴςω νῦν τόδε γαῖα καὶ οὐρανὸς εὐρὺς ὑπερθεν
καὶ τὸ κατειβόμενον Στυγὸς ὕδωρ, ὅςτε μέγιςος
ὅρκος δϝεινότατός τε μέλει μακάρεσσι θεοῖσιν

totidem verbis legitur in Iliade *O*, 36—38.

Tam gravibus igitur compulsus rationibus statuo ex libro quinto Odysseae ut spurios eliminandos esse versus XX, 171—191, ad quos componendos impostorem movisse suspicor cogitationem, nimis periculosum videri iter maritimum *ἐπὶ σχεδίης*, *in rate* scilicet. At non satis attendit ad artificiosissimam ratis fabricationem, qualis describitur in sequentibus vss. 234—261, unde apparet isti rati ad iustae navis formam et magnitudinem parum aut nihil defuisse.

Etsi autem constat interpolatorem iam legisse libri X vs. 344 sic scriptum:

μή τί μοι αὐτῷ πῆμα κακὸν βουλευσέμεν ἄλλο

nihilominus certum arbitror eum versum vitii non esse immunem, si quidem Ulysses suspicatur Circen eo ipso quod se in lectum suum pellicit malum aliquod *moliri* in ipsum. Ergo opus est, ut iuret se nullas animo *agitare* (non *agitaturam esse*) insidias, itaque sacramento affirmet:

μή τί (μοι) αὐτῷ πῆμα κακὸν βουλευέμεν ἄλλο.

Nihil vero cogitans interpolator vitiosam scripturam retinuit, nec sensit quam male hoc iusiurandum conveniat orationi Ulyssis ε, 175:

ἄλλο τι δὴ σύ, θεά, τόδε μήδεαι οὐδέ τι πομπήν.

Utrumque tempus miscuit 187:

ἀλλὰ τὰ μὲν νοέω καὶ φράσσομαι κτλ.

ζ 94: ἦχι μάλιϛα
λάιγγας ποτὶ χέρσον ἀποπλύνεσκε θάλασσα.

Schol. Pal. ὅπου κατὰ τὴν χέρσον λάιγγας ἀπέπλυνεν ἡ θάλασσα. Aliud tamen est κατὰ aliud πρὸς τὴν χέρσον, quocum male coire videtur verbum ἀποπλύνεσκε, *abluebat*. Quare videndum annon verior sit altera lectio ἀποπτύεσκε, quae eo faciliore errore in illam abire potuit, quod tantae sunt verbi πλύνειν in hac rhapsodia partes. Illam autem tuearis loco Iliadis Δ 426, ubi κῦμα θαλάσσης dicitur ἀποπτύειν ἁλὸς ἄχνην. Neque ineptum foret ἀποκλύζεσκε. Legitur κλύζεσκον, sed intransitive, Π. Ψ 61: ὅθι κύματ' ἐπ' ἠιόνος κλύζεσκον.

ζ, 255:

ὄρσεσ δὴ νῦν, ξεῖνε, πόλενδ' ἴμεν, ὄφρα σε πέμψω
πατρὸς ἐμοῦ πρὸς (malim ποτὶ) δῶμα δαΐφρονος, ἔνθα [σε φημὶ
πάντων Φαιήκων εἰδησέμεν ὅσσοι ἄριϛοι.

Usus verbi οἶδα, *scio, novi* tam ineptus est, ubi manifesto requiritur *offendendi, inveniundi* notio, ut in alio poeta rescribere non dubitarem εὑρησέμεν. Quia tamen in neutro carmine Futurum εὑρήσω reperitur, sed poeta pro eo constanter posuit aut κιχήσομαι aut δήω, longe probabilior est correctio:

πάντων Φαιήκων ἔτι δηέμεν ὅσσοι ἄριϛοι

ἔτι *praeterea*, scil. *praeter ipsum patrem*. Cf. imprimis η, 48 sqq. Ceterum ex his similibusque locis luculenter apparet Penelopae procos epulantes in aedibus regiis in eo peccasse, quod absente Ulysse id facere pergerent, quod olim facere consuessent ipso praesente.

η, 116, ubi describitur hortus Alcinoi:

συκέαι τε γλυκεραὶ καὶ ἐλαῖαι τηλεθόωσαι.
τάων οὔποτε καρπὸς ἀπόλλυται, οὐδ' ἀπολείπει
χείματος οὐδὲ θέρευς κτέ.

dudum receptam oportuit alteram lectionem ἐπιλείπει, *deficit*. Praepositio male adhaesit ex verbo praecedenti.

η, 196 suspicor: πρίν γε ϝεῆς γαίης ἐπιβήμεναι κτέ. pro πρίν γε τὸν ἧς κτέ.

ϑ, 34:

ἀλλ' ἄγε νῆα μέλαιναν ἐρύσσομεν εἰς ἅλα δῖαν
πρωτόπλοον, κούρω δὲ δύο καὶ πεντήκοντα
κρινάσθων κατὰ δῆμον, ὅσοι πάρος εἰσὶν ἄριςοι.

Non video quibus machinis defendi possit Aoristus med. huius verbi usurpatus pro passivo κρινθέντων, ut recte legitur mox vs. 48:

κούρω δὲ κρινθέντε δύω καὶ πεντήκοντα.

Sed multo lenius corrigendum:

κρινέσθων κατὰ δῆμον κτέ.

ϑ 167:

οὕτως οὐ πάντεσσι θεοὶ χαρίεντα διδοῦσιν
ἀνδράσιν, οὔτε φυὴν οὔτ' ἄρ φρένας οὔτ' ἀγορητύν.

Dudum est ex quo collato loco Iliadis Δ 320 scribendum conieci:

οὐ γάρ πως ἅμα πάντα θεοὶ χαρίεντα διδοῦσιν κτέ.

Nunc video Nauckium annotare »*versus vix integer;* quid requiratur docet Δ, 320."

ϑ, 313 sqq. Vulcanus, ubi Iovem ceterosque deos convocat, ut Martem conspiciant cum Venere in ipsius toro coniugali irretitum, his verbis utitur:

ἀλλ' ὄψεσθ' ἵνα τώ γε καθεύδετον ἐν φιλότητι
εἰς ἐμὰ δέμνια βάντες· ἐγὼ δ' ὁρόων ἀκάχημαι.
οὐ μέν σφεας ἔτ' ἔολπα μίνυνθά γε κειέμεν οὕτω
καὶ μάλα περ φιλέοντε· τάχ' οὐκ ἐθελήσετον ἄμφω
εὐδέμεν· ἀλλά σφωε δόλος καὶ δεσμὸς ἐρύξει,
εἰς ὅ κε μοι μάλα πάντα πατὴρ ἀποδῷσιν ἔϝεδνα.

Ecquis est qui non sentiat quam misere post verba praegressa langueant haec: *τάχ' οὐκ ἐθελήσετον ἄμφω εὐδέμεν*, quae ut praecedentium interpretamentum quin foede interpolata sint nullus dubito. Priscus vates, nisi egregie fallor, pro tribus versiculis duos dederat hosce:

οὐ μέν σφέας γε ϝέϝολπα μίνυνθ' ἔτι κειέμεν οὕτω
καὶ μάλα περ φιλέοντ' ἀλλά σφεας δεσμὸς ἐρύξει κτέ.

Δόλος sumtum e praegresso vs. 276.

ϑ, 351 sqq.:

δειλαί τοι δειλῶν γε καὶ ἐγγύαι ἐγγυάασθαι.
Πῶς ἂν ἐγώ σε δέοιμι μετ' ἀϑανάτοισι ϑεοῖσιν,
εἴ κεν Ἄρης οἴχοιτο χρέος καὶ δεσμὸν ἀλύξας;

Plura in his offensioni sunt: *καί* sine vi positum, *δέοιμι* forma suspecta apud Homerum pro *διδείην*, particula *κεν* male additum. Partim ope codicis Vratislavensis, qui exhibet *φέριςε — δέοιμι*, scribendum conieci:

δειλαί τοι δειλῶν γε κατεγγύαι ἐγγυάασθαι.
Πῶς ἂν ἐγὼ σέ, φέριςε, μετ' ἀϑανάτοισι διδείην,
εἴπερ Ἄρης οἴχοιτο χρέος καὶ δεσμὸν ἀλύξας;

ι, 74:

ἔνϑα δύω νύκτας δύο τ' ἤματα συνεχὲς αἰεὶ
κείμεϑ' ὁμοῦ καμάτῳ τε καὶ ἄλγεσιϑυμὸν ἔδοντες.

et Il. *M*, 25 *ὔε δ' ἄρα Ζεύς | συνεχές.*

Cum duobus hisce locis (nam alibi nusquam in tota poesi Homerica exstat adverbium metro infestum) compares velim Il. *I*, 317, *Ξ* 58, *P* 148, 358, 413, *T* 232, Od. *π* 191 et *χ* 228, ubi eadem vi ac potestate scriptum est *νωλεμές*, quod pro illo utrobique restituendum esse arbitror. *Συνεχες* ex posteriore Graecitate ibi substitutum videtur pro glossa antiqua. Cf. Hesychius s. v. *νωλεμές — συνεχές*. Apollonius in lexico: *νωλεμέως· συνεχῶς.*

ι, 143. Versus mihi valde suspectus.

ι 364 sit Ulysses:

Κύκλωψ, εἰρωτᾶς μ' ὄνομα κλυτόν· αὐτὰρ ἐγώ τοι
ἐκϝερέω· σὺ δέ μοι δὸς ξείνιον ὥσπερ ὑπέςης.

Nempe Cyclops dixerat vs. 355 sq.:

καί μοι τεὸν οὔνομα ϝειπὲ
αὐτίκα νῦν, ἵνα τοι δῶ ξείνιον, ᾧ κε σὺ χαίροις.

Sed tamen Ulysses ei non statim respondet:

ὣς φατ'· ἀτὰρ ϝοι αὖτις ἐγὼ πόρον αἰθοπα ϝοῖνον,
τρὶς μὲν ἔδωκα φέρων, τρὶς δ' ἔκπιεν ἀφραδίησιν.
αὐτὰρ ἐπεὶ Κύκλωπα περὶ φρένας ἤλυθε ϝοῖνος
καὶ τότε δή μιν ἔπεσσι προσηύδων μειλιχίοισιν·
Κύκλωψ, εἰρωτᾷς κτέ.

Quare vide ne aptius sit tempus Imperfectum:

Κύκλωψ, εἰρώτας μ' ὄνομα κλυτόν· κτέ.

κ 28 Ulysses, posteaquam narravit Aeolum sibi vela facturo in patriam tradidisse ventos utri inclusos ita pergit:

ἐννῆμαρ μὲν ὁμῶς πλέομεν νύκτας τε καὶ ἦμαρ,
τῇ δεκάτῃ δ' ἤδη ἀνεφαίνετο πατρὶς ἄρουρα,
30. *καὶ δὴ πυρπολέοντας ἐλεύσσομεν ἐγγὺς ἐόντες,*
ἔνθ' ἐμὲ μὲν γλυκὺς ὕπνος ἐπήλυθε κεκμηῶτα·
αἰεὶ γὰρ πόδα νηὸς ἐνώμων, οὐδέ τῳ ἄλλῳ
δῶχ' ἑτάρων, ἵνα θᾶσσον ἱκοίμεθα πατρίδα γαῖαν.
34. *οἱ δ' ἑτάροι ϝεπέεσσι πρὸς ἀλλήλους ἀγόρευον·*
38. *ὦ πόποι, ὣς ὅδε πᾶσι φίλος καὶ τίμιός ἐςιν*
ἀνθρώποισιν, ὅτεών τε πόλιν καὶ γαῖαν ἵκηται.
πολλὰ μὲν ἐκ Τροίης ἄγεται κειμήλια καλὰ
ληίδος· ἡμεῖς δ' αὖτε ὁμὴν ὁδὸν ἐκτελέσαντες
ϝοίκαδε νισσόμεθα κενεὰς σὺν χεῖρας ἔχοντες·
καὶ νῦν ϝοι τάδ' ἔδωκε χαριζόμενος φιλότητι
Αἴολος. ἀλλ' ἄγε θᾶσσον ἰδώμεθα ὅττι τάδ' ἐςιν,
ὅσσος τις χρυσός τε καὶ ἄργυρος ἀσκῷ ἔνεςιν·
ὣς ἔφασαν, βουλὴ δὲ κακὴ νίκησεν ἑταίρων·
ἀσκὸν μὲν λῦσαν, ἄνεμοι δ' ἐκ πάντες ὄρουσαν

Venustae narrationis eximio lepori me iudice valde officiunt

tres versiculi, quos additos olim post vs. 34 ab interpolatore, ut mihi persuadeo, consulto omisi:

καί μ' ἔφασαν χρυσόν τε καὶ ἄργυρον οἴκαδ' ἄγεσθαι,
δῶρα παρ' Αἰόλου μεγαλήτορος Ἱπποτάδαο·
ὧδε δέ τις εἴπεσκεν ἰδὼν ἐς πλησίον ἄλλον.

An te, his praegressis, iam aeque delectant ipsi sociorum sermones et lepidus consiliorum eventus:

ἀσκὸν μὲν λῦσαν, ἄνεμοι δ' ἐκ πάντες ὄρουσαν?

κ 493. Hic versiculus *κακομετρώτατος*, in quo merito Nauckius sprevit lectionem codicis Marciani *μάντηος* pro *μάντιος*, num genuinus sit valde dubito. Prorsus enim est supervacaneus ante duos vss. sequentes et facile fingi potuit ope locorum Z 352 et *σ* 234.

μ, 22. Circe ad socios Ulyssis reduces ab inferis:

σχέτλιοι, οἳ ζώοντες ὑπήλθετε δῶμ' Ἀϝίδαο
δισθανέες, ὅτε τ' ἄλλοι ἅπαξ θνήσκουσ' ἄνθρωποι.

Hunc locum manifesto respicit Lucianus in *Alexandro* cap. XIV extr. ita scribens: *Ὁ δὲ δρομαῖος αὖθις ἐπὶ τὴν οἰκίαν ἵετο φέρων ἅμα καὶ τὸν ἀρτιγέννητον Ἀσκλήπιον δὶς τεχθέντα, ὅτε ἄλλοι ἅπαξ τίκτονται ἄνθρωποι κτέ.* Quare ei reddiderim hexametrum iocose factum ad exemplum loci Homerici:

δὶς τεχθέντ', ὅτε (τ') ἄλλοι ἅπαξ τίκτοντ' [ἄνθρωποι.

Opinio olim fefellit Cobetum, Luciano verba *ὅτε* — *ἄνθρωποι* abiudicantem.

ξ 103: *ἐνθάδε δ' αἰπόλια πλατέ' αἰγῶν ἕνδεκα πάντα*
ἐσχατιῇ βόσκοντ', ἐπὶ δ' ἀνέρες ἐσθλοὶ ὄρονται.

Recte Nauckius »*ὄρονται vitiosum.*" An *ΕΠΟΝΤΑΙ* pro *ΟΡΟΝΤΑΙ*? Cf. *ο* 397, *Ω* 338.

ξ 532: *βῆ δ' ἴμεναι κείων, ὅθιπερ σύες ἀργιόδοντες*
[πέτρῃ ὑπο γλαφυρῇ εὗδον, βορέω ὑπ' ἰωγῇ].

At sues cubabant in aula. Cf. 410 sqq. et *o* 355, non *sub cava rupe*. Versus fortasse est spurius additus ab eo qui non intellegeret ex *κείων*, verbo desiderativo, mente repetendum esse *κείατο*. Sed quisquis versiculum addidit, non scripsisse videtur, quod nemo intellegit, *ὑπ' ἰωγῇ* vel *ὑπιωγῇ* (nam de lectione non constabat inter Alexandrinos et *ἰωγῇ* esse *σκέπη* vanum est eorundem commentum), sed potius:

πέτρῃ ὑπο γλαφυρῇ εὖδον βορέω ἀπ' ἰωῆς

i. e. *remotae a Boreae flatu*. Cf. *Λ* 276, *Λ* 308. Similis error ansam dedit ineptissimae interpolationi *δ* 204:

ὦ φίλ', ἐπεὶ τόσα ϝεῖπες ὅσ' ἂν πεπνυμένος ἀνὴρ·
[εἴποι καὶ ῥέξειε, καὶ ὃς προγενέςερος εἴη],

ubi impostorem arguit absurdum additamentum *καὶ ῥέξειε* ad explendum versum necessarium.

o, 198: *ἥδε δ' ὁδὸς καὶ μᾶλλον ὁμοφροσύνῃσιν ἐνήσει.*
Aliquanto rectius codex Venetus *ἐνῆκε*, quod vel coniectura fuerat restituendum.

π, 213: *ὣς ἄρα φωνήσας κατ' ἄρ' ἕζετο.*
Rectius videtur:

ὣς ὅγε φωνήσας κατ' ἄρ' ἕζετο,

ut legitur *A* 68, *B* 76, alibi:

ἦ τοι ὅγ' ὣς ϝειπὼν κατ' ἄρ' ἕζετο.

ρ, 118:
ἔνθ' ἴδον Ἀργείην Ἑλένην, ἧς εἵνεκα πολλοὶ κτέ.
Transposuerim:

ἔνθ' Ἑλένην ϝίδον Ἀργείην κτέ.

ρ, 316: *βένθεσιν ὕλης.* Substantivum *βένθος* alibi constanter de sola aqua usurpatur. Quare longe est probabilior lectio memorata a Scholiasta *τάρφεσιν*, quam recepit Duentzerus.

σ, 25: ὦ πόποι, ὡς ὁ μολοβρὸς ἐπιτροχάδην ἀγορεύει
ψρηὶ καμινόι ϝῖσος, ὃν ἂν κακὰ μητισαίμην
κόπτων ἀμφοτέρῃσι, χάμαι δέ τε πάντας ὀδόντας
γναθμῶν ἐξελάσαιμι συὸς ὡς ληιβοτείρης.

Haec Iri mendici ad Ulyssem oratio vereor ne gravi mendo laboret. Vix enim satis apte is qui vehementer *cupit alterum male mulcare*, dicit *se libenter mala in eum machinaturum esse*. Malim certe:

ὃν ἂν καταϝεικισσαίμην

Cf. infra 220:

οἷον δὴ τόδε ϝέργον ἐνὶ μεγάροισιν ἐτύχθη,
ὃς τὸν ξεῖνον ἔασας ἀϝεικισθήμεναι οὕτως.

i. e. περιυβρισθῆναι. Cf. *Π* 345, 559, *Τ* 26, *Χ* 256, 404, *Ω* 22, 54.

Verbum compositum legitur τ, 7:

ἐπεὶ οὐκέτι τοῖσι ϝεϝοίκει (arma)
οἷά ποτε Τροίηνδε κιὼν κατέλειπεν Ὀδυσσεύς,
ἀλλὰ κατῄκισται, ὅσσον πυρὸς ἵκετ' ἀυτμή.

At forma contracta κατῄκισται apud Homerum tolerari omnino nequit, quia verbum ubique est quadrisyllabum ἀϝεικίζω (ἀϝεικίζομαι), ut constanter legitur ἀϝεικής, ἀϝεικείη (αἴκεια non sine causa Elmsleius statuit Atticis reddi oportere pro αἰκία) ἀϝεικέλιος, ἀϝεικελίως. Non igitur de nihilo esse censeo quod codex Augustanus pro ὅσσον exhibeat ὅσον, sed hac lectione recepta corrigendum esse:

ἀλλὰ κατηϝείκισται, ὅσον πυρὸς ἵκετ' ἀυτμή.

Utut autem iudicabitur de corruptela loci σ, 26, hanc quidem certissimam esse arbitror emendationem.

σ, 88: ὣς φατο, τῷ δ' ἔτι μᾶλλον ὑπὸ τρόμος ἔλλαβε γυῖα.

Sermonis Homerici proprietas eam requirit structuram quam antiqui grammatici appellarunt σχῆμα καθ' ὅλον καὶ μέρος. Iniuria igitur editores (praeter la Roche, ut admonet me Naberus) spreverunt codicis Veneti lectionem:

ὣς φατο, τὸν δ' ἔτι μᾶλλον κτέ.

Α 362 *τί δέ σε φρένας ἵκετο πένθος*, *Δ* 526, alibi: *τὸν δὲ ακότος ὄσσ' ἐκάλυψεν*, *Η* 215 *Τρῶας δὲ τρόμος αἰνὸς ὑπήλυθε γυῖα ϝέκαστον*, *Ω* 170 *τὸν δὲ τρόμος ἔλλαβε γυῖα*, cett. Vitiosus est et *κακόμετρος* Iliad. *Θ* vs. 452:

σφῶιν δὲ πρίν περ τρόμος ἔλλαβε φαίδιμα γυῖα

quem corrigere quidem nequeo, sed non dubito quin primitus ab initio fuerit *σφῶι δὲ*.

τ 83 Ulysses ad ancillam:

μή πώς τοι δέσποινα κοτεσσαμένη χαλεπήνῃ
ἢ Ὀδυσεὺς ἔλθῃ· ἔτι γὰρ καὶ ἔλπιδος αἶσα.

Codd. variant inter *ἔλθῃ* et *ἔλθοι*. Verum videtur *ἐλθών*, ut cogitando suppleamus *κοτεσσάμενος χαλεπήνῃ*.

τ, 262:

ὦ γύναι αἰδοίη Λαερτιάδεω Ὀδυσῆος,
μηκέτι νῦν χρόα καλὸν ἐναίρεο μηδέ τι θυμὸν
τῆκε πόσιν γοόωσα, νεμεσσῶμαί γε μὲν οὐδέν·
καὶ γὰρ τίς τ' ἀλλοῖον ὀδύρεται ἄνδρ' ὀλέσασα
κουρίδιον, τῷ τέκνα τέκῃ φιλότητι μιγεῖσα.
[*ἢ Ὀδυσῆ' ὅν φασι θεοῖς ἐναλίγκιον εἶναι*].

Ultimus versus non videtur genuinus. Nam non modo otiosus est (cf. Il. *Ε* 638 sqq.), sed etiam offendit *φασί* in ore eius, qui modo (185 sqq.) Penelopae narravit se aliquando hospitio excepisse Ulyssem, eiusque tam probe meminerat ut ipse viri vestimenta et ornamenta accuratissime describeret 225 sqq. *Φασί* aptum est, ubi agitur de eo quem ipse numquam videris. Il. *Δ* 374 sq.

ὣς φάσαν οἵ ϝε ϝίδοντο πονεύμενον· οὐ γὰρ ἔγωγε
ἤντησ' οὐδὲ ϝίδον· περὶ δ' ἄλλων φασὶ γενέσθαι.

τ, 312:

ἀλλά μοι ὧδ' ἀνὰ θυμὸν ὀΐεται ὡς ἔσεταί περ,
ἀλλ' Ὀδυσεὺς ἔτι ϝοῖκον ἐλεύσεται κτλ.

Immo vero:

ἀλλά μοι ὧδ' ἄρα θυμὸς ὀΐεται κτέ.

ut est ι, 213:

αὐτίκα γάρ μοι ὀΐσατο θυμὸς ἀγήνωρ

et κ, 248:

γόον δ' ὠίετο θυμός.

Impersonaliter nemo graecorum hoc verbo usus est.

τ, 377: ἐπεί μοι ὀρώρεται ἔνδοθι θυμὸς κήδεσιν

et mox 524:

ὥς καὶ ἐμοὶ δίχα θυμὸς ὀρώρεται ἔνθα καὶ ἔνθα.

Utrobique Nauckius ut suspectum notavit ὀρώρεται pro ὄρωρε. Sed tertius accedit locus Iliadis *N* 271:

ὁππότε νεῖκος ὀρώρηται πολέμοιο.

Quare fortasse praestat a mirabili forma abstinere manum, licet illic ὀρίνεται, hic ὀρίνηται reponendum esse facile crederes. Cf. *B* 142, *Γ* 395, *Δ* 28, *Λ* 804, *N* 481, *T* 272, Od. ρ 47, σ 75, υ 9, ω 318, cett.

τ, 510:

καὶ γὰρ δὴ κοίτοιο τάχ' ἔσσεται ἡδέος ὥρη

Citatur ex editione Florentina elegantior verborum ordo ἡδέος ἔσσεται, quo adscito poetae reddi potest Aeolica litera:

καὶ γὰρ δὴ κοίτου τάχα ϝηδέος ἔσσεται ὥρη.

υ, 377: οὐδέ τι ϝέργων ἔμπαιον οὐδὲ βίης.

Suspectum ἔμπαιον correpta diphthongo. Transposuerim:

οὐδ' ἔμπαιον ϝέργων οὐδὲ βίης.

φ, 159:

αὐτὰρ ἐπὴν τόξου πειρήσεται ἠδὲ ἴδηται,
ἄλλην δή τιν' ἔπειτα Ἀχαιϊάδων ἐυπέπλων
μνάσθω ἐϝέδνοισι διζήμενος.

Sensu cassa sunt verba *ἠδὲ ἴδηται*. Sententia aliquid postulat, unde appareat rem frustra tentari. Longius distat quod statim cogitanti se offert:

αὐτὰρ ἐπὴν τόξου πειρήσεται, οὐδὲ τανύσσῃ,

nec tamen quidquam reperio, quod sententiae aeque satisfaciat. Quaerant alii, ita tamen ut caveant a suspicando *ἠδὲ λίπηται*, quo verbo Homerus non utitur sensu metaphorico.

φ, 263:

ἀλλ' ἄγε, ϝοινοχόος μὲν ἐπαρξάσθω δεπάεσσιν,
ὄφρα σπείσαντες καταθείομεν ἀγκύλα τόξα,

Absurde ultima verba adduntur ab Antinoo qui iam vs. 259 sq. iusserat:

τίς δέ κε τόξα τιταίνοιτ'; ἀλλὰ ϝέκηλοι
κάτθετε.

Non enim is hercle hoc volebat, procos primum *libare*, deinde *deponere arcum*, sed primum *ponere arcum*, deinde *libare*, tum *abire domum*, ut opinor. Quare non exputo quid aliud poeta dicere potuerit quam hoc:

ὄφρα σπείσαντες κατακείομεν (οἴκαδ' ἰόντες),

ut totidem verbis scriptum exstat loco simili Od. σ, 418 sq. *En manifestum exemplum veteris lacunae expletae a librariis.* Quare haud scio an locis supra tractatis ζ 182 et φ 159 idem accidisse statuendum sit. Cf. ad ω, 227. Odyssea aliquanto corruptior ad nostram pervenit aetatem quam vulgo creditur.

χ, 183:

Τῇ ἑτέρῃ μὲν χειρὶ φέρων καλὴν τρυφάλειαν,
Τῇ δ' ἑτέρῃ σάκος εὐρὺ γέρον πεπαλαγμένον ἄζῃ,
Λαέρτεω ἥρωος, ὃ κουρίζων φορέεσκεν·
δὴ τότε γ' ἤδη κεῖτο, ῥαφαὶ δ' ἐλέλυντο ἱμάντων.

Languet ἤδη, ubi potius addendum fuerat πάλαι et insto debilius dictum videtur nudum κεῖτο. Certe magis mihi quidem placeret:

δή τότ' ἀκηδὲς ἔκειτο, ῥαφαὶ δ' ἐλέλυντο ἱμάντων.

Sic τ, 17 de armis:

ὄφρα κεν ἐς θάλαμον καταθείομαι ἔντεα πατρὸς
καλά, τά μοι κατὰ ϝοῖκον ἀκηδέα κάπνος ἀμέρδει.

Sic ζ 26:

ϝείματα μέν τοι κεῖται ἀκηδέα σιγαλόεντα

et ω 185: σώματ' ἀκηδέα κεῖται.

Ad loci compositionem cf. Od. ρ, 294 sqq. de cane Argo:

τὸν δὲ πάροιθεν ἀγίνεσκον νέοι ἄνδρες
αἶγας ἐπ' ἀγροτέρας ἠδὲ πρόκας ἠδὲ λαγωούς,
δὴ τότε κεῖτ' ἀπόθεστος ἀποιχομένοιο ϝάνακτος.

Cf. Il. E 136. Unde apparet in sententiis coordinatis non necessarium esse additum huic formulae γε, etsi frequentius addi concedam. Cf. Λ 107, Y 44, N 441, Od. ν 92, ο 228, ρ 301.

χ 174:

ἐς θάλαμον βαλέειν, σανίδας δ' ἐκδῆσαι ὄπισθεν.

Quae possit esse vis praepositionis non exputo. Conieci:

σανίδας δ' ἐὺ δῆσαι ὄπισθεν.

Ceterum sine exemplo dictum videtur δῆσαι de claudenda ianua. Sed κλῆσαι, de quo reponendo aliquis cogitaverit, pugnaret cum usu Homerico, qui requireret κλῆισαι. Poeta quidem promisce usurpat ῆια et ῆα, sed κλῆς et κλήω nusquam apud eum reperiuntur.

ω, 227 de Laerte dicitur:

περὶ δὲ κνήμησι βοείας
κνημῖδας ῥαπτὰς δέδετο, γραπτῦς ἀλεείνων
χειρῶδας ἐπὶ χερσὶ βάτων ἕνεκ'· αὐτὰρ ὕπερθεν
αἰγείην κυνέην κεφαλῇ ἔχε, πένθος ἀέξων.
τὸν δ' ὡς οὖν ἐνόησε πολύτλας δῖος Ὀδυσσεὺς
γήραϊ τειρόμενον, μέγα δὲ φρεσὶ πένθος ἔχοντα,

cadit in oculos, quam inepte vel potius ridicule haec Laertis descriptio terminetur verbis *πένθος ἀείξων*. Quasi vero senex propter gravem luctum gestaret pileum! Verba depravata quin sint punctum temporis non dubito. Quid auctor dederit certa quidem emendatione haud facile restituas. Sed tamen a sententia non longe aberrare eum qui coniecerit *θάλπος ἀλέξων*, *aestum arcens* (a capite calvo), documento sunt quae praecedunt:

κνημῖδας — γραπτῆς ἀλεείνων
χειρῖδάς τ' — βατῶν ἕνεκα.

Πένθος procul dubio fluxit e vs. 232.

ω, 273: *καί ϝοι δῶρα πόρον ξεινήια, οἷα ϝεϝοίκει.*

Peccat hic versus contra sermonem Homericum, in quo *ξεινήιον* constanter est substantivum (Att. *ξένιον*), neque omnino apud scriptores Graecos adiectivum *ξεινήιος* usquam repertum est. Cl. vs. 283 intelleges poetam dedisse:

καί ϝοι πολλὰ πόρον ξεινήια, οἷα ϝεϝοίκει.

Δῶρα procul dubio glossema est adscriptum ex vs. 283. Cf. Hesych. *ξένια*: — *δῶρα*. Nostrorum librorum errorem esse vix dubitabis.

ω, 546:
ὅρκια δ' αὖ κατόπισθε μετ' ἀμφοτέροισιν ἔθηκε
Παλλὰς Ἀθηναίη.

Merito suspectum Nauckio adv. *κατόπισθεν*. Nam quod sententia admittit *in posterum*, Homero non sic dicitur sed *ὀπίσω*. Legendum suspicor:

ὅρκια δ' αὖ τότε πιϛὰ μετ' ἀμφοτέροισιν ἔθηκε κτλ.

Cf. supra 483:

ὅρκια πιϛὰ ταμόντες ὃ μὲν βασιλευέτω αἰεί.

Vid. *B* 124, *Γ* 73, 94, 245, 252, 269, 280, 323, cett.

Claudant harum observationum agmen disquisitiones quae-

dam grammaticae, quarum primam institui circa usum vocabulorum synonymorum *ΒΡΟΤΟΣ* et *ΘΝΗΤΟΣ* apud Homerum.

Od. γ, 1 sqq.:

Ἠέλιος δ' ἀνόρουσε λιπὼν περικαλλέα λίμνην,
οὐρανὸν ἐς πολύχαλκον, ἵν' ἀθανάτοισι φαείνοι
καὶ θνητοῖσι βροτοῖσιν ἐπὶ ζείδωρον ἄρουραν.

η, 210:

οὐ γὰρ ἔγωγε
ἀθανάτοισι ϝέϝοικα, τοὶ οὐρανὸν εὐρὺν ἔχουσιν
οὐ δέμας οὐδὲ φυήν, ἀλλὰ θνητοῖσι βροτοῖσιν.

μ, 386:

ἠέλι' ἦ τοι μὲν σὺ μετ' ἀθανάτοισι φάεινε
καὶ θνητοῖσι βροτοῖσιν ἐπὶ ζείδωρον ἄρουραν.

Ex tribus his locis (quibus compara Hymn. VI, 20) apparet Odysseae auctorem iam non amplius respexisse primitivam vocabuli *βροτός* potestatem, quippe nati ex *μορτός*, neque igitur significatione diversi a *θνητός*. Iungit enim *θνητοῖσι βροτοῖσι* prorsus eodem modo quo Od. γ, 114, alibi *καταθνητῶν ἀνθρώπων*, ita ut iam prorsus nihil intersit inter *βροτός* et *ἄνθρωπος*. Non magis propriam vocabuli vim perspexit aut certe respexit is qui panxit locum Iliadis Σ, 361 sqq.:

αἰνότατε Κρονίδη, ποῖον τὸν μῦθον ἔϝειπες;
καὶ μὲν δή πού τις μέλλει βροτὸς ἀνδρὶ τελέσσαι,
ὅσπερ θνητός τ' ἐςι καὶ οὐ τόσα μήδεα ϝοῖδεν.

quo lecto aliquis cavebit a comparando cum locis illis ex Odyssea allatis *νεκροὺς τεθνηῶτας* similesque apud Homerum abundantias. Neque, opinor, respexit is, qui ibidem 539 de bellatoribus a Vulcano in scuto Achillis effictis cecinit:

ὡμίλευν δ' ὡςε ζωοὶ βροτοὶ ἠδ' ἐμάχοντο

vel Il. Ψ, 331: *ἤ τευ σῶμα βροτοῖο πάλαι κατατεθνηῶτος*

vel Il. Ω, 43, ubi est de leone:

ὅς τ' ἐπεὶ ἂρ μεγάλῃ τε βίῃ καὶ ἀγήνορι θυμῷ
ϝείξας εἶσ' ἐπὶ μῆλα, βροτῶν ἵνα δαῖτα λάβῃσιν.

Ex his similibusque locis si non constaret *ΒΡΟΤΟΣ* apud Homerum prorsus idem valere quod *ἄνθρωπος*, dubitari posset de locis hisce:

Il. *T* 22, ubi sic Achilles ad matrem:

μῆτερ ἐμή, τὰ μὲν ὅπλα θεὸς πόρεν οἳ ἐπιϝεικὲς
ϝέργ' ἔμεν ἀθανάτων, μηδὲ βροτὸν ἄνδρα τελέσσαι.

Σ, 84:

τὰ μὲν (τεύχεα) Πηλῆι θεοὶ δόσαν ἀγλαὰ δῶρα
ἤματι τῷ ὅτε σε βροτοῦ ἀνέρος ἔμβαλον εὐνῇ.

Φ, 379:

οὐ γὰρ ἔοικεν
ἀθάνατον θεὸν ὧδε βροτοὺς ἀλαπαζέμεν ἄντην.

Attamen vel his ipsis locis poetam usurpantem *βροτός* magis *humanitatis* quam *mortalitatis* notionem premere probabile fit comparantibus locos hosce:

Ω, 60:

αὐτὰρ Ἀχιλλεύς ἐςι θεᾶς γόνος, ἣν ἐγὼ αὐτὴ
θρέψα τε καὶ ἀτίτηλα καὶ ἀνδρὶ πόρον παράκοιτιν
Πηλέι, ὃς περὶ κῆρι φίλος γένετ' ἀθανάτοισιν.

B, 821:

Ἴδης ἐν κνημοῖσι θεὰ βροτῷ εὐνηθεῖσα.

Ω, 67:

ἀλλὰ καὶ Ἕκτωρ
φίλτατος ἔσκε θεοῖσι βροτῶν οἳ ἐν Ἰλίῳ εἰσίν.

Z, 446:

Ζεῦ πάτερ, ἦ ῥά τις ἐςι βροτῶν ἐπ' ἀπείρονα γαῖαν,
ὅς τις ἔτ' ἀθανάτοισι νόον καὶ μῆτιν ἐνίψει.

Od. *α* 66:

ὃς περὶ μὲν νόον ἐςι βροτῶν, περὶ δ' ἱρὰ θεοῖσιν
ἀθανάτοισιν ἔδωκε τοὶ οὐρανὸν εὐρὺν ἔχουσιν.

Nempe frequentissimo poetarum epicorum usu deorum hominumque epitheta *ἀθάνατος* et *βροτός* idem passa esse videntur, quod plurimis epithetis Homericis accidisse animadvertimus, ut sensim aliquid amitterent ex vi primitiva. Deos

igitur significaturi sine discrimine dicere coeperunt *θεοί* sive *θεοὶ ἀθάνατοι* (vide v. c. Il. *E*, 442, ubi inter se opponuntur *ἀθάνατοι θεοί* et *χάμαι ἐρχόμενοι ἄνθρωποι*), sive *ἀθάνατοι*, homines autem *ἄνδρες*, sive *βροτοὶ ἀνέρες* sive *βροτοί*, vix amplius cogitantes immortalem illorum mortalemve horum conditionem. Pellucida tamen adiectivi *ἀθάνατος* natura effecit, ut vera eius notio non posset ita obscurari, ut notionem *τοῦ ΒΡΟΤΟΣ* obscuratam esse vidimus v. c. loco Iliadis *Σ* 361 sqq.

Ad hanc lucem iam nemo mirabitur poetam *ἀσπίδα ἀνδρομήκη* Il. *Λ* 32, alibi appellare potuisse *ἀμφιβρότην*.

Observatione quoque dignum est oppositum vocabulum *ἄμβροτος* rariuscule ab Homero usurpari *de ipsis dis immortalibus*, qui sexcenties audiunt *ἀθάνατοι*, sed plerumque adhiberi de rebus *non humanis*, sed *divinis* vel *a dis profectis*, velut *αἷμα*, *δῶρα*, *τεύχεα*, *ϝείματα*, *κρήδεμνον*, *ἑῖσον*, *νύξ*, *ἔλαιον*. Di ipsi sic dicuntur Il. *X*, 9 (quo unico loco opponitur *θνητός*), *Y*, 358, *Ω*, 460 et Od. *ω*, 445. Loco Iliadis *Π*, 866:

τὸν δ' ἔκφερον ὠκέες ἵπποι
ἄμβροτοι, οὓς Πηλῆι θεοὶ δόσαν ἀγλαὰ δῶρα,

ita vocantur equi Achillis, qui alibi audiunt *ἀθάνατοι* *P*, 445 et *Π*, 154. Etiam hoc notandum *βροτός non usurpari nisi genere masculino.*

Ut nullus igitur exstat in carminibus Homericis locus, unde sine ulla controversia confici potest poetam usurpantem vocabulum *ΒΡΟΤΟΣ* diserte premere voluisse *mortalem hominis conditionem*, ita *ΘΝΗΤΟΣ* saepissime ita ponitur ut necessario urgenda sit propria vocabuli potestas.

Π, 622: *θνητὸς δέ νυ καὶ σὺ τέτυξαι.*

Π, 441: *ἄνδρα θνητὸν ἐόντα, πάλαι πεπρωμένον αἴσῃ.*

P, 443: *ἆ δειλώ, τί σφῶι δόμεν Πηλῆι ϝάνακτι*
θνητῷ, ὑμεῖς δ' ἑῖσον ἀγήρω τ' ἀθανάτω τε.

Σ, 362: *βροτὸς — — —*
ὅς περ θνητός τ' ἐῖσι.

Φ, 567:

καὶ γάρ θην τούτῳ τρωτὸς χρὼς ὀξέϊ χαλκῷ
ἓν δὲ ἴα (μία?) ψυχή, θνητὸν δέ ϝέφασ' ἄνθρωπον.

Σ, 86:

αἴθ' ὄφελες σὺ μὲν αὖθι μετ' ἀθανάτῃς ἁλίῃσιν
ναίειν, Πηλεὺς δὲ θνητὴν ἀγαγέσθαι ἄκοιτιν.

His adde tres locos unde hanc disquisitionem orsus sum, neque errabis in interpretandis locis *K*, 402, *P*, 76, *M*, 242, *Ξ* 199, *Σ*, 404, *N*, 321, *Π*, 154, *X*, 8, Od. *ε*, 212, *ω*, 64.

Saepius quidem *θνητός* est hominum epitheton ornans. Habemus enim *ἄνδρες θνητοί* *K*, 402, *Y*, 41, Od. *κ*, 402, *π*, 196, alibi *θνητοί* s. *καταθνητοὶ ἄνθρωποι* *A*, 338, *Y*, 204, Od. *α*, 219, *ε*, 32, *η*, 247, *ι*, 521, alibi. Veruntamen bene notandum *rarissime apud Homerum ΘΝΗΤΟΣ reperiri absolute positum sine substantivo,* quemadmodum plerumque adhibetur *ΒΡΟΤΟΣ*. Tres tantum sunt loci:

A, 573:

ἦ δὴ λοίγια ϝέργα τάδ' ἔσσεται οὐδ' ἔτ' ἀνεκτά,
εἰ δὴ σφῷ ἕνεκα θνητῶν ἐριδαίνετον ὧδε.

Od. *τ*, 592:

ἐπὶ γάρ τοι ἑκάεργῳ μοῖραν ἔθηκαν
ἀθάνατοι θνητοῖσιν ἐπὶ ζείδωρον ἄρουραν.

ε, 212:

ἐπεὶ οὔπως οὐδὲ ϝέϝοικε
θνητὰς ἀθανάτῃσι δέμας καὶ ϝεῖδος ἐρίζειν.

et vel his ipsis locis neminem latebit vocabulum vi usurpari aliquantum diversa a notione quam poeta tribuit vocabulo *ΒΡΟΤΟΣ*, ubi cecinit v. a. de leone:

ὅς τ' ἐπεὶ ἄρ μεγάλῃ τε βίῃ καὶ ἀγήνορι θυμῷ
ϝείξας εἶσ' ἐπὶ μῆλα, βροτῶν ἵνα δαῖτα λάβῃσιν.

Sensim vero post Homerum *θνητοί* a Graecis in poetico praesertim sermone prorsus eadem vi dici coeptum est qua *βροτοί* apud Homerum et *mortales* apud Latinos, i. e. pro *ἄνθρωποι* et *homines*.

ΣΩΣ ET COGNATA VOCABULA.

Forma contracta ΣΩΣ hodie sexies legitur apud Homerum semel requirente metro. Locus est Il. *X*, 331 sq.:

Ἕκτορ, ἀτάρ που ἔφης Πατροκλῆ' ἐξεναρίζων
σῶς ἔσσεσθ' κτλ.

Tribus locis legitur in fine hexametri *N*, 773, Od. ε, 505, χ, 28:

νῦν μοι σῶς αἰπὺς ὄλεθρος.

ubi ante caesuram bucolicam metrum praefert:

νῦν μοι σόος αἰπὺς ὄλεθρος.

Duo reliqui loci sunt Od. ο, 42 = π, 131:

οὕνεκα ϝοι (μοι) σῶς ἐσσὶ καὶ ἐκ Πύλου εἰλήλουθας,

ubi auribus quoque gratior est forma aperta, quae apud Homerum plurimis locis servata est, iubente plerumque metri ratione. Formae *ΣΟΟΣ*, *ΣΟΗ*, *ΣΟΟΝ*, *ΣΟΟΙ*, *ΣΟΑ* exstant Il. *A*, 117, 344, *E*, 531, *Θ*, 246, *H*, 310, *O*, 563, 497, *Π*, 252, *P*, 367, *Ω*, 382, Od. *δ*, 98, *ν*, 364.

Non tamen *ΣΟΟΣ*, sed *ΣΑΟΣ*, fuisse adiectivi formam antiquissimam, demonstrat cum comparativus, cuius unicum exemplum legitur Il. *A*, 32:

ἀλλ' ἴθι, μή μ' ἐρέθιζε σαώτερος ὥς κε νέηαι,

tum verbum *ΣΑΟΩ* (*ΣΩΩ*) et nomina *ΣΑΟΦΡΩΝ* et *ΣΑΟΦΡΟΣΥΝΗ*. Qui positivus *ΣΑΟΣ* utrum Homero reddendus sit necne aliorum iudicio malo permittere, hoc unum monens *σάα* non esse *κακοφωνότερον* quam *ἀγλαά*, nec *σάας* quam *ἀγοράασθε*, alia permulta apud poetam.

Verbum *σώζω* ut ab Homerica lingua alienum optime Nauckius expulit ex Odyssea ε, 490:

σπέρμα πυρὸς σώζων, ἵνα μήποθεν ἄλλοθεν αὖη

corrigens *σώων*. Perperam vero editur Il. *I*, 393:

ἢν γὰρ δή με σόωσι θεοὶ καὶ ϝοίκαδ' ἵκωμαι.

Obtemperandum enim fuerat Apioni egregie corrigenti:

ἢν γὰρ δή με σαῶσι κτέ.

Non melius ibidem 424 scribitur:

ἤ κέ σφιν νῆάς τε σόῃ καὶ λαὸν Ἀχαιῶν.

In codice Veneto est *σοῷ*, sed genuina lectio videtur *σαοῖ* (= *σαόῃ*), ut *μισθοῖ* (= *μισθόῃ*).

Ibidem 681 editum est:

ὅππως κεν νῆάς τε σόῃς καὶ λαὸν Ἀχαιῶν,

quum Aristarchus teste Schol. scriberet *σάῳς* vel *σαῷς*. Equidem verum esse iudico *σαοῖς* (*σαόῃς*), ut *μισθοῖς* (*μισθόῃς*).

Imperfectum *σάου* pro *σάω* Cobetus Homero iam reddidit Il. *Π*, 363 et Imperativum *σάου* pro *σάω*, Od. *ν*, 230 et *ρ*, 595 in Mnemosyne a. 1874, pag. 356.

ΝΗΔΥΜΟΣ an *ΗΔΥΜΟΣ*?

Nota est omnibus Buttmanni in Lexilogo I, p. 169 sqq. disputatio, quae plerisque criticis ita persuasit, ut hodie ubique forma *ἥδυμος* (*ϝήδυμος*) alteri substituta sit. Veterum de ea testimonia more suo diligentissime composuit J. la Roche, *die Homerische textskritik im Alterthum*, p. 315 sq, prope finem suae expositionis haec scribens: *Dass keine einzige stelle gegen die schreibweise ἥδυμος spricht hat Buttmann erwiesen.* Attamen unus est Odysseae locus, quem valde miror nec Buttmanno nec, quod sciam, alii cuiquam creasse molestiam. Legitur *ν*, 79 sqq:

καὶ τῷ νήδυμος ὕπνος ἐπὶ βλεφάροισιν ἔπιπτεν
νήγρετος ἥδιϛος, θανάτῳ ἄγχιϛα ϝεϝοικώς.

Editur ibi hodie ut ceteris locis contra codicum auctoritatem *ἥδυμος*, licet sit me iudice meridiana luce clarius eius auctorem ita canere non potuisse, quippe qui in versu sequenti somnum *ἥδιϛον* vocaverit.

Alia difficultas, quae praeteriisse videtur eruditos, haec est quod forma *ϝήδυμος* peccat contra analogiam Graeci sermonis. Quippe nullum adiectivum (non compositum) termi-

natur in $\overline{\upsilon\mu o\varsigma}$, praeter *ἀμφίδυμος*, *δίδυμος*, *τρίδυμος*, *τετράδυμος*, *ἑπτάδυμος*, similiaque ducta a numeralibus, sed a *ϝῆδος* formari debuerat *ϝήδιμος*, ut *κάλλιμος* a *κάλλος*, *αἴσιμος* ab *αἶσα*, *νόμιμος* a *νόμος*, *νόςιμος* a *νόςος*, *κύδιμος* a *κῦδος*, *βρώσιμος*, *πτώσιμος*, *λεύσιμος*, alia quam plurima.

Peritiores igitur rogatos velim, ut afferant, quibus hos scrupulos animo meo evellere possim. Quod donec aliquis fecerit, liceat mihi retinere obscurissimam librorum omnium lectionem *νήδυμος*.

ΕΙCA, cett.

Pro hac forma explicatu valde difficili Vollgraffius meus in dissertatione Academica inscripta *Studia palaeographica*, Leidae 1871, pag. 33 sq., ubique substituendam proposuit notam formam Atticam *ἴσα*. Quae suspicio, licet mihi quoque Homerum legenti saepius se obtulerit, tamen num probari possit, valde dubito propter formas *ἕσας* (ξ 280) et *ἕσασα* (*κ* 361), pro quibus nemo in animum inducat reponere *ἴσας* et *ἴσασα*. Quare, si quid mutandum, potius inclino in eam partem, ut duplicata litera sibilanti, pro *εἶσα* (*ἀν-ἐφ-καθ-εῖσα*) rescribendum suspicer *ἕσσα* cett. Loco Odysseae ξ 295 libri habent:

ἐς Λιβύην μ' ἐπὶ νηὸς ἐέσσατο (vel *ἐέσσατο*) *πον-*
[*τοπόροιο.*

Sed memorantur in Scholiis Zenodoti lectio *ἐφείσατο* et Rhiani *ἐφέσσατο*, quarum hanc bene recepit Nauckius, qui *ἔσσον* edidit pro *εἶσον* Od. *η*, 163, sed *εἶσε(ν)* retinuit ib. 169, *α*, 180 ceterisque locis omnibus.

ΠΥΡΝΟΝ.

Hoc vocabulum Od. *ο*, 311, *ρ*, 12 et 362 constanter scri-

bitur *παροξυτόνως πύρνον* et *πύρνα*, quem accentum vitiosum esse (quam observationem debeo Nabero) inde apparet, quod ductum a *πυρός* necessario habet vocalem natura longam. Non tamen scripserim *πῦρνον* et *πῦρνα*, sed *ὀξυτόνως πυρνόν* et *πυρνά* ad analogiam adiectivorum *βαρυτόνων* in *ος*, quae syncopen passa sunt, velut ex *νεόγονος* fit *νεογνός*, ex *Τρώιος Τρῳός*, alia.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den MEI 1875.

Tegenwoordig de heeren: W. MOLL, onder-voorzitter, C. LEEMANS, J. DE WAL, W. G. BRILL, L. A. J. W. SLOET, J. H. SCHOLTEN, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., G. MEES AZ., J. E. GOUDSMIT, D. HARTING, S. A. NABER, H. KERN, J. P. SIX, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, R. VAN BONEVAL FAURE, J. P. N. LAND en J. C. G. BOOT, secretaris.

Wordt gelezen een brief van den Minister van binnenlandsche zaken in dato 29 April ll. inhoudende kennisgeving dat door Z. M. den Koning bekrachtigd zijn de benoemingen van de heeren M. F. A. G. Campbell en P. de Jong tot gewone, J. F. J. Heremans te Gent en J. C. Blunthschli te Heidelberg tot buitenlandsche leden en van de heeren C. W. Opzoomer en W. Moll tot voorzitter en onder-voorzitter der afdeeling gedurende dit Akademiejaar.

De voorzitter noodigt den secretaris uit om de heeren Campbell en de Jong binnen te leiden. Zij nemen zitting en worden door den voorzitter verwelkomd en opgewekt tot deelneming aan de werkzaamheden.

De secretaris leest daarop het proces-verbaal der vorige vergadering, dat goedgekeurd wordt, en deelt mede dat een aantal lithographiën van Kawi-inscriptiën door de Directie van het Bataviaasch genootschap en een eeuwigdurende al-

manak van den heer A. B. Cohen Stuart door den maker ten geschenke is gezonden.

Vervolgens leest de heer Leemans eene bijdrage over het Romeinsche grafteeken van Dodewaard. De spreker handelt in de inleiding tot zijn stuk over de oorzaken der betrekkelijke armoede van onzen bodem aan overblijfselen der vroegste bewooners en aan Romeinsche gedenkteekenen, onder welke de Dodewaardsche steen, thans in 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden bewaard, eene voorname plaats inneemt. Na vermelding van hetgeen door G. Cuper, Hagenbuch, Hendrik Cannegieter en anderen tot bekendmaking van de voorstelling en van het opschrift is gedaan, beschrijft hij de voorstelling van het beeldwerk op het hoofd- en middelvak en deelt hij de inscriptie mede. De voorstelling wordt vervolgens met soortgelijke van andere monumenten uit de Rijnstreken vergeleken en een onderzoek ingesteld naar haren oorsprong en hare bedoeling.

Uit het gesprokene neemt de heer Goudsmit aanleiding om de als mogelijk aangenomen verklaring der letters T P I door *titulum poni iussit* te betwijfelen, welke door den spreker verdedigd wordt met de opmerking, dat ook wel TIT. P. I. gevonden wordt, dat geene andere verklaring toelaat.

Op een vraag van den heer Moll, of er meer andere voorwerpen van Romeinschen oorsprong te Dodewaard gevonden zijn, geeft de spreker een bevestigend antwoord.

De spreker verklaart zich bereid zijne bijdrage voor de Verslagen of ook voor de Verhandelingen af te staan. Zoowel om de plaat of platen, die daarbij te voegen zijn, als omdat in bijna twee jaren niets voor de werken in 4°. is aangeboden, geeft het bestnur de voorkeur aan de laatste bestemming en de voorzitter noodigt de heeren Boot, Naber en Borret uit om over de Verhandeling rapport uit te brengen.

Hierop wordt het woord verleend aan den heer Goudsmit, die verschillende plaatsen opgeeft, waar de tekst van het

vierde boek van Gaius door Studemunds uitgave naar het handschrift aanmerkelijk gewijzigd moet worden. Hij wijst op § 24, waar in de woorden *cum in ipsa lege non sit* door de vroegere uitgevers geen acht is geslagen op de letter R achter *cum*, terwijl toch *res*, wat daarmede bedoeld wordt, voor den zin noodig is; op § 28, waar Dirksen's gissing *lege censoria* door het handschrift volkomen bevestigd wordt; op § 54, waar de tot nu toe heerschende lezing, die niet te verklaren is, door het duidelijke: *velut talis:* QUANTAM PARTEM PARET IN EO FUNDO, QUO DE AGITUR, ACTORIS ESSE wordt vervangen; op § 60, waar niet staat: *initio res, de qua agitur, demonstretur, tum designetur*, maar: *initio res, de qua agitur, demonstratorio modo designetur*, waarmede de strijd over het verschil tusschen *demonstratio* en *designatio* ophoudt, en een nieuw latijnsch woord *demonstratorius* gewonnen wordt; op § 84, waar tegen het einde eene geheel andere lezing als de gewone voor den dag is gekomen, namelijk: *quanquam et ille, cui mandatum, plerumque satisdare debet, quia saepe mandatum* etc.; op § 153, waar Gaius met § 5 Inst. *de interdictis* eensluidend is; op § 163, waar het slot aldus gelezen moet worden: *sed alio iure utimur; et recte; potius enim, ut per modestiorem actionem litiget, arbitrum quisque petit, quam quia confitetur;* eindelijk op § 170, waar de uitdrukking *interdicta secundaria* gevonden en verklaard wordt en waar van *vis ex conventu* sprake is.

Om het vergevorderde uur kan het medegedeelde niet in discussie komen. Daar het afzonderlijk uitgegeven zal worden, meent de spreker het evenmin als zijne vroegere bijdrage voor de Verslagen te mogen afstaan.

Een voorstel van den heer Goudsmit om de volgende vergadering uithoofde van de Leidsche feesten op een anderen dag dan 14 Juni te bepalen wordt door de heeren Boot en Leemans bestreden en bij stemming verworpen.

Daarop sluit de voorzitter deze vergadering.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den JUNI 1875.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS, W. G. BRILL, J. DE WAL, J. DIRKS, W. J. KNOOP, W. C. MEES, W. J. A. JONCKBLOET, S. A. NABER, TH. BORRET, S. HOEKSTRA BZ., B. D. H. TELLEGEN, E. VERWIJS, J. G. DE HOOP SCHEFFER, J. P. N. LAND, P. DE JONG, M. F. A. G. CAMPBELL en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris leest brieven van de heeren J. F. J. Heremans te Gent en J. C. Bluntschli te Heidelberg, waarbij zij verklaren dankbaar voor de eer hun bewezen het buitenlandsch lidmaatschap der Akademie te aanvaarden; een brief van den heer Leemans, als gedelegeerde van het bestuur van 't congres der Americanisten, waarvan de eerste bijeenkomst van 19 tot 22 Juli e.k. te Nancy zal plaats hebben, met een exemplaar van de statuten; een brief van het Ministerie van binnenlandsche zaken, ten geleide van een fac-simile van een schrijven van den Portugeeschen reiziger M. Godinho de Eredia, waarop Portugal de aanspraak grondt Australië vóór de Hollanders ontdekt te hebben; en biedt voor de verzameling van drukwerken aan een exemplaar van de Leeuwarder courant van 16 Mei l.l., aan de afdeeling

gezonden door den ongenoemden schrijver van de daarin voorkomende *Historische mengelingen.*

Op de vraag van den voorzitter of een der leden over den brief van den Portugees Eredia nu of later inlichting kan en wil geven, zegt de heer Brill dat het zijn voornemen is dat punt in eene Sectie-vergadering van het Utrechtsch genootschap van K. en W. te behandelen. Al het overige wordt aangenomen voor kennisgeving.

Vervolgens leest de heer Borret het verslag over de verhandeling van den heer Leemans over het Romeinsche grafteeken van Dodewaard. De commissie onderwerpt eenige opmerkingen aan het oordeel van den schrijver, en stelt voor het stuk met de daaraan toe te voegen platen in het achtste deel der Verhandelingen van de afdeeling op te nemen. De vergadering vereenigt zich met dat voorstel.

De heer Naber bekomt het woord om een punt nader toe te lichten, dat door een der leden ter sprake gebracht is, toen hij eenigen tijd geleden zijne gedachten over den oorsprong der Homerische gedichten had medegedeeld (zie *Versl. en Meded.*, N. R., D. V, blz. 11). Er werd aangetoond, dat het ijzer aan Homerus ongetwijfeld bekend was, en voor bijlen, ploegscharen en soortgelijke werktuigen gebruikt werd. De spreker geeft dit toe, maar beweert dat het ijzer van slechte qualiteit was, dat het te bros was, dat het smeden nog in zijne kindschheid was, het slijpen bijna ondoenlijk en het soldeeren geheel onbekend. Geen wonder dus dat men boven dat harde, maar weinig bruikbare metaal de voorkeur gaf aan het brons, bestaande uit één deel tin op negen deelen koper, dat men door langzame afkoeling voortreffelijk wist te harden. Zoo zijn, met uitzondering van een ijzeren knods, de wapenen der helden steeds van brons, en ook de goden bedienen zich van dit veel kostbaarder metaal. De spreker toont aan dat twee plaatsen, waar van een ijzeren pijlspits en van een ijzeren zwaard gesproken wordt, latere

toevoegsels zijn. In tegenstelling van hetgeen door Julius Beloch in de *Rivista di filologia* onlangs beweerd is, toont de heer Naber met cijfers aan dat er voor het gebruik van koper en ijzer tusschen Ilias en Odyssea geen noemenswaardig verschil bestaat.

Het gesprokene geeft aanleiding tot een paar opmerkingen van de heeren Leemans en Knoop, en wordt door den spreker niet aangeboden voor de Verslagen, maar wel de belofte gedaan dat de Homerische quaestie weldra in een meer uitgewerkt betoog door hem voor de werken der afdeeling zal behandeld worden.

De heer Dirks deelt iets mede tot verklaring van de ijzeren koe, die C. Schotanus in zijne jeugd in de pastorie te Britswerd, waar zijn vader in 't begin der zeventieude eeuw predikant was, verklaart gezien te hebben, en die naar zijn verhaal in de Beschrijvinge van Vrieslandt bl. 208, bij begrafenissen voor of achter 't lijk naar het kerkhof werd gesleept, in navolging van de voor de hervorming bestaande gewoonte om aan den priester voor zielmissen eene levende koe te vereeren. Het verhaal is in den Drentschen volksalmanak, in Buddingh's boek over het Westland en in J. van der Veen's Drentsch mosaik ter sprake gebracht. De spreker houdt het niet met den laatsgenoemden voor een sprookje, bestrijdt de phantasieën van Buddingh, en neemt de verklaring van S. G. in den Drentschen volksalmanak van 1844 aan, dat ijzeren vee eene fictie was om de verplichting tot praestatie van levend vee voor te stellen. Hij wijst op een Huizumer scheidingsactie van 1527, waarin *yser koyen* voorkomen.

De mededeeling geeft geen aanleiding tot discussie en zal elders geplaatst worden.

De heer Opzoomer vestigt de aandacht op het gemis van eene goede kritische uitgave van Shakespeare's tooneelstukken. Zonder iets te kort te doen aan de verdiensten van Collier

en van Delius, verklaart hij en toont met enkele voorbeelden aan, dat zij bij hunne uitgaven zich niet aan eene vaste methode gehouden hebben. Tot bewijs hoe het voorbijzien der ware uitlegging, hoe eenvoudig ook, tot slechte conjecturen verleidt, wijst hij op Delius' aanteekening op Othello's woorden (Act. V Sc. 1);

Man but a rush against Othello's breast,
And he retires.

De zin is duidelijk. Reeds uit *but* blijkt, dat *a rush* iets kleins en zwaks moet zijn. Het is dan ook niets anders dan eene rusch, eene bies, zooals in King lohn IV, 3:

a rush will be
A beam to hang thee on.

Delius echter neemt het voor a violent curse, en daar *to man* bij die opvatting niet meer *richten* kan beteekenen, lacht hem het denkbeeld toe *man* in *make* te veranderen, dat ongerijmd is.

De spreker deelt vervolgens zijne gissingen mede op een paar plaatsen uit de King John. Hij wil namelijk in Act. III Sc. 1. in de rede van Pandulphus:

It is religion that doth make vows kept;
But thou hast sworn' against religion
By what thou swear'st against the thing thou swear'st,
And mak'st an oath the surety for thy truth
Against an oath: the truth, thou art *unsure*
To swear, swears only not to be forsworn;
Else, what a mockery should it be to swear?
But thou dost swear only to be forsworn;
And most forsworn, to keep what thou dost swear.

de zin herstellen door deze eenvoudige veranderingen:

It is religion that doth make vows kept;
Buth thou hast sworn against religion,
And mak'st an oath the surety for thy truth
Against an oath. The truth, thou art *untrue*
By what thou swear'st against the thing thou swear'st.
Who swears swears only not to be forsworn, enz.

In de woorden van Act. V Sc. 4: Unthread the rude eye of rebellion, gaat het niet aan, zooals geschiedt, en door Delius verdedigd wordt, *eye* op te vatten als *het oog eener naald.* De spreker stelt als de ware lezing voor:

Unthread the rude *tie* of rebellion,

dat een gezonden zin oplevert. De *t* vóór *ie* (*ye*) is door de *d* van *rude* weggevallen *).

Geen der leden oppert eenig bezwaar tegen deze tekstkritiek.

De heer Leemans dient een voorstel in tot wijziging van het Reglement van Orde, strekkende om aan art. 1 deze bepaling toe te voegen:

»Wegens bijzondere omstandigheden kan de afdeeling in eene voorafgaande gewone vergadering tot verschikking op een' anderen dag besluiten."

Het voorstel wordt in handen van het Bestuur der afdeeling gesteld.

Van den heer B. F. Matthes is ingekomen ten geschenke voor de boekerij een exemplaar van zijn Boegineesch-Hollandsch woordenboek, uitgegeven voor rekening van 't Gouvernement, 1874, en van de daarbij behoorende Ethnographische Atlas, en de heer Dirks biedt aan een afdruk van zijne bijdrage getiteld: Médailles historiques en bois servant de disques au jeu de toccodille ou de trictac, uit de Revue belge de numismatique van 1875.

Hierop wordt de vergadering gesloten en verdaagd tot in de maand September.

---

*) Bij het afdrukken kreeg ik van den heer Opzoomer bericht, dat hij de verbetering van *eye* in *tie* later bevestigd heeft gevonden door Dr Al. Schmidt, die in zijn uitstekend Shakespears-Lexicon, waarvan nog maar het eerste deel verschenen is, bij het woord *eye* schrijft: »In John V, 4, 11: Unthread the rude *eye* of rebellion, it may be a misprint for *tye* l.l. *tie*."

Aant. van den secretaris.

VERSLAG DER COMMISSIE

BENOEMD TOT

HET BEOORDEELEN EENER VERHANDELING

VAN DEN HEER

Dr. C. LEEMANS.

In de jongst gehouden vergadering onzer Afdeeling werden ondergeteekenden in Commissie benoemd ter beoordeeling eener oudheidkundige verhandeling, die door ons geacht Medelid, Dr. C. Leemans, ter opneming in de werken der Akademie was aangeboden. Het onderwerp van dien uitvoerigen arbeid is de geschiedenis, beschrijving en verklaring van een grafteeken, dat voorheen in den kerktoren van het Geldersche dorp Dodewaard stond ingemetseld, en sedert eenige jaren in het Rijks Museum van Oudheden eene veiliger rustplaats heeft gevonden. Uwe Commissie heeft thans de eer verslag uittebrengen van het door haar ingesteld onderzoek.

De Dodewaardsche grafsteen had in zijne vroegere standplaats reeds in het laatst der zeventiende eeuw de aandacht van den beroemden Deventer Burgemeester Gijsbert Cuper getrokken, die het merkwaardig overblijfsel van den Romeinschen voortijd ook in het buitenland het eerst bekend maakte; waardoor later Poleno en Muratori het in hunne epigraphische verzamelingen opnamen en Hagenbuch en d'Orville er van gewaagden.

Vooral echter was het onze geleerde landgenoot Hendrik Cannegieter, die omtrent de helft der vorige eeuw in zijn

Monumentum Dodewerdense expositum eene uitgewerkte, van veel degelijke kennis en belezenheid getuigende, verklaring van dit gedenkteeken gaf, en gevolgd werd door een aantal schrijvers tot op onze dagen, die uit verschillende oogpunten en met zeer uiteenloopende verdiensten het Dodewaardsche grafteeken hebben besproken. Ons geacht medelid geeft van den arbeid zijner voorgangers, vooral van die van Cuper en Cannegieter een kritisch overzigt, en laat de literarische geschiedenis van het monument voorafgaan door eenige zeer lezenswaardige opmerkingen over de oorzaken en toestanden, die de schaarschheid of het geheel verdwijnen van overblijfselen uit het Romeinsch tijdperk op onzen vaderlandschen bodem kunnen ophelderen.

Aanleiding tot een vernieuwd onderzoek en verklaring van den Dodewaardschen grafsteen vond de schrijver der aangeboden verhandeling in de zeer gebrekkige afbeeldingen, waarin deze vroeger ter kennis van het publiek was gebragt en de in menig opzigt onnaauwkeurige verklaringen, die er van zijn gegeven. Zelfs aan geleerden als Cuper en Cannegieter was het, wegens de plaatsing van den steen op eene aanmerkelijke hoogte in den Dodewaardsche toren, niet gelukt om door eigen onderzoek zich omtrent menige bijzonderheid te vergewissen, en hadden zij dus naar hoogst onvolledige afbeeldingen hun oordeel moeten vormen. Trouwens stelde in hun tijd de archaelogische wetenschap. wat vooral de palaeographische getrouwheid ten opzigte van het figuratieve der monumenten aangaat, niet die strenge eischen, welke zij thans aan hare beoefenaars tot eersten pligt maakt. Daarbij kwam nog, dat zich in de laatste jaren eene onbevoegde hand aan de verklaring van den oorsprong en de beteekenis van het Dodewaardsche monument gewaagd had, die over het oude gedenkteeken, in plaats van eene wetenschappelijke verklaring, allegoriseerende phantasiën had ten beste gegeven, en er desniettemin in geslaagd was om eene vertaling zijner phantasiën in eene historische verzameling van het buitenland te doen opnemen. Redenen gedoeg om het gebrekkig voorgestelde en door velen misduide gedenkteeken tegen verdere mishandeling te vrijwaren, en door eene getrouwere

afbeelding en juistere verklaring voor de wetenschap dienstbaar te maken.

Uwe Commissie brengt gaarne hulde aan de naauwkeurigheid en wetenschappelijke degelijkheid, waarmede de schrijver zich van deze taak heeft gekweten, niet alleen door zorgvuldige toetsing van vroeger gegeven verklaringen, maar ook door rijke verscheidenheid in de vergelijking met monumenten van soortgelijken aard en voorstelling, die tot op onzen tijd zijn ontdekt of bekend geworden. Als een blijk van hare waardeering veroorlooft zij zich uwe aandacht te vestigen op eenige der meest belangrijke punten van onderzoek, waarbij zij tevens gelegenheid zal vinden om eenige bemerkingen of toevoegingen voor te stellen, die zij onder het oog des schrijvers wenscht te zien gebragt. Wij bespreken daartoe eerst het epigraphische, en daarna het plastische gedeelte van het gedenkteeken.

1. De lezing van het epitaphium schijnt na de toelichtingen des schrijvers aan geen twijfel meer onderhevig. Het opschrift luidt dus, na ontcijfering der verkortingen en siglen:

Marcus Traianius Gumattius, Gaisonis filius, veteranus alae Afrorum, titulum poni iussit.

De namen des overledenen en die zijns vaders welke hier vermeld worden behooren alle, behalve de eerste, tot de epigraphische zeldzaamheden. Bij de zeer weinige voorbeelden van den schier nergens voorkomenden geslachtsnaam *Traianius*, die worden aangehaald, zou men ons bedunkens nog kunnen voegen een opschrift uit Spanje, in het *Corpus Inscript. Latin.* II, n. 455 opgenomen, waarin een Traianius Rufinus Niger wordt genoemd, alsmede een ander in dezelfde verzameling (III, n. 5812), te Augsburg gevonden, waarop eene Traiania Clementina wordt vermeldt; welk opschrift echter tot een later tijdvak schijnt te moeten worden teruggebragt.

De Gallische of Germaansche naam van M. Traianius was *Gumattius* en zijn vader voerde dien van *Gaisio*. Ter verklaring van deze twee namen heeft de schrijver zich teregt op de etymologische ophelderingen beroepen, die ons geacht medelid Prof. Kern daarover in zijn opstel over de *Noms*

propres et diminutifs dans les Inscriptions du temps des Romains aux Pays-Bas, in de *Revue archéol.* heeft voorgesteld *). Misschien zou ter toelichting van den naam *Gaisio* = *Gaiso* te vergelijken met *Gaeso*, enz. ook kunnen worden herinnerd aan de plaats van Polybius (II, 22), waar deze geschiedschrijver de bevolkingen, die ten noorden der Alpen woonden, *Γαισάτους* noemt, en er bij opmerkt dat deze naam geen eigenlijke volksnaam is, maar de beteekenis heeft van *mercenarius*, als aan lieden passend die voor loon in het leger dienen †).

Eenig in hare soort, althans nooit door den schrijver aangetroffen, en in geen der groote verzamelingen van opschriften te vinden, schijnt de vermelding der Romeinsche *Ala* te zijn, die hier *Ala Afrorum* genoemd wordt, onder welke Gumattius vroeger gediend had.

2. Aan de beschrijving en verklaring van het plastisch gedeelte van het Dodewaardsche grafteeken is insgelijks door den schrijver groote zorg en vlijt besteed. Zoowel het beeldwerk, dat in het bovengedeelte van het monument, bij wijze van fries is aangebragt, als de hoofdvoorstelling, die het middenvak vormt en waaronder zich het opschrift bevindt, trekken beurtelings zijne aandacht, en geven aanleiding tot uitvoerige en door een rijken voorraad van voorbeelden en vergelijkingen geillustreerde ophelderingen en verklaringen, waarin tevens het kritisch overzicht der daartoe betrekkelijke literatuur tot op onze dagen wordt voortgezet.

In één punt vooral wijkt de schrijver van al zijne voorgangers af, in de verklaring namelijk van de middenfiguur in het bovenste beeldwerk. Cuper hield die voor een Triton, zonder op de vleugels te letten; Cannegieter, die de vogelpooten, waarin haar onderlijf eindigt, schijnt te hebben voorbijgezien, en ze ook op de door hem geleverde af-

---

*) Zie de *Revue archéol.* Févr. 1874, p. 401.

†) Vgl. het merkwaardige opstel getiteld *Les Gaulois* in de *Revue archéol.* Mai 1875, p. 287.

beelding heeft weggelaten, erkende in het zittend beeld eene *Victoria alata;* Brambach noemt haar in zijn *Corpus Inscriptionum Rhenanarum* n. 66 eenvoudig weg een *genius*. Intusschen kan bij eene naauwkeurige beschouwing van den oorspronkelijken grafsteen, en na de verstrekte voorlichting en verklaring van den schrijver onzer verhandeling naauwelijks twijfel overblijven, dat de bedoelde figuur voor eene Sirene met vogelpooten moeten gehouden worden, gelijk zij op andere momumenten der oudheid voorkomt, en waarvan wij o. a., vooral wat den bouw van het onderlijf aangaat, eene met die van den Dodewaardschen steen treffend overeenkomende voorstelling vinden in de twee Sirenen, die een sarkophaag uit de derde eeuw versieren, waarvan De Rossi eerst in zijn *Bulletino* *), later in het eerste Deel zijner *Roma sotterranea* †) eene afbeelding heeft gegeven, met de bijgevoegde opmerking dat ook hier moet worden gedacht aan het bij de eerste Christenen soms in zwang geraakte gebruik om grafmonumenten, vooral sarkophagen, die in heidensche werkplaatsen waren voorbereid, voor hunne overledenen te bestemmen.

Vooral de hoofdvoorstelling op den Dodewaardschen steen, waarop Gumatius aan een maal aanliggend is afgebeeld, wordt door den schrijver veelzijdig toegelicht en zorgvuldig in de minste bijzonderheden met een zevental soortgelijke voorstellingen vergeleken, die op grafteekens vooral aan de Rijnstreken gevonden worden aangetroffen. Naar aanleiding van dit *maal*, waarbij de overledene de hoofdrol vervult, wordt een belangwekkend archaeologisch vraagstuk besproken, waaromtrent de denkwijzen der oudheidkundige nog voortdurend uiteenloopen. Men kan zich namelijk de vraag stellen, of de voorstelling dezer *coenae* op grafmonumenten hare verklaring moet vinden in de gewone levenstoestanden van den overledene, dan wel of daarbij aan eene meer allegorische of symbolische opvatting en met name aan eene toespeling op

---

*) Zie aldaar 1863. p. 85.

†) *Roma sott.* I, 844 en Tav. XXX, n. 5.

den gelukstaat van het toekomstig leven moet worden gedacht. Voor het *maal* op den Dodewaardschen grafsteen voorgesteld kiest ons geacht Medelid met beslistheid de realistische verklaring en wil in dit tafereel eene toespeling vinden op de huisselijke toestanden van Gumattius. Wij zijn zeer geneigd deze zienswijze te deelen. Een lid onzer Commissie, die de realistische verklaring vrij algemeen wil hebben toegepast op alle voorstellingen van dien aard, welke in vrij groot aantal, zoowel op Grieksche als op Romeinsche grafteekens worden gevonden, zou daarom onder de schrijvers, die in de verhandeling worden aangehaald of toegelicht, nog gaarne vermeld zien het werk van Dr. L. Friedländer *de operibus anaglyphis in monumentis sepulcralibus Graecorum*, in 1847 te Koningsbergen uitgegeven, waarin deze geleerde de stelling ontwikkelt, dat de Ouden op hunne grafmonumenten altijd het *leven* hebben afgebeeld, en dat diensvolgens alle maaltijden op grafsteenen slechts *huisselijke* voorstellingen zijn. Hiertegen meent echter de eerst ondergeteekende te moeten opmerken, dat de latere ontdekkingen en de zorgvuldige vergelijking zoowel als het vermeerderd aantal der besprokene monumenten ook voor eene gewijzigde verklaring dier gastmalen veel gewigt in de schaal leggen, en althans bewijzen dat het debat ten deze nog niet is gesloten; gelijk o. a. kan blijken uit de onlangs in April jl., in den boezem der Fransche Academie des Inscriptions gevoerde discussie, waarbij het Akademie-Lid Ravaison de stelling verdedigde »*que les banquets sculptés sur les stèles funéraires représentent la reunion dans l'autre monde, et dans des conditions d'un bonheur presque parfait, de ceux que la mort a séparés ici-bas*" *). Wordt deze zienswijs gehuldigd, dan zouden de denkbeelden der Ouden bij de voorstelling dier *malen* niet bij het oogenblikkelijk genot des gewonen levens staan zijn gebleven, maar zich hebben gerigt op een gastmaal dat de zaligen in het toekomstig leven verkwikken zou. Welligt zal ten slotte blijken, dat ook hier de waarheid in het midden

*) *Revue archéol.* Mai 1875, p. 347.

ligt en dat de thesis niet absoluut kan worden gesteld noch algemeen, zonder rekening te houden met de verschillende nationaliteiten en religieuse invloeden, kan worden toegepast. Trouwens al mogt voor eenige der bedoelde tafereelen, gelijk wij gaarne voor het Dodewaardsche aannemen, en voor vele andere, met name voor soortgelijke voorstellingen in de Etruskische hypogeën, de realistische opvatting en verklaring van het gewone leven als de ware gelden; toch zal het moeijelijk kunnen worden geloochend, dat een aantal andere grafmonumenten, waarop *gastmalen* zijn voorgesteld eene meer spiritualistische duiding toelaten, zonder welke althans eenige dier voorstellingen, vooral die onder den invloed van syncretistische leerstellingen zijn vervaardigd, niet wel verklaarbaar zouden zijn.

Hier meenen wij ons verslag te mogen eindigen, in het vertrouwen van genoegzaam de gronden te hebben aangegeven, waarop wij eenparig den geleerden arbeid van ons geacht medelid ten volle waardig keuren eene plaats onder de werken der Akademie in te nemen. Wij voegen slechts nog daarbij den wensch, dat aan het verlangen van den schrijver om zijne verhandeling door eene getrouwe en overeenkomstig de eischen der kunst vervaardigde afbeelding zoowel van den Dodewaardsche grafsteen als van het nog nooit voldoende uitgegeven grafrelief van *Valens Bititral*, insgelijks in het Rijksmuseum berustend, te zien opgeluisterd, op onbekrompen wijze zal worden voldaan. Zelfs zouden onzes inziens eenige houtsneden, in den tekst ingelascht, ter vergelijking van eenige bijzonderheden van of met betrekking tot den grafsteen, welligt den oudheidlievenden lezer niet onwelkom zijn.

Amsterdam, 14 Juni 1875.

TH. BORRET.
J. C. G. BOOT.
S. A. NABER.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 15den SEPTEMBER 1875.

Tegenwoordig de heeren: J. DE WAL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., B. J. L. DE GEER, D. HARTING, S. A. NABER, A. KUENEN, J. P. SIX, M. J. DE GOEJE, H. KERN, J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heeren C. W. Opzoomer, C. Leemans en Th. Borret hebben kennis gegeven dat zij verhinderd worden de vergadering bij te wonen. Bij afwezigheid van den onder-voorzitter belast de heer de Wal zich met de leiding der vergadering.

Het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en goedgekeurd zijnde, deelt de secretaris mede dat zijn ingekomen het programma van het veertiende Nederlandsche taalcongres, opgaven van prijsvragen uitgeschreven door de Akademiën van Brussel en St. Quentin en door het Willemsfonds te Gent, en van den heer J. H. Meijer te Amsterdam het tweede gedeelte zijner critische levensschets van W. Shakespeare.

De heer Land doet eene mededeeling over de zoogenaamde Hierosolymitaansche of Christelijk-Palaestijnsche Bijbelvertaling, die naar het Vaticaansche handschrift door den graaf Miniscalchi Erezzo te Verona in 1860 en 1864 is uitgegeven.

Die tekst kan nu vergeleken worden met Peterburgsche fragmenten door Tischendorf uit het Oosten medegebracht en met Londensche fragmenten door den spreker in het Britsch Museum ontdekt, van welke beide verzamelingen 157 bladen door hem in het vierde deel zijner Anecdota Syriaca spoedig zullen bekend gemaakt worden. De spreker deelt vervolgens in korte trekken mede, welke uitkomsten door zijne nasporingen op het gebied van palaeographie, taalkunde en geschiedenis verkregen zijn, die in eene den tekst begeleidende Verhandeling verder zullen ontwikkeld worden.

Het gesprokene wordt aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer de Goeje deelt een uittreksel van een brief van den heer Kunik te St. Petersburg mede, waarin deze de aandacht vestigt op eene plaats uit het werk van Constantinus Porphyrogenetus over het rijksbestuur hs. 9, in welke van verscheiden dammen in den Dnieper zoowel de Slavische als de Russische, of liever, daar men onder Russen toen nog Zweden verstond, de Noordsche naam wordt vermeld. Een dezer dammen heet Pelikanendam, Slavisch *Nearît*, Russisch *Aeiphar*. Het Slavische woord beteekent inderdaad *pelikaan*, de verklaring van het Noordsche woord is onzeker. Kunik vermoedt dat de Nooren den hun onbekenden pelikaan met den naam van den hun weinig bekenden *ooievaar* bestempeld hebben, en dat zij dezen naam in de Nederlanden geleerd hebben. De vraag is of dit woord in de tiende eeuw hier onder een vorm in gebruik was, waaruit Aeiphar kon ontstaan.

Kunik vraagt daarover inlichting bij de Nederlandsche taalgeleerden, en maakt hen opmerkzaam op den naam van een schip onder Peter den Grooten in Rusland gebouwd en door dezen *Aïfar* genoemd, welke naam stellig van Hollandschen oorsprong is en *ooievaar* beteekent.

De spreker oordeelt dat het vermoeden van Kunik niet aannemelijk is, omdat het wegvallen van de *d* uit *odebaar*, *adebaar*, reeds in dien tijd, moeielijk is aan te nemen; terwijl ook de overgang van *b* tot *v* hem van veel jonger dagtee-

kening toeschijnt. Doch de heer Kern deelt deze bezwaren niet, en voert zeer oude voorbeelden aan van de uitstooting der *d* tusschen twee klinkers, zooals, om van *Ludwig* = Clovis niet te spreken, het telwoord *vier*, dat reeds voor tien eeuwen zonder *d* voorkomt. En wat in 't bijzonder het woord ooievaar betreft, acht hij het nog lang niet zeker, dat de vormen met *d* de oudste zijn, terwijl de gangbare verklaring van het woord zeer aan twijfel onderhevig is.

De heer Kern licht zijne meening nader toe door te wijzen op de in verschillende streken van ons land gebruikelijke namen van den ooievaar, *eiber* en *euver*, die uit *adebar*, *adibar* en *odevar* ontstaan zijn. Hoe die naam naar Rusland is gekomen, blijft vooreerst onzeker.

Daar niemand verder iets heeft mede te deelen, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

DE ZOOGENOEMDE HIEROSOLYMITAANSCHE

OF

CHRISTELIJK-PALAESTIJNSCHE BIJBELVERTALING.

BIJDRAGE VAN

J. P. N. LAND.

In de geschiedenis der Bijbelsche letterkunde is men gewoon drieërlei Syrische (d. i. Christelijk-Aramesche) overzetting te onderscheiden. Vooreerst de gewone, de Peshitto, uit de oudste tijden der Christelijke kerk. Vervolgens de geleerde, Philoxeniana, Harqlensis, Hexaplaris enz., door verscheidene personen bewerkt ten gebruike bij de theologische geschillen sedert de vijfde en zesde eeuw. Eindelijk de Jerusalemsche vertaling van de vier Evangeliën, die niet als de anderen in het dialekt van Edessa, maar in een taaleigen geschreven is, dat zeer nabijkomt aan het Joodsch-Arameesch der zoogen. Jerusalemsche Targumim en Gemara.

Deze laatste vertaling was tot heden alleen bekend uit één exemplaar, den Codex Syriacus Vaticanus XIX. Waarschijnlijk is dat handschrift naar Rome gebragt in het begin der vorige eeuw, tegelijk met vele andere die uit het bekende Natronklooster in Aegypte afkomstig zijn. De oudste beschrijving komt voor in den grooten Catalogus der Vaticaansche manuscripten van Jos. Sim. en Steph. Evod. Assemani; zij is verschenen in 1758, doch bij den droevigen staat waarin de Italiaansche boekhandel zoo lang verkeerd heeft, waren er slechts weinige exemplaren van verspreid, toen de rest op 30 Aug. 1768 door een brand verloren ging. In ons land geloof ik niet, dat er een enkel van die exemplaren te vinden is. De Catalogus geeft een lijst van de opschriften

der perikopen, waaruit blijkt, dat men te doen heeft met een verzameling van stukken ter voorlezing bij den eeredienst, gerangschikt naar de volgorde van het kerkelijk jaar volgens den ritus der Grieksche orthodoxen.

Omtrent den text van het handschrift werd de geleerde wereld eerst ingelicht door J. G. C. Adler, toen nog hoogleeraar te Kopenhagen, en van 1780 tot '82 van 's konings wege afgevaardigd om bouwstoffen te verzamelen voor de textkritiek van het O. en N. Testament. Een jaar na zijne terugkomst gaf hij te Altona een overzigt in druk van zijne Bijbelsch-kritische reis naar Rome, een boekje dat ook betreffende de geleerden en boekerijen van andere steden wetenswaardige bijzonderheden bevat. Daarop volgde in 1789 zijne uitvoerige verhandeling: *Novi Testamenti Versiones Syriacae etc.* Intusschen vindt men de varianten voor den Griekschen text, die Adler aan de nieuw ontdekte vertaling ontleend had, reeds in de uitgave der Grieksche Evangeliën van Birch, van 1788, waaruit zij door latere uitgevers geregeld zijn overgenomen.

Al was nu met dit een en ander aan het koninklijk mandaat voldaan, de orientalisten vooral verwachtten met ongeduld eene volledige editie van het handschrift, die eindelijk in 1860 en '64, met onnoodige pracht en onvoldoende toelichting van de hand van graaf Miniscalchi Erizzo, te Verona verschenen is. De onvermoeide onderzoeker der Aramesche dialekten, prof. Th. Nöldeke, zorgde toen, dat in 1868, in het tijdschrift der *Deutsche Morgenländische Gesellschaft*, het merkwaardige taaleigen der overzetting in het helderste licht werd gesteld.

Deze gegevens nu zullen niet onbelangrijk worden vermeerderd door het vierde deel der *Anecdota Syriaca*, dat eerstdaags te Leiden wordt uitgegeven. In het begin van 1858 vielen mij zelven, bij eenige nasporingen in het Britsch Museum, tusschen allerhande losse bladen, sommige in handen van een soortgelijk Evangelieboek, en van een exemplaar der Psalmen in hetzelfde dialekt, niet uit het Hebreeuwsch maar uit de Septuaginta overgebragt, benevens enkele lofzangen

ter eere van heiligen. Zij hadden alle veel geleden, en waren zeker ook door Cureton, die de voorloopige regeling der verzameling uit het Natronklooster bezorgd had, maar vlugtig ingezien. Op mijne aanwijzing aan den tijdelijken beambte wien het aanging, heeft men deze bladen later in één band bijeengehecht, waarbij een tweetal in het ongereede moet geraakt zijn; althans in 1859, toen ik mijne afschriften op nieuw collationeren wilde, vond ik die beiden niet terug, en ook Wright, de maker van den voortreffelijken Catalogus, heeft ze niet kunnen opsporen. — Alverder bleek mij uit Tischendorf's *Anecdota sacra et profana* (1855), dat deze navorscher perkamentbladen van denzelfden aard uit het Oosten naar St. Petersburg had overgebragt, en in 1860 verhaalde hij mij zelf van een nieuwen bundel als een der vruchten van zijne jongste reis. Aan voorspraak ontbrak het mij niet: ik noem slechts onzen overleden Juynboll, wien het nooit verdroot zijn invloed ten bate van jongeren te doen gelden: en de beleefdheid der vaderlandsche en Russische autoriteiten heeft mij keer op keer, te midden van allerlei andere bezigheden, de gelegenheid verschaft om de eene of andere verzameling (nooit beide tegelijk) op nieuw te ontbieden en zoo naauwkeurig mogelijk te onderzoeken. Dit herhaalde onderzoek was vooral daarom noodig, omdat de termijn van leening volgens de reglementen zeer beperkt schijnt te zijn, en de Peterburgsche fragmenten in een treurigen staat verkeeren. Voor het groote meerendeel zijn de bladen doorgevouwen, besneden, afgeschraapt, met georgisch schrift overdekt, en alle hebben zij geleden van hetgeen men, bij gebrek van voldoende natuurkennis, den tand des tijds pleegt te noemen. Eerst na langdurige oefening, en telkens herhaalde pogingen, met voorzigtig gebruik van scheikundige middelen, gelukte het, zooveel te ontcijferen als thans nog leesbaar schijnt te zijn. Met dat al moesten eenige bladen als hopeloos bedorven worden opgegeven, en hebben andere niet meer dan losse woorden en letters opgeleverd. Tegenover de 196 bladen van den Romeinschen Codex, nagenoeg volledig en welbewaard, stellen Londen en St. Petersburg 157, meest tweemaal beschrevene, doch ook meestal veel oudere, waarvan de nog leesbare inhoud

121 bladzijden in quarto van mijne uitgave beslaat. Daarbij behooren een uitvoerige toelichtende verhandeling en acht platen facsimile. Het eene handschrift waarvan Adler en Miniscalchi kennis droegen, is voor ons met de overblijfsels van tien andere, en eene korte aanteekening in een gewonen Edesseensch-Syrischen Codex vermeerderd. De ouderdom van deze stukken kan niet anders worden bepaald dan door de ontwikkeling der schriftvormen uit elkander naauwkeurig na te gaan, waarbij wij een vast punt hebben in den uitgedrukten datum van het Romeinsche exemplaar, en een ander in dien der oudste Grieksche lectionaria. Wij verkrijgen dan de volgende chronologische reeks:

I. Lectionarium uit het O. T. en de Hand. der Ap., te St. Petersburg, uit de 7e of 8e eeuw.
II. Evangelieboek A ter zelfder plaatse, van dezelfde hand.
III. Homiliënboek aldaar; 8e eeuw ongeveer.
IV. Evangeliënboek B aldaar; iets jonger.
V. Martelaarsboek aldaar; 9e eeuw.
VI. Evangeliënboek C te Londen; van denzelfden tijd.
VII. Psalmboek te Londen; 10e eeuw.
VIII. Evangeliënboek D te Londen; van denzelfden tijd.
IX. Evangeliënboek E te Rome; kort vóor 1030.
X. Gezangboek op perkament te Londen; 12e of 13e eeuw.
XI. Gezangboek op papier aldaar; uit denzelfden tijd.
XII. Aanteekening van den diaken Surūr te Londen; 13e eeuw.

Hetgeen wij van den inhoud dezer boeken nog bezitten, bestaat voornamelijk in het grootste gedeelte der vier Evangeliën; vervolgens zes Psalmen in hun geheel en stukken van zeven andere; kleine fragmenten van Deuteronomium, Iob en de Spreuken, benevens eenige verzen uit de Handelingen. Het overige bevat enkele kerkelijke hymnen op Joannes den Dooper en ongenoemde martelaren, waarvan de heer Borret en ik de originelen in de Grieksche verzamelingen niet hebben teruggevonden (waarschijnlijk zijn zij indertijd afgeschaft); voorts eenige volzinnen uit de Acta van St. Philemon, in uitvoeriger redactie dan die bij de Bollandisten voorkomt; en eindelijk een

menigte stukken uit homiliën, waaronder slechts één titel gevonden wordt, met den naam van Joannes Chrysostomus.

Dat alles heeft aanleiding gegeven tot velerlei nasporingen, van palaeographischen, taalkundigen en historischen aard. De uitkomsten daarvan zijn in de verhandeling, die den text vergezelt, ontwikkeld. In deze mededeeling kan ik alleen de voornaamste bijzonderheden vermelden.

Men weet uit Eusebius (H. E. III. 5), dat vóor de verwoesting van Jerusalem onder Titus al de Palaestijnsche Christenen over den Jordaan, naar Pella in de Dekapolis uitgeweken zijn. Alverder, dat (IV. 6) Hadrianus na den laatsten Joodschen opstand in plaats van de heilige stad een Romeinsche Aelia Capitolina heeft gesteld, tot welke hij den toegang aan alle Hebreeuwen ontzegde; zoodat zich daar een nieuwe Christen gemeente vormde, van uitsluitend Heidenschen oorsprong, die zich bediende van de Grieksche taal, en wier hoofden ook niet de regtstreeksche opvolgers waren van die der vroegere Joodsch-Christelijke gemeente. Nu rijst de vraag, in welke verhouding de nakomelingen der laatstgenoemde in volgende tijden tot het Grieksche bisdom te Jerusalem hebben gestaan. Het ontbreekt ons aan berigten; doch in analogie met hetgeen in zulke gevallen pleegt te gebeuren, en in verband met de toestanden in veel lateren tijd, meen ik mij de zaak te moeten voorstellen als volgt.

Het is niet waarschijnlijk, dat al de uitgewekenen in het éene Pella opeengedrongen waren. Reeds de noodzakelijkheid om door eenige nering in hun onderhoud te voorzien, dwong hen om ook in de nabijheid, b. v. in steden als Gadara en Gerasa, woonplaatsen te zoeken, terwijl de hoofden en de kern der broederschap te Pella bijeen bleven. Toen mettertijd de politieke toestand een geheel andere was geworden, misschien reeds vóor de dagen van keizer Constantijn, verkeerden deze Christenen in een dergelijk geval als hunne Joodsche vaderen in Babylonië sedert den tijd van Cyrus, en wij hebben alle reden om van hen dezelfde gedragslijn te verwachten. De ijverigsten gingen terug naar het heilige land,

en vestigden zich in de nabijheid der gewijde plaatsen van Jerusalem; de anderen, door tijdelijke belangen in het land der ballingschap vastgehouden, beschouwden die eersten als de vromen bij uitnemendheid, en gingen zelven althans, wanneer zij konden, ter bedevaart.

Intusschen was de gemeente uit de Joden de oude niet meer. De afscheiding tusschen haar en die der aanhangers van het Oude Testament was al grooter geworden, terwijl er een natuurlijke toenadering ontstond tusschen haar en de Syrische Christenen, wier intellectueel middelpunt te Edessa gelegen was. De palaeographie leert dan ook, dat het Christelijke Arameesch van Palaestina weleer met het Edesseensche karakter plagt geschreven te worden, hoewel er geene handschriften van die soort meer te vinden zijn *). Bij gebrek van een eigene theologische ontwikkeling waren de Ebjonitische eigenaardigheden meer en meer te loor gegaan, en de nakomelingen der eerste Jodenchristenen ten laatste geheel gewonnen voor de leer der algemeene kerk. Nu kwamen zij te Jerusalem, door niets anders dan de taal van de Grieksche gemeente onderscheiden; en daar deze uit Konstantinopel gedurig op de hoogte der theologie werd gehouden, werd zij voor de Palaestijnsch-sprekende Christenen, wat het Grieksche patriarchaat van Alexandrië voor de Aegyptisch-sprekende (de Kopten) was: de eenige autoriteit in dogma en discipline. Van daar, dat al onze overblijfsels vertalingen zijn van Grieksche kerkboeken volgens Byzantijnschen ritus. De Syrische gemeenten waren door de dogmatische geschillen der vijfde en zesde eeuw grootendeels van de officiële kerk vervreemd; des te naauwer sloten zich de Palaestijnsche aan bij hare Grieksche leermeesters; en zij hebben daarvan o. a. een opmerkelijk bewijs nagelaten in iets dat in het Oosten veelal de beteekenis heeft van een godsdienstig partijteeken, in het schrift. Het Grieksche alphabet aan te nemen, zooals de Ae-

*) Men heeft mij verzocht, dit te verklaren. Het eigenaardige karakter der Palaestijnsche Christenen is klaarblijkelijk van het Edesseensche afgeleid. Zij moeten dit dus in gebruik hebben gehad; anders zouden hunne boeken geschreven zijn met een gewijzigd Palmyreensch, Auranitisch, Nabateesch of Hebreeuwsch schrift.

gyptische Christenen hadden gedaan, was bij een Semitisch dialekt niet wel doenlijk; doch zij hebben het Edesseensche karakter zóo gewijzigd, dat het zooveel mogelijk op Grieksche uncialen geleek. Juist in onze oudste proeven, die zich van de Edesseensche vormen nog het minst verwijderd hebben, is die gelijkenis het sterkst; later heeft deze soort van schrift hare eigene ontwikkeling gehad, die wij tot in de dertiende eeuw kunnen vervolgen.

Het blijkt niet, en is niet eens waarschijnlijk, dat er met deze letterteekens ooit een oorspronkelijk werk is te boek gesteld. De Grieksche geestelijkheid, die nog heden de inlandsche orthodoxen in alle opzigten overheerscht, heeft zich steeds gewacht, het gebruik der landtaal bij letteroefeningen en onderwijs aan te moedigen, en voor zichzelve gevaarlijke mededingers aan te kweeken. Wij moeten ons de afschrijvers onzer fragmenten voorstellen als weinig geletterde landgeestelijken en monniken, te vreden met het allernoodigste voor kerkelijk gebruik. Nogtans moeten de vertalers, wier arbeid zij copiëerden, het Grieksch goed hebben verstaan, en zijn er zelfs emendatoren aan het werk geweest, die andere Grieksche exemplaren vergeleken, gelijk wij dat bij de Evangeliën kunnen aanwijzen. Die vertalingen en verbeteringen zijn stellig min of meer officieel geweest, te Jerusalem op patriarchaal gezag vervaardigd, door enkele inboorlingen die iets meer dan hunne stamgenooten geleerd hadden. Misschien heeft er zelfs eenmaal een soort van kathedrale school bestaan, gelijk die elders in het Oosten en Westen voorkomen.

De ondergang der Christelijk-Palaestijnsche literatuur, indien men dat woord hier gebruiken mag, is het gevolg geweest van het indringen van het Arabisch als landtaal. Er heeft een tijd van overgang bestaan, toen het voorvaderlijke Arameesch nog in de kerk gebezigd werd, terwijl men toch genoodzaakt was, ten gerieve der gewone geestelijken de liturgische toelichtingen tusschen den text in het Arabisch te stellen. Zóo was het reeds omstreeks het jaar 1000. Het Vaticaansche handschrift, gedateerd 1341 Seleuc., d. i. 1030 volgens onze jaartelling, bevatte, behalve die rubrieken, drie erbarmelijk gestelde en gespelde Arabische aanteekeningen,

waarvan er eene verloren gegaan, doch door de zorg der Assemani in afschrift bewaard gebleven. Wij vernemen daaruit tevens een paar bijzonderheden omtrent kerkelijke toestanden. Te »Antiochië in Arabië, in het gebied van Jerusalem," stond in die dagen een klooster van Abbas Moses. Ik houd die plaats hetzij voor Gadara of voor Gerasa, in allen gevalle voor een oostjordaansche, die onder het gezag stond van het patriarchaat van Jerusalem. Van daar dan trok in het genoemde jaar zekere monnik en priester Elias naar zijne vaderstad ʿAbūd, tegenwoordig nog een vrij aanzienlijk vlek in Judaea met een Christen gemeente. Hij herstelde daar ter plaatse een ander klooster, aan St. Elias gewijd (men lette op de Hebreeuwsche namen!), en verkreeg van zijne medeburgers ten behoeve van dat gesticht giften aan akkers en vruchtboomen. Van hemzelven ontving het een aantal boeken, die hij althans voor een gedeelte eigenhandig geschreven had, t. w. het tegenwoordige Evangeliënboek te Rome, officiën voor de feesten, de paaschweek en de dagen der heiligen enz. Behalve in dit handschrift, vinden wij de Arabische rubrieken ook reeds in het soortgelijke te Londen (D), en in het Psalmboek, beide van de 10e eeuw, terwijl de Homiliën uit de 8e een Arameesch opschrift bevatten, en er voor de 9e geene getuigenissen aanwezig zijn.

Bij het uitsterven der taal in den volksmond had niemand de magt om haar op den duur in den eeredienst te handhaven. Voor de hoofden der Palaestijnsche kerk was het Grieksch de officiële taal; de lagere geestelijkheid, door geene eigene literatuur aan het voorvaderlijke Arameesch gehecht, bediende zich, daar men toch louter vertalingen gebruikte, liever van het levende Arabisch. Aanvankelijk behield men ten minste nog de oude schrijfteekens; doch deze waren voor het Arabisch te weinig in getal, en zoo is men er eindelijk toe gekomen, ook het Arabisch karakter aan te nemen. In de 13e eeuw gebruikte een diaken Surūr nog beiderlei schrift, om eenige regels te krabbelen op het schutblad van een boek dat hij gekocht had; en uit denzelfden tijd zijn onze jongste fragmenten in het Christelijk-Palaestijnsche dialekt: gezangen, die misschien het langst in gebruik zijn gebleven om-

dat zij op zekere wijzen moesten gezongen worden. Ook in de Luthersche en Anglikaansche eeredienst zijn immers de Latijnsche hymnen niet dadelijk geheel op zijde gezet.

Het mag wel een toeval heeten, dat er van deze kerkboeken nog zooveel tot ons is gekomen. Zij hadden voor hunne bezitters geene waarde meer, en het perkament werd òf verwaarloosd, òf zoo goed mogelijk schoongemaakt om op nieuw beschreven te worden. Met name is dit geschied door Georgische monniken uit den Kaukasus, die zich in menigte in Palaestina plagten op te houden, o. a. in het klooster van St. Sabas en in hun eigen ten Westen van Jerusalem. In dit laatste, geloof ik, heeft Tischendorf de Petersburgsche bladen gevonden. De Londensche zijn met de verzameling van het Natronklooster uit Aegypte aangevoerd.

Van al de Bijbelsche fragmenten, die wij thans in het hier bedoelde dialekt bezitten, zijn die uit de Evangeliën de belangrijkste. Ik heb reeds gezegd, dat zij uit vijf exemplaren afkomstig zijn: A en B te St. Petersburg, C en D te Londen, en E te Rome. In dit laatste, een nagenoeg volledig Lectionarium voor het geheele kerkelijke jaar, staan ongeveer tweederden van den inhoud der vier Evangeliën, sommige perikopen zelfs twee- of driemaal, omdat zij bij meer dan éene gelegenheid worden voorgelezen, en niet zonder eenige varianten. Daarbij komen door de vondsten in onze eeuw omstreeks 120 nieuwe verzen, d. i. bijna een-dertigste van den geheelen Evangelietext; en door het overige ontvangen wij een gewenschte gelegenheid tot vergelijking. — Wat de indeeling betreft, zijn er geene twee exemplaren geheel aan elkander gelijk, voor zoover wij ten minste aanwijzingen bezitten. Het oudste heeft zekere »lectiones", die noch met de κεφάλαια noch met de τίτλοι der Grieken overeenstemmen; de »capitulatio Vaticana" heb ik niet kunnen vergelijken. Aan den rand staan zekere half verstaanbare getalteekens, die niet zamenvallen met de numeri Ammoniani. De codex B schijnt wel een Diatessaron geweest te zijn. Van codex C bezitten wij slechts een blad, zonder eenig opschrift. Codex D volgde het kerkjaar, doch komt niet overeen met codex E,

lie nagenoeg den hedendaagschen ritus der Grieksch-Arabische kerk in Palaestina vertegenwoordigt.

Voor de Grieksche tekstkritiek heb ik een doorloopende collatie met de gegevens in Tischendorf's uitgave van 1849 geleverd, hoewel niet verder gaande dan mijne fragmenten reiken. Men ziet daaruit, welke lezingen de vertalers en emendatoren vóor zich hebben gehad. Verdere nasporingen moet ik aan de beoefenaars van het N. Testament overlaten. Het blijkt echter, dat hier oudere en merkwaardige lezingen met vele andere vermengd zijn, die bepaaldelijk in den zoogen. textus receptus worden weergevonden, benevens enkele interpolatiën, uit parallele plaatsen of ter bevordering van duidelijkheid opgenomen. Het opmerkelijkste is misschien, hetgeen reeds Adler heeft aangewezen en onze oudste codex thans bevestigt, dat Marc. 16 : 3 aan het slot de woorden *ην γαρ μεγας σφοδρα* gelezen werden, die daar veel beter passen dan in vers 4. De latere herzieningen naar Grieksche handschriften, waarvan ik reeds gesproken heb, vertoonen evenmin een bepaald karakter. B. v. Matth. 10 : 3 heeft, alleen het Romeinsche exemplaar de woorden *ο επικληθεις θαδδαιος*, d. i. onze jongste codex gaat met den Receptus mede, tegen de uncialen. Daarentegen Matth. 18 : 11 ontbreekt in dienzelfden codex even als in den Griekschen Vaticanus enz., terwijl de Petersburgsche B, die een paar eeuwen ouder is, het vers bevat evenals de Receptns. Ook hst. 27 : 16 vinden wij alleen in codex E de oude lezing *ιησουν βαρραββαν*, en bij vs. 49 dezelfde bijvoeging uit Joannes als in den Vaticanus. Hst. 26 : 39 staan het oudste en het jongste onzer exemplaren aan dezelfde zijde met de lezing *προσελθων μικρον*, tegenover den Londenschen cod. D, die *προελθων* zonder meer gelezen heeft. Misschien heeft hier tweemaal een herziening plaats gehad; misschien ook is de tekst gelijk die bij D voorkomt, aan den afschrijver van E onbekend gebleven.

Overigens verdienen de bewerkers van deze vertaling, ook buiten de Evangeliën, allen lof voor de naauwkeurigheid waarmede zij het Grieksch hebben overgebragt, zonder aan de eischen van het Arameesch te kort te doen. Wel gebruiken zij vele Grieksche en Latijnsche woorden, die noch in het

origineel, noch in de Edesseensche vertalingen voorkomen; doch dit hebben zij met de Arameesch schrijvende Joden gemeen, en moet men voor een algemeen Palaestijnsche gewoonte houden. Een paar bijdragen voor het Hellenistische lexicon vind ik in de woorden *δέξις* (voor verdieping van een huis, Hand. 20 : 9) en *πῆγμα* (voor deurpost Deut. 6 : 9). Een paar andere woorden van Griekschen oorsprong heb ik niet kunnen ontcijferen. Ook geven zij aan Hebreewsche namen een Griekschen vorm, of ten minste een Griekschen uitgang, hetgeen in een woord als אישעיאס (Jesajas) of יעקבוס een zonderlingen indruk maakt. Wij weten echter, dat onze Palaestijnsche Christenen hunne redenen hadden om zoo weinig mogelijk gemeen te willen hebben met de Syriërs van het Antiocheensche patriarchaat, laat staan met de Joden; de verklaring is hier dezelfde als bij hun eigenaardig schrift.

Het exemplaar der Psalmen, waarvan het Britsch Museam nog enkele bladen bezit, was voor den dagelijkschen kerkdienst ingerigt; om deze reden ontbreken hier overal de gewone opschriften, en zijn vervangen door liturgische aanwijzingen, die, hoe beknopt ook en niet altijd even duidelijk, vrij wel beantwoorden aan den hedendaagschen Griekschen ritus. De vertaling volgt natuurlijk, ook in de telling der Psalmen, de Septuaginta. Wij vinden de lezingen, op enkele na, terug deels in den Vaticanus of Alexandrinus gelijk die bij Tischendorf in de uitgave van 1850 worden weergegeven, deels in den oudsten druk, de editio Aldina van 1518. De Palaestijnen gaan beurtelings met elk van deze drie getuigen, of ook met twee van de drie mede; b. v.

Ps. 44 : 12 met Vat. *επεθυμησεν*, tegen Alex. Ald. *επιθυμησει*,
43 : 13 met Alex. *ημων*, tegen Vat. Ald. *αυτων*,
44 : 13 met Ald. *προσκυνησεις*, tegen Vat. Alex. *προσκυνησουσιν*,
43 : 14 met Alex. Ald. *χλευασμον*, tegen Vat. *καταγελωτα*,
43 : 17 met Vat. Ald. *παραλαλουντος*, tegen Alex. *καταλαλουντος*,
90 : 5 met Vat. Alex. *ετη*, tegen Ald. *ετι*.

Afwijkende van alle drie hebben zij 43 : 13 *αλλαγμασιν* evenals de Latijnsche Vulgata, waar de Grieken *αλαλαγμασιν* geven; 44 : 8 het meervoud *ανομιας* of *αδικιας*; en 90 : 6 heeft het woord *διαπορευομενου*, dat in de beide uncialen op een andere plaats staat dan in de Aldina, in hun exemplaar ontbroken. Ook bij de boeken van het O. T. heb ik de verdere collatie, b. v. met den Sinaiticus, voor mijn doel onnoodig geacht; doch de onmisbaarheid der Aldina bleek mij b. v. uit 55 : 8, waar men de lezing *ωσεις* in plaats van *σωσεις* zonder de getuigenis dier uitgave alligt voor een eigenaardigheid onzer vertaling zou houden.

Of er ooit een volledige Bijbelvertaling in het Palaestijnsche dialekt bestaan heeft, kan met eenigen grond betwijfeld worden. Al de texten die wij van Christenen in dat taaleigen bezitten, zijn bestemd om bij den kerkdienst te worden voorgedragen; en het is er ver van daan, dat men destijds overal den geheelen kanon in de kerk zou hebben gelezen. Althans in de Armenische kerk, en waarschijnlijk eveneens in de oude Kappadocische, werden slechts weinige boeken tot dat doel gebruikt, en daaronder de vier waarvan wij in ons Palaestijnsch buiten de Psalmen eenige fragmenten kunnen aanwijzen. Deze stonden door elkander, volgens de orde van het kerkjaar, in éenen codex van de 7e of 8e eeuw; daartusschen bevonden zich waarschijnlijk de verzen uit Hand. 14, door dezelfde hand geschreven, die ik op een ander blad gevonden heb; immers er zijn meer voorbeelden van dergelijke Lectionaria, uit beide Testamenten bijeenverzameld; alleen de Evangeliën en de Psalmen schijnen altijd daarbuiten gehouden te zijn. Zeer mogelijk waren in ons handschrift ook stukken uit de Brieven van Paulus opgenomen; dat deze in het dialekt waren overgezet, kan niet wel betwijfeld worden, vooral wanneer men let op de omstandigheid, dat men zelfs homiliën van kerkvaders met citaten uit deze brieven in gebruik had genomen. Wat den text van onze verdere overblijfsels uit het O. T. betreft, valt er niets bijzonders te vermelden dan dit, dat er waarschijnlijk in de Spreuken andere lezingen dan de ons bekende hebben gestaan. Ongelukkig bezitten wij uit dat boek slechts enkele verzen, en daarvan naauwelijks

zooveel woorden als men noodig heeft om de plaats in de Septuaginta weer te vinden; doch de omvang der lacunen wijst duidelijk op een eigenaardig origineel.

Voor alle andere inlichtingen, die ik in staat ben omtrent de Christelijk-Palaestijnsche overblijfsels te geven, zoowel wat het schrift en de taal als wat den inhoud betreft, zoomede voor de gronden waarop het hier aangevoerde berust, moet ik naar de Anecdota verwijzen. Ook daar echter zijn niet alle onderwerpen geheel uitgeput; van andere kanten zullen zij, naar ik hoop, nog verder licht ontvangen. Bovendien is het niet onmogelijk, dat bij latere nasporingen in de kloosters van Palaestina en Aegypte nieuwe bladen van denzelfden aard voor den dag komen, die evenals de onze bovenal voor de Semitische philologie, doch ook voor de geschiedenis der Oostersche kerken van waarde zouden zijn.

Arnhem, Sept. 1875.

ΑΕΙΦΑΡ.

BIJDRAGE VAN

M. DE VRIES.

In onze vorige vergadering heeft ons geacht medelid De Goeje uwe aandacht gevestigd op eene merkwaardige plaats in het geschrift van Constantinus Porphyrogennetus, *de Administrando Imperio*, cap. 9. De Grieksche keizer beschrijft daar, hoe de Russen, op reis naar Constantinopel, gewoon waren met booten den Dnieper af te zakken, en welke hindernissen zij op dien tocht ondervonden door de talrijke rotsversperringen, die in dien stroom de vaart belemmeren. De voornaamste van die *φραγμοί* of rotsdammen, bij welke de rivier onbevaarbaar is, noemt hij op, en vermeldt hunne namen in de beide talen, die destijds in Rusland gesproken werden, *Ῥωσιστί* en *Σκλαβινιστί*, d. i. in het Slavisch en in het Russisch, de taal der *Ῥῶς*, der afstammelingen van de Wæringen of Zweden, die Rusland aan hun gebied hadden onderworpen. Met *Ῥωσιστί* wordt dus de taal der Zweden of Noormannen, het Oud-Noordsch, bedoeld.

Het is inzonderheid de Noordsche naam der vierde versperring, waarop de heer De Goeje, naar aanleiding van een schrijven van den heer Kunik te St.-Petersburg, opmerkzaam maakte. De woorden van Constantinus luiden aldus: *εἰθ' οὕτως τὸν τέταρτον φραγμὸν, τὸν μέγαν, τὸν ἐπιλεγόμενον Ῥωσιστὶ μὲν Ἀειφάρ, Σκλαβινιστὶ δὲ Νεασήτ, διότι φωλεύουσιν οἱ πελεκᾶνοι εἰς τὰ λιθάρια τοῦ φραγμοῦ.* Die plaats werd dus in 't Noordsch *Ἀειφάρ*, in 't Slavisch *Νεασήτ* genoemd, naar de pelika-

nen die daar op de rotsen nestelden. Het Slavische νεασητι baart geene zwarigheid: *nesyti* is inderdaad de naam van den pelikaan in de Slavische talen. In Oud-Slavisch werd het ook, naar het getuigenis van Miklosich, van den gier gezegd; en dit behoeft ons niet te bevreemden, want de eigenlijke beteekenis is *de onverzadelijke*, zoodat de naam evengoed van dien roofvogel gelden kon als van den pelikaan, die gulzig de visschen in zijn keelzak opschept *). Maar in het Noordsch, zegt Constantinus, heette de vogel ἀειφάρ. De vraag is: hoe dat woord te verklaren, dat ons van elders geheel onbekend is? Men gist, dat ἀειφάρ hetzelfde zal zijn als ons *ooievaar*, dat in oudere en nieuwere dialecten in tal van vormen voorkomt. De Noormannen, meent men, zullen den hun onbekenden pelikaan met den naam van den *ooievaar* benoemd hebben, gelijk wel eens meer aan verschillende dieren dezelfde naam is gegeven.

Ziedaar de gissing van den Petersburger geleerde, die door den heer De Goeje in uwe jongste vergadering werd voorgedragen, met het doel om eene wisseling van gevoelens uit te lokken en daardoor, zoo mogelijk, tot zekerheid te geraken.

Zoo ik de vrijheid neem aan die uitnoodiging gehoor te geven, het is omdat ik de geopperde gissing volstrekt onaannemelijk acht, en daarentegen eene andere verklaring wensch voor te stellen, die mij voorkomt op vrij wat beter gronden te rusten.

Tegen de gelijkstelling van ἀειφάρ met *ooievaar* heb ik drie bezwaren:

1°. De pelikaan en de ooievaar zijn zoodanig verschillende vogels, dat het niet wel mogelijk schijnt den naam van den een op den ander over te dragen. Niets is op zich zelf natuurlijker, dan dat men, bij het zien van een dier dat men tot dusverre niet kende, er den naam aan geeft van een

---

*) Ook in Duitschland wordt de pelikaan in de volkstaal *vielfraz*, *nimmersatt* en *schlucker* genoemd. Zie Krünitz, *Oekon. technol. Encykl.*, CVIII, 274, 287, en Naumann, *Naturgeschichte der Vögel Deutschlands*, XI, 52, 150.

ander bekend dier, waarmede het in gedaante, in levenswijze, in geluid of anderszins eenige gelijkenis heeft. Doch waar volstrekt niet de minste gelijkenis bestaat, is zulk eene overdracht van benaming nauwelijks denkbaar. En het gold hier niet een vogel, dien de Noormannen niet kenden: althans hunne voorouders in Noorwegen hadden hem best gekend, gelijk ons weldra blijken zal. Was hij hun misschien in Rusland vreemd geworden, en waren zij den ouden naam vergeten? Het kan zijn. Maar eilieve, toen zij dan aan den Dnieper die nieuwe pelikanen zagen, wat kon hen toen aan den ooievaar doen denken, die geenerlei kenmerkende eigenaardigheid met den pelikaan gemeen heeft? Veeleer lag de vergelijking met een anderen watervogel, de waggelende *gans*, voor de hand, gelijk dan ook werkelijk in de volkstaal de pelikaan bij ons *kropgans*, bij de Duitschers *kropfgans*, *beutelgans*, *sackgans* of *meergans* genoemd wordt. Maar is het waarschijnlijk, dat een vogel, die bij het ééne volk de gedachte aan eene gans opwekt, door het andere met een ooievaar zal worden vergeleken *)?

2°. Indien men aanneemt, dat de Russische Noormannen, bij het zien van den pelikaan, hem den naam van *ooievaar* gaven, dan gaat men uit van de onderstelling, dat de ooievaar bij hen een zeer bekende vogel was, dien zij werkelijk gewoon waren *aifar* te noemen. Maar in hun Scandinavisch stamland hadden hunne voorouders den vogel niet gekend. Vermoedelijk hadden zij hem het eerst in Rusland gezien, en in dat geval is het wel waarschijnlijk, dat zij òf den Slavischen naam aangenomen, òf in hun eigen Noordsch een naam geschapen hadden, die iets kenmerkends betee-

---

*) Dat de hedendaagsche Grieken in Macedonië en Epirus — volgens bericht van den heer Kunik — den ooievaar niet πελαργός, maar πελεκάνος noemen, bewijst hier niets. Het is eene verwarring, niet van de beide vogels, maar van de twee Grieksche woorden, die beide met πελ beginnen. Dat de ongrieksche bevolking van die gewesten, toen zij Grieksch leerde spreken, die twee woorden verwarde, is zeer natuurlijk. Zulke vergissingen bij het spreken van vreemde talen kan men dagelijks waarnemen. Maar dat zijn taalfouten en niets meer; in elk geval is het geheel iets anders dan het verwisselen van twee verschillende vogels door het volk zelf, dat ze beide kent.

kende. Hoe zouden zij aan *aifar* gekomen zijn? Dat *ooievaar* een woord is, bijzonder in Nederduitschland te huis behoorende, lijdt wel geen twijfel. Men moet dan onderstellen, dat reeds in oude tijden, reeds vóór dat Rurik zijne heerschappij in Rusland vestigde, reeds vóór 862 derhalve, de Noormannen, die op hunne zwerftochten in de Nederduitsche en Friesche gewesten den vogel leerden kennen, dien Nederduitsch-Frieschen naam in de Noordsche taal hadden ingevoerd, en dat die vervolgens met de zegevierende Wæringen tot in het Zuiden van Rusland was doorgedrongen. Maar indien werkelijk de naam bij de Noormannen zoo oud en zoo verre verspreid was, dan mag het ons toch wel bevreemden, dat er nergens in het Noorden, noch in eenig oud geschrift, noch in eenig dialect, het allerminste spoor van gevonden wordt, zoodat wij het woord in de Noordsche talen in het geheel niet zouden kennen, zonder het toevallige bericht van den Griekschen keizer. Toen later de ooievaar in het Noorden meer bekend werd, noemde men hem *storkr*. Die naam komt reeds in de jongere *Edda* voor *), en ook sedert is *stork* in Zweden en Denemarken het gewone woord gebleven. Maar van *aifar* is nergens in Scandinavië een zweem te ontdekken. Is het dan wel te gelooven, dat dit bij de afstammelingen van Rurik de gewone naam zou geweest zijn?

3°. Ik kom tot mijn derde bezwaar, dat ik niet minder gewichtig acht. Het betreft den vorm des woords. Ik zal mij hier niet verdiepen in eene beschouwing van den oorsprong en de geschiedenis van den naam *ooievaar*. Ik voor mij hecht nog altijd aan de verklaring, door J. Grimm gegeven, en ook door ons in het *Ned. Wdb.* (op *Adebaar*) aangenomen, volgens welke het woord eigenlijk *heilaanbrenger* beteekent. Ik erken echter gaarne, dat de vergelijking der verschillende dialectvormen eenige zwarigheden aanbiedt, die ik vooralsnog niet vermag op te lossen. De volksetymologie heeft het woord zoodanig op allerlei manieren gewijzigd, dat het uiterst moeilijk valt den oorspronkelijken vorm vast te stellen en uit te maken, wat het grondbegrip geweest

*) *Edda Snorra Sturlus.* (Hafniae, 1852), II, 489.

is, wat daarentegen door het spelende volksvernuft er in gelegd werd. Maar dit alles mogen wij voor 't oogenblik ter zijde stellen. De vraag is hier alleen: mag men bij de Noormannen in Rusland, in de eerste helft der 10de eeuw, den vorm ἀειφάρ aannemen? Dit nu acht ik meer dan stout, en althans in strijd met de gegevens, waaruit wij ons oordeel moeten opmaken. De oudste vormen, die wij kennen, luiden in 't Oud-Nederduitsch *odebaro*, *odebero*, *odeboro* *), mhd. *odebare*, *odevare*, mnl. *odevare*, *oudevare*, Oud-friesch *udebar*. Later zien wij allerlei wisselingen opkomen: in de Nederduitsche streken: *adebar*, *adebār*, *edebar*, *edebere*, *edefare*, *oedber*, *oedver*, *euver* enz., bij de Friezen: *æbar*, *æber*, *eiber*, om van andere jongere en blijkbaar opzettelijke veranderingen, als *aatjebaar*, *aribar*, *arrebarre*, *heileuver*, *heilebart*, *heilebate*, *heilbot*, *ottebar*, *otterweer* enz. niet te gewagen. Men ziet, dat de oudste vormen zonder uitzondering in het eerste deel des woords de *d* vertoonen, en dat in het tweede deel de *b* ouder is dan de *v*, die vermoedelijk eerst ontstaan is doordien men het woord, waarvan men de afleiding niet meer begreep, met *varen* (vliegen) in verband bracht. Mag men nu aannemen, dat, in strijd met deze twee vaststaande feiten, reeds drie of vier eeuwen vroeger bij de Noormannen in Rusland de vorm zonder *d* en met *v* of *f* in gebruik zal geweest zijn? Dat komt mij zeer gewaagd voor. De uitstooting der *d* tusschen twee vocalen, of liever haar overgang tot *j*, waardoor *raden* tot *raaien*, *mede* tot *mee*, *lieden* tot *lien*, *rijden* tot *rijen*, *boden* tot *booien*, *spoeden* tot *spoeien*, *Muiden* tot *Muien* werd, is een verschijnsel, dat in onze taal zich niet vroeger dan de eerste helft der 14de eeuw sporadisch begint te vertoonen, en eerst in de tweede helft van die eeuw algemeen is geworden. Het kan in de volksspraak eerder zijn opgekomen dan in de geschrevene taal, die wij kennen; maar veel ouder kan het tóch niet zijn. In andere Germaansche talen is het weinig bekend, in oude tijden in

---

*) *Otivaro*, dat Grimm (*D. Wörterb.* I, 176) opgeeft, is niet een werkelijk voorkomende vorm, maar alleen een door Grimm onderstelde, ter verklaring van het jongere *otfer*, waarvan hij een voorbeeld aanhaalt.

't geheel niet. Het is waar, er zijn enkele woorden van oude dagteekening, waarin eene uitlating der *d* veel vroeger heeft plaats gehad. Ons geacht medelid Kern heeft zich beroepen op het telwoord *vier*, uit *fidwor* ontstaan, en op den naam *Clovis* voor *Hludwig*. Hij had er nog enkele andere, als *Diewer* voor *Thiudwar*, *Liewerd* voor *Liudward*, *Auwerd* voor *Aduard*, kunnen bijvoegen. Doch ik meen op zijne toestemming te mogen rekenen, wanneer ik opmerk, dat deze voorbeelden *in casu* niet toepasselijk zijn. Men heeft daar niet te doen met de uitstooting der *d* tusschen twee klinkers, of haren overgang in *j*, maar met eene assimilatie van de *d* voor *w*, ter vermijding van de letterverbinding *dw*, die in het midden van een woord wat zwaar viel uit te spreken. Op dezelfde wijze vindt men ook hier en daar de *d* voor de *l* en *m* geassimileerd, *dl* en *dm* tot *ll*, *mm*, geworden *), en vervolgens ook wel tot enkele *l* en *m* verkort. Dit zijn geheel andere verschijnsels dan waar het hier op aankomt. De weglating der *d*, of haar overgang in *j*, tusschen twee vocalen is, zoover wij weten, eene eigenaardigheid van lateren tijd. Zou dan de *odebare* reeds vóór de 10de eeuw in het Noorden zijne *d* hebben verloren? Of liever, zou de Friesche vorm *eiber*, dien de Noormannen dan moeten overgenomen hebben, reeds van zoo ouden tijd dagteekenen? Met de taalgegevens, die wij bezitten, is dat niet overeen te brengen.

Evenmin aannemelijk is de overgang van de *b* tot *v* in die hooge oudheid. Dat het laatste deel des woords, hoe men ook het eerste moge verklaren, eene afleiding is van *beren*, dragen, schijnt aan geen redelijken twijfel onderhevig. De oudste ons bekende vormen hebben de *b*. Die *b* kon licht in *v* overgaan, vooral toen men aan het ww. *varen* begon te denken; maar omgekeerd zou de overgang van *va* tot *ba*

---

*) Verg. Grimm, *D. Gramm.* I², 128, 443. Men pleegt hiertoe ook *goelijk*, *kwalijk*, *leelijk* te brengen, die voor *goellijk*, *kwaallijk*, *leellijk* zouden staan, door assimilatie gevormd uit *goedlijk*, *kwaadlijk*, *leedlijk*. Doch de juistheid van die verklaring acht ik nog niet volkomen zeker. Misschien kom ik elders op die woorden terug. Dat de wegvalling der *d* in *bliscap* mede aan assimilatie is toe te schrijven, leert de bijvorm *blisscap* (*Alex.* V, 833, *Ved. Mus.* I, 378, vs. 25; 375, vs. 36 vlg.).

door geenerlei analogie te rechtvaardigen zijn. Is nu de *b* de oorspronkelijke consonant, die wij eerst in jonger vormen voor de *v* zien wijken, mag men het dan waarschijnlijk achten, dat reeds in de 10de eeuw de Noormannen *ἀειφάρ* zouden gezegd hebben, dat derhalve de Friesche vorm *æbar*, *eiber*, door een veel ouder *ævar*, *eiver*, zou voorafgegaan zijn? Wederom meen ik te mogen beweren, dat dit in strijd is met de gegevens, die ons oordeel moeten bepalen.

Ik heb u drie bedenkingen tegen de voorgestelde verklaring van *ἀειφάρ* ontwikkeld. Neemt men ze alle drie te zamen: bedenkt men dat de pelikaan kwalijk met een ooievaar kan vergeleken worden, dat de Friesche naam van den langbeen aan de Noormannen in Rusland niet wel bekend kan geweest zijn, en dat de vorm van *ἀειφάρ* ons verbiedt het met *odebare* gelijk te stellen, dan zal het, geloof ik, raadzaam zijn, den ooievaar te laten vliegen, en liever te zeggen: »wij verstaan *ἀειφάρ* niet," dan eene gissing aan te nemen, die zoo hoog in de lucht zweeft als de ooievaar zelf maar doen kan.

Wat de heer Kunik in zijn schrijven aan Dr. De Goeje meldt, dat een Russisch schip, ten tijde van Peter den Groote gebouwd, door dezen *Aïfar* genoemd werd, welke naam van Hollandschen oorsprong was en *ooievaar* beteekende, heeft natuurlijk met de quaestie, die ons hier bezighoudt, niets te maken. De Czaar gaf aan verschillende schepen Hollandsche namen, meest vogelnamen. Een noemde hij *aïfar*, hetgeen ons Hollandsche *ooievaar* moest voorstellen. Met het Noordsche *ἀειφάρ* staat dit in geen verband. Het klinkt vrij aardig gelijk, maar bloote gelijkheid van klank, zoo vaak een louter spel van het toeval, is bij etymologische vragen een uiterst bedrieglijke gids. Ten hoogste zou het kunnen zijn, dat men bij het kiezen van den naam *aïfar* aan *ἀειφάρ* van Constantinus gedacht had, en daarin reeds toen een *ooievaar* meende te vinden. Was dit het geval, dan blijkt alleen, dat het vermoeden van den heer Kunik al uit den tijd van Czaar Peter dagteekent. Maar voor de verklaring van het woord zelf is daarmede niets gewonnen.

Nu ik heb afgebroken, wil ik trachten op te bouwen. Ik

wil eene uitlegging aan uw oordeel onderwerpen, die mij voorkomt beter te voldoen aan den stelligen eisch van een dergelijk onderzoek: zich niet op het gebied van hypotheseen te wagen, maar uit het bekende op te klimmen tot het onbekende, en langs dien weg — zoo mogelijk — tot de oplossing van het raadsel te geraken. In allen gevalle zal mijne uitlegging dit voorhebben, dat de pelikaan een pelikaan blijft, en het Noordsche woord uit de Noordsche taal geregeld verklaard wordt.

Ik begin met de zeer natuurlijke vraag, waaraan men echter niet schijnt gedacht te hebben: hoe werd door de Noormannen en andere oude Germaansche stammen de pelikaan genoemd? Onder al die namen moet er toch wel één zijn, die eenig licht geeft.

De Oud-Noordsche naam, die tot ons gekomen is, en die bewijst — zoo het bewijs noodig heeft — dat de Noormannen den vogel wel degelijk kenden, luidde *skarfr*. Het woord komt in de jongere *Edda* voor *), en nog heden is in Noorwegen *skarv* de gewone benaming, zooals niet alleen het oude woordenboek van Chomel †) ons mededeelt, maar ook Aasen in zijn Noorweegsch woordenboek bevestigt. Ook het Ohd. had *scarba*, *scarwa* §), en nog heden is in het Nhd. *scharbe* bekend. Het middeleeuwsch Latijn maakte er *scarbo* van **), en daarvan schijnt de hedendaagsche wetenschappelijke naam *Pelecanus Carbo* eene verbastering te zijn. Vergeleken met ags. *sceorfan*, knagen, bijten, pikken, beteekent *skarfr* zooveel als *pikker*, *hakker*. Het drukt dus hetzelfde uit als het Grieksche πελεκάν of πελεκᾶς, dat men van πελεκάω, hakken, afleidt. Maar met het oude ἀειφάρ heeft het niets gemeen.

Hoe andere Germaansche stammen den pelikaan noemden,

---

*) Ter boven aang. pl. — Onder meer andere soorten onderscheidde men vooral twee: *dila-skarfr*, de gevlekte, en *topp-skarfr*, de gekuifde.

†) III, 1648 *b*.

§) Zie Graff, VI, 541, en Schmeller, *Bayer. Wtb.* III, 397.

**) Diefenbach, *Gloss. Lat.-Germ.*, p. 517*a*.

is ons gelukkig niet onbekend gebleven. In den 102den Psalm, vs. 6, leest men in de Vulgata: »similis factus sum *pellicano* solitudinis." Onze Statenbijbel heeft, misschien juister, *een roerdomp*. Doch de Vulgata is het voorbeeld van alle middeleeuwsche bijbelvertalers geweest. Wij kunnen dus in die vertalingen of in de daaraan ontleende glossen nagaan, hoe zij den naam *pellicanus* hebben wedergegeven.

De Oud-Nederlandsche psalmvertaler uit de 9de of 10de eeuw heeft, blijkens de glossen van Lipsius, het woord door *heiger* vertolkt. *Heiger*, ags. *higere*, nhd. *heher* (*häher*), is de naam zoowel van den specht (*Picus*) als van den meerkol (*Garrulus*). De vertolking is licht te verklaren. Ook in het Grieksch was πελεκάν of πελεκᾶς eigenlijk de specht, de houtpikker of boomhakker. Later werd het op de kropgans overgedragen. De Oud-Nederlandsche vertaling was dus, naar de analogie van het Grieksch, niet kwaad gekozen *). Maar voor ἀσιφάρ geeft ook zij geen licht.

In het Oud-Hoogduitsch komen verschillende namen van den pelikaan voor. Behalve het reeds genoemde *scarba* vindt men: *husegomo*, *hisigomo*, *sisigomo*, *wisigo*, *husgir*, *velsing*, *grâhäutel* †). Ik begeef mij niet in een onderzoek naar de uitlegging van die woorden. Zij bevatten niets, dat ter opheldering van ἀσιφάρ zou kunnen strekken.

In het Angelsaksisch zijn drie namen bekend: *stângilla*, *vanfôta* en *dûfedoppa*. De beide eerste laat ik daar: zij beteekenen *rotsschreeuwer* en *grauwpoot*, maar voor ons doel zijn zij onverschillig §). Doch de derde naam, *dûfedoppa*, die mede volkomen helder is, wijst ons den weg. Het is

---

*) Eene bepaalde soort, de *Pelecanus Graculus*, wordt nog in Duitschland in de volkstaal *seehäher* genoemd. Zie Krünitz, a. w. CVIII, 298, en Naumann, a. w. XI, 88.

†) Diefenbach, *Gloss.*, p. 421*b*, en *Novum gloss.*, p. 285.

§) Verg. de Deensche namen *söravn*, zeeraaf (om 't geschreeuw), en *hvidlaaring*, in Noorwegen *kvitlaaring*, witpoot (bij Chomel, t. a. pl. in *hundlaring* verbasterd). Zie Aasen, *Ordbog over det Norske Folkesprog*, 421 (op *Skarv*). De naam *söravn* stemt volmaakt overeen met dien van *cormoran*, want dit laatste is uit *corvus marinus* verbasterd. Zie Brachet, *Dict. Etym.* 154.

eene samenstelling van *dûfan*, *dýfan*, indompelen, duiken, en het daarmede nauw verwante *doppa*, duiker, van den stam *deopan*, die insgelijks *indompelen* beteekent, en waarvan *dop*, indooping, *dopettan*, indoopen, *dopened*, duikeend, *dopfugel*, duikvogel, zijn afgeleid: verg. ons *doopen*, goth. *daupjan*, indompelen, enz. *Dûfedoppa* is dus eene herhaling of versterking van hetzelfde begrip door twee bijna gelijke woorden: het is alsof wij *duikdokker* zeiden, een duiker of duikelaar bij uitnemendheid. Die naam *dûfedoppa* was niet door den vertaler verzonnen, maar werkelijk aan de volkstaal ontleend. In de ruimere opvatting van *duikvogel* in 't algemeen is het woord in gebruik gebleven. Het oudere Engelsch zeide *dyvedopper* of *divedapper* *), en thans heet het *didapper*, dat hetzelfde beteekent als *dobchick* of *dabchick*, in gewestelijke spraak ook *divy-duck* †), in welke woorden men denzelfden stam *dýfan*, eng. *dive*, terugvindt. Dat van dien stam ook *dûfe*, ons *duif*, is afgeleid, evenals eng. *duck* van *duiken*, behoef ik wel niet op te merken. Het zoo even vermelde *divy-duck* is wederom eene herhaling, het treffende evenbeeld van het oude *dûfedoppa*.

De Angelsaksen derhalve noemden den pelikaan *duiker*. Zij kenden den vogel van nabij, want in Schotland wordt hij veelvuldig aangetroffen. De naam, door hen gegeven, is dus van meer belang dan deze of gene benaming, door een bijbelvertaler wellicht bij vergissing gebezigd. En voor de soort, die zij kenden, was de naam bij uitstek gepast; want in Schotland huist, evenals in IJsland, dat geslacht van kropganzen, dat men *Rotspelikanen* (*Sula* of *Dysporus*) heet, en juist van deze getuigt de heer Schlegel in zijne *Handl. tot de Dierkunde*, I, 466, dat zij »uitstekend *duiken*".

Van de pelikanen, die de Noormannen aan den Dnieper zagen, bericht Constantinus, dat zij daar op de rotsen nestelden. Zij moeten dus òf tot hetzelfde geslacht der *Rots-*

---

*) Halliwell, *Dict.* I, 307, Nares, *Glossary*, 207.

†) Barnes, *Glossary of the Dorset dialect*, 52, in *Transactions of the Philol. Society*, 1864.

pelikanen behoord hebben, òf wel tot dat der *Cormorans* of *Aalscholvers* (*Phalacrocorax* of *Carbo*), die mede, volgens den heer Schlegel, »zich aan rotsachtige zeekusten en aan de oevers der meren en rivieren ophouden." Maar ook van deze deelt hij ons mede, dat zij »voortreffelijk *duiken* en zwemmen", en in alle werken over ornithologie kan men dat bevestigd vinden *). Ik wil nog slechts een enkel getuigenis aanhalen, omdat het juist die cormorans betreft, die in de wateren van Rusland huizen. Van deze zegt Pallas in zijne *Zoographia Rosso-Asiatica*, II, 298: »In aqua natant usque ad iugulum immersi atque *expeditissime et diutissime urinantur*" †).

Het staat dus vast, dat de rotspelikanen of cormorans aan den Dnieper uitstekende duikers waren, en zeker, indien de Noormannen hen *duikers* genoemd hadden, evenals de Angelsaksen de hunne deden, dan zou die naam recht eigenaardig geweest zijn. Ook in Duitschland worden zij in de volkstaal wel eens *ganstaucher* en *kropftaucher* geheeten §), en wij zelven doen niets anders, wanneer wij ze *aalscholvers* of *schollevaars* noemen, want *scholver*, *schollevaar*, is in den grond insgelijks een *duiker*. Het is het Ags. *scealfor*, duikvogel, in oude glossen door *mergus avis* vertaald, eene afleiding van *scelfan*, *scylfan*, dat volgens Leo **) oorspronkelijk *demergere*, *praecipitare* beteekende.

Indien nu eens werkelijk de Noormannen de pelikanen *duikers* genoemd hadden, hoe had dan die naam in hunne taal moeten luiden? In het Ags. heet het ww. *dûfan* of *dȳfan*, maar het Engelsch zegt *to dive*, dat op een ags. bijvorm *dífan* wijst. Die bijvorm is ook elders bekend. Het

---

*) Belangrijke bijzonderheden omtrent het diep en lang duiken der Noordsche cormorans vindt men o. a. bij Faber, *Ueber das Leben der hochnordischen Vögel*, 257—283.

†) De door mij aangehaalde ornithologische werken leerde ik kennen door de welwillendheid van den heer Schlegel.

§) Naumann, a. w. XI, 52, 88.

**) *Angelsächs. Glossar*, 247. Het woord *scholver* komt ook elders in verschillende vormen voor. Zie Naumann, a. w. XI, 52.

Noordfriesch in het Moringer dialect heeft *dōwen* *), maar op de eilanden zegt men *dīwin* †). En in het Oud-Noordsch zelf treft men mede de beide vormen aan. De meest gewone is *dýfa*, dien Jonsson, Egilsson en Cleasby vermelden, of *dûfa*, als Fritzner heeft; maar in het IJslandsch woordenboek van Biörn Haldorson (I, 143 *b*) wordt *dīfa* opgegeven, dat hij door »*immergere*, dyppe ned" verklaart. Die wisseling van *û* of *ý* en *ī* is trouwens geen ongewoon verschijnsel, ook in het Oud-Noordsch. Zij doet zich bepaaldelijk voor bij woorden, die oorspronkelijk den tweeklank *iu* hadden. Liet men den klemtoon op de *u* vallen, zoodat de *i* toonloos werd, dan ontstond *û*, *ý*; versterkte men daarentegen de *i*, zoodat zij lang werd, dan moest de *u* toonloos wegslippen, en werd het *ī*. Een zeer duidelijk voorbeeld is het Noordsche *thīr*, servus, nevens *thýr* §), vergeleken met goth. *thius*. Evenzoo beantwoordt ohd. *bīa*, ons *bij* (apis), aan Oud-Noordsch *býi*, ags. *beo*; ohd. *blī*, lood, nhd. *blei*, aan den bijvorm *blio*, Oud-Noordsch *blý*; ags. *slīpan* aan ohd. *sliufan*, ons *sluipen*; ags. *tīan*, eng. *tie*, aan den bijvorm *týan*, ons *tuien*; ohd. *slīhhan*, nhd. *schleichen*, aan ons *sluiken* enz.; en op dezelfde wijze kon — omgekeerd — uit goth. *heiv*, ags. *hīve*, ohd. *hīwi*, nevens de echte vormen *hijlik*, hd. *hei-rath*, ook *huwen*, *huwelijk* ontspruiten, zoodra men in *hīwjan* de *w* als *u* liet klinken en daarop den klemtoon verplaatste. Men pleegt den overgang der *ý* tot *ī*, gelijk men het noemt, als een feit van jonger dagteekening voor te stellen; volgens Grimm zou het in handschriften meest aan vergissing van den afschrijver te wijten zijn **). Doch uit de aangehaalde voorbeelden blijkt, dat het hier geen overgang van den *û*- tot den *ī*-klank betreft, maar

---

*) Bendsen, *Die Nordfr. Sprache*, 315.

†) Clement. in Herrig's *Archiv*, X, 286. Over den overgang van *f* of *v* tot *w* in 't Noordfriesch, zie ald., bl. 269. Eene afleiding van dit Noordfriesche *dīwin* is *dīwangh*, bij Johansen, *Die Nordfr. Sprache*, 133, door *tunke* vertaald.

§) Grimm, *D. Gramm.*, I³, 464.

**) *D. Gramm.*, I³, 232, I³, 364, 471.

het ontstaan van *û* en *í* beide, met gelijk recht, uit den gemeenschappelijken grondklank *iu*. Dat dan ook het verschijnsel niet zoo jong, maar integendeel overoud is, leert ons goth. *speivan*, ohd. en ags. *spíwan*, nhd. *speien*, ons *spijen* (waarvan *speeksel*), vergeleken met de daarnevens gebruikelijke vormen, Oud-Noordsch *spýja*, ohd. *spiuwan*, ags. *speovjan*, ons *spuwen*, die, blijkens lat. *spuere*, de grondvormen zijn.

Het Oud-Noordsche *dífa* heeft dus gelijk recht als het meer bekende *dýfa:* het waren twee verschillende dialectische vormen van hetzelfde woord, beide ontstaan uit een ouder *diufan*, ten nauwste verwant aan den stam *diupan*, waaruit *diep*, *doopen* enz. ontsproten. Vormde men nu van het ww. een substantief, om het begrip van *duiker* uit te drukken, dan moest dit *dýfari*, *dífari* luiden, of wel *dýfar*, *dífar*, al naarmate men òf het samengestelde suffix *ari*, goth *areis*, bezigde, òf het enkele *ar*. Dit suffix *ar* komt in beteekenis met *al*, ohd. *al*, *il*, overeen. Het Ohd. vormde van *tûhan*, duiken, een subst. *tûhhal*, *tûhhil*, duiker, duikvogel. De roerdomp, dien wij boven met den pelikaan verwisseld zagen, werd *horotûhhil*, moerasduiker, genoemd. Dit *tûhhil* staat tot een Noordsch *dífar* in gelijke verhouding als ons *duiker* tot Eng. *diver*. Een duikvogel, dien men in 't Ohd. *tûhhil* noemde, kon dus evengoed in 't Noordsch *dífar* heeten, als hij nog heden in het Engelsch *diver* en op de Noordfriesche eilanden *díwar* heet *).

Ik heb achtereenvolgens drie punten vastgesteld: 1°. dat de Angelsaksen den pelikaan *duiker* noemden, dat hij ook elders zoo heet, en dat ons *aalscholver* hetzelfde beteekent; 2°. dat de pelikanen aan den Dnieper uitstekende duikers waren; en 3°. dat *dýfar* of *dífar* de Oud-Noordsche naam van een *duiker* moet geweest zijn. En nu terugkeerende tot het raadselachtige *Ἀειφάρ*, zal ik mij wel mogen veroorloven, in die *A* het dwarsstreepje een weinig naar beneden

*) In de Noordfriesche dialecten van Föhr en Amrum luidt het suffix nog heden *ar*. Zie Johansen, t. a. pl., 134 vlg.

te schuiven, de *Λ* in *Δ* te veranderen, en *Δειφάρ*, of liever nog *Δεῖφαρ*, *difar*, te lezen: juist het woord dat wij noodig hadden, als de meest gepaste Oud-Noordsche benaming van den aalscholver of rotspelikaan *).

Mocht iemand schromen eene verklaring aan te nemen, die eene verandering der *lectio recepta* vereischt, hij bedenke, dat die Noordsche en Slavische woorden in een Grieksch handschrift wel niet met de stiptste juistheid zullen geboekstaafd zijn. Reeds Bandurius, in zijne aanteekeningen op Constantinus, stelde eene verbetering voor op een der Slavische namen, en zegt: »néc dubito quin ita sit scribendum, quippe Graeci exteras voces passim corruptas ac depravatas proferunt." Ook bij den naam *Ἐσσουπῆ*, die volgens Constantinus in het Noordsch zoowel als in het Slavisch *μὴ κοιμᾶσθαι* beteekende, emendeert hij zonder aarzelen *Νεσσουπί*, omdat *niet slapen* in het Slavisch *nesupi* heet. Hij had er bij kunnen voegen, dat die woorden in het Oud-Noordsch *nè sofa* luiden: hetgeen de noodzakelijkheid van het voorvoegen der *ν* dubbel bewijst. Evenzeer houd ik mij overtuigd, dat ook de overige Noordsche namen, *Οὐλβορσί*, *Βαρουφόρος*, *Λεάντι* en *Στρούβουν*, wel niet zonder hulp der critiek volkomen klaar zullen worden. Ik zou voor die woorden wel de aandacht van den heer Kern willen inroepen, wiens scherpzinnigheid reeds zoovele raadselen heeft opgelost. Hij zeker zal de laatste zijn om bezwaar te vinden in het veranderen van eene *Λ* in *Δ*, wanneer alles ons dringt, niet *Ἀειφάρ*, maar *Δεῖφαρ* te lezen.

Gaarne erken ik, dat ook mijne verklaring eene gissing is. Volstrekte zekerheid is in dergelijke taalquaesties uit zoo ouden tijd zelden te verkrijgen. Doch mijne gissing steunt, dunkt mij, op betere gronden; zij is niet een bloot ver-

---

*) Ik schrijf *difar*, met behoud van de *a*, zoowel om de hooge oudheid van het woord, als naar aanleiding van *Ἀειφάρ* zelf. Indien echter het woord langer voortbestaan heeft, zal het in later tijd wel de *a* verloren en *difr* geluid hebben. Verg. Grimm, *D. Gramm.*, II, 122.

moeden, maar het gevolg van vergelijking en redeneering. Als zoodanig meen ik ze aan de nadere overweging van deskundigen te mogen aanbevelen. De goede genius der taalkunde zij mij genadig, indien ik door het wegjagen van een ooievaar heiligschennis gepleegd heb. Maar ik geloof, dat déze ooievaar geen heilaanbrenger was.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den OCTOBER 1875.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. MOLL, J. DE WAL, J. H. SCHOLTEN, L. A. J. W. SLOET, W. J. KNOOP, W. C. MEES, N. BEETS, G. MEES, AZ., R. J. FRUIN, D. HARTING, S. VISSERING, J. E. GOUDSMIT, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, S. HOEKSTRA BZ., H. KERN, J. A. FRUIN, R. VAN BONEVAL FAURE, E. VERWIJS, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris leest een brief van Dr. Jacob Mijers te Amsterdam, ten geleide van eene verhandeling, getiteld: Mijne inzichten omtrent het kenvermogen, geplaatst naast die van Locke, Kant en Schopenhauer, die de schrijver aanbiedt voor de werken der afdeeling. Er wordt besloten haar in handen te stellen van de heeren Scholten, Hoekstra en van der Wijck, met verzoek zoodra mogelijk over de waarde van de verhandeling verslag uit te brengen.

Daarop wordt het woord verleend aan den heer van den Bergh, die het proces van Oldenbarnevelt aan een onderzoek onderworpen heeft en de slotsom daarvan mededeelt.

Hij merkt op dat het algemeen heerschende gevoelen is, dat die beroemde staatsman onschuldig veroordeeld en als een slachtoffer van staatkundige en kerkelijke partijschap gevallen is, dat de rechtspleging onwettig was en de rechters zich uit partijhaat tegen hunne eigene overtuiging hebben laten gebruiken om het doodvonnis over een onschuldigen uit te spreken. Dat men vroeger zoo dacht was niet te verwonderen, omdat men nog steeds onder den invloed derzelfde denkbeelden en derzelfde partijschappen verkeerde als ten tijde van Oldenbarnevelt en omdat de geschiedschrijvers, die men volgde, genoegzaam allen zijne partij waren toegedaan; en wanneer men de filiatie hunner berichten nagaat, zal men bevinden, dat de hoofdbron, waaruit zij geput hebben, de verantwoording van de Groot was, die zijne eigene zaak bepleitte en dat die wel eene troebele bron mag heeten.

Thans echter behooren die partijschappen tot de geschiedenis; wij staan op een vrijer standpunt, bovendien zijn thans 's lands archieven voor ieder geopend en de voornaamste stukken van dit rechtsgeding aan het licht gebracht. De tijd is dan aangebroken om een nieuw zelfstandig onderzoek daarnaar in te stellen.

De beschuldigingen tegen dit proces ingebracht zijn 1°. de onbevoegdheid der rechtbank; 2°. de partijdigheid der rechters. Bovendien klaagt men over de langdurige preventieve gevangenis, over de harde behandeling van de rechters ondervonden en over het niet toestaan eener behoorlijke verdediging.

I. *Onbevoegdheid. a.* algemeene, omdat de Staten-generaal geene rechtspraak hadden; *b.* bijzondere, omdat de advokaat was in eed en dienst van Holland en dus, volgens het privilegie *de non evocando*, niet dan voor zijnen competenten rechter, het Hof van Holland, kon te recht staan.

Hierop antwoordt de spreker, dat de Staten-generaal wel degelijk rechtspraak uitoefenden, zoo in burgerlijke als in strafzaken, dat zij die uitoefenden bij delegatie, doorgaans in zaken de Unie betreffende en dat die rechtspraak ook in Holland

erkend werd. Hij staaft het door een aantal voorbeelden, waaronder vooral uitkomen de procedure in 1621 tegen Mom, Boetbergen en Eindhoven wegens hoogverraad en die in 1637 tegen twee Geldersche gedeputeerden, beschuldigd van schepen aan den vijand verhuurd te hebben.

Wat het tweede punt aangaat, zou die bewering juist zijn, had de advokaat in zijne betrekking tegen Holland of diens ingezetenen misdreven, maar behalve advokaat dier provincie was hij ook minister van buitenlandsche zaken en eerste minister der republiek. Alleen in die qualiteit handelde hij met de vreemde gezanten en gaf instructien en bevelen aan onze ministers buitenslands. Zijne instructie van Holland zwijgt dan ook natuurlijk over dit punt. Nu blijkt wel is waar niet dat hij daarvoor eene uitdrukkelijke commissie van de Staten-generaal zou ontvangen hebben, doch hij handelde namens de Unie, tot wier attributen het beleid der diplomatie behoorde en was dus, hetzij als mandataris of als negotiorum gestor, aan zijne committenten rekenschap verschuldigd. Spr. herinnert daarbij aan het gevoelen van Pieter Paulus, die in zijne verklaring der Unie hetzelfde leert.

Holland zou bovendien hier in zijne eigene zaak recht gesproken hebben, daar de tot dusverre bovendrijvende partij zich in de zaak der waartgelders en der synode tegen de Unie gekant had. Zelfs kon dat gewest uit kracht der souvereiniteit het Hof verbieden van die zaak kennis te nemen of wel zoodanige bepalingen stellen, dat de advokaat, hetzij eene rechtsweigering ten zijnen behoeve, hetzij eene volledige vrijspraak verwachten kon.

Spr. gewaagt nog ter loops van het privilegie de non evocando, dat zijns inziens niet op dergelijke zaken toepasselijk was. Hij verwijst dienaangaande naar de opmerkingen van Wagenaar (D. 4, blz. 39), doch wil daarover thans niet uitweiden; de verantwoordelijkheid van den lasthebber tegenover den lastgever dunkt hem klemmend genoeg.

II. *Partijdigheid der rechters.* De grieven, vooral door de Groot geopperd zijn 1°. de algemeene en persoonlijke partijdigheid van de meeste rechters; 2°. dat Muys en Pauw, die door den advokaat en de zijnen gewraakt waren, zich hadden

moeten onthouden; 3°. dat eenigen hunner bij het afdanken der waartgelders te Utrecht geweest waren en daardoor geprejudicieerd hadden; 4°. dat Swieten en Muys officieren waren, die in geene rechtbank mochten zitten; 5°. dat er ongegradueerde rechters onder waren.

Spreker antwoordt hierop, dat het bijna ondoenlijk zou geweest zijn geheel onzijdige rechters te vinden; de geheele natie toch, met uitzondering der dissenters en van eenige stille burgers, had partij gekozen; doch in staatkundige processen worden de beschuldigden doorgaans door die van de andere partij geoordeeld. De Oranjemannen zijn voor patriotten, de patriotten voor Oranjemannen terechtgesteld, en de Fransche communisten onzer dagen zijn door gedelegeerde rechters gevonnisd, die eenen afschuw van de beginselen der commune hadden. Waren daarom al die vonnissen onrechtvaardig?

Die aantijging was bovendien zoo al niet geheel onwaar, ten minste zeer overdreven. Van de 24 rechters had Holland er 12 gesteld, die allen tegen die benoeming reclameerden en niet dan gedwongen die ondankbare taak op zich namen. Hieronder waren de vier oudste en voorzittende raden van het Hof, derhalve des advokaats natuurlijke rechters, een dezer was een aanverwant van de Groot, twee anderen met de gevangenen nauw bevriend. Daar ook Muys en Pauw onder degenen waren die alleen gedwongen de commissie aanvaardden, vervalt hiermede terstond het tweede bezwaar van zelf. Wat het derde punt aangaat zoo geeft Spr. toe dat Pauw, de Voogt, Ploos en Manmaker als ijverige contra-remonstranten bekend waren, en dat Pauw misschien personeele grieven tegen den advokaat kon hebben, maar geen hunner had verlangd als rechter over hem te zitten en het bewijst volstrekt niet dat zij om die denkwijs tegen beter weten aan zich met eene bloedschuld zouden beladen. Hiertoe worden andere bewijzen gevorderd.

Het vierde en vijfde punt zijn niet dan schoonschijnende uitvluchten. Het was toen rechtens even als nog heden, dat een officier, d. i. rechtsvorderaar, niet tegelijk rechtspreker zijn kon, maar nergens, zoover Spr. bekend is, staat geschreven dat hij niet benoembaar was tot rechterlijke functiën. Hij

kon raad in het Hof of in den Hoogen raad worden, en hiervan bestaan onderscheidene voorbeelden. Ook de vijfde aanmerking is te kwader trouw geopperd. Het was toch aan de Groot beter dan aan iemand bekend, dat zelfs het Hof volgens de wet uit edelen en costumiers d. i. rechtsgeleerden bestond. Waarom zou dit dan bij deze rechtbank ongeoorloofd wezen? De ware reden was, dat men de rechters uit de edelen, de steden en het Hof genomen had om Holland te beter te vertegenwoordigen, zoo als uit de resolutiën der Staten blijkt.

Ook over partijdigheid bij de procedure zelve wordt geklaagd. De Groot brengt daartoe drie grieven bij 1°. de langdurige preventieve gevangenis buiten acces van vrienden; 2°. de harde behandeling van de rechters ondervonden; 3°. het niet toestaan eener behoorlijke verdediging. Ook Hogerbeets beriep zich op eene privilegie van Holland, volgens welke de crimineele processen binnen zes weken moesten afloopen, doch het privilegie van 1346, zoo als Duyck terecht antwoordde, was buiten gebruik. Het was vervangen door de crimineele ordonnantie van 1570, die toen in Holland algemeen gevolgd werd en waarbij in art. 31 de duur van zware crimineele processen op hoogstens twee jaren bepaald werd, en de Groot als gewezen fiskaal, wist beter dan iemand, dat gedurende de instructie de wet geenen toegang van vrienden vergunde. En zou het, onpartijdig beschouwd, niet eene ongerijmdheid geweest zijn, een zoo gewichtig en moeilijk proces binnen zes weken te willen afdoen? Zoo vlug zijn wij nog heden niet. In onze dagen duurde de instructie van zeker berucht proces wegens moord ongeveer tien maanden, en onlangs meldden de dagbladen van een geding, waarbij de preventieve gevangenis zich tot elf maanden had uitgestrekt; die van Oldenbarnevelt heeft slechts ruim acht maanden geduurd. Welk een kreet van verontwaardiging zou de tegenpartij niet aangeheven hebben, en terecht, hadden de rechters binnen de zes weken zulk een zaak willen termineeren!

Het tweede punt, de harde behandeling, berust eenig en alleen op het zeggen der gevangenen zelve, die niet onpartijdig waren en is niet meer met zekerheid te beoordeelen. Men moet echter in het oog houden, dat het mannen enkel

aan bevelen gewend harder dan anderen moet gevallen zijn zich aan de strenge vormen der procedure te moeten onderwerpen. Dat zij evenwel aanhoudend in geheime briefwisseling met hunne vrienden bleven en het zelf aan Scriverius mogelijk werd hun een boekwerk ter lezing te zenden, schijnt tegen die beweerde strengheid te spreken.

Eindelijk het niet toestaan van rechtsgeleerden bijstand. Spr. erkent, dat dit met onze hedendaagsche begrippen ten eenenmaal strijdig is, maar in dien tijd was het anders en in een extraordinair proces, zoo als dit was, werd geene verdediging door eenen advokaat toegelaten dan met vergunning van den rechter en om merkbare redenen. Spr. beroept zich in dezen op Voet ad l. Jul. de maiest. en op Bort in zijn tractaat van criminele zaken. In casu bestonden die redenen niet, daar de rechters aan de Staten en aan elkander strikte geheimhouding hadden moeten beloven, die niet bestaan kon, zoo een advokaat kennis van zaken kreeg.

Die geheimhouding is noodlottig voor de rechters geweest. In tal van blaauwboekjes en schotschriften zijn zij gelasterd en door het slijk gesleurd, zonder dat zij een woord tot hunne rechtvaardiging konden uiten en zonder dat ééne stem zich tot hunne verdediging verhief, en zoo heeft zich op de apologie van de Groot en op die blaauwboekjes de publieke opinie gevormd en tot heden toe gehandhaafd.

Des te noodiger is het dus, dat men, gebruik makende van de sedert aan het licht gekomen bescheiden, een nieuw en onpartijdig onderzoek naar personen en feiten instelle. Gaarne had Spr. die taak door bekwamer hand opgenomen gewenscht; hij heeft het beproefd, omdat niemand daartoe lust scheen te gevoelen. Hij erkent intusschen, dat het hier geleverde nog zeer onvolledig is, eensdeels door het gemis van vele belangrijke stukken, waarvan hij er eenigen opnoemt, anderdeels doordien de persoonlijkheid der rechters, vooral uit de andere provinciën, nog niet genoegzaam bekend is. Tot zijne medeleden richt hij ten slotte het verzoek hem hunne bedenkingen en kritiek niet te onthouden, opdat er zooveel licht als mogelijk is over deze nog half duistere zaak opga.

Deze bijdrage, die niet in haar geheel voor de Verslagen

bestemd is, geeft aanleiding tot eene uitvoerige bespreking.

De eerste, die het woord neemt, is de heer R. Fruin, die aan den spreker zijn dank betuigt, maar verklaart niet in te stemmen met de strekking van zijn betoog. Wel geeft hij toe dat de Generaliteit rechtsmacht bezat en behoorde te hebben, en dat daarom de resolutie der Staten van Holland van 1656 (waarvan de heer V. d. B. gesproken had) in strijd was met de antecedenten en het recht der Unie. Hij herinnert dat in den tijd van Oldenbarnevelt de Generaliteit een eigen advokaat-fiskaal had, die met het vervolgen der misdrijven tegen de Unie voor den Raad van State en de vergadering der Staten-generaal was belast. Maar in diens instructie van 1602 wordt van geen gedelegeerde rechten gesproken en in het proces tegen den advokaat is zijn hulp dan ook niet ingeroepen. In soortgelijke zaken als die van Oldenbarnevelt en zijn vrienden, was het stellen van gedelegeerden dan ook niet zoo gewoon als het betoog van den heer van den Bergh zou doen gelooven. Van al de door hem genoemde gevallen is er slechts één, dat van Mom in 1620, hetgeen met de procedure tegen Oldenbarnevelt en zijn lotgenooten vergeleken kan worden.

Desniettemin is het terecht stellen voor gedelegeerden ad hoc niet het ergste van de procedure van 1618. Het is de wijs waarop die rechtbank tot stand is gekomen. Zij was slechts de aangevulde commissie van onderzoek, en die commissie was op haar beurt niets anders dan de deputatie der vijf provinciën, die in de Staten-generaal tegenover Holland en Utrecht stonden, naar Utrecht nevens Zijn Exc. afgevaardigd, om daar de Staten tot het toestemmen in de nationale synode en het afdanken der waartgelders te overreden. Die deputatie werd daar ter stede tegengewerkt door de afgevaardigden van Holland, waaronder de Groot en Hogerbeets, met voorweten en goedvinden van den advokaat, en dit was een der hoofdpunten van beschuldiging tegen dezen. De gedeputeerden der vijf provinciën waren dus de tegenpartij van de beschuldigden, en werden weerkeerig door dezen beschuldigd van buiten hun last, die slechts van overreding sprak, met geweld van wapenen het afdanken der waartgelders be-

dreven te hebben. Dit alles blijkt uit de resolutiën der Staten-generaal en der Staten van Holland. Kluit, die toen hij het 3de deel van zijn Staatsregeering schreef, niet al de stukken kende, heeft verkeerdelijk gezegd, dat het gevangennemen van de drie Hollandsche staatslieden op uitdrukkelijken last der Staten-generaal was geschied. De waarheid is dat Zijn Exc. en de deputatie, die met hem te Utrecht was geweest, door eene geheime resolutie der Staten-generaal van 28 Augustus »wederom versocht ende geauthoriseert werden op 'tgeen voirs. is verder te willen letten ende op de gelegentheyt van alles haer te inquireeren ende daerover te besoigneeren ende *doen* als deselve tot dienst, verzeeckertheyt, rust ende welvaert van de Landen sullen bevinden te behooren ende noodig te vereischen". Het hier cursief-gedrukte woord »doen", is het eenige, waarop de bevoegdheid om de hoofden der tegenpartij te arresteeren berusten kan. Dat de Staten-generaal niet wisten waartoe zij geautoriseerd hadden, blijkt uit het besluit dat zij den volgenden dag, toen hun de arrestatie bericht was, daarop namen: »dewijle niet te twijfelen en is of Zijn Exc. ende de Heeren uyt dese Vergaderinge neffens hem gecommitteert en hebben dezen aengaende, op haer Ho. Mo. resolutie ende authorisatie, met alle circumspectie wel gelet, gehandelt ende geprocedeert, dat men deselve daervoor sal bedancken."

Na de arrestatie hadden de Staten-generaal op de procedure, althans op de voorloopige examinatie orde kunnen stellen. Maar dat is niet geschied. Alleen is 's middags, bij afwezen van de afgevaardigden van Holland, op de vraag van Zijn Excellentie waar men de gevangenen bewaren zou, geresolveert »dat men Z. Exc. ende de heeren neffens hem uit deze vergadering gecommitteert sal versoeken ende authoriseeren te letten op de verdere verseeckertheyt van de voorsz. personen ende daertoe te gebruicken alsulcke middelen ende ordre, als Zijne Exc. ende haer Ed. dienstelijck zullen vinden." Tot het arresteeren van Ledenberg te Utrecht is geen verlof gevraagd, en zelfs van zijne arrestatie, die op denzelfden dag op een bevel uit den Haag plaats had, is aan de Staten-generaal geen bericht gegeven. Evenmin is verlof ge-

vraagd om hem te verhooren, of later om hem naar den Haag over te brengen. De deputatie heeft dit, in overleg met Zijn Exc., zoo beschikt. Zij heeft ook op eigen gezag twee heeren tot fiscalen en een tot scriba aangesteld om haar daarbij te dienen. Dit blijkt uit hetgeen den 29sten September, nadat Ledenberg zich in de gevangenis had omgebracht, in de vergadering der Staten-generaal voorviel en besloten werd: »Alsoo Mr. Pieter van Leeuwen ... ende Sylle, alhier zijn beroepen als fiscaels en met hen procureur Pots als scriba in de saecken der gevangenen alhier, daervan zij eenige hebben beginnen te examineeren, ende dat oversulx vereyscht is dat aen deselve daertoe speciale commissie wordt gegeven," wordt de griffier gemachtigd zulke commissie te depescheren, »met aggreatie van 'tgene in de voorsz. zake voor desen gedaen hebben." Die aggreatie bewijst ten volle dat hetgeen voor dezen gedaan was, buiten voorweten van de Staten was gedaan. Ten overvloede verklaren de gedeputeerden van Holland »op het aannemen van de voorsz. fisceals ende om aen deselve te geven commissie daertoe dienende, dat zij hen daerin beswaert zouden vinden, alsoo zij van de zaecke niet en weten noch gehoort en hebben, doch dat zij, die latende bij haer waerde, zullen aenzien wat de andere provinciën daerinne sullen doen." Zijn Exc. en de gedeputeerden nevens hem hadden het bij het eigenmachtig kiezen van fiscalen niet gelaten; zij hadden in hun midden ook een afgevaardigde uit Utrecht, dat nu geheel met hen meeging, toegelaten; de heer Ploos, een hevig tegenstander van Ledenberg en van de Hollandsche politiek, was reeds bij de eerste examinatie van Hogerbeets (den 27sten Sept.) en van de Groot (1 en 2 Oct.) tegenwoordig.

Na den 2den Oct. staakte de deputatie het verhooren tot half November. Oldenbarnevelt werd tot op dien tijd in het geheel niet ondervraagd. De reden was, dat men eerst de commissie met eenige heeren uit Holland diende te versterken, en dat men zich daaraan niet waagde, voordat eerst de onwettige regeeringsverandering in die provincie was afgeloopen. Zij was den 5den November volbracht. Den 9den delibereerden de Staten van Holland reeds over de zaak en be-

sloten eenige uit hun midden aan de commissie toe te voegen, maar met dit voorbehoud »dat d'examinatie gedaen zijnde, de gelegentheyt der zaecke hier (in de vergadering) sal worden gerapporteert, om op de judicature ende conservatie van 't recht van 't Land, de advisen van de Collegien van Iustitie gehoord, voorts gedisponeert te worden naer behooren." Dat de keus van personen in den geest der thans bovendrijvende partij zou uitvallen waarborgde de voorafgegane regeeringsverandering, maar de partijdigheid, waarmee zij geschiedde, ging de stoutste verwachting te boven. Uit de drie steden die de politiek van Holland het vinnigst hadden bestreden, Amsterdam, Dordrecht, Enkhuizen werden uitsluitend de examitoren gekozen en daaronder twee, Pauw en Muys van Holy, die als vijanden van den beschuldigde door diens kinderen, in een request aan de Staten, gewraakt werden. De twee andere waren ook zijn verklaarde tegenstanders: Bruinink uit Enkhuizen had jaren achtereen de politiek van de meerderheid der toenmalige Staten van Holland krachtig bestreden, en van Swieten uit de Edelen was eerst sedert den val van den advokaat in de ridderschap beschreven. Doch het ergst was de keus van een fiscaal. Daartoe werd de griffier van het hof Anthonie Duyck benoemd, dien de Groot »des advocaets meesten vijand" noemt, en die dan ook in ernst of voor de leus zich »met vele redenen en protestatiën" zocht te excuseeren, doch te vergeefs. De commissie, nu eerst den 19den November aan de gedeputeerden uitgereikt, waarvan sommigen reeds voor twee maanden zich als gecommitteerden ter examinatie gedragen hadden, bevatte meteen de approbatie van hetgeen door hen »tot desen tijt toe gebesoigneert was." Hoe zij zich vervolgens van hun taak hebben gekweten, behoeft thans niet herinnerd te worden. In het begin van het volgend jaar was het examen afgeloopen en moest voor goed op de judicatuur worden geresolveerd. De zes provinciën begrepen dat »de zaak van de gevangenen de provinciën in het gemeen en niet Holland in het particulier aanging", en dat dus de rechters door al de gewesten moesten gesteld worden, alleen in grooter getal door Holland. Maar in Holland waren de gevoelens verdeeld. Er waren er, die

»de judicatuur aen Holland wilden houden en niet cedeeren," er waren er die eerst althans »naerder opening van de beschuldiging wilden hooren", en die, overeenkomstig het besluit van 9 Nov., het advies der Collegiën van Institie vooraf wilden inwinnen. Van 22 tot 31 Januari duurde de deliberatie. Eindelijk werd besloten, de zaak aan de Generaliteit te laten. Maar op welke gronden? »Om niet met de provinciën in onlust te komen" en »nadien de Staten-generael de zaeck van de gedetineerden eerst ter hand hebben genomen, ende daerin bij examinatie ende anders zoo verre zijn getreden dat men haer de kennisse ende medejudicature niet en kon onttrekken." Het eenige dat bedongen en verworven werd was, dat Holland alleen evenveel rechters zou stellen als de zes andere gewesten te zamen. Gekozen werden al de vroegere examinatoren, en overigens meestal bekende voorstanders van de bovendrijvende partij. Slechts op enkele viel niets aan te merken. Hoe de rechtbank als geheel beschouwd er uitzag, kan blijken uit hetgeen de gezant Carleton aan koning Jacobus rapporteerde: »it is thought mons. Barnevelt will challenge many of them as disaffected to his person and declared opposites to his party."

Ten slotte nog een opmerking betreffende het tweede geval, waarin beschuldigden van misdrijf tegen de Unie voor gedelegeerde rechters terecht stonden. In 1620 ontdekte Maurits dat eenige Geldersche edelen in verraderlijke verstandhouding met den vijand stonden. Hij liet ze arresteeren en naar den Haag voeren en door commissarissen verhooren. Onmiddelijk protesteerde het Hof van Gelderland daartegen als een inbreuk op zijn rechtsmacht. Het werd gedesavoueerd door de Gedeputeerden van Gelderland in de Staten-generaal. Maar het hield vol, en toen onder de gedelegeerde rechters twee uit zijn college werden benoemd, verbood het dezen de commissie aan te nemen. Zonder medewerking dier raden, werd toen het proces voldongen en het doodvonnis uitgesproken. Maar, zoodra daarna de Staten der provincie vergaderden, rapporteerde hun het Hof wat het gedaan had, en zag zijn gedrag door hen goedgekeurd en oogstte hun dank in. Het waren dezelfde Staten, die nu de houding van het

Hof prezen en die, toen het de judicature van Holland en het proces van Hollandsche staatslieden betrof, een tegenstrijdig gevoelen zoo al niet uitgesproken, toch stilzwijgend beaamd hadden.

De heer van den Bergh antwoordt dat zijne beweringen door die voorstelling niet worden omvergeworpen, en pleit op nieuw voor de bevoegdheid en onpartijdigheid der rechters.

De heer Brill zegt, dat de heer Fruin hem niets overliet, dan eenige bijzonderheden aan te raken. Vooreerst verwonderde hij zich, dat de spreker ten bewijze van de rechtsmacht der Staten-generaal zich niet op Art. 16 der Acte van Unie beroepen had, waarin toch uitdrukkelijk gezegd wordt, dat bij eenig verschil tusschen de provinciën, dezen geroepen zijn door gemachtigden het geschil te *vergelijken* en *recht te doen*, binnen eene maand. Dit *binnen eene maand* moest ook in aanmerking komen, waar over de langdurigheid der gevangenschap van Oldenbarnevelt geoordeeld wordt.

Verder had de spreker de uitdrukking gebruikt, dat het aannemen der waartgelders een maatregel was tegen de Staten-generaal aangekant. Dit achtte hij niet juist. Integendeel, die van Holland werden tot het aannemen van waartgelders genoopt tegen oproer binnen hunne steden, omdat de Staten-generaal aan de overheid in Holland handbieding weigerden tot handhaving van haar gezag.

Spreker scheen de uitspraak van Hogerbeets, dat Groningen niet met Holland gelijk te stellen was, lichtvaardig en aanmatigend te vinden. Maar wat voegden zij, die zoo spraken, er bij? Dat Holland nooit veroverd was noch als Groningen gedwongen door de wapenen der Staten-generaal eene capitulatie aan te nemen.

Eindelijk kwam hij op tegen de verklaring, dat geheel Holland óf Remonstrantsch was óf contra-Remonstrantsch. — Deze benaming der partijen achtte hij oppervlakkig en ongeschikt. Deed men haar doorgaan dan zou Oldenbarnevelt veeleer aan de zijde der contra-Remonstranten geplaatst moeten worden, daar hij, volgens de getuigenis der predikanten zelven in den laatsten nacht van zijn leven, wat zijn geloof betrof, orthodox kon geacht worden.

In zijn antwoord op deze opmerkingen verklaarde de heer van den Bergh, dat hij Art. 16 der Unie niet had voorbijgezien, maar oordeelde dat het op deze zaak niet toepasselijk was, en in dat artikel alleen spraak was van schikking in der minne.

De heer Goudsmit meent dat er in die dagen buiten de Joden niet licht onpartijdige rechters te vinden waren en vraagt, of volgens het oud-Hollandsch recht een officier als rechter kon zitten in eene zaak, die hij niet geinstrueerd had, en waarom aan den beklaagden geen verdediger is gegeven. De eerste vraag blijft onbeantwoord, op de andere opgemerkt, dat Oldenbarnevelt zelf geen rechtsgeleerden raadsman heeft verlangd.

De heer Opzoomer vindt het argument door den spreker aangevoerd om het niet toelaten van een verdediger te verdedigen, namelijk de door de rechters beloofde geheimhouding, zeer bezwarend voor de vervolgers. Hij meent verder, dat de list van Scriverius met het gezonden boek juist bewijst, dat de beklaagde gedurende zijne gevangenschap weinig vrijheid genoot. Vooral kant hij zich tegen de bewering van den spreker, dat de advokaat in zijne betrekking tot de diplomatie als mandataris of als negotiorum gestor aan de iurisdictie der Algemeene Staten zou onderworpen geweest zijn. Al konden deze hem in die qualiteit ter verantwoording roepen, zoo had hij toch niet voor hen, maar voor andere rechters b. v. voor het hof van Holland te recht moeten staan.

Nadat deze discussie is afgeloopen, komt de heer M. de Vries terug op het woord *ἀειφάρ*, waarover in de vergadering van September l.l. gehandeld is. Hij verwerpt de toen aanbevolen verklaring van *ἀειφάρ* door ooievaar, omdat 1°. de pelikaan weinig gelijkt op den ooievaar en dus naar dezen niet kon genoemd worden; 2°. omdat de Friesche naam van den ooievaar niet wel in de negende eeuw aan de Noormannen in Rusland bekend kon zijn; 3°. omdat *ἀειφάρ* niet met *odebar* gelijk gesteld kan worden. De

spreker wil den Noordschen naam uit de Noordsche taal verklaren en toont om daartoe te geraken aan 1°. dat de Angelsaksen den pelikaan *dûfedoppa* d. i. *duiker* noemden; 2°. dat de pelikanen aan den Dnieper uitstekende duikers waren; 3°. dat *dýfar* of *difar* de oud-Noordsche naam van een duiker moet geweest zijn. Daarom vermoedt hij dat bij Constantinus Porphyrogennetus *δειφάρ* of wel *δεῖφαρ* moet gelezen worden, dat door de gewone verwisseling van *Δ* en A in *ἀειφάρ* verbasterd is.

De spreker biedt zijne bijdrage voor de Verslagen aan. Er is evenmin tijd om haar te laten bespreken, als om den heer Boot over pas ontdekte fragmenten van eene *vita Catonis* het woord te geven.

Nadat de heer de Vries de derde en vierde aflevering der tweede partie van Maerlant's Spiegel historiael, en de heer van Herwerden zijne uitgave met commentarius van Euripides' Jon, Trai. ad Rh. 1875 voor de Boekerij hebben aangeboden, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

OVER TWEE ONLANGS ONTDEKTE FRAGMENTEN

VAN EEN LEVEN VAN

CATO VAN UTICA.

BIJDRAGE VAN J. C. G. BOOT.

Met de Indices lectionum der Marburger hoogeschool voor het winter-semester van 1875 heeft de hoogleeraar H. Nissen twee fragmenten van een leven van Cato voor het eerst bekend gemaakt, die door den archivaris G. Koennecke op perkamente omslagen ontdekt waren. De uitgever noemt die bladen » membranas ineunte saeculo XIII nitidissime scriptas" en vermoedt, op grond van de herkomst der daarin gerolde rekeningen, dat zij uit het klooster van Fulda of van Hersfeld afkomstig zijn. Daar zij waarschijnlijk al een paar eeuwen tot omslagen gediend hebben, is het geen wonder dat het schrift veel geleden heeft en enkele woorden bijna onleesbaar zijn.

Uit de oudheid is geen ander leven van dezen Cato bewaard gebleven, dan het door Plutarchus beschrevene. Bij eene vergelijking dezer fragmenten met die stukken van Plutarchus leven, waarin dezelfde zaken behandeld worden treft ons de overeenkomst niet alleen in de vermelde gebeurtenissen, maar ook in de voorstelling en in de uitdrukkingen. Die overeenkomst is zoo groot, dat het aannemen van eene gemeenschappelijke bron haar niet kan verklaren, zoodat men genoodzaakt is, òf in het verhaal van Plutarchus de meer uitgebreide vertaling van dit oorspronkelijk in 't latijn geschreven leven, òf in dit leven eene verkorte vertaling van den Griekschen schrijver te erkennen. In het eerste geval,

dat door Prof. Nissen wordt aangenomen, zouden wij fragmenten van een in de eerste eeuw na Chr. geb. te Rome, misschien wel door den edelen P. Thrasea Paetus, wiens leven van Cato door Plutarchus gebruikt is (zie hst. 25 en 37), geschreven werk, en daarmede eene kleine verrijking der latijnsche letterkunde, gewonnen hebben; in het andere, dat op taalkundige gronden door mij zal verdedigd worden, gelijk het door Otto Seeck dezer dagen in de Hermes, 2 bl. 251—3 met een paar sterke voorbeelden aangetoond is, hebben deze fragmenten geenerlei waarde.

Het eerste fragment behelst het verhaal van hetgeen op het einde van het jaar 698 gebeurd is. Wij lezen daarin, dat Cato niet de handelingen van den volkstribuun P. Clodius, maar wel de wettigheid van diens tribunaat tegen Cicero verdedigd en zich tegen de benoeming van Pompeius en Crassus tot consuls verzet heeft; voorts dat deze beiden desniettemin tot consuls gekozen de benoeming van Cato tot praetor zochten te verhinderen, die hij wenschte om met meer gezag hunne politiek te bestrijden. Dat alles wordt door Plutarchus bijna geheel op dezelfde wijze verhaald in hoofdstuk 39—42.

Het andere fragment verplaatst ons naar Utica in 't jaar 708 en wij vinden daarin beschreven, op welke wijze Cato zich beijverd heeft om de eendracht tusschen de Romeinen van zijne partij en de inwoners van Utica te bewaren, waarmede Plutarchus in hoofdst. 62—64 bijna volkomen overeenstemt.

Waar verschil tusschen beide schrijvers bestaat, is de voorstelling van Plutarchus juister en meer in overeenstemming met de ware toedracht der zaken, dan die van den Latijnschen schrijver, zooals dit bij de beschouwing van de taal en den stijl van deze fragmenten zal blijken.

Om billijk te zijn acht ik het noodig vooraf een aantal fouten weg te nemen, die de uitgever heeft laten staan, hoewel zij zeer stellig aan den afschrijver der kopie of aan de verkeerde lezing der half uitgewischte letters, niet aan den auteur te wijten zijn. Eerst daarna mogen wij een antwoord geven op de vraag, of taal en stijl een ouden schrijver waar-

dig zijn, of wel het bewijs opleveren, dat de fragmenten tot eene latere eeuw en een vertaalden Plutarchus behooren.

In fr. I, reg. 18 en 19, beweert Cato »non contra leges tribunum esse factum P. Clodium, qui ex familia patricia ad plebem *lege contendente* transisset," volgens de lezing van Nissen, die hij op bl. XVIII nader heeft toegelicht. Hij heeft mij niet overtuigd dat *lex contendit* eene mogelijke uitdrukking is. In het handschrift staat *contedente;* er moest staan *concedente*, wat met *νόμου διδόντος* bij Plutarchus overeenstemt.

Fr. I, reg. 32 »nec solum ad Domitium hic pervenit sermo, sed *accedebat* bonos: non esse neglegendas Crassi et Pompei opes in unum *colligatas*, tamen disiungendum alterum ab altero; fore enim gravem et intolerabilem eorum potentiam si una consules *furent*." *Accedebat bonos*, hoewel grammatisch onberispelijk, is veel te flauw. Cato's redeneering vuurde de conservatieven aan, *accendebat bonos*, en het gevolg daarvan wordt aangeduid met de woorden reg. 35 »favebant igitur omnes Domitio," in welke *omnes* op het voorgaande *bonos* slaat. Waarom de uitgever de uitgewischte letters tusschen *coll.....s* zoo heeft hersteld dat er *colligatas* uit geworden is, terwijl toch *collectas* daar veel beter op zijn plaats zou geweest zijn, is mij niet duidelijk. Nog onbegrijpelijker is het, dat hij niet heeft begrepen dat in plaats van *furent* de coniunctivus *fierent* moet gelezen worden.

Als de poging van Cato om praetor te worden, »ne privatus consulibus adversaretur," door den schrijver, zooals wij hier lezen fr. I, reg. 48 *conata haec* genoemd is, dan heeft hij geene gelukkige uitdrukking gekozen. Daar echter Nissen in eene aanteekening waarschuwt dat de woorden *cum conata* alles behalve zeker zijn, geef ik in bedenking liever te lezen: *cum consules hoc timerent.* Dat de benoemde consuls dan kortweg *consules* genoemd worden, levert geen bezwaar op. Voorbeelden van dit gebruik heb ik opgegeven in eene aanteekening op Cic. ad Att. I, 2.

In 't begin van het tweede fragment verzoekt Cato de bevelhebbers (*praefectos equitum*) bij Utica de Romeinsche senatoren, die bij hem waren, niet te verraden en niet Iuba

liever dan hem te volgen, en voegt daarbij: »sed iurantes inter se Romanos ipsos ceterosque servarent." Tegen deze herstelling der wederom bijna onleesbare woorden *iurantes inter se Romanos* heb ik eenig bezwaar. Zou Cato in die omstandigheden eene eenvoudige verklaring van de bevelhebbers gewantrouwd en een eed van hen gevorderd hebben? Ik geloof het niet en vind bij Plutarchus ook geene melding van eene eedvordering. Met de verandering van een letter is de plaats geholpen. Men leze *iuvantes inter se*, elkander helpende.

De Romeinsche ruiters stellen eischen voor hun hulp, die Cato onaannemelijk acht. Hij bedankt hun evenwel, »benigne dicit pro tempore" en antwoordt »se de ea re *usque* cum trecentis deliberaturum" (II, 27). *usque* staat niet in het handschrift, maar Nissen wist van *us* met nog een onduidelijk letterteeken niets beters te maken. Hij had er liever niets van moeten maken, dan een woord dat althans in zijn systeem niet te pas komt. Immers kan Cato daarover niet steeds, niet voortdurend met zijne raadslieden in Utica willen beraadslagen. Hoe spoediger die beraadslaging afliep, des te beter voor beide partijen. Hij had over meer andere zaken met die driehonderd beraadslaagd en deed het nu aan de ruiters voorkomen, dat hij dat wederom wilde doen. Bij gebrek aan beter, zou men *rursus* kunnen schrijven.

De bewoners van Utica verhieven er hunne stem tegen *εἴ τις αὐτοὺς βιάζοιτο πολεμεῖν Καίσαρι* »si quis contra Caesarem pugnare *cogat*," niet zooals bij Nissen fr. II, reg. 30 geschreven staat: *cogatur*, dat een verkeerden zin oplevert. Daar de woorden *pugnare cogatur* in het handschrift geenszins duidelijk zijn, valt ook deze verbetering onder de geoorloofde middelen om den tekst te zuiveren.

Manus tendisse II, 40 voor *tetendisse*, *erubentibus* I, 57 voor *erubescentibus*, *occulata* II, 53 voor *occulta*, niet voor *occultata*, wat nu in den tekst staat, *senatorii* II, 45 voor *senatores*, *qui praecedebant* I, 39 voor *qui praecedebat*, zijn tastbare schrijffouten, die door den uitgever in den tekst hadden moeten verbeterd worden, terwijl hij hetgeen in het handschrift staat des noods in eene aanteekening kon opgeven. Waar zou het heen, als de uitgevers uit slaafschen

eerbied voor geschriften, door domme en onnadenkende afschrijvers gemaakt, de meest tastbare flaters in den tekst opnamen? Tegen zulk eene superstitie is niets bestand, en zooals wij nu reeds bij den rhetor Seneca *Catilina* in eene *cantilena* herschapen vinden, in Bursian's uitgave p. 44, 25, zal er misschien nog een uitgever optreden, die ons de muilezels als onderwijzers der welsprekendheid leert kennen, omdat in Cicero's Brutus §. 30 in de woorden »tum etiam magistri dicendi multi subito exstiterunt" een droomerige kopiist *muli* voor *multi* geschreven heeft.

Ook in den laatsten volzin van het tweede fragment, die tot de meest bedorven gedeelten behoort, is bijna alles door verbetering van zeer gewone afschrijvers-misslagen en door verandering van de interpunctie te herstellen. Zie hier hoe ik mij voorstel, dat de plaats oorspronkelijk zich vertoond zal hebben: Venit igitur tunc ad trecentos solus, qui cum sibi gratias egissent rogassentque ne eos in *suspicione* haberet, sed fidei eorum crederet, — si omnes Catones non essent neque tantam magnitudinem animi praestarent, miserendum esse eorum *imbecillitatis* — censebant ad Caesarem mittendum rogandumque potissime pro Catonis salute; quodsi Caesar non concederet, ne se ipsos quidem sponte *offerentis* gratiam eius accepturos. Wat volgens Nissen nu in het handschrift gelezen wordt, *in suspiciones haberet*, *et* achter *crederet*, *imbecillitati*, *offerant* en *accepturi* of *acceptor*, verdient niet op rekening van den schrijver gebracht te worden, hoewel er voor den dativus bij miserendum esse bij een schrijver der eerste eeuw iets te zeggen zou zijn.

Na aldus den tekst zoo goed mogelijk tot zijn oorspronkelijken vorm gebracht te hebben, ga ik de gronden mededeelen, waardoor ik gedrongen word dien niet voor de bron van Plutarchus, maar voor eene niet bijzonder goed geslaagde en niet heel oude vertaling en besnoeiing van Plutarchus' Cato minor te houden. Om niet te uitvoerig te worden, zal ik mijne gronden bijna uitsluitend uit het e[illegible] ontleenen.

Vooreers[illegible] nige woorden, d[illegible]
der eerste [illegible] worden, zoo

irritum facere, *extuno* I, 44 voor *tunc* of *hoc tempore*, *subsurdaster* II, 33, dat elders niet voorkomt, achterdocht op, maar in veel grootere mate doet dit het verkeerd gebruik van bekende en algemeen gebruikelijke woorden en uitdrukkingen. Geen Romein heeft ooit *ludos inspicere* voor *spectare ludos* gezegd, zooals wij hier I, 1 lezen, noch *servum petiit a senatu manumitti* I, 2 voor *a senatu petiit*, *ut servus manumitteretur*, noch *referre* I, 17 voor een wetsvoordracht indienen, wat *populum* of *legem rogare* heet, noch *auctoritas* I, 17 voor *potestas*, waar sprake is van ambtsmacht van een volkstribuun. Evenmin zou een nauwkeurig schrijver de vriendschapsbreuk tusschen Cato en Cicero *indignatio* genoemd hebben, zooals hier geschiedt I, 22, het overtrekken der Alpen, *citra Alpes venire* I, 24, *obstitit competitor esse* I, 31 in plaats van *in petendo* of *in petitione perstitit*. Hij zou ook geen *tamen* gebruiken, waar de samenhang *itaque* vordert en des noods *sed* toelaat, namelijk in I, 32 vg. »non esse neglegendas Crassi et Pompei opes in unum colligatas, *tamen* disiungendum alterum ab altero." Zooals *virtus* kloekheid beteekent, zoo komt *vir* dikwijls voor om een flink man, een man in den vollen zin van het woord aan te duiden, en ik geef aan Nissen gaarne toe, dat II, 50 *vir* veel beter gezegd is, dan *ἄνθρωπος*, wat Plutarchus bij 't verhaal van hetzelfde bezigt. Maar ik twijfel, of het woord te verdedigen is I, 45 in de uitdrukking: »haec dicebat Cato *vir* brachium saucius." Wat Plutarchus hiervoòr geeft, *ὁ Κάτων καίπερ αὐτὸς εἰς τὸν βραχίονα τετρωμένος*, is juister gezegd en geeft wel eenigen grond om *vir* niet voor de echte lezing te houden; *quamvis* zou althans gepaster zijn.

Niet minder dan het genoemde trekken drie bijzonderheden, waarop Nissen bl. XXI en XXII de aandacht vestigde, ongunstige vermoedens op, te weten het dooreenhaspelen van de afhankelijke en rechtstreeksche rede, het onmatig gebruik van *ipse*, en wat het ergste is de gedurige verwisseling van het pronomen demonstr. *is*, *eius* met het reflexivum *sui*, *sibi*, *se* en het daarvan afgeleide possessivum *suus*. Wel is waar worden van een en ander enkele voorbeelden bij goede schrijvers gevonden, maar dat dezelfde onnauwkeurig-

heid in uitdrukking hier in een kort bestek telkens herhaald wordt, geeft grond tot het vermoeden, dat de schrijver in een tijd geleefd heeft, toen de Latijnsche taal zeer verbasterd was.

Eindelijk kan ik tot staving van mijn oordeel wijzen op eenige plaatsen, waar de Latijnsche tekst niets anders is dan eene verkeerde vertaling van den Griekschen. Plutarchus verhaalt dat de senaat aan Cato na zijn terugkomst van Cyprus als buitengewone hulde vergunning gaf *τὰς θέας αὐτὸν ἐν ἐσθῆτι περιπορφύρῳ θεάσασθαι* (c. 39). Hiervan zijn de eerste woorden van fr. I *et ludos inspicere purpurea veste* eene zeer ongelukkige vertaling, zooals O. Seeck t. a. p. heeft bewezen. Een oud schrijver zou geschreven hebben; *et praetextatum ludos spectare.* Dezelfde heeft gewezen op den aanvang van hst. 41 *ἐκ τούτου Πομπήϊος καὶ Κράσσος ὑπερβαλόντι τὰς Ἄλπεις Καίσαρι συγγενόμενοι γνώμην ἐποιήσαντο κοινῇ δευτέραν ὑπατείαν μετιέναι*, die tot deze onjuiste voorstelling aanleiding hebben gegeven: Cum deinde Pompeius et Crassus cum Caesare — communicato consilio statuissent secundum consulatum *ire*, in plaats van *petere.* — Waar Plutarchus Domitius voor den dageraad *ὑπὸ λαμπάδων* in het Marsveld laat nederdalen, heeft de Latijnsche schrijver, misschien door het verhaal aangaande C. Duillius verleid, *cum funalibus* geschreven, dat is hij heeft waskaarsen in de plaats van fakkels gesteld. — Bij de comitia praetoria worden de nieuw benoemde consuls voorgesteld, *αὐτοὶ μὲν διδόντες ἀργύριον, αὐτοὶ δὲ ταῖς ψήφοις φερομέναις ἐφεστῶτες.* In de bron, waaruit Plutarchus geput heeft, zal wel van *nummos dare* en *in suffragium mittere* sprake zijn geweest, waarvoor hier I, 55 de ongewone uitdrukkingen *porrigere argentum* en *suffragio praesidere* gekozen zijn. Evenmin heeft de Latijnsche auteur de tegenstelling van *ἀποδόσθαι* en *πρίασθαι*, verkoopen en koopen, begrepen, waar hij in plaats van *ἀποδόσθαι Κάτωνα ταῖς ψήφοις* te vertalen *vendere suffragiis Catonem*, daarvoor I, 57 schreef: suffragium non reddere Catoni.

Hiermede acht ik mijn afkeurend oordeel over de fragmenta Marburgensia voldoende bevestigd. *Carbonem pro thesauro invenimus.*

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten NOVEMBER 1875.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS, M. DE VRIES, J. DE WAL, J. DIRKS, J. H. SCHOLTEN, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., D. HARTING, P. J. VETH, J. E. GOUDSMIT, A. KUENEN, S. HOEKSTRA BZ., H. KERN, B. J. LINTELO DE GEER, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heeren W. Moll, S. A. Naber en Th. Borret hebben kennis gegeven, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris deelt mede dat de heer J. H. Holwerda den leeftijd van zeventig jaren bereikt heeft en dus tot de rustende leden der afdeeling overgaat, en dat bij hem bezorgd is een bundel Latijnsche poëzie, voorzien van de zinspreuk: *Nec tardum opperior nec praecedentibus insto*, ter mededinging in den wedstrijd. Er is geen verzegeld naambriefje bij gevonden, maar op den titel staat de naam van den auteur Aloisius Chrysostomus Ferruccius, praefectus bibliothecae Me-

diceo-Laurentianae Florentiae, zoodat deze gedichten niet in aanmerking kunnen komen.

Hij leest vervolgens eene circulaire van het Bestuur van het Aardrijkskundig genootschap, waarbij ondersteuning wordt gevraagd tot het uitzenden eener expeditie naar de boven-Djambi en de Korintji-vallei op Sumatra.

De heer Veth, voorzitter van dat genootschap, geeft mondelinge inlichtingen over hetgeen van deze afdeeling der Akademie verlangd wordt. Het genootschap vraagt zedelijken steun en voorlichting ten aanzien van hetgeen op het gebied van taal- en letterkunde, oudheden en statistiek in die streek kan en moet gedaan worden. De afdeeling besluit daarop dat drie leden zullen uitgenoodigd worden om het Bestuur van het aardrijkskundig genootschap van raad en advies te dienen, en de voorzitter benoemd daartoe de heeren Leemans, Vissering en Kern.

Daarop vraagt de heer Kern het woord om eenige stellingen van den heer M. de Vries, in zijne bijdrage over ἀεὶφάρ in de vorige vergadering voorgelezen, te bestrijden. Hij verdedigt het vroeger beweerde over de mogelijkheid van het uitvallen van *d* tusschen twee klinkers in het oud-Noordsch, voert voorbeelden aan van de overgang van *v* tot *b*, en twijfelt of een duiker *difar* en niet veeleer *dufar* geheeten heeft.

De heer de Vries meent, dat geen voorbeeld van eenvoudige weglating van *d* tusschen twee klinkers uit de oudste tijden kan bijgebracht worden, ontkent de overgang van *v* in *b*, als daarbij geen *l* of *r* in het spel is, en verdedigt het bestaan van *difar* in het oud-Noordsch op grond, dat die vorm van het woord in het IJslandsch gevonden wordt.

Nadat de heer Kern hierop geantwoord had, wordt de discussie over dit onderwerp gesloten verklaard.

De heer Boot brengt de *Vitae Catonis fragmenta Marburgensia* ter sprake, die onlangs door den hoogleeraar

H. Nissen te Marburg uitgegeven en met de correspondeerende gedeelten van Cato's leven in de levensbeschrijvingen van Plutarchus vergeleken zijn. Hij acht het gevoelen van den uitgever, dat de fragmenten tot een leven uit de eerste eeuw behooren, dat Plutarchus gebruikt heeft, onaannemelijk en toont met eene menigte voorbeelden aan dat zelfs een gezuiverde tekst niets anders is dan eene besnoeide vertaling uit het Grieksch, dus zonder waarde.

Deze mededeeling geeft aanleiding tot vele opmerkingen en vragen, maar geen der sprekers treedt op als verdediger van de stelling van den uitgever.

De heer van Herwerden maakt opmerkzaam op een fout bij Plutarchus, c. 41, in de woorden *ὁ προφαίνων ἐπιστὰς τῷ Δομιτίῳ*, daar de voorlichter niet wel gelijktijdig bijstander kan zijn, en gist dat voor *ἐπιστάς* zal moeten gelezen worden *ὑπηρέτης*.

De heer Leemans vraagt of het gewraakte *usque* (II, 27) niet behouden kan worden in de beteekenis van *terstond*, die in latere eeuwen daaraan, naar hij meent, gegeven is. Het zou dan een bewijs meer opleveren voor de jonge oorsprong van het stuk.

De heer de Wal vraagt naar bewijs voor den ouderdom van het handschrift en de heer Goudsmit of er uit de dertiende eeuw of vroeger latijnsche vertalingen van Plutarchus bekend zijn. Dezelfde uit het vermoeden dat deze stukken ontleend zijn aan het werk van een schoolmeester, die Plutarchus voor zijne leerlingen in 't latijn vertaald heeft, even als Dositheus een fragment van een Romeinsch rechtsgeleerde voor zijne leerlingen in het grieksch heeft overgezet.

Door den heer Scholten wordt de vraag gedaan, of de fragmenten ook kunnen ontleend zijn aan een in Africa geschreven leven van Cato, en of de taal zoodanige gissing kan steunen.

De spreker geeft aan den heer van Herwerden de noodzakelijkheid toe om de woorden van Plutarchus te verbeteren; hij zou echter voor *ἐπιστάς* liever *παῖς* lezen, wat hij zich herinnert ergens gevonden te hebben*); — hij kent die

*) Zooals mij later gebleken is, is de coniectuur van Madvig, Advers. crit. I, 603.
J. B.

latere door den heer Leemans aangevoerde beteekenis van *usque* niet; — in antwoord op de vraag van den heer de Wal zegt hij, dat Nissen de fragmenten tot de 13de eeuw opvoert, maar het bewijs daarvoor is schuldig gebleven, en zelfs verzuimd heeft om over het schrift eenige inlichting te verstrekken; spreker vermoedt, dat zij bij nader onderzoek jonger zullen bevonden worden, waarschijnlijk uit de 15de eeuw, toen velen zich met vertalingen van de levens van Plutarchus hebben bezig gehouden; — tegen den door den heer Goudsmit vermoeden oorsprong heeft hij geen bezwaar, maar durft verzekeren, dat de auteur niet in Africa geleefd heeft, daar taal en stijl geen de minste overeenkomst met die van Apuleius, Tertullianus en Arnobius opleveren. Spreker biedt zijne bijdrage voor de Verslagen aan.

Daarop leest de heer Leemans eene bijdrage over oud-Egyptische geneeskundige schriften. Na in eene inleiding de geneeskundige kennis der Egyptenaren volgens Grieksche getuigen geschetst te hebben, vestigt hij de aandacht op het prachtige werk in twee deelen 4°., dat in dit jaar onder den titel van *Papyros Ebers* in hieratisch schrift te Leipzig bij Engelmann door Dr. G. Ebers is uitgegeven, en door den uitgever met eene belangrijke inleiding voorzien is.

Naar aanleiding daarvan geeft de spreker een overzicht van nog bestaande Egyptische geneeskundige handschriften, verhaalt vervolgens de lotgevallen van het door Ebers bekend gemaakte handschrift en geeft een overzicht van den inhoud, tot welks verklaring Dr. Stein veel heeft bijgedragen door zijn in het werk opgenomen Glossarium hieroglyphicum.

De bijdrage, die geen aanleiding tot gedachtenwisseling geeft, buiten eene opmerking van den heer Dirks, die meent te weten dat oudtijds recepten op de wanden van tempels geschreven werden, wordt door den spreker aangeboden voor de Verslagen, nadat hij den heer Dirks heeft doen opmerken, dat die tempelrecepten niet de geneeskunde, maar reukwerken betreffen.

De heer Dirks biedt een stuk over Egyptische chronologie van een ongenoemden vriend ter plaatsing in de Werken aan. Het wordt in handen gesteld van de heeren Leemans en R. Fruin.

De heer Veth biedt voor de boekerij aan *Java*, 15de aflevering, en eene lijst van nieuwere Oostersche werken, die door het Aardrijkskundig genootschap in ruil worden aangeboden. Deze zaak wordt opgedragen aan den secretaris.

De heer Leemans beklaagt zich over te hooge kosten hem door den uitgever der Akademie voor exemplaren zijner jonste verhandeling in rekening gebracht. Hij zal nader hierop terugkomen.

Daarop wordt de vergadering gesloten.

OUD-AEGYPTISCHE GENEESKUNDIGE HANDSCHRIFTEN.

DOOR

C. LEEMANS.

Wat de Grieksche schrijvers ons melden omtrent den hoogen stand dien de bewoners van het Nijldal reeds in de oudste tijden op het gebied der wetenschap hadden ingenomen, is in ruime mate bevestigd, nadat de geheimen van taal en schrift van het oude Aegypte ontsluijerd werden en talloozе oorkonden en bescheiden, in hiëroglyphisch schrift op de muren en wanden van tempels en andere gedenkteekens ingebeiteld, of in de drie gebruikelijke schriftsoorten, op papyrus, linnen, ook hout, leder en andere stoffen, geschreven, hunnen inhoud niet langer in eene onoplosbare duisternis bleven verbergen, van lieverlede en al meer en meer ook tot ons begonnen te spreken. Van vroege ontwikkeling op het gebied der kunst getuigden de overblijfsels hunner gebouwen en beeldhouwwerken; van den toestand hunner beschaving, van hunne nijverheid, zeden en gebruiken leverden de tafereelen in de tempels en andere bouwwerken, maar vooral ook op de wanden der graven, de uitvoerige en aanschouwelijke voorstellingen. Maar hun wetenschappelijk streven, de scheppingen van hunnen geest, de uitkomsten van hunne onderzoekingen en navorschingen op het gebied van menschelijke kennis, de lessen hunner denkers en wijzen, dat alles kon regtstreeks slechts uit hunne schriften, uit de oorspronkelijke teksten met zekerheid blijken; daardoor werd

het eerst mogelijk om, niet slechts op het gezag van anderen, maar uit eigen zelfstandige kennis en aanschouwing, zich een juist oordeel te vormen.

Intusschen bestond er geene aanleiding om aan de getuigenissen uit de tweede hand ons vertrouwen te ontzeggen, en mogt men er op rekenen dat zij, zooal welligt niet in alle bijzonderheden volkomen juist, of geheel en al vrij van overdrijving, toch altijd eenen grond van waarheid behelsden. Waar de oude volksoverleveringen gewaagden van eenen Danaus, die uit Aegypte uitgeweken naar Griekenland overkwam en de stichter van Argos werd; van Cecrops, die uit Saïs, de stad van de in geheimzinnigen nevel gehulde godin Neith afkomstig, de stichter van Athene was, en den geheimen dienst, de mysteriën dier »goddelijke moeder" ook naar zijn nieuw vaderland overbragt, daar bleek het dat de bewustheid eener regtstreeksche betrekking in den nacht der vroegere eeuwen tusschen de bewoners der beide landen, in den geest van het volk bewaard gebleven was. Die betrekking bleef niet alleen bestaan in opvolgende tijden, maar zij werd zelfs een levendig verkeer, en gelijk weleer Aegypte de vruchten zijner beschaving, de schatten zijner wetenschap aan Griekenland mededeelde, zoo mogt het op zijne beurt ook het genot erlangen van de schriften van Grieksche geleerden en wijzen en in het verkeer met die mannen zich nieuwe bronnen geopend zien tot uitbreiding van kennis en scherping van het vernuft. Strabo *) verhaalt hoe hem op zijne reis in Aegypte, in het oude en beroemde Heliopolis, de woningen nog werden gewezen, waarin Plato en Eudoxus hun verblijf hadden gehouden, toen zij in die stad met de geleerde priesters verkeerden. Chonuphis, Konuphis of Ichnuphis wordt als leermeester van den laatstgemelden dier Grieken †) genoemd; Sechnuphis als leermeester van Plato; Pythagoras vermeerderde zijne kennis in den omgang met Oenuphis;

---

*) *Geogr.* XVII, 1, p. 806. (Tauchn. 449.).

†) Diogenes Laert VIII, 8, § 6; Plutarch., *de Is. et Os.* Cap. 10. Zie Parthey, in zijne aant. op Plutarchus, *De Is. et Osir.* p. 184.

Solon genoot het wetenschappelijk verkeer met Psenophis en Ochlapis, allen beroemde en geleerde priesters in Heliopolis; als vrienden en reisgezellen van den grooten wetgever vinden wij ook Sonchis en Pateneit uit Saïs vermeld, en wij lezen in de bekende plaats van Plato in den Timaeus *) van een onderhoud dat Solon met de oudste priesters van de godin Neith, dus ook wel in de stad Saïs gehad had.

Maar het was vooral op het gebied der geneeskunde, dat het oude Aegypte zich eenen wijd en zijd beroemden naam verworven had. Cyrus ontbood voor de behandeling zijner lijdende moeder eenen Aegyptischen oogarts †), ofschoon hij zeker wel overvloedige gelegenheid had om over de hulp van Grieksche geneeskundigen te beschikken. Zelfs Hippocrates moet, indien het geschrift *περὶ ἀφόρων* werkelijk van hem afkomstig, en niet, in lateren tijd in Alexandrie vervaardigd, op zijnen naam in wandeling is gebragt, de geneeskundige werken der Aegyptische geleerden gekend en gebezigd hebben. Bij den grooten Griekschen geneeskundige (*Opp.* T. III. p. 6, ed. Kühn) lezen wij het volgende middel om den afloop der zwangerschap vooruit te bepalen: *Γυναῖκα ἢν θέλῃς γνῶναι εἰ κύει, σικύην ποιῆσαι ἢ βούτυρον καὶ γάλα γυναικὸς κουροτρόφου διδόναι πίνειν, καὶ ἢν ἐρείγηται, κυήσει· εἰ δὲ μή, οὔ.* Dit middel is geheel en al hetzelfde dat, tot gelijk doel, in een geneeskundig Aegyptisch geschrift op eenen papyrus te Berlijn (waarover straks nader) voorkomt en door Chabas wordt vertaald: »herbe **batatu** de taureau, pilé en vase clos, avec du lait d'une femme accouchée d'un enfant male. On fait manger cela à la femme, si elle vomit, elle enfantera; si elle a des borborygmes, elle n'enfantera pas, au contraire." Zie Chabas, *Mélanges égyptol.* I. p. 69 §).

---

*) Plato, *Timaeus*, p. 21, E. en volg.

†) Herodotus III, 1. Ook op eene andere plaats, hoofdst. 132, spreekt de geschiedschrijver van Aegyptische geneesheeren in dienst van Cyrus.

§) Vergelijk P. le Page Renouf, *Note on the medical Papyrus of Berlin*, in het *Zeitschr. für Aegypt. Sprache und Alterthumsk* 1873. S. 128.

Galenus *) roemt een beroemd Aegyptisch geneesmiddel als πολύχρηστον, voor allerlei wonden dienstig, en met den naam van Isis bestempeld. Hij beroept zich daarbij op het gezag van Heras van Cappadocië en diens geschrift, Νάρθηξ getiteld, waarin het middel, volgens sommigen van eenen hiërogrammaat Hermon uitgevonden en voorgeschreven en uit den tempel van Vulcanus of Ptah te Memphis afkomstig, wordt vermeld. Uit beide berigten mag men aannemen, dat de rijke boekerij bij dien tempel ook eene verzameling van schriften over verschillende gedeelten der geneeskunde bevatte. Elders luidt het oordeel van den Griek over de geneeskundige schriften der Aegyptenaars minder gunstig, waar hij †) die buiten alle tegenspraak als onbeduidend en ijdel kenmerkt §). Maar men houde in het oog, dat hij dan spreekt van zijnen tijd, toen de beoefening der geneeskunde haar wetenschappelijk karakter reeds lang had verloochend, en met allerlei mystieke toevoegselen overladen, grootendeels met bezweringen en tooverspreuken de ziekten en kwalen trachtte te bestrijden.

Een zeer belangrijk berigt vinden wij bij Clemens van Alexandrië **) bewaard, waar hij eenen der plegtige priesteroptogten beschrijft, de verschillende priesterlijke collegiën, benevens de zinnebeeldige teekens, waarmede zij onderscheiden werden en de heilige boeken, die zij bij die gelegenheden droegen. Van de twee-en-veertig Hermetische boeken, zoo genaamd, omdat hun oorsprong tot den god Thoth, door de Grieken met Hermes vereenzelvigd, opklom, omvatten zes-en-dertig den geheelen omvang der Aegyptische wijsbegeerte, en behelsden de zes overige alles wat op het ge-

---

*) *De compositione medic. sec. gen.* V. 2; ed. Kühn, Vol. XIII. p. 774.

†) *De facultate simplic. medicam.* VI. Prooem., ed. Kühn, XI. p. 792.

§) Καί τινας γοητείας Αἰγυπτίας ληρώδεις ἅμα τισὶν ἐπῳδαῖς, ἃς ἀναιρούμενοι τὰς βοτάνας ἐπιλέγουσι. Καὶ δὴ κέχρηται πρὸς πιρίαπτα καὶ ἄλλας μαγγανείας οὐ περιέργους μόνον, οὐδ' ἔξω τῆς ἰατρικῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ ψευδεῖς ἁπάσας· ἡμεῖς δὲ οὔτε τούτων οὐδὲν οὐτὲ τὰς τούτων ἔτι ληρώδεις μεταμορφώσεις ἐροῦμεν.

**) Clemens Alex., *Stromm.* VI. § 684, ed. Potteri, p. 758.

bied der genees- en heelkundige wetenschappen te huis behoorde. Van die zes handelde het eerste over den bouw van het menschelijk ligchaam, en was dus van ontleedkundigen aard; het tweede over de ziekten; het derde over de heelkundige werktuigen; het vierde over de geneesmiddelen; het vijfde meer uitsluitend over de oogen en het zesde over de ziekten der vrouwen. Den inhoud van al deze boeken moesten de Pastophoren, of de dragers van het heilige tempelgereedschap en de gewijde zinnebeelden, vanbuiten leeren. Mogen wij een berigt van Diodorus *) als waar, en niet slechts voor zijnen tijd geldende aannemen, dan werden de geneesheeren door den staat bezoldigd en lagen zij onder de verpligting, om hun vak geheel en al uit te oefenen volgens de voorschriften van de meest beroemde oude geneeskundigen, in één geheel bijeenverzameld, en waarschijnlijk ook wel door het openbaar gezag geeikt. De geneesheer, die tegen deze bepaling zondigde, was verantwoordelijk voor het behoud van den lijder en kon, zoo deze stierf, vervolgd, zelfs met den dood gestraft worden. Hield hij zich echter getrouw aan zijn geneeskundig wetboek, dan bleef hij, welke ook de uitslag zijner behandeling was, buiten alle schuld.

Het zou ons te verre voeren, wanneer ik hier een, ook slechts oppervlakkig, overzigt wilde geven van den rijken schat van schriften, die de ontdekkingen onzer eeuw en vooral van de laatste vijftig jaren, in het land der oude Pharao's aan den dag hebben gebragt. Zij leveren ons de gewigtigste en belangrijkste bijdragen in verschillende takken van wetenschap; teksten van godsdienstigen aard, tijdreken- en geschiedkundige verhandelingen, statistieke opgaven, verslagen van regterlijk onderzoek, dichterlijke verhalen, leerspreuken en zedelessen, opstellen voor stijloefeningen, aanteekeningen van geldelijk en ander beheer, smeekschriften, overeenkomsten van koop en verkoop, briefwisselingen en zooveel meer hebben zij ook uit de vroegste eeuwen bewaard en tot ons overgebragt. Vele dier handschriften hebben eene groote uitgebreidheid en be-

*) Diodorus Siculus, *Bibl. hist.* I. 82.

vatten daaraan in omvang beantwoordende teksten. Een, om schrift, teekeningen en inhoud allerzeldzaamste papyrus in het Rijksmuseum te Leiden, (gemerkt T. 2), met teksten van het *Doodenboek*, uit de tijden van het XVIIIe, het Thebaansche vorstenhuis, heeft, bij eene hoogte van 0,36, eene lengte van 17,7 meters; een ander met eenen hiëratischen tekst van hetzelfde *Doodenboek*, T. 16, meet 17,75 meters bij eene hoogte van 0,33; de bekende papyrus van het Koninklijk museum te Turyn, met den door Lepsius uitgegeven tekst van het *Doodenboek* volgens den later uitgebreiden en vastgestelden inhoud, uit het tijdperk der Grieksche vorsten, heeft eene lengte van 18,03 meters. Het onlangs door den Leipziger hoogleeraar G. Ebers voor de boekerij der Hoogeschool aldaar verworven en naar zijnen naam genoemde HS. heeft, bij eene hoogte van 30 centimeters, eene lengte van 20,23 meters, en een der voor het Britsche museum te Londen in den laatsten tijd van wijlen den heer Harris aangekochte handschriften, waarin de geschenken van Ramses III aan de hoofdtempels van Aegypte omschreven worden, overtreft het laatstgenoemde nog in lengte.

De omstandigheden, die in Aegypte voor de gave bewaring en het voortdurend behoud der, anders wel eenigszins brooze stof, waarop geschreven werd, zoo uitnemend gunstig waren, hebben te weeg gebragt, dat een zeer groot aantal papyrusrollen tot ons gekomen zijn, die tot een ver verleden opklimmen, waaruit voor de geschiedenis van andere landen en volkeren diergelijke bescheiden volstrekt ontbreken, en ook hoogstwaarschijnlijk wel nimmer te verwachten zijn. Het oudst bekende handschrift, waarvan men den tijd, waarop het geschreven werd, met genoegzame zekerheid kent, is een afschrift gevonden door den heer Prisse d'Avennes, bij zijne opdelvingen te Draa-abu-nadja bij Theben, hoogstwaarschijnlijk in eene grafkamer van eenen der koningen van het XIe vorstenhuis, en dagteekent van eene 2000 jaren vóór onze jaartelling *).

---

*) Dit hoogstmerkwaardig stuk is een afschrift van een oorspronkelijk werk van eenen hoogen beambte, Ptahhôtep, die onder een drietal koningen van een

Wat ik tot dusverre verhandelde moest mij brengen tot het onderwerp, dat ik mij voorstelde thans in de vergadering onzer Akademie-afdeeling ter sprake te brengen, en meer uitsluitend de aandacht te vestigen op de oud-aegyptische papyrussen met geneeskundige teksten. Ik vond mij daartoe genoopt, door het onlangs in het licht gegeven prachtwerk, waarin Dr. Georg Ebers, wien ik hierboven reeds noemde, eene, door hem op zijne reis in Aegypte aangekochte, allermerkwaardigste papyrusrol, met eenen volledigen en omvangrijken tekst uit het gebied der geneeskundige wetenschap, in uitnemend fraaije, het oorspronkelijk met de meeste naauwkeurigheid wedergevende afbeeldingen, voor de geleerde wereld algemeen beschikbaar gesteld en met eene uitvoerige inleiding toegelicht heeft *). Mag het mij gegeven zijn de belangstelling in dien uitstekenden arbeid te wekken, u een eenigszins naauwkeurig overzigt te geven van de rijke bijdragen, die daarin aan de beoefenaars, zoowel der geschiedenis, taal- en oudheidkunde, als van de geneeskundige wetenschappen en hare bijzondere geschiedenis in een ver verleden, aangebragt worden, maar mag ik er tevens in slagen, om den verdienstelijken geleerde, die zich onder zijne vakgenooten door zijne gewigtige onderzoe-

---

der oudste vorstenhuizen, denkelijk het IVe, geleefd heeft en, volgens zijne eigen getuigenis eenen ouderdom van 110 jaren had bereikt. Het bevat een aantal leefregelen, lessen en spreuken, en het kan nog wel zeven of acht eeuwen ouder zijn dan het door Prisse gevonden afschrift, dat thans, als een geschenk van dien heer op de bibliotheek te Parijs berust. Het werd in een getrouw fac-simile door hem uitgegeven onder den titel: *Fac-simile d'un papyrus Égyptien, trouvé à Thèbes*, Par. 1847, gr. f°. en opzettelijk behandeld en toegelicht door F. Chabas in een opstel, getiteld: *Le plus ancien livre du monde; étude sur le papyrus Prisse*, afgedrukt in de *Revue archéol.* XVI. p. 1—26. Zie ook O. W. Goodwin, *Hieratic Papyri*, in de *Cambridge Essays* 1858, p. 276—278 en *Revue archéol.* N. S. I p. 22; alsmede Heath, *On a MS. of the Phoenician King Assa, ruling in Egypt earlier than Abraham*, in de *Monthly Review* 1856, en *Record of the patriarchal age, or the proverbs of Aphobis, B. C.* 1900, *now first fully translated.* Londen. 1858.

*) De titel van het werk is: *Papyros Ebers, das hermetische Bück über die Arzeneimittel der alten Aegypter in hieratischer Schrift. Herausgegeben, mit Inhaltsangaben und Einleitung versehen von* Georg Ebers. *Mit hieroglyphisch-Lateinischem Glossar von* Ludwig Stern. *Mit Unterstützung des Königlich Sächsischen Cultusministerium.* Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann. 1875. 2 Bände, in gr. 4°.

kingen, ontdekkingen en uitgegeven geschriften *) eenen eersten rang verworven heeft, ook in de schatting mijner medeleden eene eervolle plaats te doen innemen, ik zou het mij eene groote voldoening rekenen, en uwe welwillende aandacht niet te vergeefs hebben ingeroepen. Ik ontleen, zooals van zelf spreekt, de voornaamste gegevens van mijn overzigt aan de toelichtende inleiding van den Duitschen geleerde zelven, en bepaal mij hoofdzakelijk tot de vermelding van de belangrijkste uitkomsten, door hem bij zijne voorloopige onderzoekingen van den inhoud van het HS. opgegaard.

De papyrusteksten waarin meer uitsluitend geneeskundige onderwerpen behandeld worden, en die, tot op onze tijden bewaard gebleven, uit hunne schuilplaatsen aan het licht gekomen zijn, vormen tot nog toe geene groote afdeeling in de zich steeds meer en meer uitbreidende verzameling van oudaegyptische schriften.

In het museum te Berlijn wordt eene Papyrusrol bewaard, die, door den heer Passalacqua, eene halve eeuw ongeveer geleden, bij zijne opdelvingen nabij Memphis gevonden, met diens geheele verzameling door de Pruissische regeering aangekocht werd. Het HS. was met een ander van kleineren omvang, in eene pot van gebakken aarde weggeborgen, en op eene diepte van ongeveer tien voet, tusschen de overblijfsels van oude gebouwen, in de nabijheid der pyramiden van Saqara aan den dag gekomen †). De vorm der schrifteekens wijst op de tijden van het XIXe of het XXe vorstenhuis, en die tijdsbepaling erlangt zekerheid door het kleinere

---

*) Ik noem hier onder anderen zijn: *Aegypten und die Bücher Mose's, sachlicher Commentar zu den aegyptischen Stellen in Genesis und Exodus*, Leipz. 1868. Bd. I (het IIe deel nog niet verschenen); *Durch Gosen zum Sinai*, Leipz. 1872, en *Eine aegyptische Königstochter*, eene historische roman, Stuttgart 1865, in 3 deelen; eene tweede uitgaaf verscheen in 1869, en is, zoo ik mij niet vergis, reeds door een derde gevolgd. Vertalingen zagen het licht in het Nederlandsch, het Engelsch en zelfs is of wordt eene in het nieuw-Grieksch voor den druk in gereedheid gebragt.

†) Passalacqua, *Catalogue raisonné et historique des antiquités découvertes en Égypte*, Par. 1826, N°. 1558 p. 105. V. *Notes et Observations*, p. 207.

HS., welks tekst met eene dagteekening van de regeering van Ramses II aanvangt, zoodat beide teksten in de veertiende eeuw vóór onze jaartelling geschreven zijn. Het grootere bevat 21 kolommen (of bladzijden, doch deze laatste benaming is minder juist) in hiëratisch schrift, de schriftsoort voor wetenschappelijke teksten uitsluitend gebezigd, op de voorzijde, benevens drie kolommen op de keerzijde. Aan het begin is een gedeelte met eene of meer kolommen van den tekst verloren gegaan, de daaropvolgende kolom heeft, evenals de laatste op de voorzijde, door veelvuldig gebruik en de daarbij onvermijdelijke wrijving in de handen van den arts eenigszins geleden. Daar dit ook aan de eerste der thans nog overgeblevene kolommen het geval is, erlangt de onderstelling eenigen grond, dat aan het begin slechts weinig ontbreekt; ware dit niet zoo, dan zou de afslijting zich tot het verloren gedeelte bepaald hebben, en dit uiteinde onbeschadigd gebleven zijn. Verder is de inhoud, op enkele weinige plaatsen na, in zijn geheel bewaard gebleven. De voorzijde bevat een aantal van 170 voorschriften voor een groot aantal verschillende kwalen, en is in twee onderscheiden afdeelingen verdeeld, welker titels, evenals die der verschillende voorschriften en andere onderdeelen en de getalteekens, in den regel met roode kleur geschreven zijn. De titel of het opschrift van de eerste afdeeling is met den aanvang van den tekst verloren gegaan, de eerst overgebleven kolom begint met het laatste gedeelte van een voorschrift, waarop een aantal andere volgen tot aan het einde der XIVe kolom. De tweede afdeeling vangt aan op kolom XV en bevat wederom de opgaaf van een aantal voorschriften tegen eene ziekte, in het aegyptisch met den naam **uχet**, in het meervoud **uχetu**, bestempeld, die vooral in de ingewanden, maar toch ook in andere deelen van het lichaam huisde, en hevige pijnen veroorzakende, welligt onder de gevaarlijke ontstekingen moest gerangschikt worden.

De inleiding der afdeeling berigt omtrent de afkomst, den ouderdom en de ontdekking van het oorspronkelijk geschrift, waarvan de papyrus een afschrift behelst. Ik zal later gelegenheid hebben om op dit onderwerp terug te komen. In

de XIXe en XXe kolommen worden voorschriften medegedeeld van de wijze, waarop een tweetal geneesmiddelen bereid moeten worden, en de tweede helft der XXe en de XXIe kolommen behandelen de formulieren die, om de werking der geneesmiddelen te verzekeren, uitgesproken moesten worden, zoowel wanneer zij den lijder toegediend werden als bij hunne bereiding.

De tekst op de twee eerste kolommen van de keerzijde staat met dien van de voorzijde in geen ander verband, dan dat hij insgelijks tot het gebied van den geneesheer behoort; waarschijnlijk is hij van de hand van den arts, wien de papyrus toebehoorde, en die de vrij gebleven ruimte op de achterzijde bezigde tot het opteekenen van eenige aanteekeningen betrekkelijk bezwangering, zwangerschap, voorteekenen omtrent den loop en den uitslag der bevalling, enz. De zeven laatste regels van de tweede kolom leveren nog een viertal voorschriften tegen een gebrek van het oor. De derde kolom bevat een voorschrift, zonder bijvoeging van de kwaal, waartegen het werken moest. Dr. H. Brugsch heeft, voor zoover mij bekend is, het eerst een berigt omtrent den inhoud van dezen merkwaardigen papyrus gegeven, in een opstel: *Ueber die medicinischen Kenntnisse der alten Aegypter, und über ein medicinisches Manuscript des Berliner Museums*, opgenomen in het tijdschrift: *Allgemeine Monatschrift für Wissenschaft und Literatur* 1843, blz. 44—56. Negen jaren later leverde dezelfde Papyrus, van welks tekst ons buitenlandsch medelid, de heer F. Chabas, eene naar een naauwkeurig afschrift vervaardigde photographie verkregen had, aan laatstgenoemde het onderwerp van eene geleerde verhandeling, die onder den titel: *La médicine des anciens Égyptiens. Antiquité des clystères. Signes de la grossesse*, in het eerste deeltje zijner *Mélanges égyptologiques*, te Chalons-sur-Saône en Paris, in 1862 in het licht verscheen. Daarin werden eene vrij uitvoerige beschrijving van den inhoud van het geheel, ook vertalingen van vele gedeelten, verklaringen van een aantal der voor de geneesmiddelen gebezigde bestanddeelen en de wijze van hunne bereiding, en andere toelichtende opmerkingen medegedeeld. Den schrijver was het eerstge-

noemde opstel van Dr. Brugsch geheel onbekend gebleven, maar dáár waar beide geleerden dezelfde bijzonderheden behandelden, en hunne vertalingen hadden medegedeeld, bestond er zooveel overeenstemming in de uitkomsten van hun onafhankelijk onderzoek, dat zij de juistheid van hunne opvattingen en vertalingen wederkeerig op eene uitnemende wijze bevestigden. Die overeenstemming bleek ook toen Dr. Brugsch in 1863 in het tweede gedeelte van zijn *Recueil de monuments égyptiens dessinés sur lieux* &c, den geheelen tekst van het HS. op platen LXXXV—CVII, in fac-simile in het licht had gegeven, met een overzigt van den inhoud, vertaling van een groot aantal der meest belangrijke gedeelten, en toelichtende opmerkingen die op blzz. 101—120 van zijn werk afgedrukt zijn. *)

Eindelijk wijdde de Britsche Aegyptoloog, Le Page Renouf, in het *Zeitschrift für ägypt. Sprache und Alterthumskunde* 1873, SS. 123—125, aan den Berlijnschen Papyrus eenige opmerkingen, onder den titel: *Note on the medical Papyrus of Berlin.*

Behalve dezen bezit het museum te Berlijn nog eenen tweeden Papyrus met eenen geneeskundigen tekst van 15 kolommen, waaromtrent mij geene bijzonderheden bekend zijn.

In het Britsche museum te Londen vindt men eenen Papyrus, aan die instelling geschonken door de Royal Institution of London, lang 8 voet, breed 7 duim. De geneeskundige tekst in hiëratisch schrift uit het laatst van het XVIIIe koningshuis, is geschreven, nadat een oudere tekst was uitgewischt. Wij hebben hier dus een van de menigvuldig voorkomende palimpsesten, die tevens tot bewijs dienen van de waarde die aan de tot papier bereidde stof werd toegekend. Dr. S. Birch, van wien de uitgaaf van den tekst in een vervolgdeel van de *Select Papyri in the hieratic*

---

*) De Papyrus werd ook als afzonderlijk werk in den handel gebragt, onder den titel: *Notice raisonnée d'un traité médical datant du XIVe siècle avant notre ère.* Leipz. 1863. 4°.

character in the British museum, met verlangen wordt te gemoet gezien, gaf eene mededeeling omtrent het HS. in het *Zeitschr. für ägypt Spr. u. Alterthumsk.* 1871, S. 61—64.

Uit het museum du Louvre te Parijs worden door Deveria, *Catalogue des Manuscrits Égyptiens écrits sur papyrus... conservés au musée Égyptien du Louvre*, eenige Papyrussen met magische teksten vermeld, doch die, voorzoover bekend is, niet tot het gebied der eigenlijk gezegde geneeskundige wetenschap kunnen gebragt worden.

Het koninklijk museum van Aegyptische oudheden te Turijn bezit eenige, insgelijks meer magische teksten; onder de papyrussen door Rossi en Pleyte, *Papyrus de Turin, facsimilés* par F. Rossi, Leiden 1869 &c. 4'. uitgegeven, levert een dier teksten op Pl. LXXXII het een en ander van geneeskundigen aard; op Pl. LXXXIV eene lijst van geneesmiddelen, van 13 regels, waarvan 7 volledig en 6 beschadigd. Welligt zal bij opzettelijk onderzoek in die verzameling nog wel het een en ander te voorschijn komen, dat nuttige bijdragen aanbrengt.

Het Rijksmuseum van oudheden te Leiden kan voor het onderwerp slechts weinig aanbieden. De tekst op de keerzijde van den hiëratischen papyrus I. 348, door mij uitgegeven in de *Aegyptische Monumenten van het Nederl. Mus. van Oudheden*, in de 19e Aflevering *), is ook al van magischen aard. Uit de Grieksche teksten op de papyrussen I, 383, 384, waarvan de Aegyptische teksten in de 1e en de 17e afleveringen van het genoemde werk door mij in het licht gegeven werden, ook wel uit de demotisch-aegyptische teksten dierzelfde handschriften is, vooral met betrekking tot de namen van planten en mineraliën voor geneeskundig gebruik, het een en ander op te garen; maar in den tijd toen deze teksten vervaardigd werden, was het veroordeelend woord dat ik hierboven van Galenus aanhaalde, op de Aegyptische geneeskundige schriften van toepassing. Hunne mededeelingen hebben alleen genoegzaam

*) Later nogmaals uitgegeven, behandeld en toegelicht door Pleyte, *Étude sur un rouleau magique du musée de Leide*, 1866.

gezag en eenige waarde, wanneer zij de blijken dragen van afkomst uit oudere en betere tijden.

In het Aegyptische museum te Boelaq wordt een papyrus bewaard, die onder het hoofd eener mumie, te El Assasif in de Doodenstad van Theben gevonden is. Hij werd door Mariette in *Les Papyrus Égyptiens du Musée de Boulaq, publiés en fac-simile sous les auspices de S. A. Ismaël Pacha*, te Parijs 1871. f°. I^e Dl. pll. 33—35, uitgegeven en bevat volgens dien geleerde eenen geneeskundig-magischen tekst. Het op steen gebragte facsimile van dit handschrift is onnauwkeurig en onduidelijk, en heeft dientengevolge voor het onderwerp nog geene rijke vruchten afgeworpen.

Wij komen tot de Grieksche teksten, die op papyrus geschreven tot ons gekomen zijn en, zoo zij al geene vertalingen van oorspronkelijke Aegyptische geschriften bevatten, dan toch onder den invloed en het gebruik van Aegyptische bronnen vervaardigd of verzameld zijn. Ofschoon zij ontstonden in eenen tijd, waarin aan onttooveringen en bezweringen de voorname werking tegen ziekten werd toegeschreven, kunnen zij nog wel nu en dan een enkel voorschrift bevatten, dat in min of meer gaven staat, bij overlevering uit een meer wetenschappelijk tijdperk is overgekomen. Twee teksten tot deze klasse behoorende bevinden zich in het museum te Berlijn, en zijn door G. Parthey onder den titel van *Zwei Griechische Zauberpapyri des Berliner Museums* in de *Abhandll. der Berl. Acad. der Wissenschh. zu Berlin* 1865, met toelichtende verklaring in het licht gegeven *). De bezweringen en aanroepingen van Aegyptische goden, wier hulp en bescherming vroeger werden ingeroepen, worden in die latere grieksche bescheiden uit den Christelijken tijd, tot de heiligen van het Christendom gerigt, maar zijn voor het overige vertalingen van de oude formulieren en dikwerf vermengd met de oorspronkelijke bewoordingen, die de schrijver klaarblijkelijk niet verstond.

Nog mag ik hier uit het Rijksmuseum te Leiden een Grieksch HS. op papyrusbladen vermelden, dat in den vorm

*) Ook afzonderlijk afgedrukt Berl. 1866, verkrijgbaar gesteld.

van een 8e boekdeel zamengevoegd van 40 bladzijden, waarvan 16 met tekst, eene verzameling inhoudt van een aantal scheikundige, doch meestal alchemische bereidingen. Ofschoon de voorschriften zich veelal tot goudmakerij en wat daarmede in verband staat, bepalen, en meer op het technische dan op het wetenschappelijk gebied te huis behooren, kunnen er echter enkele onder voorkomen, die voor de kennis der geneesmiddelen of de bestanddeelen, waaruit die werden zamengesteld, niet onverschillig zijn.

Een Koptisch handschrift in de verzameling van den Cardinaal Borgia te Veletri, van ongeveer de negende eeuw onzer jaartelling, doch welks oorspronkelijk tot de eerste eeuwen van het Christendom moet gebragt worden, heeft in de inrigting van den tekst veel overeenkomst met de oud-aegyptische geneeskundige werken. Bij de bezweringen worden de namen van de Aegyptische goden door die der vier aartsengelen vervangen. Het is door Zoëga, in den *Catalogus codicum copticorum manuscriptorum qui in Museo Borgiano Velitris adservantur*, Romae 1810. Cod. C. p. 626, uitgegeven en later door E. Dulaurier in het *Journal Asiatique* Mai 1853, IVe Serie T. I. p. 433 en volgg. besproken.

Eindelijk mag nog onder de beschikbare bronnen niet stilzwijgend voorbij worden gegaan een Arabisch HS. door Dr. L. Stern in de boekerij in Darb el Garmamiz aangetroffen, een afschrift inhoudende uit het 989e jaar der Mahomedaansche tijdrekening, van een geneeskundig werk van eenen Abu Sahl Isa ibn Yahya el Mesihi. De eerste boeken van dit HS., die met het 70e hoofdstuk aanvangen, handelen vrij uitvoerig over verschillende ziekten, en vervolgens over planten en delfstoffen. Ten slotte komt een werkje van ongeveer 80 blzz. in kl. 4°., eene verzameling van geneeskundige voorschriften tegen onderscheidene kwalen, waaronder vele voorkomen, die in de geneeskundige teksten van de oud-aegyptische papyrussen vermeld worden. Merkwaardig is daarbij de aanhaling van een oud Hermetisch boek. Daardoor toch wordt het vermoeden gesteund, dat de schrijver, denkelijk een tot het Mohamedanisme bekeerde Kopt. of wie ook het oorspronkelijk heeft zamengesteld, eenen oud-aegyptischen

tekst beschikbaar heeft gehad, gedeeltelijk althans uit den bloeitijd der geneeskundige wetenschap in Aegypte afkomstig.

Na dit vlugtig overzigt van de oorspronkelijke Aegyptische schriften, of de daaraan regtstreeks ontleende bescheiden, die ons omtrent de beoefening der geneeskunde in het Nijldal inlichtingen kunnen aanbrengen, kan ik overgaan tot eene mededeeling van hetgeen de door Dr. Ebers onlangs uitgegeven Papyrus voor dit onderwerp bevat, en de aandacht bepalen op het prachtwerk, waarmede de schat van oorspronkelijke oorkonden voor de beoefening der Aegyptische taal- en oudheidkunde verrijkt, eene nieuwe allermerkwaardigste bron ook voor de geschiedenis der geneeskunde, en voor do beoordeeling van den staat dier wetenschap vóór ongeveer vijf-en-dertig eeuwen in het beschaafdste land der toenmalige wereld, geopend is.

Ebers vertoefde op zijne reis en gedurende zijn verblijf in Aegypte in den winter van 1872—73, met zijnen vriend, den insgelijks bekenden Aegyptoloog den heer L. Stern, eenige maanden lang in de bouwvallen van Theben, waar zij zich eene der grafkelders van Abd-el-Qurnah tot verblijfplaats hadden ingerigt. Zij kwamen toen veel in aanraking met Arabische en Koptische inwoners van Luqsor, een vlek aan den regter Nijloever, en hadden meermalen gelegenheid om kennis te nemen van de voorwerpen die door de Fellahs opgegraven of gevonden werden. Eens werden aan Ebers door eenen aanzienlijken inwoner, eenen Kopt, die van de Fellahs nu en dan oudheden aankocht, een houten Osiris-beeldje, waarin eene papyrusrol besloten was, en een andere papyrus met eenen tekst van het tot de begrafenisplegtigheden behoorende *Boek der Zielsverhuizingen* of **Sai en Senseu**, ter aankoop aangeboden. De prijs die de eigenaar vorderde was te hoog, daar de laatstgenoemde tekst niet tot de zeldzame behoorde, en van den inhoud van het nog niet ontrolde HS. uit vrees van beschadiging vooraf geen kennis kon genomen worden. Den volgenden dag bragt de Kopt eene groote, zorgvuldig ingepakte papyrusrol, welker uiteinde zon-

der gevaar ontrold kon worden en een voorloopig onderzoek toeliet. Zij bevatte eenen in hiëratische teekens geschreven tekst, die door fraai en duidelijk schrift, zich als uit eenen bloeitijd der Aegyptische beschaving afkomstig, terstond gunstig aanbeval. De regels, die zich het eerst vertoonden en, zooals naderhand bleek, op de achterzijde van het HS. geschreven waren, behoorden tot een gedeelte van eenen kalender, dat vroeger reeds aan Dümichen, Naville, Brugsch en Eisenlohr, en in 1870 ook aan Ebers, uit een afschrift in bezit van eenen in Luqsor gevestigden Amerikaan, eenen heer Smith, bekend was geworden. Ebers was toen door eene oogontsteking in een naauwkeurig onderzoek verhinderd geweest, doch de Heidelberger hoogleeraar Dr. Eisenlohr verwierf eenen doortrek van het afschrift, en maakte dien algemeen bekend in het *Zeitschrift für ägypt. Sprache und Alterthumsk.*, 1870, blzz. 165, 166; waarop het meermalen bij anderen, ook door Lepsius *) en Brugsch †), Haigh §) en Goodwin **), een onderwerp van behandeling was.

Meer dan dit brokstuk was van den papyrustekst niet bekend geworden. De heer Smith had zich voorgedaan, als ware hij de eigenaar van het HS, doch was, zooals naderhand is gebleken, slechts in het bezit van de door hemzelven genomen afschriften. Onder deze schijnen er ook geweest te zijn van een of meer gedeelten van den eigenlijken hoofdtekst op de vóór- of binnenzijde, want dat die eenen geneeskundigen inhoud bevatte, was hier en daar bekend geworden, en had bij eenen, bij het Britsche museum eenen betrekking bekleedenden Engelschen geleerde, die in den winter van 1872 op 1873 Aegypte bezocht, het voornemen gewekt, om den zeldzamen schat van den heer Smith, dien ook hij als den eigenaar beschouwde, aan te koopen. Deze dwaling

---

*) *Einige Bemerkk. über denselben Papyrus, Zeitschr. für ägypt. Sprache und Alterthumsk.*, 1870, blzz. 167—170.

†) *Ein neues Sothisdatum; Zeitschr.* blzz. 108—111.

§) *Note on the calendar of Mr Smith's Papyrus; Zeitschr.* 1870, blzz. 72, 73.

**) *Notes on the calendar in Mr. Smith's Papyrus; Zeitschr.* 1873, blzz. 107—109.

werd de oorzaak dat Ebers in de onderhandeling met den waren eigenaar, den Brit vóór was, en tegen eenen betrekkelijk matigen prijs in zijne onderhandeling met den Kopt volkomen slaagde. Intusschen had ook hier de kans hem kunnen tegenloopen, ware het niet dat de geheime commerciënrath, de heer Max Günther, juist toen toevallig tot een bezoek van de oude gedenkteekens in Aegypte aanwezig, hem de gelegenheid had geopend om zonder verwijl over de noodige gelden te beschikken en de zaak tot een goed einde te brengen. Gelukkig in het bezit van zijnen schat, vertrok Ebers naar Kaïro; zijn reisgenoot, de heer Stern, bleef als bibliothekaris van den Khedive, in Aegypte achter, doch zelf reisde hij naar zijn vaderland terug, waar hij slaagde om bij den, sedert overleden koning van Sachsen, zoowel als bij de staats-ministers von Falckenstein en von Gerber, levendige belangstelling in den papyrus te wekken, en zich spoedig verblijden mogt in een besluit, waardoor het kostbare HS.. weldra voor de Universiteitsboekerij te Dresden aangewonnen werd. Aldaar geheel ontrold en in negen-en-twintig stukken van verschillende afmetingen verdeeld, is het met behoorlijke voorbehoedmiddelen tegen drukking en andere beschadiging, onder glasplaten, en zijn de op beide zijden beschrevene gedeelten tusschen twee glasplaten ten toon gesteld, nadat de losgeraakte vezels en draden en de talrijke spleten en barsten door eene deskundige hand naauwkeurig bevestigd en versterkt waren geworden.

Op zijne terugreis had Ebers de uitkomsten van zijn voorloopig onderzoek nopens den tekst en eenige bijzonderheden omtrent de vinding en den aankoop van den papyrus in een opstel, dat in de *Beilage zur Algemeinen Zeitung* 1873, No. 114 afgedrukt is, het eerst ter algemeene kennis gebragt.

Later, na zijne terugkomst in Leipzig, gaf hij een nader verslag over den medegevoerden schat in een artikel: *Papyrus Ebers*, opgenomen in het *Zeitschr. für ägypt. Sprache und Alterthumsk.*, 1873, Mei u. Juni, blzz. 41—46.

Sedert den zomer 1873 zette hij zich aan den arbeid voor de uitgaaf van het oorspronkelijk; in den herfst van het volgende jaar was de laatste der 110, uitnemend fraai

op steen geteekende platen, voor afdruk gereed; in November kon met het drukken van den tekst een aanvang worden gemaakt, en in den voorzomer van het thans loopende jaar zag het werk, waaraan moeite, tijd noch kosten gespaard werden, het licht, op eene wijze, die aan den geleerden oudheidkenner, wiens naam nu voor goed aan den papyrus verbonden is, aan zijnen vriend, den heer L. Stern, die ook de vruchten van zijne onderzoekingen aan de glansrijke onderneming heeft gewijd, maar ook aan den uitgever Dr. W. Engelmann, te Leipzig, tot hooge eer verstrekt, de meeste voldoening schenken mag en billijke aanspraak geeft op de dankbare erkentenis van allen wien de wetenschap dierbaar is, in de eerste plaats van hen, die zich aan de beoefening der oud-aegyptische taal, geschiedenis en oudheden gewijd hebben.

Volgens de opgaaf van den Kopt te Luqsor, zou de papyrus ongeveer het jaar 1859, in een graf van el Assassif, een gedeelte van de doodenstad van Theben, tusschen de beenen eener mummie gevonden zijn. De vinder was, toen het HS, aan Ebers werd aangeboden, overleden, en het graf niet meer te vinden. Nadere onderzoekingen naar de waarheid dezer opgaaf konden geen uitzigt op belangrijke uitkomst bieden; maar zij kon overeenkomstig de waarheid zijn, daar ook andere papyrussen op gelijke wijze bewaard gebleven en aan het licht gekomen waren. Een, hierboven vermelde, door Mariette uitgegeven geneeskundige papyrus is evenzeer in el Assassîf, doch onder het hoofd eener mumie liggende, ontdekt geworden. Toch zou men kunnen vragen, daar men aan de verkoopers van diergelijke gewigtige voorwerpen meestal geen genoegzaam geloof schenken kan, of het HS. niet welligt een deel heeft uitgemaakt van eene rijke verzameling van papyrussen, waartoe de door Chabas vertaalde Papyrus magique *) en de bekende groote Papyrus Harris, hierboven door mij vermeld, behoorden, beide thans in het Britsch museum bewaard. In 1837 werd een zak met een aantal goed be-

*) F. Chabas, *Le papyrus magique Harris*. Chalon-sur-Saône, 1860. 4°.

waarde en daaronder zeer belangrijke papyrusrollen aan den Engelschen Consul Harris te koop aangeboden. Zij waren, volgens zeggen der Arabieren, op den bodem van eene 20 voet diepe grot bij Der el Medinet, ten zuiden van Medinet Habu, aan den linker Nijloever, onder overblijfsels van mumiën, scherven en puin bedolven, gevonden. Intusschen kan ook deze opgaaf zonder nadere bevestiging niet als zeker aangenomen worden en, ofschoon het aan geen twijfel onderhevig is, dat bijlangena niet al de aan den heer Harris aangeboden papyrusrollen in den handel gekomen zijn, is het toch niet waarschijnlijk, dat de papyrus van Ebers er zich bij bevonden heeft. Zijn omvang was te groot dan dat hij aan de aandacht van den kundigen Engelschen consul ontsnapt zou zijn, en deze geene pogingen zou gedaan hebben om ook dit belangrijk stuk aan te koopen. Willen wij eenig geloof hechten aan de zooeven vermelde opgaaf der Arabieren, dan blijft er toch geen genoegzame aanleiding om aan te nemen dat de papyrus van Ebers tot dezelfde verzameling behoort, waarvan een groot gedeelte aan den heer Harris vertoond werd, en vervalt tevens de onderstelling dat het HS. afkomstig zou zijn uit den grooten tempel van Medinet Habu, van welks boekerij een gedeelte althans in de grot van Der el Medinet kan zijn bewaard gebleven. In ieder geval bestaat er geen overwegende grond om aan zijne afkomst, zooals die door den eigenaar aan Ebers werd opgegeven, te twijfelen.

De papyrus van de fijnste stof met zorg vervaardigd, bestaat uit één enkel onafgebroken geheel, 30 centim. hoog en 20,5 meters lang, en is van eene geelachtig bruine kleur. Het beschreven gedeelte dat een volledig geheel vormt, heeft eene lengte van 20,23 M.; in grootte volgt hij dus onder de tot nog toe bekende, op den papyrus van Harris in het Britsche museum, waarin de schenkingen van Ramses III aan de tempels van Aegypte omschreven zijn. De tekst, uitmuntende door zijn uitnemend fraai en duidelijk schrift in hiëratisch karakter, laat aan het begin eene ledige ruimte van 19 centimeters vrij, en beslaat 108 kolommen, die men met onze bladzijden zou kunnen vergelijken. Elke kolom telt 21 of 22 regels, en heeft eene breedte van 22 centim., behalve

de kolommen 3 tot 21, welker regels slechts van 4—12 centim. meten; tusschen de kolommen wordt steeds eene ledige ruimte opengelaten. Alles is van dezelfde hand, met uitzondering van enkele bijvoegingen of verbeteringen, waarvan sommige met eenen minder donkeren inkt geschreven, sommige ook van eene andere hand afkomstig zijn. De kolommen zijn boven, in het midden met cijfers gemerkt van 1 tot 110, met overspringing in eens van 27 op 30, ofschoon de tekst onafgebroken doorloopt, zoodat de getallen 28 en 29 ontbreken. Voor de eerste 59 getalmerken volgt de schrijver de vormen, die tot het Oude Rijk behooren, dat der eerste 12 vorstenhuizen; voor de volgende tot aan het einde neemt hij de vormen aan, meer overeenkomende met die, welke onder koning Seti I van het XIXe vorstenhuis in gebruik kwamen. Of nu het uitlaten der getallen 28 en 29 een gevolg was van eene vergissing van den afschrijver, dan wel of wij hier den invloed van eene ongunstige beteekenis aan die getallen gehecht moeten erkennen, is niet zeker. Ebers helt eenigszins naar deze laatste opvatting over, en beroept zich op plaatsen uit Aegyptische en Grieksch-Aegyptische teksten, waarin aan die getallen eene min of meer ongunstige beteekenis wordt toegeschreven; ook zou het hem eenige verwondering baren, dat, terwijl andere vergissingen hier en daar verbeterd werden, deze onopgemerkt zou doorgelaten zijn. Maar er zijn meer vergissingen door den afschrijver begaan, zonder dat die verbeterd werden; bovendien zou zulk eene verbetering in het hier bedoelde geval over 81 getallen hebben moeten loopen, en is het niet te verwonderen dat men niet kon besluiten om daarmede het hoofd van even zoovele kolommen te ontsieren. Ik moet dus aarzelen om aan iets anders dan vergissing te denken, die trouwens ook meermalen en zelfs in de met roode karakters onderscheiden titels der onderscheiden afdeelingen en hoofdstukken, voorkomen. Behalve die titels worden ook de cijfers en de namen der gewigten en maten op gelijke wijze met roode karakters geschreven. Ditzelfde is ook het geval met de eerste woorden van het hierboven reeds vermelde kalenderfragment, dat op de achterzijde van den Papyrus geschreven is en slechts

ééne kolom van 13 regels beslaat, op de hoogte waarop de voorzijde de eerste kolom van den hoofdtekst eenen aanvang neemt. Al de overige ruimte van de achterzijde is onbeschreven gebleven.

De papyrusstof werd door den Leipziger hoogleeraar der botanie, den heer Schenk, onderzocht. Zij bleek geleverd te zijn door den bekenden Cyperus papyrus, en bestond uit het fibrovasaalweefsel met zijne omkleeding of Parenchyma, gewoonlijk als het merg van den stengel der plant aangeduid; van het peripherisch weefsel was geen spoor aanwezig. De dunne reepjes uit het binnenweefsel gesneden waren in twee lagen zóó op elkander gelegd, dat de fibrovasaalbundels elkander kruisten; waarschijnlijk werden zij door een in water oplosbaar kleefmiddel, als arabische gom of eiwit verbonden. De uitkomst van dit onderzoek leverde de bevestiging van die, welke vroeger door verschillende geleerden verkregen waren, en waarvoor vooral op eene verhandeling van Dureau de la Malle, in het IXe deel van 2de reeks der *Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles lettres* mag verwezen worden.

De vraag naar den ouderdom van het geschrift kan uit tweederlei oogpunten beschouwd worden, naarmate daarbij het oorspronkelijk werk zelf, of de verschillende teksten waaruit het zamengesteld en tot een geheel gebracht is, of het afschrift bedoeld wordt dat met de door Ebers aangekochte papyrus-rol tot onze tijden bewaard is gebleven.

Wat dit laatste en den tijd betreft waarop het afschrift vervaardigd werd, kan met groote waarschijnlijkheid het midden der XVIe eeuw vóór onze jaartelling, en dus een ouderdom van ongeveer of ruim vier-en-dertig eeuwen worden aangenomen. Palaeographische gronden, vooral de vormen der schrift- en der getalteekens, wijzen op het tijdperk tusschen de vorstenhuizen van het Oude rijk vóór de overheersching der Hyksooskoningen, en den bloeitijd van het XIXe vorstenhuis onder Seti I^{e} van het Nieuwe Rijk. Het schrift nadert nog eenigszins meer tot die vroegere eeuwen. dan tot die van het laatstgenoemde huis; van de vormen der latere eeuwen toont het in elk opzigt een groot verschil. Ook enkele

bepaalde taalkundige vormen, en het veelvuldig voorkomen van verouderde woorden en uitdrukkingen, die in opvolgende eeuwen meer en meer zeldzaam worden of geheel buiten gebruik geraken, wijzen op de tijden van het XVIIIe vorstenhuis, dat in de XVIe eeuw vóór onze jaartelling over Aegypte het gebied voerde. Enkele koningsnamen die in den tekst worden aangehaald, kunnen ons hier geen hulp bieden. De opgaaf, die anders wel eens omtrent den tijd waarop de afschrijver zijne taak volbracht, met de vermelding van dag en jaar van de regeering des konings, in de inleiding of aan het slot van het geheel inlichting geeft, ontbreekt, en de koningsnamen in den tekst voorkomende hebben natuurlijk alleen betrekking op het oorspronkelijke werk, niet op het afschrift.

Eenig meerder licht wordt uit het Kalenderfragment op de achterzijde van het HS. ontleend, dat klaarblijkelijk met dezelfde hand is geschreven en in zich zelf gegevens bevat, die omtrent den tijd waarop de schrijver zijn werk verrigtte, met eenige waarschijnlijkheid doen gissen.

Ik heb straks reeds een afschrift vermeld van dit belangrijke fragment, dat vroeger in het *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Alterthumsk.* bekend gemaakt en door onderscheidene Aegyptologen *): Eisenlohr, Lepsius, Brugsch en Goodwin was toegelicht. Ook Ebers heeft meer opzettelijk het onderwerp behandeld en had daarbij het voorregt van Goodwin's verklaring van een van den gewonen vorm afwijkend dagteekeningscijfer, door vergelijking met andere in het HS. steeds gebezigd, bevestigd te zien. Het is bekend dat het Aegyptische burgerlijke jaar ongeveer een vierde van eenen dag korter is dan het tropische jaar, zoodat de dagen van het eerste, en dus ook de daarop vastgestelde feesten, in een tijdperk van 1461 burgerlijke of Aegyptische, = 1460 tropische jaren, achtervolgens met elken dag van het tropische jaar zamenvielen en gevierd werden. Dit tijdperk van 1461 jaren, de hondster- Sirius- of Sothisperiode, ook wel met den naam van het »godsjaar" onder-

*) Zie de aanhalingen hier voor blz. 265.

scheiden, wordt in het besproken kalenderfragment bedoeld, bij de opteekening, dat in het 9e jaar van eenen zekeren koning, de negende dag van elke der twaalf maanden van het beweeglijke of burgerlijke jaar zamenviel met den eersten dag van elke der twaalf maanden van het tropische of onbeweeglijke jaar; dat ook op den eersten dag van het tropische jaar, zamenvallende met den 9en dag van de 11e maand, Epiphi, van het beweeglijke of burgerlijke jaar, de heliastische opgang van Sirius had plaats gegrepen. De zamenstemming der beiderlei jaren had plaats in 90—87 vóór onze jaartelling, in 1550—1547 en in 3010—3007. Aan de eerstgenoemde 4 jaren kan niet gedacht worden, dus blijven de twee laatste slechts over. Volgens Lepsius heerschte het XVIIIe vorstenhuis van 1591—1443 voor Christus, en zoo zou het tijdperk van 1550—1547 zeer goed rijmen met het midden der XVIe eeuw vóór onze jaartelling, waartoe het handschrift op andere gronden wordt gebragt. De koning echter, wiens naam en 9de regeeringsjaar vermeld worden, behoorde niet tot het genoemde koningshuis, maar tot een veel vroeger uit het Oude rijk, en wij moeten dus teruggaan tot de jaren 3010—3007, toen de in het fragment vermelde zamenstemming insgelijks had plaats gevonden. De naam van den koning kan, en moet ook waarschijnlijk, **ra-kerh-ba**, = **ba-kerh-ra**, gelezen worden, en dan vinden wij hem terug in Bicheris, den 6den (naar eene waarschijnlijke verbetering van Ebers den 7den) koning van het IVe vorstenhuis, volgens de Koningslijsten van Manetho. Het behoeft geen betoog, dat de papyrus niet tot dat tijdperk uit den aanvang van het Oude rijk kan gebragt worden, en wij kunnen dus alleen tot het besluit komen, dat het HS. van den tekst, evenzeer als het kalenderfragment, eene Sothisperiode, dat is 1460 jaren, na het negende regeeringsjaar van Koning Bicheris geschreven is, en dus in 1549, of volgens eene verbeterde berekening van Brandes, die ook door Ebers wordt aangenomen, drie jaren vroeger, in 1552 vóór onze jaartelling.

Komen wij langs dezen weg tot eene niet onwaarschijnlijke bepaling van den ouderdom van het tot onzen tijd bewaarde afschrift van het werk, van dit laatste zelf kan

alleen gezegd worden, dat het tot een veel verder verleden opklimt, en misschien wel bij onderscheidene gelegenheden, door vereeniging van verschillende geschriften tot één geheel bij een gebragt is. De afschrijver heeft zijnen naam verzwegen, de geleerde die de verschillende geschriften verzamelde wordt evenmin genoemd, en waar de schrijvers van enkele gedeelten vermeld worden, of de namen van hen aan wie de uitvinding van beroemde geneesmiddelen werd toegekend, daar blijven wij toch vaak onbekend met den tijd waarin die personen leefden. Zoo wordt in kolom LXIII, reg. 4 een oogenbalsem van eenen pastophoor **Chui** beschreven; in kol. LXVI, reg. 15, een middel voor den groei van het hoofdhaar, van **Sjesj**, de moeder van Koning **Teta**. Als schrijver van een belangrijk werk, wordt in kolom XIX. 2, een priesterlijke arts, **Nebsecht**, aangehaald; maar van elders is omtrent dien geleerde niets bekend. Wie de ongenoemde Semiet, kol LXIII. 8, uit **Kepni** (in Phoenicie) was, wanneer hij leefde en zich door zijne voorschriften voor oogmiddelen, roem verwierf, blijft ook in het duister. Nog minder licht kan ontleend worden uit de opgaven nopens de afkomst van sommige der oorspronkelijke schriften, aan welke men door hoogen ouderdom en geheimzinnigen oorsprong, eenen zekeren graad van heiligheid, een grooter gezag meende te kunnen bijzetten. Wat in dit opzigt met geschriften van godsdienstigen, ook wel van eenigszins geschiedkundigen aard, zooals vooral met onderscheidene gedeelten van het zoogenaamde *Doodenboek*, maar ook met de oorkonden van stichtingen van tempelgebouwen het geval was, werd ook op de geneeskundige werken en voorschriften in ruime mate toegepast. Wij noemden reeds de moeder van Koning Teta, welligt den 2n Koning van het Ie Vorstenhuis, volgens Manetho eenen beoefenaar der geneeskunde en schrijver van ontleedkundige boeken; deze vorstin, de gemalin van Menes, den eersten geschiedkundigen Koning van Aegypte, zou zich dus ook reeds op het gebied der geneeskunde eenen naam hebben verworven. Van een opstel over het verdrijven van smerten uit alle ledematen wordt, in kol. CIII, reg. 1, gezegd, dat het behoorde tot eene verzameling van schriften, die onder de

voeten van (een) Anubis(beeld) te Sechem (Letopolis) gevonden waren, en dat het gebragt was aan den Koning van Opper- en Neder-Aegypte, **Hespti**, bij Manetho onder den naam van Usaphaïs als 5n Koning van het Ie Koningshuis vermeld. Een gelijke oorsprong, maar nog met bijvoeging van eene bijzonderheid van de geschiedenis van het werk. wordt in den Berlijnschen, door Brugsch uitgegeven Papyrus in kolom XV. 1 en volg. aan een opstel van gelijken inhoud en titel toegekend. Dáár heet het onder oude geschriften gevonden in eene kist onder de voeten van een Anubis (beeld) te Sechem, ten tijde van Koning **Hespti**, en na diens dood aan den Koning **Sent** overgegeven. Later, waarschijnlijk nadat er een afschrift van genomen was, werd het door den hiërogrammaat en hoofdgeneeskundige **Neterhootpu** wederom weggeborgen, en met offers van brood en reukwerken in den naam van Isis, Horus, Chonsu en Thoth gewijd. De hier genoemde priesterlijke geneeskundige blijft voor ons, even als de vroeger vermelde **Nebsecht**, een geheel onbekende persoon; doch den Koning **Sent** vinden wij terug in den 5e vorst van het Ie Koningshuis, bij Manetho Sethenes geheeten.

Een ander voorbeeld levert ons de geneeskundige Papyrus in het Britsch museum. Amenophis III van het XVIIIe Koningshuis wordt daarin genoemd als de vorst, onder wiens regeering zekere, van vroegere tijden overgeleverde geneeskundige voorschriften verbeterd werden; de tekst klimt dus niet hooger op dan tot de regeering van dien Koning. Maar aan het eind van eene afdeeling, die de bezweringsformulieren voor de goede werking van de geneesmiddelen en de geneesmiddelen zelven omschrijft, wordt omtrent de ontdekking van het oorspronkelijk HS. verhaald, dat het genezingsschrift »gevonden werd des nachts in de tempelhal »van **Tebmet**, in het binnenste heiligdom der godin, »door de hand van eenen **Cherheb** (eenen Kolchiet?) des »tempels; terwijl het land rondom in het duister lag, ging »de maan op over deze schriftrol en alle hare deelen. *)

*) De tekst heeft hier woordelijk: over alle hare *wegen*; ik vertaal *deelen* of *gedeelten*, in de onderstelling, dat het Aegyptische woord doelt op de onderscheiden onderwerpen in den tekst van het werk behandeld.

» Het HS. werd toen overgebracht naar de schatkamer van
» den Koning Chufu" (Cheops, van het IVe koningshuis.)

Uit al deze voorbeelden zien wij, hoe de Aegyptenaren er naar streefden, om den oorsprong hunner geneeskundige schriften tot de eerste eeuwen hunner geschiedenis te doen opklimmen, maar ook welk een uitnemend gewigt zij aan de beoefening dier wetenschap hechtten, die niet alleen bij de als heilige vereerde vorsten in hoog aanzien stond, maar volgens de overlevering bij enkelen hunner een onderwerp van opzettelijke studiën uitmaakte, welker uitkomsten zij in eigen geschriften opteekenden. Zoo wordt ook van Tosorthros, den 2a koning van het IIIe koningshuis, door Manetho gezegd, dat hem door zijne landgenooten, wegens zijne groote kennis op het gebied dier wetenschap de bijnaam van Asclepius*) werd toegekend.

Wij hebben boven reeds gezien dat het geneeskundig werk uit onderscheiden oorspronkelijke geschriften zamengesteld en tot één geheel is gebracht; het bevat negen-en-dertig, min of meer zelfstandige afdeelingen, die meest alle met de woorden: »Begin van" worden aangevangen. Van onderscheiden dier afdeelingen worden de titels, de schrijvers of de afkomst genoemd, maar de naam van hem die al de afzonderlijke geschriften in één werk vereenigde, blijft, evenzeer als de tijd wanneer dit geschiedde, geheel onbekend. Misschien mogen wij wel aannemen dat, even als dit met het zoogenaamde *Doodenboek* het geval was, op verschillende tijden nieuwe afdeelingen aan den bundel werden toegevoegd, hetzij dat die tusschen de andere, waar dit het best met de behandelde stof overeenkwam, ingelascht worden, of dat zij aan het einde eene plaats erlangden. Natuurlijk kon met zulke in- of bijvoegingen niet willekeuring werden te werk gegaan. De opstellen en voorschriften moesten door hooger en algemeen erkend gezag als het ware gewijd worden, en konden zij, óf door hunnen ouderdom, óf door hunne afkomst, óf ook door de wijze waarop zij heetten ontdekt te zijn, eene

*) Het spreekt van zelf dat hier de Aegyptische naam wordt bedoeld van den god der geneeskunde, door de Grieken met hunnen Asclepius vereenzelvigd.

meerdere aanspraak op zeldzaamheid en heiligheid doen gelden, dan was het wellicht niet geoorloofd naar willekeur enkele gedeelten over te nemen, en die, zooals dit met den aanleg en de inrigting van het geheele werk het best strookt, naar den aard van het behandelde onderwerp in te deelen; maar moesten de overgenomen gedeelten, zoo het geheel niet onverdeeld werd opgenomen, steeds als één geheel bij elkander blijven. Ik behoef niet te zeggen, dat daaruit op de geregelde volgorde der naar den aard van het onderwerp gerangschikte afdeelingen, nu en dan inbreuk gemaakt moest worden, en het behoeft ons dus ook niet te verwonderen, wanneer wij in den Papyrus Ebers de gevolgen van de werking van dien belemmerenden band bemerken.

Ook omtrent de plaats waar het oorspronkelijke werk verzameld en vervaardigd werd erlangen wij geen zeker licht, en zien wij ons tot gissingen beperkt, die echter in de tekst zelven althans eenigen grond vinden. Het afschrift werd, zooals wij zeiden, in de nabijheid van Theben gevonden en zal dan ook wel in die stad vervaardigd zijn geweest. Maar het oorspronkelijk? Misschien ook wel in dezelfde stad, waar, evenals in Memphis, Heliopolis en Sais, bij de priestercollegiën de wetenschappen in al haren omvang beoefend werden en onder die wetenschappen de geneeskunde eene zeer voorname plaats bekleedde. Onder die plaatsen had Heliopolis of On zich wel den grootsten roem verworven, zoowel door zijne prachtige tempels en andere gebouwen, als door de wijsheid zijner priesters en het aantal en den glans zijner wetenschappelijke instellingen. In de inleiding van onzen Papyrus (Kol. II, regels 3 en 4), wordt gewag gemaakt van de groote hal van On, waar raad gehouden werd over de beste wijze om de wonden van Horus en Set, na hunnen woedenden strijd, te genezen. Maar wij bezitten welligt eene nadere aanwijzing in den aanvang van de inleiding, waar de schrijver, of de verzamelaar, van het oorspronkelijke werk, van zijn boek, of wat veel waarschijnlijker is, van zich zelven getuigt: »Gekomen ben ik uit On met »de grooten van de groote hal, de heeren der bescherming, »de gebieders der eeuwigheid, de reddenden. Gekomen ben

»ik uit Sau (Saïs), met de goddelijke moeders die mij be-»schutten." Onder de voorschriften van geneesmiddelen behoort (Kol. LXIII. 4—6) een oogbalsem van eenen »**Urma**" of hoogen priesterlijken beambte van On, Chuï geheeten, ook mag men welligt onderstellen dat de in kolom XCIX vermelde priesterlijke geneeskundige, Nebsecht, een lid was van het in die stad gevestigde Priestercollegie. Intusschen blijft de mogelijkheid niet uitgesloten dat het werk elders het licht zag; de verzamelaar noemt althans, gelijk wij zagen, ook Saïs, als de stad waar hij zich in zijn vak geoefend had, en het was ook niet ondenkbaar, dat hij elders gevestigd, door de vermelding van de twee beroemde steden en hare goddelijke beschermers en beschermsters, aan zijnen arbeid een hooger gezag, eene grootere waarde heeft willen verzekeren. Maar de waarschijnlijkheid schijnt mij hier voor On te pleiten.

Dat het HS. gediend heeft om den geneesheer tot leiddraad te strekken bij de behandeling zijner kranken, volgens de bij Diodorus, I. 28 vermelde verpligting, kan men opmaken uit de aanteekeningen die met eene geheel andere hand, vermoedelijk van den geneesheer, bij sommige voorschriften bijgeschreven zijn, en waarmede hij die als door hem goed bevonden kenmerkt. Dit geschiedt bijvb. in Kol. XXXV. 19; XL. 11, 15 en 19; XLI. 6, 7. Ook kunnen hierop de vele verbeteringen wijzen, die veelal met bleekeren inkt, of ook wel met minder krachtige trekken, zooals bijvb. bij Kol. XXXI en XL, boven de kolommen opgeteekend zijn, en waarbij, evenzeer in de spelling der geneesmiddelen als in de opgaaf der hoeveelheden, wijzigingen worden aangebragt. Ik erken echter dat de waarschijnlijkheid hier geen zekerheid is, en die bijvoegingen, verbeteringen en aanmerkingen afkomstig kunnen zijn, van eenen deskundige die het afschrift met het oorspronkelijk vergeleek, en den uitslag van zijn onderzoek er bij opteekende.

Wij gewaagden straks van de bij Clemens van Alexandrië vermelde twee-en-veertig Hermetische boeken. Ebers meent, dat wij den tekst van een der tot die reeks behoorende zes geneeskundige boeken, en wel van het 4de *over de geneesmid-*

delen, thans in het afschrift bezitten, dat met zijnen Papyrus tot op onze tijden is overgebragt. De inhoud, zoowel in enkele bijzonderheden als over het geheel, wettigt naar hem voorkomt zijn gevoelen. In de inleiding, Kol. I. 7—10. wordt de god Ra, als helper van den kranke, begeleid door »Thot (Hermes), die zijne rede geeft, *) de boeken vervaar»digt, licht (kennis) geeft aan de schriftgeleerden, aan de »geneesheeren die in zijn gevolg zijn ter redding". Horapollo spreekt, *Hierogll.* I. 38, van een heilig boek »Ambres" geheeten, en waaruit de priesters beoordeelden of de kranke al of niet in leven zou blijven. Dat boek moet wel tot de verzameling der Hermetische schriften behoord hebben. Het woord »Ambres" door Horapollo of zijnen zegsman niet goed begrepen, kan zijnen oorsprong hebben uit de woorden: »**ha m re** of **ha m pa re**," dat is, *aanvang van het boek, het hoofdstuk*, waarmede de onderscheidene hoofdafdeelingen, ook van niet-geneeskundige geschriften, beginnen; maar, evenals in het door Horapollo bedoelde boek, worden ook de teekenen waaruit men over dood en leven voorspelt in den Papyrus vermeld. Nevens Thoth was ook Isis eene toevlugt voor lijdenden en kranken, en als zoodanig ontmoeten wij de godin ook in den Papyrus, als zelve voor Ra geneesmiddelen bereidende, en wordt zij ook in de inleiding van den tekst, Kol. I. 12—16, als redster en tot bevordering van de goede werking der geneesmiddelen aangeroepen. Zoo beantwoordt dan ons HS. aan de voorstelling die wij ons uit de berigten der oude Grieksche schrijvers van de Hermetische boeken vormen mogen. Doch het sterkste bewijs vindt Ebers in het geneeskundig HS. door Dr. Stern in de boekerij van den Khedive te Darb-el-Gamamiz gevonden. Het laatste gedeelte van dit HS. bevat een opstel over de geneeskundige voorschriften, waarin enkele der voornaamste in den Papyrus behandelde ziekten, als ware het in eene vertaling van eenen Aegyptischen tekst beschreven en een oud »boek van

*) Eigenlijk staat in het oorspronkelijk »de rede zijner hand" doch ik vermoed hier eene fout van den afschrijver, die de teekens van **tot**, *haad* in vergissing invoegde.

Hermes" meermalen aangehaald worden. Eindelijk geeft ons de aanvang van den tekst, tevens den titel van het geheel, in de woorden »re n uah rert," Kolom I. 1, *het boek van de bereiding der geneesmiddelen*; maar vooral het opschrift boven de omschrijving der geneesmiddelen, Kol. II. 7. a., »ha m temt ent rert," »*aanvang van het boek der geneesmiddeten*," zoo geheel en al het: *βίβλος περὶ φαρμάκων* van Clemens van Alexandrië weder, dat Ebers zich geregtigd acht om aan zijnen Papyrus den naam van het Hermetische boek van de geneesmiddelen der oude Aegyptenaren toe te kennen.

Ik moet erkennen dat ik mij nog niet geheel en al door de aangevoerde bewijzen overtuigd gevoel. Dat in den tekst werken van verschillende schrijvers opgenomen zijn, en de afkomst van onderscheidene gedeelten evenzeer verschil aanbiedt, levert geen bezwaar. Ik geef Ebers gaarne toe, dat, wanneer de priester in naam van de godheid zijne goedkeuring aan een geneeskundig geschrift geschonken, of voorschriften en de toepassing van geneesmiddelen als het ware geëikt had, niets belette om die in de groote verzameling der Hermetische schriften eene plaats waardig te achten, en als afkomstig te beschouwen van den God zelven, die hen den schrijver of den geneesheer had ingegeven. Maar ook al waren de door Ebers aangevoerde bewijzen van meer kracht, dan zij mij werkelijk voorkomen, zoo zou ik toch een overwegend bezwaar zien in den inhoud van het werk zelf, waarin aanzienlijke afdeelingen zijn opgenomen, die, zoo de omschrijving der zes boeken door Clemens van Alexandrië ons medegedeeld juist is, in het boek *περὶ φαρμάκων* moeijelijk eene plaats konden vinden. Zoo wordt bijvb. Kol. LV. 20, eene nieuwe afdeeling aangekondigd onder den titel van: *Aanvang vun het boek van de oogen*, en denken wij daarbij van zelf aan het vijfde der Hermetische boeken *περὶ ὀφθαλμῶν*. Eene andere afdeeling, kol. XCIX. 1, welke uit een geschrift van eenen beroemden geneesheer Nebsecht overgenomen is, behandelt de leer van de vertakking der bloedvaten *). Wij zouden daaraan eene meer eigen-

*) Het is nog onzeker of het oorspronkelijke woord hier met bloedvaten kan worden overgezet; het schijnt in sommige gevallen in de beteekenis van zenuwen, opgevat te moeten worden, en laat ook die van kanalen toe.

aardige plaatsing in het eerste boek, *περὶ τῆς τοῦ σώματος κατασκευῆς* willen aanwijzen. Eigenlijk valt het mij moeijelijk mij eene juiste voorstelling van den inhoud der zes verschillende geneeskundige boeken te maken. Het eerste is het zamenstel van het menschelijk ligchaam behandeld, is natuurlijk van ontleedkundigen aard; in het derde *περὶ ὀργάνων* worden de heelkundige werktuigen beschreven, misschien ook het gereedschap dat men noodig had voor ziekenverpleging en het bereiden der geneesmiddelen. Het tweede *περὶ νόσων* kan de verschillende ziekten, hare oorzaken en kenteekenen behandeld hebben. Het vierde *περὶ φαρμάκων* leverde de opgaaf van de zamenstelling der geneesmiddelen en hunne bestemming. Het vijfde *περὶ ὀφθαλμῶν* liep meer uitsluitend over de oogziekten, en het zesde *περὶ τῶν γυναικείων*, handelde over de ziekten der vrouwen, maar die zouden toch eigenlijk tot het tweede boek *περὶ νόσων* gebragt kunnen worden. Nu wil ik niet ontkennen, dat enkele gedeelten uit een of meer der andere boeken, ook in het vierde over de geneesmiddelen konden overgenomen worden, maar daaronder kan toch het meer theoretisch opstel over de bloedvaten (?) en hunne verrichtingen niet gerangschikt worden; met de bereiding van de geneesmiddelen stond het in geen verband.

Wij wenden ons thans tot den tekst van den Papyrus en nemen een overzicht van zijnen inhoud.

De algemeene eerste titel kondigt ons dien inhoud aan als: Het boek van het bereiden der geneesmiddelen voor alle ligchaamsdeelen eens lijders. De schrijver of verzamelaar berigt daarbij in de inleiding omtrent den oorsprong en het doel van het werk; vervolgens komt de opgaaf van het formulier van de gebeden aan Isis, Ra en Osiris, die bij de bereiding der geneesmiddelen moeten uitgesproken worden, en van het formulier dat bij het toekennen van de geneesmiddelen, voor de goede werking evenzeer onmisbaar was.

Na deze inleiding komen wij tot de lijst zelve, die op Kol. 1 : 7 tot titel voert: Het boek van de geneesmiddelen. Middelen tegen kwalen in het lijf (de ingewanden); voor bevordering van afgang; van de waterloozing; tegen bloedige urine; wormen van verschillende soorten; tot verwijdering van bedorven stoffen uit den buik; tegen hevige smarten in den buik (de **uchetu**); tegen steen en andere kwade vreemde stoffen; om pijnen te stillen en de doodelijke »aaa" (eene buik- en hartekwaal die men aan wormen toeschreef) uit te drijven. (96 voorschriften.)

Zalven om het steen te verdrijven. Middelen tegen pijnen in den mond; puisten (pokken?); uitslag; eene kwaal **hat-setjeh**, (het ganglion (?)); pijnstillende middelen, en tot heeling van wonden. Middelen voor buik, aars en blaas, het darmnet, den endeldarm en ontstekingen bij pijn in de heupen. (80 voorschriften).

Ziekten van den maagmond, de cardia, het hart.

Wij hebben hier eene gelijke verwisseling van maag en hart, die in andere talen, met name ook in ons spraakgebruik voorkomt, en waardoor de opvatting van hetgeen in den tekst bedoeld wordt, aan grooter bezwaar onderhevig is; dit blijkt uit de volgende opschriften van geneesmiddelen op dit onderwerp betrekkelijk:

Middelen tegen eene verzwering in de cardia; tegen eene verzwering in de linkerzijde der cardia; tegen bloedscherpte (letterlijk het knagen van het bloed); tegen eene verzwering in den mond der maag; tegen de uitdrooging door hitte (der koorts?) aan het hart; voor de behandeling van het hart.

Middelen tot verdrijving der **aaa** binnen in het hart (eene ziekte die men aan wormen toeschreef); bij een dier middelen wordt de kwaal de doodelijke **aaa**, of de **aaa** van den god des doods, genoemd en zetelt zij ook in den buik. Middel tegen te tragen hartslag en steek in het hart; middelen om pijnen in het hart te verdrijven; tot verkoeling van het hart. (21 voorschriften).

Hierop volgt eene opgaaf van middelen door de goden

Ra en Sju voor hen zelven, van de godin Tefnut den god Seb, de godin Nut en door de godin Isis zelve voor Ra bereid; dit laatste middel bepaald tegen hoofdpijnen; waaraan dan nog een drietal middelen tegen dezelfde kwaal en tegen schele hoofdpijn toegevoegd worden, doch zonder vermelding van hunne goddelijke afkomst. (9 voorschriften).

Eenigszins vreemd wordt hier de lijst der geneesmiddelen afgebroken door een opstel:

over de nuttige eigenschappen en het gebruik van eenen boom, met den naam van **Teqem** aangeduid, en zijne verschillende gedeelten, overgenomen uit een oud geschrift over *de heerlijhe daden des menschen*, waarop de beschrijving der geneesmiddelen wederom wordt voortgezet.

Middelen tegen duizeligheid en andere kwalen in het hoofd, waarvan het laatst opgenomen middel ook voor eene kwaal in den endeldarm dienstig is. (9 voorschriften).

Middelen tegen ophooping van urine en tegen onderbuikskwalen; tot bevordering der urine-loozing; tegen loslijvigheid van een kind; tegen te overvloedige, te schaarsche urine; tegen kramp op de urine-wegen. (24 voorschriften).

Middelen om de eetlust in de maag te herstellen. (10 voorschriften).

Middelen tegen klieren, aan hals, hoofd en andere ligchaamsdeelen; tegen schurft; koorts. (11 voorschriften).

Middelen tegen misselijkheid. (20 voorschriften).

Middelen tot het dooden der luizen, het genezen van den morbus pedicularis of de phthiriasis enz. (10 voorschriften).

Het boek van de oogen. Tegen ontsteking; nevelachtigheid; leepheid; uitstorting van bloed; witte vlakken; het graauw worden, (graauwe staar); uitdrooging; vervetting; zweertjes op het oog; blindheid; verduistering van het horenvlies; het tranen; de krokodilkrankheid (het pterygion?); het ingroeijen van de ooghaartjes en eene menigte andere ziekten en gebreken van het oog. Bereiding van een groot aantal oogzalven, waarbij die van den opperpriester van On, Chuï en van eenen beroemden Semiet uit Byblos. Of een middel tot verdrijving van een gezwel aan den neus

hier, om het verband dezer kwaal tot het pterygion, opgenomen is, zal bij nader onderzoek nog moeten blijken. (99 voorschriften).

Hetzelfde moet gezegd worden van:

Middelen tegen zweren aan het hoofd, tenzij die behooren bij de thans volgende afdeeling (14 voorschriften).

Over de hoofdharen, tegen het grijs worden .(12 voorschriften).

Middelen voor den groei van het haar, en om het haar te doen uitvallen. (12 voorschriften).

Middelen voor de behandeling van een ligchaamsdeel merest geheeten, en lever, gal of milt beteekenend. (5 voorschriften).

Middelen tegen kanker. (29 voorschriften).

Middelen tegen de striemen van slagen; tot genezing van wonden; het verbinden; bloeding; verettering; het uitdrogen; steken; branding en zweren; wonden aan het schouderblad en aan den hals; tegen allerlei uitslag; tegen wild vleesch. (127 voorschriften).

Middelen tegen fistels; pokken, boosaardigen huiduitslag. (8 voorschriften).

Middelen tegen zweren op al de ledematen; spleten of kloven in tandvleeschverzweringen. (5 voorschriften).

Middelen tegen schurft; jeukte in al de ledematen; roos; gezwollen beenen. (27 voorschriften).

Middelen tegen bloedscherpte; jeukte; roos; tot verwijdering van bloed uit het wervelbeen en kwalen binnen in de ledematen. (11 voorschriften).

Inwrijving van de beenen. Middelen voor de beenen en voeten; tegen het zweet en zieke voetzolen; voor de teenen. (13 voorschriften).

Middelen tegen ziekten in de ruggegraat; voor de behandeling van het bekkenbeen eener barende; middel tegen het beven der vingers. (10 voorschriften).

Zalven tot versterking der vaten (de zenuwen?) en spieren; voor het tot rijpheid brengen van zweren; tegen zwellingen; voor zieke beenderen in het algemeen; voor inwrijvingen; tegen uitzetting der vaten (de spieren? de

zenuwen?); inwrijving, verfrissching en verkoeling der vaten (spieren?) in de verschillende ledematen; in de gewrichten; tegen gezwollen klieren; (zenuw?)draden en jeukende plaatsen; tegen zwakte; om de zenuwen tot rust te brengen; tegen zwellingen in het algemeen en tegen bevingen in de armen. (70 voorschriften).

Wij hebben hier wederom te doen met het woord, waardoor zoowel vaten, bloedvaten, kanalen, als zenuwen en spieren worden uitgedrukt, en dat ook de beteekenis van aderen toelaat.

Middelen tegen ziekte der tong. (8 voorschriften).

Middelen tegen eene zekere soort van ontstekingen aan den aars; tegen zomerkoortsen; uitslag aan het hoofd; tot zuivering van het ligchaam; verfraaijing van de huid; tegen sproeten; tegen rimpels en scherpte in het bloed. Middelen om splinters en doornen uit te snijden; tegen betooveringen; tegen wild vleesch. (32 voorschriften).

Middelen voor de tanden. Middelen tot versterking van het gebit; tegen tandpijn; tot bevestiging en groei der tanden; tegen gezwollen tandvleesch en scherpte van het bloed (in het tandvleesch). (11 voorschriften).

Middelen tegen luizen en vlooijen; tegen eene kwaal **nesit** genaamd, die onderscheidene ledematen, buik, dijbeenen en oogen aantast. (7 voorschriften).

Middelen voor de behandeling der regterzijde bij eene pijn **rult** geheeten, eene pijn in de zijde. (4 voorschriften).

Middelen voor het zintuig des reuks; tegen het niezen; om het zintuig te betooveren. (3 voorschriften).

Middelen voor het oor; tegen het uitvloeijen van vuile stoffen; uitslag; tot droging van een loopend oor; tot genezing en bezwering van wonden en eene verzwering. Ander middel tegen eenen boosaardigen huiduitslag. Middelen tegen het schreijen van een kind. (17 voorschriften).

Middelen voor vrouwen tot afdrijving; tegen ziekten van de urine; tot verkoeling van den aars; tot onderzoek van de melk; tot herstel van uitzakking der baarmoeder; der scheede; bevordering van het baren; verwijdering van

de nageboorte; losmaken van het kind uit de baarmoeder. (23 voorschriften).

Middelen tegen uitstorting der eijerstokken; voor de kranke borst; tegen kliergezwellen; branding en verzweringen in het schaamdeel; tegen kraamvrouwenkoorts; gebreken aan de lippen en scheede; wonden en gezwellen in het schaamdeel; tot verkoeling en tegen zamentrekking of uitzetting van het schaamdeel; voor de maandelijksche reinigingen. Andere middelen tegen pijn en ontstekingen aan het schaamdeel; tot onderzoek van de baarmoeder. Middel om de min overvloed van zog te doen krijgen. Middel om bij geboorte te weten of het kind in het leven blijven of sterven zal. (29 voorschriften).

Middelen om ongedierte te verdrijven; om de slangen in haar hol te doen blijven; tegen het steken van bijen en muggen; tegen muizen; tegen haviken en ratten; om schorpioenen en hagedissen te dooden. (12 voorschriften).

Voorschrift voor de bereiding van kyphi (een reukwerk) voor het huis en de kleederen; voor vrouwen om den adem welriekend te maken. Het geheele voorschrift om kyphi te bereiden. (4 voorschriften).

Alles te zamen 806 verschillende voorschriften.

Het geheimboek van den arts. De wetenschap van den gang van het hart; de wetenschap van het hart.

Het boek van de genezing der smarten, in het geheele ligchaam eens kranken.

Over eene zekere soort van uitwas aan den hals; van klierachtigen aard.

over zweren of gezwellen aan alle ligchaamsdeelen; aan de opperhuid (?) van het bovenlijf; van het onderlijf; van gezwellen (of verzweringen) waardoor de bloedvaten (zenuwen? spieren? kanalen?) aangestoken worden; van vetgezwellen; van gezwellen aan de schaamdeelen (?); van gezwellen der roos; der haren; door pijnen veroorzaakt; van gezwellen van den god Chensu; van klier(?)gezwellen in een of ander ligchaamsdeel eens lijders; van de ontsteking in een ligchaamsdeel; van de zweer der wond van den god Chensu.

De beteekenis van het oorspronkelijk woord, dat hier met zweer, gezwel, vertaald wordt, is zeer onzeker; en even onzeker welk gezwel zijnen naam aan den god Chensu ontleent; in ieder geval is het eene zeer ernstige kwaal, misschien wel de melaatschheid of de pest.

Op het zooeven vermelde *Geheimboek van den arts*, komen wij nader nog eens terug, nadat wij eerst in het kort nader kennis genomen hebben van den geneeskundigen Papyrus te Berlijn, die in meer dan een opzigt overeenkomst biedt met maar toch ook in vele opzigten verschil van- dien van Ebers. Zoo wordt in beide teksten aan sommige schriften waaruit het geheel zamengesteld is, een goddelijke of gewijde oorsprong in de duisternis der oudste tijden toegekend, gelijke bijzonderheden worden omtrent de ontdekking van het oorspronkelijke vermeld, de formulieren medegedeeld, die bij het bereiden of het gebruik der geneesmiddelen moeten worden uitgesproken, en middelen voorgeschreven tegen kwalen, die zoowel in het eene als in het andere werk behandeld worden. In de vergelijking van de bestanddeelen dier geneesmiddelen kunnen wij ons hier niet begeven, en dus ook niet omtrent hunne meerdere of mindere overeenkomst met elkander; een onderzoek dat tot later verschoven wordt, en welks uitkomsten later wel door Ebers bekend gemaakt zullen worden.

Met een gedeelte van den tekst aan den aanvang van het Berlijnsche HS. zijn een aantal voorschriften verloren gegaan. Wat overbleef beschrijft de middelen tegen:

Wormen in den buik; zwellingen; zweren; ontstekingen aan de borst en alle andere lichaamsdeelen; tegen misselijkheid; tegen hevige ontsteking in de ingewanden, het hoofd en andere ligchaamsdeelen; gezwellen aan de beenen; ontsteking of zweren en andere kwalen aan den aars, verschillende buikkwalen.

In de tweede afdeeling, die in haar geheel bewaard is gebleven en waaraan eene gelijke afkomst als aan het straks genoemde *Geheimboek van de genezing der smarten* (Kol. 103. 1 en volgg.) in den papyrus van Ebers wordt toegekend, zijn het voornamelijk de hevige ontstekingen, met den naam van **uchet** aangeduid, die behandeld worden, verder ook mid-

delen beschreven tegen kwalen der urine, en om te purgeeren. Maar, wat merkwaardig is, even als in den Papyrus Ebers, wordt ook eenigszins meer opzettelijk en meer uitvoerig gehandeld over de reeds meermalen genoemde kanalen, bloedvaten, aderen, spieren of zenuwen, in het oorspronkelijk **met**, **metu** geheeten, over wier juiste beteekenis onzekerheid bestaat, en die een zeer gewigtig onderwerp in de geneeskundige wetenschap uitmaakten.

In den Papyrus Ebers wordt omtrent deze bloedvaten of kanalen (ik zal nu gemakshalve dit laatste woord bezigen) gezegd: »Er zijn daarin (d. i. in het hart) kanalen die naar »alle ligchaamsdeelen uitstroomen. Met betrekking tot die »kanalen leert de geneesheer Nebsecht, dat, waar hij ook »zijnen vinger legt, hetzij op het hoofd, hetzij op het achter»hoofd, of op de handen, of op de beenen, hij steeds het »hart raakt, omdat de kanalen van dit laatste steeds op alle »ligchaamsdeelen uitgaan. Het hart is als het ware het »vereenigingspunt van alle kanalen in het geheele ligchaam." Die vaten of kanalen zijn op de volgende wijze over het geheele ligchaam verdeeld: 4 in de wangen, waarvan twee die vochten, twee die bloed aanvoeren; 4 in het binnenste der slapen; 4 in het hoofd; 4 in de neus; 4 in de ooren; 6 in de armen; 6 in de beenen; 2 in de teelballen; 2 in de nieren; 4 in het **merest** (lever of gal?) 4 in den darm en de milt; 2 in de blaas (?) en 4 in den aars. Eindelijk ontleent Nebsecht de bevestiging van zijn stelsel uit onderscheidene toestanden, als van toorn, kommer, afkeer enz. en de beteekenis die aan het woord hart in het spraakgebruik wordt toegekend.

Raadplegen wij nu den Berlijnschen papyrus dan vinden wij daar, overgenomen uit het, onder de voeten van het Anubisbeeld te Letopolis gevonden geschrift *) eene eenigszins afwijkende leer verkondigd. Het hoofd van den mensch, zoo heet het daar †) heeft 32 bloedvaten, die de ademtogten naar

---

*) Kol. XV reg. 5 en volgg.

†) Zie Chabas, *Mélanges égyptol.* Par 1862, p. 63; Brugsch, *Recueil de monuments égypt.* IIe partie, p. 114.

het hart (volgens Brugsch, naar zijn binnenste, en van daar) naar alle ligchaamsdeelen aanvoeren; 2 in de borsten, die de warmte aan de longen *) mededeelen; 2 in de beenen; 2 in de armen; 2 aan het voorhoofd; 2 aan het achterhoofd; 2 in het binnenste; 2 van de oogleden; 2 van de neusgaten; 2 van het linkeroor en 2 van het regteroor. Voor elk dier ligchaamsdeelen worden middelen ter genezing voorgeschreven, wanneer zij ten gevolge van ziektebeginselen hun door die vaten of kanalen aangevoerd, in lijdenden toestand verkeeren. Vooral ontstond er doodsgevaar bij de hevige ontsteking der ingewanden: »wanneer de zaden der ziekte door »de bloedvaten van de voeten aangevoerd waren." Behalve in het getal, bestaat er hier ook tusschen beide schrijvers verschil in de verdeeling der vaten over het ligchaam, en wij kunnen dus moeijelijk aannemen dat zij uit dezelfde bron geput, of met volkomen naauwkeurigheid de bijzonderheden die zij mededeelen, overgenomen hebben.

Hoe het zij, de juiste beteekenis die wij hier aan het oorspronkelijke woord, door bloedvaten of kanalen vertaald, moeten toekennen, verlangt nog nadere toelichting. In hiëratische teksten van papyrussen in het Rijks museum van oudheden te Leiden worden de bezweringsformulieren medegedeeld, waarbij de bloedvaten van den kranke geboden worden: »hunne monden te openen en de ziekte die zij bevatten, of het kwaad dat zij in zich opgenomen hadden, uit te werpen." †) Klaarblijkelijk hebben wij hier te doen met de kanalen waardoor de ziektezaden worden aangevoerd; maar op onderscheidene plaatsen kan slechts de beteekenis van spieren of zenuwen worden toegepast.

Een hoogst nuttige arbeid, en die tot het verstaan en vertalen van den tekst van den door Ebers bekend gemaakten papyrus een onwaardeerbaar hulpmiddel heeft aange-

*) Brugsch vertaalt naar het achterste, den aars.

†) Chabas, *Mélanges égyptol.* I. p. 64; Pap. hiérat I. 845 Pl. II laatste regel, en Pl. III eerste regel

bragt, is een woordenboek dat de reeds meermalen genoemde geleerde Aegyptoloog, de heer L. Stern, met veel geduld en zorg vervaardigd heeft, en dat onder den titel van *Glossarium hieroglyphicum*, vóór de platen van het IIe deel op 63 blzz. afgedrukt is. Daarin zijn al de in het HS. voorkomende woorden, meer dan 1500, opgenomen, met naauwkeurige aanhalingen van kolom en regel waar zij te vinden zijn, en met vermelding van- en verwijzing op de plaatsen waar diezelfde woorden in den Berlijnschen papyrus gebezigd worden. De eerste maal heeft hij het hiëratisch woord in hiëroglyphische teekens overgebragt, voor de verdere aanhalingen een overschrift in de teekens van bet Latijnsch alphabet gebezigd. Bij een en ander heeft hij zich gehouden aan het stelsel van overschrijving, dat bij gelegenheid van het, in September 1874 te Londen gehouden, Orientalisten-congres, door eene vereeniging van Aegyptologen onder het voorzitterschap van Lepsius, voorloopig werd vastgesteld. Voor de volgorde der teekens meende hij, en wij gelooven dat hij hier den goeden weg betrad, niet te moeten afwijken van die, waaraan wij Westersche volkeren gewoon zijn. Wij ontleenden die van de Romeinen, deze van de Grieken, de Grieken van de Pheniciërs en deze van de Aegyptenaren; daar nu de volgorde waarin de teekens bij de oude Aegyptenaren gerangschikt werden, niet bekend is, scheen iedere andere volgorde dan de bij ons gebruikelijke, onnoodige moeite te veroorzaken. Ik erken dat de verschillende stelsels in dit opzigt door de geleerden gehuldigd, niet weinig bijdragen om het gebruik hunner woordenboeken te verzwaren, en vaak onnoodig tijdverlies ten gevolg hebben.

Welk onschatbare diensten Stern's *Glossarium* voor de vertaling van den tekst leveren zal, behoef ik niet te betoogen; waar de beteekenis der woorden hem met meer of minder zekerheid bekend was, heeft hij die bijgevoegd. De vergelijking van de zinnen, waarin nog onbekend gebleven woorden voorkomen, zal van lieverlede over zeer vele een licht verspreiden. Maar ook de vereenigde krachten van den geneeskundige en den Aegyptoloog kunnen tot uitkomsten leiden, die de kennis van onzen woordenschat aanmerkelijk

vermeerderen zullen. Waar bijvb. het woord waarmede eene ziekte aangeduid wordt, in zijne beteekenis bekend is, daar zal naar de beteekenis van vreemde, nog niet verklaarde namen van de bestanddeelen der geneesmiddelen, en naar de woorden waarin hunne toebereiding en toepassing omschreven zijn, eene gissing mogelijk worden; en omgekeerd, uit het geneesmiddel, dat bekend werd, zal men de beteekenis van het woord, waarin de kwaal wordt genoemd, vaak kunnen opmaken. Tot dien veel omvattenden en hoogst nuttigen arbeid heeft Ebers zich aangegord. Onverpoost en toegerust met de middelen, die hem eene uitgebreide en grondige kennis van het schrift en de taal van het oude Aegypte, en een vertrouwelijke omgang met de Grieksche en Romeinsche schrijvers verworven hebben, hoopt hij er in te slagen, om den geheelen, rijken inhoud van het HS. dat zijnen naam draagt, te vertalen en toe te lichten. Om die taak geheel en naar eisch te volbrengen heeft hij de medewerking noodig van geleerden, die niet alleen de geneeskundige wetenschap der Ouden en hare geschiedenis tot een opzettelijk onderwerp hunner nasporingen gemaakt, maar die ook hun onderzoek tot de schriften der Arabieren uitgebreid hebben, en, zoowel in theorie als in praktijk, op het gebied der tegenwoordige geneeskunde en aanverwante vakken volkomen te huis zijn. Intusschen heeft hij door de prachtige en zoo naauwkeurige uitgaaf van het oorspronkelijk, voor alle deskundigen de gelegenheid geopend, om de zoo uitnemend belangrijke bouwstof te bearbeiden; maar hij heeft tevens voor zijnen naam eene eerzuil opgerigt en zich eene eerste plaats verzekerd onder de beroemde mannen dezer eeuw, die den sluijer, waarachter de geheimen van het land der oude Pharao's zulk eenen langen tijd verholen had gelegen, weggenomen, aan de geschiedenis der beschaving een twintigtal eeuwen hebben toegevoegd. Mij was het eene aangename taak de aandacht van mijne medeleden op den in alle opzigten verdienstelijken arbeid van mijnen geleerden vriend te vestigen en, naar ik mij vlei, iets bijgedragen te hebben tot de juiste waardeering zijner verdiensten.

Leiden, October 1875.

Nadat mijne mededeeling reeds ter perse gegeven en grootendeels afgedrukt was, ontving ik de aflevering voor October en November van *l'Égyptologie journal mensuel*, te Châlon-sur-Saône door ons buitenlandsch medelid, den heer F. Chabas uitgegeven. In deze aflevering, aan welker verschijning en verzending door eene ongesteldheid van den geleerden schrijver vertraging veroorzaakt was, geeft de heer Chabas, blzz. 177—189, onder den titel *Notice du papyrus médical Ebers*, een uitvoerig overzigt van den inhoud van het merkwaardig HS., eenige eigen opmerkingen, verklaringen en vertalingen, en de toezegging van eene nadere opzettelijke behandeling van het onderwerp. Het geheel noemt hij »une publication modèle et un monument de la plus haute valeur scientifique, une publication qui fournit un sujèt d'études presque inépuisable" en hij brengt alle lof »au zèle, aux aptitudes remarquables et à l'activité du savant Allemand, qui vient d'attacher sont nom à une oeuvre aussi considérable.

C. L.

Leiden, 5 Januarij 1856.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den DECEMBER 1875.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. MOLL, J. DE WAL, W. G. BRILL, J. H. SCHOLTEN, W. J. KNOOP, N. BEETS, S. HOEKSTRA BZ., A. KUENEN, S. A. NABER, W. C. MEES, B. J. LINTELO DE GEER, M. F. 'A. G. CAMPBELL, J. P. N. LAND en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heeren Vissering en van der Wijck hebben zich verontschuldigd over hunne afwezigheid.

Nadat de notulen gelezen en goedgekeurd zijn, verklaart de secretaris de reden, waarom hij eene door den heer De Goeje in de laatste vergadering tegen den uitgever der Akademie ingediende klacht niet in het proces-verbaal heeft opgenomen. Hij zou daar ook nu geene melding van maken, als die niet door een weekblad ruchtbaar gemaakt was. Nu is hij door den heer De Goeje gemachtigd om te verklaren, dat bij onderzoek gebleken is, dat die klacht ongegrond was en alleen een gevolg van verkeerde inlichting.

De secretaris bericht verder, dat twee Latijnsche prijsverzen zijn ingekomen, het eene getiteld *Hollandia*, met het motto: *In magnis et voluisse sat est*, het ander *Lilia*, met

de woorden van Vergilius *Manibus date lilia plenis* tot zinspreuk.

Namens den heer Kern biedt hij eene verhandeling, getiteld *Eene Indische sage in Javaansch gewaad*, waaraan de schrijver een Javaanschen tekst wenscht toe te voegen, voor de verhandelingen der Afdeeling aan. Zij wordt in handen gesteld van de heeren Veth en De Goeje, om daarover rapport te doen.

Daarop wordt het woord verleend aan den heer de Wal, om zijne denkbeelden over het nationale element in de strafwetgeving te ontwikkelen. De Code Pénal ons in 1810 door een vreemden overheerscher opgedrongen, geschreven in een taal, die de onze niet is, telkens in strijd met de bepalingen der andere wetboeken, past niet voor onzen tijd en mist den stempel der nationaliteit. De spreker toont aan hoe dat nationale element zich openbaart 1°. in de wijze waarop eene strafwetgeving tot stand komt; 2°. in de taal, waarin zij spreekt; 3°. in haren inhoud en betrekking tot andere deelen der wetgeving. Hij eindigt met den wensch, dat door gemeen overleg aan den tegenwoordigen, jammerlijken toestand eerlang een einde zal komen.

De denkbeelden van den spreker vinden geen tegenspraak bij de tegenwoordige leden. Alleen de heer Opzoomer onderwerpt eenige opmerkingen aan het oordeel van den spreker, als bewijs der belangstelling, waarmede hij zijn betoog gevolgd heeft.

Vooreerst vraagt hij, of het wel juist is te beweren, dat bij het strafrecht de stem van de publieke opinie nooit gehoord zou worden, en of dat de zin is van »nulla poena sine lege." Als het volk een dronkaard uitjouwt, dan vonnist het daardoor de dronkenschap. Dat de volkshaat geene aanleiding tot straf kan worden, b. v. als zij zich tegen opkoopers uit, acht hij zeer gelukkig.

Eene tweede opmerking betreft de taal. Om de wet te ken-

nen is de taal des lands zeker het beste middel; maar de boeren verstaan die toch niet of gebrekkig.

Eindelijk meent de heer Opzoomer dat art. 75 van den C. P. ook na de bepaling van art. 9 n°. 2 B. W. nog wel geldig is, en toepasselijk op een Nederlander die, zonder in vreemde krijgsdienst te treden, een vijandig leger behulpzaam is.

Nadat de heer de Wal zijne meening nader toegelicht en het verschil tusschen het gezag der volksovertuiging in het burgerlijk recht en haren invloed op het strafrecht aangewezen heeft, wordt deze discussie gesloten.

Bij de omvraag zegt de heer Leemans, dat hij onder de agenda niet vermeld vindt het verslag door hem en den heer R. Fruin opgemaakt over een stuk in de vorige vergadering door den heer Dirks voor een ongenoemden aangeboden. De voorzitter verzoekt hem dit desniettemin voor te lezen.

Het verslag luidt aldus: »De vraag is of het stuk getiteld *Dynastien volgens Manetho* eene plaats verdient in de werken der afdeeling. Op die vraag is het antwoord ontkennend.

De poging van den ongenoemden schrijver om de strijdige, door de oude schrijvers tot ons overgebrachte berichten omtrent den tijd van duur en de opvolging der Aegyptische konings-dynastiën, tot elkander te brengen, zonder dat hij daarbij eenigen grond, eenig bewijs of vertoog aanvoert, kan slechts eene gissing heeten naar de oplossing eener vraag, die uit die berichten alleen voor eene slechts eenigszins deugdelijke gissing onvatbaar is, en waarvoor alleen van de studie en verklaring der oorspronkelijke Aegyptische teksten het vereischte licht te wachten is.

De rapporteurs meenen dat het opstel in geen enkel opzicht op de eer eener opneming in de werken der afdeeling aanspraak kan maken en kunnen den wensch niet terughouden, dat het voorbeeld van hun geacht medelid in deze gegeven geene navolging moge vinden, maar dat slechts opstellen van degelijke gehalte voor de werken der afdeeling zullen worden aangeboden."

De vergadering vereenigt zich met dit oordeel.

Door den heer Beets wordt namens Dr. A. de Jager voor de boekerij aangeboden de door dien heer uitgegeven Voorlezingen over de Hollandsche taal van Mr. W. Bilderdijk, Arnhem 1875, en door den heer de Wal de originele kwartouitgave van de Ontwerpen van een Wetboek van strafregt en daartoe behoorende wetten met Toelichting, den Koning aangeboden door de staatscommissie, ingesteld bij Zijner Majesteits besluit van 28 September 1870, N°. 21. 's Gravenh. 1875. 4°..

Daar eene buitengewone vergadering belegd is, sluit de voorzitter daarop deze vergadering.

HET NATIONALE ELEMENT

IN DE

STRAFWETGEVING.

BIJDRAGE VAN **J. DE WAL.**

Toen in het jaar 1816 de Goettinger Hoogleeraar BOEHMER zijn bekend *Handbuch der Literatur des Criminalrechts* in het licht gaf, meende hij met weinige regelen over den toestand des strafregts in Nederland te kunnen volstaan. Alleen maakte hij gewag van het voortdurend gezag der Fransche wetgeving in ons vaderland. Toch voegde hij, van Koning Willem I sprekende, er deze merkwaardige woorden bij: »Was lässt sich nicht von einem Regenten erwarten, der in einer an die Versammlung der Generalstaaten gehaltenen Rede, es für eine seiner ersten Sorgen erklärte, den Gesetzen seines Landes das Siegel eines aufgeklärten Jahrhunderts und den Stempel der Nationalität auf zu drücken."

Naar de meening des beroemden schrijvers behoort alzoo de strafwet, zal ze als eene weldaad voor den staat kunnen worden aangemerkt, aan twee eischen te voldoen, voor wier erkenning hij onzen eersten Souverein openlijk lof toezwaait; ze moet geschreven zijn in het licht, dat de eeuw harer wording bestraalt; ze moet den stempel der nationaliteit dragen.

Vergunt mij bij laatstgenoemden eisch uwe aandacht eenige oogenblikken te bepalen. De stempel der nationaliteit! Hoe weinig dacht of vermoedde men in 1816, dat zestig jaren later die stempel nog aan de Nederlandsche strafwetgeving zou ontbreken! Onze ouders en grootouders hebben gejubeld en dankliederen ten hemel opgezonden, toen de vreemde legerbenden en beambtendrommen over de grenzen des lands

waren getrokken en voor goed verdwenen, maar het is hun niet gelukt de nalatenschap des vreemdelings te verwerpen. Vijftig jaren later hebben wij, hunne kinderen en kindskinderen, een echt nationaal feest gevierd en één van zin, om den troon van Oranje geschaard, den juichtoon aangeslagen; wij hebben toen over onze straten en pleinen een zee van kunstlicht ontstoken; maar het licht der wetenschap hebben we niet over onze wetgeving doen opgaan. Met stille onderwerping hebben wij berust en berusten wij nog in het behoud van dat deel der Fransche wetgeving dat reeds lang als het slechtste, als het verwerpelijkste, als het ondragelijkste was gebrandmerkt. Zou hier in 1816 iemand zijn gevonden, die, wetende dat wij dienstknechten der wet zijn, om waarlijk vrij te kunnen wezen, de voltooiing onzer vrijmaking, de veredeling van het genot onzer onafhankelijkheid niet gezocht hebbe in de afschaffing van dat gehate wetboek met dat heirleger van uitheemsche verordeningen, voor ons niet geschreven, allerminst met het oog op onze behoeften door den vreemdeling vastgesteld?

De toezegging, waarvan ik gewaagde, is onvervuld gebleven; de Vorst, aan wiens woorden zooveel gewigt gehecht werd, draagt daarvan niet de schuld. Met schaamte en smart slaan wij de oogen om ons heen. Wat niet voorspeld en niet beloofd was, is geschied. Alle staten van Europa zonder onderscheid, zelfs de kleine republiek San Marino en de groote meerderheid der weinig bevolkte Zwitsersche kantons, hebben sedert 1816 de hervorming hunner strafwetgeving tot stand gebragt. Alom wordt regt gesproken en straf toegepast krachtens een wetboek, waarvan de ontwerpen in het land, voor het land, door den landzaat, zijn bearbeid, onderzocht en goedgekeurd. Nergens in ons werelddeel heerscht sedert 1870 meer een wetboek, dat enkel door den wil eens overweldigers daar tijdelijk was in werking getreden. Nergens is de Code Pénal de eigenlijke grondslag geworden waarop men vrijwillig het nieuwe gebouw heeft opgetrokken; nergens zijn daaruit bepalingen behouden, zonder dat de natie het behoud uitdrukkelijk verlangde. Overal elders waar eenig voorschrift wordt toegepast, dat overeenstemt met eenig artikel uit den

Code Pénal, wordt het toegepast, niet omdat het in dien Code wordt aangetroffen, maar omdat regtsgrond en deugdelijkheid door regering en volk is erkend.

Nog eenmaal: de stempel der nationaliteit! Hebben wij dan zestig jaren stil gezeten, zonder ons te bekommeren om den krachtigsten steunpilaar van volksgeluk en maatschappelijke vrede? Heeft het ons aan intellectuele ontwikkeling, aan legislatief genie, aan nationale veerkracht ontbroken? Of willen wij ons volstrekt de vergelijking laten welgevallen met den schamelen bedelaar, die de behoefte aan een nieuw kleedingstuk nauwelijks meer gevoelt, zoodra het hem gelukte op het oude, dat hem eenmaal zijn voormalige meester toewierp, een groot aantal niet al te afstekende lappen te hechten? Het is overtollig, hier een tafereel op te hangen van de vruchtelooze pogingen sedert een halve eeuw in het werk gesteld, om in Nederland den Code Pénal door een nationaal Strafwetboek te vervangen. Nog veel minder acht ik het mijne taak in een onderzoek te treden naar de oorzaken, waardoor die pogingen tot dus verre schipbreuk hebben geleden. Allerminst mag ik u lastig vallen met de ontvouwing der redenen, die mijne hope op de naaste toekomst hebben geschokt. Doch met den ernst, die ons voegt, waar een zoo uitnemend staatsbelang op het spel staat, acht ik mij geregtigd uwe aandacht te vestigen op het bestaan, den aard en het gewigt van het nationale element in de strafwetgeving. Als mannen, die het vaderland en de wetenschap even lief hebt, mag ik u noodigen en dringen, om in gedachtenwisseling te treden, nadat ik u kortelijk eenige denkbeelden zal hebben ontvouwd over de openbaring van dat element

1°. in de wijze, waarop de strafwetgeving tot stand komt;

2°. in de taal waarin zij wordt opgesteld;

3°. in haren inhoud en de betrekking, die hare bepalingen met alle overige deelen der nationale wetgeving verbindt.

Tegenstelling van het vaderlandsche regt en het vreemde opgedrongene is daarbij onmisbaar; doch de betrekkelijke waarde van het laatstgenoemde mag geen gewigt in de schaal leggen. Een iegelijk zij het oordeel vrijgelaten of de Code Pénal een met de behoefte van Frankrijk overeenstemmend

wetboek geweest zij, dan wel of ROSSI gelijk had, toen hij zeide: »Le Code Pénal (il en est autrement du Code Civil) n'est pas le Code de la France; c'était le Code de Napoléon. Il est l'expression de l'individualité impériale."

I.

Elke bepaling der strafwet omvat twee gedachten, uitgedrukt in de formule, waardoor gebod of verbod is omschreven. Vooreerst dat de burgermaatschappij, waarvoor zij is vastgesteld, het daarin vermelde feit onbestaanbaar acht met de openbare orde of goede zeden, met de regelen die voor de veiligheid zoo van het algemeen als van bijzondere personen en eigendommen zijn verordend, met de voorschriften die in het belang der geregelde werking van het staatsgezag en het onverstoord verkeer der ingezetenen zijn gegeven. Ten anderen dat er gebiedende noodzakelijkheid bestaat tegen dat feit straf te bedreigen.

Bij allen die in het staatsverband zijn opgenomen, moet de overtuiging levendig wezen, dat de wet ten aanzien dier beide punten geheel met het volksbewustzijn overeenstemt. Waar die overtuiging ontbreekt, is de strafwet slechts het even gehate als gevreesde wapen van dwingelandij en overheersching. De individu zwicht voor de magt, doch wraakt het regt. Alle eerbied voor de wet verdwijnt; alleen de angstige vrees voor hare toepassing blijft over.

Waar integendeel die overtuiging werkelijk bestaat, daar wordt de strafwet eene levende kracht, die beschermt waar bescherming noodig is, die terughoudt, waar neiging tot kwaaddoen opgewekt is, die tot handelen aanspoort, waar traagheid en nalatigheid de onbelemmerde werking van het raderwerk der maatschappij zou verstoren.

Toch kan zij alleen daar bestaan, waar de wet is vastgesteld door uitverkorenen uit den volke, die geacht mogen worden den toestand der maatschappij in al hare vertakkingen grondig te kennen en hare behoeften met juistheid te waardeeren. Zij wordt eerst opgewekt door het regtmatig vertrouwen, dat het grondwettig zegel der bekrachtiging op

de wet niet gedrukt is, alvorens een ernstig en zorgvuldig onderzoek is ingesteld van de tallooze feiten wier kennis en appréciatie onmisbaar is, naar de oorzaken waaraan ze of moeten of kunnen worden toegeschreven. De voorzigtige wetgever zal de werking van het geheele zamenstel der maatschappij gadeslaan; de statistiek der regtspleging zal hem onschatbare bouwstoffen aanbieden. Door de vergelijking van al wat de codificatie in andere landen opleverde, zal hij, wel verre van in blinde bewondering tot naschrijverij te vervallen, zich geleid zien tot een zelfstandig onderzoek, of dezelfde verschijnselen zich ook ten zijnent voordoen, en zoo ja of zij aan dezelfde oorzaken moeten worden toegeschreven. Hij zal den invloed nagaan, dien klimaat, bodem van het land, levenswijze, bronnen van bestaan, volksgewoonten op den omvang, het gehalte en het karakter der repressieve bepalingen moeten oefenen. »Ce qui importe avant tout," zegt ROSSI, c'est de connaitre sur chaque espèce de délit les opinions nationales, les croyances populaires, l'époque de leur naissance, leur développement, leur déclin, leur liaison avec d'autres opinions, d'autres croyances, religieuses, politiques ou de toute autre nature." Overijling in de opsporing dier feiten, in het nagaan dier verschijnselen, in het bespieden dier meeningen, driftige haast in het erkennen dier oorzaken boezemen een wantrouwen in, dat niet gemakkelijk wordt opgegeven en noodlottig werkt.

In het misdrijf is de strijd zigtbaar van den individuelen wil tegen den algemeenen wil. De strafwet, die den algemeenen wil openbaart, moge hard, zelfs wreed zijn; ze moge de door de wetenschap luid verkondigde beginselen miskennen, ze blijft echter vrij van allen schijn of schaduw van willekeur, mits hare vaststelling plaats greep met medewerking van het volk of zijne grondwettige vertegenwoordiging. De constitutionele regeringsvorm erkent dan ook geene strafwet zonder die medewerking. Geene strafwet voor het gansche land, die niet door het Parlement is aangenomen, geene voor het gewest, die niet door de provinciale staten is vastgesteld, geene voor de gemeente, die niet door den gemeenteraad is gegeven. Waar het uitvoerend gezag algemeene maatregelen

van inwendig bestuur binnen de grenzen zijner bevoegdheid afkondigt, is nogthans de strafbedreiging van den algemeenen wetgever afhankelijk.

Van het strafregt geldt in de eerste plaats wat BLUNTSCHLI van het regt in het algemeen zegt: »Es soll in den Mächtigen und Schwachen, in den Hohen und Niedern, in den Reichen und Armen, in den Gebildeten und Ungebildeten, in allen und für alle ein lebendige Recht sein, sie alle umfassend, alle verbindend, alle beherrschend." Evenwel mist het dien edelsten vorm van regtsopenbaring, die aan de volksovertuiging de magtigste en schoonste en getrouwste uitdrukking geeft, het gewoonteregt. Het volk kan op dit gebied zijn regtsbewustzijn alleen uiten door tusschenkomst van het staatsgezag, waaraan het de vaststelling zijner wetten heeft toevertrouwd. Zelfs mag hier de wet niet verwijzen naar de gewoonte, om te gemoet te komen aan de leemten die haar ontsieren: er is geen misdrijf zonder voorafgaande wet en vooraf afgekondigde uitdrukkelijke formele strafbedreiging. Is door de erkenning van dat beginsel, dat als bolwerk tegen regterlijke almagt en als plechtanker der burgerlijke vrijheid alom mogt zegevieren, het regt des volks prijs gegeven om zelf zijn regt te scheppen en te ontwikkelen? Of heeft die erkenning niet veeleer aan de vertegenwoordigers der natie den schoonen pligt op het hart gedrukt hare tolken te zijn in de aanwijzing van de grenzen, waar binnen zich ieders vrijheid in doen en laten moet bewegen?

Een bekend wijsgeer onzer dagen schreef onlangs: »Une législation pénale faite par le peuple qui doit la subir, est toujours à peu près ce qu'elle doit être." Die stelling durven wij niet onvoorwaardelijk goedkeuren. Wij gelooven niet, dat b. v. de kantons Baselland, Zug en Schwyz, geen betere strafwetboeken zouden behoeven, dan de thans in die landstreken van geringen omvang heerschende wetten. Het vasthouden aan verouderde begrippen is hier en daar een karaktertrek van het volk, dat niet ligt eeuwenheugende inzettingen prijs geeft. De magtige hefboom van volksonderwijs en volksbeschaving moet het middel zijn om daar den algemeenen wil te zuiveren, te louteren, te veredelen. Waar deze

in beweging wordt gebragt kan geleidelijke herziening en trapsgewijze verbetering der strafwetgeving nimmer achterblijven.

Ook wijst ons de geschiedenis van het strafregt op treffende voorbeelden van wetten, die de vertegenwoordigers eener natie tot stand wisten te brengen, om de hartstogten eener triomfeerende staatspartij voor het oogenblik bot te vieren. Een lange duur echter was deze wetten zelden beschoren. Het ontwaakte publieke geweten verbreekt die kluisters zoo ras mogelijk, even als die der uitheemsche instellingen, die met den landaard in strijd zijn. Uit het land, dat het langst onder het knellende juk van anti-nationale voorschriften heeft gezucht, gingen de stemmen van BECCARIA en FILANGIERI op.

Terwijl in het burgerlijk geding de partij, die het onregt verdedigt, opkomt voor wat hij voor regt houdt en beweert, dat zijn wil in overeenstemming is met den algemeenen wil, treedt in het strafproces de beklaagde te voorschijn als de partij, die de wetenschap heeft, dat zijn wil met den algemeenen wil in lijnregten strijd is. Zijn tegenstander is niet de beleedigde, maar de openbare handhaver van het regt in den staat. Deze komt op in naam der geheele maatschappij. De individu treedt hier op den achtergrond. Toch zijn hem somtijds zware pligten opgelegd, aan wier vervulling hij zich niet kan of mag onttrekken. Hij kan geroepen worden als getuige, als deskundige, in landen waar de jury is ingevoerd, ook als gezworene. Zal zijne zedelijke kracht om waarheid en regt te helpen zegevieren, niet een prikkel vinden in de wetenschap dat de toepassing der strafwet de uitvoering is eener met de nationale regtsovertuiging overeenstemmende wet?

Waarlijk, wie op dit gebied gezag uitoefent of in welke rigting ook tot medewerking geroepen wordt, hij kan ten aanzien der anti-nationale wet het *Carthaginem esse delendam* nooit genoeg en niet luide genoeg herhalen.

II.

De taal waarin de wet geschreven is. Waar de wetgever het beginsel op den voorgrond stelt, dat geen feit mis-

drijf of overtreding is, indien niet daartegen vooraf straf is bedreigd en hij tevens den regel huldigt, dat niemand zich verontschuldigen kan door zich op onbekendheid met de wet te beroepen, daar erkent hij stilzwijgend, dat de wet moet zijn opgesteld en van overheidswege wereldkundig gemaakt in de taal des lands. De dagen zijn vervlogen, waarin de wet enkel werd aangemerkt als de uitdrukking eener leidende gedachte, waarvan de ontwikkeling bij de toepassing der wet op het praktische leven aan den strafregter, als wachter der goddelijke orde, of handhaver der publieke veiligheid, of tuchtmeester der inbreuken op de goede zeden, veilig mag worden overgelaten. Op het voorportaal van het gebouw der hedendaagsche regtspleging is het »discite iustitiam moniti" vertolkt door den stelligen regel, dat geen feit strafbaar is dan uit kracht van een daaraan voorafgegane wettelijke strafbepaling.

Om strafbaar te zijn moet hij, die de wet overtreedt, in de mogelijkheid geweest zijn, die strafbepaling te leeren kennen. Geen wonder dat de voortreffelijkste schrijvers, die de theorie van het strafregt hebben ontwikkeld, welke begrippen zij ook mogen gekoesterd hebben ten aanzien van het regt om te straffen en het doel der straffen zelve, de aandacht vestigden op de zorg, die de wetgever behoort te wijden aan taal en stijl der wet. Allen eischen, dat die duidelijk, bondig, ondubbelzinnig, gemakkelijk verstaanbaar zij. Doch geen hunner viel het in op den voorgrond te stellen, dat in de eerste plaats de wet moet geschreven zijn in de taal des lands waar het wetboek geldt. Men dacht alleen daar met moeilijkheden te kampen te hebben, waar de staat naar eenheid van wetgeving streeft en in het staatsverbond verschillende nationaliteiten zijn opgenomen. Men herinnere zich, hoe hier te lande de Grondwet van 1815 zoowel in het Fransch als in het Nederlandsch werd afgekondigd en het verschil van uitdrukking in den eenen en den anderen tekst tot verschil van opvatting aanleiding gaf. Men brenge zich voor den geest, hoe ernstige bedenkingen de voorbereiding der Nederlandsche wetboeken van 1830 uitlokte, en de tegenkanting, die reeds het woord »Traduction" aan het hoofd der Algemeene

bepalingen in 1821 bij onze Belgische naburen opwekte. Onvermijdelijk is het ontstaan van tallooze vragen, zoodra, gelijk in Louisiana en het voormalig koningrijk Sardinië, de beide teksten der wet evenzeer als »Urtexte" moeten worden beschouwd. Ook komt het mij niet twijfelachtig voor, dat het onderscheid der volkstaal in de verschillende kantons een der oorzaken is, die teweegbragten, dat (blijkens een door Orelli uitgegeven verslag) in Zwitserland het verlangen naar een gemeenschappelijk strafregt zich tot heden niet heeft geopenbaard.

En hier te lande? Hier staat Nederland bij zijne eigene koloniën verre ten achter. Op Java geldt sedert 1866 een Wetboek van strafregt voor de Europeanen, waarbij wel de Code Pénal tot grondslag gelegd is, maar tevens zijne vertaling is gezuiverd, aangevuld en in verband gebragt met de bepalingen aan latere Nederlandsche regtsbronnen ontleend. Niet alzoo bij ons. Nog wordt hier regt gedaan volgens den oorspronkelijken Franschen tekst van den Code. Vreemde toestand voorwaar! Een wetboek in eene ons vreemde taal opgesteld; daarnevens eene quasi-officiele overzetting, die op tallooze plaatsen den zin van 't origineel volstrekt niet weêrgeeft; daarnaast het gebiedend voorschrift der Grondwet (art. 156) dat alle vonnissen in strafzaken de artikelen der wet, waarop de veroordeeling rust, moeten vermelden; daarnaast eindelijk dat van art. 211 Stvd., bepalende dat het arrest moet inhouden den tekst der wet, welke wordt toegepast. Maar welken tekst? De Jurisprudentie nam aan (en met het volste regt), dat de Hollandsche tekst in het vonnis moet worden ingelascht, doch tevens, dat nergens is bepaald, dat, wanneer de vertaling ergens niet nauwkeurig of taalkundig is, de regter van den originelen Franschen tekst zou mogen afgaan en zou gehouden zijn de vertaling, hoezeer onnauwkeurig, te volgen.

Ik vraag het in gemoede, waarop steunt nu bij ons het vermoeden dat een iegelijk de strafwet kent? »Indien in het algemeen (zoo schrijft een vermaard Engelsch jurist) de vraag werd geopperd, welke ongeregtigheid wel de grootst mogelijke is, men zou misschien moeten antwoorden: een mensch

te straffen wegens overtreding van eene wet, waarvan hij het bestaan niet kent. En toch geschiedt dit dagelijks, vermits geen regel meer algemeen erkend wordt dan deze dat elk staatsburger de wetten van zijn land moet kennen, opdat hij dien overeenkomstig zijn handel en wandel inrigte." Wijders verdedigt de Britsche auteur den regel op aan de Benthamsche regtsleer ontleende gronden. Doch wat zou hij gezegd hebben van den eisch eener kennis, die onder 't volk in geen geval mag worden ondersteld? Een enkel voorbeeld uit velen. Art. 314 C. P. bedreigt straf tegen hem, die »priempoken, schietgeweren, tromblons" genaamd, of eenig geweer, dat bij de wet of eenig regeringsreglement verboden is, maakt, verkoopt of draagt. De Nederlandsche jurisprudentie besliste, dat de »Déclaration van Lodewijk XV van 23 Maart 1728 concernant le port d'armes" krachtens een decreet van Napoleon hier te lande van kracht is. Formeel volkomen juist. Doch wij vragen: op welken grond mag men veronderstellen, dat de Hollandsche boerenknaap weet wat een tromblon is, als de man, wien de vertolking van den Code van overheidswege werd opgedragen, dat woord niet anders wist weêr te geven dan door »schietgeweer, tromblon genaamd"? Wij vragen, op welken grond mag men aannemen, dat elk ingezeten de Ordonnances van Lodewijk XIV en XV kent, terwijl het zeker is, dat hier te lande vóór 1838 regtbanken van eersten aanleg bestonden, in wier ressort niet dan bij de regterlijke en administratieve autoriteiten een exemplaar van den tekst dier wetten was op te sporen?

Bij een decreet van 22 Junij 1810, dat zoo weinig bekend was, dat het zelfs aan de aandacht van onzen Kemper ontsnapte, had de Keizer bepaald, dat de wetten en reglementen in het Hollandsch zouden worden vertaald, onder voorwaarde van le mode le plus économique de traduction, doch tevens daarbij het voorschrift gevoegd: »Le texte du bulletin des lois en langue française servira seul de règle pour lever les difficultés qui pourraient s'élever sur le sens d'une disposition de la loi du décret." Welke waarborgen had de burger, dat de overzetter, die goedkoop werk moest leveren, met de noodige zorg zich van zijne taak had gekweten?

Zeker gaat ROSSI te ver, als hij beweert, dat in de strafwet de wetgever om verstaan te worden, soms tot de straat- en kroegtaal moet afdalen. »La loi pénale (zegt hij) oblige tous les citoyens, mais, comme instruction, elle s'adresse principalement aux classes les plus nombreuses et les moins éclairées, et, comme sanction pénale, c'est sur ces mêmes classes qu'elle frappe le plus souvent. De quelle langue, de quelle méthode faudra-t-il donc faire usage dans la rédaction des lois, pour agir efficacement sur l'esprit inculte de ceux qui peuvent le moins résister aux tentations du crime? Sera-ce en style du palais ou en style académique?" Is hier overdrijving, een grond van waarheid zal niemand miskennen. Bij ons heeft het volksonderwijs de ingezetenen opgevoerd tot die kennis onzer schoone moedertaal, die toereikend is, om de wet te verstaan, mits zij elke gedachte eenvoudig, helder, duidelijk uitdrukt. Maar wie zal niet het anathema uitspreken over een wetboek, afgekondigd in eene taal, die het volk niet kent, leesbaar gemaakt door eene vertaling waarvan de onnauwkeurigheid door niemand betwist wordt, aangevuld door vreemde verordeningen, waarvan eene getrouwe en verstaanbare overzetting ligt den geleerdsten taalkenner moeijelijk zou vallen?

III.

Het strafregt is vergeleken bij een geweldige vesting, waarvan het geschut elk ander regtsgebied bestrijkt en beschermt. De strafwet moet voor alles in overeenstemming zijn met de grondwet van den staat en alle wetten die daarvan een onmiddelijk uitvloeisel zijn. Elke wijziging op ruime schaal die de staatsinstellingen ondergaan, heeft noodwendig belangrijke veranderingen ten gevolge in vele bepalingen, die in de strafwetgeving worden aangetroffen. Waar een staatsomwenteling plaats grijpt en een geheele nieuwe orde van zaken in het leven treedt, is de hervorming van het strafregt eene onmiddelijke behoefte. De strafwet toch mag in geen geval bepalingen inhouden, die de vraag doen oprijzen of zij bestaanbaar zijn met de veranderde staatsinstellingen

en niet geacht moeten worden stilzwijgend te zijn afgeschaft. Evenmin mag ze blijken machteloos te zijn om de nieuwe instellingen te beschermen en te verdedigen. Allerminst kan de oude strafwet behouden worden, wanneer het volk het vreemde dwangjuk afschudt, en de staat zijne zelfstandigheid herwint. Doch hoe spoedvereischend de hervorming ook zij, ze wordt door geen tooverslag in het leven geroepen. In 1813 waren de raadslieden van onzen Souverein zich volkomen van de noodzakelijkheid der hervorming bewust en reeds weinige dagen na de komst van den Vorst werd een besluit genomen, waarbij alle bepalingen in den Code Pénal voorkomende ten aanzien van het Fransche rijk, deszelfs gouvernement en de Fransche geconstitueerde magten toepasselijk verklaard werden op den Staat der vereenigde Nederlanden, het daarin gevestigd gouvernement en de Nederlandsche geconstitueerde magten. Zeker ware ook destijds eene betere formule voor 's wetgevers gedachte ras te vinden geweest. Van de regering te gewagen en de burgers te vergeten, was een verzuim, dat in de haast, waarmede een bedrijvig gouvernement arbeidde, nauwelijks verschooning vindt. Doch oneindig meer moet het bevreemden, dat in den loop van zestig jaren geen enkele bepaling in werking is getreden, die de straks vermelde, in 1854 weer afgeschafte, vervangt. Stelt u den vreemdeling voor, die met onze strafwetgeving wil kennis maken. Hij slaat den Code op en leest in het eerste artikel, dat de lange reeks der misdaden en wanbedrijven opent: »Ieder Franschman die de wapenen tegen Frankrijk gevoerd zal hebben, wordt met den dood gestraft. Zijn goederen worden verbeurd verklaard." Hij vraagt u of dat artikel nog ten onzent geldt? Uw antwoordt luidt bevestigend, met dien verstande dat,

1°. voor »ieder Franschman" moet gelezen worden, »ieder Nederlander," wat wel nergens geschreven staat, doch uit den aard der zaak voortvloeit;

2°. het feit moet gepleegd zijn tegen Nederland, niet tegen Frankrijk;

3°. eene andere straf voor de doodstraf krachtens eene speciale wet is in de plaats getreden;

4°. de verbeurdverklaring van goederen, als onbestaanbaar met onze grondwet wegvalt.

Wekt uw antwoord verwondering, toch zal zij tot verbazing klimmen, wanneer gij er bijvoegt, dat nog te beslissen overblijft, wie hier als Nederlander moet worden aangemerkt, en ook dan nog het bezwaar moet worden opgelost, omdat wij twee wetten hebben, die het Nederlanderschap verschillend regelen, uit Art. 9, N°. 2, B. W.,en art. 10, N°. 2 der wet van 28 Julij 1850 voortspruitend, welke beide bepalingen de tot de strafbaarheid van het feit vereischte hoedanigheid van Nederlander juist doen verloren gaan, door het treden in vreemde krijgsdienst.

Even groot zijn de bezwaren, waarmede de regtspraktijk te worstelen heeft, zoodra de vergelijking noodzakelijk wordt der geconstitueerde magten in het eene land en het andere, van een prefect met een commissaris des Konings, een directoire du département met een collegie van gedeputeerde staten, een maire met den burgemeester volgens onze Gemeentewet. Noode weerhoud ik mij u te betoogen, hoe het voorschrift van art. 111 C. P., waar in onze vertaling van »ongeletterde stemgeregtigden" wordt gesproken, kwalijk strookt met de Nederlandsche kieswet; hoe veel moeite het kost de voorschriften onzer in 1838 ingevoerde wetboeken, zoodra die afwijken van het fransche voorbeeld, met den C. P. in een behoorlijk verband te brengen; hoe bijna elke wet, die eenig onderwerp van staatsbestuur, eenigen tak van nijverheid, eenig belang van volkswelvaart of maatschappelijke veiligheid regelt, ingrijpt in het geheele stelsel der strafwetgeving en op beginselen steunt, die met het systeem van den Code volstrekt niet te rijmen zijn. Reeds den 19den Februarij 1814 werd in een besluit van den Souvereinen Vorst openlijk verkondigd, »dat de strekking der wetten, regelende de werkzaamheden van het bestuur van de wateren en bosschen strijdig is met de erkende begrippen van eigendom en dat zoodanige wetten niet langer in werking behooren te worden gelaten," en toch heeft in 1875 de ordonnance sur les eaux et forets van 1669 hier te lande haar gezag niet verloren! In sommige verordeningen van Franschen oorsprong (men denke aan den Code Rural) is bijna

geen enkele bepaling, die niet tot verschil van opinie aanleiding geeft. De ingezeten overtreedt de wet; de regter veroordeelt hem; de hoogere regter, de bestaanbaarheid der vreemde wet met onze hedendaagsche instellingen ontkennend, ontslaat hem van alle regtsvervolging. In cassatie vereenigt zich de Hooge Raad weer met het gevoelen des eersten regters en veroordeelt op nieuw. De schuldig verklaarde ondergaat zijne straf en peinst inmiddels over den regtsgrond, waarop de Staat van hem een rijpere wettenkennis vordert, dan de meerderheid der leden van het collegie dat in hooger beroep regt deed, hem nu toeschijnt te bezitten. Wordt niet de stralenkrans, die de regtsbedeeling hier te lande zoo luisterrijk omschittert, door die nevelen der wetgeving verdonkerd?

Toch blijft, ondanks alle ziekteverschijnselen, die in het organisme der strafwetgeving dagelijks door den regter worden waargenomen en opgemerkt door het publiek, dat de openbare regtspleging bijwoont, een wetboek van kracht, dat in art. 39 onzer begrafeniswet de *gewone* strafwet heet. Hoe men ook over partiele herziening onzer wetboeken denke, welke ingenomenheid men ook aan den dag legge met de wijzigingen in 1854 in den Code gebragt, velen zullen het met mij een nationale ramp noemen, indien Regering en Volksvertegenwoordiging tot eenige verdere herziening onzer strafwetgeving overgingen, waarbij niet de afschaffing van den Code Penal en alle verdere niet-nationale strafwetten op den voorgrond werd gesteld.

En toch heeft men sedert 1854, zonder gebiedende noodzakelijkheid, de wetten, waarbij enkele onderwerpen van staatszorg zijn geregeld, aan den vreemden Code vastgeketend. Men doet het nog dagelijks. Wars van alle vitlust of betweterij mogen wij de oogen niet sluiten voor een schijnbaar onbeduidend kwaad, dat eenmaal een diep ingrijpende kanker zou kunnen worden. Neemt ter hand welken jaargang van ons Staatsblad gij wilt en gij vindt de bewijzen. Ik heb alleen de wetten voor mij, afgekondigd gedurende den thans ten einde spoedenden jaarkring. Zeker houden die wetten talrijke voorschriften in, die Regering en

Volksvertegenwoordiging aanspraak geven op de erkentelijkheid der natie. Toch moet den lezer de wijze opvallen waarop ze zijn vastgesnoerd aan den Franschen Code. In allen ontdekken wij de gebruikelijke verwijzing naar art. 463 C. P. en art. 20 der Wet van 1854. Dat men een voorschrift noodig heeft rakende de strafverligting in geval van verzachtende omstandigheden is volkomen waar, zoolang het Wetboek van Strafregt niet met het stelsel der circonstances atténuantes heeft gebroken. En evenwel mag ik vragen of het niet veel eenvoudiger geweest ware in al de sints 1854 vastgestelde speciale wetten de deur voor strafvermindering open te zetten zonder verwijzing naar twee bepalingen, waarvan de laatste de voorwaarde, die de eerste stelde, weêr ophief.

In art. 23 der Wet van 2 Junij 1875 op de oprigting van inrigtingen, welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken, lezen wij, dat de straffen, bedreigd in art. 378 C. P. toepasselijk zijn op de personen belast met het toezigt op zoodanige inrigtingen, die de geheimhouding schenden. Naar dezelfde Fransche bepaling was ook vroeger verwezen in de wet van 1852 tot regeling der gemeenschap door electromagnetische telegrafen. Vruchteloos zoek ik naar den grond van zoodanige verwijzing, zoowel in het eene als in het andere geval. Art. 378 spreekt van openbaring van geheimen door genees- en heelmeesters of autres officiers de santé (er staat NB. in onze vertaling soortgelijke ambtenaren), door vroedvrouwen en alle andere personen door hun staat of beroep kennis dragende van geheimen, welke hun toebetrouwd worden. De verwijzing raakt niet het begrip van geheim, betreft niet de uitzondering die de Fransche Wetgever toeliet, maar heeft alleen betrekking op de bedreigde straf. Die straf had de speciale wet in weinige woorden kunnen uitdrukken en den regter ontheffen van de verpligting om in zijn vonnis nog te gewagen van een misdrijf, dat aan zijne regtspraak in het geheel niet is onderworpen. Voorts stelle men het geval, dat een strafwetboek wordt ingevoerd, waarbij de onderwerpen thans in speciale wetten behandeld onaangeroerd worden gelaten. Dan is er weêr

een nieuwe wet noodig, die de strafbedreiging der speciale wet vervangt; immers verwees deze naar de bepalingen van een in dat geval afgeschaft Wetboek.

Art. 8 der Wet van 5 Junij 1875, tot vaststelling van bepalingen bij het voorkomen van hondsdolheid, wijst aan hoe verzuim van kennisgeving, verzet tegen het afmaken van honden of katten en weigering om ambtenaren van politie toe te laten wordt gestraft »behoudens zwaarder straffen in geval van feitelijken wederstand — of rebellie." Dat men door laatstgenoemde woorden implicite heeft willen verwijzen naar de voorschriften van den Code Pénal is zonneklaar. Zij komen mij hoogst bedenkelijk voor, als niet alleen overtollig, maar tevens gevaarlijk. In de beide eerste ontwerpen werden ze niet aangetroffen. Doch wat deswege in de Tweede Kamer gezegd is, eischt mijne toelichting niet. Er is echter iets anders in die woorden, waarachter ik een vraagteeken plaats. Ik stuit op de beteekenis van het woordje *of*. Het kan (het Woordenboek wijst het ons aan) een tegenstellend bijschikkend voegwoord zijn, even als in het onmiddelijk voorafgaande »te zamen of afzonderlijk." Het kan ook een verklarend voegwoord wezen. Dat de eerste opvatting niet de juiste zijn kan, blijkt daaruit dat de Code Pénal van geen feitelijken wederstand gewaagt, die niet als rebellie moet worden aangemerkt. Doch ook de tweede opvatting heeft hare bedenkelijke zijde. Immers waarom zou de wetgever hetzelfde misdrijf in één volzin met tweederlei benaming bestempelen? Indien *of* hier een verklarend voegwoord is, moet dan het woord »rebellie" tot verklaring van het begrip »feitelijke wederstand" dienen, het Fransche woord tot verklaring van het Nederlandsche in een Nederlandsche Wet? Maar dan raak ik weer verlegen met den Code, waar rebellie feitelijke wederspannigheid heet, van welk genus weêr feitelijke wederstand eene species is. De kort te voren (9 April 1875) ingevoerde spoorwegwet spreekt dan ook in art. 62 van »aantasting of gewelddadige *en* feitelijke wederstand." Zeker is deze clausule gepaster, indien men toch eene clausule wil. Toch schijnt zij even onnoodig als de vermelding van

moord in diezelfde spoorwegwet, ondanks de algemeenheid van den regel, dat, zoo een feit in meer dan ééne strafbepaling valt, slechts die wordt toegepast waarbij de zwaarste straf bedreigd is.

Ik heb u den actueelen toestand geschetst en aangetoond hoe wij van lieverlede meer en meer in het net eener in alle opzigten anti-nationale Wetgeving verward raken. Zal het eerlang anders worden? Vraagt gij het den invloedrijken in den lande, de welwillenden halen de schouders op; de opregten kunnen een glimlach niet onderdrukken; de onverschilligen verwonderen zich over uwe naiveteit.

Ik voor mij, ik zal, zoolang de woorden »gemeen overleg" in onze Grondwet geschreven staan, niet wanhopen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den JANUARI 1876.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS, W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ., W. J. KNOOP, N. BEETS, R. FRUIN, A. KUENEN, J. E. GOUDSMIT, S. A. NABER, H. KERN, M. J. DE GOEJE, J. P. N. LAND, TH. JORISSEN, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering vastgesteld zijnde bericht de secretaris, dat de heer Moll door ongesteldheid verhinderd wordt de vergadering bij te wonen, en dat vóór 1 Januari zijn ingekomen twee gedichten ter mededinging in den wedstrijd. Het eene getiteld: *De homine et simia satira* is gemerkt met de versen: *quidlibet audendi* etc. uit de Ars poetica; het andere ten opschrift voerend: *Publicae ac privae neapolitanae beneficentiae in aegrotos, inopes, et aerumnosos quoslibet omnigenae domus atque opera. Elegia.* heeft de Bijbelwoorden *Deus charitas est et qui manet in charitate, in Deo manet, et Deus in eo* tot kenmerk. Beiden zijn met de *Hollandia*, de *Lilia* en de *Lutea bilis*, vroeger vermeld aan de commissie van beoordeeling ter hand gesteld.

De commissie van beoordeeling der door den heer Kern aangeboden verhandeling: Eene Indische Sage in Javaansch

gewaad, brengt bij monde van den heer De Goeje verslag uit. Het eindigt met de conclusie, dat die verhandeling verdient in de werken opgenomen te worden, waarmede de vergadering zich vereenigt.

Vervolgens geeft de heer Jorissen eene uitgewerkte teekening van de verhouding der Nederlandsche republiek tot de eerste coalitie tegen Frankrijk, 1791—94, grootendeels bewerkt naar onuitgegeven en nog niet gebruikte bescheiden, die zich in het Koninklijke huisarchief en in het Rijksarchief bevinden. De spreker geeft zijn voornemen te kennen om deze bijdrage tot de geschiedenis der vaderlands over de jaren 94 en 95 voort te zetten en haar met bijlagen verrijkt aan te bieden voor de Verhandelingen der Afdeeling. De voorzitter bepaalt, dat zij alsdan aan de beoordeeling van de heeren Brill, Knoop en R. Fruin zal onderworpen worden, en geeft gelegenheid om nu over het voorgedragen gedeelte vragen en opmerkingen in het midden te brengen.

Hiervan wordt door de heeren Brill en Knoop gebruik gemaakt. De eerste meent dat de spreker, na de tweede verdeeling van Polen en Oostenrijks wensch om de Zuidelijke Nederlanden tegen Beieren te ruilen vermeld te hebben, den invloed van die gebeurtenissen en plannen op den toestand der Republiek nader had moeten aantoonen. Zoo mag men, zijns bedunkens, het er voor houden dat Oostenrijk, om eigen nalatigheid in het nemen van voorzorgen tot behoud der Zuidelijke Nederlanden en ter bestrijding der Franschen te vergoelijken, de schuld op de slechte gesteldheid van het leger van haren bondgenoot de Republiek heeft geschoven, terwijl zij toch grootendeels het gevolg was van de zucht om zich in Polen niet door Pruissen te laten overvleugelen. De onderhandelingen over de ruiling van Belgie voor Beieren verwekten groote achterdocht bij de patriotten, daar uitbreiding van het grondgebied der Republiek tot vermeerdering van des Stadshouders macht scheen te zullen leiden. En die achterdocht ontnam aan de Regeering den steun van

het binnenland, dien zij tot handhaving eener waardige en krachtige houding tegenover het buitenland noodig had Ook het plan tot afstand van Negapatnam, door den spreker vermeld, schijnt ontworpen om de anti-stadhouderlijke partij voor een krachtig deelnemen aan den oorlog tegen Frankrijk te winnen, daar vergrooting van ons koloniaal gebied vooral ten bate van de handelstand moest komen.

De heer Knoop geeft aan den spreker eenige militaire opmerkingen ten beste, en gelooft dat met een stadhouder als Willem V en een verwaarloosd leger de Republiek geen schitterende rol kon spelen. Hij schetst de sterkte en den staat van het leger in 1785, en gelooft dat het na de successie-oorlog steeds minder is geworden.

De heer Jorissen antwoordt, dat noch de tweede verdeeling van Polen, noch Oostenrijks plannen met de Zuidelijke Nederlanden rechtstreekschen invloed op de verhouding der Republiek tot de coalitie hebben uitgeoefend. Slechts in zooverre hebben die zaken zich doen gevoelen, als zij Oostenrijk den lust benamen om de Zuidelijke Nederlanden te verdedigen. Maar er is geen spoor te vinden, dat Oostenrijk tot eigen verdediging de schuld zijner halve maatregelen meer op de Republiek, dan op een der andere bondgenoten heeft geworpen. Klachten tegen het Nederlandsche leger zijn van dien kant slechts zelden ingebracht; gewoonlijk wordt tot het midden van 94 door de Oostenrijksche ministers met lof over de Hollandsche troepen gesproken. De ongunstige getuigenissen over onze troepen, die wij kennen, zijn meer van Engelschen dan van Oostenrijkschen oorsprong.

Wat het plan van ruiling der Zuidelijke Nederlanden betreft, heeft de Republiek de zorg daarvoor geheel aan de groote mogendheden overgelaten, en is in die jaren daarin niet gemoeid geweest.

Dat het aanbod van Negapatnam door Engeland zou gedaan zijn, om de anti-stadhouderlijke partij te winnen, komt spreker weinig waarschijnlijk voor, daar het blijkt dat die onderhandeling in het geheim gevoerd is, en het uit de thans bekende correspondentie der Patriotten duidelijk is, hoe weinig zij wisten. Indien dat aanbod onder de hand medege-

deeld was, is het zonderling dat het door geen der tijdgenoten, van welke richting ook, is vermeld en nu voor het eerst bekend wordt.

Bij de rondvraag vestigt de secretaris de aandacht op den wensch geuit in het verslag van de heeren Veth en De Goeje over de verhandeling van den heer Kern, namelijk dat de Regeering het bezorgen van goede afschriften van letterkundige voortbrengselen in onze O. Indische bezittingen, en het opteekenen van hetgeen daar door mondelinge overlevering wordt voortgeplant, zal aanmoedigen. Hij oordeelt dat om dat doel te bereiken het onvoldoende is het Verslag in de Versl. en Meded. te laten drukken, en meent dat de afdeeling, als zij dien wensch tot den haren maakt, dien onder het oog der Regeering moet brengen.

Daar geen der beide voorstellers tegenwoordig is, wordt besloten nadere toelichting van dien wensch aan hen te vragen, en in de volgende vergadering de zaak aan de orde te stellen.

Nadat de heer de Jong eene kritische bijdrage van den heer van Herwerden voor de Verslagen heeft toegezegd, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

RAPPORT

OVER

„EENE INDISCHE SAGE IN JAVAANSCH GEWAAD."

VAN

H. KERN.

De in de vergadering van December in onze handen gestelde verhandeling van den heer Kern begint met eene uiteenzetting van het groote belang der wayang-litteratuur. *Wayangs* zijn Javaansche tooneelstukken, waarvan de stof meest genomen is uit de Indische Sage, doch naar Javaansche neiging en behoefte gewijzigd. Zij zijn een uitnemende bron voor de kennis van het volkskarakter, omdat dit zich daarin beter dan in eenig ander voortbrengsel der letterkunde, in zijne licht- en schaduwzijde afspiegelt; en daarbij zijn zij een ware schatkamer voor de taal. De meeste zijn niet opgeschreven, maar leven voort door mondelinge overlevering, doch wel bestaan van vele uitvoerige inhoudsopgaven, *lakons* geheeten, van welke enkele, met name door Dr. Cohen Stuart, zijn bekend gemaakt. Het is tijd aan deze litteratuur meer te doen, en de heer Kern meent dat men beginnen moet met eene studie der lakons, vooral eene vergelijking met de Indische bronnen, om dan door de Dalangs de tooneelstukken zelve te laten opschrijven en door den druk bekend te maken. Als voorbeeld en bijdrage hiervoor, geeft hij hier zelf de behandeling van een lakon uit den Mahâbhârata-kring van sagen, met den Javaanschen tekst, en wel van de 9e uit den bundel, getiteld »Brand van de zaal Galagala," waarvan door Dr. Cohen Stuart reeds vroeger een uittreksel is gegeven. Van de wayang, waaruit deze lakon is gemaakt, bestaat ook (hoewel misschien naar

eene andere redactie) eene zeer vrije bewerking in dichtmaat, die veel jonger is dan de lakon, en vooral merkwaardig als bewijs van den grooten invloed der Hollandsche zeden en gewoonten op enkele klassen der Javaansche maatschappij. De bewerking en vergelijking van den heer Kern schijnt ons toe zeer verdienstelijk te zijn en het overtuigend bewijs te leveren, dat in de inleiding omtrent het gewicht dezer studie geen woord te veel is gezegd. Wij stellen derhalve aan de vergadering voor, deze belangrijke verhandeling in de Werken der Academie op te nemen. Wilden wij eene opmerking maken, dan zou het deze zijn, of de stelling omtrent de onveranderlijkheid der Javanen, waartegen de schrijver aan het slot der verhandeling opkomt, wel eene ernstige bestrijding verdient.

De lezing van dit stuk heeft bij ons een wensch verlevendigd, die wij hier meenen te mogen uitspreken. Het is werkelijk treurig, dat na zoovele jaren van heerschappij der Nederlanders over het groote Insulinde, nog van een hoofdstuk der Javaansche letterkunde moet gezegd worden, dat er bijna niet aan gewerkt is. Om dit en zooveel ander verzuim goed te maken, zijn arbeiders en bouwstoffen noodig. Wat de eersten betreft, wij koesteren de hoop dat hun aantal zal toenemen; wat de bouwstof aangaat, kan de Regeering machtige hulp verleenen. Wanneer hier te lande handschriften worden aangeboden, is de Regeering steeds bereid, die ten dienste der wetenschap aan te koopen. Toch groeien onze verzamelingen slechts langzaam aan, want er wordt op verre na niet genoeg bijeengebracht. Blijkbaar wordt door het meerendeel der ambtenaren het belang daarvan niet ingezien. Wij stellen ons voor, dat aanmoediging van Regeeringswege tot het bezorgen van goede afschriften van letterkundige voortbrengselen en opteekening van hetgeen nog enkel door mondelinge overlevering wordt voortgeplant, zoowel op Java als in de andere bezittingen, de armoede aan bouwstof eerlang in rijkdom zou doen verkeeren.

Leiden, 28 December 1875. P. J. VETH.
M. J. DE GOEJE.

DE LOCIS NONNULLIS AESCHYLI ET SOPHOCLIS.

DISPUTAT

H. VAN HERWERDEN.

I. AD AESCHYLUM.

PERSARUM vs. 249 sqq.:

Ὦ γῆς ἁπάσης Ἀσιάδος πολίσματα
ὦ Περσὶς αἶα καὶ πολὺς πλούτου λιμὴν
ὡς ἐν μιᾷ πληγῇ κατέφθαρται πολὺς
ὄλβος κτέ.

»Non solet Aeschylus, verba sunt Schützii, idem verbum, »nisi orationis elegantia postulat, brevi intervallo repetere." Quod autem ipse lenissima sane mutatione coniecit *πόλις* pro priore *πολύς*, ut intellegeretur Susa, vereor ut probari possit. Nam et parum eleganter *πόλις* infertur post proximum *πολίσματα*, et expectatur aliquod adiectivum ad *πλούτου λιμὴν*, ut in simili loco Euripideo Orest. 1077:

Σοὶ μὲν γάρ ἐςι πόλις, ἐμοὶ δ'οὐκ ἐςι δή
καὶ δῶμα πατρός, καὶ μέγας πλούτου λιμήν.

Ita in loco Aeschyleo nemo haereret, si scriptum extaret:

ὦ Περσὶς αἶα καὶ μέγας πλούτου λιμήν.

Nec tamen hanc esse Aeschyli manum facile adducar ut credam, motus observatione Euripidem ubi, quod saepiuscule facit, antiquiorem poetam imitetur, id facere solere cum aliqua varietate. Iam cum unum adiectivum supersit, quod et de portu et de magnis divitiis aptissime dicatur, prope absum ut Aeschylum scripsisse suspicer:

ὦ Περσὶς αἶα, καὶ βαθὺς πλούτου λιμήν

quae verba Susa, ubi regii thesauri asservabantur, imprimis spectare, non est quod negemus. *Βαθύς* de divitiis usurpatum notius est quam quod exemplis probemus; hic satis sit, ut allato loco Supplicum vs. 54 demonstrem hunc vocabuli usum non esse ab Aeschylea dictione alienum. Vitii origo est in ambiguo; incertum enim utrum *πολύς* pro *βαθύς* substitutum sit mero errore librarii oculis aberrantibus ad versum sequentem, an interpretamentum de industria petitum, quod saepe fiebat, e vicinia genuini vocabuli locum occupaverit.

Pers. 724 sqq:

Dar. *καὶ τόδ' ἐξέπραξεν, ὡς ε Βόσπορον κλῆσαι μέγαν;*
At. *ὧδ' ἔχει· γνώμης δέ που τις δαιμόνων ξυνήψατο.*
Dar. *φεῦ, μέγας τις ἦλθε δαιμων, ὡς ε μὴ φρονεῖν καλῶς.*

In ultimo quem adscripsi versu tam humile et supinum est istud *ἦλθε*, ut Aeschylum non agnoscam. Apprime mihi placeret:

φεῦ, μέγας σφ' ἔσηνε δαίμων, ὡς ε μὴ φρονεῖν καλῶς.

Cf. supra vs. 97, et Soph. fr. 508. Sed leniore medicina uti possumus corrigentes:

φεῦ, μέγας σφ' ἐπῆλθε δαίμων, κτέ.

i. e. *eum invasit.* Ad accusativum cf. Soph. fragm. 607 et O. R. 199. Idem verbum iure Dindorfius poetae restituit infra vs. 845

ὦ δαῖμον, ὡς με πόλλ' ἐπέρχεται κακὰ
ἄλγη.

Pronomen *τις* loco nostro repetitum e vs. praegresso has turbas dare potuit. Quia tamen non male additur nec pronomen personale propter viciniam vs. 724, cuius obiectum est Xerxes, prorsus videtur necessarium, fieri potest ut verior emendatio haec sit:

φεῦ, μέγας τις ἦγε δαίμων, ὡς ε μὴ φρονεῖν καλῶς.

Ἄγειν frequens est de diis homines et res humanas ducentibus quo velint. Notus est locus Soph. Antig. 624 *ὅτῳ*

φρένας θεὸς ἄγει πρὸς ἄταν. Cf. O. C. 253, 998, Phil. 1039, cett. Sic Iphig. A. 877 *τίς αὐτὸν οὐπάγων ἀλαςόρων*.

Pers. 912 Xerxes redux civibus suis conspectis exclamat:

λέλυται γὰρ ἐμοὶ γυίων ῥώμη
τήνδ' ἡλικίαν ἐσιδόντ' ἀςῶν.
εἴθ' ὄφελε κτέ.

Suspectum est in Attico poeta elisum iota Dativi. Parum probabiliter deleto *ἀςῶν* faceres versum paroemiacum:

τήνδ' ἡλικίαν ἐσιδόντι,

cui ceterum propter pleniorem interpunctionem non obstaret versus sequens incipiens a vocali. Potius, ni fallor, statuendum *ἐσιδόντ'* deberi praeposterae correctoris veteris coniecturae sine causa haerentis in liberiore quam poeta admiserat structura:

λέλυται γὰρ ἐμοὶ γυίων ῥώμη
τήνδ' ἡλικίαν ἐσιδὼν ἀςῶν

quasi primo vs. fuisset: *λέλυμαι γὰρ τὴν τῶν γυίων ῥώμην*.

Cuius licentiae non pauca certa exempla collegit Nicolaus Wecklein in utili libello, quem inscripsit *Studien zu Aeschylus*, Berlin 1872. pag. 16. Cf. quae ipse nuper adnotavi ad Eurip. Ionem vs. 925 *ὑπεξαντλῶν — αἴρει μ'*. Imprimis aptus est quem adscribam locus Hippol. 1119: *Οὐκέτι γὰρ καθαρά μοι φρήν, τὰ παρ' ἐλπίδα λεύσσων*. In Iphig. T. 675 Elmsleius coniecit: *κοινῇ δὲ πλεύσας* (pro *τ' ἐπλευσα*) *δεῖ με καὶ κοινῇ θανεῖν*, ubi vulgatum frustra tuentur Köchly et Weilius. Nec tamen male Badham *κοινῇ 'ξέπλευσα κτέ.*

Pers. vs. 921:

γᾶ δ' αἰάζει τὰν ἐγγαίαν
ἤβαν Ξέρξᾳ κταμέναν Αἴδου
σάκτορι Περσᾶν· ἀγδαβάται γὰρ
πολλοὶ φῶτες, χώρας ἄνθος,
τοξοδάμαντες, πάνυ ταρφύς τις
μυριὰς ἀνδρῶν ἐξέφθινται.

Non fuerat in textum recipienda Passovii coniectura ἀδοβάται. Vox enim et omni destituta auctoritate et nimium otiosa est ob sequens verbum ἐξέφθινται. Nisi egregie fallor, tres primae literae vocabuli depravati ΑΓΔ dittographia natae sunt ex ΑΙΔου, quod supra id vocabulum legitur in versu praecedenti. Quibus literis resectis superest ΑΒΑΤΑΙ, quae est Dorica forma pro ἡβηταί, quam ipsam loci ratio requirit. Scribam igitur:

γᾶ δ' αἰάζει τὰν ἐγγαίαν
ἥβαν Ξέρξᾳ κταμέναν Αἴδου
σάκτορι Περσᾶν· ἡβαταὶ γὰρ
πολλοὶ φῶτες, χώρας ἄνθος,
τοξοδάμαντες, πάνυ ταρφύς τις
μυριὰς ἀνδρῶν ἐξέφθινται.

Praetuli autem ἡβαταὶ alteri formae, quod ἄβα pro ἥβα in nostris tragicorum exemplaribus nusquam legitur. Librarii ut saepe Dorismos obliterarunt, ita interdum in iisdem invehendis nimii fuerunt.

Ἡβητής cum aliis dixit Euripides Heracl. 858.

Pers. 954 sqq. in Chori querela:

οἰοιοῖ βόα καὶ πάντ' ἐκπεύθου.
ποῦ δὲ φίλων ἄλλος ὄχλος,
ποῦ δὲ σοὶ παρᾳάται,
οἷος ἦν Φαρανδάκης κτέ.

equidem nescio an verior scriptura sit

Ποῦ δὲ φίλων ἀμὸς ὄχλος

dictum ut τοὐμὸν φρενῶν ὄνειρον Soph. El. 1390, alia non ita pauca apud tragicos. Eadem confusio vocabulorum ΑΜΟΣ et ΑΛΛΟΣ cum alios locos pessumdedit, tum vs. 601 in eadem tragoedia Sophoclea, ubi iam Wexius corrigere occupavit, ut nunc animadverto:

ὁ δ' ἀμὸς ἔξω, χεῖρα σὴν μόλις φυγὼν
τλήμων Ὀρέᾳης

i. e. (carus) *meus Orestes*. Male novissime Blaydesius ὁ δ' ἀδελφὸς ἔξω κτέ.

Pers. 961 in verbis Xerxis:

ὀλοοὺς ἀπέλειπον
Τυρίας ἐκ ναὸς
ἔρροντας ἐπ' ἀκταῖς
Σαλαμινιάσι ςυφελοῦ
θείνοντας ἐπ' ἀκτᾶς

ultima vox vitium traxit e praegressis. Corrigam ἀγᾶς. Cf. Hesychius s. v.

Supplicum vs. 34 sqq:

ἔνθα δὲ λαίλαπι
χειμωνοτύπῳ βροντῇ ςεροπῇ τ'
ὀμβροφόροισίν τ' ἀνέμοις ἀγρίας
ἁλὸς ἀντήσαντες ὄλοιντο.

Omissa copula ad βροντῇ indicium est, nisi fallor, virgulis esse interpungendum post χειμωνοτύπῳ et post ἀνέμοις, ut verba interposita contineant descriptionem λαίλαπος χειμωνοτύπου. Pugnat quoque pro hac interpretatione additum ἀνέμοις, quod iunctum cum substantivo λαίλαπι abundaret, separatum vero in tempestatis descriptione est necessarium.

Supplic. 58 sqq:

εἰ δὲ κυρεῖ τις πέλας οἰωνοπόλων
ἐγγάιος οἶκτον αἰῶν,
δοξάσει τις ἀκούειν ὅπα τᾶς Τηρεΐας
μητίδος οἰκτρᾶς ἀλόχου.

Offensioni est repetitum pronomen indefinitum. Corrigendum suspicor: δοξάσει τάχ' ἀκούειν.

Supplic. 406 sqq:

Δεῖ τοι βαθείας φροντίδος ςωτηρίου
δίκην κολυμβητῆρος ἐς βυθὸν μολεῖν
δεδορκὸς ὄμμα, μηδ' ἄγαν ᾠνωμένον.

Optime habet et vere Aeschyleum est ὄμμα — ᾠνωμένον, sed absurde additur ἄγαν, quasi poeta dicere voluisset

exiguam oculorum caligationem nihil nocere. Quia autem nullum est vocabulum, quod sine detrimento inter *μηδέ* et *ᾠνωμένον* possit interponi, dubitari non potest quin *ἄγαν* debeatur librariis deficientem pedem utcumque explentibus. Cetera emendatio posita est in coniectura plus minusve probabili. Mihi venit in mentem:

Δεῖν τοι βαθείας φροντίδος σωτηρίου
δίκην κολυμβητῆρος ἐς βυθὸν μολεῖν
δεδορκὸς ὄμμα (φημὶ) μηδ' ᾠνωμένον.

Mox. vs. 417 spurium esse crediderim fictum ope vs. 406.

Supplic. vs. 455 Choro dicenti:

πολλῶν ἄκουσον τέρματ' αἰδοίων λόγων

respondet rex Argivorum:

ἤκουσα, καὶ λέγοις ἄν· οὔ με φεύξεται.

Minime ignoro usum Aoristi pro praesenti quem vocant, qualia sunt *ἐχάρην*, *ἥσθην*, *ἐπήνεσα*, *ἐδεξάμην*, *μεθῆκα*, alia plurima. At nihil horum huc pertinere manifestum est, nec hic praesenti locus est sed futuro. Omnino videtur necessarium:

ἀκούσομαι. λέγοις ἄν· οὔ με φεύξεται.

Supplic. 951 verba praeconis sunt:

ἴσθι μὲν τάδ' ἤδη πόλεμον ἐρεισθενέον.
εἴη δὲ νίκη καὶ κράτος τοῖς ἄρσεσιν.

Dindorfius priorem versum sic edidit e Porsoni coniectura:

ἤ' σται τάδ', ἢ δεῖ πόλεμον αἵρεσθαι νέον

hac sententia: *aut erunt haec* (quae iubeo), *aut novum bellum suscipiendum erit*, per se quidem non prorsus improbabili, sed minus tamen perspicua propter ultima verba regis

κομίζου δ' ὡς τάχιστα' ἐξ ὀμμάτων

quae statim antecedentia auditorem paene cogunt, ut contra poetae mentem huc referat prima praeconis verba. Praeterea primorum verborum mutatio non ea se commendat lenitate,

qua pleraeque insignes sunt summi critici emendationes. Rectissime, ni fallor, iam Bothius pro *ἴσθι μέν* reposuit *ἴσθ' οὖν*, sed manifestum est inde pendere non posse infinitivum *αἱρεσθαι*, quem ex *ἕρεσθε* certa coniectura elicuit Porsonus. Reliqua autem emendatio vix dubia esse potest, simulatque agnoveris inepte praeconem dicere *novum bellum*, quod ita tantummodo recte se haberet, si Argivi iam antea cum Aegypti filiis belligerati essent. Nempe legendum est:

ἴσθ' οὖν τάδ' ἤδη, πόλεμον αἱρεσθαι δέον

scito igitur hoc iam, bellum esse suscipiendum, sive malis:

ἴσθ' οὖν τάδ', ἤδη πόλεμον αἱρεσθαι δέον.

Utut enim distinxeris, vocula *ἤδη* non erit supervacanea.

Supplic. vs. 994 sq:

πᾶς δ' ἐν μετοίκῳ γλῶσσαν εὔτυκον φέρει
κακὴν τό τ' εἰπεῖν εὐπετὲς μύσαγμά πως.

Non possum quin haec verba multifariam depravata esse censeam, licet scholiastam non aliter legisse appareat ex eius interpretatione. Primum enim offensioni est *ἐν* positum pro *ἐπί adversus*, deinde ambigas annon melius scribatur *φορεῖ*, ut dicatur; *unus quisque adversus inquilinum* (s. potius *peregrinum*) *malam linguam paratam gerit.* Sed tamen fortasse *φέρει* ita licet tueri, ut *γλῶσσαν — κακήν* vertamus *promtum maledictum;* quod comparari existimemus cum telo. Ita apposite conferas locum Eumenid. 766: *μήτοι τιν' ἄνδρα δεῦρο — ἐλθόντ' ἐποίσειν εὖ κεκασμένον δόρυ*, et saepe verbum *ἐπιφέρειν* sic usurpatum reperitur. Reliqua autem teste scholiasta significant: *τὸ εἰπεῖν μυσαρόν τι κατὰ τῶν ξένων, εὐχερές ἐστι.* Sed vix mihi persuadeo Aeschylum eiusmodi sententiam tam perplexo verborum ordine exposuisse ut scriberet *τό τ' εἰπεῖν εὐπετὲς μύσαγμά πως*, quae legens aut audiens nemo non iungeret, quod poeta tamen separatum voluit, *εὐπετὲς μύσαγμα.* A nullo requiro ut fidem mihi habeat suspicanti:

τό τ' εἰπεῖν εὖ συγεῖ μύσαγμ' ὅπως

verum hoc saltem spero datum mihi iri, huiuscemodi lectio-

nem tradita esse aliquanto meliorem. Etiam hoc perquam dubium esse reor, num *κακῶς εἰπεῖν τινα* Graece dici possit *εἰπεῖν μύσαγμά τινα.*

Septem vs. 21:

καὶ νῦν μὲν ἐς τόδ' ἦμαρ εὖ ῥέπει θεός·
χρόνον γὰρ ἤδη τόνδε πυργηρουμένοις
καλῶς τὰ πλείω πόλεμος ἐκ θεῶν κυρεῖ.
νῦν δ' ὡς ὁ μάντις φησίν, οἰωνῶν βοτήρ,
ἐν ὠσὶ νωμῶν καὶ φρεσίν πυρὸς δίχα
χρηςηρίους ὄρνιθας ἀψευδεῖ τέχνῃ·
οὗτος τοιῶνδε δεσπότης μαντευμάτων
λέγει μεγίςην προσβολὴν Ἀχαιΐδα
νυκτηγορεῖσθαι κἀπιβουλεύειν πόλει.

Balbutientis haec mihi oratio esse videtur, non facundi poetae, nec fere dubito quin *ὁ μάντις* sit glossema adscriptum olim ad explicanda vocabula *οἰωνῶν βοτήρ*, perierit autem aliquid quo poeta dixerit haruspicem triste nuntiasse augurium. Ipsa verba certa coniectura restitui iam nequeunt, sed tentari potest aliquid, velut:

νῦν δ' οὔ τι τοιά φησιν οἰωνῶν βοτήρ, κτέ.

Cf. Suppl. vs. 400. Quod ad primum versum quem adscripsi attinet, non sanatur neque Halmii coniectura *καὶ πρὶν μέν*, neque Dindorfiana *καὶ δή μέν*. Recte dictum foret:

κἀς μὲν τόδ' ἦμαρ (ἦμιν) εὖ ῥέπει θεός,

si satis constaret hac pronominis forma Aeschylum, quod saepe facit Sophocles, nusquam Euripides, in senariis usum esse. Unum tantum exstat exemplum Eumen. 347 idque in metro dactylico. Quare locum aliorum curae commendo.

Septem vs. 42:

ἄνδρες γὰρ ἑπτὰ θούριοι λοχαγέται
ταυροσφαγοῦντες ἐς μελάνδετον σάκος
καὶ θιγγάνοντες χερσὶ ταυρείου φόνου κτέ.

Punctum temporis non dubito, quin *ταυροσφαγοῦντες* ex interpretamento natum sit genuinae lectionis *μηλοσφαγοῦν-*

τες, quam servavit hunc versiculum iocularitер adhibens Aristophanes Lysistr. 187. *Μῆλα* tragicis non sunt, ut Homero, oves tantum et caprae, sed quodvis pecus, *κοινῶς — πάντα τὰ τετράποδα· ὅθεν καὶ πᾶσα βύρσα, ὅ ἐςι πᾶν δέρμα, μηλωτή λέγεται*, ut est apud Hesychium s. v. Vide quae attulit Dindorfius in Lexico Sophocleo s. v. *μῆλον*. Cf. Electr. 280, Aesch. Sept. 274 sq. (iniuria damnatos a Dindorfio) Ion. 377, Iph T. 1116, Alc. 119, fragm. 630, al. Quos locos perperam de solis ovibus interpretantur.

Septem vs. 333:

κλαυτὸν δ' ἀρτιδρόποις
ὠμοδρόπων νομίμων προπάροιθεν διαμεῖψαι
δωμάτων ςυγερὰν ὁδόν.

»Hermann" verba sunt Weckleini l. l. pag. 56 »gibt von dieser schwierigen Stelle die Erklärung, deploranda sors est »earum quae *carptae* ante sollemnem ritum, quo vix maturus iuventae flos decerpitur, relicta domo tristem ingrediantur viam. *Alles ist klar und treflich bis auf dem Ausdruck »διαμεῖψαι δωμάτων ςυγερὰν ὁδόν.*" Quod vehementissime nego. Quid enim fecit interpres? Adiectivum *ἀρτιδρόποις*, i e. *recens carptis*, reddidit per *carptis*, *ὠμοδρόπων* autem i. e. *carpentium immatura* (aut sensu passivo *carptorum ante maturitatem*) per *carpentium vix matura* (quo vix maturus iuventae flos decerpitur), nec tamen notionibus vocabulorum tam vehementer detortis id efficere potuit quod voluit. Ritus enim ille sollemnis matrimonii *maturum*, non *immaturum* nec *vix maturum*, virginum florem decerpere solet. Quod ad reliqua verba attinet *διαμεῖψαι δωμάτων ςυγερὰν ὁδόν* ea, nulla adhibita vi sermoni, simplicissimam admittunt interpretationem: *pro aedibus odiosam viam commutare* (i. e. pro felici vita in domo paterna abduci in servitutem). Cf. Euripides Iph. T. 398 *Ἀσιήτιδα (γαῖαν) Εὐρώπας διαμείψας.* Prorsus igitur incredibile est haec verba, cum praesertim universo loco aptissima sint, labem accepisse eamque tantam, ut propter Eustathii locum olim allatum a Nauckio: *ἐν μετοπώρῳ γὰρ οὐ μόνον καινὸν ἐὰν (ὡς ἡ παροιμία)*

ανθος ἀναφυῇ, ἀλλὰ καὶ ἐὰν κατ' Αἰσχύλον ἀρτίδροπος ὀπώρα νεάζουσα τρυγηθῇ (qui locus num huc pertineat valde dubito) cum Weckleino rescribendum putemus satis violenta mutatione *κλημάτων τρυγερᾶν δρόσον*. Quod praeterea inepte dictum est. Nam uva decerpta cum *vitis palmitibus* non mutat *rorem quem calcata destillat*, sed *lacum in quo calcatur*, ut opinor.

Quaecumque fuit Aeschyli manus, hoc saltem licet e verbis traditis et loci contextu perspicere, chorum deplorare sortem earum, *quae nondum maturo flore virginitatis privatae a victore milite abripiantur in servitutem.* Veteres scholiastas textum non meliorem ante oculos habuisse quam qui nostris libris traditus est, eorum interpretationes confirmant. Explicant tam primae manus in Med. cod. lectionem *ἀρτιτρόποις*, quam alteram hodie vulgo receptam, quae est sec. man., *ἀρτιδρόποις*. Non is sum qui loco tam misere habito certam medelam promittam, sed nihil impedit quominus significem, qualis lectio poetam non dedecere mihi videatur:

κλαυτὸν δ' ἀϛυδρόμοις
ὠμόδροπον γονέων προπάροιθεν διαμεῖψαι
δωμάτων ϛυγερὰν ὁδόν.

Miserum est, immaturam decerptam ab hoste (puellam) *ante ora parentum ex aedibus paternis abduci in servitutem.* *Ἀϛυδρόμος* quidem nusquam hodie legitur, sed verbo *ἀϛυδρομεῖν* poeta usus est in hac ipsa fabula vs. 221, *de hoste captam urbem percursante*, itaque *ἀϛυδρόμοις* h. l. peraptum esse nemo facile negabit. Quod *γονέων* substitui pro *νομίμων* hae causae sunt: primo incertum est num *νόμιμα*, sic nude positum, significare possit *ritum nuptialem*, tum, si potest, post *ὠμόδροπον* verba *νομίμων προπάροιθεν* languere videntur, deinde *προπάροιθεν*, *ubicumque casum habet adiunctum*, est *locale*, nusquam *temporale*, denique *γονέων προπάροιθεν* non parum auget rei, quae describitur, indignitatem. Ceterum iterum iterumque moneo, longe a me abesse eam arrogantiam, ut contendam me locum, qui hucusque frusta torsit doctissimorum et acutissimorum hominum ingenia, certa coniectura expedivisse. Non tamen reticui, quod venit in mentem,

quia, si ipsum verum non repperi, inesse tamen suspicor, quod ad veritatem inveniendam conducat.

Septem vs. 810:

ἐκεῖθι κεῖσθον; βαρέα δ' οὖν ὅμως φράσον.

Nescio an verius sit:

βαρέα δ' ὄνθ' ὅμως φράσον.

Agamemn. vs. 551:

εὖ γὰρ πέπρακται. ταῦτα δ' ἐν πολλῷ χρόνῳ
τὰ μέν τις ἂν λέξειεν εὐπετῶς ἔχειν,
τὰ δ' αὖτε κἀπίμομφα.

Ταῦτα ferri non posse unusquisque videt, nec multo rectius habet, quod Auratus coniecit, *τἄλλα*. Lenissima sane mutatione *ταὐτά* dedit Karstenus, quod tamen nec ipsum verum videtur, quia ita sequi debebat *πῇ μέν — πῇ δέ*, et requiritur generalis sententia, qua necessario continetur res specialis de qua hic sermo fit, expeditio Troiana. Verum esse arbitror:

πάντα δ' ἐν πολλῷ χρόνῳ κτέ

i. e. *de omnibus rebus diuturnis dici potest, partem earum bene succedere partem secus.*

Agamemn. vs. 818 sqq:

καπνῷ δ' ἁλοῦσα νῦν ἔτ' εὔσημος πόλις.
ἄτης θύελλαι ζῶσι· συνθνήσκουσα δὲ
σποδὸς προπέμπει πιόνας πλούτου πνοάς.

Reliquas coniecturas probabilitate facile vincit Weiliana *δυσθνήσκουσα*, nisi quod mala huius verbi forma quae in libris legi solet deceptus est. Analogia enim postulat *δυσθνητοῦσα*. Aut hoc verum est, aut quod mihi in mentem venit *συντήκουσα*.

Agam. vs. 837 sqq:

Εἰδὼς λέγοιμ' ἄν, εὖ γὰρ ἐξεπίσαμαι,
ὁμιλίας κάτοπτρον, εἴδωλον σκιᾶς,
δοκοῦντας εἶναι κάρτα πρευμενεῖς ἐμοί.

Bene meruit de hoc loco Keckius, qui primus intellexit iungenda esse verba *εὖ — κάτοπτρον* et pro *εἴδωλον σκιᾶς* corrigendum esse *εἰδώλων σκιάς*. Veruntamen locus non persanatus videtur; non enim satis clare enuntiata est sententia parenthetica. Expectes potius:

εὖ γὰρ ἐξέπεισέ με
ὁμιλίας κάτοπτρον

vel, quod etiam pulchrius, sed paullo longius remotum est:

εὖ γὰρ ἐξέδειξέ μοι κτέ.

Nihil autem ultra requirerem, si totus locus ita scriptus esset:

πλείους λέγοιμ' ἄν, εὖ γὰρ ἐξέπεισέ με
ὁμιλίας κάτοπτρον, εἰδώλων σκιάς,
δοκοῦντας εἶναι κάρτα πρευμενεῖς ἐμοί.
μόνος δ' Ὀδυσσεύς, ὅσπερ οὐχ ἑκὼν ἔπλει,
ζευχθεὶς ἑτοῖμος ἦν ἐμοὶ σειραφόρος.

Tam *ἐκπείθειν*, *penitus persuadere*, quam *ἐκδεικνύναι*, *clare ostendere* tragicorum sermoni sunt propria. Non inutiliter conferas locum Euripideum ex Hippolyto 428 sqq.

Agamemn. vs. 863 sq.:

καὶ τὸν μὲν ἥκειν, τὸν δ' ἐπεισφέρειν κακοῦ
κάκιον ἄλλο πῆμα, λάσκοντας δόμοις.

Planum esse arbitror male inferri post *ἥκειν* verbum *ἐπεισφέρειν*, pro quo sententia flagitare videtur aliud verbum *veniendi*, ut utrumque verbum recte iungi possit cum participio plurali *λάσκοντας*. Optime habet quod leni mutatione potest substitui:

καὶ τὸν μὲν ἥκειν, τὸν δ' ἐπεισέρρειν κακοῦ
κάκιον ἄλλο πῆμα λάσκοντας δόμοις.

Cf. Pollux *θ'*, 158, et Suid. in v. *ἐπεισήρρησεν*.

Agam. vs. 895—902. Hos versus, quibus me iudice non male pingitur subdolum falsae mulieris ingenium damnavit in ed. quinta Poet. scenicorum Dindorfii obelus criticus. Scire

autem pervelim, quo, his versibus eiectis, referendus sit versus 903:

Τοιοῖσδέ τοι νιν ἀξιῶ προσφθέγμασι.

Agam. vs. 931. Clytaemnestra ad maritum:

καὶ μὴν τόδ' εἰπὲ μὴ παρὰ γνώμην ἐμοι.

Recte fortasse *εἶκε* reposuit Karstenus. Sed ita ferri nequit sequens negatio. Quare si ea correctio admittenda est, simul corrigendum:

καὶ μὴν τόδ' εἶκε, κἂν παρὰ γνώμην, ἐμοί.

i. e. *cede mihi etiam contra animi tui sententiam.* Ita recte habet Agamemnonis responsum:

γνώμην μὲν ἴσθι μὴ διαφθεροῦντα μοι.

unde fortasse negatio versui praecedenti illata est.

Agam. vs. 941 in eodem certamine:

Ag. *οὗτοι γυναικός ἐςιν ἱμείρειν μάχης.*
Clyt. *τοῖς δ' ὀλβίοις γε καὶ τὸ νικᾶσθαι πρέπει.*
Ag. *ἦ καὶ σὺ νίκην τήνδε δήριος τίεις;*
Clyt. *πίθοῦ· κράτος μέντοι παρές γ' ἑκὼν ἐμοί.*

Coniunctis Hartungi et Aurati coniecturis scribendum videtur:

οὐ καὶ σὺ νίκην τῆσδε δήριος τίεις;

Tune, inquit, *quae ipsa vincere cupis in hoc certamine, a me petis ut vinci me patiar?*

Agamemn. vs. 1016:

πολλά τοι δόσις ἐκ Διὸς ἀμφιλαφής τε καὶ ἐξ ἀλόκων ἐπετειᾶν
νῆςιν ὤλεσεν νόσον.

Scribendi dicendique usus potius suadere videtur, ut putemus Aeschylum dedisse:

νῆςιν ἤλασεν νόσον.

i. e. *pepulit morbum.* Eundem errorem iam Weckleinus sustulit ex Euripidis Hecubae loco vs. 945 sq: *ἐπεί με γᾶς | ἐκ πατρίας ἀπώλεσεν*, corrigendo *ἀπήλασεν.*

Agamemn. vs. 1025 sqq:

εἰ δὲ μὴ τεταγμένα
μοῖρα μοῖραν ἐκ θεῶν
εἶργε μὴ πλέον φέρειν
προφθάσασα καρδία
γλῶσσαν ἂν τάδ' ἐξέχει.

Prorsus expedita haec forent sic scripta:

εἰ δὲ μὴ τεταγμένα
μοῖρά μοί τις ἐκ θεῶν
εἶργε μὴ πλέω θροεῖν,
προφθάσασα καρδίαν
γλῶσσα πάντ' ἂν ἐξέχει.

in quibus duorum ultimorum versiculorum emendatio debetur Schuetzio. Cf. Isocrates πρὸς Δημόνικον § 41 πολλοῖς γὰρ ἡ γλῶττα προτρέχει τῆς διανοίας.

Agamemn. vs. 1110 Casandra:

προτείνει δὲ χεῖρ' ἐκ
χερὸς ὀρεγομένα.

Ita Mediceus, nisi quod pr. m. habuit χείρ et ὀρεγόμενα. Nec aliam lectionem ante oculos habuisse videtur Scholiasta: διαδέχονται δὲ ἀλλήλους τοῖς ὀρέγμασι τῶν χειρῶν Αἴγισθος καὶ Κλυταιμνήστρα, quare Hermannus et Dindorfius non huius auctoritate uti debuerant reponentes ὀρέγματα, cui lectioni non favet metrum dochmii antithetici vs. 1104 ἑκὰς ἀποστατεῖ. Solam Clytaemnestram Casandrae verba respicere, non Aegisthum quoque, dudum agnovere viri docti. Satis sit hic provocare ad vs. 1607 et 1643 sqq. Ego nec codicis lectionem nec apographorum ὀρεγμένα, ob formam quoque suspectam, satis expedio. Conieci:

προτείνει δὲ χεῖρ' ἐκ
χερὸς ἐπορμένα.

i. e. *protendit manum post manum* (i. e. repetitis vicibus manum. Cf. Eur. Iph. T. 362) *irruens*. De forma ὄρμενος vid. Dind. lex. Soph. in v. ὄρνυμι.

Agam. vs. 1226 sqq. sic constituerim:

νεῶν δ' ἔπαρχος Ἰλίου τ' ἀναςάτης
οὐκ οἶδεν οἷα γλῶσσα μισητῆς κυνός
ἔλεξε (θωπεύουσα) * * *
λείξασα κἀκτείνασα φαιδρὸν οὖς, δίκην
ἄτης λαθραίου, δήξεται κακῇ τύχῃ.

Λείξασα debetur Tyrrhwitto pro λέξασα, Madvigio φαιδρὸν οὖς et δήξεται pro φαιδρόνους et τεύξεται. Sed non satis commode οἷα iungeretur cum δήξεται et, quod longe gravius, absurda est compositio γλῶσσα δήξεται. Quapropter statuo versum post κυνός excidisse incipientem ab ἔλεξε (Agamemno veram uxoris mentem ignorabat eius verbis deceptus, ut ait Casandra), quod verbum confusum cum inferiore λείξασα et hoc participium corrupit in λέξασα et causa fuit, cur reliquus versus funditus interiret.

Agam. vs. 1284:

ἄραρε γάρ τις ὅρκος ἐκ θεῶν μέγας,
ἄξειν νιν ὑπτίασμα κειμένου πατρός.

Iniuria Dindorfius Karstenum secutus est rescribentem ἥξειν τιν'. Fieri enim neutiquam potest, ut ὑπτίασμα dictus sit *is qui iacentem attollit*, non magis quam Latinum verbum *supinare* s. *resupinare* eam notionem admittit. Locos Aeschyli Sept. 459 et Platonis Phaedri pag. 264, quos V. D. attulit, minime probare quod voluit demonstrare, inspicientibus adparebit. Ὑπτιάζειν est *reclinare in tergum*, itaque ὑπτίασμα nihil aliud potest significare quam aut *cadaver* aut *caedes*. Insuper vix recte diceretur Orestes *iacentem patrem tollere* pro eo quod est *ulcisci*. Illud enim potius significaret *vitae eum reddere*.

Ergo superest, ut aut cum antiquioribus interpretibus explicemus: *caedem patris Orestem adducturum esse* aut, quod mihi quidem veri videtur similius, corrigamus:

(πρ)άξειν νιν ὑπτίασμα κειμένου πατρός

i. e. τίσεσθαι, quod verbum eodem modo usurpavit Eumenid. 623 dicens: πατρὸς φόνον πρᾶξαι. Sic ἐκπράσσειν φόνον Eurip. Med. 1305, Or. 406, alibi.

Agam. vs. 1355:

φροιμιάζονται γὰρ ὡς
τυραννίδος σημεῖα πράσσοντες πόλει.

Non expedio. Intellegerem σημεῖον αἴροντες.

Agamemn. vs. 1431.

καὶ τήνδ' ἀκούεις ὁρκίων ἐμῶν θέμιν·
μὰ τὴν κτέ.

Pro ἀκούεις necessarius videtur Imperativus, sive ἄκουσον corrigendum est, sive, quod malim,

καὶ μὴν ἄκουέ γ' ὁρκίων ἐμῶν θέμιν.

Nam suspecta sunt etiam vocabula καὶ τήνδε, unde facile efficeres Clytaemnestram iam aliud pronuntiasse sacramentum. Vix enim καί h. l. esse potest copula, quae nimis foret otiosa.

Choephor. vs. 225 sqq:

αὐτὸν μὲν οὖν ὁρῶσα δυσμαθεῖς ἐμέ,
κουρὰν δ' ἰδοῦσα τήνδε κηδείου τριχὸς
ἀνεπτερώθης κἀδόκεις ὁρᾶν ἐμέ
ἰχνοσκοποῦσά τ' ἐν ϛίβοισι τοῖς ἐμοῖς
229. σαυτῆς ἀδελφοῦ συμμέτρου τῷ σῷ κάρᾳ.

Versus hoc ordine lectos in libro Mediceo Robortellus, quem Dindorfius secutus est, ita transposuit ut versum tertium poneret post quintum. Post eum Heathius vs. 5tum posuit post secundum, alii autem post vs. 230:

σκέψαι τομῇ προσθεῖσα βόϛρυχον τριχός.

Horum autem sententiis iure opposuit Paleius adiectivum σύμμετρος non de *colore* sed de *mensura* dici posse, quocirca admissa Robortelli transpositione vs. quintum ita correxit:

σαυτῆς ἀδελφοῦ συμμέτροισι σῷ ποδί.

Quam coniecturam licet ingeniosam esse haud negem, parum tamen probabile videtur pro poetico substantivo κάρᾳ substitutum esse ποδί. Quare nescio fere an melius statuamus aut versum satis otiosum ab interpolatore imperite fictum esse idque eo loco quem ei assignavit Heathius, aut cum Ro-

bortello relinquendum esse ubi habet codex post vs. *ἰχνοσκοποῦσα — ἐμοῖς*, leniter sic immutatum:

σαυτῆς ἀδελφοῦ συμμέτροισι σῷ κάρᾳ

ut *σῷ κάρᾳ* non aliud significet quam *σοί*, nota periphrasi, qua tragici *ἐμὸν κάρα, σὸν κάρα, κείνου κάρα* ponunt pro pronominibus personalibus *ἐγώ, σύ, ἐκεῖνος*. Rectissime autem dici *ῥίβους τοὺς ἐμοὺς συμμέτρους σοι* pro *τοῖς σοῖς* nemo erit docendus. Nihilominus versum abesse fere nullem. Est enim illa interpretatio paullo artificiosior.

Choeph. vs. 233 sqq. Orestes ad sororem:

ἔνδον γενοῦ, χάρᾳ δὲ μὴ 'κπλαγῆς φρένας·
τους φιλτάτους γὰρ οἶδα νῷν ὄντας πικρούς.

In iis quae ambo aeque novimus *τοῦ πιθανοῦ χάριν* uti fere solemus secunda persona, quare praeferrem *οἶσθα*. Nihil tamen mutare ausim.

Choeph. vs. 247:

ἰδοῦ δὲ γένναν εὖνιν ἀετοῦ πατρὸς
θανόντος ἐν πλεκταῖσι καὶ σπειράμασι
δεινῆς ἐχίδνης, τοὺς δ' ἀπωρφανισμένους
νῆσις πιέζει λιμός· οὐ γὰρ ἐντελὴς
θήραν πατρῴαν προσφέρειν σκηνώμασιν.

Recte vulgo recepta est praeeunte Robortello e scholii lemmate Accusativus *θήραν* pro *θήρα*, quod est in codd. Vitium natum fortasse e praegresso *ἐντελής*, pro quo procul dubio bene Pauwius poetae reddidit *ἐντελεῖς*, necessarium ob praecedentem pluralem numerum *ἀπωρφανισμένους*. Quod autem pro *πατρῴα* ex eodem lemmate repositum est *πατρῴαν*, id num recte factum sit vehementer dubito. Cum enim poeta dicat post mortem patris aquilae pullos fame premi, quippe qui propter teneram aetatem nondum valeant ipsi in nidum portare praedam, vix potuit *paternam* vocare eam praedam, sed dixit opinor:

θήραν πατρῴοις προσφέρειν σκηνώμασιν.

Comparatio tam facilis est ad intellegendum, ut non possim non interpolatori tribuere tres versus sequentes hosce:

οὕτω δὲ κἀμὲ τήνδε τ', Ἠλέκτραν λέγω,
ἰδεῖν πάρεςί σοι, πατροςερῆ γόνον
ἄμφω φυγὴν ἔχοντε τὴν αὐτὴν δόμων.

Quos versus ne addere quidem potuit poeta propter formam orationis qua usus est in praegressis *ἰδοῦ δὲ γένναν κτέ.* Aeschylus, nisi omnia me fallunt, Orestem et Electram comparans cum aquilae mortui pullis, respexit ab altera parte Agamemnonis vivi gloriam et fortitudinem et potentiam, ab altera miseram sortem et inopiam et imbecillitatem eius liberorum, quorum alter in exilio viveret, altera servae loco esset in domo paterna. Sed misere ineptit interpolator dicendo *ambos eodem exilio premi.* Quod de Euripidea quidem Electra (cf. ibi vs. 207 sqq) aliquatenus dici posset, de Aeschylea prorsus absurdum est. Quibus versibus eiectis pulchre praegressa excipiunt haec:

καὶ τοῦ θυτῆρος καί σε τιμῶντας μέγα
πατρὸς νεοσσοὺς τούσδ' ἀποφθείρας πόθεν
ἕξεις ὁμοίας χειρὸς εὔθοινον γέρας;

ubi poeta figuratam orationem paulisper intermittit, ita tamen ut uno vocabulo *νεοσσούς* usurpando caveat, ne id nimis abrupte fecisse videatur. Cui rei eo magis erat cavendum, quia in proximis redit ad eandem imaginem:

οὔτ' ἀετοῦ γένεθλ' κτλ.

quae me iudice non recte ab Hermanno tribuuntur Electrae.

Choephor. vs. 354 sqq:

φίλος φίλοισι τοῖς ἐκεῖ καλῶς θανοῦσι
κατὰ χθονὸς ἐμπρέπων
σεμνότιμος ἀνάκτωρ,
πρόπολός τε τῶν μεγίςων χθονίων ἐκεῖ τυράννων.

Duplici de causa suspectum est alterum *ἐκεῖ.* Nam et modo lectum est in antecedentibus et otiosum est post *χθονίων.* Aptum videtur *πέλει.*

Choeph. vs. 425:

ἀπρικτόπληκτα πολυπλάνητα δ' ἦν ἰδεῖν
ἐπασσυτεροτριβῆ τὰ χερὸς ὀρέγματα
ἄνωθεν ἀνέκαθεν κτέ.

Non tantum movet suspicionem idem vocabulum duplici forma, pedestri et poetica, repetitum, sed ipsa plangendi ratio suadet, ut non modo verbera superne sed etiam inferne inflicta memoranda fuisse credamus. Sublatis enim manibus caput, demissis pectus et femora percutiuntur. Possis igitur suspicari *κάτωθεν*, *ἀνέκαθεν*, sed aliquando probabilius conicias:

ἔνερθεν, ἀνέκαθεν· κτύπῳ δ' ἐπερρόθει κτέ.

Insuper malim *τ' ἦν* et *ἐπασσυτεροτριβῆ τε.*

Choeph. vs. 455:

πρέπει δ' ἀκάμπτῳ μένει καθήκειν.

Scholiasta: *πρέπει δέ σοι ἀμετακινήτῳ δυνάμει ὁρμᾶν κατ' αὐτόν.* Voluisse videtur *κατ' αὐτῶν*, *contra patris interfectores.* Si voluit, mala usus est Graecitate; Graecum enim *ὁρμᾶν ἐπί τινα.*

Choeph. vs. 490:

ὦ Περσέφασσα δὸς δέ τ' εὔμορφον κράτος.

Sic libri. Non multo praestare videtur quod reposuit de suo Dindorfius *δὸς δ' ἔπ' εὔμορφον κράτος.* Quod ipse sensit, opinor, coniciens *δὸς τελεσφόρον κράτος*, quae elegans coniectura est. Mihi venerat in mentem:

δὸς σὺ δυσμόροιν κράτος.

Choeph. vs. 594:

ἀλλ' ὑπέρτολμον ἀνδρὸς φρόνημα τίς λέγοι;

soloecum est *τίς λέγοι* omissa vocula *ἄν*, nec loci ratio permittit, ut scribamus aut *λέγει* aut *λέγῃ.* Quare non video quo modo locus corrigi possit, nisi statuamus Aeschylum h. l.

pro *φρόνημα* usum esse epica forma *φρόνιν*. Ita enim facili coniectura restituas:

ἀλλ' ὑπέρτολμον ἀνδρὸς φρόνιν τίς ἂν λέγοι;

Melicam autem tragicorum poesin non abstinere a formis et vocabulis epicis notum est. Velut mox in hoc ipso carmine vs. 616 legitur *πιθήσασα*.

Choeph. vs. 623:

Ἐπεὶ δ' ἐπεμνησάμαν ἀμειλίχων
πόθων, ἀκαίρως δὲ δυσφιλὲς γαμή-
λευμ' ἀπεύχετον δόμοις
γυναικοβούλους τε μητίδας φρενῶν
ἐπ' ἀνδρὶ τευχεσφόρῳ,
ἐπ' ἀνδρὶ δᾴοισιν ἐγκότῳ σέβας,
τίων δ' ἀθέρμαντον ἑςίαν δόμων
γυναικείαν ἄτολμον αἰχμάν.

Verbum, quod desideratur in apodosi, probabile est latere in substantivo *σέβας*, quod non nisi valde coactam admittit interpretationem et longe melius abesset. Quare vide ne corrigendum sit:

ἐπ' ἀνδρὶ δᾴοισιν ἐγκότῳ σέβω,
τίων ἀθέρμαντον κτέ.

Ἐγκότῳ ab Heimsoethio repositum est pro *ἐπὶ κότῳ*, sed fateor me illud non magis quam hoc intellegere. Flagitat sententia adiectivum, cuius notio conspiret cum *φοβερός*. Quid si corrigendum *ἐμφόβῳ*? Sophocles O. C. 39 *Αἱ γὰρ ἔμφοβοι | κοραί σφ' ἔχουσι*. Insuper nescio an praestet *ἀκαίρως τὸ δυσφιλὲς γαμήλευμα*, quoniam vocula *δέ* isto loco valde importuna videtur.

Choeph. vs. 668 Clytaemnestra:

Ξένοι, λέγοιτ' ἂν εἴ τι δεῖ· πάρεςι γὰρ
ὁποῖάπερ δόμοισι τοῖσδ' ἐπεικότα
καὶ θερμὰ λουτρά, καὶ πόνων θελκτηρία
ςρωμνή, δικαίων τ' ὀμμάτων παρουσία.

Planissime assentior Schuetzio incommode et frigide dictum esse *adest iustorum oculorum praesentia*, sed parum probabilis est eiusdem coniectura *δικαίοις τ' ὄμμασι περιουσία*, quam sine ipsius interpretatione vix quisquam intelleget. Tolerabilior versus foret sic scriptus:

ϛρωμνή, καλῶν τε βρωμάτων παρουσία.

nisi maneret inficetum illud *πάρεϛι παρουσία*, ut taceam *δικαίων ὀμμάτων* iam legisse scholiorum nostrorum auctores. Scribere sic Aeschylus non potuit, sed potuit interpolator, quem hunc versum de sua penu prompsisse suspicor ad explicanda illa *πόνων θελκτήρια* (hoc accentu recte codex), quibus poeta significaverat cibos, potiones, alia quibus fessis viatoribus vires recreantur. Hic lectum si memorasset, de cibis silere non potuisset.

Choeph. vs. 683:

εἴτ' οὖν κομίζειν δόξα νικήσει φίλων,
εἴτ' οὖν μέτοικον, ἐς τὸ πᾶν ἀεὶ ξένον
θάπτειν, ἐφετμὰς τάσδε πόρθμευσον πάλιν.

Suspectum est in utroque membro orationis *εἴτ' οὖν*. Vocula enim *οὖν* additur plerumque priori membro, ut Ag. 491 et 843, Soph. O. R. 1049, El. 199 et 560, rarius posteriori, ut Soph. Phil. 345.

Sed utrique addi posse vix credo. Accedit quod aegre desidero in altero versu voculam *ὡς*. Quare suspicor:

εἴτ' οὖν κομίζειν δόξα νικήσει φίλων,
εἴθ' ὡς μέτοικον, ἐς τὸ πᾶν ἀεὶ ξένον,
θάπτειν κτέ.

Librarii oculi propter simile initium a posteriori versu ad priorem videntur aberrasse.

Choeph. vs. 698 sq:

νῦν δ' ἥπερ ἐν δόμοισι βακχείας καλῆς
ἰατρὸς ἐλπὶς ἣν παροῦσαν ἐγγράφει.

Invitus ad hunc locum eruditorum coniecturis famosum tractandum accedo, nec fortasse attingerem, nisi me provocaret

Weckleini confidentia, qui in libro *Aesch. Stud.* p. 161 sqq. *certam* loci *emendationem* repperisse se dicit scribens:

νῦν δ' ἥπερ ἐν δόμοισι βακχείας καλῆς
ἰαντὸς ἐλπὶς ἦν ἀραῖον ἔγγραφε.

»Für *καλῆς*" ait »hat man *κακῆς*, *ζάλης*, *ἄλης* vorge»schlagen; ich selbst habe früher an *καλὴ ἐλπίς* gedacht; »aber der Ausdrück *βακχείας καλῆς* ist so bezeichnend »und charakteristisch für Klytämnestra, dass an eine Aende»rung desselben nicht gedacht werden kann, vgl. fragm. 59 H. »*ἐνθουσίᾳ δὲ δῶμα βακχεύει ϛέγη.*" Primum non video quid huc faciat locus ex *Edonis*, deinde vehementer nego vocabula *βακχείας καλῆς* convenire personae Clytaemnestrae, quae audita morte Orestis ingentem animi dolorem, sive verum sive fictum (sed verum, opinor; nam de industria Aeschylus, non aliter quam post eum Sophocles et Euripides atrox mulieris ingenium materni doloris significatione, ne monstrum in scenam induxisse videatur, quodammodo mitigat *)) claris verbis proloquatur. »Freilich passt dann, ita »pergit v. d., *ἰατρός* nicht; denn wo von einer Heilung »die Rede ist, muss eine Krankheit vorausgesetzt werden. »Ich wage darum für *ἰατρὸς ἰαντὸς* in Vorschlag zu brin»gen cett." Verbum non addit, unde apparere lectori possit, quid significare debeant verba ita correcta *βακχείας καλῆς ἰαντὸς ἐλπίς*. Vehementer doleo: nam ut valde perspicuum est quid significet *ἐλπὶς ἰατρὸς βακχείας*, ita mihi quidem obscurum est quid sibi velit *ἐλπὶς ἰαντὸς βακχείας*. *Ἰαίνειν* est *calefacere*, *liquefacere*, et figurate *fovere*, *recreare*, *laetum reddere*, itaque *ἐλπίδα ἰαίνουσαν* intellegere possum, non *ἰαντὸν ἐλπίδα*, nisi forte putamus *spem laetam* ita recte dici potuisse. Quod ut paulisper concedamus, quo tandem pacto laeta illa spes morte Orestis concidere potuit? Ita enim sublatus erat metus, ne is *pulchrae* illi *bacchationi* finem aliquando imponeret.

Tanquam indubitabilem deinde proponit reliquam emen-

---

*) Huic opinioni non obstant verba nutricis 787 sqq. Ea enim aliter iudicare nec poterat nec debebat.

dationem, quam ceteris coniecturis non additurum se fuisse dicit nisi ex scholiastae interpretatione: *τάξον αὐτὴν ἀφανισθεῖσαν ἀρᾳ· ὡς πρὸς τὸ ἐλπὶς δ' ἀπέδωκεν* planissime sequeretur eum legisse *ἀραῖον*. At *ἀραῖος* (sensu passivo) significat quidem *diris devotus*, *execratus*, non vero *ἀφανισθεὶς ἀρᾳ* i. e. *a diris ita perditum, ut iam non amplius exstet.*

Videmus de *certis* Weckleini emendationibus: videamus nunc de *incertis* aliorum. Si *ἰατρός* sanum est, depravatum esse *καλῆς* vel Weckleino iudice vincam, eaque fuit paene omnium criticorum qui locum tractarunt sententia. Pro *βακχείας καλῆς* requiri *rem malam*, *atrocem*, viderunt omnes; nulla autem facile coniectura pulchrior est et ingeniosior quam Bambergiana *βακχείας ζάλης*, quae placuit quoque magno tragicorum sospitatori Guil. Dindorfio. Quod ad *παροῦσαν* attinet coniecturas enumeravit Wecklein *ἀποῦσαν*, *παρ' οὐδὲν*, *πραθεῖσαν*, *προδοῦσαν*, *ποτ' οὖσαν*, *πεσοῦσαν*, *μήποτ' οὖσαν*, *ἄφαντος οἴχεται*, *ἠφανισμένην γράφεις*. Facile autem apparet, nihil horum in censum venire posse praeter *προδοῦσαν* fortasse et *πεσοῦσαν*. Reliquae enim partim ineptae sunt, partim nullam habent traditae scripturae rationem. Sed vel harum duarum neutra est eiusmodi, ut alio simili tragicorum loco defendi possit. Quod non aeque valebit de *incerta* mea coniectura, quam proponam fretus Aeschyleo loco ex Agamemnone vs. 505:

πολλῶν ῥαγεισῶν ἐλπίδων μιᾶς τυχών.

Nempe *παροῦσαν* ex *ῥαγεῖσαν* depravatum esse suspicor, quae lectio non ita male respondet scholiastae interpretamento *ἀφανισθεῖσαν*, etsi is etiam videri potest ante oculos habuisse *φθαρεῖσαν*. Quod scholiasta adscripsit *ἀρᾳ*, id non video cur non facere potuerit propter vs. 692 *ὦ δυσπάλαιγε τῶνδε δωμάτων ἀρά*, licet Weckleino aliter videatur. *Dirae* enim, quam invocat, Clytaemnestra haud obscure mortem tribuit Orestis, et spei salutiferae frustrationem. Sitne deinde *ἔγγραφε* an *ἐγγράφου* an aliud scribendum ignoro. Certum est requiri quod respondeat scholiastae interpretamento *τάξον*.

Choeph. vs. 704 sqq:

πρὸς δυσσεβείας δ' ἦν ἐμοὶ τόδ' ἐν φρεσιν
τοιόνδε πρᾶγμα μὴ καρανῶσαι φίλοις,
καταινέσαντα καὶ κατεξενωμένον.

Scholiasta explicat καρανῶσαι· κεφαλαιῶσαι, εἰπεῖν. Rectius Hesychius καρανούσθω· τελειούσθω et καρανώσει· κορυφώσει. Cf. supra vs. 528 καὶ ποῖ τελευτᾷ καὶ καρανοῦται λόγος. Bene igitur Dindorfius in lexico Aeschyleo: *ad fastigium perduco, perficio*, dicitque poeta: *religioni mihi ducebam tantam rem non perficere amicis.* Quinam sunt *amici?* Clytaemnestra et Aegisthus, an Strophius? Hunc semel per breve temporis momentum viderat, Clytaemnestram nunc primum videt; verum haec hospitio hominem comiter excipit. Cf. supra 668 sqq. et compara 702 sq. et 708. An hos amicos vocat Orestis, cuius nuntiat mortem, ut est vs. 683:

εἶτ' οὖν κομίζειν δόξα νικήσει φίλων?

Ibi tamen proxime praecesserat nomen Orestis, quod de hoc loco non valet.

In altero versu qui, si sanus est, sic debet intellegi, ut καταινέσαντα referatur ad Strophium, κατεξενωμένον ad Clytaemnestram, dubitari forsitan possit num recte habeat posterius participium, quia personatus Orestes nunc eandem causam, cur rem sibi mandatam Clytaemnestrae aperuerit, proferat quam modo allegaverat, cur eam potius non cum ea communicaturus fuisset. Hoc fortasse movit olim Abreschium, quem iure refutat Schuetzius, ut de hospitio oblato a Strophio cogitaret. Si utrumque participium ad eundem hominem pertinet, aliquanto probabilius statuas Aeschylum scripsisse:

καταινέσαντα καὶ κατηξιωμένον

i. e. *et dignus iudicatus*, qui tanti momenti nuntium afferrem s. *iussus*. Cf. Agam. 572. Pro qua suspicione hoc quoque possit afferri, quod verbum καταξενοῦν praeter h. l. in tota Graecitate nusquam repertum esse videtur, dum καταξιοῦν tam Aeschyli quam reliquorum Graecorum usu

tritum est. Hoc igitur si verum est, suspiceris φίλοις dictum esse de Strophio, et virgulam malis abesse.

Choeph. vs. 710 sq.:

ἀλλ' ἔσθ' ὁ καιρὸς ἡμερεύοντας ξένους
μακρᾶς κελεύθου τυγχάνειν τὰ πρόσφορα.
Ἄγ' αὐτὸν εἰς ἀνδρῶνας εὐξένους δόμων,
ὀπισθόπους δὲ τούσδε καὶ ξυνεμπόρους
κἀκεῖ κυρούντων σώμασιν τὰ πρόσφορα.

Perperam Schuetzius ultimum versum damnavit, bene animadvertens Aeschylum non tam brevi intervallo repetiturum fuisse verba τὰ πρόσφορα. Sed illum quidem versum genuinum esse testatur vs. 715:

αἰνῶ δὲ πράσσειν ὡς ὑπευθύνῳ τάδε

quae ad solum verbum ἄγειν in vs. 712 relata absurda forent. Praeterea vere Aeschyleum est illud κυρούντων. Quid igitur? Duos primos vss., si me audis, addidit interpolator Nam praeter illud τυγχάνειν τὰ πρόσφορα duo insunt incuriosius dicta: ἡμερεύοντας, *diem degentes*, ubi aptius foret verbum aliquod *quiescendi*, et μακρᾶς κελεύθου πρόσφορα, quemadmodum rectius dicerentur *viatica*, pro τὰ ξένοις μετὰ μακρὰν κέλευθον πρόσφορα. Sic enim verba iungenda esse, non ἡμερεύοντας μακρᾶς κελεύθου cum Scholiasta qui explicat δι' ἡμέρας καμόντας, allato loco Eurip. Hel. 515 demonstravit Abreschius. Versus minime esse necessarios quivis intelleget. Egregiam autem occasionem impostori praebebat Clytaemnestra ab hospite subito se convertens ad famulum. Vs. 713 omnino recipienda est Hermanni coniectura ὀπισθόπουν τε τόνδε καὶ ξυνέμπορον, quibus verbis significetur Pylades. Cf. supra 561 et 675 (cl. 560).

Choeph. vs. 732 sq.:

ποῖ δὴ πατεῖς, Κίλισσα, δωμάτων πύλας;
λύπη δ' ἄμισθός ἐςι σοι ξυνέμπορος.

Ἄμισθος est aut intransitivum, *mercedem non accipiens*,

gratuitus, nec apud antiquiores alio sensu poni videtur, aut transitivum, *non dans mercedem*. Duplicem autem verborum ordo admittit structuram, ut ἄμισθος aut cum λύπη iungatur aut cum ξυνέμπορος.

Inde quadruplex nascitur interpretatio:

1°. Gratuita tristitia tibi est comes.

2°. Mercedem non tribuens tristitia tibi est comes.

3°. Tristitia tibi comes est gratuita.

4°. » » » » mercedem non tribuens.

Secundae et quartae rationi, ut alia nunc omittamus, inimicus est constans antiquiorum scriptorum vocabuli usus, quarum rationum priori est proxima interpretatio scholiastae κακόμισθος· δάκρυα γὰρ προξενεῖ, quae fortasse nititur observatione interdum apud tragicos adiectiva cum alpha privativo composita poni pro compositis cum praefixo δυς. Nihil autem est in his omnibus quod mihi quidem vel mediocriter satisfaciat. Quis enim vel tristitiam vel itineris comitem cogitans cum utravis harum notionum coniungit mercedem sive acceptam sive tributam? Sententiae aliquam speciem, sed non nisi speciem, offerret interpretatio: λύπη ἐςί σοι συνέμπορος, οἵαν οὐδεὶς ἄν μισθοῖτο. Quare non dubito quin vocabulum sit mendosum. Aptissime autem corrigas, nisi fallor:

λύπη δ' ἄμικτός ἐςι σοι ξυνέμπορος.

Huius enim adiectivi notio egregie coit cum utroque substantivo. *Tristitia insociabilis tibi comes est.* Ἄμικτοι dici solent homines feri (ἄγριοι) a commercio hominum alieni, insociabiles. Cf. Soph. Trach. 1095 ibique Schol. Eur. Cycl. 428, Iph. T. 402, Herc. F. 393, fragm. 429.

Choeph. vs. 743 sqq.:

ὦ τάλαιν' ἐγώ·
ὡς μοι τὰ μὲν παλαιὰ συγκεκραμένα
ἄλγη δύσοιςα τοῖσδ' ἐν Ἀτρέως δόμοις
τυχόντ' ἐμὴν ἤλγυνεν ἐν ςέρνοις φρένα.

Non *commixta* illa mala, de quibus cf. Schol., grandaevam nutricem afflixerant, sed *singula per se*, quippe seorsim longo intervallo accidentia. Quare potior est interpretatio eorum

qui explicant *vetera illa mala quae mihi acciderunt.* Sed ita nescio an Graecitas postulet *συγκεκραμένη*. Ut enim non ita raro Graeci dicunt *συγκέκραμαι κακοῖς* sim., ita numquam *κακά μοι συγκέκραται* legere me memini. Cf. Soph. Ai. 895. Trach. 662, Ant. 1131, Ar. Plut. 662. Insuper ob ingratam repetitionem pronominis *ἐμήν* post *μοι* per se quidem elegantius eiectis verbis non necessariis *τοῖσδ' ἐν Ἀτρέως δόμοις τυχόντα* scriberetur:

ὥς μοι τὰ μὲν παλαιὰ συγκεκραμένη
ἄλγη δύσοις' ἤλγυνεν ἐν ϛέρνοις φρένα

quantopere vetera quidem illa mala, quibus concreta sum, afflixere mihi in pectore animum! Nihilominus fortasse paullo verbosior oratio bonam vetulam, sed ut et aetas ferebat et conditio garrulam, non dedecet; quare hanc quidem suspicionem reicio. Pulchre autem se serva fidelis familiae, cui per longam annorum seriem servierat, malis dicit *συγκεκραμένην*.

Choephor. vs. 753 sqq.:

τὸ μὴ φρονοῦν γὰρ ὡσπερεὶ βοτὸν
τρέφειν ἀνάγκη, πῶς γὰρ οὐ; τρόπῳ φρενός.

Melius intellegam *πόρῳ φρενός*, *via ingenii*, h. e. *coniectura*, quid infans identidem requirat:

οὐ γάρ τι φωνεῖ παῖς ἔτ' ὢν ἐν σπαργάνοις,
εἰ λιμὸς ἢ δίψη τις ἢ λιψουρία
ἔχει· νέα δὲ νηδὺς αὐταρκὴς τέκνων.

Pro *δίψη τις* iniuria receptam arbitror Wellaueri coniecturam *δίψησις*. Nam neque haec vocabuli forma idonei scriptoris fulta est auctoritate, neque satis commode abest obiectum; quapropter praetulerim *δίψη νιν*! Scio formam *δίψη* non alibi repertam esse; sed magna est apud Graecos copia substantivorum barytonorum in $\bar{\alpha}$ desinentium, quae alteram formam habent terminatam litera $\bar{\eta}$, velut *δῖνα*, *ῥῖνα*, *νάρκα*, *πεῖνα*, *θέρμα*, *πρύμνα*, *βλάϛα*, *θοῖνα*, *τρίγλα*, alia quae collegit Meinekius in *Analectis ad Athenaeum* pag. 148.

Gravius laborant verba sequentia, de quibus ita Schuetzius »*tenera infantium alvus sibi ipsi relicta est*, si lectio vera; »nam vulgaris vocabuli *αὐταρκής* sensus *sibi ipsi sufficiens* »h. l. negationem posceret, ut constaret sententia." Explicationem non intellego; reliqua monuit verissime. Hermannus, allatis scholiastae verbis, *ἑαυτῇ ἀρκεῖν καὶ βοηθεῖν βούλεται, ὅ ἐςιν ἀνύειν βούλεται τὰς ἐπιθυμίας*, vertit *alvus infantium suo instinctu fungitur*. Blomfieldus coniecit *αὐτάρχης*, quod vocabulum est valde recens pro *αὐτοκρατής* s. *αὐτοκράτωρ*. Sententiae longe melius conveniret Schuetzii coniectura *νέα δ' οὐ νηδύς*, sed admitti nequit ob inauditam negativae particulae traiectionem. Mihi unice aptum videtur:

νέα δὲ νηδὺς ἀκρατὴς τέκνων

nam infantium alvus impotens est vel *sibi non imperat*. Literae *KP* eodem iure in hoc vocabulo faciunt positionem atque in *ἀκρός*, aliis multis. Produxit primam Sophocles O. C. 1236, sed in metro dactylico. Eandem in anapaestis Aeschylus corripuit, Prom. 884. Alibi apud tragicos non legitur.

Choeph. vs. 807:

δὸς ἀνιδεῖν δόμον ἀνδρὸς
καί νιν ἐλευθερίως
λαμπρῶς τ' ἰδεῖν φιλίοις
ὄμμασιν ἐκ δνοφερᾶς καλύπτρας.

Ἀνιδεῖν manifesto depravatum est propter viciniam verbi *ἰδεῖν*, quo aberrarunt librarii oculi, neque igitur aptum verbum quaerenti nimis anxie spectandi sunt literarum apices. Quidquid poeta scripsit, non ausim ei obtrudere cum Dindorfio *ἀναδῦν*, quam formam Aeschylum usurpasse pro *ἀναδῦναι* nimis incertum videtur. Eadem adhibita imagine equidem potius rescripserim *ανέχειν* intransitive dictum, ut Soph. Oed. Reg. 174, i. e. *emergere*. Herod. VIII, 8 de urinatore: *δὺς ἐς τὴν θάλασσαν οὐ πρότερον ἀνέσχε πρὶν ἢ ἀπίκετο ἐπὶ τὸ Ἀρτεμίσιον*, ubi quid quaeso *ἀνέσχε* aliud est quam *ἀνέδυ*?

Choephor. vs. 860:

νῦν γὰρ μέλλουσι μιανθεῖσαι
πεῖραι κοπάνων ἀνδροδαΐκτων
ἢ πάνυ θήσειν Ἀγαμεμνονίων
οἴκων ὄλεθρον διὰ παντός.

Πεῖραι κοπάνων μιανθεῖσαι dictum accipiunt pro *πεῖραι κοπάνων μιανθέντων*. Ego nondum repudio coniecturam quam olim proposui in *Exercit. Criticis* pag. 103 collato loco Prometh. 423 Aeschylum pro *πεῖραι* scripsisse *πρῷραι* poetice dictum pro *ϛόματα*, *mucrones*.

Choeph. vs. 878 *πύλας* | *μόχλοις χαλᾶτε*. Recte Abreschius contulit Eur. Iph. T. 99 et Soph. El. 1596. Horum locorum ope tueri licet quod legitur apud Parmenidem *χαλᾶν πέδησιν*, quod non in *πέδησιν* mutare debueram in *Quaestiunculis Epicis et Elegiacis*, pag. 86.

Choephor. vs. 883 sqq.:

ἔοικε νῦν αὐτῆς ἐπὶ ξυροῦ πέλας
αὐχὴν πεσεῖσθαι πρὸς δίκης πεπληγμένος.

Horum versuum interpretem omne premit difficultatum genus. Nam *πέλας* nude positum non potest significare quod voluit Butlerus *prope Aegisthum;* accipi autem *de tempore* (= *mox*) cum Schuetzio sermonis vetat proprietas. Deinde *ἐπὶ ξυροῦ πεσεῖσθαι* quid sibi velit est obscurissimum: nam *ξύρον*, *novaculam*, de caedis instrumento dici non potuisse sponte apparet, refugientem autem ad notam illam proverbialem locutionem *ἐπὶ ξυροῦ ἵϛασθαι*, *βεβηκέναι*, *ἔχεσθαι*, *εἶναι*, quam multis locis illustrat in glossario Blomfieldus, verborum structura valde impediet. Depravatam scripturam qui existimet, uti poterit aut Abreschii coniectura, qua cl. Agam. vs. 1277 reponebat:

ἔοικε νῦν αὐτῆς ἐπιξήνου πέλας κτέ.

aut quod mihi venit in mentem:

ἔοικε νῦν αὐτῆς ἐπὶ ξυροῦ πέλειν
αὐχὴν πεσεῖσθαι πρὸς δίκης πεπληγμένης

i. e. *ἔοικε νῦν αὐχὴν αὐτῆς ἐπὶ ξύρου εἶναι πεσεῖσθαι*, licet ad aliorum locorum exemplum potius expectarem Aoristum quam Futurum. Sed, utcumque scripseris, prior versus est valde immodulatus. Accedit quaestio, num recte hi duo vss. tribuantur servo, quod Stanleius negans choro donandos esse statuit. Chori esse vix possunt, non ita quod, ut Butlerus existimavit, magis sit ex indole tragicorum talia tribuere nuntio, quam quia chorus supra vs. 872 videtur abiisse cum dicat:

ἀποςαθῶμεν πράγματος τελουμένου,

nec rediisse ante vs. 931.

Servo si cum libris tribuimus utrumque versum, mira videri possit repentina illa orationis sententiaeque mutatio. Videntur enim quae inde a vs. 875 locutus est summum spirare horrorem ob Aegisthi caedem. Hic contra subito ita loquitur quasi gaudeat, quod Clytaemnestram tandem consecutura sit iustitia divina. Si igitur servi sunt hi vss., sumamus necesse est eum faventem Oresti (quem interea agnoverat, cf. 886 *)), simulato dolore superiora illa clamasse, ut Clytaemnestra e gynaeceo (cf. 878) se proripiens in manus incideret filio ultori, tum vero, conspecta regina, animi sui gaudium non amplius celasse. Qualis sententia per se quidem satis foret probabilis: non tamen diffiteor me duos versus aliis de causis suspectos etiam hanc ob rem abesse malle, quod his deletis servi verba *ποῦ Κλυταιμνήςρα; τί δρᾷ;* aliquanto pulchrius statim exciperet reginae quaestio:

τί δ' ἐςι χρῆμα; τίνα βοὴν ἵςης δόμοις.

Quare videndum an forte ipsa sermonis vitiositas arguat manum imperitam impostoris alicuius, qui sui ingenii fetum genuinae proli Aeschyleae subdere non erubuerit.

Choeph. vs. 904 Orestes ad matrem:

ἔπου, πρὸς αὐτὸν τόνδε σε σφάξαι θέλω.

Immo *παρ' αὐτὸν, iuxta.*

---

*) An forte hunc versum loquitur Orestes, ut hic pro servo respondeat? Cui opinioni non putem obstare verba eius *σὲ καὶ ματεύω* (891). Sed vid. Sommerbrodt, Scaenica p. 180 sq.

Choeph. vs. 977:

ὅρκος τ' ἐμμένει πιςώμασιν·
ξυνώμοσαν μὲν θάνατον ἀθλίῳ πατρί,
καὶ ξυνθανεῖσθαι· κἀὶ τάδ' εὐόρκως ἔχει.

Verum videtur: ξυνώμοσαν γὰρ κτλ.

Choeph. vs. 1012:

φόνου δὲ κηκὶς ξὺν χρόνῳ ξυμβάλλεται.

Expectabam τῷ χρόνῳ Nam verba composita cum praepositione σύν, ubicumque significant conspirationem, construi solent cum nudo Dativo, velut συνᾴδειν, συμφωνεῖν, συμμετρεῖσθαι, alia. Emendationis veritatem confirmat, quod articulus h. l. male desideratur.

Choeph. vs. 1052:

ἴσχε μὴ φόβου νικῶ πολύ.

Iure Dindorfius recepit hanc Porsoni emendationem pro codicum lectione φοβοῦ νικῶν. Sed praeterea pro πολύ longe malim λίαν, *nimis*, pro quo illud e glossemate facile potuit substitui. Hesychius λίαν· σφόδρα, πολύ, πάνυ, ἄγαν, ἰσχυρῶς.

Eumenid. vs. 103:

ὅρα δὲ πληγὰς τάσδε καρδίᾳ σέθεν.

Non debuerat me iudice Dindorfius admittere in textum Hermanni coniecturam καρδίας ὅθεν. In librorum lectione nihil est quod iure cuiquam displiceat. *Cor* antiquis saepe esse mentis sedem et interdum poni pro ipsa mente notum est, nec verum arbitror, quod ait H., verba καρδίᾳ σέθεν prorsus abundare. Clytaemnestra enim cur addat explicat ipso versu sequente:

εὕδουσα γὰρ φρὴν ὄμμασιν λαμπρύνεται.

Qualis interpretatio obscurioris dicti minime ab Aeschyli in-

genio abhorret, ut docere potest v. c. in praegressis vs. 44 sq. Tertium versum

ἐν ἡμέρᾳ δὲ μοῖρ' ἀπρόσκοπος φρενῶν

si abesset, non requirerem.

Eumen. vs. 222:

τὰ μὲν γὰρ οἶδα κάρτα σ' ἐνθυμουμένην,
τὰ δ' ἐμφανῶς πράσσουσαν ἡσυχαιτέραν.

Schol. *ἡσυχαιτέραν*] *δολιωτέραν*. Immo *σχολαιοτέραν*.

Eumen. vs. 276:

ἐγὼ διδαχθεὶς ἐν κακοῖς ἐπίσαμαι
πολλοὺς καθαρμούς, καὶ λέγειν ὅπου δίκη
σιγᾶν θ' ὁμοίως· ἐν δὲ τῷδε πράγματι
φωνεῖν ἐτάχθην πρὸς σοφοῦ διδασκάλου.

Frustra me torsi ut ex primis verbis Orestis elicerem sententiam cum reliquis satis bene cohaerentem. Ex iis enim quae statim subsequuntur iure expectes in hoc exordio nondum verba fieri de lustrationibus, de quibus vs. 280 sqq. erit dicendi locus, sed nihil aliud dicere Orestem, quam se longa malorum experientia doctum esse, quid identidem opportunum esset. Ne multa: suspicor *καθαρμούς* pro *καιρούς* illatum esse mero librarii errore aberrantis ad vs. 284, scripsisse autem poetam:

ἐγὼ διδαχθεὶς ἐν (μὲν?) κακοῖς ἐπίσαμαι
πολλοῖσι καιρούς, καὶ λέγειν ὅτου δίκη
σιγᾶν θ' ὁμοίως κτέ.

Duo ad h. l. sunt scholia, quorum prius quidem *ὅ ἐστι, τηλικαῦτα ἀψυχήσας* (l. *ἀτυχήσας*). *ἃ πολλῶν ἐδεήθη καθαρμῶν* refertur ad traditam lectionem, alterum vero, ni me omnia fallunt, ad eam quam de coniectura reposui. *Οἱ ἐναγεῖς οὔτε ἐν ἱερῷ προσήεσαν οὔτε προσέβλεπον οὔτε διελέγοντό τινι, καὶ παρ' Εὐριπίδῃ·*

τί σιγᾶς; μῶν φόνον τιν' εἰργάσω;

Ἐπεὶ Ὀρέςης μέλλει διαλέγεσθαι δοκῶν ἔτι ἐναγὴς εἶναι Ἐγώ, φησι, διδαχθεὶς σὺν κακῷ τῷ ἐμαυτοῦ καὶ οἷον διδασκάλοις χρώμενος ταῖς ἐμαῖς *) *συμφοραῖς ἐπίςαμαι καὶ σιγᾶν καὶ λαλεῖν ὅπου δεῖ ΕΚΑΤΕΡΟΥ ΚΑΙΡΟΝ ΓΙΝΩΣΚΩΝ.* Nulla in his de lustrationibus (quam vero inepte Orestes iactat lustrationum suarum experientiam!) mentio, sed docte et luculenter ab erudito grammatico ea ipsa sententia, quam sana ratio requirit, exponitur. Comparantem utrumque scholium latere non potest, e quam disparibus et aetate et praestantia fontibus fluxerint. Alexandrina huius, Byzantina illius sine controversia origo est. His scriptis video iam Weilium aliquid hic monstri ali intellexisse, in sua editione scribentem verbis transpositis et mutatis:

σιγᾶν θ' ὁμοίως καὶ λέγειν ὅπου δίκη
πολλοὺς καθ' ὅρμους

non male, si demonstrari posset, quod probari prorsus nequit, *καθ' ὅρμους* significare posse quod ipse interpretatur *in hospitiis*, ut taceam nihil eiusmodi legisse antiquum interpretem. In eo quoque fallitur, quod in vulgatis respondere sibi vitiose putat particulas *καί-τε*. Non enim inter se respondent; sed ad *καί* manifesto mente repetendum est verbum *ἐπίςαμαι*.

Eumenid. vs. 470:

τὸ πρᾶγμα μεῖζον ἤ τις οἴεται τόδε
βροτὸς δικάζειν.

»Haec sive *εἴ τις*, quod libri et schol. habent, sive *ἤ τις*, sive »*ἤ εἴ τις* scribis, ab hoc loco aliena sunt. Nam si Minerva rem »maiorem esse praedicat quam a mortali diiudicetur, neque Oresti »respondet, qui rem deae, non hominum, iudicio commiserat »neque sibi ipsa constat, quippe quae eandem rem civibus suis »commissura sit. Sin ex Prienii interpretatione dicit rem gravio-

---

*) Hinc non magis potest concludi Schol. legisse *κακοῖς ἐμοῖσι* quam ex praegresso *κακῷ* eum singularem numerum habuisse ante oculos. Interpres respicit universam sententiam.

»rem esse quam mortalis, i. e. Orestes, opinatur, ne hoc »quidem aptum est. Orestes enim non levem habet eam cau»sam, quam deae sapientissimae committit, idemque vs. 416 »Furiae fecerant." Apposui verba Weilii, quia non potest loci corruptela luculentius demonstrari. Inde tamen minime sequitur, dicendum fuisse, quae est viri sollertis opinio: *haec lis maior est ad diiudicandum quam eae quae inter homines agitantur*, et valde dubito num ipse Aeschylus intellexisset quam proposuit coniecturam:

τὸ πρᾶγμα μεῖζον ἤ εἴ τι σείεται τόδε
βροτοῖς δικάζειν.

De ceteris ut taceam, inaudita foret eiusmodi pronominis traiectio, quod sentiens opinor homo *ἐξ ἀμηχάνων πόρους εὐμήχανος πορίζειν* affirmavit *eam traiectionem insigniorem facere rerum oppositionem.*

Spreta igitur hac coniectura, auctor sum ut quod a prima manu habet Mediceus liber *βροτοῖς* mutetur in *βροτούς*, quod sit obiectum verbi *δικάζειν*. Scribo:

τὸ πρᾶγμα μεῖζον ἤ τις οἴεται τόδε,
βροτοὺς δικάζειν.

Haec res maior est quam quis putat, iudicium exercere de mortalibus. Minerva orsa a sententia generali sic ferme loquitur. »Quod prima facie facile videri possit (deae praesertim) iudicare homines, id gravissimum est; nec vero mihi licet ipsi hanc causam decernere: te enim, supplicem meum, religioni duco condemnare, harum vero te absoluto reformido furorem. Nihilominus res eo rediit, ut aliquid sit faciendum; itaque instituam perpetuum aliquod iudicium e civibus meis constans, qui causa testimoniis et argumentis bene utrinque instructa et orata, suffragia ferant iurati."

Eumen. vs. 562:

δι' αἰῶνος δὲ τὸν πρὶν ὄλβον
ἕρματι προσβαλὼν δίκας ὤλετ' ἄκλαυτος, ἄρρος.

Scholiasta explicat *τὸν πολυχρόνιον ὄλβον*, in eaque interpretatione acquievisse videntur viri docti. At inaudita est

eiusmodi articuli traiectio, neque aliter verba iungi grammatica sinit quam *δι' αἰῶνος προσβαλών* aut *δι' αἰῶνος ὥλετο*, quorum utrumque absurdum est. Quare non dubito, quin ludificetur nos aliquis in vocabulis *δι' αἰῶνος* commissus error. Non ineptum foret *διανταίᾳ*, *vehementi ictu* (cf. Choeph. vs. 640), vel *διανταίῳ — ἕρματι adverso* (proprie navem *ex adverso penetranti*) *scopulo*, sed facile cedam ei qui aptum vocabulum invenerit, quod propius absit a tradita lectione.

Eumen. vs. 570:

πληρουμένου γὰρ τοῦδε βουλευτηρίου
σιγᾶν ἀρήγει καὶ μαθεῖν θεσμοὺς ἐμοὺς
πόλιν τε πᾶσαν κτέ.

Si sanum est *ἀρήγει*, Aeschylus contra omnium Graecorum consuetudinem hoc verbo *impersonaliter* usus est. Difficile autem dictu est utrum Scholiasta qui explicat *συμφέρει*, illud verbum legerit an *προσήκει*, quod h. l. poetam dedisse exspectes. Nempe Hesychius in lexico *προσήκει* explicans inter alia interpretamenta posuit *συμφέρει*. Magistellos istos interpretari, idque persaepe falso, quae hodie ne pueri quidem ignorent, res est notissima.

Eumen. vs. 591 roganti choro:

εἰπεῖν γε μέντοι δεῖ σ' ὅπως κατέκτανες.

respondet Orestes:

λέγω· ξιφουλκῷ χειρὶ πρὸς δέρην τεμών.

Non facile expedies quid sibi hic velit praepositio *πρός*, quae res non amplius obscura erit, si mecum agnoveris *τεμών* esse genuinae lectionis interpretamentum, quae fuit *βαλών*.

Eurip. Orest. 51 *φάσγανον ἐπ' αὐχένος βαλεῖν*, Iph. T. 785 *δοκῶν ἐς ἡμᾶς ὀξὺ φασγανον βαλεῖν*, Phoen. 1374 *δὸς ἔγχος ἡμῖν — εἰς σέρν' ἀδελφοῦ βαλεῖν*, Orest. 1350 *φάσγανον δὲ πρὸς δέρῃ βαλόντες*. Et ita non raro *προσβάλλειν*. Cf. Phoen. 735, Alc. 307.

Itaque corrigam:

λέγω ξιφουλκῷ χειρί, πρὸς δέρῃ βαλών.

deleta quoque virgula post *λέγω*, quae sententiam impedit. Dubito num servare liceat Accusativum *δέρην*. Recte quidem dicitur *πρὸς γῆν ὄμμα βαλεῖν* Ion. 582, *πρὸς πέδον κάρα βαλεῖν* Bacch. 685, sed horum tamen locorum ratio paullo diversa.

Eumen. vs. 605 Furiae Clytaemnestrae scelus attenuant dicendo:

οὐκ ἦν ὅμαιμος φωτὸς ὃν κατέκτανεν.

Quibus verbis ineptissime respondet Orestes quaerendo:

ἐγὼ δὲ μητρὸς τῆς ἐμῆς ἐν αἵματι;

Vocabula *μητρὸς τῆς ἐμῆς*, si me audis, fluxerunt e superscripto interpretamento. Debuit Orestes quaerere:

ἐγὼ δὲ μιαρᾶς τῆσδε πῶς ἐν αἵματι;

aut aliquid saltem in hanc sententiam. Non enim potuit negare se matris suae esse consanguineum, sed negat se tam scelestam mulierem pro matre sua agnoscere. In iis quae sequuntur chori verbis:

πῶς γάρ σ' ἔθρεψεν ἐντός, ὦ μιαιφόνε,
ζώνης; ἀπεύχει μητρὸς αἷμα φίλτατον;

sana ratio suadet:

οὐ γάρ σ' ἔθρεψεν κτέ;

Glossator adnotaverat *πῶς;* ut ellipticum usum voculae *γάρ* explicaret. Librarii textui intulerunt, et sic periit negatio.

Eumen. vs. 609. Orestes:

ἤδη σὺ μαρτύρησον —
δρᾶσαι γὰρ ὥσπερ ἐςὶν οὐκ ἀρνούμεθα·
ἀλλ' εἰ δικαίως εἴτε μὴ τῇ σῇ φρενί
δοκεῖ τόδ' αἷμα κρῖνον, ὡς τούτοις φράσω.

Qui huius loci difficultates bene exposuit Weilius, acute coniecit:

ἀλλ' εἰ δικαίως εἴτε μὴ τῇ σῇ φρενὶ
δοκεῖ, τὸ δή μοι κρῖνον κτέ.

Sed mirum est eundem et ceteros quoque criticos non vidisse, si *δικαίως* sanum sit, necessario corrigendum esse *δοκῶ*, scil. *δρᾶσαι*. *Δικαίως* autem genuinum esse apparet e verissima Weilii observatione in Apollinis oratione:

> *Λέξω πρὸς ὑμᾶς, τόνδ' Ἀθηναίων μέγαν*
> *θεσμον, δικαίως*

vocabulum *δικαίως* esse illud ipsum responsum, quod Orestes a Deo petivisset. Non igitur licet vocabula *τόδ' αἷμα* et simul *δοκεῖ* ita sospitare, ut pro *δικαίως* suspicemur *δίκαιον*. Hoc tamen quaeri possit, an forte satis sit, mutato tantummodo *δοκεῖ* in *δοκῶ*, scribere:

> *δρᾶσαι γὰρ ὥσπερ ἐςὶν οὐκ ἀρνούμεθα,*
> *ἀλλ' εἰ δικαίως εἴτε μὴ τῇ σῇ φρενὶ*
> *δοκῶ τόδ' αἷμα, κρῖνον κτέ.*

Nempe locutio *αἷμα δρᾶν*, *caedem committere*, satis defenditur loco Euripidis Orest. 406. *Πυλάδης ὁ συνδρῶν αἷμα καὶ μητρὸς φόνον* et similibus, quos attuli olim in *Exercitationibus Criticis*, pag. 11. Duriusculam tamen esse verborum structuram non nego. Utut est, *δοκῶ* utique videtur necessarium.

Eumen. vs. 935:

> *Ὁ δὲ μὴ κύρσας βαρεῶν τούτων*
> *οὐκ οἶδεν ὅθεν*
> *πληγαὶ βιότου (προσέπαισαν).*

Plerique critici sedem vitii iudicarunt *βαρέων* (ita cod. *βαρεῶν* reposuit Ahrensius), conicientes *πραῶν*, *ἱλαρῶν*, *βραβέων*, solus, quod sciam, Franzius adortus est negationem corrigens *ὁ δὲ δή*. Sed ubi transitus paratur ad contrarium non his particulis locus est, sed voculis *γε μήν*. Cf. Prom. 871, Sept. 1062, Agam. 1378. Quare praeferam:

> *Ὅ γε μὴν κύρσας βαρεῶν τούτων.*

In *βαρεῶν* pro *βαρειῶν* metri causa admisso non haesit Dindorfius in lex. Aeschyleo v. *βαρύς*. Nullum tamen eius licentiae addidit exemplum.

Eumen. vs. 997:

χαίρετε χαίρετ' ἐναισιμίαισι πλούτου,
χαίρετ' ἀϛικὸς λεώς, ἵκταρ ἥμενοι Διὸς
παρθένου φίλας φίλοι σωφρονοῦντες ἐν χρόνῳ.

Adnotat Weilius: »quid sit *σωφρονοῦντες ἐν χρόνῳ* non »expedio, nam *σωφροσύνη* non interdum sed semper tempes»tiva est. In mentem mihi venit *σωφρονοῦντες εὐφρόνως* »coll. Agam. 330 *γύναι, κατ' ἄνδρα σώφρον' εὐφρόνως* »*λέγεις*." Quasi vero illo loco, qui optime habet, defendatur immanis tautologia, quam obtrudit poetae. Res salva esset, si *ἐν χρόνῳ* dici posse constaret pro *ἐν καιρῷ*, *tempestive*, *ante quam sero est*. Verum fateor me nusquam hanc formulam ita usurpatam offendisse. Ad coniecturas si confugiendum sit, probabilius, opinor, suspiceris:

σωφρονοῦντες ἐν κόρῳ.

ut Dirarum chorus pulchra usus oxymoria respiciat notum proverbium *τίκτει κόρος ὕβριν*, horteturque Athenienses ut, ne de se id dici possit, continentia sua et modestia diligenter caveant.

Eumenid. vs. 1032:

βᾶτε δόμῳ, μεγάλαι φιλότιμοι
νυκτὸς παῖδες ἄπαιδες, ὑπ' εὔφρονι πομπᾷ
γᾶς ὑπὸ κεύθεσιν ὠγυγίοισιν,
τιμαῖς καὶ θυσίαις περίσεπτα τύχᾳ τε.

Musgravii coniectura *τυχοῦσαι* manifesto falsa est, si quidem sacrificiis aliisque honoribus Dirae non colerentur ante quam in sacrarium suum subterraneum venissent. Melius igitur *τύχοιτ' ἂν* coniecit Heimsoethius, attamen ne hoc quidem prorsus sufficere videtur. Nempe *κεύθεσιν* quoque, in quo nemodum haesit, duplici de causa mihi suspectum est, primum, quia is qui ad subterraneum locum se confert, Graece dicendus est *ἰέναι ὑπὸ γῆν* non *ὑπὸ γῇ*, deinde quia Diras nunc demum Athenis coli coeptas non in antiquum aliquod sed recens sacellum deduci probabile est, itaque mire *γᾶς* illa *κεύθεα* vocantur *ὠγύγια*. Cum tamen

vetustis caerimoniis coli antiquissimas deas par esset, facilis est suspicio *ΚΕΥΘΕΣΙΝ* levissimo errore ex *ΚΕΥΘΟΣΙΝ* esse prognatum, scripsisse autem poetam:

γᾶς ὑπὸ κεῦθος, ἵν' ὠγυγίοισιν
τιμαῖς καὶ θυσίαις περίσεπτα τύχητε.

In qua lectione interpretanda cave ne *ἵνα* accipias pro *ἔνθα*, (nam sic *ἵνα* — *τύχητε* Latina non Graeca foret structura), sed intellege *ἵνα* finale = *ὅπως*.

Accedit, quod (etsi ob locorum paucitatem fortuitum id esse posse non nego) tragici contra epicorum usum vocabuli *κεῦθος* numerum pluralem non adhibuerunt. Aeschylus Suppl. 778 dixit:

ποῖ φύγωμεν Ἀπίας
χθονός, κελαινὸν εἴ τι κεῦθός ἐστί που;

Sophocles Antig. 818 *κεῦθος νεκύων*, Euripides Alc. 875 *βᾶθι κεῦθος οἴκων*.

In primo versu, ubi codd. habent contra metrum *βᾶτ' ἐν δόμῳ*, aut cum Emperio corrigendum est *βᾶτε δόμους*, aut, quod ob sequentem literam *μ* in *μεγάλαι* paullo lenius est, mecum:

βᾶτε δόμον, μεγάλαι φιλότιμοι κτλ.

Loco *Persarum* 914, tentato mihi supra pag. 321, *ἐσιδόντ'* est Accusativus, quem satis tuentur quae exempla attulit ELMSLEIUS ad Heraclidas 639, pag. 126 sq.

Adnotationes meae ad SOPHOCLEM, deficiente hic spatio, brevi has Aeschyleas excipient in sexti voluminis parte prima.

ON A SUPPOSED IMPROVEMENT IN FORMAL LOGIC.

BY

J. P. N. LAND.

Of many causes of dissent and error in the setting forth of logical theories, one of the most ordinary appears to be the want of a clear and uniform conception of the true nature of Propositions. One author holds them to be mere confrontations of Names denoting or not denoting the same thing; another, to purport some relation between Concepts; a third, to intimate the belonging or not belonging of real Objects to classes of things; and others still have their own explanations. Indeed it would be of some use to collect and classify, and trace to their several sources, the different views which have been put forward on this point.

First of all, we observe a disagreement between those who only pretend to declare what is actually meant by the sentences we pronounce in common life, and such as attempt to distil from our sentences certain rigorously determined assertions, which those forms of speech express in too ambiguous a manner, and which, stated more precisely by some formulas invented for the purpose, become capable of a strictly scientific treatment. Accordingly we may distinguish between Natural and Artificial systems of Logic. The former, as we find them from Aristotle downwards, derive much of their authority from an analysis of language; while the latter, — of which the most recent specimens, as represented by full treatises, are those of Robert Grassmann and W. S. Jevons, — resort to a close alliance with algebra.

With our modern insight into the origin and province of speech, as being not the adequate expression of what is, but of what appears to be to those who first use the grammatical machinery,*) it will be readily granted that later generations are in many cases compelled to put their more elaborate thoughts in a traditional garb not calculated to cover them exactly, and so must either leave a certain amount of meaning to be supplied by the hearer, or employ old forms of speech in a new conventional sense. In all such cases, grammatical analysis would lead us astray. When we say that »All men die", the present tense is employed, but the hearer understands the meaning, which is not, that the whole of mankind are dying just now, but, that at any time when a human being exists, it will sooner or later undergo death. When we tell a man that »A winged horse does not exist", he would be puzzled, when restricted to grammatical analysis, about what is meant here by a winged horse. If the bare idea of such an animal, of course this exists, or the sentence would never have been conceived. If a real being, evidently this cannot be real without existing; and so in either sense the proposition would seem to be false. It is not understood until we take it in its conventional sense of »No existing thing is a winged horse;" while its grammatical form is clearly a »survival" from those primitive ages, when a mentally represented and a real thing were in some way considered as the selfsame thing, either without or with the addition of a quality called existence. Of this opinion we find remnants even in the philosophical theories of much later times.

At language was not invented expressly for the purposes of scientific accuracy, we should be prepared to find it reflecting the rather hazy condition of the untutored mind, which deals with objects only so far as either fancy or practical interest are concerned. So, when we say that some roses are *white*, whereas Latin makes them white female things (*albae*), and Arabic would, when expressing what is called the copula,

*) About names taken *per se*, we find the same opinion stated by the Platonic Socrates, Cratyl., p. 436, A. B.

put *whites* in the accusative by way of an adverbial complement; — we are hardly empowered to conclude, that Latins distinctly mean to place such roses in a Class of white objects, Arabs to mark them as being with the Attribute of white things, and Moderns of the great German family to leave room for either acceptation of the predicate. Nor will it be possible to decide on the much debated question between »propositions in Extension" and »judgments in Comprehension", unless one chooses to distinguish between the minds in which the syntax of various languages originated, and shew that on this subject there is a discrepance between tribes and ages as between philosophers. Meanwhile in Logic we may content ourselves with the truth admitted by the late J. S. Mill when he declares *), that »there are in all propositions (save those in which both terms are proper names) a judgment concerning attributes... and a judgment... concerning extension, which will be true if the former be true." Whether, as he adds, the former judgment be the primitive or obvious one, and the latter demand a separate mental operation, is another question, one of Psychological interest; but as far as truth or falsehood is concerned (that is, considered from a Logical point of view) both stand and fall together, and may be regarded as one and the same.

By such reflexions we are enabled to apprehend the design of those logicians who avoid as much as possible the use of common language, and strive to replace our ordinary propositions by more exact formulas, affording the elements of a peculiar sort of calculation. And, even when personally disinclined to follow their abstract method, or nourishing paedagogical objections against teaching Logic in that way, one must admit their right to put aside for a time a rather clumsy instrument of thought, however generally used, and cast their doctrine, as mathematicians do, into the mould best suited to their desire of clearness and condensation.

Nevertheless, Artificial Logic itself can be Logic, laying down the normal laws of reason, only on condition of tallying

*) *Exam. of Hamilton's Philos.*, 2d ed., p. 429.

with reason as it is actually present in the workings of a sound and powerful human mind. In other words, it ought to be a faithful translation, albeit unfamiliar in its outward appearance, of Natural Logic. If it pretend to render the precise meaning of our common propositions by forms of statement of its own, there must be in the latter neither more nor less of meaning than the former contain. On the other hand, if it want to replace such propositions by entirely new formulas (such as equations) of somewhat different import, there must be distinctly understood what the difference is; so that, after working out a problem by the new method, its results may be without error retranslated into the common forms of thought and the language of general society.

All the merit which an artificial system may claim by its comprehensiveness and originality of views, is forfeited by neglecting to fix its exact relation to the old system with its well-ascertained truths, and aspiring to a sophist's fame by disproving some of the latter. As an instance we may mention this passage of even such an author as Professor Jevons *):

> »The old rules of Logic inform us that from two negative premises no conclusion could be drawn, but it is a fact that the rule in this bare form does not hold universally true... Consider the following example —
>
> Whatever is not metallic is not capable of powerful magnetic influence . . . . . (1)
> Carbon is not metallic . . . . . (2)
> Therefore, carbon is not capable of powerful m. i. (3)
>
> Here we have two distinctly negative premises (1) and (2), and yet they yield a perfectly valid negative conclusion (3). The syllogistic rule is actually falsified in its bare and general statement."

---

*) *Principles of Science*, i, p. 76.

On the contrary, we see that in the given example either there are two negative premises, — but then also there are four different terms (not-metallic, capable of etc., carbon, metallic), and consequently no conclusion; — or we take »not-metallic" as a middle term, — in which case the minor becomes affirmative, and the conclusion is readily obtained in Celarent!

Considering how often such misunderstanding of common rules occurs in the very handbooks intended to explain the doctrine of Logic, and how it is apt to contribute towards the confusion of opinions which meets us on all sides concerning the capabilities of human reason, there will appear to be some profit in examining the outlines of an entire system, which Professor Franz Brentano of Vienna proposes to build upon a theorem borrowed from Mill, and by which he expects to overthrow the whole edifice of Formal Logic to the horror and dismay of its approvers. Before developing it at length in a special treatise, he has laid down its principal points in the first volume of his Psychology *), where there is said enough to enable us to see the drift of his logical endeavours.

Mill's own doctrine of the nature of propositions, although not everywhere exposed to the same effect, and open here and there to objections, may be taken as sufficiently correct where he uses the following words †):

> »When I judge that all oxen ruminate, what do I mean by all oxen? I have no image in my mind of all oxen. I do not, nor ever shall, know all of them, and I am not thinking even of all those I do know. »All oxen," in my thought, does not mean particular animals — it means the objects, whatever they may be, that have the attributes by which oxen are recognised, and which compose the notion of an ox. Wherever these attributes shall be found, there, as I

---

* *Psychologie vom empirischen Standpunkte.* Erster Band. Leipzig 1874.

†) *Exam of Hamilton*, p. 425.

judge, the attribute of ruminating will be found also: that is the entire purport of the judgment."

Evidently, oxen are here considered as objects, described by a bundle of attributes, from representing which in the first place, the mind proceeds to add the new attribute of ruminating to the same bundle. There is a well-marked difference of function between the subject term and the predicate term. By the light of this quotation we may read, without disapproving, another passage *), where it is said that the most common meaning which propositions are intended to convey is the coexistence, or the succession, in short, the conjunction of phenomena, »so that where the one is found, we may calculate on finding both." However, if read by itself, this same passage would seem to make no difference about which of the two we take as »the one" we proceed from. And in such interpretation we should be confirmed by a third passage †), where Conversion of propositions is taught to be not a sort of inference, but »a mere reassertion in different words of what had been asserted before", so that, for instance, »Some (or, No) A are B" and »Some (or, No) B are A" have precisely the same import. Here, both terms of a proposition are unmistakably put on the same footing. Moreover, in that very paragraph §) we read, that propositions assert about two sets of attributes either sometimes, or never, coexisting in one subject or individual, — the identical theory which forms the base of the new Logic of Brentano.

Of this the main feature consists in reducing all Categorical to so-called Existential propositions, so as to do away with the distinction between Subject and Predicate terms. This is achieved in the following manner **):

(i.) »The categorical proposition »some man is sick"

---

*) *Logic*, 6th ed., b. I, ch. v., § 5.

†) Ibid, b. II, ch. i., § 2.

§) Page 181.

**) Brentano, op. laud., page 283.

has the same meaning with the existential proposition »A sick man is", or, »There is a sick man."

(ii.) »The categ. propos. »No stone is alive" corresponds to the exist. propos. »A live stone is not," or, »There is not a live stone."

(iii.) »The categ. propos. »All men are mortal" is equal in sense to the exist. propos. »An immortal man is not," or, »There is not an immortal man."

(iv.) »The categ. propos. »Some man is not learned" is rendered exactly by the exist. propos. »An unlearned man is," or, »There is an unlearned man."

For briefness' sake it will be expedient to make use of symbols. The four sorts of categorical propositions may be given in the old notation. To obtain formulas for the new existential ones, we may take a hint from Professor Jevons, expressing by SP that which partakes of the qualities of both S and P, and by p that which is not P; while for existence and non-existence we borrow the signs + and —. So the reductions just mentioned will assume this form:

(i.) Particular affirmative: SiP = + SP.
(ii.) Universal negative: SeP = — SP.
(iii.) Universal affirmative: SaP = — Sp.
(iv.) Particular negative: SoP = + Sp.

The traditional modes of syllogism, as far as admitted by Brentano, would stand thus:

First Figure:	*Barbara*	*Celarent*	*Darii*	*Ferio*
	— Mp	— MP	— Mp	— MP
	— Sm	— Sm	+ SM	+ SM
	— Sp	— SP	+ SP	+ Sp
Second Figure:	*Cesare*	*Camestres*	*Festino*	*Baroco*
	— PM	— Pm	— PM	— Pm
	— Sm	— SM	+ SM	+ Sm
	— SP	— SP	+ Sp	+ Sp

THIRD FIGURE:	*Disamis*	*Datisi*	*Bocardo*	*Ferison*
	+ MP	— M*p*	+ M*p*	— MP
	— M*s*	+ MS	— M*s*	+ MS
	+ SP	+ SP	+ S*p*	+ S*p*
FOURTH FIGURE:	*Calemes*	*Dimatis*	*Fresison*	
	— P*m*	+ PM	— PM	
	— MS	— M*s*	+ MS	
	— SP	+ SP	+ S*p*	

Knowing this, we can readily interpret the three rules which are drawn out *) for the construction of all categorical syllogisms:

> (v.) *First rule.* »Every syllogism has four terms, of which two are opposite, and the other two stand twice."

That is to say, if we apply Brentano's method, we find that either the middle term (in all modes with both premises universal), or the major term (wherever only the major is universal), or else the minor term (in all modes with only the minor universal), is dissected into a positive term and its negative, whilst the other two stand twice as they are, either in the premises or in one premise and the conclusion. It is easy to see that the alleged four terms are only the well-known three considered in a different light.

> (vi.) *Second rule.* »A negative conclusion must have two negative premises, and one term in common with either."

As the negative propositions of Brentano correspond to the universal propositions of ordinary Logic, the paradoxical first half of this rule is resolved into the familiar truth, that a universal conclusion requires two universal premises. As to the other half, we find that just in that case it is the middle term which is dissected, so that the others stand in the conclusion as they were given in the premises.

*) Ibid., p. 303.

(vii.) *Third rule.* »An affirmative conclusion must have premises of different quality; from the affirmative premise it takes one term as it is given, whilst the other term is the opposite of one given in the negative premise."

Affirmative propositions according to the new theory are those which in the old are considered as particular. Particular conclusions from two universal premises being, as we shall presently see (xiii.), out of the question, we cannot but admit the time-honoured principle, that of premises leading to a particular conclusion one must be universal. The second half of the rule is evident when we remember (see v.) that either the major or the minor term is dissected whenever the premise in which it occurs is universal, whilst the other remains as it was.

Of more serious import are some other precepts given on the subsequent pages:

(viii.) »Any categorical proposition is liable to simple conversion."

Here the wording is obviously at fault. It cannot be the author's meaning, that his proposition answering to our Categorical SaP: »There is not an immortal man", can be reasonably converted into that corresponding to PaS: »There is not a mortal being which is not man"; — nor that from his substitute for SoP: »There is an unlearned man", we may draw as a converse his equivalent for PoS: »There is a learned being which is not man". What he means to convey must needs be this, that in *his own Existential substitute for* any categorical proposition terms may change places without affecting the fact stated. For it comes to the same, when we only affirm or deny the existence of what is both A and B, whether we think of A or B first.

The rest of Brentano's theorems, as far as published, derive their paradoxical appearance, not from a peculiar use of technical names, but from a real difference, which is kept in the background, between universal propositions and the negatives he puts in their place. Admitting those negatives to be faithful

renderings, there would be nothing to oppose against the following decrees:

(ix.) Conversion per accidens (SaP into PiS) is not allowable."

(The non-existence of S which is the opposite of P does not imply the existence of a P which is S, as the question remains whether there be any S at all.)

(x.) »There is no inference from a universal to its subalternate proposition."

(If there is no S with a certain positive or negative quality, it does not follow that there is an S with the opposite quality.)

(xi.) »From the truth of a universal proposition we cannot conclude to the falsehood of the contrary (SaP and SeP)."

(There might exist neither an S being P nor an S being not-P.)

(xii.) »From the falsehood of a particular proposition we cannot conclude to the truth of the subcontrary (SiP and SoP)."

(This decree is materially the same as that just before, for the truth or falsehood of a particular is equivalent to the falsehood or truth of its contradictory universal.)

(xiii.) »All syllogisms are worthless, in which a particular conclusion would appear to be drawn from two universal premises" *).

(No couple of mere non-existences can vouch for the existence of anything.)

As it is now, we must decline to accept those decrees, because in translating categorical universals into existential negatives, part of the meaning is dropt by the way, and precisely that part on which the condemned logical operations depend.

---

*) Ibid., page 304, Note 2 (*Darapti, Felapton, Bamalip, Fesapo*).

In a categorical proposition the Subject is necessarily presupposed to exist, either in the real or in some fictive world assumed for the nonce. It is maintained either to answer or not to answer to the qualifications comprehended in the predicate term. Consequently, in the categorical Affirmative the Predicate term also is asserted to have its representative in that world in which we assume the subject to be. Whereas, in the categorical Negative, we do not decide whether there be anything at all answering to the Predicate term. »Ulysses is the son of Laertes" means nothing at all, unless we presuppose Ulysses as existing at least in a world of fiction; and so it is with the proposition: »Ulysses is not the son of Priamus"; but in the latter instance it remains undecided whether there be (in the same assumed world) any son of Priamus. For ought we learn from this proposition, Priamus might be a childless man through life. Again, »Bucephalus is not a winged horse" presupposes the existence of Bucephalus in some world, but does not assert that of a winged horse. Nor does it appear from »Bucephalus is not an Arabian", that a race of Arabians is acknowledged to exist.

So there is a material Difference between the Terms of a categorical proposition, which renders it difficult even to regard the relation between itself and its simple Converse as full identity. The proposition »Some children of Jupiter are mortals" proceeds from the existence of Jupiter's children (to wit, in the world of classical mythology), and because of this the class of »mortals", to which they are implied to belong, is also thought of as continued into that assumed world. After this, we may infer: »Some mortals are children of Jupiter," because our first proposition has prepared us to extend the acceptation of the term of »mortal" in that way. But he who begins with the latter statement, appears to start from the common notion of mortals as belonging to the real world, and to attribute the same reality to Jupiter and his paternal function. By treating Conversion as a kind of inference (which Mill and others decline to do), we retain the advantage of knowing at the outset the ground we move on. Whereas Brentano's comprehensive sentence: »There is

somebody being at the same time a mortal and a child o Jupiter" leaves us in the dark about the order of things by which it ought to be tried.

Now, when we assert that »No stone is alive," we presuppose the existence of stones, and maintain, that to all these the term »alive" does not apply. Brentano tells us he gives the same thought in this form: »A live stone is not," which may be true whether there be any stones or none.

Also, when we say that »All men are mortal," we presuppose the existence of men, and maintain, that to all of them the term »mortal" is applicable. Brentano is contented with denying the existence of any immortal man, without declaring about that of man in general.

To return to our symbols, the full import of our SeP is not rendered by $-SP$; nor is that of SaP by $-Sp$; but in both cases we require the addition of $+S$.

No wonder, when we take away part of what is contained in universal propositions, that the residue cannot yield all the conclusions to which we were entitled by the originals. Hence all the seeming contradictions to common Logic marked above (ix.) to (xiii.).

After this one would hardly expect to find, that the indecision of existential negatives touching the existence of either term taken by itself is distinctly recognised by our author *). He even goes so far as to anticipate some obloquy against his reductions (i. to iv.) from the followers of Herbart, who hold that in categorical propositions the subject is presupposed in some way †); and, in redarguing, lays his hand upon the very point, that »the combination of »man" and »mortal" does obviously not exist in the case of no man being", so that the universal affirmative »appears to assert that combination only on the supposition of the existence of man." However he proceeds to maintain, that »one look at the existential proposition equivalent to the categorical one in hand dispels the objection by showing that the statement

*) Ibid., page 284, Note 2.

†) Ibid., text, and cp. 285.

is properly not an affirmation but a negation." Manifestly this is begging the question, as he had undertaken to shew that the two propositions are equivalent.

His other arguments, referring to the particular and to the negative universal, offer a more specious countenance. »It is a strong, and even an impossible demand, to ask belief for the doctrine, that the sentence: »Some man walks," or the one mentioned before: »Some man is sick" contains the tacit clause: »provided there be a man." The same observation is repeated for the particular negative. But we must take care not to confound, as he and probably Drobisch (whom he quotes *)) do, a mere condition with a presupposition. The person who pronounces those sentences, far from making his opinion dependent upon the contingency of the existence of man, professes to be convinced in his own mind, that the latter has been settled, or may be settled at any time, to his and his interlocutor's perfect satisfaction. He presupposes this, that is to say, he considers the statement touching the existence of the subject, which he adopts, as a separate one, to be tried outside of the proposition which starts from it. — The remaining argument is this: »In the sentence: »No stone is alive" I am quite at a loss, what the restriction: »provided there be a stone" might signify: If there were no stone at all, the same statement would hold as true as in the actual case of stones being." No doubt, but nobody would care in the least to form an opinion on what stones might be or not be, unless believing them to exist, at least in some fictitious world with a conventional order.

Even in the case of a misrepresentation of facts on Drobisch's part, a close examination of the old rules which our

*) *Neue Darstellung der Logik*, § 55 3d ed. Here it is rightly said, that the subject is presupposed (vorausgesetzt). But immediately afterward we learn, that it is not put forward inconditionally (nicht unbedingt gesetzt). This might possibly mean, that the existence presupposed demands separate proof. However, according to the same paragraph the proposition only imports that if the subject be assumed, the predicate applies to it (dass, wenn man das Subject setzt, ihm das Prädicat... zukommt). So, at all events we cannot aver that Drobisch kept the notions of condition and presupposition duly asunder.

author was going to attack could teach himself, that the universal propositions to which those rules refer are understood as involving the existence of the subject. This being evidently the case, it is hard to guess how he will undertake to defend the assertion with which he prefaces his four reductions: »It may be shown most clearly, that every categorical proposition may be translated without any modification of its meaning (ohne irgend welche Aenderung des Sinnes) into an existential proposition."

There is no need to dwell on the author's expectations of the tumult which his precepts will create among logicians of other schools. They must be blind indeed not to see at once, that sound sense may put on a deceiving appearance merely by dislocating the names of things; and that, when we identify propositions ever so slightly different in purport, there must arise some amount of seeming antinomies. As soon as they find that such are the merits of the new theory, they will cease wondering, and simply ask, what advantage there is to be gained by adopting, after due correction of its fundamental mistake, its artificial formulas?

For after all there may be some methodical advantage in an Artificial system, provided always it be acknowledged as such, and not given out, as Brentano's is, as to some extent a refutation of Natural Logic, and a rival doctrine to be put in its place. Indeed, for a psychologist professing to take his stand on empirical principles it would seem difficult to regard a universal proposition exclusively as the opposite of its particular contradictory. When we think all Men to be Mortal, we start from a notion of Man acquired before, and maintain (say by generalization of experience), that in every object answering to this notion the attribute of Mortality exists as well. Afterwards, occasion serving, we find that we have made it impossible for us, as long as we hold the same opinion, to assert the existence of an Immortal Man. It may fall out that we never in our lives speculate upon the supposition of such a being. Brentano would have us think of this supposition first of all, and reject it at once. It would appear to be evident, that such rejection presupposed a reason.

the most obvious one being our persuasion that all men we know of, and therefore all objects we recognise as men, are liable to die. And in general, strong proofs would be wanted to make it plausible that any denial can arise in the mind, except as opposed to an affirmation touching the same matter conceived before. In the genesis of our convictions, belief comes in earlier than negation. Nor does induction naturally proceed from the rejection of a particular proposition to the maintaining of its contradictory universal, but from its adoption to that of the universal bearing the same quality.

Leyden, Febr. 18, 1876.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den FEBRUARI 1876.

Tegenwoordig de heeren C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. J. A. JONCKBLOET, J. DE WAL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., N. BEETS, R. FRUIN, S. VISSERING, J. E. GOUDSMIT, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, S. HOEKSTRA BZ., H. KERN, J. A. FRUIN, R. VAN BONEVAL FAURE, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG en J. C. G. BOOT, secretaris.

Bij ontstentenis van den voorzitter en onder-voorzitter, die zich deswege verontschuldigd hebben, neemt de heer Leemans de leiding der vergadering op zich.

De secretaris leest het proces-verbaal der vorige vergadering, hetwelk aangenomen wordt, en eene uitnoodiging van het voorloopig comité te St. Petersburg, dat de Academie zich bij de derde bijeenkomst van het Internationaal Congres van Orientalisten, dat 1 September van dit jaar aldaar geopend worden en tien dagen duren zal, door een gedelegeerden zal laten vertegenwoordigen. De afdeeling verklaart zich bereid om aan een der leden, die op eigen kosten zich derwaarts mocht willen begeven, een credentiaal als vertegenwoordiger der Akademie te verstrekken. Hij deelt verder mede, dat de heer J. Hoffmann te Leiden eerstdaags zijn

71ste levensjaar zal intreden en dus van de gewone tot de rustende leden behoort over te gaan.

Vervolgens wordt het voorstel op het slot van het Verslag van de heeren Veth en de Goeje over de verhandeling van den heer Kern voorkomend voorgelezen en door den heer de Goeje toegelicht. Hij stelt voor, dat de afdeeling zich zal wenden tot den Minister van Koloniën met het verzoek om de Indische Regeering aan te sporen tot het verleenen van hulp in het opsporen en verzamelen van Wayangs en van andere Javaansche, Madureesche, Balineesche, Boegineesche, enz. handschriften, en vertrouwt dat het Bataviaasch Genootschap gaarne de verzameling voor het Moederland zal ondersteunen.

Dit voorstel wordt door niemand bestreden, en vindt een warmen verdediger in den heer Kern. Maar zoowel dit lid, als de heeren Naber, de Jong en Leemans zijn het niet volkomen eens over de beste middelen om het gewenschte doel te bereiken.

Nadat verschillende adviesen zijn uitgebracht, stellen de heeren R. en J. A. Fruin voor de discussie te sluiten met de bepaling dat, als de Minister zich bereid verklaart om te helpen, van de deskundige leden der afdeeling eene opgave der meest gepaste middelen zal te gemoet worden gezien, om die ter kennisse van Z. Exc. te brengen. Dien overeenkomstig wordt besloten.

De heer G. de Vries Az. biedt eene uitvoerige Geschiedenis van het dijk- en molenbestuur in het Noorderkwartier onder de Grafelijke Regeering en in de Republiek voor de Verhandelingen aan, en geeft een overzicht van het daarin behandelde. Om te betoogen dat dijk- en molenbestuur onderwerpen van staatsrecht waren, en dat de volhardende strijd tegen het water in 't Noorderkwartier noodzakelijk was voor 's lands behoud gaat hij na wat sedert

1288 eerst onder de Graven, later onder de republiek in beide opzichten bepaald en verricht is.

Hij wijst aan dat bij het dijkwezen het oppertoezicht bij den Graaf, het toezicht bij baljuw of schepenen berustte, nevens wie heemraden als rechters, en hoefslaagden als uitvoerders van het werk waren, hoewel de regeling in Kennemerland, Waterland, Westfriesland, Drechterland niet op gelijke wijze geschiedde. Hij toont het gewicht der ordonnantie van 1534 voor de wetgeving en rechtspraak aan en wat er bij buitengewone rampen gedaan is.

Bemaling is jonger dan dijkage, en eerst in de 15de eeuw begonnen. Dijk- en molenbestuur bleven gescheiden, en alleen de keuzen gaven aan het laatste een staatsrechtelijk karakter.

De spreker wijst vervolgens op de groote gebeurtenissen in het tweede tijdvak, namelijk de bedijking en droogmaking van buitenwaarden en meren, en de vervanging van het dijken bij verhoefslaging door onderhoud uit ééne hand. Nadat de bedijking van de Zijpe, de droogmaking van Beemster, Purmer en andere plassen door de Staten bevorderd was, en na de overstrooming van 1675 het oppertoezicht over de zeedijken aan Gecommitteerde Raden was opgedragen, bracht de omwenteling van 't laatste der 18de eeuw groote verandering aan door eigen keus van de bestuurders te vorderen. De dien ten gevolge noodzakelijke scheiding van waterschap- en dorpbestuur bij decreet van 9 Juni 1800 vastgesteld, is evenwel eerst na de gemeentewet van 1851 verwezenlijkt.

De voorzitter zegt den spreker dank voor deze bijdrage en stelt de Verhandeling in handen eener Commissie van beoordeeling, bestaande uit de heeren van den Bergh, de Jonge en Buys.

Intusschen geeft het medegedeelde aan de heeren van den Bergh, R. Fruin, Brill en Leemans aanleiding tot eenige vragen en opmerkingen, waarop door den spreker deels met

verwijzing op de Verhandeling, deels op rechtstreeksche wijze geantwoord wordt.

De heer Naber biedt *Quaestiones Homericae* voor de Verhandelingen aan. De beoordeeling wordt opgedragen aan de heeren Francken en van Herwerden.

Daar de tijd verstreken is voor verdere mededeelingen, wordt de vergadering gesloten.

BERICHT

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

Als wij de resultaten van den door Jac. Hend. Hoeufft's uiterste wilsbeschikking in 1843 geopenden wedstrijd overzien, levert het tijdvak van 1845 tot 1868 weinige bekroonde gedichten en behalve de *Senis vota pro patria* van onzen landgenoot J. van Leeuwen, geen van inhoud en vorm uitmuntend gedicht op. Maar sedert in 1870 de prachtige *Urania* bekroond werd, zag bijna ieder jaar een dichtstuk het licht, dat de toets der scherpste kritiek kan doorstaan. De *Satirae ad iuvenem* en *ad procum*, de *Musa* en vooral de *Gaudia domestica* zijn elegien, die wij zonder bedenking naast de beste latijnsche poëziën der 17de en 18de eeuw plaatsen. Zouden deze gedichten ook gemaakt, uitgegeven en verre buiten de grenzen van de woonplaats hunner makers verspreid zijn zonder het door Hoeufft uitgeloofde eermetaal en de uit zijn fonds bekostigde druk en uitgaaf? Waarschijnlijk niet.

Hoeufft heeft dus zijn doel bereikt om der kwijnende latijnsche poëzie nieuwe krachten toe te voeren, en het *honos alit artes* heeft zich op nieuw bewaarheid. Maar als de instelter van den wedstrijd had kunnen voorzien, dat telken jare dezelfde athleet in het strijdperk zou treden en telkens weer den palm wegdragen, zou hij, dunkt ons, daartegen gewaakt of door het uitloven van meer dan een prijs ook voor anderen de kans geopend hebben.

Wij betreuren het, dat de bepalingen van het codicil niet voor wijziging en uitbreiding vatbaar zijn, maar verheugen ons des te meer dat onder zulke omstandigheden de deelneming aan den kamp vrij ruim blijft. In 't vorige jaar werden van vijf plaatsen gedichten ingezonden, die de commissie van beoordeeling aan een nauwkeurig onderzoek heeft onderworpen.

Vergunt mij, M. H., dat ik u met de slotsom onzer overwegingen en met ons besluit bekend maak.

Reeds op 12 October werd bij den algemeenen Secretaris der Akademie een bundel, groot 35 fraai beschreven folio bladzijden, bezorgd, en daar hij volgens het uitgedrukt verlangen van den inzender *pour le concours du legs Hoeufft* bestemd was, aan den Secretaris der afd. letterkunde ter hand gesteld. De bundel bevat acht gedichten, allen in zesvoetige versen, van welke de eerste zeven aan verschillende hier weinig of niet bekende personen toegewijd hun onderwerp door de opschriften *Libellus titulo adsignatus, Vectigalia, Archidamas, Catastrophe, Praecipitium, Veritas, De praestantia Latinitatis, De homine* aanduiden, terwijl het achtste Franciscus Ferruccius betiteld, den braven burger van Florence uit de eerste helft der zestiende eeuw, die dien naam droeg, in zijne daden en uiteinde bezingt. Elk van die gedichten is uitgebreid genoeg om afzonderlijk mede te dingen, en wij zouden er geen bezwaar in vinden om uit het achttal het beste te kiezen zoo niet de dichter door niet te voldoen aan de voorwaarden van den wedstrijd, die hem wel bekend waren, zich zelf buiten mededinging had geplaatst. Niet alleen toch voegde hij bij den bundel een onderteekenden brief, — dien de beoordeelaars niet behoefden te zien — maar hij gaf ook aan zijn bundel dezen titel: *Lutea bilis, seu sermones VIII epistolares* Aloisii Chrysostomi Ferruccii, *Praefecti bibliothecae Mediceo- Laurentianae Florentiae.*

Wij moeten dezen strijder dus afwijzen, niet zonder leedwezen, omdat hij in zijne *Electa Carmina* in 1872 te Leipzig bij Teubner uitgegeven, waarvan de Akademie een exemplaar ten geschenk ontving, getoond heeft met de Latijnsche Muse op een goeden voet te staan.

Bij de vermelding der vier gedichten, die naar den prijs dingen, zullen wij van het lagere tot het hoogere opklimmen, en daarom aanvangen met eene Elegie van 120 versen, die onder het motto *Deus charitas est, et qui manet in charitate, in Deo manet, et Deus in eo* ten opschrift draagt: *Publicae ac privae neapolitanae beneficentiae in aegrotos, inopes et aerumnosos quoslibet omnigenae domus atque opera*, een opschrift, waarvan de zin vrij duister is. De loop van het gedicht is deze:

De Almachtige heeft alles geschapen en daalt daarna op aarde aan den zeeboezem, *cui nomen postea Parthenopes.* De *Divus Amor* bewondert het schoone klimaat en het vruchtbare land en gelast de menschen hier eene stad te stichten, die andermaal niet *Parthenope*, maar *Parthenopes* genoemd wordt:

Inclyta Parthenopes, Regum studiosa tuorum.

De stad, die volgens deze voorstelling de oudste der aarde is, wordt gesticht en de *non periturus Amor* voorspelt haar:

Populi, in te populi exacuent
Livoris rabiem! Auge animos: dum terra manebit,
Ipse tibi vires praesidiumque feram.
Consiste hic tecum semper, tibi ego aegis et arma,
Lux, decus, ordo, aurum, gloria, consilium,

in welke belofte de opeenstapeling en zonderlinge samenvoeging van praedikaten niet heel fraai is. Zonderling volgt hierop de vraag:

Deforet auxilii
— felices adeo inter gratia cives
Ulli usquam misero? Sciscitor, haud iubeo.

waarop het antwoord luidt:

Nec mora: concertant proceres, patresque, potentesque
Artifices, omnes . . . accumulant inopi,
Aegroto, aerumnoso ingentia pondera cuivis
Argenti atque auri

en ik weet niet wat al meer. In een woord Napels moet het El Dorado der armen, zieken en rampspoedigen zijn. Daarop volgt eene optelling van allerlei slag van behoeftigen, weezen, gevallen meisjes enz. enz., ook vondelingen, die in dit vers aangeduid worden:

Infans, quem vulgi linqueret impos amor.

Napels is te klein voor zoovele gebouwen van barmhartigheid:

Angusti fines utique Parthenopes (hier genitivus)
Tam comiti ardori!

Aenaria en Atella moeten haar ruimte aanbieden voor ziekenhuis en krankzinnigen gesticht. Men zou denken dat men in een nieuw Jerusalem was:

Ast urbs efficta exemplar supereminet ipsum,
Ut fluvii guttas aequora fluctisona:
Priva salus paucis raroque ibi tempore; semper
Invenit hic plenam quisque salutis opem.

Het aangevoerde is meer dan genoeg om te bewijzen dat het gedicht even duister is als het opschrift en dat de latiniteit veel te wenschen overlaat. Het is beneden het middelmatige.

Van betere gehalte is de Satire *de homine et simia*, met de versen van Horatius: *Quidlibet audendi semper fuit aequa potestas*, *Sed non ut placidis coeant immitia* gewaarmerkt.

De dichter vangt zijn vrij uitvoerig stuk aan met een levendig verhaal van 't geen hem overkwam, toen hij in September naar zijn geboorteland willende reizen te laat aan 't station kwam om een plaatsbiljet te krijgen, op den volgenden trein moest wachten en intusschen met twee Engelschen in aanraking kwam. Hij leest zijn dagblad en op de vraag van den ouderen of er iets nieuws in stond, wijst hij hem een artikel aan, waarin de schrijver

Britannus
Natus et ipse, novum indignatus dogma refellit,
Simia quo nostrae veteris primordia formae
Asseritur.

Hij bemerkt dadelijk, dat hij zich aan een verkeerd adres gewend heeft, en als hij daarop laat volgen: ik houd mij aan het oude en

remotus
Quum longe longeque fera sim funditus omni,
Non me simioli faciam magnum incrementum

barsten de twee Darwinisten los. De zaak wordt over en weder besproken. Na eenige gedachtenwisseling loopt de jongere Engelschman boos weg. De ander volgt zijne tegenpartij naar de koffijkamer en laat hem niet los. Daar wordt het gesprek voortgezet, totdat het jonge mensch terugkomt en zegt dat het tijd is plaats te nemen. Door een list ontsnapt de dichter in den trein aan de twee Britten, prijst zich gelukkig dat hij aan hun gekakel en aan hunne verwensching is ontkomen, en deelt het voorval mede aan zijn vriend Hippolytus, met het verzoek:

Tu tamen ista cave ne dones omnibus aeque
Carmina, si quos posse putes novitate morari.
Simia quam multos hodie captavit amantes!

Daar het ons niet bijzonder eervol dunkt van apen af te stammen, hebben wij het gedicht met genoegen gelezen, ofschoon dit door het schrift niet bevorderd werd. Wij vonden in de 388 versen, waaruit het bestaat, veel goeds, maar tevens te vele gebreken om een gunstig oordeel te vellen. Hoort eenige voorbeelden uit de eerste honderd versen.

Wat wij in v. 5 en 6 lezen *Cito raedam, auriga, suburge interiore rota* is door beroep op Verg. Aen. V, 202 *dum proram ad saxa suburget Interior* en op Ovid. Am. III, 2, 12 *Nunc stringam metas interiore rota*, die misschien den dichter voor den geest stonden, niet te verdedigen. *Indigua mora* in v. 12, *fenestra, Qua datur e pretio poscenti chartula* voor *Ex qua datur* cet., *urbanus quod sit satis* v. 42 in navolging van Hor. Sat. II, 7, 3, waar evenwel niet zooals hier een masculinum voorgaat, maar een neutrum, waarop

quod sit satis slaat: *amicum Mancipium domino et frugi, quod sit satis; refellit* in v. 47 voor *refellat* in de afhankelijke vraag; *funditus* in v. 62 dat niet best bij *remotus*, en volstrekt niet bij *remotus longe longeque*, zooals wij daar lezen, past, zijn meer dan sproeten, die een schoon gelaat niet ontsieren.

Voegt daarbij de aanmerkingen, die op de geschetste toestanden te maken zijn, b. v. het zonderlinge dat die twee Engelschen zoolang vóór het vertrek van den trein — want van de *longa mora* in v. 16 aangekondigd, kan met hetgeen in de volgende versen gezegd wordt, nog niet veel zijn voorbijgegaan — al komen opdagen v. 27 en 28; de *saeva rabies*, waarin die lieden vervallen, en die hen niet belet bedaard aan weerszijde van den Italiaan plaats te nemen in v. 64: *tum saeva rabie commotus uterque Assidunt hinc inde;* het ontbreken van een voldoende reden om den jongen Engelschman zoo prullig voor te stellen, als hier in v. 85 geschiedt, enz.

Eindelijk, de satire draagt al te zeer de kenmerken van vlijtige studie van Horatius, daar zij voor een niet gering deel uit centones Horatiani is samengelapt. Slechts één voorbeeld. Wij lezen v. 20 vqq.

> Ergo, acres inter quamvis numerandus, et ipse
> Auriculas demitto: gravet sino pondere lumbos
> Mantica

en vinden daarin Sat. I, 3, 53 *acres inter numeretur*, I, 9, 20 *Demitto auriculas, ut iniquae mentis asellus* en I, 6, 106 *Mantica cui lumbos onere ulceret* al te getrouw terug, om hier niet te erkennen een van dat soort van dichters, *qui*, zooals Peerlkamp (de poetis latinis Nederlandiarum p. 297) het juist uitdrukt »*ut fuci inertes apibus suum mel eripiunt, ita in recentiorum praecipue carminibus grassantur, atque inde agunt trahunt rei praesenti opportuna*, onder voorwaarde dat men *Horatii* stelle in plaats van *recentiorum praecipue*.

Wij meenen genoeg gezegd te hebben om het gedicht *De homine et simia* onbekroond te laten.

Manibus date lilia plenis uit de Aeneis is het welgekozen motto van een elegisch gedicht, dat *Lilia* tot opschrift heeft. De dichter vangt aan met den lof van de leliën des velds, om spoedig tot de leliën in 't wapen der Bourbons over te gaan. Frankrijk beklaagt zich over den Napoleontischen adelaar en wenscht met Hendrik zijne leliën terug. Maar de wenschen van het treurende land worden niet getrouwelijk aan hem overgebracht; zij worden ten deele door den tolk der natie verzwegen (v. 41 sq.)

Sceptra tibi nempe hac offert gentilia lege,
Ut signis demas lilia picta tuis.

Op die voorwaarde weigert Hendrik en wordt voor zij standvastigheid door den dichter hoog geprezen (v. 65 sq.):

I nunc et priscos iacta mihi Roma Catones;
Pace tua, quiddam Gallia maius habet.

Daarop wendt de dichter zich tot een anderen Bourbon, den beroemden Don Carlos:

Borbonidum Carolus clarae lux altera gentis,

wiens dapperheid en zachtmoedigheid (clementia) geprezen wordt, en bij wiens nadering

Squalorem et longos deponit Iberia luctus
Instauratque choros vindice laeta suo.

Arm Spanje, dat verblind in uw verderf rent en, door Carlos over de Pyreneen te jagen, den dichter tot een slecht voorspeller gemaakt hebt.

Frans van Napels evenaart zijne groote neven en »superat facta paterna suis." Hij is van kroon en land beroofd, maar Napels weent om hem en ziet reikhalzend naar hem uit.

De dichter eindigt met een heilwensch voor die drie groote mannen en met eene voorspelling van den terugkeer der leliën bij de drie latijnsche natiën, wier vervulling hij zeker verwacht; want toen hij zijn gedicht in nachtelijke stilte maakte,

Clarius a dextra micuerunt Virginis ignes;
Intonuit sudó laevus ab axe fragor.

Na het gezegde behoeft het geen bewijs, dat wij hier het werk voor ons hebben van een uitmuntenden dichter. Jammer, dat hij niet gelukkiger is geweest in de keus van zijn onderwerp, en dat de uitwerking daaronder geleden heeft. Het gedicht staat in die opzichten verre achter bij het stuk, waarover wij nu nog ons oordeel hebben uit te spreken.

De *Hollandia*, een dichtstuk 336 hexametri groot, moet alleen nog beoordeeld worden. Ziet hier eene schets van den loop van het gedicht. Ware de dichter jonger en meer bemiddeld, dan had hij veel lust om zelf in Holland de sporen van het voorgeslacht te komen zien; nu moet hij zich met een reis op de vleugelen der verbeelding vergenoegen. Hij begroet het land, dat door zijne bewoners geschapen is, die door 't geweld van zee, van stroomen en van poelen zich niet hebben laten weerhouden

Quominus, infensa dederat quae mente noverca
Natura, obnixi mutari in amica iuberent.

De bodem, aldus aan de zee ontwoekerd, levert heerlijke producten op, fraaie bloemen, vlas, graanvelden, weiden, die rijkelijk voedsel leveren aan harddravers en aan hoornvee met volle uijers, waaruit volop melk en kaas gewonnen wordt.

Het volk legt zich toe op handel en zeevaart, en door zijne ontdekkingsreizen wordt de naam van het land en zijner steden naar andere werelddeelen overgebracht:

Non una siquidem terrarum in parte marisque
Stat regio patriam referens cognomine vestram;
Non uno tollunt alieno in litore frontem
Oppida Frisiacas imitantia moenibus urbes.

Terwijl de mannen op zee zijn, houden de kuische vrouwen, en de schoone dochters zich met huisarbeid, met spinnen, weven en borduren bezig en verduisteren den roem der Sido-

nische vrouwen, zooals de mannen de stoute zeevaarders van Tyrus overtreffen.

De dichter gaat daarna over tot Hollands oorlogsroem:

Nam tot mercator populus non appulit oris,
Dum sibi longinquos parat impiger undique fructus,
In quot bella ferox pro libertate ruebat,
Nescius externi arbitrium tolerare tyranni.

Hij bezingt den langen strijd tegen het machtige Spanje met moed en goed gevolg volgehouden, die den koning

. . . quo non Gallos habuit iactantior alter,

had moeten leeren, dat Holland zich geen slavenjuk laat opleggen. Hij overstroomt het land met zijne legerbenden, en beraamt het plan om Amsterdam te belegeren, toen zich daar eene stem liet hooren:

Perdamus patriam, modo sic erepta sit hosti;
Namque ultro subducta mari sola reddere praestat,
Quam dare purpureo per crimen habenda latroni.

De dijken worden doorgestoken en de vijand moet wijken, wil hij niet in 't water omkomen. De koning trekt zich terug over de grenzen.

Hic stetit, et qualis minor in certamine taurus,
Quem melior nota pepulit rivalis ab herba,
Multa ignominiam gemit et victoris iniqua
Cornua et amisit quos aegre inultus amores,
Aspectatque procul regnis exclusus avitis;
Haud secus ille, premens alto sub pectore vulnus,
Respexit laevo tentatas omine terras.

Hij beklaagt zich over 't mislukken zijner onderneming, maar bewondert wat liefde voor de vrijheid vermag, en verzoekt vrede en vriendschap, die Nijmegen hem schenkt.

Ook Engeland heeft Hollands vuisten gevoeld, toen Maarten Harpertszoon en de held van Vlissingen de overwinnende vloten binnenbrachten.

In de kunsten des vredes is Holland niet achter gebleven. Dat toonden de schilders, die vooral in 't landschap, in huis-

selijke tafereelen, in rivier- en zeegezichten uitmuntten; dat hare rechtsgeleerden en staatslieden, van welken Hugo Grotius in 't bijzonder wordt genoemd; dat hare geneeskundigen,

Hermanni monitis ducti exemplisque *Sigillum*
Qui *simplex veri* et gelida commendat ab urna.

Boven allen schitteren de beoefenaars der klassieke letteren:

Quod nova si longis pulsis aurora tenebris
Europae illuxit, si Graeca renata venustas,
Si vivax iterum Populi sapientia Regis
Exciit attonitas gentes —
Muneris hoc totum illorum fuit, ac penes illos
Haud peritura manet praeclari gratia facti.

De dichter laat hierop een woord van lof volgen op het geleerde lichaam, dat de studie der oude letteren door voorbeeld, door wedstrijd en door prijzen aanmoedigt en sluit zijn gedicht met de bede:

O docti salvete viri multumque valete.

In plaats van deze *captatio benevolentiae*, die onnoodig is, hadden wij liever een ander slot gelezen van een dichtstuk, dat zich door de keus en de behandeling van het onderwerp genoeg aanbeveelt, om de niet historisch juiste voorstelling van den oorlog van 1672 den dichter als eene *licentia poetica* te vergeven. Zooals de aangevoerde proeven bewijzen, zijn de versen vloeiend en de taal doorgaans zuiver, hoewel niet vrij van woorden aan de latere dichters ontleend. Als de dichter goed vindt eenige kleine vlekken, die het gedicht ontsieren, naar onze aanwijzing uit te wisschen, dan geloven wij dat zijn werk met genoegen zal gelezen worden.

Uwe commissie heeft dan ook niet geaarzeld aan den dichter der *Hollandia* den gouden eereprijs toe te wijzen, en verzoekt verlof om het daarbij behoorend verzegeld naambriefje, gemerkt met de woorden van Propertius: *in magnis et voluisse sat est* te openen.

J. C G. BOOT.
Th. BORRET.
S. A. NABER.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

INDICTI IN ANNUM MDCCCLXXVI.

Ante Kalendas Januarias quinque poetae sua carmina miserunt. Unus tamen e numero eorum qui de praemio certarent, eximendus erat quod leges certaminis violarat. Nam fasciculo inscripto Lutea bilis seu sermones octo epistolares, quem misit, additur nomen ALOYSIUS CHRYSOSTOMUS FERRUCCIUS, praefectus bibliothecae Mediceo-Laurentianae Florentiae.

De quatuor reliquis iudicii lati et in conventu Academiae die XIII m. Martii recitati haec summa est:

Elegia, quae inscribitur *Publicae ac privae neopolitanae beneficentiae in aegrotos, inopes et aerumnosos quoslibet omnigenae domus atque opera*, nec puro sermone scripta et in multis locis obscura est.

Melius rem gessit scriptor satirae *de homine et simia* qui satis lepide narrat sermonem, quem habuisse se fingit cum duobus Britannis, systematis Darwiniani defensoribus. In longiori carmine non pauca sunt laude digna, sed in satirae oeconomia et in sermone latino sunt quoque quae iusta reprehensione non carent.

Elegia munita Vergilii verbis, *manibus date lilia plenis*, eleganti et terso sermone scripta est. *Lilia*, quae canuntur, sunt gentis Borbonicae insignia, laudanturque summae virtutes Henrici Gallici, Caroli Iberici, Francisci Neapolitani. In rerum ordine sunt quae aliter posita cupias.

Carmen heroicum, *Hollandia*, quod symbolum habet Propertii versum *In magnis et voluisse sat est*, tam argumento

se commendat quam forma. Poeta feliciter versatus est in rebus deligendis et describendis.

Itaque hoc carmen ceteris praelatum est et eius auctori numus aureus est adiudicàtus.

Aperta schedula eodem symbolo munita poetam se professus est FRANCISCUS PAVESI, literarum Graecarum et Latinarum et universae historiae professor emeritus Mediolanensis.

Novum certamen indicitur iisdem, quibus antea, legibus. Carmina latina, non ex alia lingua translata nec iam edita nec argumenti privati, L versibus non minora, nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptibus poetarum ante Kal. Ianuarias anni sequentis mittenda sunt ad virum Cl. I. C. G. Boot, ordinis literarii acta curantem, munita symbolo, pariter inscribendo schedulae obsignatae, quae poetae nomen et patriam intus continebit.

Praemium victoris erit numus aureus CXX florenorum. Carmen praemio ornatum, et si quod aliud illo honore dignum iudicabitur eiusque edendi veniam poeta rogatus dederit, prodibit typis descriptum sumptibus legati Hoeufftiani.

Iudicium in conventu Academiae mense Martio anni proximi recitabitur et in Actis Academiae promulgabitur.

Amstelodami, Kal. April.
MDCCCLXXVI.

CORN. GUIL. OPZOOMER.
Ordinis praeses.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

TWEEDE REEKS.

Zesde Deel.

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1877.

GEDRUKT BIJ DE ROEVER-KRÖBER-BAKELS.

INHOUD

VAN HET

ZESDE DEEL

DER

TWEEDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering	gehouden	13 Maart	1876	. . . . .	blz.	1.
"	"	10 April	"	. . . . .	"	35.
"	"	8 Mei	"	. . . . .	"	111.
"	"	12 Juni	"	. . . . .	"	121.
"	"	11 September	"	. . . . .	"	197.
"	"	9 October	"	. . . . .	"	199.
"	"	13 November	"	. . . . .	"	249.
"	"	11 December	"	. . . . .	"	276.
"	"	8 Januari	1877	. . . . .	"	284.
"	"	12 Februari	"	. . . . .	"	293.

VERSLAGEN.

Verslag over eene verhandeling van den heer G. DE VRIES AZ. . . . . blz. 5.
Rapport over eene verhandeling van den heer TH. JORISSEN . . . . . " 253.
Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie (1877) . . " 356.

MEDEDEELINGEN.

H. van Herwerden, De locis nonnullis Aeschyli et Sophoclis. II. Ad Sophoclem . . . . . blz. 7.
W. G. Brill, Over de oorzaak van den moord op Aleid van Poelgeest gepleegd . . . . . " 39.
W. Moll, Gozewijn Comhaer, een Nederlander aan het hoofd der kerk van IJsland . . . . . " 48.
C. Leemans, Opschriftkundige opmerkingen . . . . . " 112.
B. H. K. K. van der Wijck, Over vier elementaire vormen van het intellect . . . . . " 128.
E. Verwijs, De Rinclus . . . . . " 153.
C. Leemans, Voorwerpen van vroegeren tijd uit eenen terp te Hartwerd . . . . . " 180.
L. A. J. W. Sloet, Over het wapen der eerste Graven van Gelre en Zutfen . . . . . " 201.
A. Kuenen, Over de mannen der groote Synagoge . . " 207.
H. Kern, Over het opschrift van Djamboe . . . . . " 257.
W. G. Brill, Kritiek van eenige der bronnen van de geschiedenis der laatste dagen van Hendrik IV, Koning van Frankrijk . . . . . " 264.
C. Leemans, Over het ægyptische Doodenboek . . . . " 276.

J. P. Six, Over oude munten van Phenicië . . . . . blz. 288.
W. J. Knoop, Willem III en de slag van St. Dénis . . „ 299.
B. J. Lintelo de Geer, De Index Florentinus der Digesten . . . . . „ 334.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 15den MAART 1876.

Tegenwoordig de heeren W. MOLL, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, J. DE WAL, J. DIRKS, W. J. KNOOP, W. C. MEES, N. BEETS, G. MEES AZ., B. J. LINTELO DE GEER, A. KUENEN, D. HARTING, S. VISSERING, J. E. GOUDSMIT, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, H. KERN, J. T. BUYS, J. A. FRUIN, M. J. DE GOEJE, R. VAN BONEVAL FAURE, P. DE JONG, M. F. A. G. CAMPBELL en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris leest uit het Copijboek den brief door hem geschreven aan Z. Exc. den Minister van kolonien in dato 17 Febr. ll. en het daarop ontvangen antwoord van den Minister in dato 25 Febr. ll. Daar de Minister verklaart met belangstelling de middelen te zullen overwegen, die door de afdeeling ter bereiking van het beoogde doel aan de hand gedaan zullen worden, worden de heeren Veth, Kern en De Goeje uitgenoodigd daartoe in de volgende vergadering een voorstel te doen.

De secretaris bericht verder dat op zijne aanvrage de Minister van binnenlandsche zaken in Belgien aan de Akademie een exemplaar van het Exposé de la situation du royaume van 1851—1860 in drie deelen in folio heeft gezonden, en

leest den brief, waarbij dit geschenk aangekondigd en het vervolg 1861—1875 beloofd wordt. De voorzitter draagt hem op Z. Exc. daarvoor namens de Akademie te bedanken.

Er wordt gelezen een brief van den heer L. A. J. W. Sloet, in dato 9 Maart, tot kennisgeving dat hij op den 28ste dezer maand zijn zeventigste levensjaar zal bereiken.

Van den heer Land is ingekomen eene bijdrage *On a supposed improvement in formal Logic*, die aan de commissie van redactie medegedeeld en door haar de plaatsing in de Verslagen en Mededeelingen waardig gekeurd is.

De secretaris biedt eindelijk nog aan twee geschenken voor de boekerij uit Italie hem toegezonden, het eene Michaelis Scotti Galletta sacerdotis Neapolitani carmina, Neapoli 1876, het andere eene bijdrage van den heer Domenico Carutti, secretaris van de kon. Akademie der Lincei te Rome over Cassiano dal Pozzo. Hij maakt de vergadering opmerkzaam op de belangrijke bijzonderheden daarin voorkomende voor onze letterkundige geschiedenis in de zeventiende eeuw, vooral wat Nic. Heinsius betreft.

De heer Buys leest het verslag der commissie, in wier handen de Verhandeling van den heer G. de Vries Az. is gesteld. Zij stelt voor haar op te nemen in de werken en geeft eenige middelen aan de hand om de verspreiding van dit belangrijk werk te bevorderen. De vergadering stemt in met het eerste, en verwijst het laatste gedeelte van het verslag naar het bestuur der Akademie.

De beoordeelaars der latijnsche prijsversen brengen bij monde van den heer Boot verslag uit. Van de vijf ingezonden gedichten blijft een, als niet voldoende aan de voorwaarden van den wedstrijd, buiten beoordeeling, worden drie om verschillende redenen onvoldoende geoordeeld, en de gouden medaille toegewezen aan den inzender der *Hollandia*. Het daarbij behoorend verzegeld naambriefje, gemerkt met de woorden van Propertius: *in magnis et voluisse sat est* wordt geopend

en daaruit gelezen: Franciscus Pavesi, philologiae Graeco-latinae et universae historiae Professor emeritus Mediolanensis. Aan den bekroonden wordt bericht gezonden. De naambriefjes behoorende bij de onbekroonde gedichten worden ongeopend verbrand.

Daarna vestigt de heer Moll de aandacht der vergadering op een notarieel stuk, dat in het Archief van Kuilenburg bewaard, een historisch document van eenige waarde mag heeten omdat het eene bijdrage levert tot de kennis van Zweder van Kuilenburg, die in zijne kerkelijke en politieke worsteling met den postulaat Rudolf van Diepholt, de oorzaak is geweest van het Utrechtsche schisma, dat gedurende een vierde van de vijftiende eeuw ons vaderland in staat van verwarring hield. Dit stuk bevat de uiterste wilsbeschikking van genoemden prelaat, weinige dagen voor zijn dood — hij stierf te Basel 22 Sept. 1433 — in schrift gesteld en door den notaris Zuermondt van Utrecht, die destijds met vele Nederlanders te Basel vertoefde, in legalen vorm gebracht.

Spreker licht dit stuk toe, door eene korte herinnering der geschiedenis van het schisma en van de voornaamste handelingen van het Concilie van Basel in Zweder's proces tegen den postulaat, waarbij hij gebruik maakt van de eerst in 1873 in 't licht verschenen *Historia gestorum generalis synodi Basileensis* van Joh. de Segovia, wiens berichten over deze episode der geschiedenis onzer vaderlandsche kerk tot nu toe aan de aandacht der geschiedvorschers zijn ontsnapt.

Bij de mededeeling van den inhoud van het testament merkt hij op, dat de wenschen van Zweder ten opzichte van zijn' tegenstander inderdaad niet anders dan verwenschingen zijn, en inroeping van wraakoefening door de leden der kerkvergadering over diens hoofd en aanhangers te nemen, zoodat wij hier het ongunstig oordeel reeds lang door de geschiedschrijvers over Zweder geveld bevestigd vinden. Van den anderen kant wijst de spreker op eenige trekken van humaniteit, die hier zich vertoonen en bewijzen, dat de betere mensch in den beruchten kerkvoogd niet geheel ondergegaan

was. Na Zweder's grafschrift meegedeeld te hebben, zooals het in de 17de eeuw nog in de kerk der Karthuisers van klein-Basel gelezen werd, besluit de spreker zijne mededeeling met eenig bericht aangaande hetgeen het concilie ook na Zweder's dood en onder zijn opvolger Walraven van Meurs in of liever tegen het belang van de Utrechtsche kerkzaak gedaan heeft.

Deze mededeeling geeft den heer Brill aanleiding tot eene opmerking over den samenhang der kerkelijke partijen en twisten met de politiek van die dagen, zoodat Zweder als vertegenwoordiger van de Kabeljauwsche, Rudolf van Diepholt als door de Hoeksche partij gesteund worden voorgesteld.

Daar de spreker aan haar eene andere bestemming wenscht te geven kan zij niet voor de Versl. en Meded. der afdeeling worden aangeboden.

De heer De Goeje maakt de vergadering bekend met het plan door hem in verband met verscheiden Duitsche Orientalisten gevormd om de uitvoerige kroniek van Tabari van Bagdad, loopende van de schepping tot het jaar 915 onzer jaartelling uit de in bibliotheken te Constantinopel, Londen, Oxford, Berlin, Parijs, Leiden en Algiers bewaarde gedeelten te herstellen en uit te geven.

Hij wijst op het belangrijke van den inhoud, wenscht dat ook door de leden der Akademie de zaak der uitgevers, firma Brill te Leiden, ondersteund zal worden, en biedt een in het Engelsch gesteld prospectus der onderneming aan.

Daarop wordt de vergadering gesloten om door eene buitengewone gevolgd te worden.

VERSLAG OVER EENE

DOOR DEN HEER

G. DE VRIES Az.

AANGEBODEN VERHANDELING.

Uwe vergadering heeft in hare jongste bijeenkomst den ondergeteekenden ten fine van onderzoek in handen gesteld een werk, door haar medelid Mr. G. de Vries Az. der Akademie ter uitgave aangeboden en getiteld: »Het dijks- en molenbestuur in Holland's Noorderkwartier van het einde der dertiende tot het einde der achttiende eeuw." Te gelijk met die aanbieding heeft de geachte schrijver aan de Afdeeling eene uitvoerige schets gegeven van den hoofdinhoud van dit omvangrijke werk en van eenige der voornaamste resultaten waartoe zijne historische nasporingen omtrent den aard en de ontwikkeling van het waterstaatsrecht in het Noorderkwartier van Holland hem hebben geleid.

Dank zij die uitvoerige mededeeling is de taak voor uwe commissie weggelegd, eene bij uitstek eenvoudige geworden. Om een denkbeeld te geven van de hooge waarde, welke aan het werk, dat voor haar ligt, toekomt, behoeft zij slechts te verwijzen naar de U bekende schets en er de verklaring bij te voegen, dat de lezing van het werk zelf haar in alle opzichten bevestigd heeft in de bij uitstek gunstige meening, opgewekt bij allen die van de hier bedoelde schets kennis namen. Vergist zij zich niet dan heeft Mr. de Vries zich door zijn degelijken en grondigen arbeid tegen over allen, wien de geschiedenis van Noord-Holland in het algemeen en die van zijn waterstaat in het bijzonder ter harte gaat, uitnemend verdienstelijk gemaakt.

Zijn aanbod om de hier bedoelde arbeid voor de werken van de Akademie af te staan, behoort alzoo naar het oordeel

van uwe commissie, gretig te worden aanvaard, en dit met te meer erkentelijkheid omdat de Afdeeling in dezen arbeid nu eene eerste algemeene bijdrage ontvangt tot die geschiedenis van onzen waterstaat, waarop zij vroeger telkenmale zoo ernstig heeft aangedrongen. Is onze litteratuur reeds betrekkelijk rijk aan bijzondere studiën, welke enkele waterschappen en hunne geschiedenis betreffen, hier vindt men voor het eerst het resultaat van nasporingen, welke zich over eene uitgebreide landstreek, het geheele noorderkwartier van Holland, uitstrekken.

Slechts op één punt, met de uitgave in verband staande, wenscht uwe commissie de aandacht te vestigen. Zij zou het zeer betreuren, indien het werk van Mr. de Vries slechts bekend werd in den beperkten kring, welke van de geschriften onzer Afdeeling pleegt kennis te nemen en niet doordrong tot hen, die in de eerste plaats hun voordeel kunnen doen met de vruchten van de hier geleverde studie. Om daartoe te kunnen geraken, dient voor eene veel ruimere publiciteit te worden zorg gedragen, en van daar dat uwe commissie de vrijheid neemt voor te stellen: 1°. om een exemplaar van het hier bedoeld werk namens de Afdeeling te doen toekomen aan die door den schrijver aan te wijzen autoriteiten in Noord-Holland, welke door hare inlichtingen of door het beschikbaar stellen van hare archieven het bijeenbrengen en bewerken van zoo belangrijke materialen hebben mogelijk gemaakt; 2°. om exemplaren af te staan aan het archief en den archivaris van de overige gewesten, ten einde daar de aandacht te vestigen op den nu in Noord-Holland volbrachten arbeid en dus tot navolging van het hier gegeven voorbeeld aan te sporen; 3°. om daarenboven een 40 tal exemplaren ter beschikking te stellen van den schrijver, ten einde deze die kunne uitreiken aan zoodanige bijzondere personen als hem door het leveren van bouwstoffen mede van dienst zijn geweest.

Amsterdam, 13 Maart 1876.

L. Ph. C. VAN DEN BERGH.
J. K. J. DE JONGE.
J. T. BUYS.

DE LOCIS NONNULLIS AESCHYLI ET SOPHOCLIS.

DISPUTAT

H. VAN HERWERDEN.

(Continuatur e fasciculo praecedenti.)

II. AD SOPHOCLEM.

ANTIG. vs. 781:

Ἔρως ἀνίκατε μάχαν
Ἔρως ὅστ' ἐν κτήμασι πίπτεις,
ὃς ἐν μαλακαῖς παρειαῖς
νεάνιδος ἐννυχεύεις,
φοιτᾷς δ' ὑπερπόντιος κτέ.

Hunc locum tot virorum doctorum coniecturis male famosum non attingerem, nisi tanta esset huius carminis pulchritudo, ut *φιλόλογον* non habeas *ἐν φρεσὶ θυμόν* necesse sit, si quid intentatum relinquas, ut apta saltem, si non certa, ratione curetur vulnus, quo nobile canticum in ipso introitu laborat. Herculeus labor foret et inutilis singulas quae prolatae sunt coniecturae ordine refutare. Sufficiat dicere nihildum aptius propositum esse quam id quod voluit Blaydesius *ὃς εἰν ἀνδράσι πίπτεις*, quam suspicionem me iudice Dindorfius in *poet. scen. ed. Vta* corrupit scribendo *ὃς ἔν τ' ἀνδράσι*, mutato praeterea *φοιτᾶς δ'* in *φοιτᾶς τ'*, ut duplex particula *τε* altera alteri responderet; quod tamen fieri vetant, nisi fallor, interposita verba *ὅς — ἐννυχεύεις*. Nihilominus Blaydesii coniectura mihi non prorsus satisfacit, cum quia nimis tenuiter dictum videtur et sonat paene pedestre istud *ὃς εἰν ἀνδράσι πίπτεις*, comparatum cum pulcherrimis verbis quae opponuntur *ὃς — ἐννυχεύεις*,

(ut taceam requiri potius in hoc argumento *iuvenum* quam *virorum* mentionem,) tum omni destitutum videtur probabilitate *κτήμασι* factum esse ex *ἀνδράσι*. Si statuimus *Ἔρως* prono errore repetitum esse e versu praegresso, Blaydesii coniecturam et dictionis elegantia et mutationis probabilitate vinci crediderim hac mea:

Ἔρως ἀνίκατε μάχαν,
νέων ὃς ἐν ϛήθεσι πίπτεις,
ὃς ἐν μαλακαῖς παρειαῖς
νεάνιδος ἐννυχεύεις κτέ.

Non repetito autem *ἔρως* melius, ni fallor, arcte iunguntur notiones *ἀνίκατε* et *ἐμπίπτειν*.

Antig. vs. 647:

μή νύν ποτ', ὦ παῖ, τὰς φρένας [ὑφ' ἡδονῆς]
γυναικὸς οὕνεκ' ἐκβάλης, κτέ.

Vocabulis inclusis veterem lacunam inepte expletam esse probabiliter statuit Nauckius. Haud male suppleas:

μή νύν ποτ' ὦ παῖ, τὰς (παρούσας σοι) φρένας. κτέ.

Cf. Trach. 735 et notum illud *ὁ νοῦς παρὼν ἀπεδήμει* apud Aristophanem in Equitibus.

Antig. vs. 801:

νῦν δ' ἤδη ἐγὼ καὐτὸς θεσμῶν
ἔξω φέρομαι τάδ' ὁρῶν, ἴσχειν δ'
οὐκέτι πηγὰς δύναμαι δακρύων,
τὸν παγκοίταν ὅθ' ὁρῶ θάλαμον
τήνδ' Ἀντιγόνην ἀνύτουσαν.

Bono poeta indignum *τάδ' ὁρῶν* sequente in proximis *ὅθ' ὁρῶ*, quod satis planum est. Latere videtur aliquod adiectivum sub verbis *τάδ' ὁρῶν*. Chorus, quidquid in intimo pectore sentit, non audet Creontis imperium aperte improbare, neque igitur dixit *πικρῶν* vel *ϛυγερῶν*, sed nescio an apte conicias:

θεσμῶν
ἔξω φέρομαι μαλερῶν, κτέ.

i. e. *ἰσχυρῶν, σφοδρῶν*. *ΜΑΛΕΡΩΝ* et *ΤΑΛΟΡΩΝ* non ita differunt, ut non facili errore confundi potuerint.

Antig. vs. 906:

οὔτ', εἰ πόσις μοι κατθανὼν ἐτήκετο, κτέ.

De putrescenti cadavere aptius videtur *ἐσήπετο* quam *ἐτήκετο*, quod dicitur de vivo corpore sive morbo sive dolore tabescenti. Contrarium errorem olim probante Meinekio sustuli e Menandri *Ἁλιέων* fragmento (F. C. IV, p. 74):

ἐσθίοντα καὶ λέγοντα »σήπομ' ὑπὸ τῆς ἡδονῆς"

scribendo *τήκομ' ὑπὸ τῆς ἡδονῆς*.

Atque in Euripidis Electr. 318 sq. *Αἷμα δ' ἔτι πατρὸς κατὰ ϛεγὰς | μέλαν σέσηπεν* praetulerim *πέπηγεν* cl. Aesch. Choeph. 67.

Antig. vs. 966:

παρὰ δὲ Κυανεᾶν σπιλάδων διδύμας ἁλὸς
ἀκταὶ Βοσπόριαι ἴδ' ὁ Θρῃκῶν
Σαλμυδησσὸς, ἵν' κτέ.

Huic strophae, quam desideramus protasin, facile restituas corrigendo:

παρὰ δὲ Κυανεᾶν σπιλάδων διδύμα' ϛὶν ἅλς
κἀκταὶ — ἵν' — Ἄρης — εἶδεν.

Qua coniectura etiam hoc lucramur quod ita ultima primi vs. syllaba longa fit ut in versu antithetico 977. Praepositionis *παρά* vim recte explicuerunt interpretes.

Antig. vs. 1080—1083.

Hi vss. quos in marginem relegavit Dindorfius et corrupti sunt et hoc certe loco inepti. Si sunt genuini, meliorem sedem nacti erunt transpositi post vs. 1022, in priorem Tiresiae orationem.

Antig. vs. 1088:

καὶ γνῷ τρέφεν τὴν γλῶσσαν ἡσυχωτέραν
τὸν νοῦν τ' ἀμείνω τῶν φρενῶν ἢ νῦν φέρει.

Scribere potuit Sophocles quod olim conieci *τρέφει*, sed nunc praefero, quia perpetua est in libris utriusque verbi confusio, *φορεῖ*, *gerit*, quo sensu *φέρειν* ferri omnino nequit. Pro *ἢ* Dindorfius praeeunte Brunckio dedit *ὧν*. Si quid mutandum, praetulerim *οὗ* referendum ad *νοῦν*. Facio enim cum iis qui collatis aliis locis *τὸν νοῦν τῶν φρενῶν* ita iungant, ut *τῶν φρενῶν* sit Genetivus possessivus, nec suspensus sit ab *ἀμείνω*. Ad *φορεῖ* cf. supra vs. 705.

Antig. vs. 1130. Vide quid tentaverim ad Ionem vs. 550, pag. 148.

Antig. vs. 1182:

ὦ πάντες ἀστοί, τῶν λόγων ἐπῃσθόμην.

Absurde his verbis, quae rectissime habent apud Euripidem Iph. T. 1422, Eurydice solum chorum alloquitur, quod non latuit Nauckium, qui coniecit *παρόντες ἀστοί*, quale quid si poeta voluisset, dedisset potius *ἀστοὶ παρόντες*. Coniecturam non periclitabor, sed monebo tantum in Oedipo Rege Iocasten vs. 911 chorum similiter compositum e Thebanorum proceribus alloqui *χώρας ἄνακτες*.

Electr. vs. 36 sq.:

ἄσκευον αὐτὸν ἀσπίδων τε καὶ στρατοῦ
δόλοισι κλέψαι χειρὸς ἐνδίκους σφαγάς.

Nihil allatum est ab interpretibus nec afferri, credo, poterit quod satis tueatur ineptum vocabulum *χειρός*. Quam rem sentiens, opinor, Blaydesius de more non una coniectura contentus in novissima editione coniecit vel *χερσί* vel *χειρί* legendum esse. Quibus suspicionibus planum est non expediri loci difficultatem, laborantis non tantum illo Genetivo, qui iungendo *χειρὸς σφαγάς* aliquatenus explicari posset, sed etiam, quod caput est, eo quod vox *χειρός* prorsus otiose atque inepte additur. Insuper cadit in oculos quam invenustus foret duplex ille Dativus *δόλοισι* — *χερσί*. Requiritur

haud dubie aliud vocabulum, nec punctum temporis dubito quin Sophocles scripserit:

δόλοισι κλέψαι μητρὸς ἐνδίκους σφαγάς.

Electr. vs. 221:

δεινοῖς ἠναγκάσθην, δεινοῖς·
ἕξοιδ', οὐ λάθει μ' ὀργά.

Quibus *ὀργά* est *ira inimicorum*, faciunt ut Electra ineptiat. Ita enim loqui tantummodo potuisset, si chorus Clytaemnestram et Aegisthum ei inimicos esse negasset. Sed vituperarat is eam in proximis, quod sua animi aegritudine lacesseret potentiorum inimicitias; itaque apte respondere poterat: *Optime novi me facere quod dicitis; sed aliter facere nequeo vi malorum coacta.* Egregie huic sententiae conveniret:

Δεινοῖς ἠναγκάσθην, δεινοῖς·
ἕξοιδ', οὐ λάθει μ', ἔργα.

Longius distat, quod coniecit Nauckius, *ἄτα*, aut quod nuper Blaydesius reposuit de suo *οἷα* sc. *ἐστί*, quam coniecturam non satis intellego. Vel sic tamen fieri potest, ut *ὀργά* sit retinendum et explicandum *ira mea* respondeatque chori verbis *σὰ δυσθύμῳ ψυχᾷ*. Qua de re prorsus non dubitarem, si *δύσθυμος* non *moestus* significaret, sed *iracundus*. Quae tamen difficultas sic expediri posse videtur ut sumamus chorum de industria (Cf. Aeschyli praeceptum Prom. 379 sq.) leniore usum esse vocabulo, sed Electram veram eius sententiam assecutam respondere quo pacto respondet secundum libros manuscriptos, nisi quod Mediceus a prim. m. habet *ὀργᾷ*.

Electr. vs. 431 sqq.:

ἀλλ' ὦ φίλη, τούτων μὲν ὧν ἔχεις χεροῖν
τύμβῳ προσάψῃς μηδέν· οὐ γάρ σοι θέμις·
[οὐδ' ὅσιον ἐχθρᾶς γυναικὸς ἱστάναι
κτερίσματ' οὐδὲ λουτρὰ προσφέρειν πατρί·]
ἀλλ' ἢ ῥοαῖσιν ἢ βαθυσκαφεῖ κόνει
κρύψον νιν κτέ.

Variis modis viri docti conati sunt tollere metricum vitium in vs. 433, sed vereor ne operam perdant et oleum, non Sophoclem corrigentes sed interpolatorem. Non indigebat, opinor, Chrysothemis explicatione, cur Electra dicat ipsi fas non esse libamina ista effundere in patris sepulcrum. Praeterea in ipsis versibus plura offendunt: *οὐδ' ὅσιον* post *οὐ θέμις*, *οὐδὲ λουτρὰ προσφέρειν* post *ἱςάναι κτερίσματα*, usus verbi *ἱςάναι* in hac locutione plane singularis. *Λουτρά* sic usurpatum peti potuit e praegressis vs. 84.

Electr. vs. 475. Vid. *Studia Critica in poetas Scen. Gr.*, pag. 15. Anno post me idem proposuit Blaydesius.

Electr. vs. 525:

πατὴρ γάρ, οὐδὲν ἄλλο, σοὶ πρόσχημ' ἀεὶ
ὡς ἐξ ἐμοῦ τέθνηκεν, ἐξ ἐμοῦ· καλῶς
ἔξοιδα· τῶνδ' ἄρνησις οὐκ ἔνεςί μοι.
ἡ γὰρ Δίκη νιν εἷλεν, οὐκ ἐγὼ μόνη,
ἣ χρῆν σ' ἀρήγειν, εἰ φρονοῦσ' ἐτύγχανες.

Si nihil excidit post vs. praegressum, logica cogitationum compositio postulat: *ἀλλ' ἡ Δίκη νιν εἷλεν*. Si forte putas more apud antiquiores praesertim Ionicos scriptores non infrequenti h. l. sententiam causalem non spectare antecedentia sed sequentia, saltem scribendum erit sic:

Ἡ γὰρ Δίκη νιν εἷλεν, οὐκ ἐγὼ μόνη,
Τῇ χρῆν σ' ἀρήγειν, κτέ.

Quod tamen ut probari possit valde vereor. Nullum enim apud Sophoclem certe exstat exemplum huius simile. Ita enim sententia causalis mediae interponitur orationi. Recte haberet: *Ἀλλ' ἡ γὰρ Δίκη κτέ.*, cf. O. C. 755. Et sic faciunt ceteri; nec vitii immunis videtur locus Euripideus Iph. T. 646, ubi recte Weilius requirit: *ἀλλ' οὐ γὰρ οἶκτος ταῦτα, χαίρετ', ὦ ξένοι.*

Electr. vs. 780:

ὥς' οὔτε νυκτὸς ὕπνον οὔτ' ἐξ ἡμέρας
ἐμὲ ςεγάζειν ἡδὺν, ἀλλ' ὁ προςατῶν
χρόνος διῆγέ μ' αἰὲν ὡς θανουμένην.

Latuisse interpretes videtur Eustathii observatio ad Il. Z, 164 Sophoclem illud ὕπνον ἐμὲ ϛεγάζειν μεταποιῆσαι ἐξ Ὁμηρικοῦ τοῦ ἀμφικεχύσθαι νήδυμον ὕπνον. Imago petita videtur a veste, qua quis tegitur. Magis dubito num sanum sit διῆγε in sequenti versu, quia ὁ προϛατῶν χρόνος, *tempus instans*, vix recte dicitur διάγειν aliquem, ut taceam *hunc* transitivum verbi διάγειν usum inauditum esse. Una inserta literula scripserim:

ἀλλ' ὁ προϛατῶν
χρόνος διῆγχέ μ' αἰὲν ὡς θανουμένην

i. e. *sed instans me tempus semper sine intermissione angebat ut morituram.*

Electr. vs. 1059 pro φρονιμωτάτους legendum mihi videri φρόνιμοί γ' ἄνουϛ monui nuper ad Ionem vs. 935, pag. 189 sq. Ad vim voculae γε cf. locus Eur. Iph. A. 513.

Electr. vs. 1260:

Τίϛ οὖν ἂν ἀξίαν
γε σοῦ πεφηνότος
μεταβάλοιτ' ἂν ὧδε σιγὰν λόγων;

Scholiasta: Τίϛ ἂν σου φανέντος δικαίωϛ ἕλοιτο ἀντὶ λόγων σιωπήν. Quem legisse suspiceris:

Τίϛ οὖν κατ' ἀξίαν κτέ.

Voculam ἄν a correctore metrico suppletam esse ad restituendam deficientem syllabam, etiam probabile est propterea quod in libro Mediceo non prima manus, sed alia manus antiqua, eam addidit. Deinde apte Dindorfius coniecit σοῦ γ' ἀμπεφηνότος, quo admisso scripserim:

Τίϛ οὖν κατ' ἀξίαν,
σοῦ γ' ἀμπεφηνότος,
μεταβάλοιτ' ἂν ὧδε σιγὰν λόγων;

Alias coniecturas, quarum nulla mihi quidem satisfacit, videas apud Blaydesium et Dindorfium.

Electr. 1354 sq. Electra ad fratrem:

Ὦ φίλτατον φῶς, ὦ μόνος σωτὴρ δόμων
Ἀγαμέμνονος, πῶς ἦλθες; ἢ σὺ κεῖνος εἶ
ὃς τόνδε κἄμ' ἔσωσας ἐκ πολλῶν πόνων;

Πως ἦλθες; quaestio est eiusmodi ad quam non expectetur responsum, sed qua significetur gaudium ob insperatum alicuius adventum. Rarissimam salutandi formulam eodem modo usurpatam reperies ab Aristophane in Pace vs. 193, ubi sic colloquuntur Mercurius et Trygaeus:

Merc. ἥκεις δε κατὰ τί; Tr. τὰ κρέα ταυτί σοι φέρων.
Merc. ὦ δειλακρίων, πῶς ἦλθες; Tr. ὦ γλίσχρων, ὁρᾷς,
ὡς οὐκέτ' εἶναι σοι δοκῶ μιαρώτατος.

Monendum videbatur, cum quia silentio rem scitu non indignam praetereunt omnes, quod sciam, interpretes Sophoclei, tum quia Nauckius immerito versum optimum damnavit.

Electr. vs. 1278:

μή μ' ἀποστερήσῃς
τῶν σῶν προσώπων ἀδονὰν μεθέσθαι.

Non iniuria suspectum μεθέσθαι multis criticis. Aperte enim non sufficit cum Porsono rescribere ἀδονᾶν, quia ipsum verbum μεθίεσθαι aptum non est. Nec debuerat Blaydesius memorare Musgravii coniecturam, illi tantum aevo etymologiae ignorantissimo ignoscendam, ἀδονᾷ μεθύσθαι (!). Elegantissime poeta potuit:

μή μ' ἀποστερήσῃς
τῶν σῶν προσώπων ἀδονὰν δρέπεσθαι,

sed fortasse nihil latet reconditius quam μεγίστην, ut monui nuper ad Ionem.

Electr. vs. 1464:

Καὶ δὴ τελεῖται τἀπ' ἐμοῦ· τῷ γὰρ χρόνῳ
νοῦν ἔσχον, ὥστε συμφέρειν τοῖς κρείσσοσιν.

Recte vidit Wunderus ultima verba ambigue dicta esse ab Electra. Fieri tamen potest ut in eo fallatur quod putat Electram per κρείσσοσιν intellegere Orestem. Graecus enim

spectator haec audiens paene necessario cogitat Deos, quos saepe *τοὺς κρείττους* audire notum est. Interior igitur me iudice sententia Electrae verborum haec est: *Ego, hucusque divinae iustitiae diffisa tandem resipui, ita ut mihi cum Dis conveniret.*

Oedip. Col. vs. 153:

ἀλλ' οὐ μὰν ἓν γ' ἐμοὶ
προσθήσεις τάσδ' ἀράς.

Explicant: *addes ceteris tuis malis hanc noxam* cett. Vel sic pro *προσθήσεις* praestaret forma media. Sed nescio an poeta voluerit: *sed non tamen, quantum est in me, hanc* TIBI *noxam* CONTRAHES. Quare utique scribendum arbitror:

προσθήσει τάσδ' ἀράς.

Notum hunc in pedestri oratione verbi usum a poetis non alienum esse docet cum aliis tragicorum locis Oed. Reg. vs. 1460, etsi ibi lectio dubia est. Sed vid. Eur. Heracl. 147, Hec. 742, Andr. 396. Activa forma optime habet propter additum *ἐπ' ἐμαυτῷ* O. R. vs. 820:

καὶ τάδ' οὔ τις ἄλλος ἦν
ἢ 'γὼ 'π' ἐμαυτῷ τάσδ' ἀρὰς ὁ προστιθείς.

qui ipse locus documento est, quomodo is de quo nunc agimus sit intellegendus. Cf. infra vs. 404.

Oed. Col. vs. 227:

Chorus senum Colonaeorum simulac intellexit senem mendicum esse Oedipum, metuens ne hominis tantis flagitiis polluti praesentia ipsis piaculum contrahat, quod prius concesserat negat eumque quantocius terram Atticam relinquere iubet; quaerenti autem Oedipo:

ἃ δ' ὑπέσχεο ποῖ καταθήσεις;

respondet:

οὐδενὶ μοιριδία τίσις ἔρχεται
ὧν προπάθῃ τὸ τίνειν· ἀπάτα δ'ἀπά-
ταις ἑτέραις ἑτέρα παραβαλλομέ-
να πόνον, οὐ χάριν, ἀντιδίδωσιν ἔ-
χειν κτέ.

Sine controversia vera est Wunderi emendatio ἂν (ἃ ἂν) pro ὧν, quam ne memorat quidem Dindorfius. Qua recepta, dubito num reliqua persanata sint. Nempe vix recte dictum videtur τὸ τίνειν ἃ ἄν τις προπάθῃ οὐδενὶ ἔρχεται τίσις μοιριδία i. e. *rependere quae quis prior passus sit nulli venit* (fit) *iusta poena* pro hoc: *nemo propter iniuriam, quam prius acceptam rependit, iure punitur.* Nullum enim facinus fit poena, sed poena scelus consequitur. Quocirca Sophoclem scripsisse suspicor:

οὐδένα μοιριδία τίσις ἔρχεται
ἂν προπάθῃ 'ποτίνοντ'· ἀπάτα κτέ.

Quia Dativum elidere poetae Attico non licuit, usus est Accusativo non aliter quam requirente metro dixit Philoct. vs. 141 σὲ δ', ὦ τέκνον, τόδ' ἐλήλυθεν πᾶν κράτος ὠγύγιον. Ita quoque verbum βαίνειν subinde apud poetas quartum casum adsciscere in vulgus notum est. Ad usum verbi ἀποτίνειν cf. Ant. 1352.

Oed. Col. vs. 277. Oedipus ad chorum:

καὶ μὴ θεοὺς τιμῶντες εἶτα τοὺς θεοὺς
μοίραις ποιεῖσθε μηδαμῶς· ἡγεῖσθε δὲ
βλέπειν μὲν αὐτοὺς πρὸς τὸν εὐσεβῆ βροτῶν,
βλέπειν δὲ πρὸς τοὺς δυσσεβεῖς, φυγὴν δέ του
μήπω γίγνεσθαι φωτὸς ἀνοσίου βροτῶν.

Sic liber Mediceus. Dindorfius de suae quam in textum recepit coniecturae μοίρᾳ veritate videtur dubitare. Nec iniuria: inaudita enim in hac locutione omissio praepositionis. Accedit quod verba sequentia potius eo ducunt, ut credamus Oedipum dixisse: *et ne deorum cultus studiosi nullam tamen dis tribuatis potentiam*, quasi sibi ipsi prospicere et punire maleficos sibique invisos homines nequeant. Ergo cum ποιεῖσθαι saepe idem sit quod ἡγεῖσθαι s. νομίζειν, requiritur pro μοίραις quod significet ἀσθενεῖς. Id autem repperisse mihi videor corrigens:

καὶ μὴ θεοὺς τιμῶντες εἶτα τοὺς θεοὺς
μαυροὺς ποιεῖσθε μηδαμῶς· ἡγεῖσθε δὲ κτέ.

Photius *μαυρόν· τὸ ἀμαυρὸν καὶ ἀσθενές*. Cf. Hesychius, apud quem perverso accentu legitur *μαῦρον* et Suid. s. v. *ἀμοργοί*. Cf. infra ad Trach. vs. 955 sqq. Verbum *μαυροῦν* pro *ἀμαυροῦν* non rarum est, sed haec adiectivi forma apud solos lexicographos (non enim moramur Byzantinos) servata est. Vocabulum h. l. eo aptius est, quod in proximis sequitur verbum *βλέπειν*, et *ἀμαυρόν* (proprie *obscurus*) interdum usurpatur de *caecis*, ut in hac ipsa fabula 182 et 1639. Quam notionem si hic quoque vocabulo a me restituto tribuere malueris, non repugnabo. *Μηδαμῶς* sic postpositum est enixe precantis: Arist. Ach. vs. 334 *ἀλλὰ μὴ δράσῃς ὃ μέλλεις· μηδαμῶς, ὦ μηδαμῶς*. Nub. vs. 84 *μὴ μοί γε τοῦτον μηδαμῶς τὸν ἵππιον*. Vesp. vs. 371 *ἀλλὰ μὴ βοᾶτε μηδαμῶς* cett.

Oed. Col. vs. 328:

Ism. *οὐκ ἄνευ μόχθου γέ μοι.*

In Med. a 1 m. fuit *γέ μου*. Unde aptius rescribetur *γέ του*.

Oed. Col. vs. 306:

ὡς ε, κεἰ βραδὺς
εὐδει κλύων σου δεῦρ' ἀφίξεται ταχύς.

Dindorfius pro absurdo *εὐδει* de suo reposuit *γήρᾳ*. Lenius est, quod olim proposui: *βραδύς, εὐθὺς κλύων σου* i. e. *simulatque nomen tuum audiverit*. Alii *ἕρπει* vel *σπεύδει* proposuerunt, quorum mihi quidem neutrum satisfacit. In praegresso vs 303 non expedio, quo pacto via Athenis ducens Colonum dici potuerit *μακρὰ κέλευθος*. Conieci *μικρά*. Sed vss. 300—304 fortasse recte seclusit Hirzel.

Oed. Col. vs. 363: Ismene.

Ἐγὼ τὰ μὲν παθήμαθ' ἅπαθον, πάτερ,
ζητοῦσα τὴν σὴν ποῦ κατοικοίης τροφὴν
παρεῖσ' ἐάσω.

Neque prorsus aptus h. l. videtur usus verbi *κατοικεῖν* de

errone, qualis erat Oedipus, quem Ismene quaerens scire non poterat alicubi fixisse domicilium, neque omnino *τροφή* usurpari potuit, quod plerique interpretes statuunt, pro *habitatione*, ut pendere possit a verbo *κατοικεῖν*. Quare hunc locum labe affectum esse habeo persuasissimum. Aptum foret:

ζητοῦσα τὴν σὴν, ποῦ κυροῖς, ἀναστροφήν.

Frequenter *ἀναστρέφεσθαι* significare *versari* notum est, itaque *locus ubi quis versatur*, *diverticulum* dicitur *ἀναστροφή*. Et sic substantivo usus est Aeschylus Eumenid. vs. 23 *Κωρυκὶς πέτρα κοίλη, φίλορνις, δαιμόνων ἀναστροφή*. Vel lenius eadem sententia possis: *ποῦ κυροῖς, ἐπιστροφήν*. Cf. Sept. vs. 648, Eumen. vs. 547, al. Persaepe autem tragici Optativos verborum circumflexorum formant in *οιμι, οῖς, οῖ*, ubi vita communis praeferebat formas desinentes in *οίην, οίης, οίη*. Vide v. c. mox vs. 507. In Philoctete vs. 32 cum Nauckio utique scribendum: *οὐδ' ἔνδον οἰκοποιός ἐς' ἐπιστροφή;* pro *ἐστί τις τροφή;* ita tamen, ut *ἐπιστροφή* intellegatur *cura*, non *commoratio*, ut ipse intellexit. Argumento est additum *οἰκοποιός*. In eandem coniecturam, Nauckii inventum ignorans, et ipse incideram.

Oed. Col. vs. 392:

Ἐν σοὶ τὰ κείνων φασὶ γίγνεσθαι κράτη.

»Non *ἄνθρωποι*" verba sunt Meinekii »sed *μαντεῖαι*, quod »ex *μαντεύμασιν* vs. 387 assumendum." Praeferam tamen *φησὶ*, quod male intellegere nemo potest, sive mente repetat *μαντεύματα*, sive cogitet *ὁ θεός*, quod, ubi de oraculis sermo est, Graecos non raro omittere constat.

Oed. Col. vs. 412 sqq. Oedipus ad Ismenen:

Ἃ δ' ἐννέπεις κλύουσα τοῦ λέγεις, τέκνον;
Ism. *Ἀνδρῶν θεωρῶν Δελφικῆς ἀφ' ἑστίας.*
Oed. *Καὶ ταῦτ' ἐφ' ἡμῖν Φοῖβος εἰρηκὼς κυρεῖ;*
Ὡς φασιν οἱ μολόντες ἐς Θήβης πέδον.

Parum proficitur Meinekii coniectura, requirente responsionis ratione, corrigentis:

Ὡς φασί γ' οἱ μολόντες

nisi simul existimamus pro *Θήβης* olim *Πυθοῦς* vel *Δελφῶν* scriptum fuisse. Sic enim recte haberet articulus *οἱ*, qui in vulgatis male abundat. Nisi vocula *γε* videretur necessaria, lenissime posses:

Ὡς φασί μοι, μολόντες ἐς Θήβης πέδον.

Sed, ut dicam quod sentio, hic versus cum praecedenti ita otiosus mihi videtur, ut valde dubitem, num ab ipsius Sophoclis manu profecti sint. Eadem mihi est dubitatio de vs. 424 et supervacaneo et male, ni fallor, composito.

Oed. Col. vs. 549:

νόμῳ δὲ καθαρὸς ἄιδρις ἐς τόδ' ἦλθον.

Recte nuper Heimsoethius *νόῳ*, afferens Orest. 1604, Hippol. 317. Ignorabat vir doctus me dudum eandem emendationem proposuisse.

Oed. Col. vs. 418 sqq:

Oed. *Κᾆθ' οἱ κάκιςοι τῶνδ' ἀκούσαντες πάρος*
τοὐμοῦ πόθου προὔθεντο τὴν τυραννίδα;
Ism. *Ἀλγῶ κλύουσα ταῦτ' ἐγώ, φέρω δ' ὅμως.*

Consensu, ut videntur, viri docti h. l. verbo *φέρειν* tribuunt rariorem significationem *τοῦ ἀγγέλλειν*, subdubito tamen num satis recte. Si enim haec fuisset poetae mens, nescio an potius usus fuisset verbo minus ambiguo, velut *φαίνω* vel *δηλῶ*. Scribere eum non potuisse quod proposuit Tournier *φήσω*, vel me tacente quivis intelleget. Illa autem causa me movet ut verbo *φέρειν* tribuam longe vulgatissimam sententiam *tolerandi*. Cf. Dindorf. in *lexico Sophocleo* s. v. Hanc autem interpretationem minime ineptam esse, sic collige mecum. Ira incensus verba illa *κᾆθ' — τυραννίδα;* dixerat Oedipus. Quam iram lenire studens respondet filia: *Doleo equidem haec audiens, fero tamen*, non absurde, opinor, si amantissima patris iniuriam illi illatam tanquam sibi factam moleste quidem ferebat, ferendam tamen, utpote irreparabilem, censebat. Convenitque ea oratio moribus Ismenae, quales novimus ex Antigona. Erat autem cur excandescentis senis

iram leniret. Persuadebat quidem sibi miser Oedipus, se innatum naturae suae vitium vicisse et didicisse quod non sine iactantia quadam profitetur in ipso dramatis introitu:

Στέργειν γὰρ αἱ πάθαι με χὠ χρόνος ξυνὼν
μακρὸς διδάσκει καὶ τὸ γενναῖον τρίτον.

Attamen melius naturam humanam noverat tragicorum princeps, quam qui ignoraret, licet furcis expellas, naturam tamen usque recurrere, nec desunt per totam fabulam dispersa testimonia *τὸν τόπον* magis quam *τὸν τρόπον* mutasse infelicem Thebanorum regem. Iracundiam ei non prorsus obscure exprobrant non Creon tantum vs. 855, sed, quod gravius est, Theseus vs. 592, et ipsa Antigone vs. 1197 sqq; neque iniuria eum reprehendi optime demonstrat orationis, qua antiquus »King Lear" uti solet, vehementia.

Oed. Col. vs. 602. Theseus rogans:

πῶς δῆτά σ' ἂν πεμψαίαθ', ὥς' οἰκεῖν δίχα;

rogat quod rogare vix potuit. Potuisset, si affuisset colloquio habito ab Oedipo cum Ismena, unde illud *οἰκεῖν δίχα* quid sibi velit intellegitur. Quia non affuit, crediderim post *πεμψαίατο* duo hemistichia et integrum versum periisse in hunc modum:

Thes. *πῶς δῆτά σ' ἂν πεμψαίαθ'* * * * * *;
Oed. * * * * * * * * * * * * * * * * * *
Thes. * * * * * * * * * * * *ὥς' οἰκεῖν δίχα;*
Oed. *τὸ θεῖον αὐτοὺς ἐξαναγκάσει ϛόμα.*

ut Oedipum in responso Theseum docuisse putemus quod ipse a filia acceperat. Scholiastae verba *πῶς δῆτα οὖν, φησι, μεταπέμψαιντο ἄν σε, εἰ μή ἐϛι δυνατὸν κατελθεῖν διὰ τὸ πατροκτόνον εἶναι; ὁ δέ φησι· τὸ θεῖον αὐτοὺς ἐξαναγκάσει τοῦτο πρᾶττειν* etsi nihil afferunt ad verba *ὥς' οἰκεῖν δίχα* explicanda, non tamen probant eorum auctorem legisse locum integriorem.

Oed. Col. vs 629 Chorus ad Theseum de Oedipi promissis:

Ἄναξ, πάλαι καὶ ταῦτα καὶ τοιαῦτ' ἔπη
γῇ τῇδ' δδ' ἀνὴρ ὡς τελῶν ἐφαίνετο.

Non expedio voculam *ὡς*, nisi correcto:

ὡς τελῶν ἔφαινέ μοι.

Ad *φαίνειν ἔπος* cf. O. R. 525 et 848, Trach. 1.

Oed. Col. vs. 729:

ὁρῶ τιν' ὑμᾶς ὀμμάτων εἰληφότας
φόβον νεωρῆ τῆς ἐμῆς ἐπεισόδου.

Utrum cum Meinekio *εἰληφότας* defendi possit, an cum Blaydesio et Nauckio corrigendum sit, quod sane praetulerim, *εἰληφότα* non dirimam. Aliud est quod volo. Nempe inepte mihi dici videtur *φόβος λαμβάνειν τινα τῶν ὀμμάτων;* quia oculis quidem metus proditur, non tamen ipsi oculi metu capiuntur. Expectaveram potius:

ὁρῶ τιν' ὑμᾶς ἐμφανῶς εἰληφότα κτέ.,

quae lectio facile potuit parere interpretamentum *ἀπὸ* s. *ἐκ τῶν ὀμμάτων.*

Oed. Col. vs. 866:

ὅς μ', ὦ κάκιστε, ψιλὸν ὄμμ' ἀποσπάσας
πρὸς ὄμμασιν τοῖς πρόσθεν ἐξοίχει βίᾳ.

Verissime Meinekius: »Nondum vidi qui *ψιλὸν ὄμμα* ita »explicuerit ut satisfaceret." Bene idem intellexit requiri adiectivum aliquod pertinens ad *ὄμμα*, sed non satis aptum videtur quod (metrine angustiis coactus pro *φίλον*?) coniecit *φίλιον.* Mihi venit in mentem:

ὅς μ', ὦ κάκιστ', ἔμψυχον ὄμμ' ἀποσπάσας κτέ.

Adiectivo *ἔμψυχος* Sophocles ter usus est infra vs. 1167, Antig. vs. 1167, El. vs. 1221.

Oed. Col. vs. 969:

ἐπεὶ δίδαξον, εἴ τι θέσφατον πατρὶ
χρησμοῖσιν ἱκνεῖθ', ὥστε πρὸς παίδων θανεῖν,
πῶς ἂν δικαίως τοῦτ' ὀνειδίζοις ἐμοί, κτέ.

Non: *si veniebat*, opinor, sed: *si venit.* Quare necessarium arbitror *ἵκεθ'.*

Oed. Col. vs. 986:

ἐγὼ δέ νιν
ἄκων τ' ἔγημα φθέγγομαί τ' ἄκων τάδε.
ἀλλ' οὐ γὰρ οὔτ' ἐν τοῖσδ' ἀκούσομαι κακὸς
γάμοισιν οὔθ' οὓς αἰὲν ἐμφορεῖς σύ μοι
φόνους πατρῴους ἐξονειδίζων πικρῶς.

Primum Graecum est ἀκούω κακῶς non κακός, deinde inepte is dicit *non male audiam*, qui iam male audiebat, tandem Graece dicitur κακῶς ἀκούω διά τι vel ἀπό τινος, non ἔν τινι, ut opinor. En tria documenta poetam scripsisse:

ἀλλ' οὐ γὰρ οὔτ' ἐν τοῖσδ' ἁλώσομαι κακός.

ut O. R. vs. 576 dixit: οὐ γὰρ δὴ φονεὺς ἁλώσομαι. Cf. Ant. vs. 46, et Euripides magis ad pedestrium scriptorum consuetudinem Med. vs. 84 κακός γ' ὢν εἰς φίλους ἁλώσομαι. Ad praepositionem ἐν cf. supra vs. 764 ἐν οἷς μάλις' ἂν ἀλγοίην ἁλούς, Eurip. Hipp. 959, al.

Oed. Col. vs. 1053:

ἔνθ' οἶμαι τὸν ἐγρεμάχαν
Θησέα καὶ τὰς δισόλους
ἀδμῆτας ἀδελφεὰς
αὐτάρκει τάχ' ἐμμίξειν βοᾷ
τούσδ' ἀνὰ χώρους.

De huius loci interpretatione duplex est, quantum video, sententia. Vertit Hermannus, probante Wundero: *ibi praelia cientem Theseum geminasque innuptas sorores mox puto idonea pugna esse congressuros.* Dindorfius contra transitivam vim tribuens verbo ἐμμίξειν »*Recte*" inquit »*Theseus pugnae* »*contra eos qui puellas vi abductas tenent, ipsas immixturus* »*esse dicitur.* Quam poetae sententiam esse cognoscitur ex »epitheto ἀδμῆτας, quod parum aptum foret nisi puellae ipsae »quodammodo pugnae participes esse dicerentur." Ut ordiar a posteriore sententia, manifesto falsum est epitheton ἀδμῆτας id verum esse arguere quod putat Dindorfius. Sophocles Homeri imitator ab illo sumsit vocabulum (Od. ζ, 109), ut *innuptas*, non *indomitas*, vocaret puellas; quam rem bene intellexit Hermannus, neque ex epitheti usu quidquam de

horum verborum sententia concludere licet. Eam autem difficultatem, quam suae interpretationi creat vocula *καί*, vir doctus studuit removere suspicando verba *Θησέα καὶ* e glossemate nata esse, cum olim fuerit *Αἰγεῖδαν*. Quam suspicionem prolatam in editione Oxoniensi III non repetivit in poet. scen. ed. Vta, motus fortasse Spengelii observatione voculam *καί* h. l. esse *etiam*, cui observationi calculum suum adiecit in editione sua Meinekius. Ego, si locus sanus est, non video quid iure opponi possit explicationi Hermannianae. Sed locum sanum esse nego, quoniam ex illa quoque interpretatione non dicitur quod dicendum sine controversia fuerat, *brevi fore ut Theseus proelio raptorum manibus puellas eriperet* et in codicum scriptura nimis inepte ipsae puellae congredi dicuntur. Hinc suspicor genuinam lectionem fuisse hance:

ἔνθ' οἶμαι τὸν ἐγρεμάχαν
Θησέα μοι τὰς δισόλους
ἀδμῆτας ἀδελφὰς
αὐτάρκει τάχ' ἐξέλξειν βοᾷ
τούσδ' ἀνὰ χώρους.

Vi eripere optime, credo, dicitur *ἐξέλκειν*. Notus est splendidus Pindari locus Pyth. vs. 73 sq.: *οἷα Συρακοσίων ἀρχῷ δαμασθέντες πάθον, ὠκυπόρων ἀπὸ ναῶν ὅς σφιν ἐν πόντῳ βάλεθ' ἁλικίαν, Ἑλλάδ' ἐξέλκων βαρείας δουλίας*. Pro *καί* dedi *μοι* (Dat. eth.), quia nihil me movet Spengelii observatio, si quidem *etiam* non magis est huius loci quam *et*. Unicum enim Thesei consilium erat puellarum liberatio. Ceterum si quis *Αἰγεῖδαν* praetulerit, per me licebit. Cur autem *πανταρκεῖ* pro *αὐτάρκει* aptius videatur Dindorfio, *ἀνταρκεῖ* Meinekio, non satis intellego. Hoc nusquam repertum est, illud legitur apud Aesch. Pers. 855, tam aptum istic quam hic ineptum. Eoque procul dubio referenda est glossa Hesychiana, ad quam Dindorfius provocavit, non vero ad hunc locum.

Oed. Col. vs. 1113:

κἀναπαύσατον
τοῦ πρόσθ' ἐρήμου τοῦδε δυσήνου πλάνου.

Ut elegantius et auribus quoque gratius teneo quod olim scribendum proposui *τόνδε δύςηνον*, i. e. *ἐμὲ τὸν ἄθλιον*. Notus omnibus est hic pronominis demonstrativi pro personali usus.

Oed. Col. vs. 1211:

Ὅςις τοῦ πλέονος μέρους χρῄζει τοῦ μετρίου παρεὶς
ζώειν, σκαιοσύναν φυλάσσων
ἐν ἐμοὶ κατάδηλος ἔςαι.

Non satis expedio usum temporis futuri. An legendum est:

ἐν ἐμοὶ κατάδηλός ἐςιν?

Ita natura brevis erit ultima syllaba, ut versus antithetici *πολὺ δεύτερον ὡς τάχιςα*. Vide tamen Eur. Iph. T. vs. 33.

Oed. Col. vs. 1295:

ἀνθ' ὧν μ' Ἐτεοκλῆς ὢν φύσει νεώτερος,
γῆς ἐξέωσεν, οὔτε νικήσας λόγῳ
οὔτ' εἰς ἔλεγχον χειρὸς οὔτ' ἔργου μολών,
πόλιν δὲ πείσας.

Hermannus recte intellegens non tripertitam sed bipertitam esse sententiam reposuit *οὐδ' ἔργου*, quod post eum receptum est ab omnibus. Quid sit *ἔλεγχος χειρός* nec per se obscurum est, et planissimum redditur collato vs. 834: *τάχ' ἐς βάσανον εἰ χερῶν*, sed fateor me non satis assiqui quid sit *εἰς ἔλεγχον ἔργου*. Quia autem quaestio aut pugna singulari decidi poterat aut *sortitione*, non inepte conicias:

οὔτ' εἰς ἔλεγχον χειρὸς, οὐ κλήρου, μολών,
πόλιν δὲ πείσας.

Οὐ pro *οὐδέ* positum, ut v. c. Trach. vs. 1014 *οὐ πῦρ, οὐκ ἔγχος*.

Oed. Col. vs. 1451:

μάτην γὰρ οὐδὲν ἀξίωμα δαιμόνων ἔχω φράσαι
ὁρᾷ ὁρᾷ πάντ' ἀεὶ χρόνος ἐπεὶ μὲν ἕτερα,
τὰ δὲ παρ' ἦμαρ αὖθις αὔξων ἄνω.

Sic locus legitur in libris praeter *πάντ'* quod e *ταῦτ'* Dindorfius et *παρ' ἦμαρ* quod Canterus e Scholiis reposuit pro *πήματ'*. Locum vitiosum esse hodie in confesso est, nec dubitatur quin sedes vitii sit *ἐπεί*. Latere putares aliquod participium; sed aut metro inimica sunt aut parum apta quaecumque coniecta sunt *ϛρέφων*, *ἄγων*, *ἐφείς*, et frustra credo quaesiveris quod simul numeris conveniat et sententiae et literarum vestigiis. Requiritur quod satis bene opponatur verbo *αὔξειν* in vs. sequenti. Tale autem esse videtur *κλίνειν*. Aiac. 131 *ἡμέρα κλίνει τε κἀνάγει πάλιν ἅπαντα τἀνθρώπεια*, de quo verbi usu vide quae attulit Dindorfius in Thesauro IV, p. 1650. Quia vero non optime intellegitur, quid in versu sequenti sibi velit *ἄνω*, itaque ibi quoque a scribis peccatum esse videtur, licebit mihi ceteris conaminibus hanc meam addere coniecturam:

ὁρᾷ ὁρᾷ πάντ' ἀεὶ χρόνος· ἔκλινεν ἕτερα,
τὰ δὲ παρ' ἦμαρ αὖθις αὔξει φανέντ'.

vel potius, requirente metro vs. antithetici,

τὰ δ' αὖθις παρ' ἦμαρ κτέ.

ut recte monuit Meinekius. In asyndeto, quod affectui proprium esse constat, nemo haerebit. Ad *φανέντ'* cf. similis locus Aiacis vs. 647 sq. Scholiastarum confusas annotationes nulli usui esse ad hunc locum emendandum bene intellectum est a Meinekio.

Oed. Col. vs. 1523:

τοῦτον δὲ φράζε μή ποτ' ἀνθρώπων τινί
[μήθ' οὗ κέκευθε μήτ' ἐν οἷς κεῖται τόποις].

Deleatur versus manifesto spurius, in quo absurde per *μήτε — μήτε* iunguntur notiones *ἰσοδυναμοῦσαι*.

Oed. Col. T. 1773 sqq. Theseus:

δράσω καὶ τάδε καὶ πάνθ' ὅσ' ἂν
μέλλω πράσσειν πρόσφορά θ' ὑμῖν
καὶ τῷ κατὰ γῆς ὃς νέον ἔρρει
πρὸς χάριν· οὐ δεῖ μ' ἀποκάμνειν.

Vulgo recepta est Porsoni emendatio *ὁπόσ' ἄν*, de cuius veritate non dubitarem, si reliqua satis recte habere viderentur. Sed quid diligenti lectori merito displiceat, optime declarabit adscriptus idem locus, ut auctore Bergkio interpunxit Meinekins:

δράσω — ἔρρει.
πρὸς χάριν οὐ δεῖ μ' ἀποκάμνειν.

Quam tamen rationem sprevit Dindorfius, et recte sprevit, nisi fallor, quod intellegebat vocabula *πρὸς χάριν* cum solis praecedentibus recte iungi posse. Quid igitur? Alios nescio, sed mihi, eiectis vocabulis *μέλλω πράσσειν*, locus optime habere videtur sic scriptus:

δράσω καὶ τάδε καὶ πάνθ' ὅσ' ἂν (ᾖ)
πρόσφορά θ' ὑμῖν καὶ τῷ κατὰ γῆς,
ὃς νέον ἔρρει,
πρὸς χάριν· οὐ δεῖ μ' ἀποκάμνειν.

Posteaquam proclivi errore post literam *N* perierat *H*, corrector de metro securus de suo addidisse videtur verba *μέλλω πράσσειν*, ut vocabula *ὅσ' ἂν* haberent quo referrentur scilicet.

Trachin. vs. 94:

ὃν αἰόλα νὺξ ἐναριζομένα
τίκτει κατευνάζει τε, φλογιζόμενον
Ἅλιον Ἅλιον αἰτῶ κτλ.

Ἐναριζομένα nullam idoneam admittere interpretationem satis demonstravit Nauckius in editione Schneidewiniana III. Non video quid aptius substitui possit quam *ἐπαμειβομένα*, i. e. *ἐν μέρει*, *in vicem*. Literae *IZ* invectae e sequenti *φλογιζόμενον* fortasse ansam dedere huic corruptelae.

Trach. vs. 144:

τὸ γὰρ νεάζον ἐν τοιοῖσδε βόσκεται
χώροισιν αὐτοῦ καὶ νιν οὐ θάλπος θεοῦ
οὐδ' ὄμβρος οὐδὲ πνευμάτων οὐδὲν κλονεῖ.

Plurimis in conclamato hoc loco corrigendo tentaminibus no-

vam coniecturam non adderem, nisi viderem neminem observasse a poeta enumeranti pericula, quibus tenera planta exposita sit, vix praeteriri potuisse *frigus*. Frigoris igitur mentionem in verbis corruptis delitescere cum veri sit simillimum, nemo levitatis me accusabit conicientem:

τὸ γὰρ νεάζον ἐν τοιοῖσδε βόσκεται
χώροις, ἵν' αὔτ' οὐ κρυμὸς, οὐ θάλπος θεοῦ,
οὐδ' ὄμβρος οὐδὲ πνευμάτων οὐδὲν κλονεῖ.

Κρυμός et *κρύος* de *glaciali frigore* usurpari notum est. Illud Sophocles usurpavit fr. 448, Euripides fr. 683. Cf. Herod. IV, 8 cett.

Trach. vs. 187:

ἐν βουθερεῖ λειμῶνι κτέ.

Corruptum vocabulum e *βουνόμῳ* vel *βουβότῳ* similive voce, cuius significatio statim omnibus in promptu esset, parum videtur probabile. In mentem mihi venit *εἰληθερεῖ 'ν λειμῶνι*, *in prato aprico.*

Trach. vs. 306: *οὕτως — ὁρωμένην*, qui post pulchra quae antecedunt verba Deianirae misere languet, a Sophocle abiudico.

Trach. vs. 393:

τί χρὴ, γύναι, μολόντα μ' Ἡρακλεῖ λέγειν;
[δίδαξον, ὡς ἕρποντος, εἰσορᾷς, ἐμοῦ].

Reddatur versus otiosus impostori, quem arguit *εἰσορᾷς* usurpatum *διὰ μέσου* pro *ὁρᾷς*, quod metrum non ferebat.

Trach. vs. 419:

οὐκ οὖν σὺ ταύτην ἣν ὑπ' ἀγνοίας ὁρᾷς
Ἰόλην ἔφασκες Εὐρύτου σπορὰν ἄγειν;

Nihil eorum quae coniecta sunt simul sententiae et sermoni satis facere videtur. Nisi egregie fallor, Scholiasta explicans *ἣν προσποιῇ ἀγνοεῖν* nihil aliud habebat ante oculos quam:

ἥνπερ ἀγνοεῖν δοκεῖς

i. e. *quam ignorare te simulas.* Saepe enim Graecos antiquiores adhibuisse verbum *δοκεῖν* pro *προσποιεῖσθαι* si quis forte ignorat, adeat doctam Valckenaerii adnotationem ad Hippolyt. vs. 462. Magistelli interpretantur illud per hoc, ut fecit cum aliis Scholiasta Aristoph. Equit. 1141.

Trach. vs. 527:

τὸ δ' ἀμφινείκητον ὄμμα νύμφας
ἐλεινὸν ἀμμένει,
κἀπὸ ματρὸς ἄφαρ βέβακεν
[*ὥσπερ*] *πόρτις ἐρήμα.*

Nec Lotzii coniectura *ἔλεγχον* nec Dindorfiana *τελευτὰν* locus sanatur. Nam ex utraque poeta repeteret quae iam dixit vs. 525 *ἧς ὸν τὸν προσμένουσα ἀκοίταν.* Dixerat autem chorus vs. 526 teste Scholiasta (textus enim *ἐγὼ δὲ μάτηρ μὲν οἷα φράζω* misere depravatus est) *ἐγὼ* (*παρεῖσα τὰ πολλὰ*) *τὰ τέλη λέγω τῶν πραγμάτων* *), itaque nunc id dicere debuit, unde appareret Herculem superiorem egressum e certamine abduxisse Deianiram. Hinc lenissima mutatione scribendum conieci:

ἔχει, τὸν ἀμμένει,

i. e. *habet quem expectat*, nacta est quem speraverat maritum. Cf. supra 18—26 et ad verbi *ἀμμένειν* usum infra vs. 649. *Ὥσπερ* recte delevit Nauckius.

Trach. vs. 857:

ἰὼ κελαινὰ λόγχα προμάχου δορὸς
ἃ τότε θοὰν νύμφαν
ἄγαγες ἀπ' αἰπεινᾶς
τάνδ' Οἰχαλίας αἰχμᾷ.

Schol. *θοᾶν*] *ἀντὶ τοῦ θοῶς· τινὲς δὲ τὴν ταχέως νυμφευθεῖσαν.* Hoc absurdum est; illud amplexi sunt recentiores conferentes Homericum *λῦσεν δ' ἀγορῆν αἰψηρήν,* alia. At neque satis aptum additamentum videtur, neque expedio *τότε* de re quae nunc ipsum accidit; qui vocabuli

*) Unde non male coniectum est: *ἐγὼ δὲ τὰ τέρματ' οἷα φράζω.*

usus nequaquam defenditur loco quem de Capaneo afferunt ex Antigona vs. 135 ὅς τότε μαινομένᾳ ξὺν ὁρμᾷ βακχεύων ἐπέπνει ubi, quia iam discesserant ab obsidione Argivi, in τότε nihil est quod offendat. Ne multa: requiro idoneum epitheton substantivi νύμφα et scripserim:

ἃ τ' ὀλεθρίαν νύμφαν
ἄγαγες κτλ.

Quippe Iole perniciem attulit Herculi. Vid. mox vs. 894 sqq. et vs. 1233 sqq.

Trach. vs. 901 sq.: ἐπεὶ — πατρί. Hi duo vss., quos quo consilio poeta addiderit obscurum est, num genuini sint subdubito.

Trach. vs. 934 sq.:

ὄψ' ἐκδιδαχθεὶς τῶν κατ' οἶκον οὕνεκα
ἄκουσα πρὸς τοῦ θηρὸς ἔρξειεν τάδε.

Ἄκουσα vitiosum esse viderunt multi. Conieci κλαπεῖσα, i. e. ἐξαπατηθεῖσα. Explicat enim Scholiasta: ὡς ὀργισθεῖσα ἐπὶ τῷ ἠπατῆσθαι παρὰ τοῦ Νέσσου τὸ ἔργον τοῦτο διεπράξατο. Probabilius tamen ἄκουσα a glossatore supra scriptum irrepsisse in textum quam mero scribendi vitio e κλαπεῖσα natum esse. De hoc verbi κλέπτειν usu cf. Electr. vs. 56, Trach. vs. 234, Antig. vs. 681, 1218.

Trach. vs. 955:

εἴθ' ἀνεμόεσσά τις
γένοιτ' ἔπουρος ἐξιῶτις αὔρα,
ἥτις μ' ἀποικίσειεν ἐκ τόπων ὅπως
τὸν Διὸς ἄλκιμον γόνον
μὴ ταρβαλέα θάνοιμι
μοῦνον εἰσιδοῦσ' ἄφαρ.

Primum offensioni est ἐκ τόπων dictum pro ἐκ τόπων τῶνδε. Quare nescio an verius sit ἐκτόπιον cl. O. R. vs. 119 et O. C. vs. 1340. Deinde pro absurdo μοῦνον conieci μαυρὸν (= ἀμαυρόν) i. e. ἀσθενῆ interprete Photio (et Hesychio). Vid. supra ad Oed. Col. vs. 278, ubi idem

vocabulum in *μοίραις* depravatum offendimus. Pulchre inter se opponuntur loco quem nunc tractamus *ἄλκιμον* et *μαυρόν*. Quod autem h. l. rectissime habet verbum *ἀποικίζειν* permire usurpatum videtur O. C. vs. 1380, ubi Oedipus filio inprecans:

καλῶ τὸ Ταρτάρου, inquit,
ϛυγνὸν πατρῷον *) *ἔρεβος ὡς σ' ἀποικίσῃ.*

Ibi enim quia Tartarus ipse locus est quo filium suum amandatum vult Oedipus, nisi gravius peccatum est, expectaveram saltem *ἐποικίσῃ*. An latet *ἀποφθίσῃ*, *perdat?*

Trach vs. 1019:

ἀνατέτροφας ὅτι καὶ μύσῃ.

Scholiasta: *ὅτι ἂν ἡσυχάσῃ τοῦ κακοῦ, τοῦτο πάλιν κινήσας ἀνέτρεψας· οἷον ὅ τι ἂν τῶν ὀδυνῶν παύσῃ τοῦτο διέγειρας.* Quem recentiores secuti perfectum esse hanc formam statuunt verbi *ἀνατρέπειν*. Quia tamen hoc verbum constanter significat *evertere*, nescio an probabilius *ἀνατέτροφας* derivemus a verbo *ἀνατρέφειν*, quod proprie significat *alendo vitae reddere*, deinde translate *resuscitare*. Sic Xenophon Cyrop. V, 2, § 34 dixit *ἀναθρέψαι φρόνημα*, Plutarchus Camill. cap. 34 *φλόξ ἀνατρέφεται* et Caes. 17 *φιλοτιμίαν ἀνατρέφειν*. Ad sententiam cf. infra vs. 1242.

Trachin. vs. 1104:

ὧδ' ἄναρθρος καὶ κατερρακωμένος.

Optime Scholiasta: *τὰς σάρκας σαπεὶς καὶ ἔχων αὐτὰς κρεμαμένας ὡς ῥάκη.* Cicero in Tusc. libr. II alio quidem loco sed hinc proficiens:

miserandum adspice
eviscerati corpus *laceratum* patris.

Graphicum vocabulum, quod insuper satis defenditur verbo simplici *ῥακοῦν*, temeraria coniectura obliterabat Bergkius

---

*) Fortasse leg. *στυγνοπρόσωπον*, quod iam aliis venit in mentem.

substituens *κατερρικνωμένος*. Egregie participio *κατερρακωμένος* declaratur veneni vis et effectus. Cf. vss. 770 sq., 778, 988, 1053 sqq., 1088 et vid. Eurip. Med. vs. 1188 sqq., sed imprimis 1200 sq. et 1216 sq. Aesch. Choeph. vss. 280, 325, Prom. vs. 368.

Trach. vs. 1178 Hercules ad filium:

ἀλλ' αὐτὸν εἰκαθόντα συμπράσσειν, νόμον
κάλλιςον ἐξευρόντα πειθαρχεῖν πατρί.

In *ἐξευρόντα* merito haesit Meinekius, sed nihil melius est, ut recte monuit Nauckius, quod ipse coniecit *ἐκφέροντα*. Mihi nondum displicet, quod proposui ad Oedipum Regem, pag. 202 *εὖ τηροῦντα*, *pulcherrimam legem bene observantem.*

Philoct. vs. 128:

ναυκλήρου τρόποις
μορφὴν δολώσας.

Numquam sic usurpatum vidi subst. *τρόπος* pro *σκευή*. Expectabam *ςολῇ*. Cf. vss. 224, 309, al. Vulgata lectio ita tantum recte haberet, si nautarum consuetudo esset fallendi causa mutare vestem. An forte putas *τρόπους* sic nude positum significare posse *vestiendi modum?* Multum dubito.

Philoct. vs. 138 sqq.:

τέχνα γὰρ τέχνας ἑτέρας προύχει
καὶ γνώμα παρ' ὅτῳ τὸ θεῖον
Διὸς σκῆπτρον ἀνάσσεται.

Huius loci rationem vereor ut satis intellexerint interpretes, explicantes *τούτῳ παρ' ὅτῳ ἀνάσσεται*, cum, nisi fallor, debuissent *παρὰ τούτῳ, ὅτῳ ἀνάσσεται*, quae verba sic verto: *apud eum, a quo* (non *regitur*, sed) *curatur* (i. e. penes quem est) *divinum Iovis sceptrum* vel accuratius: *apud omnes, a quibus* cett. Hanc enim primitivam fuisse verbi *ἀνάσσειν* vim apparet ex Ionici adverbii *ἀνακῶς* usu pro *ἐπιμελῶς*. Indidem explicandum quod *qui portam curat*, *ὁ πυλωρός*, apud tragicos audiat *πύλης ἄναξ*, quique *remos curat*, *ὁ*

κωπηλάτης, κωπῶν ἄναξ. Seyfferti tam interpretatio quam coniectura *αἴσσεται* prorsus repudianda esse videtur.

Philoct. vs. 333:

Tam praecedentia quam sequentia verba Neoptolemi planissime demonstrant pro *ἦ τέθνηχ'* poetam dedisse *ᾗ τέθνηχ'*, i. e. *qua ratione sit mortuus* Longe alia ratio est loci O. R. 943, quem affert Dindorfius, qui locus comparandus cum Hippol. vs. 801, Electr. vs. 769 sq. aliis. Cum nostro cf. Iph. T. 549.

Philoct. vs. 428:

φεῦ φεῦ· τί δῆτα δεῖ σκοπεῖν, ὅθ' οἷδε μὲν
τεθνᾶσ', Ὀδυσσεὺς δ' ἔςιν αὖ, κἀνταῦθ' ἵνα
χρῆν ἀντὶ τούτων αὐτὸν αὐδᾶσθαι νεκρόν.

Sive virgulam ponimus post *αὖ* cum Dindorfio, sive omittimus cum Hermanno arcte iungentes *αὖ κἀνταῦθα*, oratio perplexa est et Sophocle indigna. Hermannum si audimus, sententia haec est: »si hi perierunt, Ulixes autem, *ut alias* »*sic rursum hic quoque* superstes est, *ubi* illorum loco eum »mortuum dici oportebat." Ut paullisper concedamus, Athenienses fortasse aeque ingeniosos fuisse horum verborum interpretes, nisi egregie fallor, huiusmodi Philoctetae oratio ita demum apta foret, si in praegressis Neoptolemus diserte memorasset *occasionem* qua Aiax et Diomedes et Antilochus occubuissent, non vero verbo tantum, ut fecit, docuisset singulorum deinceps mortem. Quare non possum quin suspecta habeam vocabula *αὖ — ἵνα*, quibus vereor ne librarii veterem lacunam expleverint. Quid ipse poeta dederit, sciri hodie nequit Aptum foret:

Ὀδυσσεὺς δ' ἔςιν οὐπίτριπτος, ὃν κτέ.

Cf. Aiac. vs. 103. Pronomen relativum in extremo vs. ut O. R 632, alibi.

Philoct. vs. 544:

ἐκέλευσ' ἐμοί σε ποῦ κυρῶν εἴης φράσαι.

Imo *σ' ὅπου.*

Eadem opera corrige Eurip. Iph. A. 696:

γένους δὲ ποίου χὠπόθεν μαθεῖν θέλω

scribendo δ' ὁποίου et Bacch. 357 l. οἶσθ' ὅπου pro οἶσθα ποῦ. Alia tetigi nuper ad *Ionem* vs. 785, pag. 176 ed. meae.

Philoct. vs. 984:

Iniuria Dindorfius apographi lectionem τολμίζατε praetulit codicis scripturae τολμήζατε. Ut enim facile intellegitur e τολμηέζατος contrahendo natum esse τολμήζατος, ita obscurum est, quo pacto inde fieri potuerit τολμίζατος. Imposuit viro egregio falsa analogia: nihil enim cum τολμῇς (τολμήεις) commune habent nomina κλέπτης, ψευδής, λάγνος.

Philoct. vs. 1032:

πῶς θεοῖς εὔξεσθ', ἐμοῦ
πλεύσαντος, αἴθειν ἱερά; κτέ.

Ferri quin nequeat εὔξεσθε dubium non est. Contra Piersoni autem coniecturam ἔξες' vere monuit Dindorfius huius loci tempus esse futurum, non praesens, nec quicquam illi suspicioni praesidii esse in verbis Scholiastae. Eodem premitur incommodo tam Useneri lectio ἕξεσθ' ὁμοῦ πλεύσαντας quam Seyfferti ἕξεσθ' ὁμοῦ πλεύσαντος.

Quia vero propter verba proxime praegressa additamentum ἐμοῦ πλεύσαντος, quippe quod per se intellegeretur, optime a poeta omitti potuit, suspicatus sum hic quoque interpretes genuinam poetae manum obliterasse, fuisse autem hanc:

πῶς θεοῖσιν ἕξετε
πλεύσαντες αἴθειν ἱερά; πῶς σπεύδειν ἔτι;

i. e. *velis factis.*

Aiac. vs. 191:

ἐφάλοις κλισίαις | ὄμμ' ἔχων.

Ineptum esse ὄμμα viderunt multi, sed quae coniecta sunt ἀντέχων, σὶγ' ἔχων, alia nequaquam locum sanare videntur. Leniter et apte possis σῶμ' ἔχων, ut est δέμας ἐντὸς

ἔχειν οἴκων ap. Eurip. Hipp. 132. Scholiasta explicat κρυπτόμενος.

Aiac. vs. 856—858 quo pacto ferri possint praegressis vss. 845 sqq. non assequor. Num genuini sint dubito.

Aiac. vs. 766 sqq. Sophocles Telamonio suo Aiaci tribuit quod secundum Homerum conveniebat alterius Aiacis moribus. Vid. Odyss. δ, vss. 499—510.

Aiac. vs. 868:

κοὐδεὶς ἐπίσταται με συμμαθεῖν τόπος.

Fortasse legendum ἐπίσταταί σφε σημαίνειν.

Aiac. vs. 930:

ἀνεστέναζες
ὠμόφρων ἐχθοδόπ' Ἀτρείδαις
οὐλίῳ σὺν πάθει.

Tam numeri vs. antithetici 887 ἀπύοι, σχέτλια γάρ, quam sententia, quae requirit causam moventem, suadent ut corrigamus:

οὐλίοισιν πάθε(σ)ι.

Oedip. Reg. vs. 408: Tiresias ad Oedipum:

εἰ καὶ τυραννεῖς, ἐξισωτέον τὸ γοῦν
ἴσ' ἀντιλέξαι· τοῦδε γὰρ κἀγὼ κρατῶ.

Permire dictum: nam post ἐξισωτέον male abundare ἴσα cadit in oculos, neque hunc locum tuetur vs. 543. Accedit quod non sic legisse videtur Scholiasta, qui τοῦδε non interpretatur τοῦ ἴσα ἀντιλέγειν, sed τοῦ ἐξ ἴσου λέγειν. Unde suspicio mihi nata est vulgatam scripturam ex interpretamento aliquo natam esse, poetam autem scripsisse:

ἐξισωτέον τὸ γοῦν
κλύοντα λέξαι· κτέ.

dictum ut δράσαντα παθεῖν, alia huiusmodi.

Traiecti ad Rhenum Kal. Maiis 1876.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den APRIL 1876.

Tegenwoordig de heeren W. MOLL, C. LEEMANS, G. DE VRIES AZ., W. G. BRILL, G. MEES AZ., W. J. KNOOP, W. C. MEES, N. BEETS, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, A. KUENEN, D. HARTING, S. VISSERING, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, S. HOEKSTRA BZ., J. A. FRUIN, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer De Wal heeft bericht gezonden, dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

De heer Moll neemt plaats als voorzitter.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris bericht, dat de heer van den Bergh gemeld heeft, dat hij den leeftijd bereikt heeft om tot de rustende leden over te gaan.

Namens de commissie, die benoemd is om een antwoord

te ontwerpen op den brief van Z. Exc. den Minister van Koloniën wordt door den heer De Goeje een concept gelezen, waarmede de vergadering zich vereenigt.

De heer Van Herwerden leest een uitvoerig rapport over de *Quaestiones Homericae* van den heer Naber, waarin zoowel het standpunkt door den schrijver ingenomen, aangewezen, als enkele punten, waarin de beoordeelaars van een ander gevoelen zijn, besproken worden. De commissie stelt voor de verhandeling in de werken der afdeeling te plaatsen, met welk voorstel de vergadering zich vereenigt.

De heer Naber bedankt de commissie voor de zorgvuldige lezing van zijne verhandeling. Eene aanmerking wil hij niet onbesproken laten, dat hij zich ongunstig en scherp over Lachmann's liedertheorie zou uitgelaten hebben. Hiertegen moet hij opkomen; niet Lachmann, maar diens aanhangers zijn door hem naar verdiensten gekastijd.

De heer Brill spreekt over *de oorzaak van den moord op Aleid van Poelgeest gepleegd.* Hij acht daartoe noodig een recht inzicht in den aard en het wezen der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, handelt over de twee partijen in den adel, van den eenen kant de Arkels en Egmonden, van den anderen kant de Wassenaars en anderen, en meent dat de boel van Hertog Albrecht gevallen is als een slachtoffer van haren afval van de Hoeksche partij, waartoe het geslacht der Poelgeesten behoorde.

Deze bijdrage, die voor de Verslagen wordt aangeboden, lokt op sommige punten wederspraak uit van den heer R. Fruin. Deze bestrijdt de voorgestelde naamsafleiding der Kabeljauwen, betwijfelt den overgang van Aleid tot de Kabeljauwsche partij, en herinnert, dat van den moord niets bekend is dan uit den blijkbaar goed ingelichten Beka. Naar zijn oordeel is de moord der jonkvrouwe eene mislukte poging geweest van de tegenstanders der Arkels en Egmonden, om dezen van het kussen te stooten.

De heer Brill bedankt voor de medegedeelde opmerkingen, van welke hij gaarne voor zijne bijdrage partij wil trekken.

De heer Six vertoont eenige gouden munten, die waarschijnlijk niet lang geleden, bij elkander gevonden zijn. Die schat bestond uit gouden dariken en staters van Lampsacus en van Cyzicus. Dit komt hem daarom merkwaardig voor, omdat verschillende Atheensche opschriften in het Corpus Inscr. Attic. T. I. te vinden, en allen uit het jaar 434 v. Chr. dagteekenende, die drie muntsoorten vermelden als de eenige gouden munten, die toen in Athene in omloop waren. Na dien tijd, tot in 406, worden enkel Cyziceensche staters vermeld. Niets belet aan te nemen, dat de nu gevonden exemplaren omstreeks het begin van den Peloponnesischen oorlog vervaardigd zijn. Staters van Lampsacus, die ongeveer 15 gr. wegen, van zeer sterk met zilver vermengd goud zijn en aan de keerzijde nog het ingeslagen vierkant hebben zooals deze exemplaren, zijn hoogst zeldzaam. Na 400 slaat Lampsacus attische didrachmen van 8^{5} gr. in zuiver goud, met den halven Pegasus op de keerzijde, die op deze oudere munten het beeld der voorzijde uitmaakt. Van de acht staters van Cyzicus, door spreker vertoond, zijn vijf onuitgegeven. De twee merkwaardigste vertoonen, behalve den tonynvisch, het wapen van Cyzicus, de een Cecrops als mensch met een slangenstaart, steunende op een olijfboom (vgl. *Archaeol. Zeitung.* 1873, pl. 63), de andere den omphalos te Delphi, bedekt met een netwerk en daarop de twee arenden van Jupiter elkander aanziende, zooals een en ander beschreven wordt door Strabo, IX, 3. 6. Eene afbeelding van dit beroemde kunstwerk was nog niet bekend.

Het schijnt vreemd, dat de staters van Lampsacus van 15^{2} gr en die van Cyzicus van 16 gr die slechts voor even de helft uit goud en voor het overige uit zilver bestaan, in de atheensche opschriften als gouden munten vermeld worden, evenals de Dariken, van 8^{35} gr., die geheel van goud zijn. Dit laat zich echter zóó verklaren, dat men in Lampsacus en in Cyzicus, die toen deel uitmaakten van den atheenschen

bond, om handelsredenen, het oude gewicht en vooral den ouden vorm der munten behield, die bij de minder beschaafde volken om de Zwarte zee zeer gezocht waren, terwijl men er slechts zooveel goud in deed, als noodig was om ze in innerlijke waarde aan de dariken of aan de attische didrachmen gelijk te maken. Te Athene werden ze dan voor de innerlijke waarde aangenomen en niet naar het gewicht. De dariken uit deze vondst waren niet in omloop geweest, toen zij begraven werden, waaruit zou kunnen afgeleid worden, dat zij wel niet in Persie, maar eerder in Klein-Azië, wellicht te Sardes vervaardigd zijn. Het beeld des konings is slecht geteekend en mist alle individualiteit.

Na deze mededeeling wordt de vergadering gesloten, om onmiddellijk door eene buitengewone gevolgd te worden.

OVER DE OORZAAK

VAN DEN

MOORD OP ALEID VAN POELGEEST GEPLEEGD.

BIJDRAGE VAN

W. G. BRILL.

Aanleiding tot de behandeling van dit onderwerp hier ter plaatse, daar men hier immers iets te berde moet brengen, dat zich aan den voortgang der wetenschap aansluit, vond ik in de omstandigheid dat de geschiedenis van ons vaderland, gedurende de regeering der graven, in den laatsten tijd, het voorwerp eener ijverige beschouwing geworden is. De geschiedenis der republiek is betrekkelijk rijk van bouwstof voorzien, en over het algemeen zijn de middelen eener grondige kritiek dier bouwstof voorhanden. Maar wat wij voor de latere eeuwen bezitten, doet ons wat wij voor de vroegere missen, te meer gevoelen en betreuren: hier niet dan gebrekkige berichten, die eene nauwlettende kritiek behoeven, en onsamenhangende oorkonden: authentieke berichten om data vast te stellen heeft men noodig, en men spoort ze op tot in de aanteekeningen van grafelijke rentmeesters toe.

Vandaar de uitgave der grafelijkheidsrekeningen tot toelichting van de oorlogen van Albert van Beieren met de Friezen door Dr. E. Verwijs; vandaar het ten deele reeds volvoerde plan van het Historisch Genootschap te Utrecht om, gebruik makende van den arbeid van Dr. Hamaker te 's Heerenberg, de rekeningen der rentmeesters van de gra-

ven uit het Henegouwsche Huis, zoo in Zeeland als in Holland, uit te geven. En behoef ik de onderzoekingen over Allaert Beilinc te herinneren, door Prof. Fruin en, in den boezem dezer vergadering, door den heer de Jonge ingesteld, onderzoekingen even gelukkig als degelijk en vruchtbaar in menig gewichtig feit, voortaan voor de geschiedkunde gewonnen.

De Vergadering meene intusschen niet, dat ik haar thans wil bezighouden met eenige nasporing, bestemd om een bijzonder feit vast te stellen. Een verslag van zulke nasporingen, al had ik ze in dit geval in het werk gesteld, dunkt mij minder geschikt voor eene mondelinge mededeeling in eenen kring, wiens leden door geen gemeenschappelijk vak van studie zijn vereenigd, maar allen belang stellen in voorwerpen van algemeene kennis en zin hebben voor hetgeen klaar is en verklaard is geworden. Daarom wensch ik eene beschouwing te geven, die wel het grafelijk tijdperk, hetwelk zoozeer toelichting behoeft, tot voorwerp zal hebben, maar toch zich over vaststaande feiten en algemeene toestanden van dat tijdperk zal uitstrekken.

Dat er een binnenlandsche strijd in den grafelijken tijd is gevoerd, onder den naam van de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten bekend, is zulk een vaststaand feit, en die strijd getuigt van eenen algemeenen toestand. Hier zal, zoo ik mij niet vergis, licht over een bepaald feit uit dat tijdvak kunnen opgaan, zoo wij een juist inzicht in het wezen dier twisten zullen bekomen hebben. Laat ons slechts, om deze meening te staven, denken aan den tijd, waarin wij zelven leven. Wie vermag den aard en de beteekenis eener bijzondere gebeurtenis of handeling, met den strijd der partijen in verband, te begrijpen, zoo hij zich geen inzicht in het wezen dier partijen gewonnen heeft?

Een bijzonder feit uit de geschiedenis der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten is de moord op de jonkvrouw van Poelgeest gepleegd. Tot toelichting van dit feit hebben wij derhalve een inzicht in het wezen dier twisten noodig.

Eene definitie aan de etymologie te ontleenen is eene bedenkelijke zaak, omdat een woord het wezen zelf van eenig voorwerp niet kan uitdrukken, maar aan ééne eigen-

schap onder tallooze andere zijnen oorsprong dankt. Met partij-namen evenwel is het geval eenigszins anders: hier getuigt gemeenlijk de naam van eene kenmerkende eigenschap, die recht geeft tot het wezen der partij te besluiten. Er zijn er die tot verklaring van den naam *Kabeljauwschen* gedacht hebben aan de beurtelings zilveren en azuren ruiten van het Beiersche wapen, alsof die aan de schubben van een grooten visch, bepaaldelijk van den kabeljauw, deden denken. Hierbij doet zich dadelijk de vraag voor, of de Kabeljauwschen met meer grond, dan de andere partij, livreidragers van den Beierschen vorst konden genoemd worden. Hoe dit zij, meer voldoet mij de meening, dat die benaming eene opzettelijke misvorming zou zijn van *caballier*. Zoo zou zij schimpend gegeven zijn aan dezulke, die ook ridders meenden te zijn of wilden wezen, aan burgers en boeren, die beweerden, dat persoonlijke verdiensten, eigen vlijt en vruchtbare nijverheid aanspraak gaven op gelijkstelling met de bevoorrechte standen, daar zij een persoonlijken adel, en zoodanig was de *chevalerie*, deden verwerven. — Dat er zulk een streven bestond, bewijst eene gansche klasse van middeleeuwsche letterkundige voortbrengselen. Ik voer slechts den roman van Ferguut aan. Deze stelt een boerenzoon voor, die, in begeerte ontstoken om als ridder op te treden, en, vermits zijn vader rijk is, tot zijne uitrusting in staat gesteld, zich aan het hof van koning Arthur, ten spijt van den schimp van ridder Keye, zoo weet aan te bevelen, dat hem de zwaarste taak wordt opgedragen, van welke hij zich ten volle kwijt, zoodat hij den hoogsten prijs der ridderschap verwerft, anders slechts voor adellijken weggelegd. En hoe vorsten aan zulk een streven tegemoet kwamen, bewijst de handeling van graaf Floris V, die veertig huislieden tot den ridderstand verhief. Zij nu, die aldus op ridderlijke waardigheid aanspraak maakten, zullen door spotters *cavalliers* op hunne manier, quasi-ridders, en met zinspeling wellicht op het visschersbedrijf, eene der voornaamste bronnen van de opkomst der Hollandsche steden, met verdraaide uitspraak *kabeljauwen* genoemd zijn. Was deze spotnaam gevonden, zoo gaf de andere partij zich als van zelf den naam van *hoeken*, gedachtig

aan het werktuig, waarmede die groote visschen op het droge worden gehaald om ten gerieve van hunne belagers om het leven gebracht te worden.

De bedoelde gelijkstelling met de bevoorrechten bracht niet zoo zeer de bedeeling der misdeelden met de voorrechten der bevoordeelden, als wel de afschaffing der voorrechten mede. En voor die afschaffing pleitte, behalve het recht der onbillijk teruggestelden, vooral ook het belang der maatschappij en de eisch der vervulling van de hoogste taak van den Staat. Al die bijzondere rechten van tolheffing, tienden, rechtspraak, zij belemmerden de vrije beweging, den vooruitgang van burgers en boeren, en stremden den weg, langs welken 's lands middelen den vorst des lands behoorden toe te vloeien, opdat deze, wiens leus het »evertit et aequat" van graaf Willem VI wezen moest, in staat zijn mocht, om zich van den plicht, die op hem rustte en tot welks vervulling hem het gezag was toevertrouwd, te kwijten. En welke was die plicht? In de christelijke eeuwen, bepaaldelijk in de middeleeuwen, was het naar het algemeen geloof de taak van den vorst, de wereld voor Christus op de ongeloovigen te veroveren; al de volken, die Christus nog niet onderdanig waren, tot het algemeene heilige Rijk te brengen: daartoe droeg hij zijne kroon, en de klaarblijkelijkheid dat de Merovingers niet meer voor die taak berekend waren, is de oorzaak geweest, dat zij door de Karolingers zijn opgevolgd, gelijk dezen op hunne beurt op gelijken grond het bewind aan de geslachten van andere vorsten, die na hen hun gezag »van Gode" hielden, en als van God verordend door de Grooten erkend werden, hebben moeten overlaten. Wel hadden in de veertiende eeuw de kruistochten opgehouden; maar niettemin herinnerden tegen het eind dier eeuw de veroveringen van eenen Bajazet den een' en anderen vorst aan zijn belang om door een zegevierenden tocht tegen den Turk zich eerst recht tegenover binnenlandsche bestrijders als vorst te wettigen, en aan het groote loon, dengenen beloofd, die, als hij zich bekwaam betoonde de gansche Christenheid tegen het ongeloof in slagorde te scharen, op de hegemonie der christenvolken aanspraak had. Zoo zien wij in dezen tijd eenen Jan van Bourgogne

eenen tocht naar de door den Mohammedaan bedreigde oorden ondernemen, en zijnen zoon Philips den Goede het denkbeeld van een Turkentocht met zich omdragen. Kon er een krachtiger reden om eene algemeene ruime opbrengst van middelen van al de leden van den Staat te vergen, een aannemelijker grond tot opruiming van bijzondere aanspraken en bevoegdheden bestaan, dan de noodzakelijkheid om kracht en macht tot zulk een doel in de hand van een vorst te leggen? Zij nu, die de voorrechten inhadden, welke in het belang van de groote algemeene zaak, ten minste voor een deel, moesten opgeofferd worden, waren over het algemeen niet geneigd, om, wat zij bezaten, prijs te geven. Zij achtten hunne heerlijke rechten even goed op goddelijke verordening gegrond, als het gezag van den vorst, en evenzeer onmisbaar voor het behoud eener behoorlijk ingerichte maatschappij; men hield er in de middeleeuwen tot staving van het recht der bevoorrechte standen zelfs eene bijzondere bijbeluitlegging op na, waar men beweerde, dat allen, die noch edelen noch geestelijken waren, hunnen oorsprong van Cham, of wel van Kaïn of Esau afleidden *). Dus maakten die beide standen aanspraak op een zelfstandig, onmiddellijk van God afdalend karakter, en wilde een vorst de edellieden tot dienaars van den Staat, tot ambtenaren en tot zijne officieele raden maken, dan beschouwden dezen zulks als schennis van hun recht; zij achtten den vorst, die de »keerlen" ophief, en grooten en geringen beiden aan hem, als vertegenwoordiger van de eenheid van den Staat, dienstbaar wilde maken, als tiran strafbaar. Dat heeft graaf Floris V ondervonden.

Ziedaar eene schets van de partijen, die de middeleeuwsche maatschappij verdeelden. Maar minder dan elders had in Holland die partijschap het karakter van een strijd tusschen standen. Vooreerst, de adel had hier reeds vroeg veel van het ontzag verloren, dat hij oorspronkelijk inboezemde. Is de geringe man in Holland wel ooit zoo volkomen verheerd geweest als elders? Tegenover vijandelijke menschen moet

*) Zulk eene leer vindt men gepredikt in het begin van den Renner van Hugo von Trimberg, en vermeld in het *Sächsische Weichbildsrecht*, uitgegeven door v. Daniels en von Gruben (Berl. 1857).

een gehoorzaam krijgsvolk worden aangevoerd; ja, om voor plundering en moord beveiligd te zijn, getroost zich zelfs de vrije diepe onderdanigheid aan eenen bevelhebber; maar tegenover den alouden erfvijand van Holland, de wateren en de zee, was steeds, tot behoud van eigen erf, de arbeid en de willige samenwerking van vrije mannen noodig. Bovendien het bloed van Floris V had niet vergeefs gevloeid. De edelen, die zich vergrepen hadden tegen den vorst (Melis Stoke wraakt hunnen aanslag met het voorbeeld van David, die den man, welke de hand aan Saul geslagen had, laakt en straft *)), die edelen hadden hunnen adeldom in de oogen der gemeente verbeurd; ja beneden de honden, die Floris levend en dood tot zijne begrafenis toe niet verlieten (dezelfde Melis Stoke doet het ons gevoelen †)), hadden zij zich verlaagd, en alzoo ontleenden de huislieden aan hunne verontwaardiging den moed om tegen de edelen te velde te trekken en hen terecht te stellen. Toen reeds hadden zich edelen tegen hunne eigene standgenooten aan hun hoofd moeten stellen, om niet mede verdelgd te worden en het volk niet hoofdeloos te laten woeden. Maar van den anderen kant, niet alleen edelen boogden op het bezit van voorrechten: ook corporaties, vroedschappen en gilden hadden privilegies bekomen, en dezen waren soms evenmin als de geboren aristokraat geneigd om ze ten gevalle van de staatseenheid en van de macht des vorsten op te offeren: schroomden de bewindslieden in de steden hunne poorters te belasten om hunne genegenheid niet te verliezen, zoo waren zij, trots den stoutsten edelman, ongezind om milde beden te bewilligen. Aldus laat het zich begrijpen, hoe zich burgerijen nevens edele geslachten in het kamp der Hoekschen konden bevinden. Ja, daar wij hier te doen hebben met een maatschappelijk, staatkundig, ja, godsdienstig geloof, dat men al naar zijnen aanleg omhelsde of verwierp, zoo verklaart het zich, hoe de partijschap tot de leden van één gezin toe kon verdeelen. Doch niet alleen konden edelen uit overtuiging de

---

*) *Rijmkronijk*, V. 415—424.
†) V. 96 150.

leer der Kabeljauwschen zijn toegedaan, maar ook uit berekening konden hoogadellijke heeren, het raadzaam achtende met de richting van den tijd mede te gaan, en begrijpende dat dit het geschikste middel was om zich in de nieuwe orde van zaken eene uitstekende plaats te verwerven, zich tot aanvoerders der Kabeljauwsche partij opwerpen.

Van dezulken waren, naar ik meen, de Arkels, die alzoo met recht van de Hollandsche geslachten de *stoutsten* mogen heeten! Aan het hoofd van de meest voorwaarts strevende bestanddeelen der maatschappij zagen zij zich eene onbegrensde toekomst voorgesteld; het denkbeeld om in hun Huis aan Holland eene nationale dynastie te geven, kon in hen opkomen. In verband met het geslacht der Egmonden, hetwelk uitzicht had op de opvolging in het hertogdom Gelder, konden de Arkels, onder gehoopte medewerking der buitenlandsche vijanden van het huis van Beieren, werkelijk meenen dezer dynastie eenmaal den voet te lichten. En wie waren de buitenlandsche begunstigers van dergelijke grootheidsdroomen? Immers de partij van Orleans en Armagnac in Frankrijk, die, tegen de nauw verbonden en verwante huizen van Bourgogne en Beieren, in Gelder en Luik bondgenooten zochten en vonden.

Het ligt voor de hand, dat eene dergelijke eerzucht van een paar adellijke geslachten de andere edelen moest ergeren, en, inderdaad, tegenover de *stoutsten* ziet men in Holland de *oudsten*, tegenover de Arkels het in verscheiden takken uitgebreide geslacht der Wassenaars staan. Dezen hadden zich wel voorgenomen de »hooge sprongen" der Arkels te beteugelen. En op deze wijze, daar de Arkels ten slotte den hertog naar de kroon staken, verwierven de Wassenaars zich bovendien den roem van trouw aan den landvorst.

Maar welk eene stemming heerschte er op dit pas ten hove? Albrecht, getrouw aan de blijkbare en tot zoo lang mogelijk hier te lande volgehouden overlevering van zijn huis, niet willende heerschen met en door eene partij, ten einde niet van eene partij afhankelijk te worden en mogelijk met eene partij te gronde te gaan, had eerst de overmachtig geworden Kabeljauwschen gefnuikt, en later, ten einde de ver-

derfelijke reactie, in andere landen op de uitspatting der populaire elementen gevolgd, niet te ver te laten gaan, de Kabeljauwschen begunstigd.

De Arkels en hun aanhang, wel wetende wat hun van de zijde der andere partij dreigde, hadden zich tegen hunne tegenstanders gewapend met een verdrag, waarbij zij den Hertog en diens huis, zoowel als elkander onderling, trouw en hulp tegen een' ieder verzekerden, — en hertog Albrecht had dit verbond bekrachtigd en van zijne zijde ondersteuning beloofd. — Dit nu ging in de oogen der andere partij te ver: zoo zouden zich de Wassenaars, de Polanens, de Duivenvoordes, de Asperens, gansch overvleugeld en geleverd zien: in hunne onvervreemdbare rechten zagen zij zich door eene gansche omwenteling bedreigd. Scheen de hertog zijn waar belang zoo weinig te begrijpen, dan moest dit hem op de eene of andere wijze aan het verstand gebracht worden. Maar de toegang tot den vorst scheen afgesloten door eene jonge dame, die, 's hertogs »amie" of, zooals men in goed Hollandsch sprak, zijne »boel," de Hoeksche edelen van het hof afhield en de andere partij begunstigde. In haar, die, als gesproten uit het bitter Hoekschgezinde geslacht Poelgeest, hare partij verried, en bovendien den adelstand schandvlekte, daar zij, eene adellijke, hetgeen, volgens het bekende volkslied op den dood van graaf Floris, in dien tijd de edelen zoo geweldig tegen de borst gestuit had, zich niet ontzag 's vorsten bijzit te wezen; in haar moest het recht des adels gewroken en tegelijk een beletsel om tot den Hertog door te dringen, uit den weg geruimd worden. Dit recht kon, zoo docht het den Hoekschen edelen, zonder iemands weêrspraak uitgevoerd worden. Opmerkelijk is het, dat in al de oorkonden, door van Mieris uitgegeven, betrekkelijk de gebeurtenissen op Aleids moord gevolgd, er alleen sprake is van het wreken van den dood van Kuser, die met haar gevallen was. Dezelfden, die met zooveel ophef Kusers dood gewroken, zijne moordenaars en hunne medeplichtigen gestraft willen zien, schijnen de jonkvrouw van Poelgeest, als ware zij naar recht omgebracht, ongewroken aan haar lot over te laten. Jaren later (in 1413) erlangde Filips Hugo's zoon de Bloote

voor een voetval in het openbaar in den Haag van Aleids verwanten vergiffenis voor zijne medeplichtigheid aan den moord der jonkvrouw. Aan Kusers moordenaars had men voorwaar een ergere straf toegedacht *).

Doch welke gevolgen die moord voor Holland en het regeerende vorstenhuis gehad heeft, behoort niet tot mijn onderwerp. Elders †) heb ik getracht het in het licht te stellen.

---

*) Bij de gedachtewisseling, op deze mededeeling gevolgd, heeft Prof. R. Fruin er op gewezen, dat Kusers vader als aanklager van de schuldigen aan zijns zoons dood optrad, terwijl er aan de Hoeksche zijde een openbare aanklacht wegens Aleid van Poelgeest's moord ontbrak.

†) In mijne *Voorlezingen over de Gesch. der Nederl.* D. II, Stuk III.

GOZEWIJN COMHAER,

EEN NEDERLANDER

AAN HET HOOFD DER KERK VAN IJSLAND,

DOOR

W. MOLL.

De lang vergeten landgenoot, wiens persoon en bedrijven in dit opstel ter sprake komen, is reeds sedert jaren *een* voorwerp mijner aandacht geweest, en naarmate ik ten gevolge van toevallige ontdekking of opzettelijk onderzoek meer van hem te weten kwam, gevoelde ik steeds vermeerderde belangstelling voor zijne geschiedenis. Die belangstelling werd echter tot heden niet volkomen bevredigd. Hoezeer mijne aanteekeningen betreffende Comhaer, grootendeels aan onuitgegeven schrifturen en zelden gebruikte boeken ontleend, allengs vermenigvuldigd werden, bleven nog altijd eenige bronnen buiten mijn bereik *), waarvan ik vermoed, dat zij iets, misschien veel inhouden, dat mijne kennis van den merkwaardigen man zou kunnen uitbreiden. Van daar

*) Hiertoe behoort vooral Arnoldi Bostii *Liber de Viris aliquot illustribus ordinis Carthusianorum, editus studio Th. Petreii* (Colon. 1609 apud Joan. Kinckium), waaraan het Liber VIII van het *Chronicon Cartusiense* van Petrus Dorlandus werd ontleend, dat bijzonderheden, onzen Comhaer betreffende, moet bevatten, blijkens aanduidingen van Petreius in zijne straks aan te halen *Bibliotheca Cartusiana*. Petreius zelf heeft het *Chronicon Cartus.* van Dorlandus uitgegeven (Colon. apud Petr. Cholinum, Anno 1608; een exemplaar werd mij uit de Kon. bibliotheek te 's Hage ten gebruike verstrekt), maar ongelukkig nam hij alleen Liber I—VII op, Liber VIII achterwege latende, omdat hij zich gereed maakte het werk van Bostius op nieuw in het licht te zenden (zie 's mans narede op het laatste blad van het *Chronicon Cartus.*).

dat ik tot nu toe slechts eenmaal openlijk en in weinige regelen van hem gewag maakte *), waar de aard der destijds door mij bewerkte stoffen er toe drong. Van breedere behandeling meende ik mij voorshands te moeten onthouden, naardien de ervaring ook mij geleerd heeft, dat halfrijpe studievruchten der wetenschap zelden ten bate, doorgaans tot schade zijn. En ook thans nog zou ik aarzelen de volgende bladzijden in het licht te geven, zoo niet vóór eenige maanden een opstel ware verschenen, welks auteur, toen hij »den bisschop van IJsland" in een belangwekkend HS. vermeld vond, in 's mans persoon en titel een raadsel meende te zien, dat hij door verschillende gissingen vruchteloos poogde op te lossen. †) Daar ik het mogelijk acht, dat andere geschiedvorschers, vroeger of later bij hunne onderzoekingen Comhaer ontmoetende, gelijk vermelde schrijver vragen zullen doen, waarop zij, bij gemis van de mij ten dienste staande bronnen, kwalijk zullen kunnen antwoorden, geloof ik een wetenschappelijken plicht te vervullen, wanneer ik de door mij reeds verzamelde berichten betreffende den prelaat eindelijk bekend maak, naardien zij, hoe onvolledig ook, althans den weg aanwijzen, dien de nasporing voortaan zal moeten volgen.

In de twee laatste decenniën der veertiende en het eerste der vijftiende eeuw leefde te Deventer zekere Gerrit Gozewijnsz. Comhaer, die, ofschoon hij te Bommel geboren en derhalve een vreemdeling onder de bewoners der IJselstad was, aldaar wegens zijn eerbaar karakter, zijne ambten, rijkdom en familie-betrekkingen in het hoogste aanzien stond. Met der stede burgerschap verwaardigd, was hij tevens lid van de gilden der lakenkoopers en der goudsmeden §). Dat inzonderheid

---

*) Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl. vóór de Hervorming*, II, iv, bl. 203.

†) Zie het lezenswaardig opstel van den heer O. A. Spitzen in het *Archief voor de gesch. van het aartsbisdom Utrecht*, II, bl. 183 vv.

§) De heer J. I. van Doorninck, archivaris van Overijsel, die mij bij mijne

de broeders der laatstgenoemde corporatie hem in eere hielden, laat zich vermoeden, daar meester Gerrit wegens zijne kunstvaardigheid in hun bedrijf algemeen geroemd werd. Of hij aan die kunstvaardigheid alleen of gedeeltelijk zijne aardsche schatten te danken had, blijkt niet; wèl, dat zij hem in latere levensjaren gelegenheid schonk, in den vreemde zijn fortuin te herstellen, toen het in het vaderland schade had geleden. In de onuitgegeven bron, waaruit ik mijne mededeelingen voornamelijk put *), lees ik, dat Comhaer »de proostdij placht te verwaren," waarom ik veronderstel, dat hij ook ambtenaar bij het kapittel der Lebuïnus-kerk zijner woonplaats zal geweest zijn, belast met eenig opzicht over de kapittelgoederen, die onder het beheer van den proost stonden. Na dit ambt »korten tijd" bekleed te hebben, werd hij door den sinds 11 Nov. 1393 opgetreden bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim, tot rentmeester van Salland aangesteld, in welke qualiteit hij in de jaren 1394—1397 diende. Terwijl hij aldus in stad en land een invloedrijk man was, mocht hij zijne maatschappelijke stelling nog aanzienlijker maken door ten tweeden maal in het huwelijk te treden. Hij werd de echtgenoot van Aleide, dochter van Johan ter Poerten †),

---

studiën voor dit opstel op de meest verplichtende wijze met zijne wetenschap wilde dienen, berichtte mij, dat in zijn archief processtukken van 1380 en 1381 voorkomen, waarin „Gerard Comhaer" goudsmid en burger van Deventer heet. Uit de mededeeling van genoemden heer in de *Bijdragen tot de Gesch. van Overijss.* I, bl. 804 v. blijkt, dat het lakenkoopersgild van Deventer, waartoe vele aanzienlijken, wereldlijke en geestelijke, behoorden, in 1387 »Gerardus Comhaer de Bommel" en ook »Gosvinus, filius Conradi Comhaer de Bommel" onder zijne leden telde. In een vidimus-brief van Frederik van Blankenheim, op 13 Jan. 1395 te Deventer gelezen, wordt onder de »vele guede lude," die daarbij als getuigen optraden, »Gherit Comhaer" genoemd zonder eenigen titel. Zie bij Nijhoff, *Gedenkwaardigh.* III, bl. 86.

*) De onuitgegeven bron, die ik vervolgens mijne hoofdbron noem, is mijn HS. D, levensbeschrijvingen bevattende van vele nonnen, die in den loop der vijftiende eeuw in Brinckerinck's klooster te Diepenveen woonden (zie breeder bericht in mijn *Johannes Brugman*, I, voorrede bl. viii v.). Wat hier over Gerrit en Gozewijn Comhaer geboekt werd, verdient alle vertrouwen. Beide mannen waren weldoeners van het klooster, dat daarenboven — men zal het aanstonds zien — hunne naaste aanverwanten tot bewoonsters had.

†) Aangaande het huwelijk van Aleide met Gerrit Comhaer leest men het volgende in mijne hoofdbron: „Alijt was van xj yaren, doe sie den man kreech. Hoer vader [Johan ter Poerten] haddet noede gedaen, omdat sie noch soe yonck

die met zijn geslacht destijds tot de voornaamste ingezetenen van Deventer behoorde. Wie de eerste vrouw van Gerrit Comhaer geweest is, weet ik niet, maar wèl dat deze, niet Aleide, de moeder was van zijn zoon, voor wien ik thans des lezers aandacht inroep.

Jaar en dag van Gozewijn Comhaer's geboorte vond ik nergens opgegeven. Daar hij echter, in 1447 stervende, een man van »goeden ouderdom" *) heette, waarbij wij aan een zestig- tot zeventigjarigen leeftijd mogen denken, veronderstel ik, dat hij omstreeks 1380, wellicht ettelijke jaren vroeger of later, het levenslicht heeft gezien. Ik acht deze gissing te waarschijnlijker, omdat hij, gelijk straks blijken zal, zoo al niet vroeger, dan toch in 1414 het prioraat in een karthuiser-klooster bekleedde, welke waardigheid wel een ongeveer dertigjarigen ouderdom vorderde.

Van Gozewijn's kinderjaren en opvoeding zijn geen rechtstreeksche berichten tot ons gekomen. Toch mogen wij ons verzekerd houden, dat hij eene opleiding genoot, die hem òf voor het klerikaat òf voor het kloosterleven voorbereidde, terwijl wij aangaande de school, welke hij bezocht, nauwelijks in twijfel kunnen verkeeren, wanneer wij het oog slaan op hetgeen onze hoofdbron vermeldt van de betrekking, waarin zijn vader en naaste aanverwanten tot de Deventersche devoten dier dagen stonden. Gerrit Comhaer »was een alten [= zeer] gueden man ende een vrent alre gueder menschen," inzonderheid van den beroemden leerling van Geert Groote,

---

was, mer hy en liet niet of, eer hy sie kreech, om hoerre olders willen. Het was een eerbaer, rijck man, geheiten Gerijt Comhaer, gebaren van Bomel." Huwelijken van meisjes op twaalfjarigen ouderdom zijn mij in de veertiende en vijftiende eeuw meermalen voorgekomen, maar geene op vroegeren leeftijd. Het kanonieke recht wilde dat de bruid minstens twaalf, de bruidegom minstens veertien jaren oud zou wezen. Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, iv, bl.5, en de daar aangeh. schrijvers.

*) „In senectute bona." Aldus Petreius in zijne *Bibliotheca Cartusiana*, Col. 1609, p. 108, een zelden voorkomend boek, dat ik in de bibliotheek der stad Trier mocht gebruiken. De hier vergaderde berichten aangaande Karthuisers, die als auteurs eenigen naam verwierven, werden door Morotus (in zijn straks aan te halen werk) en door anderen eenigermate aangevuld. Zie Paquot, *Memoires*, II, p. 225 (Oct. uitg.).

Johannes Brinckerinck, die vooral tijdens het opkomen van zijn klooster te Diepenveen, in 1400 en volgende jaren, van Gerrit milde financiëele hulp ondervond. Johan ter Poerten en Ludgerd, zijne echtgenoote, Gozewijn's grootouders door zijns vaders tweede huwelijk, waren beiden »bekeerlingen" van Groote en leefden »in den anxte Godes", naar de beteekenis dier woorden in den mond der Broeders van het gemeene leven. Hunne dochters, Swene en Geertrui ter Poerten, onderscheidden zich reeds vroeg door dien eigenaardigen godsdienstzin, die, waar hij gevolgd werd, noodwendig ten klooster leidde; beiden leefden onder het bestuur van vader Brinckerinck en behoorden tot de eerste nonnen van zijn vermeld convent. *) Dringt dit alles ons de veronderstelling op, dat Gozewijn discipel is geweest van de school, die onder de leiding van Florens Radewijns en diens geestverwanten zoo zeer beroemd en door zoo vele knapen en jongelingen van de laatste decenniën der veertiende eeuw bezocht werd, het leert ons tevens de zedelijke atmosfeer kennen, waarin Gozewijn zijn vroegsten levenstijd doorbracht. Dat de religieuze richting, die in zijne naaste omgeving heerschappij voerde en bij de tijdgenooten »de nieuwe, de moderne devotie" heette, zich ook van zijn gemoed meester maakte, wordt genoegzaam bewezen door hetgeen van zijn volgenden levensloop bekend is.

Op 17 October 1387 werd het klooster der Regulieren van St. Augustinus te Windesheim ingewijd, de stichting der fraters van Deventer, waarvan de merkwaardige geschiedenis in onze dagen meer dan ooit met grondige zaakken-

---

*) Swene, de oudste der zusters, was volgens mijne hoofdbron »costersche" te Diepenveen en wordt geroemd, omdat zij de koorboeken schreef voor de nonnen, die ze niet van zich zelve hadden. Zij stierf in 1439. Geertrui was ziekelijk, maar »nochtans vlijtich in den arbeyde"; inzonderheid maakte zij zich verdienstelijk door met eene geoefende hand »die grote choerboeke" te schrijven. Zij stierf in hetzelfde jaar 1452, waarin ook hare jongere zuster Aleide, Gerrit Comhaer's vrouw, te Diepenveen overleed.

nis en warme liefde opgemaakt werd. *) Al spoedig trok het jonge convent de aandacht van allen, die destijds in ons vaderland met ernstigen zin het kloosterleven zochten, een leven van niet al te gestrenge ascese, van gestadige oefening in godsdienst en vruchtbaren arbeid, in vereeniging met mannen van beschaving, aanhangers van de vermelde »moderne devotie." De aandrang van oudere en jongere devoten, die in dit convent »eene stede" hoopten te verwerven, werd van jaar tot jaar grooter, en die hoop werd ook door Gozewijn Comhaer gekoesterd, toen hij den mannelijken leeftijd naderde.

Op zekeren dag — het zal wel omstreeks den uitgang der veertiende eeuw geschied zijn — toog Gozewijn in gezelschap van Koenraad Mom, een jeugdigen geestverwant en, gelijk Gozewijn, zoon eener rijke familie van Deventer, naar Windesheim. Beider dringende bede om in het gesticht opgenomen te worden, werd door de vrome Regulieren ongetwijfeld met belangstelling vernomen. Zij vergaderden tot ernstige beraadslaging, maar — de beraadslaging leidde tot een weigerend antwoord. Toen de twee vrienden, bitter teleurgesteld, naar de reden der afwijzing vroegen, sprak men hun niet van zedelijke onbevoegdheid, van te jeugdigen leeftijd of iets dergelijks, neen, van iets gansch anders. Men herinnerde hun, dat zij zonen van »zeer rijken en machtigen naar de wereld" waren: hunne opneming kon achterdocht verwekken aangaande de eerlijke bedoelingen van de bewoners des huizes, misschien vijandschap van de zijde der in de nabijheid woonachtige ouders. »Gaat liever naar onze broeders van het meer verwijderde Eemstein [bij Geertruidenberg]," zoo heette het. Nauwelijks hoorde Gozewijn dit woord, of zijne niet geheel onbillijke verontwaardiging gaf zich lucht in de klacht: »dat moet Gode ontbermen, dat wi daeromme ghene stede crighen en konnen, omdat wi rike sint."

---

*) Zie van Slee, *De Kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, bl. 23, en Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Utrecht 1875, I, bl. 70.

Willem Vornken, die getuige was van het verhaalde en het met welgevallen opteekende als een bewijs van de groote bedachtzaamheid zijner medekloosterlingen bij het al of niet toelaten van nieuwelingen, en hoe zij het geven van ergernis aan de wereld zooveel mogelijk poogden te vermijden, *) — Willem Vornken meldt ons, dat de beide vrienden den raad, hun door de Windesheimers gegeven, opvolgden en »gehoorzamende hunne reis naar Eemstein aannamen," wat ons geenszins verwondert, daar de ernst en de vroomheid der Regulieren van dit klooster destijds nauwelijks minder vermaard waren dan die der vaderen van Windesheim. †)

Welke ervaringen Koenraad en Gozewijn opdeden, toen zij bij de broeders te Eemstein aangeklopt hadden, weet ik niet. Het kan zijn, dat men ook dáár soortgelijke bezwaren als te Windesheim opperde. Zeker is het althans, dat Comhaer in dit convent geen blijvende woonstede vond. Hij reisde naar Brabant, zegt mijne hoofdbron, en werd »een devoot Karthuiser" in een gesticht, waar men hem wegens zijn aardschen rijkdom niet afwees, maar met »de wel zestig honderd kronen," die hij inbracht, vriendelijk opnam. Aan welk karthuiser-klooster in Brabant hebben wij hier te denken? Petreius, Morotus, Raissius §) en anderen stellen mij in staat de vraag te beantwoorden.

Omstreeks het jaar 1320 stichtte Gerard van Diest, broeder van bisschop Jan van Diest van Utrecht, in vereeniging

---

*) Zie Vornken's *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* (in het hoofdstukje getiteld: Quod omnem scandalisacionem vitabant), welk zeer lezenswaardig opstel weldra door Dr. Acquoy in het tweede Deel van zijn aangeh. werk zal uitgegeven worden.

†) Zie over Eemstein Acquoy, a. w., I, bl. 69, en II, Aanhangsel onder N°. 7. Vgl. van Slee, a w. bl. 186 vv.

§) Petreius, l. l.; Morotus, *Theatrum Chronologicum sacri Cartusiensis ordinis*, Taurini 1681, p. 55 (een exemplaar van dit werk werd mij uit de Kon. Biblioth. te 's Hage ten gebruike verleend); Raissius, *Origines Cartusiar. Belgii*, Duaci 1632, p. 52, en in den append. over de »Scriptores ordinis." Petreius kende alleen Gozewijn's voornaam (Goswinus N.); Morotus en Raissius noemen hem »Goswinus Dohair"; allen vermelden, dat hij bisschop op IJsland is geweest.

met zijne gemalin Johanna van Vlaanderen, gravin van Loz, te Zeelhem bij Diest een klooster voor de orde der Karthuisers, dat op naam van St. Jan den dooper werd gewijd en vooral gedurende de vijftiende eeuw in hooge mate bloeide. *) De bewoners waren doorgaans ernstige mannen, die de zoo zeer noodige kloosterreformatie van dien tijd zochten te bevorderen en wier hulp men gaarne inriep, wanneer hier of daar nieuwe conventen te stichten of reeds bestaande te visiteeren waren. Sommige hunner prioren en andere onderhoorigen paarden met den roem hunner vroomheid dien van geleerdheid en literarische vruchtbaarheid. Hier leefde de bekende Jan van Rode, die in 1408 de »Somme le roy" ten behoeve van ongeleerde lieden in het dietsch vertolkte, een biechtboek dat omstreeks dien zelfden tijd ook in ons vaderland gedeeltelijk in de landtaal werd gelezen. †) Hier schreef vader Everard zijne voormaals bewonderde sermoenen en zijne tractaten »De remediis tentationum, De interna pace" enz. §). Hier ook woonden in het midden der vijftiende eeuw Henricus de Piro (Birbaum) en later Petrus Dorlandus, **) beiden wetenschappelijk ontwikkelde mannen, wier geestesvruchten, nu vergeten, lang in eere werden ge-

---

*) Zie Miraeus, *Opera diplom.* I, p. 443; Gramaye, *Antiquit. Brabantiae* (van het hoofdstuk getiteld *Diesta*) p. 68. Volgens *Les delices des Païs-Bas* (Brux. 1720, I, p. 219) werd dit klooster in 1333 gesticht, in 1582 door de ketters verbrand en later prachtig hersteld.

†) Zie van Vloten, *Beknopte gesch. der Nederl. letteren*, Tiel 1865, bl. 158. In een HS. van omstr. het midden der vijftiende eeuw, dat vroeger aan een Tertiarissen-convent te Heusden toebehoorde en thans in mijn bezit is, komt een fragment van „des Conincs somme" voor. Aan het einde leest men (met robrik onderschrapt): „Dit is het pater noster in duutsce mitter glosen, uut somme le roy Philips, ende dit heeft een certroeyser uuten walsche in duutsche overgeset. Deze certroeyser was, als my geseyt wert, een groot geleert man ende een meester in airten, ende was vycarius ten certroeysers bij Utrecht." Daarop volgt in het HS. een „Pater noster met een corte glose" van denzelfden Karthuiser. Was deze vroeger of later misschien ook in het convent te Zeelhem woonachtig en dezelfde als J. van Rode?

§) Gramaye, l. l.

**) Zie over H. de Piro en P. Dorlandus, Paquot, l.l. VI, p. 117 ss. en IX, p. 59 ss.

houden. Geen wonder derhalve, dat dit convent de aandacht trok van de edelste jongelingen dier tijden, als zij zich monastieke vroomheid en beschaving wenschten te verwerven. Tot die jongelingen behoorde onder anderen de voortreffelijke Dionysius de Karthuiser, later de roem der conventen zijner orde te Roermond en 's Hertogenbosch, *) en eenige jaren vroeger onze landgenoot, die, door de Windesheimers afgewezen, de bestemming had een sieraad te worden van het »coenobium celebre et primi nominis" te Zeelhem.

Jaar en dag, wanneer Comhaer in zijn convent opgenomen werd en professie deed, vond ik nergens opgeteekend. Chronologische opgaven aangaande zijn verblijf in het gesticht ontmoette ik niet dan ééne enkele, die ons bericht dat hij in 1414, als prior van zijn convent, zich tijdelijk te Leuven bevond, wat de veronderstelling wettigt, dat hij destijds reeds eenige jaren onder de broeders te Zeelhem doorgebracht had. De vraag, waaraan hij de eer van het prioraat te danken had, — hij bekleedde het »langen tijd" — wordt genoegzaam beantwoord door de hooggestemde lofspraken, die men aan zijne nagedachtenis wijdde. Petreius, die de te Zeelhem bewaarde overleveringen aangaande Comhaer volgde, prijst hem »ob praeclaras animi dotes singularemque rerum agendarum prudentiam atque eximiam eruditionem," waarvan ook zijne schriften, zijn tractaat »De oratione dominica" en andere getuigenis gaven, †) pennevruchten die, helaas, verloren zijn, tenzij ze hier of daar verscholen liggen. Wat Petreius verder van Comhaer's levenswijze vermeldt, van zijne stipte gehoorzaamheid aan

---

*) Dionysius, die in 1402 geboren werd, genoot zijne eerste opleiding in eene school te St. Truien. Daar hij reeds vroeg liefde voor het leven der Karthuisers koesterde, wendde hij zich tot de monniken te Zeelhem, die hem niet aannamen, omdat hij nog geen twintig levensjaren achter zich had. Zie 's mans *Quatuor novissima*, Art 50, Colon. 1532, en Loer a Stratis, *Dionysii Carth. Vita*, Colon. 1532 (ongepagin.); vgl. de Bollandisten, *Acta sanct. Mart.* II, p. 243 ss.

†) Petreius, l.l.; hij verwijst hierbij naar het *Chronicon* van Dorlandus »libro octavo," en zegt op diens gezag: »inter caetera scripsit [Goswinus] librum super oratione dominica, nitidum nimirum, disertum, elegantem."

den orderegel, en hoe hij, ook toen hij de bisschoppelijke waardigheid reeds bezat, steeds den »habitus ordinis et usus cilicii" bijhield en het genot van alle vleeschspijzen vermeed, — dat alles werd door Morotus en anderen herhaald. Die hem in zijne laatste levensdagen te Deventer ontmoetten en met eerbiedige belangstelling gadesloegen, noemden hem een »goddienstigen broeder, een cloeck, wijs, verstandel man, die Ihesum Christum sochte in al sinen bedryve, in wes anxte ende mynnen dat hy levede" *).

Stond Comhaer, blijkens het medegedeelde, bekend als een man van streng zedelijke beginselen, die het met zijn monachaat ernstig meende, geen wonder, dat hij met de mannen van Windesheim en dergelijken gaarne deelnam aan allen arbeid, die de bevordering bedoelde van het ware kloosterleven, zooals het door de beste religieuzen dier dagen begrepen werd. Toen het in 1407 opgekomen convent der Regulieren bij Leuven (het klooster Bethlehem) in 1412 met de conventen van het kapittel van Groenendaal bij Brussel in de vereeniging der Windesheimer-kloosters opgenomen was, begreep men alras, dat volstrekte afscheiding van de wereld voor de bewoners van het jonge gesticht, zoo al niet noodzakelijk, dan toch nuttig geacht moest worden. In overeenstemming met de wenschen van den fundator des huizes besloot men derhalve tot de clausuur over te gaan, en op den eersten zondag van September 1414 geschiedde dit. De gezamenlijke broeders, ieder met eene waskaars in de hand, beloofden gehoorzaamheid aan de verplichtingen der »inclusie." †) Onder de vele kerk- en kloosterprelaten, die de plechtigheid bijwoonden, zag men ook prior Gozewijn van Zeelhem, §) wel niet als vertegenwoordiger, maar als

---

*) Woorden van mijne hoofdbron.

†) De »forma inclusionis," zooals zij in de kloosters der Windesheimsche congregatie onderhouden werd, is beschreven door Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 209.

§) Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, L. V, c. 29, uitg. door de Ram in de *Collection de Chron. Belges*, I, p. 274 s. Molanus noemt Comhaer: »Gosuius Cornhaer, prior Carthusiensis in Zeelhem, postea episcopus Scolotensis in Islandia." Over het convent Bethlehem leze men het a. w. van van Slee, op de in het register aangew. pll., en Acquoy, a. w. II, bl. 274 v. en Aanhangsel onder N°. 21.

geestverwant en vriend van de Windesheimers en hunne zich meer en meer uitbreidende vereeniging.

Wie met de geschiedenis der ascese van de middeneeuwsche kerk iets meer dan oppervlakkig bekend is, weet dat ook de beoefenaars der strengste onthouding niet altijd mannen van strak gelaat en stroeven zin zijn geweest. Niet alle devote broeders te Deventer liepen met half gesloten oog en gebogen gestalte langs 's heeren straten, »als of zij met Christus hun kruis naar den berg van Calvarië droegen." Er waren ook wakkere lieden onder hen, die het den overigens zoo zeer ernstigen Brinckerinck gansch niet kwalijk afnamen, als hij onder zijne vaderlijke vermaningen aan de begijnen van Meester-Geertshuis en de nonnen van Diepenveen soms een kwinkslag mengde, waarvan de herinnering nog lang na zijn dood de stemmigste zusters tegen wil en dank een lach zou afdwingen; *) en waar mannen van beschaafde opvoeding zich binnen de kloosterwanden opsloten, daar legden zij, al droegen zij een haren pij of »snood habijt," niet altijd de vriendelijker vormen van hun vroeger leven af. Zekere mate van hoofschheid en de wellevendheid, die zoo nauw verwant is met de natuurlijke goedhartigheid van een vredig gemoed, zijn menigen kloosterling bijgebleven.

Dat onze Comhaer tot de strenge asceten behoorde, werd reeds herinnerd, maar dat hij tevens een gezellig gastheer was, die als prior de eer des huizes wist op te houden, wanneer voorname lieden zijn klooster bezochten, vernemen wij met welgevallen van Raissius, ofschoon deze het een bedenkelijken trek in het karakter van zijn ordebroeder achtte. †) In de dagen, waarin broeder Gozewijn het convent te Zeelhem bewoonde, — zoo verhaalt Raissius — noemde men dit klooster »het huis der groote heeren" (domus magnatum), wegens de menigte edelen van den

---

*) Zie bewijzen voor het gezegde bij Acquoy, a. w. II, bl. 287, en in mijn opstel over Brinckerinck in den *Kalender voor Prot.* Jaarg. 1858, bl. 82.

†) Raissius, l.l. p. 52.

omtrek, die hem gaarne bezoek brachten. Besluiten wij hieruit, dat Comhaer's monastieke ernst aan zijne persoonlijkheid althans geen afschrikkend voorkomen gaf, wij maken er tevens uit op, dat zijn omgang met aanzienlijken hem ook in het klooster voorbereidde voor de hoogere waardigheden en het verkeer in hoofsche kringen, waartoe een samenloop van ongewone omstandigheden hem straks brengen zou.

Tot recht verstand van hetgeen ik verder van onzen Karthuiser te verhalen heb, moet ik des lezers aandacht terugleiden tot zijn vader, den goudsmid van Deventer, wiens lotgevallen op den levensloop zijns zoons een ver reikenden invloed uitoefenden.

Ik heb vroeger vermeld, dat Gerrit Comhaer door bisschop Frederik van Blankenheim, kort na diens optreden, tot rentmeester van Salland werd benoemd. Dat hij dit ambt van vertrouwen gaarne aannam, laat zich vermoeden, maar zoo hij zich voorstelde, dat het vermeerdering van levensvreugde voor hem zelven en de zijnen ten gevolge zou hebben, heeft hij zich bedrogen. Bisschop Frederik zag zich alras na zijne »blijde inkomste" te Utrecht genoodzaakt, den herderstaf met het zwaard te verwisselen. Van 1394—'96 had hij oorlog te voeren tegen den machtigen edelman Reinoud IV van Koevorden; daarna volgde de strijd met de Groningers, die eerst in 1405 tot stilstand kwam en vervangen werd door een krijg met de Friezen van Stellingwerf, Schoterwerf enz., waaraan in 1408 bij verdrag een einde werd gemaakt. *) De schatkist van den kerkvoogd was ledig, en links en rechts moest gespaard en gegaard worden. Ook de rentmeester van Salland werd

---

*) Zie Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, I, bl. 626, II, bl. 9, 36, en Arend, *Algem. gesch. des Vaderl.* II, ii, bl. 344 vv.

aangesproken, zoowel om zijne tusschenkomst bij financiëele onderhandelingen met de steden Deventer, Kampen en Zwolle *), als wegens leeningen uit 's mans eigen middelen. In den oorlog, zegt onze hoofdbron, »verteerde bisschop Vrederyc voel guedes," waartoe »Gerijt Comhaer hem vele van sijns selves guet verleyde." De goudsmid deed dus wat middeneeuwsche goudsmeden niet zelden deden en thans de bankiers doen: hij bezorgde zijn patroon op meer of min gunstige voorwaarden gelden uit anderer of eigen beurs, natuurlijk op hoop van zekere winsten. Zoo Gerrit echter uit zijne bemoeiingen ten behoeve van zijn kerkvoogd groote voordeelen verwachtte, werd hij bitter teleurgesteld. »Daerna," zoo vervolgt onze hoofdbron, »als die reyse [= de oorlog] geeyndet was, soe eyschede Gerijt dat syne weder, ende doe genckt hem mytten bisschop gelijck alst den vrenden Godes pleget te gaen, want den onse lieve Here mynnet den castyt hy." De goede Frederik, overigens aller devoten vriend, nam de maanbrieven van den devoten goudsmid onvriendelijk op; hij toonde een dreigend gelaat, ja vervolgde Comhaer »also dat hy heymelyc uut den lande toech ende vloe in Denemarken." Wat de reden van 's bisschops gedrag was, is mij niet gebleken. Wel zie ik uit een in

---

*) In de Kameraarsrekening der stad Deventer van 1394 leest men onder het opschrift „van gheelde dat onze stad uytghelient heft" het volgende: „Item, heren Vrederike van Blankenheim, onsen heren van Utrecht, daer onse stad voir gheloevet heft Gheryt Comhaer, renthemeyster van Zallant, m. gulden;" in de Kameraarsrekening van 1395: »Item, Gheride Comhaer, renthemeyster onses heren van Utrecht, alse tot behoef onses heren van Utr., die hem onse stad ghelient heft. ende die voirsz. renthemeyster onser stad gheloevet heft weder to gheven, daer hi der stad sine brief op ghegheven heft, xvj.c nye guld. die maken xv.c L. guld." Uit een in een kopieboek van het archief van Deventer bewaarden brief van bisschop Frederik van »sonendach cantate int iaer onses heren dusent drie hondert vijf ende tneghentich," blijkt dat de bisschop, voor den oorlog tegen Koevorden geld behoevende, daarover de steden Deventer, Kampen en Zwolle aansprak, en dat Comhaer uit zijne eigen middelen den kerkvoogd 6000 „oelder frank. schilde" verstrekte, waarvoor hem de genoemde steden borg bleven. Tot bovenstaande mededeelingen werd ik in staat gesteld door den heer J. H. E. van der Zandt, Pred. te Diepenveen, wiens rijke kennis van onze middeneeuwsche geschiedenis ik evenzeer bewonder, als ik het betreur, dat hij de resultaten zijner studiën zoo zelden openbaar maakt.

het archief der stad Deventer bewaarden brief van Frederik, dat zijn rentmeester hem over het jaar 1397 rekening heeft gedaan en dat die rekening bewees, dat Comhaer 3762 oude schilden meer uitgegeven dan ontvangen had, maar uit denzelfden brief blijkt óók, dat die meerdere uitgaven ten behoeve van 's bisschops oorlog met Koevorden waren geschied, zoodat zij geene aanleiding tot beschuldiging konden geven. *) Intusschen, zeker is het, dat in genoemd jaar een nieuwe rentmeester voor Salland optrad en dat, althans later, toen Comhaer als schuldeischer tegenover zijn bisschop stond, beider betrekking onaangenaam werd en wel zóó onaangenaam, dat Comhaer het raadzaam vond het land te ruimen. Toch weten wij, dat Frederik van Blankenheim na den dood van zijn voormaligen rentmeester zich verplicht gevoelde, aan diens zoon Gozewijn, als erfgenaam zijns vaders, zekere uitkeering te doen. Gozewijn ontving, volgens onze hoofdbron, »60 heren pont" van den kerkvoogd, die voor den tijd van zeven jaar aan het klooster te Diepenveen werden geleend.

Den tijd, waarop Gerrit Comhaer het vaderland verliet, weet ik niet nauwkeurig te bepalen. Onze hoofdbron schijnt aan te duiden, dat zijn geschil met bisschop Frederik eerst na het eindigen van den strijd met de Friezen ontstond of althans een dreigend aanzien verkreeg. †) Hieruit zouden wij besluiten, dat hij niet lang na 1408 uitweek, zoo zich niet een officiëel document liet bijbrengen, wat dit besluit betwijfelbaar zou kunnen maken. In het Provinciaal archief te Zwolle toch komt een stuk van 5 Januari 1413 voor, waaruit blijkt, dat Comhaer zich destijds in het vaderland

---

*) Een afschrift van den brief (hij is van 16 Nov. 1397), naar het vermeld kopieboek van het archief te Deventer genomen, werd mij door de dienstvaardige hand van gen. heer van der Zandt verstrekt. Zie ook [Molhuysen's] *Register van Charters in het oude archief van Kampen*, I, bl. 104.

†) In het HS. is spraak van den tijd, waarop bisschop Frederik »voer Staveren lach, om dat te wynnen," waartoe hij gelden van Gerrit Comhaer geleend had. Mij is echter van eene belegering van Stavoren in die dagen niets bekend.

bevond. *) Daartegenover staat echter het bericht van onze hoofdbron, dat de vluchteling, na zich in Denemarken gevestigd te hebben, bij herhaling Deventer bezocht, en wat meer zegt, er bestaat grond om aan te nemen, dat Comhaer nog tijdens het leven der vrome koningin Margaretha van Denemarken, die in 1412 stierf, daar te lande een aanzienlijk ambt bekleedde.

Het is bekend, dat onze Nederlandsche kooplieden, vooral die van Deventer, sedert den aanvang der veertiende eeuw niet alleen in Zweden en Noorwegen, maar inzonderheid ook in Denemarken, in hoog aanzien stonden en boven die van Duitschland en andere natiën met belangrijke voorrechten werden begunstigd. †) Het laat zich derhalve begrijpen, dat Gerrit Comhaer, toen hij zijn vaderland verliet, het oog naar Denemarken richtte, en dat hij, gelijk andere landgenooten, er weldra eene gelukkige maatschappelijke stelling mocht innemen. »Als hy daer," zoo zegt onze hoofdbron, »ene corte tijt geweest hadde, soe gaf onse lieve Here hem gracie, alsoe dat hem die conynck van Denemaerck seer lief kreech ende in weerdicheit hadde, ende maekede hem sinen muntenaer, want hy constich was in golt smeden. Die officie der munten dede hy rechtverdelyc, also dattet hem daer geluckelyc mede genck, ende waert weder rijke ende zalich." Met dit bericht strookt genoegzaam een ander, dat vóór en na 1412, het jaar van koningin Margaretha's dood en koning Erik's optreden, onder genoemde vorsten als muntmeester dienst deed zekere »mester Gherd" of »Gherit von Gossen," die eerst in Seeland, te Nestved ten zuiden van Kopenhagen woonde en later, naar men

---

*) Zie *Tijdrekenkund. register op het oud Prov. archief van Overijssel*, 2e ged. bl. 205. Het stuk vermeldt, dat Gerrit Comhaer op den aangeduiden dag „in alle zaken, die hij ten overstaan van den landheer, zijne gerichten en ambtslieden te doen mag hebben", als mombers aanstelt Gert van Rijssen, Hendrik van Leiden en Johannes ter Poerten.

†) Zie Dumbar, a. w. I, bl. 487, en vooral Dahlmann, *Gesch. von Dänemark*, III, s. 145.

vermoedt, te Lund in het zuidelijk deel van Zweden, waar de Deensche koningen vaak resideerden. *)

Toen Gerrit Comhaer zich in Denemarken gevestigd en zijne toekomst naar wensch verzekerd zag, keerde hij, volgens onze hoofdbron, voor korten tijd naar ons vaderland weer, waaruit wij opmaken, dat de vervolging van de zijde van bisschop Frederik gestaakt, of althans niet zeer scherp was. Te Deventer nam hij de noodige maatregelen ter voorbereiding van de reis zijner echtgenoot naar het Noorden, waarheen Aleide hem spoedig volgde. »Ende als sie daer quam mytten vrenden, die sie daer brachten, so worden sie eerlike ontfangen, ende die conynck hadde sie beyde seer lief." Dat dit laatste bericht waarheid vermeldt, mogen wij zeker achten. Ofschoon de koning, dien men Erik van Pommeren noemt, geenszins een voorbeeldig vorst was, bezat hij echter eigenschappen, die een regent wèl voegen. Waar hij beschaving en geleerdheid kon bevorderen, deed hij het gaarne, en dat hij eenigen kunstzin koesterde, bewees hij, toen hij orde stelde op het koorgezang zijner geestelijken. Wanneer men nu hierbij in aanmerking neemt, dat Erik het zeer verwaarloosde muntwezen van zijn rijk wenschte te regelen, †) dan kan het ons niet verwonderen, dat hij onzen kunstvaardigen goudsmid van Deventer en diens echtgenoot, die volgens onze hoofdbron eene statelijke vrouw van blijmoedigen zin was, gaarne in gunst nam.

Gerrit Comhaer leefde met zijne gade in groote tijdelijke welvaart in Denemarken tot zijn dood, die, naar ik vermoed, op het jaar 1417 of '18 is te plaatsen. §)

---

*) Aldus de heer J. Sigurdsson, de geleerde historicus te Kopenhagen, die mij in een uitvoerig schrijven van April 1868 belangrijke aanteekeningen, vooral betrekkelijk Gozewijn Comhaer's verblijf op IJsland, mededeelde.

†) Zie Münter, *Kirchengesch. von Dänemark und Norwegen*, II, s. 31, 853, 987, en vooral Dahlmann, a. a. o. III, s. 123, uit wiens berichten schijnt te blijken, dat Erik eerst in en na 1426, dus na het afsterven van Gerrit Comhaer, uit geldgebrek maatregelen nam, waardoor de staat van het muntwezen zeer benadeeld werd.

§) Het jaar van Gerrit's overlijden vond ik niet opgegeven. Mijne aanduiding in den tekst steunt op het bericht mijner hoofdbron, dat zijne echtgenoot Aleide, op 26 Maart 1419 bij Brinckerinck's sterfbed staande, het hare deed om hem in

Intusschen had hij minstens nog eenmaal den vaderlandschen grond betreden, toen hij zijne vele vrienden te Deventer bezocht en ook naar Bommel reisde, om er een oog te slaan op zijne aldaar liggende goederen. Ook bij die gelegenheid openbaarde hij zijne onverminderde toegenegenheid voor Johannes Brinckerinck en diens klooster te Diepenveen. Had hij zijn vriend bij den bouw des gestichts in allen financiëelen nood trouw bijgesprongen, daarna op zijne kosten »die nederste stoelen int choer" der kerk doen timmeren, en tijdens zijn verblijf in Denemarken de zusters, op hoop harer gedurige voorbede, aan zich verplicht, door haar jaarlijks zeven tonnen visch toe te zenden, — nu leende hij Brinckerinck nog »hondert nobelen," na hem reeds vroeger eene dergelijke som geschonken te hebben.

Nadat Gerrit Comhaer overleden was, schijnt vrouwe Aleide, die in Denemarken hoog geëerd werd, »omdat sie seer guedertieren ende voldadich ende ryke was," gezind geweest te zijn, haar verblijf in het land harer vreemdelingschap te rekken. Maar haar vader, Johan ter Poerten, een streng asceet, de devootste der devoten van dien tijd, *) werd bekommerd om zijne in weelde levende dochter, en hare moeder, de reeds vermelde bekeerlinge van Geert Groote, deelde in dien kommer. Ludgerd toog in gezelschap van »sommige eersame personen," misschien Deventersche kooplieden, naar Denemarken, en had weldra het genoegen Aleide naar het vaderland te voeren. Nu leefde de weduwe van den muntmeester in het ouderlijk huis, totdat zij in 1427, vier jaren na den dood van Johan ter Poerten, tegelijk met hare vrome moeder een onderkomen bij de zusters te Diepenveen zocht, ten einde daar »den ban te vlien," die tijdens de worsteling van den postulaat Rudolf

---

zijne laatste uren rust te bereiden. Het verhaal, waarin deze bijzonderheid voorkomt, en het verband met het daarop volgende geeft den indruk, dat Aleide destijds reeds weduwe was.

*) Zie wat ik aangaande Johan ter Poerten berichtte in mijn *Johannes Brugman*, I, bl. 46 vv.

van Diepholt met 's pausen bisschop, Zweder van Kuilenburg, als gevolg van het bekende interdict *) op Deventer was gevallen. Aanvankelijk had Aleide geen welbehagen aan den ernst van het kloosterleven, dat hier gevoerd werd. Haar hart trok naar hare vrienden te Deventer, bij wie de schoone, »heerlike vrouwe" op vastenavond en bij andere feestelijke gelegenheden eene welkome gast was. Maar toen hare moeder ten laatste krank werd en van het gastenverblijf des convents in het slot was overgegaan, voegde de dochter zich bij haar. Ludgerd stierf in 1430 in het klooster, en sinds was Aleide's gemoed meer dan vroeger toegankelijk voor den invloed der devotie van hare beide zusters, de vroeger vermelde nonnen Swene en Geertrui ter Poerten. In 1432, op »onser vrouwen baetschap" (25 Maart), werd Aleide als conversinne gekleed, en als zoodanig leefde zij tot op St. Valentijnsdag (14 Februari) 1452. Met het oog op mijne hoofdbron zou ik nog veel kunnen verhalen van hare toenemende deugden, hare nederigheid, hare kloosterlijke gehoorzaamheid enz., maar reeds te lang, vrees ik, heeft de geschiedenis van het merkwaardig echtpaar ons bezig gehouden; het is tijd, tot die van hun zoon weer te keeren.

»Doe Goesen Comhaer noch prior was in sijn cloester, soe toech hy op een tijt tot sinen vader in Denemarken," zoo bericht mijne hoofdbron, als zij in den naast voorgaanden volzin vermeld heeft, dat Gozewijn »een deel yaren voer sijnre doet bysschop in IJslant waert." Dat de prior zijn vader in welvarenden staat aantrof, dat beiden, vader en zoon, op zekeren dag de belangen van het klooster te Diepenveen bespraken en samen gunstige beschikkingen ten behoeve van dit convent maakten, wordt al verder ver-

*) Zie mijne *Kerkgesch. van Ned.*, II, i, bl. 198 vv.

haald; *) maar van de ervaringen, die Gozewijn tijdens zijn verblijf in Denemarken had, van den duur van dit verblijf, van de omstandigheden, die hem, een vreemden monnik, den weg tot den bisschopszetel van Skalholt op IJsland baanden, — van dit alles verneemt men hier niets, en hetzelfde geldt van mijne overige bronnen. Er doet zich derhalve ruime gelegenheid op tot het opwerpen van vragen, die niet dan door gissingen kunnen beantwoord worden, waaraan ik mij echter niet wagen zal. Slechts merk ik op, dat aan Gozewijn in een officiëel stuk van het jaar 1440 de titel van biechtvader (confessor) des konings van Denemarken wordt gegeven, †) wat vermoeden doet, dat de oude Comhaer zijn zoon met Erik in aanraking heeft gebracht, en daarenboven bewijst, dat vroeger of later eene vertrouwelijke betrekking tusschen den vorst en den monnik is ontstaan, die nauwelijks uit kon blijven, zoodra beiden elkander hadden leeren kennen. Erik toch was in spijt van zijne zedelijke zwakheden een man van kerkelijke vroomheid, die uit het Noorden de verre reis naar Jeruzalem ondernam, om bij het graf des Heeren zijne beden op te zenden. Hij was een vriend van het monnikendom en voerde de orden der Carmelieten en Brigittijnen in Denemarken in. §) Wanneer wij nu bij dit alles ons herinneren wat vroeger vermeld werd, dat de koning geleerdheid en beschaving minde, dan begrijpen wij licht, dat de vorst, die den vader weldeed,

---

*) Het naïeve verhaal luidt als volgt: [»Doe Goesen tot synen vader in Denemarken quam,] soe sat sijn vader als of hy wat schrijven wolde. Doe vragede hy hem, wat hy schreve. Hy antwoerde: ic schrijve of teykene die hondert nobelen, die ic ten Diepenveen gelient hebbe. Doe segede hy: neen, vader, schrijvet niet gelient, mer gegeven. Die vader segede: ick hebt hem [= hun] gelient. Hy segede: neen, vader, niet gelient mer gegeven. Noch segede hy derdewerf: ic hebbet hem gelient. Die sone antwoerde: neen, vader, schrijft gegeven. Aldus verwan hy sinen vader, dat hy schrief: ic hebbe ten Diepenveen gegeven C nobelen."

†) Zie het diploom bij Rymer-Holmes, *Foedera et acta publ. inter reges Angliae* caet. V, i, p. 75. Het exemplaar, dat mij diende, werd mij uit de universiteitsbibl. te Utrecht verstrekt.

§) Münter, a. a. o. II, s. 569, 668, 705.

ook den zoon gaarne in zijn vertrouwen nam en hem, waar hij het vermocht, gunst bewees.

Van den tijd, waarop Gozewijn in Denemarken zijn vader bezocht, — het geschiedde vóór of in 1417 of '18, toen Gerrit, naar ik aannam, overleed — tot in het midden van 1433 ligt zijne geschiedenis in het duister. Of hij gedurende die jaren steeds in Denemarken leefde, *) dan wel naar Zeelhem terugkeerde om, na zijn prioraat in het klooster aldaar nog voor een tijd bekleed te hebben, andermaal naar het Noorden te trekken, blijkt niet. Dit alleen staat vast, dat in Juli 1433 de bisschoppelijke zetel van Skalholt op IJsland door moordenaarshanden van zijn bezitter werd beroofd, waardoor de vacature ontstond, die welhaast door onzen landgenoot zou vervuld worden. Ik acht het nuttig bij deze gebeurtenis voor een oogenblik stil te staan, naardien zij den lezer gelegenheid geeft, zich al aanstonds eenigermate bekend te maken met den staat van zaken in het bisdom, waarin hij Comhaer den herderstaf zal zien aanvaarden.

Gozewijn's voorganger in het episcopaat was Jonas Gerichinus (Johan Jerichini), een Deen van afkomst, een man van eenige wetenschap en talent, die, eerst kanselier van koning Erik, later door zijn vorst met pauselijke approbatie op den aartsbisschoppelijken stoel van Upsala werd geplaatst, maar na eenige jaren dien stoel wegens eene reeks van misdaden, meineed, kerkroof, verdrukking zijner onderhoorige klerken, concubinaat enz., moest verlaten en naar Engeland uitweek. In 1430 of vroeger naar Denemarken weergekeerd, schijnt hij de gunst van Erik herwonnen te hebben. Deze zond hem in genoemd jaar naar IJsland, om daar den zetel van Shalholt in te nemen, die — wel een bewijs, dat slechts weinige geestelijken de kerkelijke heerschappij op het barre eiland begeerden — tot leedwezen van de IJslanders gedurende elf jaren had ledig gestaan. Jonas kwam naar

*) Zoo Gozewijn voortdurend in Denemarken verblijf hield, kan hij tijdelijk in het karthuiser-klooster te Aarhuis, het eenige zijner orde daar te lande, vertoefd hebben. Zie Münter, a. a. o. s. 665.

Skalholt, omringd van eenige metgezellen (satellites), echte woestelingen, en welhaast had de bevolking des eilands zich bitter te beklagen over den bisschop en zijne vrienden. Aanzienlijke mannen onder de IJslanders beraamden een plan tot scherpe wraakoefening over den kerkvoogd en zijn aanhang, en op 18 Juli 1433 ontstond in de kathedraal van Skalholt een ontzettend bloedbad. De bisschop en de zijnen hadden bij het naderen hunner vervolgers zich naar de kerk begeven, hun ambtsgewaad aangetogen en zich voor het hoogaltaar geplaatst. De saamgezworenen braken de kerkdeuren open. Zij vonden Jonas met zijne insigniën versierd, kelk en hostie in de hand; maar mijter noch sacrament kon hem redden. Zijne belagers grepen hem, scheurden het ambtsgewaad van zijne leden, bonden een steen om zijn hals, staken hem in een zak en wierpen hem in een nabijzijnd water, waaruit men later zijn lijk opvischte, om het in de kathedraal in de groeve te bestellen. Zijn gevolg werd afgemaakt en in ongewijde aarde begraven. *)

Inderdaad, er behoorde mannenmoed toe, om na zulke gebeurtenissen te Skalholt den bisschopsstaf op te vatten, die op zoo gewelddadige wijze aan de hand van Jonas ontrukt was. Het is waar, dat het feit als eene op zich zelf staande daad mag aangemerkt worden, die een gevolg was van het wangedrag des bisschops en de bandeloosheid zijner handlangers, maar het is tevens een bewijs, dat ook in den killen dampkring, waarin de IJslanders ademden, gloeiende hartstochten werden gevoed, die een vroom en beschaafd monnik, als onze landgenoot was, een man van fijne zeden en strenge zedelijkheid, afschrik konden inboezemen. En bovendien, er waren nog andere redenen, die het begrijpelijk maken, dat de stoel van Skalholt na ontstane vacaturen niet altijd spoedig bezet werd.

IJsland was in de vijftiende eeuw niet meer als oudtijds het vaak bewonderde eiland, waar de bewoners, met zekere

---

*) Zie Finni Johannaei *Hist. Eccl. Islandiae.* Havniæ 1774, II, p. 473; vgl. Münter, a. a. o. II, s. 899.

mate van welvaart gezegend, zich boven de overige natiën van het Noorden onderscheidden door hunne liefde voor wetenschap en beschaving, waarbij wijze bisschoppen en geestelijken, die de scholen van Frankrijk, Duitschland en andere landen bezocht hadden, *) niet zelden den toon gaven. Terwijl aardbevingen en andere vulkanische verschijnselen nu en dan aan de vruchtbaarste deelen van het land reeds het droevig aanzien gaven, dat in onzen leeftijd zich meer en meer over den ganschen bodem voordoet, verkeerde de bevolking in allesbehalve gunstigen staat. Eigenlijke steden en dorpen van grooten omvang waren er niet. Gebaande wegen, waardoor de in verstrooiing wonende landlieden met elkander gemeenschap konden onderhouden, ontbraken; wie van den eenen naar den anderen kant des eilands wilde, moest het bijna onmogelijk achten door de eenzame, woeste oorden van het binnenland te trekken; slechts te paard langs de kusten, of in schepen, door de golven en stormen van den Oceaan bestookt, kon de tocht geschieden, tenzij men den weg van het Ooster- naar het Westerkwartier van het eiland over Kopenhagen nam, zooals nog vóór veertig jaren gewoon was. †) Het aantal der bewoners begon van den aanvang der vijftiende eeuw zeer af te nemen. In 1402 en volgende jaren overviel hen bij vernieuwing de zwarte dood. De pestziekte maakte van twee derden der levenden hare slachtoffers; Skalholt stierf bijna geheel uit, slechts één enkele geestelijke en twee leeken werden gespaard. Drie jaren later ontstond, na een onmatig strengen winter, groote sterfte bij het vee, zoodat nauwelijks een tiende van den veestapel, de hoofdbron des bestaans voor de meesten, overbleef. Gansche parochiën en districten werden voor alle volgende tijden in woestijnen herschapen; scholen en andere nuttige inrichtingen gingen te gronde. De landbouw, de handel, de zoutfabrieken enz. kwijnden; de aanvoer van Engeland en andere landen verminderde of stokte, zoodat er jaren waren, waarin

---

*) Finni Johan. l. l. I, p. 266 s.

†) Münter, a. a. o. II, s. 420.

men in sommige kerken tijdelijk de misviering staakte, omdat de wijn ontbrak en niet alle priesters surrogaten, bier, mede enz. durfden gebruiken. IJsland kwam in den loop der vijftiende eeuw tot een staat van verval, waarvan het zich nimmer geheel herstelde. *)

Wat den stand der kerkzaken op IJsland betreft, — deze was in de dagen, waarin Comhaer den bisschopsstaf aanvaardde, geenszins gelukkig, misschien ongunstiger dan in vele andere landen zijner eeuw. De aartsbisschoppen van Nidaros, die sedert de elfde eeuw IJsland aan hunne kerkprovincie toegevoegd zagen, †) waren niet zelden traag in het vervullen hunner verplichtingen jegens de eilanders. Zij zonden, ja, van tijd tot tijd hunne visitatoren, maar de visitatie was doorgaans onvruchtbaar, te dikwerf oorzaak van grove ongerechtigheid, wijl de daartoe afgevaardigden de geestelijken en leeken met geldelijke afpersingen kwelden. §) De bisschoppen van Skalholt en die van de tweede dioecese des lands, het bisdom van Holum, **) waren meestal vreemdelingen, wien het verblijf aan het hof der koningen van Denemarken lustiger was dan op het afgelegen IJsland. Zij resideerden zelden, waar het behoorde, en meenden genoeg te doen, wanneer zij nu en dan visitatiereizen maakten, die den parochianen op offers te staan kwamen. ††) Met de zedelijkheid der hoogere en lagere geestelijken was het vaak kwalijk gesteld. Twisten van priesters met priesters, die een bloedigen afloop hadden, waren hier geenszins onbekend. De proosten der kapittelen waren te dikwerf, wat zij in de middeneeuwen ook elders zijn geweest, bloedzuigers, een plaag hunner onderhoori-

---

*) Finni Johan. l. l. p. 62, 135. ss. 353. Vgl. Maurer, *Isländische volkssagen*, Leipz. 1860, s. 96.

†) Münter, a. a. o. s. 96.

§) Finni Johan. l. l. I, p. 552; Münter, II, s. 96.

**) Zie over de stichting van het bisdom van Holum (Holar) Maurer, *Die bekehrung des Norweg. Stammes*, München 1856, II, s. 594.

††) Finni Johan. l. l. I, p. 104, II, p. 354 ss.

gen. *) De bisschoppen, die op IJsland tot in de eerste helft der dertiende eeuw doorgaans wettig gehuwd waren, wisten, nu de kerk de coelibaatswet steeds scherper poogde te handhaven, de eischen der natuur niet zelden buiten den echt te bevredigen, †) en de parochie-priesters volgden hun voorbeeld. Het concubinaat der geestelijken was hier eene alledaagsche zaak, gelijk het te dien tijde ook in ons vaderland en elders was. De eilanders wisten te verhalen van een pastoor, die op het bezit van vijftig onechte kinderen kon roemen. §) Met de zedelijkheid in de kloosters — het arme land had er niet minder dan negen, zeven mannen- en twee vrouwen-conventen — stond het niet beter. **) In officiëele oorkonden is spraak van abten en monniken, die aan overspel schuldig stonden, van biechtvaders, die nonnen verdierven. ††) Waar de geestelijke leidslieden zóó voorgingen, kon het leven der leeken kwalijk onberispelijk zijn. Van wilde uitbarstingen der hartstochten van allerlei aard, inzonderheid bij de aanzienlijken des volks, getuigt IJslands geschiedenis maar al te veel. Wij willen er echter niet bij stilstaan. Wat tot dusverre meegedeeld werd aangaande den toestand van het land en zijne bewoners in de dagen, waarin Gozewijn Comhaer voor de kerkelijke belangen aldaar optrad, is voldoende tot staving van het vroeger gezegde, dat er moed toe behoorde, den door Jonas Gerichinus ledig gelaten katheder van Skalholt te beklimmen. Dien mannenmoed bezat onze landgenoot. Dat wij onderzoeken, hoe hij zich van zijne bezwaarlijke taak heeft gekweten!

Finn Jónsson (Finnus Johannæus) die in het midden der

---

*) Finni Johan. I, p. 553, 560, II, p. 103.

†) Finni Johan. I, p. 312, II, p. 355.

§) Finni Johan. II, p. 356 s.

**) Münter, a. a. o. II, s. 671 f.

††) Finni Johan. l. l. II, p. 356; Münter, a. a. o. II, s. 956.

vorige eeuw bisschop van Skalholt was en eene voor dien tijd voortreffelijke kerkhistorie van IJsland schreef, *) maar van Gozewijn's afkomst en vroegere geschiedenis volstrekt niets wist, — hij noemde hem kortweg een vreemdeling (alienigena) — plaatste †) zijn optreden als kerkvoogd van Skalholt, naar het schijnt te recht, op het jaar 1435. Aangaande de wijze, waarop hij tot de waardigheid verheven werd, zijne electie, ordening enz. liet hij ons geheel in het onzekere. Of het domkapittel van Nidaros, dat sedert 1297 deel had aan de bisschopsverkiezingen op IJsland, §) zijn invloed bij deze gelegenheid gebruikte, blijkt niet; maar dat koning Erik zich met de zaak inliet, gelijk zijne voorgangers en hij zelf in zulke gevallen gewoon waren, acht ik in de hoogste mate waarschijnlijk. Wat de ordening van Gozewijn betreft, deze behoorde volgens kerkrecht door of van wege den aartsbisschop te geschieden; maar Aslak Bolt, die door pauselijke willekeur in 1430 op den zetel van Nidaros was geplaatst, was bij de geestelijkheid zijner kerkprovincie in minachting, wat hij in het jaar van Gozewijn's optreden duidelijk genoeg ervoer, toen hij te Bergen eene nationale kerkvergadering wilde houden, en niemand van al zijne suffragaan-bisschoppen zich verwaardigde op te komen. **) De plechtigheid, waarbij Gozewijn »den ring der trouw" en »den staf des herderlijken opzichts" ontving, kan door een ander prelaat bediend zijn.

Skalholt, de plaats waar Comhaer voortaan wonen zou, ligt in het zuid-westen van IJsland, niet ver van de altijd dreigende Hekla, ††) en wordt door reizigers onzer eeuw beschreven als een armzalig gehucht van eenige bouwmans-

---

*) Zie het levensbericht van dezen geleerden en ijverigen man bij Pèturasson, *Histor. eccl. Islandiæ ab anno* 1740—1840, Havniæ 1841, p. 474 ss.

†) L. l. II, p. 475. Arngrimus Jonas (*Brevis commentarius de Islandia*, Hafniæ 1593, p. 63, en *Rerum Islandicar. Libri III*, Hamb. 1610, p. 137) zegt op het jaar 1445 „Gosvinus præest ecclesiæ Schalholtensi," zonder meer. Ook Münter wist van onzen landgenoot, wat zijne afkomst en lotgevallen betreft, niets.

§) Münter, a. a. o. II. s. 66.

**) Finni Johan. l. l. II, p. 339.

††) Zie over de uitbarstingen van de Hekla in de middeneeuwen en later het straks aan te halen werk van Ross, bl. 86 vv.

woningen, die slechts op zekeren afstand een aangenaam aanzien hebben. Niets herinnert er aan, dat hier voormaals de zoogenaamde hoofdstad des eilands bestond, vanwaar des konings landvoogden hunne verordeningen en de bisschoppen hunne synodale besluiten uitvaardigden. Eene tamelijk ruime begraafplaats bewijst alleen, dat er in vroegere tijden eene meer aanzienlijke gemeente gevestigd was. Eene ellendige hut neemt de plaats in, waar oudtijds het verblijf des bisschops verrees. Het is duidelijk, dat Skalholt een ruim deel heeft gehad van het algemeen verval des eilands, dat in onzen leeftijd, naar men zegt, schrikbaarlijk toeneemt. Dat het voorkomen van het oord in de dagen van Comhaer iets vriendelijker was, laat zich vermoeden. De overlevering spreekt van eene ruime, met zekere mate van pracht aangelegde kathedraal, *) die, hoewel zij naar Noordsche zede van hout was opgetrokken, een indrukmakend aanzien had. Thans wordt hare plaats ingenomen door een houten kerkje van kleine afmeting, waarin echter een rijkdom van altaargereedschap, priestergewaden, schoone koorboeken enz. bewaard wordt, die zich als reste van vroegere heerlijkheid voordoet, en waarbij een fraai geciseleerde miskelk met op email beschilderde medaillons in hooge mate aandacht verdient, zoo de van het werk geleverde beschrijving getrouw mag heeten. †)

Het grondgebied, waarover Comhaer's bisschoppelijk gezag zich uitstrekte, was van aanmerkelijke uitgebreidheid. Het gansche eiland was sinds vroegere tijden in vier kwartieren (quadrantes) verdeeld; drie, het Ooster-, Zuider- en Westerkwartier, ressorteerden onder Skalholt, §) wier behoorlijke verzorging door visitatie en anderszins, wegens het getal der kerken, die zij bevatten, en de ongebaande wegen des lands, den bisschop een moeitevol leven beloofde. Eenigen

---

*) Zie Arngrimus Jonas, *Comment. de Islandia*, p. 69.

†) Zie Marmier, *Lettres sur le Nord et l'Islande*, Bruxel. 1841, p. 171. Vgl. Ross, *Reizen naar IJsland* enz., 's Gravenh. 1821, bl. 75.

§) Finni Johan. l. l. I, p. 278 n. d.

tijd na zijn optreden werd zijn arbeidsveld nog grooter, toen de bisschopsstoel van Holum, waaronder het Nooderkwartier stond, vacant was geworden en Comhaer tot verzorger dezer dioecese benoemd werd. *) Daar de nieuw gekozen kerkvoogd voor Holum, een ruw mensch, met den paus wegens zijn niet voldaan annaat overhooplag, †) kon hij zijn zetel niet op wettige wijze in bezit nemen, zoodat Gozewijn zich gedurende vijf of zes jaren de kerkbelangen van geheel IJsland toevertrouwd zag. De parochie-kerken, die nog in de tweede helft der vorige eeuw op het eiland bestonden, waren niet minder in getale dan honderd negen en tachtig, waarvan honderd zeven en twintig tot het stift Skalholt, twee en zestig tot het stift Holum behoorden. §) In de dagen van Comhaer was het getal waarschijnlijk grooter.

Bisschop Jónsson heeft op een paar bladzijden zijner »Kerkhistorie van IJsland" **) eenige bijzonderheden meegedeeld aangaande de bisschoppelijke bedrijven van den kerkvoogd. Zijne opgaven zijn zeer beknopt, uitermate droog, voetstoots opgenomen uit de hem ten dienste staande diplomen. Dat het hem bij het verzamelen dier diplomen niet aan zijn gewonen ijver ontbrak, is duidelijk, maar begrijpelijk is het tevens, dat hij in spijt van zijne ernstige navorsching niet alle gekend heeft. Officiëele stukken betrekkelijk Gozewijn, in Engelsche archieven bewaard, werden door Rymer-Holmes uitgegeven; andere berusten nog heden in Deensche archieven en zijn onuitgegeven. Met het oog op de door Jónsson besprokene, de door Rymer-Holmes openbaar gemaakte en de mij uit Kopenhagen aangeduide docu-

---

*) Finni Johan. l. l. II, p. 475.

†) Zie het diploom van koning Hendrik VI van Engeland, van 1438, bij Rymer-Holmes, l. l. p. 56. Vgl. Finni Johan. l. l. II, p. 580, waar men leest, dat Jonas Vilhelmi, aan wien onze Comhaer een woesten collega had, omstreeks 1435 het eiland verliet. Men zal wel 1438 moeten lezen. Op p. 475 stelt Finnus een door Comhaer, als verzorger van Holum, afgegeven brief op 23 Apr. 1439.

§) Zie Uno van Troil, *Nieuwe Reize naar IJsland* (uit het Zweedsch, naar de in 1777 te Upsala verschen. uitgave), Amsterd. 1802, bl. 66.

**) L. l. II, p. 274 ss.

menten, kan ik berichten, dat zij gezamenlijk eenig bescheid geven van 's bisschops handelingen gedurende bijna zijne geheele ambtsbediening op IJsland, daar zij van 22 November 1436 tot 4 December 1445 loopen. Ik acht mij verplicht, van den inhoud dier documenten, voor zooveel hij mij bekend werd, gebruik te maken, opdat de lezer zich van den werkkring des kerkvoogds eenige voorstelling moge vormen, en ik doe het te liever, omdat mijne meedeelingen vruchtbaar kunnen wezen voor zijne kennis van het kerkelijk leven der IJslanders in het tijdvak, waarin onze landgenoot hunne geestelijke belangen behartigde.

Uit een brief van 22 November 1436, door koning Hendrik VI van Engeland in Westminster afgegeven, blijkt, dat de bisschop van Skalholt zich destijds daar te lande ophield, maar met het voornemen om straks naar IJsland te reizen. Hij heeft den koning vrijheid gevraagd, om een Engelsch schip met levensmiddelen en andere goederen te bevrachten en dat schip, als het op IJslands bodem gelost zal hebben, van zijn kant met IJslandsche goederen geladen naar Engeland terug te zenden; zijn verzoek wordt toegestaan. Uit een soortgelijken brief van koning Hendrik van 29 Januari 1438 zien wij, dat de kerkvoogd nogmaals dezelfde vrijheid gevraagd en verkregen heeft, maar dat hij nu te Londen zijne handelsagenten bezit, den stokvischkooper Richard Weston en den ijzerkooper Thomas Harlowe, die den koning voor zekere geldboete instaan, zoo de bisschop zich niet gedragen mocht overeenkomstig de rijkswetten betrekkelijk Engelands uit- en invoer. Een brief van Hendrik van 26 Februari 1440 leert, dat vanwege den kerkvoogd een smeekbrief bij den koning is ingekomen, meldende dat op IJsland volslagen gebrek is aan brood, wijn, bier en laken, zoodat de bisschop en de zijnen (servientes) slechts melk en water voor drank hebben en geen middelen om zich behoorlijk te voeden en te kleeden. De koning, overwegende dat de godsdienst, de misviering en de doop op IJsland zullen gestaakt worden, zoo hij geen hulp verleent, daar op genoemd eiland koren, wijn noch zout (voor doopbediening en wijwater) te verkrijgen zijn, geeft verlof tot bevrachting van twee schepen

met het noodige, die voor de terugreis naar Engeland IJslandsche koopwaren mogen innemen. *)

Een koophandel drijvend bisschop, vooral wanneer hij tevens lid van de wereldverachtende Karthuiser-orde is, heeft als zoodanig voor onze verbeelding geenszins een eerbiedwaardig voorkomen. Wij denken daarbij aan het algemeene kerkrecht van den ouden tijd, dat ondernemingen van mercantielen aard voor geestelijken ongeoorloofd verklaarde, en zijn gereed hem met de kerkvoogden van Duitschland, ons vaderland enz. te vergelijken, die maar al te licht hun kerkelijk karakter verloochenden, om zich bijna uitsluitend aan wereldsche zaken te wijden. Toch geloof ik niet, dat men billijk zou zijn, zoo men hier op Gozewijn een veroordeelenden blik sloeg. Wat hij deed, deden in de middeneeuwen, zoo niet alle, althans vele Noordsche bisschoppen, †) en dat die

---

*) De drie brieven werden opgenomen door Rymer-Holmes, l. l. p. 86, 45, 75. In dien van 1436 heet de kerkvoogd «venerabilis pater J. episcopus Scalholtensis in partibus Islandiæ", en in dien van 1438 «venerabilis pater Johannes episcopus" enz.; in het diploom van 1440 heet Combaer, zonder bijgevoegden naam, «confessor fratris nostri regis Daciæ, qui in episcopum de Scalhelte in Islandia nuper est creatus." De letter J en de naam Johannes hebben het vermoeden verwekt, dat tusschen Jonas Gerichinus en Gozewijn een ander bisschop van Skalholt is opgetreden; maar daar van zulk een Johannes nergens eenig gewag gemaakt wordt, en het volkomen zeker is, dat Gozewijn in 1487 op IJsland als bisschop fungeerde, meende men dat hier aan eene fout van de kanselarij of van de afschrijvers moest gedacht worden. Ik waag het, eene andere verklaring voor te stellen en aannemelijk te noemen. De letter J en de naam Johannes werden in de vijftiende eeuw gewoonlijk gebruikt, waar wij tegenwoordig ons N. N. bezigen, zoo dikwerf wij personen aanduiden (in formulieren enz.), wier namen ons onbekend of onzeker zijn. In het Pontificale van St. Marie, een HS. van omstr. 1450, onder N. 10 in de universiteitsbibl. te Utrecht bewaard, vindt men het eedsformulier, dat de bisschoppen van Utrecht bij hunne ordening behoorden af te lezen. Het begint aldus: «Ego J [= Johannes] Traiectensis episc. promitto". In de *Cura Clericalis*, een handboekje voor de parochie-priesters, dat in den loop der vijftiende eeuw algemeen in Duitschland, ons vaderland en elders gebruikt werd (zie mijne *K. G. van Nederland*, II, ii, bl. 405) komen de woorden voor, die de pastoor bij de kerkel. huwelijkssluiting aan bruidegom en bruid moest toevoegen. Zij luiden als volgt: «Johannes, committo tibi Katharinam in legitimam uxorem, et Katharina, committo tibi Johannem in legitimum virum in nomine Patris" cæt. Men ziet het, de J en de naam Johannes treden voor onze N. N. op, en zoo geschiedde ook wel in de kanselarij te Londen, als de schrijvers, den titel van den IJslandschen bisschop kennende, toch niet wisten hoe hij heette. Bisschoppen werden en worden nog heden dikwerf eenvoudig met den naam van hun stoel aangeduid.

†) Zie Münter, a. a. o. II, a. 41, 43.

van Skalholt door zijn eigenaardigen toestand bijna gedwongen werd, hun voorbeeld na te volgen, schijnt mij niet te betwijfelen. De kerkvoogden van IJsland waren geen wereldlijke vorsten, zooals b. v. die van Utrecht, maar moesten vaak als hoofden des volks handelen, wanneer de landvoogden des Deenschen konings afwezig waren, of zich als onbevoegde regenten deden kennen, wat te dikwerf het geval was. Wanneer men nu hierbij in het oog houdt, dat de bisschoppelijke inkomsten, die bij den armelijken staat des eilands zeker klein waren, ongetwijfeld meerendeels niet in penningen verstrekt werden, maar uit voortbrengselen van visscherij, veeteelt, enz. bestonden *), dan laat het zich begrijpen, dat ook Comhaer, terwijl hij uit Engeland voor zich en zijne onderzaten allerlei onmisbare levensbehoeften ontbood, de naar Engeland terugkeerende schepen met stokvisch, wol enz. liet bevrachten, opdat zij door zijne agenten te Londen te gelde gemaakt, of gelijk in de vermelde diplomen soms aangeduid werd, in betaling aan 's bisschops crediteuren gegeven werden. †)

Een der belangrijkste ambtsplichten der bisschoppen van de oude kerk bestond in het doen van visitatie-reizen door hunne dioecesen, waarbij zij onderzoek hadden in te stellen naar den staat der zedelijkheid bij geestelijken en leeken, den toestand der kerken, kerkgoederen enz. In de vroegere middeneeuwen waren de bisschoppen van ons en andere landen nog gewoon dien plicht in persoon te volbrengen; later echter lieten zij de lastige taak doorgaans aan hunne proosten of andere prelaten over. Het is onzen Comhaer tot eer, dat hij zich door het norsche klimaat en de hoogst bezwaarlijke wegen van IJsland niet liet verhinderen, dit

---

*) In Comhaer's dagen brachten de landlieden van Denemarken zelfs de belastingen voor den koning nog in naturaliën op (zie Dahlmann, a. a. o. III, s. 122), en nog in onze eeuw geschiedde hetzelfde op IJsland (zie Ross, a. w. bl. 57).

†) Volgens vriendelijke mededeeling van den heer J. C. Bijsterbos te Zwolle bestonden er omstreeks 1541 handelsbetrekkingen tusschen den toenmaligen bisschop van IJsland (Ogmundus Pauli; zie Finni Johann. l. l. p. 521 ss.) en de bewoners van Kampen. Van Comhaer mogen wij vermoeden, dat vroeger of later iets dergelijks zal blijken.

besluit van Bazel uitvoering heeft gegeven. Toch weten wij dat hij, zoo niet meermalen, althans eens in zijne kathedraal te Skalholt eene synode hield, en wel eene nationale synode voor geheel IJsland, *) die op 26 Juni 1439 geopend of gesloten werd, en wier verordeningen, door den kerkvoogd afgekondigd, door den schrijver der »Kerkgeschiedenis van IJsland" zijn opgenomen. †) Ik wil er een oogenblik bij stilstaan.

De eerste der verordeningen, welke de bisschop met zijne verzamelde geestelijken maakte, is veelomvattend van inhoud. Zij verklaart, dat de synodale statuten van Gozewijn's voorgangers op den stoel van Skalholt geenszins vergeten mogen worden, maar voortdurend van kracht zullen blijven: de statuten van de bisschoppen Magnus en Arna Thorlákson, kerkvoogden van de dertiende eeuw, beiden, vooral de laatstgenoemde, beroemd als ernstige en wijze prelaten; de statuten van Jonas Sigurdsson en Vilchinus, vrome mannen, die in het midden en het laatst van de veertiende eeuw leefden. Wanneer men de verordeningen dier vier bisschoppen voor zich legt, dan bemerkt men, dat zij gezamenlijk als het ware een wetboek vormen, dat de voornaamste zijden van het kerkelijk leven van geestelijken en leeken naar de behoefte dier tijden voegzaam geregeld wilde hebben. De meeste statuten betreffen natuurlijk de zeden en het dienstwerk der priesters. Zij mogen, dus heet het onder anderen, geen opgesmukte, veelkleurige kleeren of wapenen dragen, den schijn des kwaads in hun omgang met het andere geslacht niet gering achten en vooral geene bijzitten houden; die het doen worden van het altaar geweerd. De pieterspenning (Roma skalt) en de bisschoppelijke tienden zullen zij ijverig innen en eerlijk uitkeeren, hun kerkvoogd bij zijne visitatie behoorlijk rekening doen, en zorgen voor het onderhoud en de reinheid hunner

---

*) Ook Münter (a. a. o. II, s. 216) noemt deze vergadering eene nationale synode, maar hij verwondert zich, dat van de tegenwoordigheid des bisschops van Holum daarbij niet blijkt. Münter vergat, dat de stoel van Holum in 1439 niet bezet en dat onze Gozewijn de verzorger der dioecese was.

†) Finni Johan. l. l. II, p. 476 s.

kerken, ook dat het vee er niet in doordringe. Op gezette tijden hebben zij te prediken, en bij het hooren van de biecht en op de zondagen hunne parochianen ernstig en liefderijk te vermanen. Bij de misviering moeten zij de voorgeschreven teksten lezen en zingen, en vóór den miscanon geene andere dan de tien aangeduide prefaciën *). Misviering door een enkelen priester zonder de noodige ministranten is verboden. Bij de doopbediening moeten al de daartoe behoorende ceremoniën in acht genomen worden. De nooddoop door leeken is geoorloofd, maar de leeken behooren van den priester de doopformule geleerd te hebben en mogen, als zij het sacrament uitoefenen, geen speeksel, maar alleen water, zoet of zout of sneeuwwater, gebruiken. De leeken hebben bij de elevatie onder de mis, en ook bij het ontmoeten van het sacrament buiten de kerk, als het naar de woning eens kranken gedragen wordt, eerbiedig de handen op te heffen en te knielen. De huwelijkssluiting moet op drie kerkdagen te voren bekend gemaakt worden; geheime huwelijken zullen als overspel gestraft worden. Alleen wettig gehuwde vrouwen mogen na herstel uit het kraambed met eene brandende waskaars in de kerk verschijnen. Mannen, die in concubinaat leven en hunne concubijnen huwen noch verwijderen willen, zullen niet mogen communiceeren. Die grovelijk overtreden hebben, kunnen uit de kerken geweerd worden, nadat zij drie malen in tegenwoordigheid van bevoegde getuigen vermaand zijn; betoonen zij zich onbekeerlijken, dan volgt de openbare afkondiging van hun ban. Publieke boete moet op publieke, private boete op private zonde volgen. Die door den paus geëxcommuniceerd is, zal om absolutie naar Rome gaan, of naar den aartsbisschop †).

Nadat de bisschop met zijne vergadering bovenstaande en andere verordeningen zijner voorgangers bekrachtigd en voor

*) In de dertiende eeuw schijnt men algemeen tien prefaciën gebruikt te hebben. Later werden zij in getale vermeerderd. Zie mijne *K. G. van Nederl.* II, iii, bl. 285.

§) De statuten der vier genoemde voorgangers van Gozewijn, die hij bij vernieuwing uitvaardigde, vindt men bij Finnus Johan. l. l. I, p. 310 ss., II, p. 3, 47 ss., 83, 85, 134 ss. Vgl. Münter, a. a. o. II, s. 200, 206, 208, 210, 216.

heden en toekomst verbindend verklaard had, werden door de synode nog eenige andere zaken behandeld, waaruit nieuwe statuten voortvloeiden. Een der belangrijkste is wel de bepaling, dat er in de bisdommen zoovele poenitentiariën zullen aangesteld worden, als tot behandeling van de »casus episcopales" noodig zijn. De »casus episcopales" zijn zaken van tucht, die volgens kerkrecht voor de rechtbank des bisschops gebracht worden, òf omdat zij van teederen of ingewikkelden aard zijn, òf omdat zij buitengewoon grove ongerechtigheden betreffen. Wegens de veelvuldigheid hunner ambtsplichten gaven de bisschoppen zulke zaken doorgaans in handen van daartoe aangestelde geestelijken. Gozewijn wilde vermoedelijk in verschillende deelen zijner bisdommen poenitentiariën geplaatst zien, opdat de tucht geregeld gehandhaafd zou worden, ook aan verwijderde oorden, wier bewoners niet in doorgaande gemeenschap met zijn zetel te Skalholt en Holum stonden. Een ander statuut, dat aandacht trekt, betreft moedwilligen doodslag. Die daarvan overtuigd was en zich met de kerk wilde verzoenen, moest zeven jaren boete doen, drie carinen en strenge vasten houden naar het voorschrift van het poenitentiaal-boek, en daarenboven negen marken aan de kerk betalen, op den dag der week waarop hij den moord begaan had, nooit vleesch eten, maar voor de ziel des verslagenen voortdurend bidden, en 's daags vóór Maria-kondschap tot het einde zijns levens op enkel water vasten. Welke carinen hier bedoeld worden, is niet aangeduid, — de tijdgenooten van Gozewijn waren het ten aanzien van den aard dezer kerkstraf niet altijd eens met elkander *) — maar vermoedelijk hebben wij aan veertigdaagsche vasten te denken, die naar gelang van omstandigden twee, drie, vijf, zeven en meer jaren aaneen moesten herhaald worden. Eenigszins zonderling klinkt het statuut, dat de parochiepriesters nergens wijn en weit zullen koopen dan te Skalholt, tenzij de bisschop het veroorlooft. Het laat zich waarschijnlijk verklaren door de herinnering, dat wijn

*) Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, iv, bl. 164 v.; vgl. Eelko Verwijs in Moltzer's *Bibl. van middeln. letterkunde*, aflev. 4 en 5, bl. 136.

en koren, ook die men voor kelk en hostie bij de mis behoefde, op IJsland ingevoerd werden en somtijds zeer schaarsch waren, waaruit licht pogingen tot vervalsching konden ontstaan. Wijn en koren, door 's bisschops schepen uit Engeland of van elders naar Skalholt gebracht, mocht men voor zuivere waar houden.

Mijn beknopt verhaal van Gozewijn's bedrijven gedurende zijn tienjarig bestuur der IJslandsche kerkzaken — ik erken het gaarne — is voor de kennis van 's mans karakter en persoonlijk leven weinig vruchtbaar. Mijne berichten dragen het bewijs van hunne afkomst met zich. Officiëele stukken, uit staats- en kerkarchieven verzameld, ofschoon getuigende van feiten, die vaak uitvloeisels waren van het volle leven dergenen van wie zij uitgingen, plegen onder den kouden vorm van notariëele akten en kanselarijstijl de beginselen en oogmerken, waarmede zij volbracht werden, voor het navorschend oog maar al te zeer te verbergen. Zoo is het ook hier. Slechts enkele eigenschappen, door onzen landgenoot tijdens zijne bisschoppelijke ambtsbediening geopenbaard, laten zich duidelijk genoeg kennen. Dat Gozewijn een moedig en werkzaam man was, die veel over had voor zijne levensbestemming, en naar zijne beste krachten deed wat hij moest om, ook onder weinig uitlokkende, ja zelfs afschrikkende omstandigheden die bestemming te vervullen, — dit is ons gebleken. Maar van den inwendigen mensch, de drijfveeren zijner handelingen, zijn zedelijk en godsdienstig bestaan, — van dit alles melden de aangeduide documenten niets. Ook de auteur van IJslands kerkhistorie heeft dit stilzwijgend erkend, toen hij zijne korte beschrijving van Gozewijn's bedrijven besloot met deze lakonieke woorden: »Gotsvinnus, Skalholti episcopus, vir fuit nec malus nec officii omnino negligens."

Of er onder Comhaer's tijdgenooten op IJsland geweest zijn, die biografische aanteekeningen gemaakt hebben aangaande zijn persoon en lotgevallen tijdens zijn episcopaat, is mij onbekend, maar ik acht het waarschijnlijk, als ik denk aan de gewoonte der middeneeuwsche geestelijken om zoogenaamde bisschoppen-catalogen te schrijven, die levensbe-

richten, niet zelden uitvoerige levensberichten bevatten. Opzettelijk onderzoek dienaangaande in IJslandsche en Deensche archieven en boekerijen kan wellicht tot gewenschte uitkomsten leiden. Intusschen verblijd ik mij te mogen berichten, dat er nog heden een veelbeteekenend bewijs bestaat, dat de kerkvoogd van Skalholt voormaals in de achting en liefde der eilanders rijkelijk gedeeld heeft. De schrijver van een onuitgegeven »Onomasticon Islandicum," die van 1705—1745 leefde, bericht, dat de nog steeds op IJsland gebruikte doopnaam Gottswein, bij verkorting Gosi, vóór de dagen, waarin Comhaer aldaar verkeerde, geheel onbekend was, maar sedert gaarne aangenomen werd *). Dit feit is onverklaarbaar, tenzij de prelaat in zijn omgang met zijne kerkelijke onderzaten zich als een eerwaardig en godvruchtig geestelijke heeft doen kennen, als »een cloeck, wijs, verstandel man, die Ihesum Christum sochte in al sinen bedryve," om nog eenmaal de getuigenis onzer hoofdbron te gebruiken. Wat ik nog verder van zijn leven, tijdens zijn verblijf in ons vaderland te verhalen heb, zal den lezer dan ook genoegzaam overtuigen, dat dezelfde godsdienstzin, die Gozewijn in zijne jeugd en in zijne laatste levensdagen bezielde, hem zeker bij zijn kerkbestuur op IJsland ten levensbeginsel geweest is, de godsdienstzin namelijk der Broeders van Deventer en der mannen van de moderne devotie te Windesheim, met zijne schaduwzijde, ja, maar ook met zijn ernstig streven naar reinheid van hart en een wandel in liefde tot God en den naaste.

Een diploom van 4 December 1445, door Hendrik VI in Westminster afgegeven en door Rymer-Holmes opgenomen †), leert ons, dat Comhaer zich te dien tijde weder in Engeland bevond. De koning verklaart hier, den bisschop van IJsland in zijne »bijzondere bescherming" genomen te hebben, waarom hem open brieven zijn verstrekt, die hem gedurende één jaar

*) Volgens mededeeling van den heer Sigurdsson.

†) L. l. p. 151.

veiligheid en vrijgeleide verschaffen zullen in het gansche koninkrijk, zoodat hij Engeland kan verlaten en vervolgens derwaarts weerkeeren naar welgevallen, de bisschop met zijn gevolg (una cum familiaribus), zijne paarden, goederen enz. en met zijne »zilveren vaten en kleinoodiën, voor zijn staat noodig, en met zijn zilver en goud, in gewicht uitmakende drie en twintig marken Troyes", welke metalen bestemd zijn bewerkt te worden tot kelken en andere heilige vaten, »ter eere Gods en zijner kerke."

Deze brief, hoe kort ook, is voor ons niet onbelangrijk, want hij bewijst, dat de bisschop IJsland verlaten heeft, maar met het voornemen, om nog binnen het jaar van Engelands kust den terugtocht te aanvaarden, als hij intusschen eene reis naar elders zou hebben gemaakt. Waar dit elders te zoeken zij, is niet onzeker: Comhaer wilde de Noordzee over naar zijn vaderland, om zijne vele vrienden nog eenmaal te ontmoeten, en misschien ook om andere redenen, kerk- of kloosterbelangen, waarbij het doen bewerken van zijn goud en zilver tot altaargereedschap wel eene ondergeschikte plaats zal ingenomen hebben.

In het voorjaar van 1446 verkeerde onze bisschop op den vaderlandschen bodem, en in de Meimaand van dat jaar, zoo al niet vroeger — officiëele stukken zullen er ons straks van overtuigen — hield hij zich te Deventer op. Dat hij bij zijne talrijke geestverwanten aldaar en in de omstreken met de meeste onderscheiding ontvangen werd, mag niet betwijfeld worden. Wel waren vele meer of min beroemde devoten van beiderlei kunne, die in Gozewijn's jeugd de voorstanders der moderne devotie mochten heeten, reeds ten grave gegaan, Florens Radewijns, Johannes Brinckerinck, Gerlach Peters, Johan en Ludgerd ter Poerten, hunne dochter Swene enz., maar anderen waren gespaard gebleven, om gedurende een lang leven eene schaar van geestelijke zonen en dochteren te kweeken, die in Overijsel, Gelderland en andere gewesten, in kloosters of broeder- en zusterhuizen levende, de eigenaardige godsdienstrichting, die van Geert Groote en meester Florens was uitgegaan, getrouwelijk wisten te bewaren, een Godfried Hoorn en Egbert ter Beke te Deventer, eene Salomé

Sticke en Gozewijn's aanverwante, Geertrui ter Poerten, met zijne stiefmoeder Aleide in het klooster te Diepenveen, een Willem Vornken te Windesheim, een Thomas a Kempis op den St. Agnieten-berg bij Zwolle en tal van anderen elders. Dat Comhaer tijdens zijn verblijf te Deventer zich gaarne in den kring van deze en dergelijke vrome en niet zelden zeer beschaafde lieden bewoog, en dat hij hun dikwerf teekenen van achting en liefde gaf, wordt ons door sommige toevallig bewaarde berichten en documenten bevestigd.

In eene eerst onlangs aan het licht gebrachte biografie van moeder Andries Yserens, overste van Lammenhuis, een der vijf zusterhuizen van Deventer, leest men, dat de bisschop van IJsland in gezelschap van Godfried Hoorn de vermelde zusterhuizen meermalen »visiteerde" en dan met ernstige vriendelijkheid met de bewoonsters gesprekken aanknoopte, die somtijds indrukken nalieten, welke niet licht vergeten werden *). In het klooster te Diepenveen, dat door zijn vader zoozeer beweldadigd was, en welks vrouwen te dien tijde door Johannes Busch, den bekenden kloosterhervormer, geroemd werden als »het voorbeeld, de bloem en eer aller religieuze zusters en nonnen" †) — te Diepenveen schijnt Comhaer bij herhaling vertoefd te hebben. Daar althans werden de levendigste herinneringen aan hem bewaard, gelijk uit mijne hoofdbron blijkt, en nog jaren na zijn dood teekende men er met dankbaarheid in de gedenkschriften des huizes aan, dat »heer Goesen" het convent een schoonen kelk voor het altaar en andere kostbare gaven had geschonken, »so dat hy Diepenveen seer trouwe was." Doch niet alleen de devoten van Diepenveen, ook die elders in zijne omgeving of op meer verwijderde afstanden in kloosters en vergaderingen leefden, ontvingen bewijzen van zijne toegenegenheid en belangstelling. Ik denk hier voornamelijk aan des bisschops aflaatbrieven, die in de archieven te Zwolle, Deventer, Kampen en Zutphen tot heden bewaard zijn. Twee

---

*) Zie het vroeger vermelde opstel van den Heer Spitzen, t. a. p. bl. 198 v.

†) *Chronicon Windes.* p. 191.

van die brieven — een van den 7den, een andere van den 29sten Mei 1446, ten behoeve van de cisterciënser-nonnen van de abdij ter Hoenepe en van het H. Geestgasthuis, nu Groote gasthuis, te Deventer afgegeven, — zijn naar vorm en inhoud zóó gelijk aan de gewone »litterae indulgentiarum" van dien tijd, dat zij geene aanleiding tot bijzondere opmerkingen geven, waarom ik meen te kunnen volstaan met één van de twee als bijlage op te nemen. Een derde echter verdient alle aandacht, naardien hij ons meer dan eenig ander monument van Comhaer's leven bekend maakt met den godsdienstzin, die hem bezielde en ongetwijfeld ook bij zijne bisschoppelijke ambtsbediening zich openbaarde, tijdens zijn verblijf op IJsland.

De bedoelde brief, dien de kerkvoogd op 30 Mei 1446 te Deventer bezegelde, werd, blijkens den inhoud van twee exemplaren, die ik als bijlagen meedeel, in meerdere afschriften gesteld, omdat hij niet voor één, maar voor vele kloosters of vergaderingen was bestemd, twee te Kampen, één te Blesdijk, twee bij Steenwijk, vier te Zutphen, en misschien voor andere elders. Opmerkelijk is het dat, zoo niet alle, dan toch de meeste gestichten, voor zooverre zij bij name zijn aangeduid, door zusters bewoond werden, die naar den derden regel van Franciscus leefden en daarom Tertiarissen werden genoemd. Zij behoorden derhalve tot eene kloosterfamilie, die bij de ernstigste tijdgenooten in hooge achting stond, inzonderheid bij de Broederschap des gemeenen levens en de leden der Windesheimsche vergadering, die de overal door ons vaderland verspreide Tertiarissen gaarne hunne geestelijke stamverwanten (ab eadem stirpe et radice progeniti) noemden, gelijk zij ook doorgaans waren, zoowel wegens den oorsprong hunner huizen als wegens de godsdienstige levensrichting, die zij volgden. Johannes Busch, de reeds vermelde kloosterhervormer dier dagen, heette ze om hare arbeidzaamheid »ijverige bijen, nooit ledig," altijd gereed tot bevordering van eigen en anderer zielenheil, waarom hij van haar godzalig streven voor velen »eene vrucht voor de eeuwigheid" verwachtte en zich verblijdde, dat hare gestichten vele en sterk bevolkt waren. Sommige, zegt hij, telden twintig tot

vijftig bewoonsters, maar ook vele honderd, drie-, vierhonderd en meer *).

Zien wij nu op den inhoud van 's bisschops brief, dan valt het terstond in het oog, dat hij zich van de gewone aflaatbrieven aanmerkelijk onderscheidt, eensdeels door zijne uitgebreidheid, anderdeels en vooral door de bedoelingen, die de kerkvoogd door de aanbieding zijner aflaten poogde te bereiken. Reeds de aanhef of proloog luidt anders dan de inleidende regelen, welke men in dergelijke stukken doorgaans ontmoet. Hier is geen spraak van te bouwen of te herstellen kerken of kapellen, van arme kloosters of hospitalen, van altaren, waarvoor kostbare vaten worden verlangd, of van iets hoegenaamd, dat de financiëele prijs voor de te verdienen genadegaven zou kunnen heeten. Het woord »manus adiutrices", helpende handen, waardoor offers aangebracht worden, om de »trunci", de offerblokken, te vullen, — het woord, dat ook Comhaer, blijkens zijne andere brieven, bij voorkomende gelegenheden gebruikte, ofschoon het in het oog van vele tijdgenooten zelfs pauselijke indulgentiën verdacht maakte †), — dit woord zal men hier te vergeefs zoeken. Neen, als de bisschop in zijn proloog den lezers van den brief zijne »eeuwige groete in den Behouder van alle menschen" heeft toegebeden, verklaart hij met nadruk te begeeren: dat de zusters en allen, wien hij zijne veertigdaagsche aflaten aanbiedt, verwekt zullen worden tot getrouwe oefening in alle deugden en geheiligd »door het vuur, dat Christus op aarde heeft gezonden" §). En nu volgen niet minder dan zeven en vijftig artikelen of »items", die evenveel aanmaningen bevatten tot uit- en inwendige plichtsbetrachting, zooals zij in het bijzonder den kloosterling en in het algemeen den christen, naar de begrippen der vroomsten van dien tijd, opgelegd was. Gezamenlijk vormen zij, gelijk reeds door de tijdgenooten opgemerkt werd, een

---

*) *Chron. Windes.* p. 213. Vgl. het door mij geschrevene in de *Kerkgesch. van Nederl.* II, ii, bl. 94 vv.

†) Zie b.v. het *Chronicon magnum Belgic.* ed. Pistorii p. 383.

§) Luc. XII: 49.

spiegel van »een volmaakt goed leven" *), een leven geheel geregeld naar de bij de volgers der moderne devotie heerschende theoriën. Artikelen, die van den algemeenen kloostergeest dezer lieden zijn uitgegaan en de kleur van hun eigenaardig piëtisme dragen, komen hier natuurlijk voor: aanmaningen om bij zekere gelegenheden het kruisteeken te slaan, om het Ave-maria en Pater-noster bij sommige uit- of inwendige werken van hand en hart te herhalen, om op gezette tijden of uit vrijwillig voornemen voor een ganschen dag het diepste stilzwijgen te bewaren, om bij het ontmoeten van personen van het andere geslacht zorgvuldig de oogen ter aarde te slaan, om de namen Jezus en Maria bij onderlinge begroeting uit te roepen, enz. Maar de meeste artikelen zijn van anderen aard en leeren, dat Comhaer met zijne aflaten bovenal inwendige reiniging des harten en verhoogde vruchtbaarheid des levens wilde bevorderen bij allen, die zijn brief in liefde en gehoorzaamheid zouden aannemen.

Wat Brinckerinck, de vriend van Comhaer's vader, leerde, dat uitwendige goede werken, zonder inwendige vroomheid en zuiverheid van bedoelen, den mensch niet zalig zullen maken †), en wat Thomas a Kempis, Comhaer's vroegere stadgenoot te Deventer, zoo ernstig verkondigde, dat God meer op het beginsel der daad ziet dan op de daad zelve §), — die overtuigingen hebben ook in het gemoed des bisschops van IJsland geleefd. Vandaar zijne artikelen, die den ootmoed en de nederigheid aanbevelen, de waakzaamheid en het gebed bij alle bekoringen, de ernstigste stemming des gemoeds bij alle uitwendige godsdienstoefening, het belijden van schuld ook buiten de officiëele biecht, enz. Vandaar ook aanprijzing van liefdediensten, anderen uit »mynne" en met »mynne"

---

*) Op den rug van den brief, die in het archief van Kampen bewaard wordt, schreef eene oude hand: »Item van enen vulmaect guet leven ende verscheiden doechden [ende] officien well ende willych te bedienen offlaten den de van dyt huysgesin sijnt."

†) Zie Brinckerinck's *Collatiën*, die ik in het *Kerkhist. Archief*, IV, plaatste, en vooral bl. 113 ald.

§) »Homo considerat actus, Deus vero pensat intentiones." *De Imit.* ed. Sommalii 1625, p. 352 coll. 391.

te bewijzen, het vermijden van »achterclap" of scherpe oordeelvellingen over anderer feilen, de betooning van achting voor allen, die eer en »weerdicheit" verdienen. Als de brief veertig dagen aflaat toezegt aan ieder, die onder eerbiedig opzien tot God zich in den gemoede voorneemt, zijne eigen »passien" te bestrijden, en veertig dagen aan hem, die uit dankbaarheid een gebed doet voor den mensch, door wiens mond hij zijne eigen zedelijke gebreken hoorde gispen, en veertig dagen aan allen, die hunne naasten niet alleen met goede woorden, maar bovenal met een goed voorbeeld pogen te verbeteren, — inderdaad, dan gevoelt men het, dat de man, van wien deze indulgentiën uitgingen, niet alleen een oprecht aanhanger van de moderne devotie was, gelijk een Thomas a Kempis, Dirk van Herxen en zoo vele anderen, maar ook een christen, op wien de geest zijns Heeren een heiligenden invloed uitoefende.

Het is bekend, dat in Comhaer's dagen het woord aflaat niet voor alle geloovigen denzelfden zin had, en dat de leer dienaangaande een Wessel Gansfort zelfs over schadelijke dubbelzinnigheid deed klagen *). De volksmeening vereenzelvigde aflaat met zondenvergeving, terwijl Wessel zelf, Nikolaas van Cusa, Frederik van Heilo en andere mannen dier eeuw van vergiffenis van schuld en zonden door pausen, kardinalen en bisschoppen niet hooren wilden, †) maar het begrip der zaak beperkten tot kwijtschelding van disciplinaire kerkstraffen. Dat Comhaer ook hier op de zijde zijner geestverwanten stond, blijkt genoegzaam uit zijne brieven. Van »venia peccatorum", van absolutie »a culpa et poena" is bij hem geen spraak §), maar met meer dan gewonen nadruk duidt hij aan, dat hij relaxatie belooft »de iniunctis a iure vel ab homine penitentiis", aflaat derhalve van verschuldigde boete-akten, die volgens kerkrecht of door

*) Zie Wesseli *Liber de sacramento poenitent.* p. 808, en *Epistol.* p. 879 der uitg. van 1614.

†) Zie bij Pool, *Frederik van Heilo*, Amsterd. 1866, bl. 149.

§) In pauselijke aflaatbrieven kwamen deze formulen te dikwerf voor. Zie de berichten van den warmen vriend van het aflaten-instituut, Dr. Gröne, *Der ablass, seine geschichte und bedeutung*, Regensb. 1863, s. 133 f.

priesterlijke uitspraak geëischt werden. De protestant weet, wat hij ook van deze opvatting der kerkelijke instelling te denken heeft, maar hoe wij haar ook beoordeelen, — zeker is het, dat de kerkvoogd van Skalholt in dezen indulgentiebrief bewijs heeft geleverd, dat de goede geest des christendoms zich van alle middelen, ook de oogenschijnlijk onbruikbaarste, te bedienen weet, om ze den naar vroomheid strevenden mensch ten nutte te stellen.

Hoe lang Comhaer bij zijne vrienden te Deventer vertoefd heeft, blijkt niet, maar hoogstens bleef hij er eenige maanden. Van zijn voornemen, om naar het Noorden weer te keeren, is niet gekomen, want de dag zijns doods was nabij. »Hy eynde", zegt onze hoofdbron, »zijn leven in overvloedigen gueden werken int iaer ons Heren 1447, op Sante Margrietenavent" (19 Juli) *). Petreius achtte hem gelukkig, dat hij na zijne omzwervingen tot de haven des kalmen kloosterlevens mocht terugkeeren, en bericht, dat hij »suos inter Carthusianos" ontslapen is, waaruit wij opmaken, dat hij zich in zijn convent te Zeelhem bevond, toen de laatste ure voor hem sloeg.

Gozewijn Comhaer was niet de éénige Nederlander, die in het verre Noorden op kerkelijk gebied een meer of minder belangrijke rol vervulde. Tweehonderd jaren vóór hem klonk de naam van Albert van Apeldoorn door gansch Europa, als van een geloofsheld, met Bonifacius of Anschar te vergelijken, en nog in onze dagen heet hij »de apostel van Lijfland." Maar de apostel van Lijfland was de stichter van de orde der Zwaardbroeders, een man des gewelds, die, toen hij bijna jaar op jaar door Duitschland en ons vaderland had omgezworven, om krijgers voor zijne kruisvaarten te

---

*) Petreius (*Bibl. Cart.* p. 109) verklaarde het sterfjaar van den bisschop niet te kennen, maar in het exemplaar, dat mij in de stadsbibl. te Trier diende — het behoorde voormaals tot de boekerij der Karthuisers aldaar — werd op den rand der aangeh. pagina door eene oude hand aangeteekend: »obiit 1447, 20 Julii." Het verschil van één dag beteekent hier weinig. St. Margriet valt op 20 Juli, St. Margrietsavond op den dag te voren.

recruteeren, het werk der heidenbekeering met stroomen bloeds deed bezoedelen, waarom het ons nauwelijks ergeren kan, als de beoefenaars der kerkhistorie, in spijt van hetgeen onze Bondam en Nijhoff leerden, nog steeds volharden den adellijken Gelderschman een Duitscher uit de omstreken van Bremen te noemen *). Aangenamer is ons de nagedachtenis van den bisschop van Skalholt, een man bezield met den geest van christelijken ernst en liefde, die, van de Deventersche fraters uitgegaan, een hoog te waardeeren factor is geworden in de geschiedenis der zedelijke ontwikkeling van onze en naburige natiën. Dat Comhaer niet alleen bij onze voorvaderen, maar ook bij de IJslanders een vertegenwoordiger van dien geest is geweest, kunnen wij niet betwijfelen en zal vermoedelijk duidelijker blijken, wanneer de geschiedvorschers van Denemarken en IJsland hun onderzoek naar 's mans leven op breeder schaal, dan zij tot nog toe deden, zullen instellen. Als dat onderzoek de uitkomsten levert, die men mag verwachten, zal daardoor niet alleen IJslands kerkhistorie gebaat zijn, maar ook ons nationaal gevoel gestreeld worden. Gelijk het leven van den individuëelen mensch eerst recht eerwaardig en schoon is te noemen, wanneer het niet alleen voor hem zelven, maar ook voor anderen vruchtbaar is, zoo is ook het leven eener natie, die zich in het beloop der tijden gelukkig ontwikkelde, eerst dan recht achtbaar, een zegen voor de groote huishouding der menschheid, wanneer zij zonen vormde, die als organen van zedelijke en verstandelijke beschaving onder andere volken optraden, om die volken, zij het soms ook in het verborgene, door overplanting hunner beginselen en door edel bedrijf te beweldadigen.

---

*) Zie Bondam, *Charterboek*, II, bl. 375 v., en Nijhoff's opstel *Albertus de apostel der Lijflanders* in den *Geld. Volksalmanak*, jaarg. 1853, bl. 1 vv. Ook Pabst, de kritische vertaler en commentator van de kroniek van Heinricus de Lettis, die hoofdzakelijk over Albert's bedrijven handelt, meende nog dat de aartsbisschop van Riga zijn naam (Albertus Apeldernensis) aan het dorp Apeler bij Bremerhafen te danken had (zie *Heinrick's von Lettland Livländische Chronik*, Reval 1867, s. 333 f.). Wat Bondam en Nijhoff schreven, bleef hem onbekend.

BIJLAGE I.

AFLAATBRIEF VAN DEN BISSCHOP VAN SKALHOLT, OP 7 MEI 1446 AFGEGEVEN TEN BEHOEVE VAN DE ABDIJ TER HOENEPE.

De oorspronkelijke brief berust in het Provinciaal archief te Zwolle (zie het *Tijdrekenk. Register* op dit archief, *Aanhangsel*, bl. 296). Het zegel van groen was, dat niet in ongeschonden staat verkeert, schijnt, volgens mededeeling van den heer Mr. J. I. van Doorninck, onder twee gekruiste sleutels een klein wapentje te vertoonen, welks inhoud onduidelijk is. De tenant van het hoofdwapen houdt ook een sleutel in de hand (Petrus?).

Over de abdij ter Hoenepe (Mariënhorst), op anderhalf uur afstands van Deventer gelegen, leze men *Oudh. en Gest. van het bisd. van Devent.* (Oct.-uitg.), I, bl. 294 v. en het opstel van Molhuysen in Nijhoff's *Bijdragen*, Nieuwe reeks, I, bl. 103 vv. Nog ongebruikte berichten aangaande het gesticht ontmoet men in het *Chronicon Campense*, opgenomen in de *Annalen des histor. Vereins für den Niederrhein*, Heft XX, S. 261 ff. De bewoonsters der abdij waren cisterciënser-nonnen en behoorden dus tot eene kloosterfamilie, die bij de volgers der moderne devotie in eere stond, vooral sinds den aanvang der vijftiende eeuw, toen het convent van Sibculo onder Hardenberg in Overijsel opkwam, vanwaar eene reformatorische beweging uitging. Zie mijne *KG. van Nederland*, II, ii, bl. 25, 192 vv.

Universis et singulis christifidelibus, ad quorum cognicionem presencium seriem literarum in futurum deduci contigerit, Godsuinus, permissione divina Scalotensis ecclesie in Islandia episcopus, sempiternam in Christo cum pace salutem. Quum pium arbitramur ac debitum piarum excitare mentium pias affectiones, ut in exequendis pietatis operibus tanto studiosius insistant, quanto ad hoc per spiritualium remunerationem stipendiorum crebrius excitantur, hinc est quod omnibus et quibuslibet vere confessis et corde contritis, qui ecclesiam sanctimonialium in Honepe ordinis Cisterciensis, Traiectensis dioceseos, in festis infrascriptis, videlicet Natalis Domini, Circumcisionis, Epyphanie, Pasche, Ascensionis Domini, Penthecostes, Trinitatis, Corporis Christi, Nativitatis beati Johannis baptiste, Petri et Pauli, Marie Magdalene, Assumptionis, Nativitatis, Concepcionis, Annuntiationis et Visitationis beate Dei genetricis, Virginis Marie, Michaelis, Martini, Benedicti, Bernardi, omnium sanctorum Commemoracionis, animarum similiter, et in Octavis memoratarum festivitatum, octavas habentium, die quoque Dedicacionis prefate ecclesie, congruo honore ac devocionis aut peregrinationis causa visitaverint, aut pro reparatione memorati monasterii, altarium, librorum, ornamentorum, et aliorum ad prefata requisitorum, vel ad ipsius conventus sustentationem manus adiutrices pro Christo porrexerint, aut in testamentis suis ad prefata, seu aliquod eorum, quidpiam legaverint vel donaverint, aut legari sive donari per se aut per alios procuraverint, omnibus proinde et singulis memorati monasterii personis, videlicet Abbatisse, Priorisse, Cellarie, Sacriste, Sororibus conventualibus velatis et non velatis, atque Noviciis, quotiens ante altare chori ac tabulam reliquiarum, in eo stantem, aut ante reliquias seu ymagines, quas circa lectos suos singule earum repositas habent aut habuerint, Confessoribus quoque et Capellanis ante altare inferius, seu ante corpus dominicum, ibidem locatum, orationem dominicam cum angelica salutatione devote et cum supplici genuflexione dicentibus, de omnipotentis Dei clementia et beatorum Petri et Pauli apostolorum auctoritate confisi, quadraginta indulgentiarum dies de iniunctis eis a iure vel ab

homine penitentiis, in quantum nobis ex pontificalis potestate officii id permittatur, gratiose relaxamus. In quorum omnium et singulorum premissorum testimonium presentes litteras nostri appensione sigilli fecimus communiri. Datum Davantrie, supradicte dioceseos, Anno Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo sexto, sabbato post Philippi et Jacobi *).

---

*) De heiligendag van Phil. en Jacob., d. i. 1 Mei, viel in 1446 op Zondag. De Zaterdag daarna was derhalve 7 Mei.

BIJLAGE II.

AFLAATBRIEF VAN DEN BISSCHOP VAN SKALHOLT, OP 30 MEI 1446 AFGEGEVEN TEN BEHOEVE VAN EENIGE KLOOSTERS TE KAMPEN, ZUTPHEN ENZ.

De oorspronkelijke brief, voor de gestichten te Kampen enz. bestemd, wordt bewaard in het archief der genoemde stad, en werd reeds vóór eenige jaren voor mij afgeschreven door Dr. J. Wiarda, thans predikant te Edam. Op den rug schreef eene oude hand de woorden, die ik boven, bl. 89, aanteek. *), meedeelde. Het uithangend zegel van groen was, is volgens de teekening, die de kunstvaardige pen van Mr. J. Nanninga Uitterdijk, Archivaris van Kampen, mij schonk, gelijk aan dat van den brief voor de abdij ter Hoenepe, en almede niet ongeschonden. Van het randschrift, dat vermoedelijk dus luidde: S. Godsuini ep. *eccl. Scalholtensis*, zijn alleen de hier met cursief gedrukte woorden behouden.

De brief voor de Tertiarissen te Zutphen is eene vertaling (waarschijnlijk van een tijdgenoot) van den latijnschen brief, die door Comhaer bezegeld werd en van dien voor de huizen te Kampen enz. blijkbaar niet verschilde, dan in de opgave der namen van de respectieve gestichten. De vertaling werd door mij afgeschreven naar een papieren handschriftje van de laatste helft der vijftiende eeuw, dat ingenaaid is in het perkamenten »Memorieboek der susteren tot Admans huys", welk Memorieboek mij vóór vele jaren door

mijn overleden vriend Tadama uit het archief van Zutphen ten gebruike werd verleend *).

Niet al de conventen of zusterhuizen, die in den brief en in zijne vertaling genoemd worden, zijn mij van elders bekend. Van de zusters te Blesdijk in Friesland en de twee huizen bij Steenwijk wordt op de lijst der tertiarissen-kloosters bij Lindeborn en bij van Heussen en van Rijn (*Histor. episcopatus Daventriensis*, p. 253 ss., en *Oudhed. van Deventer*, I, bl. 594 vv.) geen gewag gemaakt. Hetzelfde geldt van »St. Katherine opten Vloedijk" te Kampen. Over »St. Agniet opten Vloedijk" aldaar, leest men in de *Oudhed. van Devent.* I, bl. 24 v., dat de bewoonsters onder het kapittel der Tertiarissen van Utrecht ressorteerden. In hetzelfde werk (I, bl. 480 vv.) vindt men eenig bescheid over de Tertiarissen te Zutphen. Het Magdalena-convent heette ook IJsendoorn, waarvan een cartularium in mijn bezit is. Wolfshuys droeg zijn naam naar dien der stichteres, de weduwe van Wulves, die onder de leiding van Brinckerinck leefde. Adamanshuys werd ook St. Agniete-klooster genoemd, waarvan eenige HSS., met een oud drukwerkje in één band vereenigd, in mijne verzameling bewaard worden. Het Hospitaal (gewoonlijk Spitael) was een tertiarissen-klooster, waarin twaalf maagden woonden, die onder toezicht van het stedelijk bestuur van

*) Dit Memorieboek bevat ook andere aflaatbrieven, door de zusters van Adamanshuis bij verschillende gelegenheden ontvangen, b. v. van »bisschop Joest ende bisschop Ludolphus, wyelbisschoppen van Utrecht." De brief van eerstgenoemden prelaat (Jodocus Borre, suffragaan van Rudolph van Diepholt en David van Bourgondië, en broeder van zuster Bertke van Utrecht, de beroemde kluizenaarster en dichteres; zie mijne *KG. van Nederl.* II, ii, bl. 419) is van weinig belang, doch die van den anderen wijbisschop, Ludolphus, wiens naam op de mij bekende lijsten van Utrechtsche suffraganen niet voorkomt, maar die, gelijk hier blijkt, onder Rudolph van Diepholt diende, verdient opmerking, omdat hij naar inhoud en strekking met den hier opgenomen aflaatbrief van den kerkvoogd van Skalholt eenigermate overeenkomt. Voor het overige bevat het Memorieboek niet alleen het necrologium van Adamanshuis, maar ook aanteekeningen aangaande de wijding van de kerk, hare altaren en beelden en schenkingen van kelken, boeken enz. Onder de boeken komen voor »onses Heren leven", »der sielen troest", »die vier uytersten", »dat nye testament al heel, ende een deel van dat olde, ende die sullen wesen tot behoef des priesters", enz. Hertog Adolf van Gelder en Catharina van Bourbon worden bij herhaling als weldoeners, »Hendrik Adamans ende Gese sijn wijf" als stichters van het convent vermeld.

Zutphen hare liefdediensten aan de kranken van het naast haar convent gelegen gasthuis bewezen.

God sijs ghelovet.
Dits dat afiaet der susteren toe Addemans huys.

Universis ac singulis Christifidelibus, ad quorum aspectum vel auditum presentem tenorem deduci contigerit, Godsuinus, permissione divina Scalotensis ecclesie in Islandia indignus episcopus, perpetuam in omnium Salvatore salutem.

Alle ghelovighe kerstene menschen, die desen brief sullen sien of horen, Godsuinus, van der verhengenisse Godes onweerdighe bisscop der kerken van Schaloten in Yslander, ewighe gruete in den Beholder alre menschen.

Devotas vere et catholice fidei zelatrices paternis inductionibus ad religiose operationis ministeria atque sanctarum exercitia virtutum, ut studiose pietatis ardore ferventes spiritualis fructum consolationis eo copiosius reportare valeant, quo ad ea, que spirituale et immarcessibilem valent apportare mercedem, crebrius excitantur, provocare cupientes, summopere ac precipue desideramus, ut digne laudabilium ac Deo dilectarum congregacionum sorores tertie regule conventus Sancte Agnetis opten Vloedijc, et sorores conventus Sancte Katherine opten Vloedijc, oppidi Campensis, nec non sorores toe Bleesdiken, conventus beate Marie Virginis et Sancte Agnetis prope Steenwijc, Traiectensis dyocesis, omnipotenti Deo ad imitationis speculum devotissime famulantes, magis super ac magis eo igne, quem Dominus ut accenderetur misit in terram,

Want wi begheren te verwecken mit vaderliker anbrenghinghe die innighe mynsteren des waerachtighen kerstengheloves totten dienste der geesteliker werkinghe ende tot oeffeynghe der heiligher doechden, opdat si, bernende mitten brande der sorchvoldiger goddiensticheit, alsoe voel te overvloedeliker weder moghen brenghen die vrucht der gheesteliker troestinghe, hoe dat si vaker verwecket werden *) tot dien dinghen, die toe moghen brenghen of toedraghen dat gheestelike ende onverganclike lone; sonderlinghe ende allermeest begheer wi, dat die susteren der weerdigher ende laveliker ende van Gode gemynde vergaderinghe, die susteren der derder regule Sante Franciscus ende van Sante Marien Magdalenen, ende die susteren des huses gheheiten Wolfshuus, ende die susteren gheheten Adamanshuys, ende die susteren van den hos-

*) Het HS. heeft: werken.

salubriter apud se ferveant et inde ex se proximorum precordia ad bonorum operum studia efficaciter accendant, de omnipotentis Dei misericordia et beate Marie, genetricis eiusdem, atque apostolorum eius Petri et Pauli meritis et auctoritate confisi, ex nostre eciam pontificalis potestatis indulto, universis et singulis modernis et superventuris in posterum supramemoratarum congregacionum personis et earum familiaribus domesticis, commensalibus et cohabitatoribus utriusque sexus, vere penitentibus et confessis, tociens quociens divini amoris et eterne remuneracionis intuitu aliquem infrascriptorum articulorum secundum modum et formam infrasignatam peregerint, quadraginta indulgenciarum dies de iniunctis sibi, aut alias debitis penitenciis misericorditer et gratiose relaxamus. †)

pitael bynnen Zutphen des gestichtes van Utrecht, die den almechtigen Gode tot enen spieghel des navolghens alre ynichste dienende sijn, meer ende meer ontsteken werden mitten vuer, dat die Heer sande in der eerden, salichlic in hem selven bernende werden, ende voert uut hem selven die herten hoere naesten crachtelike ontsteken tot sorchvoldicheit gueder werken, wi betrouwende *) van der barmherticheit des almechtighen Godes ende verdienst ende macht der saligher Marien, moeder des selven Godes, ende sijnre apostelen Peters ende Pauwels, ende oec van verhengenisse onser bisscopliker macht, ontbinde bermhertelicke ende ghenadelic alle die teghenwoerdige ende namaels toecomende personen der voerghenoemder vergaderinghe ende hoer ghesinne ende huysghenoten ende medeeters ende medewoeners van beiden kunne, die warachtelike in penetencien staen ende ghebiecht hebben, alsoe vake als si van aensien der minne Gods ende des ewighen loens enich van desen naghescreven punten, na manier ende forme hier na ghescreven, volbrenghen, xl daghe aflaets van penetencie, die hem ghesat is, of die sie anders sculdich sijn.

1. Inprimis, cum aliquis, excitatus a sompno per pulsum campane sive alium sonum ad horas legendum, Deum laudandum sive quip-

1. In den iersten, wanneer yemant, geweckt van den slape mitter clocken of mit anders enich gheluut om die ghetide te lesen of

*) Het HS. heeft: betrouwede.

†) De cijfers, aan het begin der artikelen geplaatst, zijn van mijne hand.

piam operis pro domo faciendum, vigilanter surrexerit, et signo crucis se signans Pater noster et Ave Maria sive aliam oraciunculam dixerit

om Gode te love of om enich werc voer dat huys te doen, wackerlike opstaen ende hem selven teikende mitten teiken des heilighe cruces, leest een Pater noster ende een Marie, of enich ander ghebedeken leest, xl daghe aflaets.

2. Item, cum quis quacunque hora diei firmiter proposuerit cum invocacione divini subsidii se a viciis suis corrigere, seu virtutum studiis insudare.

2. Item, als yemant, wat uren des daghes dattet si, vastelic of sterckelic opset mit anropinghe der godliker hulpen hem selven te beteren van sinen ghebreken, of te arbeiden om die doechden te vercrighen, xl.

3. Item, cum quis deprehenderit se propositum predictum non plene perfecisse, et idem propositum renovaverit, veniam pro sua negligentia a Domino postulando.

3. Item, als yemant merket, dat hi dit voerseide opset niet volcomelic volbracht en hevet ende dat selve opset vernijt, biddende verghifnisse van den Heren voer sine versumenisse, xl.

4. Item, cum aliquis tempore horarum sive oracionum aliqua vana sive viciosa cogitatione distractus fuerit et cor suum ab illa cogitacione conatus fuerit avertere et reducere ad ea, que legit vel orat.

4. Item, als yemant onder den ghetijden of onder ander ghebede enich ydel of ander ghebreclic ghedachte hevet ende sich pijnt af te keren van dier ghedachten ende weder te brenghen dat hi leest of bedet, xl.

5. Item, cum quis, ad iniunctum laborem sive ad quodcunque opus accedens, fideliter laborare proposuerit, et tempore eiusdem laboris de bene se habendo, utpote orare, horas aliquas legere, sive aliquid boni meditari, propositum fecerit.

5. Item, als yemant, gaende totten werke, dat hem bevalen is, of tot anders enich werck, opset trouwelic te arbeiden ende onder den arbeit een opsat maket, dat hi hem wal wil hebben, als [dat] hi dat ghetide wil lesen, of dat hi wat guedes dencken wil, xl.

6. Item, quotiescunque quis aures suas avertit, ne *) audiat linguam detrahentem, et si ex abrupto audierit, non consentit

6. Item, alsoe dicke als yemant sijn oren afkiert, dat hi die clappinghe der tonghe niet en hoer, ende ist dat hi sie van wan-

*) Boven «avertit ne" schreef een latere hand: «afkiert dat", en boven het volgende «ex abrupto", «onversienlike". Zulke glossen komen in den lat. brief vele voor.

et verbo vel signo ex corde excusare conatur.

7. Item, qui correptorem sive ammonicionem proximi sui pacienter sustinere nisus fuerit et pro corripiente vel ammonente Pater noster et Ave Maria dixerit.

8. Item, cum quis animum suum conatur compescere, ne proximum suum temere iudicet et facta sive dicta illius, et specialiter superiorum, non sinistre vel obliquo oculo videre sive curiose discutere, sed potius, temerario iudicio repulso, conetur eumdem cordialiter excusare et dicta et facta eorum ad bonum interpretari.

9. Item, cum aliquis piis ammonitionibus seu etiam bone vite exemplis proximum a viciis sive inordinatis moribus nititur ad emendacionem sive ad profectum spiritualem trahere.

10. Item, cum quis, quacunque temptacione pulsatus, eam nititur excutere et, signo crucis se muniens, oculos cordis ad celum erexerit dicendo ter Ave Maria in remedium temptacionis.

11. Item, cum quis vicia sua sive temptaciones causa humilitatis sive consilii extra confessionem sacramentalem humiliter revelaverit.

12. Item, cum quis corpore

schichte hoert, niet en consentiert, ende pijnttet mit woerde, mit teyken ende mitter herten te onsculdighen, xl.

7. Item, die ghene die die berispinghe of vermaninghe van sinen naesten pijnt lijdsamlike verdraghen ende voer die ghene, die hem berispt of vermaent, een Pater of een Ave Maria [leest], xl.

8. Item, als yemant sinen moet pijnt te bedwinghen, dat hi sinen naesten niet dwaeslike en ordel ende die werke of woerde sijns naesten, ende sonderlinghe sijnre oversten, niet quellic en trecke of niet curioeselic en ondersueke, mer dat hi dat dwase ordel over siden sette ende pine sinen naesten, het si sijn ghelijc of oversten, te ontsculdighen ende hoer woerde ende werke ten besten trecken, xl.

9. Item, als yemant mit goddienstighe vermanighe of oec mit exempelen des gueden levens sinen naesten pijnt te trecken van den ghebreken of van ongeordinierden seden totter beteringe of totten gheesteliken voortganc, xl.

10. Item, als yemant mit enigerlei becoringhe anghevochten wort, pijnt se van hem te werpen ende slaende een teiken des cruces voer hem selven, ende boert op die ogen des herten ten hemel, sprekende tot eenre medicinen teghen die becoringhe drie Ave Marie, xl.

11. Item, als yemant sine gebreke of becoringhe om der oetmoedicheit wille, of om raets wil, buten der biechten des sacraments oetmoedelic apenbaert, xl.

12. Item, als yemant den sieken

infirmis servierit sive apud eos per noctem vigilaverit, sive qui pie et compassive eorum infirmitates aspexerit, et pro eis devote oraverit.

13. Item, cum quis, aliquem temptatum, exacerbatum, iratum, tristem, pusillanimem aut quacunque passione gravatum videns, eum ad pacem reducere, confortare sive consolari nisus fuerit.

14. Item, cum quis quocumque temptatus vicio sollicite resistere nisus fuerit, et precipue dissimilem personam videns, ne sensualiter et viciose delectetur et periculo temptacionis exponatur, oculos suos quantocius ab eadem persona conatus fuerit avertere.

15. Item, cum quis, ad mensam reficiendus residens, attentius ad lectionem diligenter auscultare nisus fuerit, non respiciendo hinc inde, quo modo vel quid quis comedat vel ante se habeat, nisi cui hoc ex officio incumbit.

16. Item, cum quis de licentia sive ex commissione exiens septa habitacionis, signo crucis se signando ac Pater noster sive Ave Maria sive aliam oracionem cum invocatione auxilii divini legendo, proponat quinque sensus suos diligenter custodire.

17. Item, cum quis, aliquem verbo, facto vel malo exemplo offendens sive scandalizans, genuflectendo seu aliud signum humilitatis exhibendo, veniam postu-

mit sinen licham dient of die des nachts bi hem waket, of die gaedertierlic of medelidelic hoer suucte aensiet ende ynnichlic voer hem bidt, xl.

13. Item, als yemant enighe mensche siet becoert of verstuert of toernich, droevich, cleynmoedich of mit enigher passien beswaert, ende pijnt den weder te vreden te setten, te stercken of te troesten, xl.

14. Item, als yemant, mit enigherleye ghebreck becoert, sorchvoldelike die becoringhe pijnt weder te staen, ende sonderlinghe enighe onghelike persoen siende, opdat hi niet sinlic ende ghebrecklic ghenoechte en crighe ende in perikel der becoringhe en valle, sijn oghen pijnt haestelike van den selven persoen af te kieren, xl.

15. Item, als yemant, ter maeltijt sittende, eernstelike totter lexse pijnt toe hore, niet hier ende daer omsiende, hoe of wat yemant eet oft voer hem hevet, dan die ghene die dat van hoers amps weghen doen moeten, xl.

16. Item, als yemant, mit orlof of van bevels weghen buten ter wer gaende, hem selven teiket mitten cruce ende een Pater noster of een Ave Marie of anders enich ghebet mit aenroepinghe der godliker hulpe [leest] ende opsettet neerstelike sijn vijf sinne te bewaren, xl.

17. Item, als men yemant mit woerden of werken of mit enighen teiken of quaden exempelen vertoernt hevet of ghescandelisiert, ende hem te voeten vallende, of

laverit ac Pater noster pro offenso vel scandalizato dixerit.

enighe ander teiken der oetmoedicheit hem bewisende, verghiffenisse bidt, ende een Pater noster leest dien men vertoernt hevet of ghescandeleziert heeft, xl.

18. Item, cum quis, exercitacionem, humiliacionem sive disciplinam a suo seniore aut meliore sive confessore humiliter et pacienter suscipere nitens, ab illo vicio, pro quo suscepit eandem disciplinam, exercitacionem sive humiliacionem, se emendaturum proponat.

18. Item, als yemant oefeinge, vernederinghe of dijssiplijn van sinen olderen of beteren of bichter oetmoedelic ende lijdsamlic pijnt tontfanghen, ende opset dat hi hem beteren wil van den ghebreke, daer hi voer ontfanghen heeft die selve oefeinghe, dissiplijn of vernederinge, xl.

19. Item, cum quis humiliter proximum suum honore et reverencia prevenire nititur.

19. Item, als yemant pijnt sine evenmenschen oetmoedelic eer ende weerdicheit te bewisen, xl.

20. Item, cum quis, propter beneplacitum Dei aut suum profectum spiritualem sive alia bona intencione ad confessorem suum, aut regentem se, accedens humiliter ab eo pecierit, quod ipsum velit libere exercitare sive de defectibus suis eum corripere vel humiliora et viliora opera sibi iniungere sive eciam vestes et cetera abiectiora sibi ministrare.

20. Item, als yemant om dat behaghen Gods of om sijns selves gheesteliken voertganc of uut anders enighe goede menighe gaet totten biechter of totten ghenen die hem regiert, oetmoedelic biddende dat hi hem vrielike oefenen wil of van sinen ghebreken berispen wil, of dat hi hem die oetmoedichste ende snoedeste werke bevelen wil, of dat hi hem die snodeste cleder ende ander verwoerpende dinghe gheven wil, xl.

21. Item, cum quis iniuncta sibi abiectiora, viliora et humiliora seu eciam laboriosiora opera hilari vultu sive patienter nititur adimplere.

21. Item, als yemant mit enen vroeliken aensicht of lijdsamlic pijnt te volbrenghen die verworpenste, snodeste, oetmoedichste of arbeidelicste werke, xl.

22. Item, cum quis a vestiario vestimentum humile et abiectum, sive quicquid aliud vile sive attritum ad vestitum pertinens, sine murmure humiliter recipere nisus fuerit.

22. Item, als iemant oetmoedelic sonder murmerieren pijnt tontfanghen enich oetmoedich cleet of wattet anders is, dat versleten of snoede is, hoerende totter cledinghe, xl.

23. Item, cum quis motus impatiencie, murmuracionis, iracun-

23. Item, als yemant beweghinge der onlijdsamheit, des murme-

die, indignacionis sive cuiuscunque vicii vel passionis senciens, eisdem sive alicui eorum spirituali remedio nisus fuerit fideliter obviare.

24. Item, quotienscunque quis nititur verba sua basse, verecunde sive humiliter sine clamore proferre.

25. Item, quotienscunque quis, ut Deo placeat et proximum edificet, se modestum, humilem, mansuetum, pium, sive tractabilem exhibere conatur.

26. Item, cum quis, quodcunque opus sive temporale sive spirituale incepturus, prius crucis signo se signando et divinum auxilium invocando „Deus in adiutorium meum intende, Domine ad adiuvandum me festina" intente dixerit.

27. Item, cum quis quamcunque bonam consuetudinem sive institucionem domus sue cordialiter observare proponit, seu eciam cum aliquam earum opere compleverit.

28. Item, quotiens correptus sive ammonitus nisus fuerit de corripiente se sive ammonente sentire, quod illa ammonicio sive correpcio ex amore, zelo iusticie vel discipline sive alterius cuiuscunque boni processerit.

29. Item, quotiens quis nititur magis credere sententie senioris sive alterius cuiuscunque de defectibus suis vel de quacunque

rieres, der toernicheit, der onweerdicheit of enighes anders ghebrekes of passien *) ende den selven passien pijnt mit gheesteliker medicine weder te staen, xl.

24. Item, alsoe ducke als yemant sine woerde pijnt stichtelic, scamelic of oetmoedelic sonder ropen voert te brenghen, xl.

25. Item, alsoe ducke yemant, opdat [hi] Gode behaghe ende sinen naesten stichte, hem selven pijnt te bewisen sachtmoedich, oetmodich, goddienstich of ghebuuchsam, xl.

26. Item, als yemant enich werck, tijtlic of gheestelic, beghinnen sal, ende eer dat hijt beghinne, hem teiken mitten teiken des cruces, anropende die godlike hulpe ende mit andachte segghe: „God, wil dencken in mijn hulpe; Here, tot mi te helpen haeste," xl.

27. Item, als yemant enighe guede ghewoente of insettinghe sijns huses begheerlic opset te holden, of oec wanneer hi eenighe van hem mitten werken vervult, xl.

28. Item, als yemant berispt of vermaent is ende pijnt dan te voelen van den berisper of vermaenre, dat die vermanighe [sic] of berispinghe ghecomen is uut mynnen ende begheerten der rechtvierdicheit of der discipline of anders eniges guets, xl.

29. Item, als yemant als meer pijnt te gheloven den syn sijns oversten of yemant anders, van sine ghebreke of van anders eni-

*) Hier is een woord uitgevallen, „hevet" of „voelet".

alia materia, quam sententie proprie.

30. Item, quotienscunque quis propriam voluntatem sive consilium consilio superiorum suorum vel seniorum vel cuiuscunque alterius humiliter postposuerit.

31. Item, cum aliquis caritativo colloquio interest et cavet ne alique secularia, carnalia sive vana verba in compunctionis sive devocionis detrimentum ipse introducat, sive qui talia introducentem ammonet.

32. Item, quotienscunque aliquis illi vicio, ad quod magis est inclinatus, et a quo magis temptatur sive infestatur, nititur resistere et idem, quantum in ipso est, nititur exstirpare.

33. Item, cum quis audierit replicationem cuiuscunque contra dictum sive sentire suum, et humiliter cesserit alteri sive responderit: „mea culpa", non conando pro defensione sententie sue quidquid replicare.

34. Item, cum quis horis canonicis sive aliis horis, missis, vigiliis defunctorum, sive septem psalmis interfuerit, aut propter obedientiam caritatis aut iusta et racionabili ex causa interesse non potuerit, pro qualibet horarum, missarum, vigiliarum vel septem psalmorum, quadraginta indulgentiarum dies.

35. Item, quotiens quis coram venerabili sacramento oracionem

gher materie, dan sijns selves syn, xl.

30. Item, alsoe ducke yemant set oetmoedelic sijns oversten of sijnre olderen of anders yemants raet boven sine eighen wil of boven sinen eigenen raet, xl.

31. Item, als men is in enighe toe gader sprekinge of collacie ende hem selven verwaert, dat hi niet voert en brenghe enighe werlike, vleischelike of ydele woerde, die een hinder mochten wesen des berouweliken beweges of der ynnicheit, of die vermaent diegene die alsulke woerde voert brenghen, xl.

32. Item, alsoe ducke als yemant pijnt weder te staen dien ghebreken, daer hi meest van becoert ende anghevochten wort, ende dat selve ghebreck pijnt, alsoe voel als in hem is, uut te raden, xl.

33. Item, als yemant hoert wedersprekinghe enighes menschen tegen sine woerde of sinne [ende] oetmoedelike wiket den anderen, of antwoerdet: „het is mijn schult", niets niet sprekende tot bescherminghe sijns sins of voelens, xl.

34. Item, als yemant is in enighen getide, het si priesters ghetide of enighe ander ghetide, of in der missen, of vigilie voer die doden, of in die vij psalme, of die daer om der ghehorsamheit wil of der minnen of om enighe redelike sake daer in niet wesen en mach, voer een ieghelic ghetide of misse, vigilie of vij psalme, xl.

35. Item, alsoe ducke als yemant oetmoedelike nieghet voer dat eer-

aliquam dicendo se humiliter inclinaverit.

36. Item, cum quis, signacionem horologii aut campane sonitum audiens, angelicam salutacionem sive aliam oraciunculam dixerit.

37. Item, cum quis, in cimiterio, in ecclesia sive in alio loco existens, psalmum vel oracionem aliquam pro fidelibus defunctis dixerit.

38. Item, cum quis ecclesiam seu locum oracionis purgaverit, sive quodcunque aliud ad divini cultus augmentum exercuerit.

39. Item, cum aliquis qualicunque occasione ad nomen Salvatoris, scilicet Ihesus, sive matris eius, scilicet Maria, similiter ad Gloriam patri, auditum seu prolatum, humiliter caput suum inclinaverit.

40. Item, cum quis pedes vel caput proximi sui laverit, seu in obsequiis caritatis seu humanitatis proximi sui quomodolibet occupatus fuerit.

41. Item, cum quis ex obedientia necessitatis vel auctoritatis generali sive speciali superioris, inferioris sive equalis, quidquam fecerit, sive eciam cum conceptum mentis sue ex eorum prohibicione postposuerit.

42. Item, quotiens quis pro bonis sive rebus domus proprie, sive eciam proximi vel proximorum sollicitus fuerit pro dampno cavendo sive commodum promovendo.

43. Item, cum quis silencium

weerdighe sacrament, sprekende enich ghebet, xl.

36. Item, als yemant die cloecke hoert slaen of die cloecke hoert luden, ende dan een Ave Maria leest of enich ander gebet, xl.

37. Item, als iemant op den kerchof of in der kerken of anders erghent waer, enen psalm of enich ander ghebet spreket voer die ghelovige doden, xl.

38. Item, als iemant die kerke of dat bedehuus keert, of anders enich werck doet, dat totten dienst Godes hoert, xl.

39. Item, als iemant den name onzes Beholders, dat is Ihesus, hoert of seecht, of sijnre moeder, dat Maria is, ende oetmoedelic sijn hoef neighet, xl.

40. Item, als yemant sijnre naesten hoeft of voeten wasschet of in enich sijns naesten te hulpen coemt mit dienste der mynnen, xl.

41. Item, als yemant uut ghemeyne of uut sonderlinge ghehoersamheit van noede of van mynne sijns oversten of sijns ondersten of sijn gheliken enich werck doet, of oec die enich dinch achterlaet om horen wil, dat hi voer had, om hoers verbiedens wil, xl.

42. Item, alsoe dicke als yemant sorchvoldich is dat guet ende dinghe des huses of sijnre naesten voert te setten ende schade te schuten, xl.

43. Item, als yemant dat swighen

loco et tempore, ad hoc consuetis sive constitutis, servaverit.

44. Item, cum quis in remissionem peccatorum suorum sive in alia pia causa per unum diem omnimodum silencium servaverit.

45. Item, qui linguam suam ex timore seu amore Dei refrenaverit, ut non loquatur verba ociosa, sive eciam contumeliosa vel dura, sive detractoria vel carnalia, sive alia verba nociva seu noxiva.

46. Item, quotienscunque quis extraneus predictis domibus, sive alicui earum, sive earumdem persone vel personis in temporalibus sive spiritualibus quomodolibet subveniendo eisdem consilio aut auxilio astiterit.

47. Item, quum constat Dominum nostrum Ihesum ad minus novies sanguinem suum pro salute humani generis effudisse, videlicet in circumcisione, in oracione ad Patrem ante passionem suam, quum gutte sanguinee decurrebant in terram, in flagellacione, in coronacione et ex quinque sanctis vulneribus suis, quicunque ergo omni die in gratiarum actionem singulis effusionibus sanguinis Christi, id est cuilibet effusioni in speciali, unum Pater noster et Ave Maria attente nisus fuerit legere.

48. Item, quotienscunque aliquis, genuflexo ante imaginem sculptam sive depictam Crucifixi aut beate Virginis sive cuiuscunque sancti vel sancte, unum Pater

in ghesetten tijden holt ende in steden, xl.

44. Item, als yemant om verghifnisse sijnre sonde, of om anders enighe goddienstighen sake enen dach lanch niets niet en sprect, xl.

45. Item, die uut anxte of uut der minnen Godes sijn tonghe bedwinghet, dat hi gheen ydel woerde en spreket, noch oec smelike noch harde woerde, of achterclap of vleischelike of enige ander hinderlic*) of sundelike woerde, xl.

46. Item, als yemant vreemdes enich van desen voerghenoemden huse of enich van horen personen bistaendich is mit rade of mit hulpe in tijtliken of in gheesteliken dingen, xl.

47. Item, wanttet apenbaer is, dat onse Here Ihesus Christus ten mynsten neghen werf sijn bloet ghestort hevet voer salicheit menscheliken geslechtes, als in die besnidinghe, in den ghebede totten Vader voer sijnre passien, doe die bloedighe droepele liepen in die eerde, in die ghiselinghe, in die croninghe ende uut dien heiligen vijf wonden, soe wie alle daghe Gode te dancke eenre yegheliker uutstortinghe des bloets bi sonderlinghe aendachtelic pijnt te lesen een Pater noster ende een Ave Maria, xl.

48. Item, also ducke als yemant mit gebogeden knyen leset een Pater noster of een Ave Maria of een ghebedeken voer dat beelde eens crucifixes, ghehouwen of

*) Het HS. heeft: hindelic.

noster sive aliam oraciunculam legerit.

49. Item, quicunque genuflexo coram reliquiis cuiuscunque sancti unum Pater noster sive aliam oraciunculam legerit.

50. Item, quicunque cum debita preparacione sacramentum eucaristie devote susceperit, sive eciam quicunque se per ieiunium et alia devota exercitia ad suscepcionem eucaristie preparaverit, quamvis pro tunc ex causa rationabili eandem eucaristiam suscipere omiserit.

51. Item, quicunque alteri occurrens humiliter seu amicabiliter ob reverenciam alterius se inclinaverit, sive mellifluum nomen Salvatoris, quod est Ihesus, reverenter dixerit.

52. Item, cum quis de vespere, exponendo se conspectui divine bonitatis, defectus suos, quos forte in illa die commisit, humiliter rememorando, cum cordis contritione et proposito se emendandi et confessori tempore suo pure confitendi, recollegerit et pro Domino suos defectus protunc cordetenus humiliter confitendo, veniam pro eisdem suppliciter postulaverit.

53. Item, cum quis consuetum tempus iuxta instituciones domus sue ingrediendi lectum patienter expectaverit et somnolencie sue vel tepiditati, si forte

ghemaelt, of der saliger ioncfrouwen Marien of enichs heilighen of santinen, xl.

49. Item, soe wie mit ghebogeden knien voer eniges heiligen reliquien een Pater noster of een [Ave] Maria [leset], xl.

50. Item, soe wie mit weerdigher bereidenge dat sacrament des lichaems Christi ynnichlike ontfanghet, ofte oec die ghene die mit vasten ende ander ynnighe oefeninge hem bereit te ontfanghen dat sacrament des lichaems Christi, al ist sake dat hi op die tijt om eene redelike sake dat heilighe sacrament achter laet ontfanghen, xl.

51. Item, wanneer die een den ander ontmoet om eerweerdicheit des anders hem oetmoedelic ende minlic toenyghet, of die den honichvloyede naem des Beholders, die Ihesus [is], eerweerdelic noemt, xl.

52. Item, als yemant des avents voer den oghen der gotliker guetheit sine ghebreke, die hi op dien dach ghedaen mach hebben, overdenct mit berouwe des herten ende mit opsette hem te beteren ende die sonde in behoerliker tijt sinen bichter puerlike te bichten, ende op die tijt, sine ghebreke den guedertieren Here in den herten oetmodelic beliende, verghiffenisse daer van oetmodelik of ynnichlike bidt, xl.

53. Item, als yemant die ghewoenlike tijt te bedde te gaen na insettinghe sijns huses lijdsamelic verwachtet ende teghen sine slapericheit of traecheit, of hi

qua premitur, viriliter reluctatus fuerit.

54. Item, cum quis, tempore debito disponens ingredi lectum, decenter se in eodem locando aliquam devotam materiam sive cogitationem, in qua obdormire possit, assumsperit.

55. Item, quotienscunque aliquis verbum Dei ab aliquo sacerdote devote audierit.

56. Item, quicunque sollicitus fuerit illesa custodire instrumenta, cum quibus ipse vel alii operantur, seu eciam alias res, ad communitatem domus sue pertinentes, ne scilicet cito pereant aut destruantur.

57. Item, ut officiales predictarum domorum tanto alacrius et ferventius iniunctis sibi officiis deserviant, volumus quod ipsi non tantum predictis gratiis gaudeant cum ceteris, sed insuper quicunque fuerit in aliqua domorum prefatarum rector vel rectrix, seu que curam gerit de textrino opere lini, seu eciam que curam habet de opere lane, vel etiam procuratrix seu coca, pistrix vel braxatrix, vestiaria, lotrix, hospitalaria, infirmaria, sive curam habens olerum seu eciam iumentorum, seu eciam quidcunque aliud officium habuerit, sive de sororibus sive familiaribus, qui die seu nocte domi vel foris labores sue domus, quos ex officio vel obedientia necessitatis seu caritatis in, cum et ex caritate faciunt, singuli pro speciali gratia per singulos dies habeant quadraginta indulgenciarum dies.

daer ghebrecke van had, vroelic weder worstelde, xl.

54. Item, als yemant in behoerliker tijt te bedde gaet ende hemselven in den bedde tamelike legt ende an neemt enighe ynnighe materie of ghedachte, daer hi in ontslapen mach werden, xl.

55. Item, also ducke als yemant dat woert Godes van enigen prister ynnichlic hoert, xl.

56. Item, so wie sorchvoldich is die riescappe, daer hi of yemant anders mede arbeit, onghequetset bewaert ende behuet, of anders enich dinc, dat toe ghemeenheit des huses behoert, alsoe bewaert, dattet niet haestelic en vergaet of verdervet en werde, xl.

57. Item, opdat die ghene, die ampte hebben in dese voerseide huse, also voel te blideliker ende vuerichliker hoer ambte doen, die hem bevalen sijn, so wille wi, dat si niet alleen en ghebruken der voerseider ghenaden mitten anderen, mer daer boven soe wie in enighen van den voerseiden husen weer regierre of regierster, of die die sorge draghet van den linen werke, of oec die sorghe van den wollen werke hevet, ende die procuratrix is of cock, baxter brouster, die die cleder verwaert, of die dat wasschen verwaert, die die gaste ontvanghet, die die sieken verwaert, of die die sorghe hevet van den moeshaven, of die die beesten verwaert, of oec die enighe ander ampte hevet, het si van den susteren of van den ghesinde, die des daghes of des nachts bynnen huys of buten huus

arbeiden voer dat huus van hoers amptes weghe of van ghehorsamheit van noedes weghen of van mynnen ende dat doen in der mynnen, ende mitter mynnen, ende van [der mynnen], een yegelic van hem hebben van sonderlingher ghenade xl daghe.

In quorum omnium et singulorum premissorum testimonium has nostras presentes litteras nostri appensione sigilli fecimus communiri. Datum Daventrie sub anno gracie millesimo quadringentesimo quadragesimo sexto, iij Kal. Iunii.

Item, een tuuch al deser voerghenoemden punte so hebbe wi dese teghewoerdigen brief doen vestighen mit anhanghinge onses zeghels. Ghegeven toe Deventer in den iaer van gracien dusent vierhondert ende xlvj, opten derden Kalendas des maents Iuny.

Eene latere hand schreef met bleekere inkt en minder fraaije letter onder den latijnschen brief: »Item, Godsuinus, Dei gratia episcopus Ierapolitanus *), suffraganeus domini Davidis de Burgundia, episcopi Traiectensis, anno Domini mcccclxxj ipso die Exaltacionis sancte crucis, contulit nobis viva voce istas indulgencias: Item, quicunque visitaverit capellam sancte Agnetis domus sororum in Campis, V dies indulgenciarum. Item, quicunque laverit pedes hospitum, X dies indulgenciarum. Item, quicunque laboraverint fideliter, ut procurentur hospites, XL dies ind. Item, quicunque manum adiutricem ad capellam porrexerit, XL dies ind. Item, celebrantes causa caritatis et audientes divina in predicta capella, XL dies ind. Item, legentes oracionem ad pulsationem ave Maria et ad alia signa, XL dies indulgenciarum."

Aan het einde van den dietschen brief leest men: »Anderwerf ghegeven in den iaer ons Heren mcccccliij van den bisscop Ludolphus." Over Ludolphus zie men de aanteek. op bl. 97.

---

*) Over Gozewijn Haeks, bisschop van Hierapolis i. p., zie men mijne *KG. van Nederl.* II, i, bl. 279, II, ii, bl. 389, 393, 394, II, iii, bl. 847.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten MEI 1876.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, W. C. MEES, N. BEETS, S. A. NABER, TH. BORRET, S. HOEKSTRA BZ., H. KERN, E. VERWIJS, J. P. SIX, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige zitting gelezen en vastgesteld zijnde, deelt de Secretaris mede dat zijn ingekomen 1°. bericht van het overlijden op 4 Februari ll. van Dr. A. B. Cohen Stuart te Batavia, correspondent der afdeeling, hetgeen door hem met een brief van rouwbeklag is beantwoord; 2°. een schrijven van Z. Exc. den Minister van Kolonien in dato 19 April ll. Lett. A. n°. 56, waarbij gemeld wordt dat de dezerzijds gegeven wenken nopens het verzamelen van O. Indische handschriften en wajang-teksten aan den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indie zijn medegedeeld; 3°. een schrijven van het Ministerie van binnenlandsche zaken van 26 April ll. ten geleide van een besluit van Gedeputeerde Staten van Zeeland, regelende de spelling der namen van de gemeenten in die provincie; 4°. twee stukken van het voorloopig comité voor het Congres van Orientalisten te St. Petersburg; 5°. een uitvoerige kaart van Britsch Guiana in vier bladen uit Londen ontvangen zonder

geleibrief. Alle deze stukken worden voor kennisgeving aangenomen.

Daarop deelt de heer Moll de resultaten mede van zijn onderzoek naar het leven en bedrijf van Gozewijn Comhaer, die Nederlander van geboorte en in het laatst der veertiende eeuw te Deventer opgevoed, vóór 1418 zich uit het klooster van Zeelhem naar zijn vader, toen in Denemarken woonachtig, begaf en in 1435 bisschop van Skalholt op IJsland is geworden, waarbij weldra ook het bisdom van Holum gevoegd was, in welke dubbele betrekking hij tien jaren werkzaam is geweest. De spreker deelt uit handschriften en weinig bekende werken vele bijzonderheden mede, die voor de geschiedenis der Nederlandsche en IJslandsche kerk in die dagen belangrijk zijn. Hij biedt zijne bijdrage met twee bijlagen voor de Verslagen en Mededeelingen aan. Het gehoorde levert aan de heeren de Vries en Borret aanleiding tot een paar opmerkingen.

De heer Leemans deelt vervolgens opschriftkundige opmerkingen mede.

Bij herhaald bezoek van de oudheidkundige verzamelingen van de stad Mainz, had spreker eenige aanteekeningen gehouden omtrent de meest belangrijke gedenk- en grafsteenen met opschriften in die verzamelingen aanwezig. Het was zijn voornemen geweest, naar aanleiding van die aanteekeningen, enkele vooral der in de laatste jaren aan het licht gekomen monumenten meer opzettelijk tot een onderwerp van zijn onderzoek te maken, en zijne opmerkingen hier mede te deelen. Wel waren de meeste opschriften, vele zelfs meer dan eenmaal, uitgegeven en door bevoegde oudheidkundigen behandeld en toegelicht, maar dit geschiedde in verschillende geschriften, waarvan sommige niet door ieder geraadpleegd konden worden, en die buitendien wel hier en daar nog iets ter nalezing zouden hebben overgelaten. Met

dat oogmerk had spreker, bij zijn jongst bezoek vooral aan de laatst aangewonnen gedenkteekens zijne aandacht gewijd, en daaronder meer nauwkeurig kennis genomen van een grafteeken met opschrift, dat hem als nog onuitgegeven werd aangewezen, toen hij later kennis kreeg aan eene nauwkeurige beschrijving van de bedoelde monumenten door Dr. Jac. Becker, Inspecteur en Professor der Selectenschule te Frankfort, in 1875 onder den titel: *Die römischen Inschriften und Steinsculpturen des Museums der Stadt Mainz*, uitgegeven. Dit werk, dat in ieder opzicht aan de vereischten van eene beschrijving eener oudheidkundige verzameling voldoet, en in eene zaakrijke en duidelijke inleiding, voor hen die het Museum met nut willen bezoeken, eene uitmuntende voorbereiding aanbiedt, is het eerste gedeelte van eenen meer uitgebreiden arbeid, waarin de Romeinsche, Germaansch-Frankische, middeleeuwsche en nieuwere gedenkteekens van het stedelijke Museum beschreven en door het Verein zur Erforschung der rheinischen Geschichte und Alterthümer in Mainz uitgegeven zullen worden.

Dr. Becker had, nadat zijne beschrijving der Romeinsche opschriften en beeldhouwwerken reeds was afgedrukt, nog de gelegenheid gehad, om het hierboven bedoelde monument in eene aanteekening bij zijne Inleiding op te nemen en nauwkeurig te beschrijven; spreker vond dus ook hier het gras vóór zijne voeten weggemaaid. Toch achtte hij het niet geheel en al ongepast of onnut, de aandacht der Afdeeling op eenige der meest merkwaardige gedenkteekens te vestigen, al ware het alleen om zijne medeleden tot een bezoek van het Museum bij voorkomende gelegenheid aan te moedigen.

In het jaar 38 vóór C. was onder Vipsanius Agrippa aan den linker-Rijnoever, tegenover de uitmonding van de Main, op eene hoogte eene versterkte legerplaats gevestigd. Onder Augustus werd eenige jaren later, in 14 vóór C., Drusus naar de Rijnlanden gezonden, en stichtte deze veldheer aan de overzijde van de rivier, om den overtocht te verdedigen, op den rechteroever een tweede castellum, welke naam nog in

dien van het tegenwoordige Castel bewaard gebleven is. Na den dood des beroemden veldheers werd door de legioenen een grootsch gedenkteeken (Suetonius noemt het *honorarium tumulum*) opgericht, welks overblijfsels men in den zoogenaamden Eigelstein binnen Mainz nog meent te kunnen terug vinden. Eene opdelving in de eerste helft der 18e eeuw leidde tot de ontdekking van eenen grooten gemetselden bak, waarin het water bewaard werd wat door eene waterleiding, van een op $1\frac{3}{4}$ u. van de stad verwijderde bron bij Finthen, naar de versterkte legerplaats werd gevoerd. Van die waterleiding zijn thans nog eene menigte pilaren, sommige ter hoogte van 7 meter overgebleven. De Romeinen bleven tot het einde der vierde eeuw voortdurend in Moguntiacum, dat de hoofdplaats van Germania Superior werd, gevestigd, en het kan dus geen verwondering baren dat talrijke overblijfsels die van zulk eene lange vestiging getuigen, in den bodem bewaard gebleven zijn. Wat boven den grond aanwezig was gebleven ging in den loop der latere tijden verloren, of werd door de opvolgende bewoners tot verschillend doel gebezigd. Wat nog niet verdwenen of wat verborgen was gebleven, werd, sedert den aanvang der 16e eeuw, toen de belangstelling in de overblijfselen der oudheid was opgewekt, van lieverlede verzameld, en zoo ontstond in onze tijden de gelegenheid om de verspreide gedenksteenen en andere voorwerpen tot een geheel te vereenigen, en een Museum te gronden, dat onder de aanzienlijkste inrichtingen van dien aard eenen eersten rang inneemt. Sedert 1855 werd dit goede doel vooral bevorderd, toen onder toezicht van het Verein zur Erforschung der rheinische Geschichte und Alterthümer de verschillende kleinere verzamelingen tot elkander gebracht werden. Thans zijn ongeveer 450 steenen gedenkteekens, waarvan een driehonderd met — de overige zonder opschriften, in de ruime benedenlokalen van het Keurvorstelijk slot opgesteld. Ook kleinere voorwerpen, van gebakken aarde, brons en andere metalen, leder, glas, been, enz. en eene fraaije reeks van Romeinsche en latere Mainzer munten hebben in het Museum eene passende plaats verkregen. Maar

bovenal verdient de belangstelling de verzameling van heidensche oudheden uit alle Duitsche landen, die onder den naam van Römisch-Germanisches Centralmuseum in Mainz, op besluit van de algemeene vergadering der Duitsche geschied- en oudheidkundige vereeniging in 1852 gesticht, onder het bestuur van den verdienstelijken Directeur, Dr. L. Lindenschmit voortdurend verrijkt en uitgebreid wordt. Tot het daarbij voorgestelde doel worden uit de verschillende openbare en bijzondere verzamelingen uitmuntende fac-simile's naar de oorspronkelijken vervaardigd en uit de vormen, die bij het Museum bewaard blijven, ook gekleurde afgietsels aan andere verzamelingen in ruil gegeven. De heer Lindenschmit heeft sedert 1858 in zijn werk: *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit, nach den in öffentlichen und Privatsammlungen befindlichen Originalien*, in 4°. de door hem bijeengebrachte schatten, in keurig uitgevoerde afbeeldingen, toegelicht met eenen geleerden en zaakrijken tekst, algemeen toegankelijk gemaakt, en zich billijke aanspraak verworven op de erkentelijkheid van allen wie de beoefening der oudheidkundige studiën ter harte gaat.

Spreker gaat hierop over tot de vermelding en korte beschrijving van eenige der groote gedenkteekenen van het stadsmuseum in steen en van opschriften voorzien: het straks bedoelde oudste gedenkteeken van eenen krijgstribuun onder Keizer Tiberius; een viertal metrische opschriften; eenen grafsteen van eenen grijsaard, die eenen 120 jarigen leeftijd bereikte; van jeugdige krijgers; van zeer jonge kinderen. Onder deze laatste is een grafteeken van een meisje van ruim 6 maanden, welke steen geheel afgewerkt, door de ouders afgekeurd en door een tweeden van gelijke afmetingen, beeldhouwwerk en versiering vervangen werd, waarop zij door eene gewijzigde verdeeling voor het vroegere, zeer korte opschrift een ander van grooteren omvang in plaats deden stellen, en daarbij de gelegenheid hadden om in meer woorden hun gevoel van leed over het geleden verlies uit te storten. Verder werd door spreker gewezen op eenen gedenksteen, te Castel in 1809 gevonden, waarop de herstelling van een

bouwwerk, onder den naam van »*mons vaticanus*". vermeld wordt; op grafsteenen van een *doctor calculaturae*; eenen *annularius*; eenen *lanio*; eenen groothandelaar in koorn en vruchten en van eenen schipper; deze twee laatste steenen belangrijk om de uitgehouwen voorstellingen op het bedrijf der overledenen betrekkelijk; op eenen grafsteen met de daarop uitgebeitelde wapens en gedeelten van de wapenrusting van de overledene; op een paar grafsteenen met eenigszins vreemde uitdrukkingen, en op eenige opschriften, die tot toelichting kunnen dienen van het, eenige jaren geleden, onder Ubbergen bij Nijmegen gevonden grafschrift van eenen soldaat van het X^e^ dubbele legioen, L(ucius) Cassius Clemens geheeten, en waarop het woord Taurus, achter den bijnaam volgende en den landaard van den overledene aanduidende, in Taurinius, of Tauri, d. i. Taurinis natus, zou moeten verbeterd worden.

Van het gebied der oude op dat der middeleeuwsche opschriften, en uit den vreemde op den vaderlandschen bodem overgaande, behandelt spreker een opschrift te Steenwijk in Overijssel, in eenen steen, boven in den gevel van de kleine of Vrouwe-, vóór de Hervorming aan de H. Maagd gewijde, kerk, in zoogenaamde gothische letters uitgehouwen. De spreker toont een door den heer E. J. Dijk, opzichter van de waterstaat te Meppel, zorgvuldig vervaardigden afdruk en meent, dat het opschrift aldus aangevuld en gelezen moet worden:

Septuagi(n)ta lege septe(m)cu(m) m(ille) q(ua)ter et c(entum)
Tu(n)c fuit h(i)c v(i)sa b(eata) crux et rep(ar)ata capella.

Naar deze opvatting zou in het jaar 1477 eene verschijning van het heilige kruis plaats gehad, en de kerk of kapel (onder deze laatste benaming wordt het gebouw ook thans nog onderscheiden) eene herstelling ondergaan hebben. Noch van die herstelling der kapel, noch van de verschijning van een kruis heeft spreker in bekende bronnen eenige vermelding gevonden; hij oppert het vermoeden of de verschijning ook de aanleiding tot de herstelling of den herbouw kan geweest zijn. Intusschen erkent hij niet zeker te zijn dat de woorden »beata crux" het eerste slechts met de letter b, het tweede

met de figuur van een kruis uitgedrukt, de ware lezing geven. Ook blijven hem de teekens XXX boven den regel en na het kruisteeken onverklaarbaar. Het jaartal staat vrij zeker: *lege* in den eerste regel is; *lees;* 70 + 7 + 1000 + 4 × 100 geeft 1477. Diergelijke zonderlinge wijzen van omschrijving van jaartallen komen in de middeleeuwen meermalen voor, zoo bijvb. in een opschrift op eene voormalige stadspoort te Ingolstadt:

M. tria. C. domino. post L. X. si. capis. octo,

d. i. 1000 + 300 + 50 + 10 + 8 = 1368 n. C.;
op eene reliekenkas in de Domkerk te Emmerik:

Actum d. duo cc. quando deus incola terrae.
Adde quasi numero septuaginta dies.

d. i. 500 + 100 + 100 = 700 jaren en 70 dagen of 11 Maart van het jaar 700 (zie *Jahrbücher d. Ver. von Alterthfr. im Rheinlande*, XIX, 155—157);

op het praalgraf van den Erfburggraaf Theodoricus van Wassenaer in de St. Janskerk te Utrecht, naar de waarschijnlijke lezing van Dr. W. Pleyte,

M semel J quinque bis ter X. C (quater....)

d. i, 1000 + 5 + 2 × 3 × 10 + 100 (× 4) = 1465;

op het grafschrift van Bisschop Bernulphus, in de St. Pieterskerk in dezelfde stad:

J quater attendas decimo quarto Kalendas
Augusti semel M. semel L. dum scandit ad arcem

d. i. 4 + 1000 + 50 = 1054 den 19 Julij. (Zie *Het Gildeboek. Tijdschr. v. Kerkel. Kunst en Oudheidk.* Utr. 1873 blz. 18).

Een ander opschrift, door spreker opgeteekend, doch zonder aanhaling van de bron, drukt het jaartal uit met de woorden

Anno milleno C quater, X ter quoque terno

d. i. 1000 + 400 + 30 + 3 = 1433.

De groote kerk te Steenwijk, wier stichting tot den aanvang der 13e eeuw wordt gebracht, verkreeg haren tegenwoordigen toren eerst in het midden der 15e eeuw. Een opschrift, dat spreker, evenmin als dat van de kapel, ergens vermeld heeft gevonden, en dat boven den ingang in den westgevel ingemetseld is, luidt, met aanvulling der verkortingen, voor zoover het door hem gelezen kon worden:

Jnt iaer o(n)s he(re)n M. CCCCL. XVJ, d'elfte maert maec.... d'eerst(eu) stee(n), waaruit wij vernemen dat op den 11n Maart 1466 de eerste steen van den toren gelegd werd.

Eene laatste opmerking betreft een opschrift in een der houten knoopen van de dakkap in het koor der kerk van Anjum in Friesland ingebeiteld. Eene, naar het scheen vrij nauwkeurige teekening van het opschrift, waarin men Runen meende te ontdekken, was aan spreker eenige jaren geleden medegedeeld en onder andere bescheiden bij het Museum van Oudheden blijven liggen, almede in afwachting van afschriften van meer diergelijke opschriften, die in enkele dorpskerken in Friesland gezegd werden nog aanwezig te zijn. Daar tot nog toe, zoover men weet, geen enkel Runen opschrift binnen de grenzen van het vaderland aan het licht gekomen is, zou het voorkomen van diergelijke bescheiden in onze Noordelijke gewesten een belangrijk feit genoemd mogen worden. De kans op verwezenlijking is echter afgesneden, sedert Dr. Pleyte, conservator bij het R. Museum van oudheden, in de wel wat ruw en vreemd gevormde letterteekens in goed Friesch las: Piter Martens.... meist(er) temerm(an) t(e) Aeniem. Waarschijnlijk was de kap of een gedeelte van het houtwerk getimmerd of hersteld door den timmerman, Pieter Martens, van het dorp Anjum, en vond deze het passend op deze wijze zijnen naam aan het werk te verbinden.

Het opschrift van de Kapel te Steenwijk, dat vroeger in afschrift ook aan het lid den heer M. de Vries ter kennis was gekomen, gaf dezen aanleiding om eene andere lezing van den tweeden regel voor te stellen:

Tunc fuit h(aec) versa, fuit et reparata capella.

Wat de heer Leemans als *beata crux* bij gissing had opgevat, was naar de meening van den heer de Vries, als »fuit" te verklaren; waarbij dan de vermelding van de verschijning van een kruis verviel, de versmaat bewaard bleef, en het opschrift alleen het feit vermeldde van het instorten en de herstelling der Kapel in het jaar 1477. De heer Leemans wees echter op het verschil in schrijfwijze tusschen het, als dan tweemalen in dien regel voorkomende woord »fuit", (zie 1 en 2) en op de drie kruisjes op zijde boven de *t* van het tweede »*fuit*" (zie 2)

Wil men die kruisjes alhier buiten rekening laten dan zou de *u* in het tweede »*fuit*" weggelaten en aan de *t* een geheel afwijkende vorm gegeven zijn. Wat de versmaat betreft, beroept hij zich op talrijke voorbeelden, ook uit de door hem aangevoerde opschriften en den eersten regel van het Steenwijksche opschrift zelf, waaruit blijkt dat hunne makers zich om de daarvoor vastgestelde regels niet bijster veel bekommerden. Intusschen is hij wel genegen om aan de lezing van zijn medelid boven de zijne de voorkeur toe te kennen, en het onderzoek naar nadere bijzonderheden omtrent de onderstelde verschijning minder noodig te achten.

Met betrekking tot de drie kruisjes wordt door den heer Moll gevraagd, of zij wellicht de merken van den steenhouwer kunnen zijn.

De heer Leemans heeft zijne bijdrage niet voor den druk bestemd; maar wil gaarne een overzicht ter opneming in het proces-verbaal der zitting indienen.

Door den heer Beets wordt namens de Utrechtsche zen-

dingsvereeniging een exemplaar aangeboden van eene Eerste proeve van een Balineesch-Hollandsch woordenboek door R. van Eck, Utrecht 1876, en door den heer Boot een exemplaar van Lilia, Elegia Petri Esseiva. Frib. Helv. 1876.

De vergadering wordt daarop door den voorzitter gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den JUNI 1876.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, M. DE VRIES, C. LEEMANS, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. G. BRILL, J. DIRKS, W. J. KNOOP, G. MEES AZ., J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, R. FRUIN, A. KUENEN, E. VERWIJS, J. A. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, H. VAN HERWERDEN, M. F. A. G. CAMPBELL, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, J. G. DE HOOP SCHEFFER, P. DE JONG en J. C. G. BOOT, secretaris.

Van de heeren Sloet en de Wal is bericht ontvangen, dat zij tot hun leedwezen verhinderd worden de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris leest eene missive van het Ministerie van binnenlandsche zaken in dato 13 Mei ll., en eene van hetzelfde Ministerie in dato 19 Mei, met kennisgeving, dat Z. M. de Koning de keuzen van den heer C. W. Opzoomer tot voor-

zitter, van W. Moll tot onder-voorzitter en van Mr. L. W. C. van den Berg te Batavia tot correspondent der afdeeling heeft bekrachtigd. Aan de benoemden is daarvan kennis gegeven.

De heer van der Wijck houdt eene voordracht over vier elementaire vormen van het verstand, namelijk voorstelling, onderscheid, tijd, gelijkheid.

Over *voorstelling* sprekende, bestrijdt hij de leer, volgens welke het verschil tusschen voorstelling aan de eene zijde, gewaarwording en werkelijkheid aan de andere zijde, alleen quantitatief zou zijn. Ook kan hij de stelling niet beamen, volgens welke er voorstellingen zouden zijn, die de intensiteit van gewaarwordingen hebben. Alle pogingen om de kracht van voorstellingen in getallen uit te drukken worden door hem afgekeurd, want naar zijn oordeel verschillen voorstellingen enkel door haren inhoud, niet door de meerdere of mindere sterkte, waarmede wordt voorgesteld. Verschijnselen als visioenen, hallucinaties enz. behooren niet met voorstellingen, maar met gewaarwordingen in ééne groep te worden geplaatst. Zij zijn gewaarwordingen van subjectieven aard, gewaarwordingen, door welke men geen deel heeft aan de gemeenschappelijke wereld. Door het voorbeeld van Carpenter, die ze als voorstellingen classificeert, wordt toegelicht, hoe de zoogenaamde physiologie des geestes dikwijls hare hypothesen op hare beschouwing van de feiten des bewustzijns bouwt. De spreker meende, in dit opzicht van Lazarus en anderen afwijkende, dat men vooralsnog tevreden moest zijn met de breede onderscheiding van voorstellingen en gewaarwordingen, verder van gewaarwordingen van objectieven en van subjectieven aard. Verdeelingen, meer in bijzonderheden gaande, werden door hem ontijdig genoemd.

In den tweeden vorm, *onderscheid*, ziet hij de voorwaarde van alle bewustzijn. Hij wijst op verschillende gevolgen, o. a. daarop, dat een *eerste* gewaarwording, aanvang van geestelijk leven, zich niet denken laat. Die ondenkbaarheid hangt samen met de ondenkbaarheid van een oogenblik. Voorts toont hij aan, dat het eene omkeering van de ware geschiedenis der

ziel is, indien men meent, dat verschillende gelijktijdige indrukken terstond verschillende gewaarwordingen bezorgen. Enkel door verbreking van het bestaande evenwicht leert men gewaarwordingen, voorwerpen, eigenschappen onderscheiden. Waar de mogelijkheid van onderscheiding, van tegenstelling verdwijnt, heeft het denken en weten zijn uiterste grens bereikt. Het strikt absolute is abracadabra.

Over den derden vorm, *tijd*, sprekende, toont de redenaar aan, dat alle pogingen om het besef van opvolging te verklaren hopeloos zijn. Het is een raadsel, hoe het voorbijgaan van een reeks van gewaarwordingen ontdekt wordt. Het probleem wordt nog hierdoor verzwaard, dat men geene successie bespeuren kan, tenzij als verschillende van gelijktijdigheid. Om één van beiden te kennen, moet men beiden kennen. Tijd is een oorspronkelijke vorm des bewustzijns, welke eenvoudig als zoodanig erkend moet worden. Dit belet niet, dat men tot de afzonderlijke voorstelling van tijd eerst komt met der tijd, nam. door ontleding van het complexe, door scheiding van vorm en inhoud.

Gelijkheid wordt ten slotte ter sprake gebracht. Eerst wordt bewezen, dat we nooit gelijkheid ondervinden, zonder tevens verschil te doorleven. Vervolgens dat het nogtans niet aangaat het gevoel van gelijkheid tot dat van verschil te herleiden. Het is meer dan gevoel van verschil, maar wat het meer is, laat zich niet beschrijven. Denkbaar is eene werkelijkheid, naar een ander model dan de bestaande ingericht, eene werkelijkheid, welke, door afwezigheid van alle overeenkomst tusschen hare elementen, nergens object van kennis zou zijn. Zoowel dieren als menschen hebben voor gelijkheid oog: vandaar dat er van beider *kennis* sprake kan zijn. De zoon der beschaving is het ten deele aan zijne nieuwsgierigheid verschuldigd, dat hij meer gelijkheid opmerkt dan het meest ontwikkelde dier. In gebrek aan nieuwsgierigheid laat zich evenwel de wilde misschien beter met het dier dan met ons vergelijken. Het is het gebruik der taal, wat den wilde, gelijk ieder mensch, hemelhoog verheft boven het dier. Door de taal is er een afgrond tusschen den redelijken mensch en het redelooze vee.

De heer Opzoomer brengt eene stelling van den spreker: verschil van bewustzijn is voorwaarde van alle bewustzijn,

ter sprake om hem in de gelegenheid te stellen zijne meening nader toe te lichten, waaraan door dezen voldaan wordt.

De heer van der Wijck biedt zijne bijdrage voor de Verslagen en Mededeelingen aan.

De heer Verwijs brengt vervolgens het Middelnederlandsche strophische gedicht *Rinclus* geheeten ter sprake, welke naam eene verbastering is van den pseudoniem des Franschen dichters, die het oorspronkelijk vervaardigd heeft en zich *le Reclus de Moliens* noemt. Na Dr. Jonckbloet's gissing aangaande den leeftijd van dien kluizenaar in de tweede helft van de dertiende eeuw bevestigd te hebben, toont de spreker aan, dat de tekst door den heer Serrure uit zijn handschrift, het eenig bekende, zeer gebrekkig is uitgegeven en stelt met behulp van den onuitgegeven Franschen tekst naar de copie van Dr. Verdam te Leiden, een aantal verbeteringen daarop voor.

Het medegedeelde, dat door den spreker voor de Verslagen wordt aangeboden, geeft den heer M. de Vries aanleiding om een paar door hem gemaakte gissingen aan het oordeel van den spreker te onderwerpen. Namelijk in str. 82 waar hij in plaats van *die verruerde di; men bast* wil lezen: *die vercierde dine bast*, en in str. 94, waar het hem dunkt, dat in *utemolen* iets anders schuilt en wel *uter nollen*, d. i. uit het achterhoofd.

De heer Leemans vestigt de aandacht der afdeeling op eenige voorwerpen van vroegeren tijd, die te Hartwerd bij Bolsward gevonden in het Rijks Museum van oudheden bewaard worden, en wel vooral op een in dien terp gevonden twaalfzijdig bronzen voorwerp, dat door den heer Dirks in *de Vrije Fries*, derde reeks, D. I, St. I, bl. 63 vg. naar eene onnauwkeurige afbeelding onder den titel *De bronzen morgenster* bekend gemaakt is. De spreker geeft eene door eene kopij toegelichte beschrijving van het voorwerp, bestrijdt de

gissingen van den heer Dirks, en deelt zijne meening over deze en soortgelijke elders gevonden voorwerpen, en over het volk, waarbij zij in gebruik waren, mede.

De heer Dirks verdedigt zijn kort opstel tegen de aanmerkingen van den heer Leemans, voor zoover hij die heeft kunnen opteekenen. Hij erkent nu, na voor het eerst het voorwerp in kopij gezien te hebben, dat de door hem gegeven afbeelding onjuist is. Hij werpt echter de aansprakelijkheid daarvoor van zich af, omdat de lithograaf een paar hem toegezonden schetsjes heeft gereproduceerd. Overigens behoudt hij zich het recht van repliek voor, maar komt nu reeds op tegen de scheve voorstelling, alsof hij onder de geloovigen aan het Oera-Lindaboek zou behooren.

Na eene repliek van den spreker wordt de bijdrage met een daarbij gevoegde teekening voor de Verslagen afgestaan.

Door de heeren J. A. Fruin, M. de Vries en Verwijs, J. Dirks en door den secretaris namens den heer Sloet worden boekgeschenken voor de bibliotheek aangeboden.

De heer Six prijst eene beschrijving en afbeelding der Grieksche munten van het koninklijk kabinet te 's Gravenhage door Dr. Imhoff-Blume onlangs geleverd in het Berlijnsche Zeitschrift für Numismatik.

De heer M. de Vries biedt namens den heer James de Fremerij te 's Gravesande eene photographische afdruk aan van de vier oudste brieven in het archief dier gemeente voorhanden, en de heer Verwijs een exemplaar der door Prof. Moltzer uitgegeven Hareniana.

De heer Leemans doet nog de volgende mededeeling:

»In het Jaarboek van het Kon. Nederl. Instituut 1850 wordt op blz. 107 en volg. gehandeld over oudheid- en geschiedkundige berigten aangaande de Binnen Egmonden, door den Correspondent der 2de kl. den heer C. J. Hellingwerff aan de klasse toegezonden; met bijvoeging van teekeningen en »eene," zoo het daar heet, »allezins belangrijke verzameling van oude, meest Hollandsche munten, — bij opdelving gevonden op het stukje gronds bij Egmond-binnen, bekend onder den naam van St. Adelberts kerkhof."

»Een verslag omtrent deze verzameling is, door den heer D. J. v. Lennep, bij de klasse ingediend, hetwelk zij ter kennis van het algemeen heeft gebragt door middel der Nederlandsche Staatscourant."

»De heer v. Lennep onderhield de klasse later, in twee achtereenvolgende zittingen over Egmonds oudheden, naar aanleiding ook van hetgeen door den heer Hellingwerff dienaangaande was medegedeeld."

»De heer v. Lennep heeft zich toen op verzoek der klasse bereid verklaard, om een opstel over Egmonds oudheden, in verband met de mededeelingen van den heer Hellingwerff voor hare gedenkschriften te bewerken."

»Is op dat voornemen eenige verwezenlijking gevolgd?"

»Waar zijn de bedoelde munten (en nog eenige andere voorwerpen uit de overblijfselen der abdij en van de in haren omtrek geopende grafkelders) door den heer Hellingwerff aan de klasse toegezonden, gebleven?"

»Het HS. van den heer Hellingwerff zelf, met teekeningen en lijsten der gevonden voorwerpen, bevindt zich thans in de boekerij van de *Maatschappij van Nederl. Letterk.* te Leiden (zie *Catal.* III, blz. 22), waarheen het door wijlen den heer Koenen schijnt gezonden te zijn."

»De penningen en andere oudheden zijn bij die boekerij niet aanwezig, en zoover men weet, ook niet naar Leiden gezonden met het HS."

»Evenzeer ontbreekt thans bij het HS. eene *teekening* van de overblijfselen der abdij en de daarbij gelegene buurtkerk, zooals die zich nog in den aanvang dezer eeuw voordeden."

»Waar kunnen die stukken gebleven zijn? Waarop grondt zich de toezending van het HS. aan de boekerij der Maatschappij van Nederl. Letterkunde?"

»Is niet te onderstellen, dat de bedoeling van den heer Hellingwerff zal geweest zijn, dat zijne verzameling van »Egmonds oudheden", zoowel de *gevonden voorwerpen*, als zijn *HS.* bij het Kon. Instituut, welks correspondent hij was, en aan welks 2de kl. hij die stukken toegezonden had, eene plaatsing zouden erlangd hebben?"

De secretaris zegt in staat te zijn de tweede vraag dadelijk te beantwoorden en vertoont een mahonie-houten kistje, bevattend de munten en andere uit de Abdij van Egmond

afkomstige voorwerpen, die van het Instituut op de Akademie zijn overgegaan.

Het bestuur wordt uitgenoodigd om deze zaak verder te onderzoeken en zoo mogelijk de overige vragen van den heer Leemans te beantwoorden.

Daar niemand verder iets heeft voor te stellen, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

OVER VIER ELEMENTAIRE VORMEN VAN HET INTELLECT.

BIJDRAGE VAN

B. H. K. K. VAN DER WIJCK.

Het zij mij vergund over vier elementaire vormen van het verstand te spreken. Ik bedoel: *voorstelling*, *onderscheid*, *tijd*, *gelijkheid*.

I.

In de eerste plaats over *voorstelling* als onderscheiden van *gewaarwording* en *werkelijkheid*.

Wat is het verschil tusschen haar?

Op het voetspoor van David Hume neemt men meestal aan, dat *voorstellingen* verschillende graden van kracht of levendigheid doorloopen, voorts dat in den regel een *voorstelling* minder krachtig, minder levendig is dan de gewaarwording en de werkelijkheid, maar dat soms, in den droom, bij koorts enz., dat quantitatief verschil verdwijnt. Aan deze theorie knoopen zich pogingen vast om de sterkte, de kracht van voorstellingen in getallen uit te drukken.

De leer van Hume, vroeger ook door mij omhelsd, kan mij thans niet meer behagen.

Men behoort onderscheid te maken tusschen eenvoudige en saamgestelde voorstellingen, tusschen een voorstelling van sneeuwwit en die van een landschap.

Saamgestelde voorstellingen zijn meestal min of meer onvolledig. Ik kan in mijne gedachte geen strik leggen: er hapert iets aan. Al de voorbereidende maatregelen voer ik in mijn verbeelding uit, maar ten slotte gelukt het mij niet den

strik aan te halen; hoe ik ook beproef, hij blijft los. Zoo ontbreekt er ook meestal veel aan onze voorstelling van een landschap of een persoon; niet alle deelen worden voorgesteld, niet overal staat ons de betrekking tusschen de deelen voor den geest. Onze voorstelling is niet compleet en in *dien* zin vatbaar om verhelderd te worden.

Nu is de vraag: laten saamgestelde voorstellingen, die *wel* compleet zijn, verschillende graden van helderheid toe? Als voorbeeld kies ik het titelblad van een boek: kan de gedachte er aan volledig en nogtans meer of minder bleek zijn? Misschien aarzelen wij bij de vraag of de voornaam van den auteur al dan niet voluit is gedrukt; misschien herinneren we ons niet goed, welke letter dit of dat gedeelte van den titel vertoont. In die opzichten hebben we dan niet een nevelachtige, niet een donkere, schoon werkelijke voorstelling, maar, in strijd met de hypothese, *geen* voorstelling, want we weten niet, wat uit een kring van verschillende mogelijkheden het rechte is.

Onze vraag keert bij de eenvoudige voorstellingen terug. Kan sneeuwwit helderder of donkerder worden gedacht? Ik zou meenen: we hebben die voorstelling of we hebben haar niet. Een zwakker voorstelling van wit zou zijn een voorstelling van een geringer graad van wit, een voorstelling niet van sneeuwwit, maar van groezelig wit.

Hetzelfde geldt van geluiden. Laat het zijn dat zoo even de klok sloeg en dat ik mij thans dien klank van een bepaalde hoogte en sterkte voorstel. Het schijnt mij onmogelijk, dat zoodanige idee verschillende graden van klaarheid doorloope. Wel kan ik, indien dit van mij geeischt wordt, een zwakker slag denken, maar dan verduistert mijn oude voorstelling niet; er treedt een nieuwe voorstelling, een voorstelling met een anderen inhoud, de voorstelling van een verschillend geluid voor in de plaats.

Het is niet gemakkelijk en evenmin aangenaam zich kiespijn te herinneren. Maar we willen ons de moeite getroosten en vragen dan of onze voorstelling meer of minder duidelijk kan zijn. Mijn antwoord zou zijn: neen. Een levendige voorstelling van kiespijn is de voorstelling van een hevige pijn. Een zwakke voorstelling van kiespijn is de voorstelling van een geringer pijn. Wij hebben hier voorstellingen, die ver-

schillen door haar inhoud, niet door de kracht, waarmede wordt voorgesteld.

Mijne slotsom is, dat er enkel voor samengestelde voorstellingen, in zoover zij meer of minder volledig zijn, verschillende graden van helderheid mogelijk zijn, maar dat alle eenvoudige voorstellingen even klaar of krachtig zijn. Wat wij onder het gradueel verduisteren eener samengestelde voorstelling hebben te verstaan, is, dat er steeds meer gedeelten uit haar wegvallen. Vandaar dat portret of schilderij, welke aanvankelijk, hoe goed zij ook zijn, ons niet bevredigen kunnen, en, zoolang we nog op de volle herinnering teren, slechts een treurig surrogaat der werkelijkheid heeten, bij verloop van tijd, wanneer het eene gedeelte der voorstelling voor, het andere na uitgewischt, vergeten wordt, steeds hooger waarde voor ons erlangen.

Nooit kan de ondervinding ons leeren, dat een eenvoudige voorstelling langzamerhand verduistert. Al greep dat proces plaats, dan zou het, juist door er op te willen letten, onmogelijk worden gemaakt. En wat het geheugen ons hier leert, komt enkel daarop neer, dat een voorstelling zich als een drenkeling gedraagt; haar trapsgewijze verdwijnen bestaat hierin, dat zij niet onafgebroken in het bewustzijn woont, maar onderduikt en na telkens langer tusschenpoos weer te voorschijn schiet, om eindelijk voor goed weg te blijven, zoodat zij vervolgens, met behulp van dat mechanisme, hetwelk wij *associatio idearum* noemen, moet worden opgevischt, zal zij weder aan het daglicht treden. Dit laatste geldt natuurlijk niet enkel van eenvoudige, maar ook van saamgestelde voorstellingen, zoowel van de voorstelling van een afzonderlijk pas gehoord geluid als van de voorstelling van een pas ondervonden groote en uit vele deelen bestaande gebeurtenis.

Nog ééne vraag blijft over. Soms vrijwillig, soms onvrijwillig vestigen wij onze aandacht op den inhoud eener voorstelling, concentreeren we ons bewustzijn op zekere idee. Eene liefelijke of hinderlijke gedachte kan onzen geest tijdelijk geheel in beslag nemen. Of ook datgene, wat uit zijn eigen aard ons koud noch warm maakt, wordt, ter wille van een daarbuiten gelegen doel, tot object van opmerkzaamheid verheven. Velerlei treedt den advokaat in den loop zijner overpeinzingen voor den geest, maar hij laat glippen wat niet ter

zake dient en houdt enkel datgene vast, wat de vrijspraak van zijn cliënt kan uitlokken. Wij kiezen, door de macht van den wil, één punt uit het ons omringende tooneel, nemen dat ééne punt waar en verzuimen de rest. Zóó kiezen we eveneens, door de macht van den wil, ééne gedachte uit die, welke zich opdoen, plaatsen haar, om zoo te zeggen, onder het vergrootglas, en laten de andere komen en gaan, zonder ons om haar te bekreunen. Als nu zoo, vrijwillig of gedwongen, onze aandacht zich op den inhoud van een voorstelling richt, wordt dan die inhoud niet klaarder, levendiger voorgesteld dan wanneer de opmerkzaamheid ontbreekt?

Mijn antwoord is, dat wanneer de inhoud eener voorstelling als *aangenaam*, *onaangenaam* of *opwekkend* beteekenis voor ons gevoelsleven heeft, dat *gevoel* inderdaad in verschillende graden voorkomen, meer of minder levendig kan zijn. Maar het intellectueele element, het voorstellen zelf, is geen feit, dat in grooter of geringer mate kan plaats grijpen.

Wel kan, door concentratie van bewustzijn, de inhoud eener voorstelling aangevuld, dus met nieuwen inhoud verrijkt worden, en ook is het mogelijk dat, door onze aandacht bij eene volledige voorstelling vast te houden, andere overtollige zaken ons te binnen schieten, welke er mede in verband staan. Zoo wordt dan door de aandacht de voorstelling uitgebreid over en tevens beperkt binnen een kleinen kring. De leemten der onvolledige voorstelling verdwijnen, in zoover de associationes idearum haren dienst vervullen; andere gedachten, welke zich aan de reeds gevormde gedachte laten vastknoopen, treden in het bewustzijn op. Wil men zeggen, dat daarmede de voorstelling in klaarheid en bepaaldheid toeneemt, ik zal niet twisten over een woord. De erkenning is mij genoeg, dat die klaarheid en bepaaldheid voortspruit uit wat de idee in de herinnering met zich voert, en dat zij niet in een grootere intensiteit bestaat, waarmede de oude inhoud thans, bij de concentratie des bewustzijns, wordt voorgesteld. Die verrichting des intellects, welke wij voorstelling noemen, is niet een verschijnsel, dat, gelijk warmte, verschillende graden kan doorloopen; wel geldt zulks van gevoel van lust, onlust of bloote verrassing. Het aangename, pijnlijke, opwekkende gevoel, dat een zekere voorstelling begeleidt, kan zwak of levendig zijn; maar een voorstelling zelve is nooit zwak of

levendig; zij bestaat eenvoudig of zij bestaat niet. Om die reden verwerp ik de psychologie van Herbart, den laatsten van Duitschland's groote stelselbouwende philosofen, volgens wien voorstellingen krachten van veranderlijke grootte zijn, gelijksoortige voorstellingen elkander wederzijds verzwakken, en de formules, volgens welke zij elkander verduisteren, al laten zij zich voorloopig niet door meting controleeren, nogtans mathematisch kunnen berekend worden.

Indien het verschil tusschen voorstelling en gewaarwording, tusschen idee en werkelijkheid niet quantitatief is, indien de voorstelling of de idee niet door verheldering, gewaarwording of waarneming wordt en evenmin de gewaarwording of werkelijkheid door verbleeking voorstelling of idee wordt, welnu, dan is dat verschil qualitatief. Want wegcijferen laat het zich niet, gelijk ieder moet erkennen, wanneer hij eenvoudig de *gewaarwording* van een zwaren last met de idee er van vergelijkt. Bij de gewaarwording van een zwaren last gevoelen we een zwaren druk, bij de idee van een zwaren last gevoelen we zelfs geen lichten druk. Intusschen kunnen we niet zeggen, waarin het verschil tusschen gewaarwording en idee bestaat; het laat zich evenmin verklaren als het verschil tusschen een toon en een kleur, het laat zich enkel doorleven, het dringt zich aan ons op als een dier wortelwaarheden, welke eenvoudig erkend moeten worden, zonder uit hoogere of dieper liggende waarheden te kunnen worden afgeleid.

Toch vloeit in zekeren zin de werkelijkheid telkens in voorstelling over. Toevallig waren we tegenwoordig, toen iemand om hulp riep. Nog uren lang, maar telkens na langer tusschenpoozen, is het als hooren we het akelig gegil. De stem van een machtig redenaar, klokkengelui, het geratel van den donder; het klinkt ons alles nog in de ooren, ofschoon het reeds voorbij is. Nooit hebben we geheel met het verleden afgerekend, nooit leven we enkel in het heden, nooit is het ons te moede, alsof we beginnen te bestaan.

Als de objectieve gewaarwording opgehouden heeft, als de uitwendige prikkel, welke haar te voorschijn riep, door andere vervangen is, duurt de schok aan het zenuwapparaat meegedeeld nog voort, en worstelt het verleden met het heden om den voorrang. Dit is de sleutel tot de ondervinding der

continuiteit van ons geestelijk leven; dit verklaart, voor een deel althans, het gevoel van persoonlijke identiteit.

Maar juist hier, meen ik, komt het er op aan, scherper dan gewoonlijk geschiedt, onderscheid te maken tusschen gewaarwording en voorstelling. Wanneer Goethe met voorovergebogen hoofd en gesloten oogen bloemen ziet, waar geen bloemen zijn, wanneer de anatoom, die tot ander werk is overgegaan, plotseling de mikroskopische vormen van zijn vorigen arbeid verschijnen ziet, wanneer de persoon, onder den invloed van het woord van Braid, zijn arm gevoelt bevriezen of stroomen vuurs aanschouwt, wanneer wij, bij het ontwaken, terstond de oogen openen en dan de gestalten van den droom nog een oogenblik aanschouwen als waren zij werkelijkheid, dan zijn dat gewaarwordingen en geen voorstellingen. Volgens den gulden regel van alle classificatie, plaats ik de toestanden des bewustzijns, welke het meest op elkander gelijken, in ééne groep en ik noem dus de visioenen van den ijlhoofdige of van wie droomt, geen ideeën, maar gewaarwordingen. Natuurlijk moet men dan gewaarwordingen zonder en gewaarwordingen met daaraan beantwoordende realiteit onderscheiden. Maar beiden verschillen evenzeer van voorstellingen als een woord van de zaak verschilt, welke door dat woord wordt aangeduid, of als een melodie in noten van de melodie zelve verschilt. Men kan de verhouding tusschen idee en gewaarwording met die van een teeken tot een zaak op een lijn stellen, mits men aan een noodwendig teeken denke, dat slechts past voor ééne zaak en welks aard van het karakter der zaak afhankelijk is *).

Meestal is het gemakkelijk subjectieve en objectieve gewaarwordingen behoorlijk te onderscheiden. Zoo zijn b. v. in den regel alleen de objectieve gewaarwordingen onderpand van andere oogenblikkelijk mogelijke gewaarwordingen. Hamlet *ziet* zijn gestorven vader, maar enkel met het oog des geestes: het beeld laat zich niet grijpen, niet verwonden. De objectieve aanschouwing van vuur is teeken, dat ik, mijn hand uitstrekkende, hitte voelen zal. Aan het subjectief aanschouwde vuur brandt men zich enkel in den droom of als men waanzinnig is. Zoo beslist men met behulp van de bewegelijke

*) Joh. Müller II. Abth. III, bl. 526.

ledematen, of gewaarwordingen aan de subject- dan wel aan de objectpool te huis behooren. En wanneer dat kriterium ons ontzinkt, dan loopt men gevaar de grenzen tusschen ik en niet-ik te verwarren, feiten van zuiver subjectieve beteekenis in de gemeenschappelijke wereld te verplaatsen en in het duister rijk der krankzinnigen onder te gaan. De moordenaar, die het bebloede beeld van zijn slachtoffer vóór zich ziet wandelen, de oogen toedrukt en het dan niet aanschouwt, de oogen opent en het terstond terugziet, kan in den waan komen, dat het visioen werkelijkheid is.

Zelfs uit een physiologisch oogpunt is het van belang, welke theorie men aangaande de betrekking tusschen voorstelling en gewaarwording omhelst. Want de zoogenaamde physiologie des geestes bouwt een groot deel van hare leerstellingen op hare beschouwing van de feiten des bewustzijns. Dit blijkt b. v. uit de twee jaren geleden verschenen »Mental Physiology" van den vermaarden Carpenter. Die feiten, welke door mij subjectieve gewaarwordingen worden genoemd, heeten bij hem voorstellingen. Door zijne classificatie ziet hij zich tot de erkenning genoopt, dat voorstelling en gewaarwording functies van een en hetzelfde orgaan zijn. De gewaarwordingen, welke door middel der zintuigzenuwen worden opgewekt, komen in het sensorium tot stand, in dat aggregaat van ganglia, waarin de zintuigzenuwen haar centraal uiteinde vinden. Dit hebben proeven op vogels, die van hun cerebrum werden beroofd, zonneklaar aangetoond. Volgens Carpenter is ook het sensorium de zetel van onze voorstellingen. Het eenig verschil is dat bij de gewaarwording de stoot tot de psychische gebeurtenis van de zintuigzenuw, bij de idee van het cerebrum uitgaat. Gelijk in het sensorium de van buiten komende indrukken in gewaarwordingen worden omgezet, zoo worden in datzelfde sensorium veranderingen in het cerebrum door middel van zenuwen, welke cerebrum en sensorium verbinden, in ideeën vertolkt. Vandaar, zegt hij, dat idee en werkelijkheid even levendig kunnen zijn; vandaar dat soms phaenomena zich aan ons opdringen, welke geen objectieven oorsprong hebben, b. v. een nieuw geometrisch beeld, voorbereid door een onbewuste werking in het cerebrum, welke hare bewuste uitdrukking vindt in het sensorium. Vandaar dat bloote ideeën hetzelfde effect kunnen opleveren

als werkelijke gewaarwordingen; men hoort van geeuwen spreken en *begint* te geeuwen.

Wanneer mijne beschouwing, volgens welke gewaarwording en voorstelling verschillende functies zijn, juist is, dan moet de leer van den gevierden Engelschen physioloog dienovereenkomstig gewijzigd worden. Men kan dan aannemen, dat zoowel de subjectieve als de objectieve gewaarwordingen in het sensorium tot stand komen, de eerste, als gevolg van gebeurtenissen in het cerebrum, de tweede als gevolg van gebeurtenissen in de zintuigzenuwen. Maar er is dan geen reden om aan de ideeën, aan de voorstellingen zelve, een plaats in het sensorium aan te wijzen. Niets verhindert te stellen, dat zij in het cerebrum gevormd worden, in het cerebrum, welks ontwikkeling met den groei van het denkvermogen in zoo innig verband staat. Het is mogelijk, dat de naar boven gaande zenuwen, welke het sensorium op het cerebrum doen werken, dienen om in het cerebrum ideeën te doen geboren worden, die kopieën van voorafgaande gewaarwordingen zijn. Het is mogelijk, dat de naar beneden gaande zenuwen, welke het cerebrum op het sensorium doen werken, dienen om in het cerebrum gezichten of andere gewaarwordingen van subjectieven oorsprong te verwekken. Dit alles is hypothese. Het moet enkel strekken om te toonen, hoe de physioloog, bij de vorming zijner hypothesen aangaande de lichamelijke basis der geestelijke gebeurtenissen, van zijne opvatting dier geestelijke gebeurtenissen afhankelijk is.

Ik heb ideeën en subjectieve gewaarwordingen aan elkander overgesteld. Men kan gissen, dat sommige der laatstgenoemde zonder eenige actueele bijdrage van de zijde der zintuigzenuwen tot stand komen. Prof. Hoppe vermeldt hallucinaties, bij welke de zintuigzenuwen afgestorven en dus volkomen werkeloos zijn. Maar stellig komt er dikwijls, misschien zelfs in den regel, actueele prikkeling der zintuigzenuwen in het spel bij de schepping van die gestalten en gebeurtenissen, welke wij met de naam van hallucinaties, visioenen en phantasmen doopen. Iemand tuurt op de witte vlekken van een berg; hij ziet niet, hij weet niet, dat het rotsblokken zijn; de vlekken doen hem aan schapen denken. Nu treden hem met de volle kracht der werkelijkheid de compleete beelden van schapen voor den geest; hij zegt de dieren te aanschou-

wen; hij wijst de koppen, de pooten. De inhoud des bewustzijns is hier een mengsel van subjectieve en objectieve gewaarwording. Zoo wordt de schepping des geestes ook door objectieve gewaarwording gesteund, wanneer een treffende gelijkenis ons het visioen van een overleden vriend bezorgt of wanneer men uit de omtrekken der wolken gezichten en gestalten maakt. Een eenigszins ander verschijnsel is het, wanneer men, terwijl nachtelijk donker ons omgeeft, vóór het inslapen, b. v. een geele korenaar door het gezichtsveld ziet henen schuiven. Het materiaal, waaruit zoodanige gestalte is opgebouwd, heeft men in het eigen oog te zoeken, in de strepen vocht en slijm op de cornea enz. Daar men onder den vorm van schaduwen zijn eigen netvliesvaten, de luchtblaasjes en het tranenvocht op de cornea en alle schaduwwerpende lichamen in het eigen oog kan zien, is het mogelijk, uit dat materiaal, met gesloten oogen, allerlei voorwerpen, letters, cijfers, volzinnen enz. te vormen. Er heerscht weinig vastheid in het gebruik der namen, welke voor deze en andere scheppingen in omloop zijn. Esquirol stelt voor van hallucinatie te spreken, wanneer het zinsbedrog enkel in de hersenen zetelt, van illusie, wanneer de zintuigen een bijdrage leveren. Prof. Lazarus zet de splitsing verder voort. Illusie heet bij hem zinsbedrog, voor hetwelk prikkeling der zenuwperipherie wordt vereischt. Bij de hallucinatie worden volgens hem de zenuwen niet aan de peripherie, maar in haar verloop geprikkeld. Bij het visioen gaat de prikkeling van de hersenen uit en verspreidt zich van daar over den zenuwstam. Beperkt zich de prikkeling tot de hersenen, dan hebben we bloote voorstelling, geen hallucinatie, illusie, visioen. Dergelijke classificaties zijn wel aardig, maar het is moeilijk ze toe te passen of te rechtvaardigen. Als de aard van een geval het nog niet toelaat, is het beter verdeeling nog niet tot in bijzonderheden voort te zetten. Aristoteles heeft gelijk, waar hij in de Ethica Nicomachea zegt, dat een verstandig man, waar hij niets beters verkrijgen kan, zich met vage begrippen tevreden stelt. Ik verkies om die reden mijne breede onderscheiding van gewaarwording en voorstelling, verder van objectieve en subjectieve gewaarwording, van gewaarwording, door welke we wel, en van gewaarwording, door welke we niet aan de gemeenschappelijke wereld deel hebben.

II.

Als tweeden vorm van het verstand noemde ik: *onderscheid.*

Verschil van bewustzijn is voorwaarde van alle bewustzijn. Eeuwig op dezelfde wijze te worden aangedaan staat voor ons gevoel gelijk met niet te worden aangedaan. Zelfs wanneer we genieten of lijden, zijn we niet verstoken van het besef van onderscheid. Maar we spreken van een *gevoels*toestand, als het bewustzijn van verschil niet verder reikt dan noodig is, om ons lust of onlust te doen ondervinden. Treedt het vermogen om te onderscheiden meer op den voorgrond, worden er *graden* van genot of leed gemeten, *soorten* van lief of leed ontdekt, dan vertoont de gevoelstoestand zeer nadrukkelijk een intellectueel karakter.

Verschil van bewustzijn is voorwaarde van alle bewustzijn. Op ieder gebied. Zoo op dat van het zinnelijk waarneembare. Alle zien is onderscheiden. Rood laat zich enkel zien als onderscheiden van niet-rood, recht als onderscheiden van krom, licht als onderscheiden van duisternis. Alle voelen is onderscheiden. Glad laat zich enkel voelen als onderscheiden van niet glad, hard als onderscheiden van zacht, hitte als onderscheiden van koude. Hetzelfde geldt van de overige zinnen. En de wet blijft van toepassing op het gebied van het denken. Niemand verstaat het woord: dapperheid, zonder tevens te weten, wat niet-dapperheid, wat lafheid of dolle roekeloosheid heet. Onmogelijk is het zich een begrip van deugd te vormen, zonder tevens het kontrast, ondeugd, zich voor den geest te stellen. Vandaar dat een goed paedagoog op iedere positieve definitie eene negatieve volgen laat. Na gezegd te hebben wat wijsbegeerte is, namelijk beredeneerde wereldbeschouwing, toont hij vervolgens aan wat wijsbegeerte niet is, wat bloote vakgeleerdheid is.

Verschil van bewustzijn is voorwaarde van alle bewustzijn. Een noodwendig corollarium dier wet is, dat begin van bewustzijn zich niet denken laat. Stel, dat een wezen voor den eersten keer de oogen voor het licht opent. Om het licht te zien, moet hij het als kontrast met voorafgaande duisternis zien. Maar hoe zal hij dat, indien de duisternis niet tot zijn bewustzijn is gekomen? Zijn geestelijk leven

moet reeds vooraf begonnen zijn, zal hij het licht zien. De gewaarwording van licht onderstelt eene vroegere gewaarwording, ook deze wederom eene vroegere; en zoo ad infinitum! Eene volstrekt eerste gewaarwording is ondenkbaar. Maar die ondenkbaarheid staat niet op zich zelve. Zij hangt samen met de ondenkbaarheid van een oogenblik. Vergeefs beproeven wij een tijd te denken, die noch verleden, noch toekomst is, maar tusschen beiden invalt. Geen wonder, want de tijd stroomt; het heden, het oogenblik, het nu is er nooit. Wij mogen niet den tijd als uit oogenblikken bestaande ons voorstellen; wij mogen niet zeggen, dat de poorten van het verleden telkens onherroepelijk gesloten, de poorten der toekomst nog niet geopend zijn. Zullen we leven, dan moeten we leven in den nooit stilstaanden tijd. Vandaar dat een aanvang des levens, een oogenblik, waarop iets is, wat onmiddellijk te voren er niet was, zich niet denken laat.

Verschil van bewustzijn is voorwaarde van alle bewustzijn. Dit relatief karakter van ons kennen en denken verraadt zich in die talrijke namen der menschelijke taal, welke paarsgewijze bestaan en enkel paarsgewijze begrepen kunnen worden: leven en dood, vader en kind, meester en leerling, schoon en leelijk. Zulke namen heeten relatief; wij smeden ze, wanneer bij een en hetzelfde feit twee dingen betrokken zijn en naar aanleiding van dat feit beide dingen gedoopt moeten worden. Maar ook dan, als er geen tegenstelling tusschen bloot twee termen heerscht, bestaat er nochtans tegenstelling en strikt genomen wijzen alle namen op kontrast. De reden, waarom er vele namen zijn, die niet paarsgewijze bestaan, is eenvoudig deze, dat er vele gevallen zijn, waarin onze ervaring niet tweezijdig, maar meerzijdig is. Wij hebben geen afzonderlijken naam voor niet-lente, omdat zich aan lente zoowel herfst en winter als zomer voorstellen laat. Wij hebben wel een afzonderlijken naam voor niet-subject, object, want we hebben hier een geheel, dat maar twee deelen, een geslacht, dat maar twee leden omvat. Maar voor een naam moge al dan niet het correlatief gevormd zijn, onmogelijk is het zich de beteekenis van een naam voor den geest te stellen, zonder tevens aan iets anders te denken, contrasteerende met datgene, wat door dien naam wordt aangeduid. We kunnen het woord *sleutel* gebruiken, zonder er eenig begrip aan vast te

knoopen; indien we evenwel het beeld van een sleutel willen vormen, dan moeten we het begrenzen, onderscheiden van de omgevende ruimte, en indien we den algemeenen zin van het woord sleutel willen denken, dan moeten we tevens denken aan de tegenstelling, niet-sleutel, aan de afwezigheid van een sleutel en daaruit voortvloeiend ongemak, of aan andere instrumenten waarmede deuren geopend en gesloten worden.

Verschil van bewustzijn is voorwaarde van alle bewustzijn. Vandaar dat om den zin van een naam te verstaan, men niet enkel zijn positieve, maar tevens zijn negatieve beteekenis vatten moet. Hier geldt, dat ons spreken slechts de helft afspiegelt van wat er in den geest omgaat. We kunnen van stilte gewagen, zonder geluid te noemen, en dan heeft het den schijn alsof stilte afzonderlijk gedacht kan worden. Maar dit is enkel schijn. Stilte is de naam van een bewustzijnstoestand, welke door de afwezigheid van geluid gekenmerkt wordt. Maar enkel de afwezigheid van iets denken, m. a. w. eene nulliteit denken, iets denken, dat niets is, is natuurlijk onmogelijk. De poging om een positief begrip van het negatieve te vormen, herinnert aan Spielhagen's krankzinnigen professor, die de catheder bestijgt met een kapellennet gewapend, waarin hij het *Urnichts* vangen wil. We kunnen wel afzonderlijk stilte vermelden, maar we zijn niet in staat den met dien naam gedoopten bewustzijnstoestand te denken, zonder ons tevens zijn tegendeel, geluid, voor te stellen. Omgekeerd kunnen we, daar al ons denken onderscheiden is, geluid niet denken, zonder tevens te denken aan wat niet-geluid, maar stilte is. Zullen we bij het woord *stilte* iets denken, dan moeten we denken èn aan stilte èn aan geluid. Zullen we bij het woord *geluid* iets denken, dan moeten we denken èn aan geluid èn aan stilte. Waar blijft het verschil van beteekenis tusschen die woorden, indien beide ons dezelfde antithese voor den geest roepen? Het bestaat hierin, dat het woord *stilte* den overgang van geluid tot stilte, maar het woord *geluid* den overgang van stilte tot geluid beteekent. We hebben den overgang van het bezit eener gewaarwording tot haar gemis dikwijls doorleefd; vandaar dat we dien overgang in de herinnering herhalen, hem ons voorstellen kunnen; op die manier vormen we ons een denkbeeld van wat het

woord *stilte* beduidt. Dat denkbeeld heeft twee zijden, het is saamgesteld uit: 1°. aanwezigheid, 2°. afwezigheid van geluid. De beteekenis van het woord *geluid* is één graad meer samengesteld. Om ons haar voor den geest te brengen, moeten we idealiter doorleven: 1°. aanwezigheid, 2°. afwezigheid, 3°. aanwezigkeid van geluid. We moeten altijd met een positieven inhoud van ons bewustzijn beginnen. Immers het is onmogelijk iets weg te denken, indien we het niet vooraf denken. De overgang van het niet tot het wel hebben eener gewaarwording is, op zich zelve beschouwd, ondenkbaar.

Verschil van bewustzijn is voorwaarde van alle bewustzijn. Zoo is alle kennis ten minste tweeledig; subject en object, boven en onder, noord en zuid, goed en kwaad moeten beiden gekend worden, zal men één van beiden kennen. Op schilderachtige wijze wordt dit in de taal uitgedrukt, wanneer men het één het *tegendeel* van het ander noemt. De eerste term steunt hier op den tweeden; zal één van beiden bestaan, dan moeten zij te zamen bestaan; positief en negatief sluiten elkander niet buiten, maar vullen elkander noodzakelijk aan; zij zijn onafscheidelijke wederhelften, deelen van één en hetzelfde geheel. Bij ieder ding, het moge in de wereld der ervaring of in die der phantasie bestaan, behoort zijn *tegendeel*. Het krijgt eerst werkelijkheid of denkbaarheid voor ons door zijn tegendeel. *Omnis cogitatio est determinatio. Omnis determinatio est negatio.* Een ding op zich zelf, een ding zonder tegendeel, het strikt absolute bestaat niet voor ons; het is ondenkbaar, abracadabra; het kan enkel op onze lippen, maar niet in onze hersenen wonen. Zijn we tot de meest omvattende koppels: subject en object, ik en niet-ik, opgeklommen, dan heeft ons denken zijn uiterste grens bereikt. Hooger kunnen we niet vliegen. Pas dit op het oneindige, op het *al* toe. De conclusie luidt: wetenschap van het oneindige, van het al is onbestaanbaar. Wij zijn met ons denken en kennen binnen de perken van het eindige opgesloten. De taal der philosofen kan ons hier misleiden, omdat zij subject en object, ik en niet-ik, het ideale en het reale, onder éénen naam, dien van absolute substantie, samenvat. Maar aan dat nieuwe woord laat zich geen nieuw begrip vastknoopen. Hier geldt de spreuk van Sieyès: nos

langues sont plus riches que nos idées. Of zullen we met Hegel zeggen, dat *zijn* in *niets* zijn tegendeel vindt; dat *bestaan*, geheel op zich zelf beschouwd, eenzijdig, ondenkbaar is, maar in *niet-bestaan* zijn noodwendig correlatief bezit? *Niet-bestaan* heeft zin, wanneer men met dien term *bestaan in de gedachte* bedoelt en er *bestaan in de waarneming of bestaan in de werkelijkheid* aan overstelt. Maar met *bestaan geheel in het algemeen*, met *bestaan, dat alle soorten van bestaan omvat*, contrasteert geen enkele term. Hegel zelf schijnt het te erkennen, wanneer hij zegt: »Als ik het *ledige zijn*, het geheel *onbepaalde zijn* denk, dan denk ik niets." »Zijn en niets zijn dus identisch." Maar hij laat er in éénen adem op volgen, dat men met evenveel recht *zijn* en *niets* voor verschillend uitgeven mag. Hegel is niet bang voor contradicties. Hij vliegt de oude logica in het aangezicht en verheft de tegenstrijdigheid tot hefboom bij het onderzoek der waarheid. Als beginsel stelt hij vast, dat iedere uitspraak slechts even waar als haar tegendeel is en dat het hoogste doel moet zijn contradictorische stellingen gelijktijdig vast te houden, ze in een hoogere eenheid op te lossen. Dit is een verkeerde toepassing van de groote wet, volgens welke het denken en kennen zich steeds tusschen twee aan elkander overgestelde polen beweegt en we slechts weten *wat* een ding is door het kontrast met wat het *niet* is. Niet de verplichting om tegenstrijdige stellingen, maar die om tegengestelde termen gelijktijdig vast te houden is ons opgelegd. Wie het eerste beproeft, onderneemt wat onmogelijk en irrationeel is; het laatste is volkomen rationeel en zelfs noodzakelijk voor den menschelijken geest. De noodwendige verbinding van contradictorische begrippen heeft Hegel voortreffelijk aangetoond, maar hij heeft er onverantwoordelijk de noodwendige verbinding van contradictorische stellingen voor in de plaats geschoven. Telkens spreekt hij van een onvermijdelijke tegenstrijdigheid, waar enkel van een onmisbaar correlatief moest sprake zijn. Het is waar, niet enkel voor onze begrippen, ook voor onze oordeelvellingen geldt de wet der relativiteit. Het is onmogelijk te weten, dat Napoleon dood is, zonder tevens te weten, dat hij niet leeft. Als we iets bevestigen, ontkennen we daarmede het tegendeel. Iedere bewering is tweezijdig, ieder feit kan èn uit een positief èn

uit een negatief oogpunt worden beschouwd. Maar dit is iets anders dan de leer van Hegel, volgens welke de contradictie maatstaf van waarheid is, al het eindige een tegenstrijdigheid in zich sluit, waardoor het zich zelf opheft, de begrippen geen vastheid hebben, ieder van hen in zijn tegendeel omslaat, leven in dood, recht in onrecht, enz.

Verschillende successieve gewaarwordingen hebben en ze onderscheiden is eenerlei. Verschillende gelijktijdige gewaarwordingen hebben en ze onderscheiden is ook eenerlei. Om verschillende successieve gewaarwordingen te hebben, worden er verschillende successieve indrukken vereischt. Is het genoeg, om verschillende gelijktijdige gewaarwordingen te hebben, dat ons verschillende gelijktijdige indrukken bestormen? Het spreekt niet van zelf, dat een kind, op zijn rug in het gras gelegd, het gegons der insekten onderscheidt van de gelijktijdige geur der bloemen en de gelijktijdige blauwheid der lucht. Het effect voor het bewustzijn is aanvankelijk één, al komen er honderd gelijktijdige indrukken door honderd verschillende kanalen tot ons. Gelijktijdige indrukken leeren we eerst onderscheiden door verandering van indrukken, door verscheuring der bestaande verhouding, door verbreking van het aanwezig evenwicht. De meest verschillende gedeelten des lichaams leveren gelijktijdig bijdragen tot ons levensgevoel, maar de toestand des bewustzijns, die zoo geboren wordt, vertoont zich niet als saamgesteld; van hart of longen bemerken we niets, totdat zij abnormaal werken. Als aan het kind een houten bal wordt in de hand gestopt, zal het niet terstond tusschen vorm en hardheid van het voorwerp onderscheid maken. Maar laat de houten bal door een houten dobbelsteen vervangen worden: eerst nu kan door het kontrast de gevoelde vorm in het bewustzijn op den voorgrond treden en zich losscheuren van de eveneens gevoelde hardheid. Zoo wordt de bal langzamerhand in zijn eigenschappen ontleed, en dat, hetwelk aanvankelijk slechts één enkelvoudig geestelijk effect te voorschijn riep, eindigt met een geheele reeks van gewaarwordingen te verschaffen. Het is eene omkeering van de ware psychologische geschiedenis, wanneer men meent, dat we met dien rijkdom van afzonderlijke gewaarwordingen begonnen zijn, welke ons thans ieder oogenblik te beurt valt. Om de zeven kleuren aan den

regenboog te ontdekken, moeten we ze eerst van elkander gescheiden hebben gezien. Waar alle tinten tot ééne helle bonte streep samenvloeien, zouden we niets onderscheiden, werden we door geen vroegere ervaring voorgelicht. Zelfs zouden we geen verschil tusschen boomen en huizen, tusschen menschen en dieren bespeuren, indien, telkens als we de oogen openden, hetzelve onveranderd en onbewogen tooneel zich aan ons voordeed. Niemand kan weten, dat de tak, waarop een vogel zit, bij den boom en niet bij den vogel behoort, tenzij hij vogels vooraf heeft zien wegvliegen. Wij, die door het leven zijn opgevoed, verstaan de kunst om grenzen te trekken in de schilderij, welke het oog aanschouwt, maar het is, omdat zij, door herhaalde verbreking van haar teekening, zich in een reeks van op zich zelve staande beelden heeft opgelost. We zouden voorwerpen noch eigenschappen zien, we zouden niets ter wereld onderscheiden, nergens het een aan het ander overstellen, indien voorwerpen en eigenschappen zich niet telkens in nieuwe verbindingen voorgedaan en ons tallooze schokken van verandering bezorgd hadden. Als een vriend ons gelijktijdig beide handen drukt, dan kunnen we, door er op te letten, het gevoel in de linker van dat in de rechterhand onderscheiden, maar enkel wat voorafgegaan is, de successieve aanraking van verschillende deelen des lichaams, stelt ons daartoe in staat. Zoo zouden we, als een boot met zingende roeijers nadert, het gezang der menschen niet onderscheiden van het geklots der riemen in het water, indien herinnering ons niet veroorloofde ieder afzonderlijk te herkennen. Op intellectueel gebied hangt de eene functie des geestes met de andere samen, en we zouden nooit, wanneer verschillende gelijktijdige indrukken ons bestormen, een *aggregaat* van gewaarwordingen hebben, indien we, behalve onderscheid, niet tevens overeenkomst konden bespeuren. De voorwaarde van het hebben van gelijktijdige gewaarwordingen is tweeledig: we moeten *verschil* en tevens *gelijkheid* kunnen ontdekken.

Maar is het wel mogelijk twee of drie gewaarwordingen gelijktijdig te hebben? Kan een geheel regiment feiten op een en hetzelfde oogenblik voor het bewustzijn paradeeren?

III.

Hetzij we bevestigen of ontkennen, dat de inhoud des bewustzijns steeds enkelvoudig is, in ieder geval bestaat er kontrast tusschen gelijktijdigheid en opvolging. Stel dat we twee gewaarwordingen, strikt genomen, niet op hetzelfde oogenblik doorleven kunnen; toch zouden zij gelijktijdig mogen heeten, zoolang er opvolging in beide richtingen, van A tot B, maar ook van B tot A, mogelijk bleef. Onze klacht over kiespijn bij het luisteren naar een concert zou dan snelle en onafgebroken afwisseling van lijden met hooren en van hooren met lijden beteekenen. Feitelijk is het dikwijls opvolging in alle mogelijke richtingen, wat we met den naam van gelijktijdigheid doopen. Kunnen we daarentegen feiten slechts in één orde, in een voorgeschreven, opgedrongen orde, doorleven, B na A, niet omgekeerd eveneens A na B, dan is dat opvolging. Zoo blijft in ieder geval het verschil tusschen de synchronische en de chronologische orde één der talrijke vormen, waaronder het vermogen om te onderscheiden zich aan ons voordoet.

Is genoemd verschil niets meer dan dat? Het schijnt veroorloofd op de volgende manier te redeneeren. Stel, dat de gewaarwording van rood door die van blauw vervangen wordt. Hoe ontdek ik die opvolging? De eerste gewaarwording is voorbij, zoodra de tweede in hare plaats getreden is. Maar om te bespeuren in welke orde rood en blauw tot elkander staan, moeten zij mij beiden voor den geest staan. Daar nu ex hypothesi de eerste gewaarwording *niet* gelijk met de tweede aanwezig is, zal de *idee* der eerste als plaatsvervangster moeten optreden. Intusschen kan het gelijktijdig bezit van de idee rood en de gewaarwording blauw bezwaarlijk voldoende heeten, om het gevoel van opvolging tusschen rood en blauw tot mijn bewustzijn te brengen. Er is zeker niets willekeurigs in de onderstelling dat, als de brandhoorn niet meer blaast, de idee van dat akelig geluid ons nog een poos vervult; maar al is hier de idee van geluid gelijktijdig met de waarneming van nachtelijke stilte, heb ik daarom het besef, dat aan de stilte het geluid is voorafgegaan? Prof. Bain tracht zich te redden door de opmerking, dat de diepe kloof, welke er uit een logisch oogpunt tusschen verleden en werkelijkheid gaapt, door den geest wordt overgespron

gen, dat de idee van geluid, onmiddellijk na het werkelijk geluid, haar maximum van kracht en nog quasi-realiteit bezit, dat zij al de trekken van eene nog aanwezige gewaarwording vertoont, dat zij met de ondervinding van het oogenblik voorloopig éénen rang inneemt en dus geen gevaar loopt voor een bloote idee, voor een gril der verbeelding en niets meer dan dat, gehouden te worden. Ik wil de juistheid dier opmerking laten gelden; ook zoo wordt het besef van opvolging niet verklaard; hoe zal men, zoolang de grens tusschen idee en werkelijkheid zelfs niet getrokken wordt, in de idee de vertegenwoordigster eener vroegere werkelijkheid begroeten? Tracht men het verschil tusschen heden en verleden, tusschen werkelijkheid en idee uit te wisschen, dan wordt het onmogelijk in het heden den opvolger van een niet meer bestaand verleden te herkennen. Hoe men zich ook draaie of wende, het probleem blijft onopgelost. Dit is het raadsel, hoe het voorbijgaan, het verloop van een reeks van gewaarwordingen wordt ontdekt, want, terwijl zij verloopt, is zij niet geheel in het bewustzijn aanwezig, en, wanneer zij door herinnering, door samenvatting van heden en verleden, geheel in het bewustzijn aanwezig is, verloopt zij niet. Het probleem wordt nog hierdoor verzwaard, dat men opvolging niet gevoelen kan, tenzij als verschillende van niet-opvolging, van gelijktijdigheid. Om *één* van beiden te kennen, moet men beiden kennen. Laat mij er rond voor uitkomen, dat iedere poging tot verklaring hier hopeloos schijnt. Tijd is een der oorspronkelijke vormen van ons bewustzijn, welke eenvoudig als zoodanig erkend moet worden. Ik beweer geenszins, dat we met de afzonderlijke voorstelling van den tijd begonnen zijn. Tot haar komt men eerst met der tijd. Zij wordt geboren door ontleding van het complexe, door scheiding van vorm en inhoud, door het denkbeeld van groepeering los te maken van het gegroepeerde. Maar zoodra wij toestanden des bewustzijns doorleven, gevoelen wij òf hunne opvolging, òf hunne gelijktijdigheid, en dat gevoel is onafscheidelijk van die toestanden zelve. Waarom het er mede verbonden is, kan niemand zeggen. Het gevoel van synchronische en chronologische orde is even onverklaarbaar en oorspronkelijk als het vermogen om te onderscheiden en gelijkheid te ontdekken.

IV.

Laat ons nu het gevoel van *gelijkheid* bestudeeren. Indien verschil voorwaarde van alle bewustzijn is, zoo moet het gevoel van gelijkheid tevens gevoel van verschil zijn. Zoo is het inderdaad. Telkens als we gelijkheid bespeuren, treft ons verschil. Alle gelijkheid is gelijkheid bij verschil. We hooren twee slagen van den klok na elkander: hoe zouden we gelijkheid bemerken, indien we niet tevens ontdekten, dat de tweede slag een *ander* dan de eerste is? We zien twee dobbelsteenen; hoe zouden wij gelijkheid bemerken, indien we niet tevens ontdekten, dat de steen rechts een ander dan de steen links is? Zoo komt gelijkheid steeds met verschil gepaard tot ons bewustzijn, met verschil in tijd of in ruimte. Waren we gevoelloos voor verschil in tijd, dan zouden we, bij terugkeer van een gewaarwording, bloot een tweeden keer de gewaarwording hebben, maar zonder er iets van te bespeuren, zonder de tweede gewaarwording als aan de eerste gelijk te herkennen. Waren we gevoelloos voor verschil in plaats, dan zouden we, indien twee gelijke exemplaren van zeker soort voor ons staan, ze niet onderscheiden, niet ontdekken dat er twee zijn, en dus evenmin gelijkheid bespeuren. In het eerste geval wordt gelijkheid ontdekt, omdat verschil in tijd zich aan ons gevoelen doet. In het tweede geval wordt gelijkheid ontdekt, omdat verschil in plaats zich aan ons gevoelen doet. Er zijn telkens gevallen, waarin behalve gelijkheid verschil in andere opzichten zich aan ons opdringt. Zoo wanneer we het portret van een afwezigen vriend herkennen. Maar van welken aard en graad ook het verschil moge zijn, de schok, dien gelijkheid geeft, huwt zich steeds aan dien van verandering. Zullen we dus gevoel van gelijkheid vereenzelvigen met gevoel van onderscheid? Dit ware buiten twijfel zeer verkeerd. Al werkt gelijkheid nooit zonder verschil, toch is gevoel van gelijkheid nog iets meer dan bloot gevoel van verschil. En wat het meer is, dat laat zich niet beschrijven, maar enkel doorleven. Vermogen om gelijkheid en vermogen om verschil te ontdekken, mogen één en denzelfden wortel hebben; in hun verderen groei loopen zij wijd uiteen. Het grootste kontrast, dat men op intellectueel gebied kan aanwijzen, het kontrast tusschen diepzinnige

en scherpzinnige geesten, hangt juist daarvan af, dat sommigen eene zeldzame vaardigheid hebben in het ontdekken van overeenkomst, terwijl anderen uitmunten in het bespeuren van verschil. Diepzinnige geesten zien gelijkheid, waar het oog van den alledaagschen mensch enkel hemelsbreed verschil opmerkt; zij zijn dichters, wijsgeeren, uitvinders op wetenschappelijk gebied; een zweem van overeenkomst, een vluchtige analogie ontgaat hun niet; eenheid van type, herhaling van denzelfden rhythmus wordt door hen ontdekt te midden van de grootste verscheidenheid van vormen en gebeurtenissen; zij hellen er steeds toe over reeksen van heterogene feiten met elkander parallel te doen loopen, ze onder een en hetzelfde schema te brengen. De scherpzinnige geesten daarentegen zien verschil, waar het gewone oog enkel gelijkheid bespeurt; hunne groote vaardigheid in het onderscheiden ontaardt licht in haarkloverij, in lastige spitsvondigheid, in verachtelijke advokatenkunst. Diepzinnigheid en scherpzinnigheid zijn eigenschappen, welke elkander in den regel buitensluiten; de groote schare bezit ze geen van beiden; zij heeft het vermogen om gelijkheid of verschil te gevoelen slechts in gewonen betrekkelijk geringen graad; slechts bij weinige uitverkorenen van ons geslacht vinden wij diepzinnigheid en scherpzinnigheid vereenigd en in zoo gelukkig evenwicht, dat zij voor de overdrijving behoed blijven, welke ieder eenzijdig talent met zich brengt. Voortreffelijk heeft Baco dit beseft, toen hij zijn beroemden 55sten aphorisme van het *Novum Organum* nederschreef: »Maximum et velut radicale discrimen ingeniorum, quoad philosophiam et scientias, illud est, quod alia ingenia sint fortiora et aptiora ad notandas rerum differentias, alia ad notandas rerum similitudines. Ingenia enim constantia et acuta figere contemplationes et morari et haerere in omni subtilitate differentiarum possunt. Ingenia autem sublimia et discursiva etiam tenuissimas et catholicas rerum similitudines et agnoscunt et componunt. Utrumque autem ingenium facile labitur in excessum, prensando aut gradus rerum aut umbras."

Ik heb gezegd, dat de ondervinding van gelijkheid nooit afzonderlijk wordt opgedaan, dat zij steeds saamgesmolten is met de ondervinding van verschil. Ik heb tevens gezegd, dat de ondervinding van gelijkheid nieuwen inhoud aan het in-

tellect verschaft, welken men niet verwerven zou, indien men tot ondervinding van verschil beperkt bleef. We kunnen ons een wereld denken, waarin tot ondervinding van gelijkheid nooit gelegenheid bestaat, een wereld, waarin enkel verschil heerscht, ieder wezen eenig in zijn soort is, geen gewaarwording ooit de minste overeenkomst met eene vroegere heeft. Indien de werkelijkheid naar dit model ware ingericht, indien nergens twee dingen zich onder één gezichtspunt lieten samenvatten, iedere nieuwe gewaarwording even ongelijk aan al de voorafgaande was als b. v. rood aan vochtig, er enkel individuen en geen soorten bestonden, nooit tweemaal hetzelfde werd waargenomen, dan zou de oneindige verscheidenheid der objecten van het bewustzijn ons overstelpen en tot eeuwige onkunde doemen. Maar gelukkig is het niet zoo. De natuur heeft de verdienste, dat zij zoo is als zij is, voor ons intellect berekend, dat zij niet indruist tegen de voorwaarden van het weten, dat zij een samenhangend wereldbeeld verschaft.

Onophoudelijk doorleven we overeenkomst te midden van verschil. De schok, welken de allereerste warmte, de allereerste kleur, het allereerste geluid ons moet bezorgd hebben, is onherroepelijk voorbij. Thans zijn warmte, kleur, geluid voor ons oude bekenden. We hebben nooit meer eene geheel nieuwe, van al de voorafgaande afwijkende gewaarwording. We kunnen niets gevoelen, zonder dat terstond ons geheugen in het spel komt; we kunnen niets gevoelen, zonder ons onmiddellijk te herinneren, dat we reeds vroeger zoo gevoelden. De sferen van gevoel en intellect zijn nooit bij ons geheel gescheiden. We zijn in staat ons een wezen te denken uitgerust met gevoel, maar zonder geheugen, een wezen, bij hetwelk de gewaarwordingen enkel op elkander volgen, maar zonder een ideëel spoor van haar vroeger bestaan na te laten. Wellicht zijn er zoodanige wezens op den laagsten trap des levens, bij dierkoloniën, waar individualiteit ontbreekt. Indien het moeilijk valt ons in het bestaan van zulk een wezen in te denken, dan is het, omdat wij, sedert onze prille jeugd, iedere nieuwe gewaarwording verbinden met de herinnering aan gelijksoortige gewaarwordingen. Strikt genomen hebben we nooit een zuivere, onvermengde gewaarwording meer. Wat we onze tegenwoordige gewaarwordingen noemen, zijn gewaarwordin-

gen gepaard met ideeën, de uitwerkselen van het oogenblik verbonden met de nawerkingen van ons geestelijk verleden. We kunnen de ondervinding, die we nu opdoen, niet losscheuren uit het verband onzer ondervindingen, we kunnen ons niet met haar alleen bezighouden, we kunnen de warmte van een kachel niet zoo gevoelen, alsof we nog nooit warmte gevoeld hadden, het gezang van een vogel niet zoo hooren, alsof we nog nooit geluid gehoord hadden, we kunnen niet enkel in het heden leven. Men weet hoe de trouwe huismoeder met betaalde rekeningen omgaat: zij heeft ritsen van quitanties, waarbij de nieuwe, die iedere week binnenkomen, worden aangeregen; ieder papier vindt zijn eigen plaats. Eveneens ontvangt de mensch, zoodra hij maar een korte poos geleefd heeft, geen indruk van warmte, zwaarte, geur, geluid, of hij classificeert hem wegens gelijkheid met vroegere indrukken. Iedere gewaarwording bezorgt hem den schok der herkenning. Dit is het gevolg daarvan, dat de mensch geheugen bezit en gelijkheid.

Hij heeft niet enkel voor volstrekte, maar ook voor gedeeltelijke gelijkheid oog. Vandaar dat hij bespeurt, hoe de oneindige rijkdom zijner gewaarwordingen zich tot enkele groepen herleiden laat. Met onmiskenbare duidelijkheid openbaart zich aan hem overeenkomst te midden van verschil, verwantschap tusschen de onderscheiden tinten van rood, tusschen de onderscheiden tinten van groen, ja tusschen rood en groen beiden. Op die wijze ontdekt hij eenheid te midden van het vele, vormt hij algemeene voorstellingen van rood, groen, kleur enz. Niet iedere gewaarwording is zoo ongelijk aan en zoo onvergelijkbaar met iedere andere als het geval is met deze twee: rood en hardheid. Alle gewaarwordingen van rood, alle gewaarwordingen van temperatuur hebben iets gemeen. Dat gemeenschappelijke, het algemeene rood, komt nooit in de werkelijkheid voor; altijd is het een bepaalde graad van hitte, nooit hitte in het algemeen, welke door ons gevoeld wordt. Ook is men niet in staat een beeld van kleur in het algemeen te ontwerpen, zich temperatuur in het algemeen voor te stellen. De overeenkomst tueschen dit rood en dat groen, tusschen het loeien van een os en het blaffen van een hond is geen zelfstandig object des geestes; zij laat zich niet in de idee afscheiden van wat aan de bijzondere

kleuren, aan de bijzondere geluiden eigen is; in den strikten zin des woords heeft men geen algemeene voorstellingen Maar dit is letterzifterij. Wanneer wij den mensch algemeene voorstellingen toeschrijven, dan bedoelen wij enkel dat hij verwantschap tusschen kleuren opmerkt, verwantschap tusschen geluiden, tusschen graden van temperatuur, voorts dat hij geheugen bezit, zoodat een nieuwe kleur, een nooit vernomen geluid, door gedeeltelijke overeenkomst met vroeger aanschouwde kleuren, met vroeger gehoorde geluiden, hem den schok der herkenning bezorgt. Het gemeenschappelijke in alle kleuren is geen idee, welke door ontleding van bijzondere kleuren, door weglating van wat rood tot rood en blauw tot blauw maakt, verkregen wordt; het algemeene heet ten onrechte vrucht van aftrekking, van abstractie. Bij rechtstreeksche aanschouwing, door onmiddellijk gevoel, zonder logischen arbeid valt ons het algemeene in den schoot, waarvan dit rood, dat geel, ginds zwart species zijn. Het algemeene wordt niet gedacht, maar enkel doorleefd, als verwantschap tusschen het bijzondere doorleefd.

Wat ik naar aanleiding van eenvondige algemeene voorstellingen als kleur en geluid heb gezegd, geldt eveneens van saamgestelde algemeene voorstellingen als mensch, hond, aap. Ook zij worden niet door het denken verdiend, zijn in den strikten zin des woords geen denkbeelden, maar enkel gevoelde punten van overeenkomst tusschen individueele dingen. Niemand is in staat zich een dier in het algemeen voor te stellen, een dier, dat geen haren, maar evenmin veeren, schubben of iets dergelijks heeft; een dier, dat niet naakt is, maar evenmin een pels of ander kleed draagt; een dier, dat niet gaat, maar evenmin vliegt, kruipt of zwemt; een dier, dat niet in beweging, maar evenmin in rust verkeert; een dier, dat geen zoogdier, maar evenmin vogel, visch, insect of iets dergelijks is; een dier zonder eigen aard, zonder eigen lichaamsvorm; een dier, dat geen enkele bijzondere eigenschap heeft en daarom als vertegenwoordiger van alle dieren kan gelden. De dieren, die ik mij voorstel, zijn steeds concrete, individueele dieren, dieren met bepaalde attributen. Niemand bezit abstractievermogen, wanneer men met dien term de gave bedoelt om iets algemeens geheel op zich zelf te denken. Als we wegdenken wat honden of katten tot verschillende

exemplaren van zekere soort stempelt, als we de individueele trekken door de verbeelding uitwisschen, dan houden we geenszins het algemeene, de nevelachtige figuur van den hond of de kat, maar volstrekt niets over. Nooit komen er in den loop onzer voorstellingen beelden van soorten voor; wat we met een algemeenen naam aanduiden, wordt dan eerst aanschouwelijk, als we het ons in een individu belichaamd denken. De algemeene hond is evenmin denkbaar als de algemeene kleur; de overeenkomst tusschen honden gelijk die tusschen kleuren wordt enkel gevoeld, doorleefd, niet afzonderlijk voorgesteld. Ook is het niet dat vermogen om het algemeene in het bijzondere te ontdekken, wat aan het verstand des menschen den voorrang boven het dier bezorgt. Hoe zou de kat muizen vangen, indien ze niet in staat ware, muizen te herkennen? De hond, die begeerig op een kluif losschiet of wel den in lompen gehulden landlooper van het erf zijns meesters verdrijft, toont met der daad, dat hij onderscheidt en classificeert. Het zou dwaas zijn te willen loochenen, dat voor zulk een dier hongerstillende voorwerpen en bedelaars twee verschillende klassen vormen. Maar even dwaas ware het over het hoofd te zien, dat de domste mensch talrijker en meer omvattende groepen ontdekt dan het schranderste dier. Stel dat een dorpskind voor den eersten keer zijns levens een piano ziet. Al kent hij naam noch bestemming van het ding, hij begrijpt toch dat het een meubel is. Ik geloof niet, dat eenig dier in staat zou zijn op die wijze te classificeeren. Voor een deel moet hier onze meerderheid aan den ruimer kring onzer belangstelling geweten worden. Wij merken beter en veelvuldiger dan de dieren op, niet omdat we scherper zinnen hebben, maar omdat onze aandacht meer onafhankelijk van ons eigenbelang werkt. Wat bij het dier de zucht naar zelfbehoud of naar voordeel prikkelt, wordt geduldig en nauwkeurig bespied; de rest wordt slechts met een droomerig oog gadegeslagen. Hetzelfde geldt, schoon in geringeren graad, van den wilde. Die algemeene en onbaatzuchtige nieuwsgierigheid, die lust in de bonte verscheidenheid der dingen, die honger naar indrukken, welke het kind behagen doet scheppen in alles, waaraan wat te zien en te hooren valt, die behoefte om overal bij te zijn: het is alles vrucht der beschaving van het voorgeslacht. Het heeft ten

gevolge een classificeeren in ruimen kring. Ik bedoel hier dat onopzettelijk, dat werktuigelijk classificeeren, hetwelk niet als een daad des geestes, maar als een gebeurtenis in den geest beschouwd moet worden, als een vrucht van bloote herinnering, als een schok van herkenning.

Maar heb ik niet de voorname reden genoemd, welke aan ieder menschelijk verstand hier zoo groot overwicht op het dier bezorgt? Kennis in haar laagsten vorm is onwillekeurige herkenning, het terugvinden van het oude in het nieuwe. Maar gelijkheid vinden en gelijkheid onthouden is tweeërlei. Zelfs de wilde doet wat het dier niet vermag, hij spijkert door woorden de waargenomen punten van overeenkomst vast in den geest. Een slang heeft weinig van een kanarievogel, een paard heeft weinig van een rups; wanneer echter het kind voor alle vier denzelfden naam, den naam van *dier*, gebruiken leert, dan wordt zijn blik geketend aan de overeenkomst, welke te midden van zoo groote verscheidenheid bestaat. Het is de logos, het woord, waardoor de mensch een redelijk wezen is. Geen gedachte zonder taal; geen taal zonder gedachte.

DE RINCLUS.

MEDEDEELING VAN

Dr. EELCO VERWIJS.

Geene der Middelnederlandsche gedichten leveren zooveel moeilijkheden en geven zooveel hoofdbrekens als de strophische gedichten. Een groot deel dier zwarigheden is voorzeker te wijten aan den kunstigen metrischen vorm, waarin de gedachten moesten gegoten worden; voor een deel ook aan een eigenaardigen betoogtrant, die geheel van den onzen afwijkt. Het is ons vaak moeilijk den draad der redeneering te volgen, en toch zouden we niet durven beweren dat dit ook met de tijdgenooten des schrijvers het geval is geweest. Onder al die strophische gedichten nu is er geen dat zoo moeilijk is als de zoogenoemde *Rinclus*, een titel, welken men heeft ontleend aan het Hs. waarin het stuk voorkomt. Bovenaan op elk blad komt daar namelijk de naam *Rinclus* voor. Het is eene vertaling van een Fransch strophisch dichtstuk van langen adem, dat gewoonlijk, naar het aanvangswoord der eerste strophe, het *Miserere* genoemd wordt, en waarvan de dichter ons alleen door zijn pseudoniem bekend is als *Le Reclus de Moliens*, de kluizenaar van Moliens. Het woord *reclus*, dat in het ofr. ook in den vorm *Renclus* voorkomt, gaf aanleiding tot de benaming van het Mnl. gedicht.

Wij noemden het oorspronkelijke gedicht een werk van langen adem, en niet ten onrechte: het bestaat toch uit 273 twaalfregelige strophen, en bevat dus 3276 verzen.

Van dezen »Clusenere van Molinens", zooals hij door den vertaler in de inleidende strophe genoemd wordt, is ons ver-

der niets bekend. Moliens was vroeger eene heerlijkheid, verdeeld in *Moliens-au-val* en *Moliens-au-bois*, welke in de XVde eeuw in het bezit was van Jan V, heer van Crequy, ridder van het Gulden Vlies, en eersten kamerling van Filips den Goede. Nog is een Moliens-le-Vidame bekend, de hoofdplaats van het kanton de Somme, niet ver van Amiens.

Bij de Fransche geleerden heerscht vrij veel overeenkomst omtrent den leeftijd van dezen kluizenaar. Du Cange meent dat hij tijdens de regeering van Hendrik II, koning van Engeland, leefde (1154—1189). Ménage meent dat de *Roman de Charité* van denzelfden schrijver onder Filips August (1180—1223) zou zijn opgesteld. Ginguené zegt dat deze dichter waarschijnlijk vóór het jaar 1180 bloeide *). Bij allen bestond blijkbaar de neiging den dichter een hoogeren ouderdom toe te kennen dan hij werkelijk gehad heeft. Dr. Jonckbloet schijnt ons nader bij de waarheid te zijn, als hij zegt †):

»Waarschijnlijk schreef hij in de tweede helft van de dertiende en niet, zooals men gemeenlijk aanneemt, van de twaalfde eeuw, daar niet slechts de invloed van den *Roman de la Rose*, in de tweede helft van de dertiende eeuw voltooid, daarin merkbaar is, maar hier ook van zeden en gebruiken gewaagd wordt, als het blanketten der dames en de lange slepen der vrouwenrokken (str. 84 en 101), die naar dienzelfden tijd verwijzen, gelijk uit onze didaktische gedichten der veertiende eeuw blijkt."

Vroeger was de fransche Reclus een gesloten boek voor ons: tot nog toe is er geene uitgave van verschenen, en kenden we het gedicht slechts uit enkele strophen. Sedert Dr. Verdam te Leiden evenwel het geheele dichtstuk heeft overgeschreven, tasten wij niet meer geheel in het duister rond. Ook omtrent den leeftijd van den kluizenaar schijnt het Hs. de gissing van Dr. Jonckbloet te bevestigen, daar de schrijvers, die er in voorkomen, alle uit het laatst der XIIIde en het begin der XIVde eeuw zijn, waarschijnlijk tijdgenooten van den *Reclus*.

Jean de Meung, de dichter van den *Roman de la Rose*,

---

*) *Hist. litt. de la France*, XIV, 83 vlgg.

†) *Gesch. d. Ned. Letterk.*, I, 153.

vertaalde ook het werk van Boëtius *de Consolatione Philosophiae* voor Filips den Schoone, en wel, zooals Paulin Paris zeer aannemelijk maakt *), vóór 1300.

In het Hs. nu, dat door den heer Verdam is gebruikt, komt aan het slot van die vertaling het volgende voor:

»Explicit Boetius de Consolatione philosophie, translatus in hunc modum a magistro Johanne de Meun. Quem scribi fecit dominus Petrus Clerici Presbyter Curatus d'Escout, Attrebatensis Dyoceseos. Per Petrum de Palude de Fura Brabantinum, et fuit completus anno Domini millesimo tricentesimo octuagesimo secundo, mensis Februarii die duodecima, extra muros civitatis Attrebatensis in vico nuncupato Le Rue maistre Adam, ubi tunc dictus Dominus Petrus morabatur."

Dit gedicht werd dus voltooid door den afschrijver den 12den Februari 1382. Hij noemt als den dichter Jean de Meung; doch dit schijnt onjuist te zijn. Er bestonden namelijk van het werk van Boëtius verschillende vertalingen, waaronder die van Jean de Meung. In den epiloog zegt de dichter:

Si m'escuse de mon langage
Rude, malostru et sauvage;
Car nés ne suis pas de Paris,
Né si cointes com fu Paris.

Paulin Paris vermoedt dat dit de derde vertaling van het Latijnsche werk is, en meent dat ze werd vervaardigd door Jean de Sy, die in de eerste helft der XIVde eeuw leefde. Hoe dit zij, ze is zeker niet het werk van een dichter, die in het laatst der XIIde eeuw leefde †).

Daarna volgen in het Hs. »li XII articles de la foy", van Jean de Meung, en aan het einde daarvan leest men: »Expliciunt li XII articles de la foy. Apres s'en sieut l'Escole de foy, que fist I Brisebare l'an MCCCXXVII." Aan het einde van dit stuk staat:

»Chi après s'en suit Le Tresor nostre Dame, que fist le dit Brisebare." Op f°. 121: »Explicit le Tresor nostre Dame. Après s'en suit le livre del Renclus de Moiliens."

---

*) *Les Mss. François*, V, 42; verg. mijne uitgave der *Rose*, Inl. X.

†) T. a. pl. V, 43, verg. 51 en 52.

Nu is het niet zeer waarschijnlijk dat in een Hs., hetwelk in 1382 geschreven werd, en waarin een gedicht voorkomt, dat uit het begin der XIVde eeuw dagteekent; een ander van Jean de Meung uit het laatst der XIIIde eeuw, benevens gedichten van Brisebare *), die in 1327 schreef, het werk zou zijn opgenomen van een dichter, die omstreeks 1180 bloeide. Voor een afschrijver, die twee eeuwen later leefde, zoude zeker het werk van den ouden dichter in vele opzichten zwarigheden hebben opgeleverd. Voegen wij daarbij dat de zedegispingen, die wij er in aantreffen, de maatschappelijke toestanden, de modes, waarop zij zinspelen, eene treffende overeenkomst aanbieden met hetgeen in de geschriften van Jean de Meung en anderen, en bij onze didactische school uit het laatst der XIIIde en het begin der XIVde eeuw wordt aangetroffen, dan zal het wel niet gewaagd zijn te beweren dat de *Reclus de Moliens* in het laatste gedeelte der XIIIde of het eerste der XIVde eeuw geleefd en geschreven heeft.

Wij komen thans tot onzen Nederlandschen Rinclus. Het werk der vertaling was zeer zeker niet gemakkelijk, daar de vorm van het Fransche gedicht zeer kunstig is. Elke strophe toch bestaat uit 12 verzen, waarin slechts twee verschillende rijmen voorkomen, en wel aldus dat de verzen 1, 2, 4, 5, 9 en 12 denzelfden rijmklank vertoonen, terwijl de andere voor de regels 3, 6, 7, 8, 10 en 11 gebruikt wordt. Dien moeilijken vorm volgden de vertalers na, en het is dus geen wonder, dat de plicht die op hen rustte, om de denkbeelden van den Franschen dichter in hetzelfde keurs te knellen, de duidelijkheid herhaaldelijk afbreuk doet.

Wat de vertaling betreft, het is zeer waarschijnlijk dat deze althans betrekkelijk kort na de vervaardiging van het Fransche gedicht geschiedde. Het is onnoodig hier de bewering te weerleggen van Serrure †), die, aannemende dat het origineel »als tusschen de jaren 1154 en 1223, of zelfs, volgends Guingené, als vóór het jaer 1180 opgesteld" was, onderstelde dat de berijming in het Dietsch »niet zeer lang na de verschyning van het oorspronkelyke gebeurde", en hierop tot het volgende besluit kwam:

---

*) *Les Mss. François*, V, 48; verg. III, 102.

†) *Vad. Mus.* III, 231 vlg., verg. 285.

»De *Rinclus* klimt dus tot de twaelfde, of minstens stellig tot de eerste jaren der dertiende eeuw op, en dit dichtstuk dagteekent diensvolgends van een veel vroeger tijdvak dan dat, waerin Maerlant bloeide."

Is het gedicht van den *Reclus* in het laatst der XIII^de^ of het begin der XIV^de^ eeuw opgesteld, dan mogen wij ook aannemen dat de vertaling kort daarna, waarschijnlijk in het eerste vierde gedeelte der XIV^de^ eeuw, is geschied.

Die vertaling is van de hand van twee dichters, en wel de eerste 96 strophen van Gielijs van Molhem; de volgende 25 van zekeren Heinric. De twee eerste strophen bevatten eene inleiding van den vertaler, waarom hij »in dietsche" het boek bewerkte, »dat de clusenere van Molinens maecte". Hij doet het te eer omdat ook hunne namen met elkander overeenkomen:

Bi namen wi voegen in ene wise:
  Molhem, Molinens, hiers geene were;
  Niet dat den goeden man gedere,
Dat selc dwaes steet in sine assise.

Misschien was deze Gielijs een monnik uit de abdij van Afflighem, zooals Serrure meent, en geboortig uit Molhem, dat op een klein uur afstands van Assche, naar den kant van Merchem, niet verre van die abdij verwijderd was *). Uit den aanhef der 2de strophe schijnt te blijken, dat Gielijs, die zich in vergelijking met den »clusenere" een dwaas had genoemd, van den ons geheel onbekenden Franschen dichter meer heeft geweten dan wij. Hij zegt toch:

Want Gielijs wert des wel geware,
Dat hijs herde onwerdech ware,
  Noemde hi hem in den getale
Des goets mans, die sijn lange jare
Heilechlec, in pinen sware,
  Heeft geleidt, dats sonder hale.

Verder is ons van dezen Gielijs van Molhem niets bekend. »De taal van Gielis is die van Maerlant", zegt Dr. Jonck-

*) Zie *Belg. Mus.* I, 344; *Vad. Mus.* III, 232 vlg.

bloet, en hij vergelijkt str. 95 en 96, de laatsten van Gielis' hand, met plaatsen uit den *Spieghel Historiael* *).

Van den vertaler van de laatste 25 strophen weten wij alleen dat hij Heinric heette, en dat hij niet eens wist wat zijn voorganger belet had het werk te voltooien. De 97ste str. is eene inleiding van zijne hand en luidt aldus:

Mi wondert waer bi Gielijs liet,
Dat hi vort en maecte niet
  Dat dichte van den goeden man
Van Molleyns, die so heilech hiet;
Mer waest dat hi te saen versciet,
  Soe moeste hijt varen laten dan.
  Nu coemt hier Heinrec, die nochtan
  Wale weet dat hi en can
Jegen hem wijsheiden iet,
  Nochtan wille hijt vort vaen an.
  Nu geons hem God ende sente Jan,
Ende God te vorst, dart bi gesciet.

Of Heinric de vertaling geheel heeft voltooid is ons onbekend, daar het eenige overgebleven Hs. onvolledig is en midden in de 121ste str. afbreekt. De uitdrukking *plucken van den stove* in str. 112 doet ons vermoeden dat hij met Maerlant's werken niet onbekend was, daar dezelfde uitdrukking in den *Wap. Mart.* 1ste str. voorkomt. De heer C. A. Serrure meent dat deze Heinric de bekende dichter Heinric van Aken is †); doch wij hebben te weinig gegevens om dit te durven aannemen. Wel herinnert ons de 110de str., waarin de geboorte van *Quade Tonghe* verhaald wordt, aan een soortgelijke beschrijving in de *Rose* 2897—2910; maar zoowel de *Rinclus* als de *Rose* zijn vertalingen, en het eenige besluit dat wij er uit mogen trekken is dit, dat *le Reclus de Moliens* en *Jean de Meung*, de dichter der *Rose*, tijdgenooten waren en met elkanders gedichten niet onbekend.

Na deze uitweiding over de beide vertalers komen wij terug op het gedicht zelf. Wij merkten reeds aan, dat de kunstige vorm eene der oorzaken was van de duisternis van den stijl,

*) *Sp.* III[1], 39, 33; 42, 1.

†) *Letterk. Gesch. van Vlaanderen*, I, 426.

waardoor op vele plaatsen de lezing van den Rinclus ons moeilijk gemaakt wordt. Doch deze is het niet alleen; ook de deerniswaardige toestand van het Hs. brengt daartoe het zijne bij. Wij bezitten slechts één Hs., zooals helaas! maar al te dikwijls het geval is, en dit ééne is nog onvolledig.

»Ons gedicht", zegt Serrure *), »beslaet in den Codex 18 bladen of 36 bladzijden. Aen het einde echter van het stuk ontbreken er een of meer. By het beschouwen van het handschrift zou men denken, dat er slechts één blad faelt; maer alzoo de fransche tekst uit twee honderd en vijf-en-zeventig of drie honderd (lees: 273) strofen bestaet, en er by ons slechts honderd en een-en-twintig overblyven, moeten er onderscheidene bladen verdwenen zijn: in de veronderstelling, wel te verstaen, dat het werk van den franschen dichter in zijn geheel in onze tael overging."

Slechts 121 strophen van de 273, of liever slechts 118, daar er van deze nog drie strophen afgaan; de twee eerste, welke de Inleiding bevatten van den eersten vertaler Gielijs; de 97ste als Inleiding van Heinric.

De laatste strophe eindigt in het midden van het 9de vers. Of nu het geheele gedicht door Heinric is voltooid, dan wel of er slechts weinige strophen meer door hem zijn bewerkt, doet niets ter zake. Wij hebben ons slechts te bemoeien met hetgeen van de vertaling over is, en zullen met een kort woord melden, hoedanig de verhouding is tot het origineel, waaruit tevens zal blijken dat ons Hs. niet tot de beste mag gerekend worden.

De 3de tot de 12de strophe zijn de vertaling van str. 1—10. Daarop volgt de 13de str., die in plaats van 12 verzen 16 bevat. Uit de vergelijking met het Fransch blijkt ons dat de vier eerste verzen (vs. 144—147) de vertaling zijn van het begin der 11de str., waaraan de 8 overige verzen ontbreken. De laatste 12 verzen (vs. 148—159) zijn de vertaling van str. 12. Str. 14—64 zijn de vertaling van str. 13—63, doch daarna ontbreken in de vertaling str. 64—67 van het origineel, dus 4 strophen. De 65—88 str. komen overeen met str. 68—91, doch de twee volgende 89 en 90 staan in omgekeerde orde in het Fransch (90 = 92; 89 = 93). Verder

*) *Vad. Museum*, III, 230.

weder overeenstemming van 91—96, in het Fransch 94—99. De 97ste str. is de inleiding van den tweeden vertaler, die natuurlijk in het origineel gemist wordt; later komen 98—121 met str. 100—123 van het Fransch overeen *).

Niettegenstaande nu van eene strophe 8 verzen in de pen zijn gebleven, niettegenstaande elders 4 geheele strophen ontbreken, niettegenstaande er een paar in omgekeerde volgorde voorkomen, om nog niet van den uiterst corrupten tekst te gewagen, lezen wij bij Serrure de volgende hoogst naïeve bekentenis †):

»Ik beken verder ronduit, dat er in dit stuk enkele woorden of zinsneden voorkomen, die voor my niet al te duidelyk zijn: daerdoor kan ook hierendaer myn punctuatie wat te wenschen overlaten. Doch dit kan licht verholpen worden."

O sancta simplicitas! zijn we bijna geneigd uit te roepen, daar het geheele gedicht wemelt van volstrekt onverstaanbare verzen. Wij zouden ons dan ook niet aan eene critische behandeling van sommige bedorven plaatsen gewaagd hebben, zoo wij den steun hadden gemist van het Fransche gedicht, dat voor de verklaring van het onze onmisbaar is. Vele verbeteringen kan men ook zonder die hulp aanbrengen, en telkens dringt zich de vraag bij ons op, of zelfs dáár Serrure den tekst heeft begrepen waar hij volkomen duidelijk is. Men is eenigermate tot dien twijfel gerechtigd als men weet hoe potsierlijk Serrure soms met zijne teksten omsprong. Zoo in den IVden Martijn, vs. 130—133 §):

Alse yemen na die doget spiet,
Comen Alsegers ende Griet,
  Die duvelen met haren gherren,
  Die ons met sonden terren.

Alsegers en *Griet* werden daar door den Hoogleeraar blijkbaar als duivels opgevat, terwijl er eenvoudig staat: *alse gers* (in twee woorden) *ende griet*, d. i. als gras en als het zand

*) Aan twee strophen ontbreekt nog een regel, als aan de 10de en 59ste.

†) T. a pl. 284.

§) Zie *Taalgids*, VII, 49 vlgg.

der zee. Een dergelijk staaltje biedt ons het begin der 5de str. aan. Daar leest men:

Lostelec es broet *ingesonden*,
Mer die sieke weret van monde
Ende nemt liever den appel suren.

Heeft Serrure *ingesonden* aangezien voor het verl. deelw. van *insenden*, en de uitdrukking *broot insenden* misschien vergeleken met die van *brood er in werken?* Maar *insenden* is zwak, en dan zou er moeten staan: *ingesent.* Scheidt men eenvoudig het woord in tweeën: *in gesonden*, dan is alles in orde. Aangenaam is brood in gezondheid, of, zooals het Fransch heeft:

Moult aime pain homs *qui est sains*,
Al enferm est wapés et vains
Et miex ayme une pomme sure.

Wij zullen nu onzen tekst geregeld volgen en hier en daar in de duisternis eenig licht zien te ontsteken. Op verscheiden plaatsen meen ik dat mij dit volkomen gelukt is; vele andere laat ik aan een fijner criticus over, dien het misschien gelukken zal hier en daar den tastbaren onzin te verbeteren.

In de 10de strophe ontbreekt een vers, en zonder behulp van den Franschen tekst zou het ons letterlijk onmogelijk zijn uit den gruwelijken onzin iets verstaanbaars te maken. De vijf eerste regels zijn volkomen gezond; doch dan volgt de moeilijkheid.

Om drie dinge, mensche, ic die vrage:
Wanen quaemstu van iersten dage?
Waer bestu? ende waer selstu henen?
Sech voert, want ics di niet en verdrage,
Drie ander dinc, die ic gewage:
Wie du wars sal sijn gerenen,
Die mine woerde dijn sinne snenen.

Van de »drie ander dinc" vernemen wij alleen de eerste vraag: »Wie du waers." De twee andere zijn door het wegvallen van een vers verloren gegaan, en de twee laatste re-

gels een onontwarbaar abracadabra. Het laatste woord *snenen* ziet er daarbij zoo verdacht uit, dat wij, zelfs zonder de vergelijking met het origineel, het naar de taalzuivering verwijzen. Gelukkig is het Fransch in staat ons op den weg te helpen.

Hons, or entent et me respont
De III coses, se tu scez: dont
Tu venis, où es, où yras?
Et après repense en parfont
Trois autres, qui assavoir font:
Que fus, *que es et que seras?*
Or say je bien, s'entendu m'as,
De paour et de honte es mas.

De »drie ander dinc" zijn dus: Wie gij waart, wie gij zijt, wie gij zijn zult." En de dichter laat er op volgen: »En ik weet wel, zoo gij mij gehoord hebt, zult gij verslagen zijn van vrees en schaamte." Wij voegen nu den ontbrekenden regel aan, en op eens verdwijnt alle duisterheid.

Wie du wars, *wie du bes*, *wi meenen* *),
Wie du sals sijn: gerenen
Di mine woerde, dijn sinne *swenen*.

D. i. mochten u mijne woorden treffen, uw zinnen zouden bezwijken. In plaats van het onzinnige *snenen*, staat ongetwijfeld in het Hs. suenen (*u* verward met *n*), van *suinen*, *swinen*, dat *deficere* beteekent †), en in het samengestelde *verswinen* zeer gewoon is. Zoo *Parth.* 7430:

So hi meer om u *verswijnt*
Ende jeghen recht hem selven pijnt,
Te meerren loon soudijs hem doen.

Dat ic doer u dus ben ghequelt,
Soe dat *verswijnt* die herte mijn.
Vad. Mus. I, 382, 21.

---

*) *Wi meenen*, ik moet het erkennen, is geen zeer fraaie stoplap, waarvoor mogelijk iets beters gestaan heeft.

†) Bij Kil. Swijnen, swinden, *decrescere*, *extenuari*, *minui*. Swijnen, ver-swijnen, *tabescere*.

Gallijn die felle verrader
Docht sijn herte breken binnen
Nacht ende dach van Floretten minnen,
So dat hem docht dat hi *versween.*
Seghel. v. Jer. 90*b.*

»In den ontmoetene Gods, is die claerheit ende die hitte soe groet ende soe onghemeten, dat alle gheeste faelgeren haers werkens, ende versmelten ende *verzwinen* in ghevoelliker minnen, in die enicheit haers gheests," RUUSBR. VI, 160.

De laatste verzen der volgende strophe wijken geheel van het oorspronkelijke af, gelijk meermalen het geval is; doch het corrupte woord is ook zonder het Fransch te herstellen. In eene aanmaning tot de »behagelarde" zegt de dichter:

Scuwet den prekel van dies viants garde,
Dats overmoet, sijts op u warde,
Ocht u ne helpt *vullegaen* no vasten.

»Schuwt den prikkel van 's duivels roede, overmoed; zijt er voor op uwe hoede, of u helpt — zelfs zonder het woord *vullegaen* te begrijpen, vult men onwillekeurig in — boete doen noch vasten."

In het Hs. zal zonder twijfel staan: vullē gaen, d. i. *wullen gaen*, gaan met eene wollen pij aan, het gewone gewaad der boetelingen. *Wullen gaen* is eene zeer bekende uitdrukking *), die vaak met *vasten* verbonden wordt. Verg. *Lsp.* III, 3, 615:

Lieve here,
Ic en mach niet *wollen gaen*,
Vasten noch discipline ontfaen.

»Als hie cappellaen was, soe marckten hie dat eerbaer reyn leven der nonnen ende oer groete abstinencie: als, *vullen* te *gaen* ende op den stroe toe slaepen ende voel toe vasten, *Begin des cloesters Jerusalem*, in *D. War.* VII, 32.

In de 14de str. is een enkel woord bedorven: Wij allen, zegt de dichter, lijden door de zonde van Adam.

---

*) Zie o. a. *Lanc.* IV, 8879; *Vad. Mus.* I, 53, 112.

Wach! mesdaet, dier du noeyt en plaechs,
Noest di; dune aets no oec en saechs
Die vrocht, daer du in pinen om quaems.
Viant, die tserpent vernaems,
Knaechs hier in so vele dijns alaems,
Datture noch menegen bi versaechs.

In het oorspronkelijke zijn deze denkbeelden aldus uitgedrukt:

Las! autrui pechies nous assomme:
Nous ne goustames de la pomme:
Il doy seul y misent la main;
Et nous et au soir et au main
Le comperons hui et demain.
Nostre fais apoise et aplomme,
A dolour usons nostre pain:
Dyables y mist trop levain,
Quant *pestrir* fist le premier homme.

De vertaler is hier minder gelukkig geweest in het weergeven van de gedachten van den Franschen dichter: het knellende rijmjuk maakte dat hij ze slechts ongeveer kon teruggeven. Doch hoe onbeholpen hij ook te werk ging, hij schreef geen onzin, en *knaechs* is een verkeerd verstaan woord van den afschrijver, waarvoor *kneets* moet gelezen worden, gelijk ook bevestigd wordt door het begin der volgende str., waar we lezen:

Thoet es gestoert tot in die lede,
Ja, overmids Sathanas *gecnede*,
Dat ons quetst buten ende binnen.

Ook de 33ste strophe, hoewel voor het overige duidelijk, biedt ons eene enkele zwarigheid aan.

Die werelt wert bi haren scouden
Bederft die ons berechten souden;
Si leggen ons poente wel te voren,
Die si selve lettel houden;
Want hare gescrifte glose vouden
Na hare gevoech, niet na behoren.
Die onse bliscap niet en willecoren
Leidense selve bi den oren:
Dat sietmen wel. *Fi derre wi souden,*
Die sculdich sijn dat si ondaet scoren,
Dat sijn die die alle doecht versmoren:
Dits alte nauwe Gode vergouden.

Par ceuls est li mondes destruis
Par cui il déust estre estruis;
Car cil qui nous doivent conduire
Nous mainent par estroit pertuis,
Et il ont trouvé le grant huis
Largue, par où il vont deduire,
Où a cose qui tant puist nuire.
Cil qui roevent les déduis fuire
Sont cil qui quierent les déduis.
Or ne sai je mais où refuire:
Cil qui soelent aultrui estruire,
Ce sont cil où tous les mauls truis.

De vijf laatste verzen in het Fransch drukken het volgende uit:

»Zij die anderen verzoeken de vermaken te vlieden, jagen ze zelve na. *Nu weet ik niet meer waartoe mijne toevlucht te nemen, waaraan mij te houden*, want zij die plegen anderen te onderrichten, zijn het juist bij welke ik de meeste zonden vind." Aan den regel: *Or ne sai je mais où refuire*, moeten bij onzen dichter de woorden: *Fi derre wi souden* beantwoorden. Zij schijnen niets anders dan een uitroep te zijn, die in geen nauw zinsverband staat met de twee volgende regels, daar deze een volkomen afgeronden zin geven. Doch zóó als de woorden in den tekst staan geven zij volstrekt geenen zin. *Fi* regeert den 2den nv., en dien vinden we ook in *derre*, hetzij dit dan een genitivus van het vrouw. enkelv. hetzij van het mv. is. Doch *wi souden* is onverklaarbaar. Te oordeelen naar *derre* moet in *wi souden* een zwak vrouwelijk znw. schuilen, en is dit misschien het elders door mij behandelde woord *wilsalde*, dat ook in den vorm *wissalde* voorkomt. *Wilsalde* of *wissalde* troffen we aan in *Der Zielen Troost*, waar van het geloof aan de *wissalden* wordt gesproken. Het Ohd. *huîlsâlida* had de beteekenis van *fortuin*; het Mhd. *wîlsaelde* die van Noodlot, gelijk het bepaald is door den tijd der geboorte en daarvan afhankelijk *). In de meer algemeene beteekenis van Noodlot vinden wij eenige plaatsen uit de *Kaiserchr.* aangehaald bij BENECKE als b. v. »Das was ein ubel wilsaelde."

Het woord *salde*, zegen, heil, geluk, doch steeds in den Duitschen vorm *salde*, vinden wij in een der gedichten *Van Vrouwen ende van Minne*, in de *OVl. Lied. en Ged.*, in den *Mloep*, in het *Lev. v. Jezus*. *Wissalde* kenden wij tot nu toe alleen uit een prozageschrift van het laatste gedeelte der Middeleeuwen, en hielden dit vroeger voor een overgenomen Hoogduitsch woord. Doch het behoeft niet eerst in het laatst der Middeleeuwen tot ons te zijn gekomen: ook de schrijver van den Rinclus kan het reeds gekend hebben. Misschien bezigde hij het op deze plaats, en wel in den Nederlandschen vorm *wisoude*, met de gewone wisseling van *al* in *ou*. De lezing is dan onberispelijk; er is niets te veranderen dan de

*) Verg. *Taal- en Letterbode*, II, 58 vlgg.

twee woorden aaneen te schrijven, en we krijgen een uitstekenden zin. »*Fi derre wisouden!*", d. i. Foei het Noodlot! m. a. w. Ach welk een rampzalig noodlot, welk een ellende! Zij die ondaad moesten vernietigen, versmoren juist alle deugd.

Wij gaan thans over tot de 39ste str., waarin eene enkele corruptie is ingedrongen, wier ontstaan gemakkelijk te verklaren is, als men bedenkt dat, gelijk ook elders blijken zal, de afschrijver op dictee schreef. Verder heeft de uitgever door eene geheel verkeerde interpunctie er het zijne toe bijgebracht om de bedorven verzen geheel onverstaanbaar te maken.

Hier vormaels bracht men altoes
Dien wive, die haren man verloes,
  Enen hoet van wilgengroenne, geloeft.
Selken hoet, mensche sorgeloes,
Wachstu, ja een arm cleet ende allettel stroes
  Van der werelt, alse du legts thoeft,
  Si nam di naect, *nacomt* si ende roeft
  Di alles, *verstaens*, du best verdoeft.
Der werelt gave es alte loes,
  Hijs salech, die hem van hare cloeft:
  God geeft hem, op dat hijs geloeft,
Die rijcste crone die noyt man coes.

Verstaens, dat door Serrure tusschen twee comma's is geplaatst, schijnt hij als tusschenzin beschouwd te hebben, misschien voor *verstaes*, d. i. *versta des*, hoewel wij betwijfelen of *verstaen* ooit den 2den nv. kan regeeren. Vergelijken wij onzen tekst eerst met het Fransch; dit zal ons weder licht geven.

N'est pas pour nient, que j'ay véu,
Quant femme a son ami perdu,
  Que on li fait de sauch capel.
Hom! autel capel auras tu
Del monde, qui te prist tout nu;
  Nu te rendra fors d'un drapel,

Qui couverra sa povre pel,
Helas! las corps plains de revel.
As-tu cest capel entendu,
Laisse le sauch, je te rapel:
Aultre capel et boin et bel
Te permet Diex, ainc tels ne fu.

Wij zien nu dat in *nacomt* ook nog het woord *naect* schuilt, en lezen nu:

Selken hoet, mensche sorgeloes,
Wachti, ja een arm cleet ende allettel stroes
Van der werelt alse du legts thoeft.
Si nam di naect, *naect comt* si ende roeft
Di alles verstaens: du best verdoeft.

De wereld nam u naakt, naakt komt ze u berooven van alle verstaan, alle bewustzijn.

In de 83ste en 84ste strophe wordt de hoovaardij gehekeld der vrouwen, die Gods werk zoeken te verbeteren door zich te blanketten. Oude vrouwen beschilderen hare rimpels als een bord, om »gelijc jongen wiven" aangezocht te worden.

»Met selken smere,"
Seit si dan, »sal ic scoenheit driven;
Gode en moet geen danc becliven,
Maer geloeft sijs die cramerhere!"

En nu volgt in de 84ste strophe, eene der meest bedorvene van ons gedicht, eene berisping op de »cramerheren," de verkoopers van dit blanketsel.

Vore Gode si hem swarlec scenden,
Die te houdene onderwenden
Feite van selken sabretten.
Der *antworden* si hen genenden,
Dier *goet* af *heet*, hoe dogt hi *tsenden*
Dat wijf sijn eere dus beletten;
Want war es dwijf die hen blancketten
Ende die vorme Gods besmetten,

Willen haren sceppere ontvinden
  Dat hise sciep. Mids dien onwetten
  Loechent Gods hars ende salse setten
Ter pinen, die duert sonder inden.

Vooral de eerste regels zijn schromelijk bedorven, doch door de vergelijking met den *Reclus* gemakkelijk te herstellen.

Mal sont bailli li marchatour,
Car il sont mortel peccatour,
  Qui *vendent* si faite emposture.
De le *honte* sont consentour,
Que on en fait au *créatour*.
  C'est merveilles que *Diex endure*
  Que femme li fait telle laidure,
  Que elle ensi se desfigure.
Femme qui sert de teil atour,
  Qui sur l'oevre Dieu met tainture,
  Diex ne le tient pour se faiture,
Ne elle Dieu pour sen faitour.

Wij herstellen nu de ware lezing:

Vore Gode si hem swarlec scenden,
Die te houdene onderwenden
  Vente van selken sabretten.
Der *onwerden* si hen genenden,
Dier *God* af *hevet*. Hoe *doget* hi *tscenden*,
  Dat wijf sijn eere dus beletten?
  Want *waer est*: wijf die hen blancketten
  Ende die vorme Gods besmetten,
Willen haren sceppere ontvenden
  Dat hise sciep. Mids dien onwetten
  Loechent *God* hars ende salse setten
Ter pinen, die duert sonder inden.

Feite houden heeft geen zin: wij veranderen dit in *vente houden*, dat beantwoordt aan het Fransche *vendre*. *Vente* is een zeer gewoon Mnl. woord, en de uitdrukking *te vente liggen* komt o. a. voor in het *Oudste Keurboek van Dordrecht*,

§ 122 en 188 (»Alle bier, dat.... hier binnen *te venten leit*"), uitgeg. door Mr. J. A. Fruin, in de *N. Bijdr. v. Rechtsgeleerdheid en Wetgeving*, 1876, bl. 45 vlg. De waar, welke de »cramers" verkoopen, wordt door den dichter *sabrette* genoemd, waarvoor men waarschijnlijk *savrette* zal moeten lezen. Bij Kil. vinden we in het Aanhangsel der vreemde woorden: »Saveraed, *condimentum*." Het woord is van Romaanschen oorsprong, en *saveraed*, *savrette*, beantwoordt aan een lat. *saporetum*, dat wij, wel is waar, bij Du Cange niet aantreffen, maar tegen welks vorming geen bezwaar kan bestaan. Dit zou in het Ofr. *savoret*, *savret*, hebben geluid, en is uit die taal in het Mnl. overgenomen. De schromelijke onzin in de twee volgende verzen toont ons weer hoe de afschrijver den voorlezer verkeerd verstaan heeft. *Onwerde* werd *antwerde*, *God — goet;* uit *hevet* werd *heet*, en voor *tsenden* zal men wel *tscenden* moeten lezen, hoewel ik erken dat ik die gissing gaarne voor eene betere zou willen inruilen.

In de 87ste str. wordt den hoovaardige zijne dwaasheid onder 't oog gebracht. Wat helpt hem al het aardsche goed?

onlanc
Du sels sterven sonder dinen danc,
Ghelijc mi die ben arm ende cranc.
Nu maec van welden groet gecrijt,
Die doot comt in dijn gemanc,
Ende wisselt di den rouwe *ontsanc:*
Dan wert dijnre welden overlijt.

In het voorlaatste vers is *ontsanc* bedorven. De dood komt en verwisselt u rouw tegen vreugde; ze doet uwe vreugde in rouw verkeeren, zouden we verwachten. Veranderen wij *ontsanc* in *om sanc,* dan is de zin volkomen gezond.

Mors qui tout taut sans recouvrier,
Te muera May en Fevrier;
Mors muera *te joie en vay.*

In de volgende str. wordt de straf van den hoovaardige geschetst.

Die hem overmoedecheit nemt ane,
Gode orlogens te bestane,

Dies sal *hi* hem beraden toren.
Degene, ja *wien* ten utegane
Wijct dat leeft onder de mane,
Si lief, si leet, het moet gehoren;
Die deluwen doet loef, bloemen, coren,
Die tgoet quist dar *veecken* in versmoren,
Die princen macht heeft te verslane,
Soe swert waest dat wit was geboren,
Ende die fierste houdt metten sporen,
Voer hare scuut overmoet die bane.

Wie is die machtige, voor welke de Overmoed buigen moet? Geene andere dan de H. Maagd. Maar hoe plat wordt ze ons aangekondigd door het woord *de gene*, dat beter in eene oorkonde past. Raadplegen we eerst het Fransch voor we ook deze strophe van de ongerechtigheden zuiveren.

A Dieu prent guerre qui s'enorgeuille:
Ne poet falir que ne s'en doeille,
Car *celle* li fera rancune,
Qui tout eskeut et flour et foeille,
A qui sougist, voeille ou ne voeille,
Toute riens qui vit soubs la lune,
Celle qui tout rekeut à une
Heure quanques avers aune;
Celle qui les princes despoeille,
Celle qui les plus fiers esgrune,
Celle qui le blance fait brune,
Celle qui orguel desorgueille.

We lezen nu:

Die hem overmoedecheit nemt ane,
Gode orlogens te bestane,
Dies sal *si* hem beraden toren,
De rene, ja *wie* ten utegane
Wijct dat leeft onder de mane,
Si lief, si leet, het moet gehoren;
Die deluwen doet loef, bloemen, coren,
Die tgoet quist dar *vrecken* in versmoren,

Die princen macht heeft te verslane,
Die swert *maect* dat wit was geboren,
Ende die fierste houdt metten sporen,
Vore hare scuut overmoet die bane.

In plaats van het stijve *de gene,* hebben wij aan de Moedermaagd den haar passenden titel van *de rene* gegeven.

Ook het laatste gedeelte van de 91ste str. was mij tot nu toe geheel onverstaanbaar, doch wordt door de vergelijking met het origineel en een paar kleine veranderingen volkomen duidelijk. De dichter geeselt de hoovaardij:

Den potte alte noede ontsinct
Den gore, daer hi ierst af drinct:
Ghelike en es mensche die leeft,
Die in dbegin om quaet doen dinct,
En werde hem met pinen ontminct,
Alse diemen sceedt daer hi an cleeft.
Mer in wat sonden datmen sneeft,
Der hoverden men meest geeft
Eygendoems, *ende* daer doge pinct
Tote dien die hoverde weeft
Om dienst, want sijt van arde heeft.
Dits een poent dat vor Gode stinct.

Zie hier de tekst van het oorspronkelijke:

Li pos garde moult longement
L'oudeur qu'il boit premierement:
Ensement n'est homs qui soit vis,
Se il au mal faire se prent,
Que du pekiet, qui le sousprent,
Ne se departe moult a envis;
Mais ja n'iert de pekiet ravis
Homs, dont il soit tant aservis
Comme il est d'orgoel seulement;
Car orguels voelt estre servis
Du piet desi el cervis
De trestout l'omme entierement.

In welke zonden men valt, de hoovaardij maakt ons het

meest tot slaven, en vervolgt het Fransch: »car orgeuil veut être servi du pied jusqu'au cou de tout l'homme entièrement." Dat denkbeeld moet in onzen tekst uitgedrukt worden door de regels:

ende daer doge pinct
Tote dien die hoverde weeft
Om dienst.

»Daer doge pinct" staat gelijk met »el cervis", het hoofd; maar nu ontbreken ons nog de voeten, welke moeten schuilen in *dien die*. Aan de *dijen* te denken, gaat niet wel aan, doch lezen wij *die teen*, en verbeteren wij in den vorigen regel *ende* in *van*, dan heeft men

van daer doge pinct
Tote *die teen* hoverde weeft
Om dienst.

Opmerking verdient het gebruik van *weven* als intransitief ww., dat ook elders in dit gedicht voorkomt. Vs. 978 lezen wij: »Catijf, dattu na cierheit *weefs*." *Weven om* of *na ene dinc* moet de beteekenis hebben van *streven*, *moeite doen om iets*.

Wij vinden het ook elders, als in de *D. Doctr.* II, 2485:

Want soe hi meer goets heeft,
Soe hire daghelijcs meer na *weeft*.

In denzelfden zin *weven op ene dinc*, in den *Limb.* VIII, 1662:

Hets om niet daer mijn herte op *weeft*,
Het moet sijn met hare minnen
Sal icse enichsins ghewinnen.

Dit *weven* is van een anderen stam dan *weven*, texere, ohd. *weban*, *wib*, *wap*, *wapumes*, *kiwepan*; mhd. *weben*, *wibe*, *wap*, *wâben*, *geweben*, en heeft de volkomene *ee*, die uit een oorspronkelijke *ai* is ontstaan. *Weeven*, met twee *ee*'s, beantwoordt aan het zw. ohd. ww. *weibon*, fluitare, agitari *);

*) Graff I, 650.

mhd. *weiben*, heen en weer bewegen *); in gewestelijk hd. *waibeln* †), en komt veelal in het Mnl. in den vorm *weiven* voor, thans *wuiven*. De oorspronkelijke beteekenis is dus *heen en weer bewegen*, zoowel bedr. als onz., en daaruit ontwikkelde zich bij het onz. ww. de figuurlijke van *in de weer zijn*, *streven*.

Als bedr. ww. komt het voor bij VELTH. III, 27, 57:

Die vogel, daer ic af seide eer,
Ginc daer sitten op enen boem
Bi enen scilde, dies hi nam goem;
Want doen die coninc opwerd sach
Na den vogel, hort wat hi plach:
Hi was gevlogen an den scilt,
Ende dien metten voeten hilt,
Ende *wevedene*, ende creet sere.

In de volgende strophen is het nog altijd de Hoverde, die gegispt wordt, en levert ons aanstonds het begin van str. 93 eene moeilijkheid.

Hoverde *sijns*, *wiese versmaedt*,
Hare ogen scinen al ontstaedt,
Si staen so vreselike gedrayt;
Die vorme des gaens si oec ontgaedt;
Van fierheiden scijntse datse waedt.

De eerste regel is weder de tastbaarste onzin, en zonder het origineel kunnen we zelfs de bedoeling van den dichter niet raden.

Orguels l'ordre de regart quasse;
Pour poi ne met hors de quasse
L'oel qui traverse en regardant;
Orguels l'ordre d'aler trespasse,
Car de sen piet à travers passe.

D. i. Orgueil *casse* l'ordre de regard. *Casser* of *quasser* is van lat. *quassare*, en heeft hier den zin van *verbreken*, *veranderen* §). *Quasse* in den tweeden regel is een ongewone vorm voor ofr. *casse*, nfr. *caisse*, van lat. *capsa*, en beteekent

*) BEN. III, 550.
†) SCHMELLER-FROMMANN II, 829.
§) DIEZ, *Etym. Wb.* I, 116, op Cass.

oogkas *). De dichter zegt dus: Hoovaardij verandert de manier van zien. Bijna doet ze het oog uit de kas gaan dat al ziende draait.

Nu gaat ons eensklaps een licht op: ons handschrift is, zooals we reeds opmerkten, op dictee geschreven; de *ij* werd als *i* en *ie* uitgesproken, en de slaperige afschrijver schreef in *sijns* eene *ij* in plaats van *ie*, en in *wise* een *ie* voor de enkele *i*. De voorlezer sprak misschien *siens* zeer scherp uit als *ssiens*, d. i. *des siens*. Herstellen we nu den tekst weder, dan lezen wij

Hoverde *des siens wise* versmaedt.

Zij versmaadt de gewone manier van zien, evenals zij ook »die vorme des gaens" verandert.

Ook uit de volgende strophe blijkt ons weder dat ons handschrift op dictee geschreven is, daar we in plaats van *gekymden*, d. i. gekemde, gekamde, *gekynde* lezen, en voor *haer*, hoofdhaar, *hare*, waaruit blijkt dat de afschrijver het bezittelijk vnw. bedoeld heeft. Die strophe, welke nog eene moeilijkheid aanbiedt, luidt aldus:

Van dezen geluwen gehaerden,
Behagelen, *gekymden* musarden,
  Maghic crancke mare ontdecken.
Wiet *haer* na overmoet doet arden,
Sine siele tijdt ten helschen varden:
  Dus can hoverde vrient betrecken.
  Sijnt man, sijnt wijf, diere ane swecken,
  Beter ware hen dat *si tinse vlecken*
Thaer utemolen toter swarde,
  Al ginct vort tote in thersenbecken,
  Dan scone gehaert ende Gode wecken
Met sonden, ende de wrake warden.

De moeilijkheid schuilt hier in het 8ste en 9de vers: *si tinse vlecken* en *utemolen*. Ook hier kan ons de Fransche tekst die oplossen.

---

*) Ald. op Cassa.

Que dirai du bel kavelu,
Orgueilleus pour sen cief velu?
J'en puis dire dure nouvelle;
Car maint homme perdent salu
Et vont en l'infernel palu
Pour leur cavelure belle.
Donques fust miex, soit cils, soit celle,
Que *tigne* dusqu'en le cervelle
Li evist (sic) *) tout le poil molu.
Je prise plus simple tignouselle
Que cavelure orguellouselle,
Et boin pelé que mal pelu.

Daar de Nederlandsche tekst den Franschen op den voet volgt, wordt hierdoor de vergelijking te gemakkelijker gemaakt. In vs. 7 vlgg. lezen wij: »Dus ware het beter, dat het hoofdzeer hun tot op den schedel al het gemalen, d. i. gekneusde (bedorven) haar wegnam." *Tigne*, nfr. *teigne*, is de benaming eener huidziekte op het hoofd, dauwworm of hoofdzeer. In onzen tekst vinden wij daarvoor *tinse vlecken*. De gelijkheid van *tinse* met *tigne*, doet mij vermoeden, dat misschien in een der eerste handschriften *in margine* het woord *tinse* of liever *tinge* (*tigne*) heeft gestaan, en een latere afschrijver dit in den tekst heeft gelascht. Voorzooverre mij bekend is bestaat in geen der verwante Germaansche talen het woord *tinse*, *tinje* of iets dergelijks, ontleend aan lat. *tinea*, als benaming van het bekende hoofdzeer. Vinden we nu in onzen tekst zelf eene dergelijke benaming, dan mogen wij onderstellen, dat *tinse* niets anders is dan een in den tekst geslopen glosse. En wij meenen dien naam in *vlecke* te vinden. In het Hd. is *flechte* de naam van een soort van insecten, bij GRIMM, *Wtb.* III, 1738: »eine art milben, *siro scabiei*," gewoonlijk *schurftmijt*, *Sarcoptes Scabiei* L. genoemd †). Hoewel niet als de benaming van de *schurftmijt*, maar voor de *schurft* zelve, komt de benaming in onze oude woordenboeken voor, als bij KIL.: »Vlechte,

*) Aldus in het afschrift van Dr. Verdam. Ik vermoed dat men voor *li evist* zal moeten lezen: *lievast*, d. i. *levast*, subj. van *liever*, *lever*, wegnemen.

†) SNELLEN v. VOLLENHOVEN, *Gelede Dieren*, I, 78.

vet. *Impetigo*, *lichen*, Sax. *flechte;*" bij MELLEMA: » *Vlechte, galle, gratelle.*" Evenals nu in het Mnl. naast *berechten* de vorm *berecken* voorkomt, kan ook naast *vlechte* die van *vlecke* bestaan hebben, en dan krijgen wij een uitstekenden zin, als wij lezen:

Beter ware hen dattie vlecken
Thaer utemolen toter swarde.

Utemolen of *utemoelen* is de verl. tijd van *uutmalen*, en tot de keus van dit woord kan de vertaler geleid zijn door de uitdrukking *le poil molu*. *Moldre* beteekent *malen*, maar ook *verbrijzelen*, *kneuzen*, *broyer*, *briser* (BURGUY, *Gloss.* 253), en *dat haer uutmalen* zal alzoo moeten zijn *het tot den wortel er uitwerken.*

Een bezwaar doet zich voor, namelijk dat men nog in deze eeuw aan het bestaan der schurftmijt getwijfeld heeft; doch die twijfel is eerst van later dagteekening, en in 1834 maakte een student, die de cliniek van een Parijschen Hoogleeraar bijwoonde, er een einde aan door een dergelijke mijt bij een schurftlijder van onder de huid te halen. In de middeleeuwen was de schurftmijt evenwel reeds bekend, en het is niet vreemd bij onzen dichter er gewag van te hooren maken *).

Wij voegen hier nog eene bloemlezing bij van de slordigheden van het Hs., die men *currente calamo* verbetert.

De 13de strophe heeft als rijmen *heit* en *inc.* Nu leest men vs. 157 vlgg.:

Al ander vrocht, waer si daer hinc.
Dit en halp Adame al *niet*
Ten naesten siere salicheit.

---

*) »L'histoire de cet animalcule est assez curieuse. Avenzoar, médecin arabe du XIIe siècle, paraît être le premier qui ait observé, dans la gale, un petit animal *si petit, qu'on peut à peine le voir, et qui, caché sous l'épiderme, s'en échappe lorsqu'on y pratique une ouverture.* Il le désigne sous le nom de *Soab.* Rabelais parle deux fois du Ciron de la gale. Il rapporte qu'un des ancêtres de Pantagruel, Enay, *feut très expert en manière d'oster les cirons des mains.* Ailleurs, il fait dire à Panurge, *mais d'ond me vient ce ciron icy, entre ces deux doigts?* Ambroise Paré est encore plus explicite. Voici comment s'exprime le père de la chirurgie. »Les cirons sont de petits animaux tousiours cachez soubs le cuir, soubs lequel ils se traisnent, rampent et le rongent petit à petit, excitant une fascheuse desmangeaison et gratelle,"" MOQUIN TANDON, *Eléments de Zoologie médicale*, 284.

Men verandere *niet* eenvoudig in *twinc*, en de rijmen zijn in orde. Evenzoo in de 15de strophe, rijmende op *ede* en *innen*, leest men in vs. 180:

Mer sonden soeken telker *stonde*.

Lees *stede*, en ook hier is het rijm hersteld.

In vs. 370 is door eene kleine verbetering de zin weder te herstellen:

Hi peist eer *gin ic*, daer ic cnouwe
Iet leckers, ocht anesage ene vrouwe,
Die ic te valle mochte bringen.

Lees: Hi peist: eer *gingic*.

In vs. 532 leest men bij Serrure:

Here! es die catijf gescofiert.

De ware lezing is: *Herde*, in het origineel:

Moult est par sa prospérité
Venus à grant caitiveté
Cils riches homs.

In vs. 610 heeft de uitgever een *n* en een *v* verwisseld. Hij leest:

Hi werdt *genoedt*, die darme spijst,

hetwelk natuurlijk moet zijn:

Hi werdt *gevoedt*, die darme spijst.

Nogmaals treffen wij die *n* voor de *v* aan in vs. 695:

In hebbe der scoenre vrocht, in mach
Van hongere *vollenen* den dach.

Een student, die een jaar lang een collegie over Mnl. heeft bijgewoond, kent het woord *volleven*, en zou het onzinnige *vollenen* aldus verbeteren *).

*) Ten overvloede komt het in ons gedicht nogmaals voor, vs. 1424: »Die *volleeft* mochten haren tijt hebben."

In de 66ste strophe beginnen *elf* verzen met *Hantbloedich*, eene bloedige hand hebbende, als:

Hantbloedech heet die niemen en laet,
Hantbloedech heet verrader, dief, *enz.*,

en toch liet de uitgever in den eersten regel staan:

Want bloedicheit heet die anderen haet,

in plaats van te lezen: *Hantbloedicheit.*

In de 75ste strophe vinden we de twee rijmen: *iert* en *eit.* En toch vinden we in den derden regel *verbiet* voor *verbeit.*

Hoverde altoes naerre giert,
Si licht, si roemt dat si antiert
Meer goeds dan si heeft ofte *verbiet.*

De verbetering deed zich als vanzelf voor: Zij roemt, dat zij meer goed gebruikt, dan zij heeft of *te wachten heeft*, of *verbeidt.* »Vantans de ce qu'il n'a ne il n'*ataint.*"

Later trekt de dichter te velde tegen de lange slepen, »die sloyen, die men trect seere," aan de kleederen der vrouwen. Vs. 1209 vlgg. luiden aldus:

Die *sterc* es vuel, hets sine maniere,
Hi sloyt dor menege dinc ondiere,
Dies lietmenne bat, semmine ere!
Wie ane den *stert* leit selke chiere,
Beter warre hem van naturen viere
Dan dese allene, na mine leere.

Deze sleep slooît door allerhande vuil, en wordt een *staart* genoemd. Die *staart* komt drie regels later nog eens voor, en daar leest de uitgever te recht *stert.* Moeten we nu onderstellen, dat zelfs deze kristalheldere plaats tot de »enkele woorden of zinsneden" behoort, die Serrure »niet al te duidelijk" waren? Aan het onzinnige *sterc* zou men het vermoeden.

Et li keue qui n'est pas pure,
Qui traïnée est par l'ordure,

Mauls est que sans ce ne fu née.
Qui met à keue si grant cure,
Miex vaulsist keue de nature
Asses que ne fait keue entée.

Wij besluiten hiermede onze bloem- of liever distellezing, die genoegzaam zal doen zien in welken staat vele Mnl. gedichten tot ons zijn gekomen, niet alleen door de bedorvenheid van het Hs., maar ook door de verregaande onwetendheid van uitgevers, die vaak den goeden tekst van het Hs. bedierven en de blijkbaarste bewijzen gaven niet te begrijpen wat zij aan het publiek, dikwijls met veel vertoon van geleerdheid, opdischten. Van de interpunctie spreek ik niet eens: bij vele uitgaven is het best zich die weg te denken, daar ze ons anders vaak van den wal in de sloot helpt. Ze is ons evenwel een bewijs te meer dat voor den uitgever zijn tekst Arabisch was. Serrure drukte zich zeer euphemistisch uit, toen hij zeide dat bij onduidelijkheid van den tekst »hierendaer (zijne) punctuatie wat te wenschen (zou) overlaten." — »Doch dit kan licht verholpen worden," voegt hij er bij.

Ik meen op verscheiden plaatsen de duisternis te hebben doen verdwijnen; is er nog veel dat niet zoo »licht verholpen" kon worden, blijven er nog vele duistere plaatsen over, ik hoop dat een ander gelukkiger moge zijn, en het eerlang mogelijk zijn zal van den Rinclus eene leesbare en verstaanbare uitgave te bezorgen.

VOORWERPEN VAN VROEGEREN TIJD

UIT EENEN

TERP TE HARTWERD IN FRIESLAND.

BIJDRAGE VAN

C. LEEMANS.

De vroegere bewoners van ons vaderland, ik doel hier meer bepaald op hen die in de laatste eeuw vóór en de eerste eeuwen na onze Christelijke tijdrekening zich in onze streken gevestigd hadden, verkeerden in eenen voortdurenden strijd tegen het gevaar dat hun, zoowel van de woeste wateren der zee, als van het geweld der buiten hare oevers opgezwollen rivieren, en de door stormwinden voortgezweepte golven der grootere en kleinere meeren steeds bedreigde. Hunne middelen om zich tegen de telkens opkomende overstroomingen eenigszins te waarborgen, waren zwak en onbeduidend. Van bedijkingen kon geen sprake zijn, al acht ik het niet volstrekt onwaarschijnlijk, dat de nood hen op het denkbeeld kan gebragt hebben, om, evenals in latere tijden en gelijk dit ook thans nog in vele gedeelten van ons land gebruikelijk is gebleven, hunne gronden met lage wallen af te sluiten en af te perken, en op soortgelijke wijze, door kleine omkadingen, hunne velden en woningen tijdelijk tegen de gewone hoogere waterstanden eenigermate te beveiligen; van belang konden die waterkeeringen niet zijn *). Hunne toevlucht erlangden de bewoners in de hoogere gedeelten van den

*) Ik behoef waarschijnlijk niet te vreezen, dat men mij hier den „hringdik „fen thêre burch Walhallagâra" uit het beruchte *Oera Linda bôk* zal tegenwerpen, om een, van vele eeuwen vóór onze jaartelling dagteekenend gebruik van werkelijke ringdijken te betoogen!

bodem, waar die aanwezig waren, en die zooveel noodig door hen werden opgehoogd. Waar de natuur in die behoefte niet had voorzien, zooals dit met vele dier verhevenheden in onze noordelijke gewesten het geval schijnt geweest te zijn, daar leerde de nood zeker al zeer spoedig de middelen kennen, om door gemeenschappelijken arbeid den bodem tot eene voldoende uitgestrektheid boven den gevreesden waterstand te verhoogen, en voor have en vee eene veilige wijkplaats te scheppen. Die opgehoogde plekken moesten, gelijk van zelf spreekt, in den loop der tijden, en vooral wanneer zij meer gezet en voortdurend of meermalen aan hare bestemming dienstbaar gesteld werden, steeds hooger boven de omliggende vlakte verrijzen. De mest, het stroo, allerlei afval leverden de daartoe gevorderde bijdragen, en de bewoners lieten in hun gebroken huisraad, in de elkander opvolgende lagen de sporen van hun aanwezen achter, die de gegevens zijn waardoor men in latere tijden zich van hunne afkomst, hunne levenswijze, den trap van hunne beschaving, tot op zekere hoogte van hunne geschiedenis eenige voorstelling zou kunnen maken. Onder de Romeinsche schrijvers is Plinius wel de voornaamste, bij wien wij omtrent het onderwerp een vrij uitvoerig berigt vinden; wel is waar niet met betrekking tot ons vaderland zelf, maar dan toch tot de oostelijk aangrenzende en langs de kusten der Noordzee gevestigde volksstammen der Chaucers. De bekende plaats vindt men in zijn XVIe boek het I^e hoofdst. zijner *Historia naturalis*. Zoo men al mogt aarzelen om uit het: »sunt vero in septemtrione visae NOBIS Chaucorum—gentes", op te maken dat hij persoonlijk dat volk in hun land heeft leeren kennen, dan mag toch aangenomen worden dat hij op bekende Romeinsche berigtgevers zich beroept die uit eigen ervaring spraken, en erlangt zijne mededeeling, bij de mogelijkheid van dwaling in min belangrijke bijzonderheden, eene hooge waarde. »Dáár", zegt hij: »stort zich de oceaan in »het verloop van elken dag en nacht uit over eene onmete»lijke vlakte, en veroorzaakt eene voortdurende afwisseling »van den natuurlijken toestand, zoodat men twijfelt of men »hier van land of zee mag spreken. Dáár woont het arme »volk op hooge heuvels, of op verhoogingen die zij opwerpen »ter hoogte van de hoogste vloeden, en waarop zij hunne

»hutten bouwen; nu eens te vergelijken met zeevarenden, »wanneer alles rondom hen door de wateren bedekt is, dan »weder met schipbreukelingen, wanneer het water weg valt, »en zij de met het water wijkende visschen rondom hunne »hutten trachten te vangen. Vee bezitten zij niet, met melk »kunnen zij zich niet voeden; het is hun zelfs niet gegeven »om wild te bemagtigen, en alle struikgewas ontbreekt. Van »biezen en riet vlechten zij matten voor hunne vischvangst, »het slik (veen) met de handen verzameld wordt meer door »den wind dan door de zon gedroogd, en dient om hunne spij- »zen te koken en hunne door den noordewind verstijfde »ledematen te verwarmen. Hun eenige drank bestaat in »regenwater, dat zij in kuilen vóór den ingang huuner wo- »ningen bewaren". Indien in deze beschrijving Plinius of zijne zegslieden zich niet aan eenige dichterlijk overdreven beschrijving schuldig maken, dan kunnen wij aan de bewoners van ons vaderland in die tijden een minder kommerlijk bestaan toekennen, dan wat den kustbewonenden Chaucers beschoren was. Wij weten toch uit de overblijfsels die op de hierboven door ons bedoelde woonplaatsen in onze noordelijke gewesten tot op onze tijden bewaard gebleven zijn, dat de bevolking hare kudden vee bezat, en zich dus voor hare voeding niet tot visch alleen behoefde te beperken.

In Friesland dragen de door ons bedoelde ophoogingen den naam van terpen, in Groningen worden zij meer algemeen onder dien van wieren onderscheiden. Sommige hebben eene uitgebreidheid van 18 hectaren, en eene hoogte van 2 tot ruim 6 meter boven de tegenwoordige vloedshoogte; andere hebben slechts eene hoogte van 1 meter, en eene oppervlakte van een drietal hectaren. Door afgravingen echter kunnen zij in uitgebreidheid afgenomen zijn; en voor die afgravingen bestaan goede redenen. De eigenaar van eenen terp of eene wierde, die niet door woningen is ingenomen bezit eenen rijken schat ter bemesting van minder gunstig gelegen, of uit hunnen aard minder vruchtbare gronden. Bij het afgraven en wegvoeren der vruchtbare aarde, worden de overblijfselen, die vroegere bewoners er in den loop der eeuwen hadden achtergelaten, aan het licht gebragt, en terwijl aan de eene zijde de stoffelijke welvaart gevoed en vermeerderd wordt, worden aan de andere zijde dikwerf belangrijke bij-

dragen voor wetenschappelijk onderzoek ingezameld en bouwstoffen geleverd voor eene geschiedenis van vroegere volksstammen, wier bestaan ons niet onbekend bleef, maar voor wier afkomst, lotgevallen, levenswijze, toestand van beschaving en andere bijzonderheden, wij van elders geene, of slechts zeer ongenoegzame bronnen raadplegen kunnen.

Gelijke, of in vele opzigten overeenkomende oorsprong en bestemming als de terpen en wieren in onze noodelijke gewesten, hadden de wierden, werden, worden, woerden, weurden in Gelderland en in enkele gedeelten van Noordbrabant. De blokken of perceelen, thans nog onder die namen onderscheiden, en vaak van aanmerkelijken omvang liggen in den regel hooger dan de overige in den omtrek, en dienden, wanneer in voor- of najaar de rivieren buiten hare oevers traden, en de lager gelegen landen overstroomd of drassig werden, tot tijdelijk verblijf. Daarom zijn zij ook, evenals de terpen en wieren, van betere gehalte wat den grond betreft, meer geschikt voor bebouwing, en bewaren zij ook de sporen van de elkander opvolgende bewoners, in de overblijfsels van hun huisraad en andere benoodigdheden.

In Zeeland vinden wij de bekende vliedbergen, ook wel hillen geheeten; kegelvormige heuvels van 10 tot 15 meters boven den beganen grond en met eenen grondslag van 30 tot 40 M. middellijn. Zij schijnen slechts als zeer tijdelijke toevlugtsplaatsen gediend te hebben, waar bij zeer hooge vloeden het vee de weldra weder invallende ebbe afwachten kon. Van bewoning leveren zij geene sporen, ook waren zij door den geringen omvang van hunne bovenvlakte daartoe ongeschikt. Bij uitzondering werden in enkele der weggegraven vliedbergen brokken van gereedschap of huisraad gevonden, doch die waren dan óf met de tot ophooging aangebragte aarde mede aangevoerd, óf getuigden slechts van tijdelijke aanwezigheid, niet van een meer aanhoudend en gezet verblijf der inwoners. Van een vroeger aanwezen van soortgelijke vliedbergen en heuvels in Holland schijnt ook in de benamingen van onderscheiden oude plaatsen de herinnering overgebleven te zijn, al zij het dat men die heuvels zelve niet meer met genoegzame zekerheid kan aanwijzen *).

---

*) Men zie over dit onderwerp G. Acker Stratingh, *Aloude staat en gesch.*

Het Rijks Museum van Oudheden werd van tijd tot tijd met aanzienlijke bijdragen uit de terpen en wieren onzer noordelijke gewesten verrijkt. Men zal nog wel niet vergeten zijn, welk een, zoowel door stoffelijke waarde als hooge wetenschappelijke belangrijkheid, alleraanzienlijkste schat van gouden sieraden, uit den terp van Wieuwerd bij Sneek een tiental jaren geleden te voorschijn kwam en voor het Museum door de Regeering is aangekocht *). Nog een andere terp uit hetzelfde gewest te Hartwerd, op 3/4 uur afstand van Bolswaard, leverde bij verschillende gelegenheden aan de Rijksverzameling belangrijke bijdragen, die door den eigenaar van den grond, ons medelid den hoogleeraar S. Vissering welwillend ten geschenke werden afgestaan.

Het zijn die voorwerpen, en vooral een der laatst verkregene, voor wier bespreking ik de vrijheid neem de aandacht van onze Letterkundige Afdeeling voor eene korte poos in te roepen. Ik moest dit wenschelijk achten, daar ons medelid Mr. J. Dirks het bedoelde voorwerp in eene der wintervergaderingen van het Friesch Genootsch. v. geschied-, oudheid- en taalkunde, 1873—1874, tot een onderwerp van behandeling gemaakt, en zijn beknopt opstel in het 1e st. Dl. I, van de 3e reeks van *de Vrije Fries*, onder den titel: *De bronzen morgenster* in druk bekend gemaakt had, onder bijvoeging van eene afbeelding, waaruit, tot mijn leedwezen, het oorsponkelijk niet te herkennen is. Het is altijd te bejammeren wanneer voorwerpen, en vooral zulke die als het bedoelde op den titel van zeldzaam aanspraak mogen geldend maken, bij eene eerste uitgaaf op een gebrekkige, hoogst onnaauwkeurige wijze worden wedergegeven; wanneer aan de in onzen tijd voor diergelijk werk zoo te regt gestelde vereischten niet wordt voldaan, minder zelfs nog dan in de voorstellingen waarmede onze oudheidkundigen van de twee laatst voorgaande eeuwen hunne verhandelingen opluisterden,

---

des vaderlands. Dl. II. 1e st. blzz. 190—237; verder de werken van WESTERHOFF, DRESSELHUIS, HELDRING, JANSSEN, en andere.

*) Zie mijn *Verslag over den staat van het R. Mus. v. Oudheden over* 1866 in de *Nederl. Staatscourant* van 1877; de opstellen van Mr. J. DIRKS, in de *Revue de la Numismatique Belge*, Ve Dl. 4e reeks; van Dr. L. J. F. JANSSEN, *Der Merovingische Goldschmuck aus Wieuwerd*, in de *Jahrbücher des Vereins v. Alterthumsfreunden im Rheinlande*, XLIII 1867, Ss 57—91. Taf VI.

en die schier altijd (ik moge hier op de onlangs in de Verhandelingen der Letterkundige Afdeeling onzer Akademie op nieuw uitgegeven *) Romeinsche grafteekens van Dodewaard en Wiltenburg wijzen) eene meer naauwkeurige, het oorspronkelijke met juistheid wedergevende afbeelding vorderen. Ware mij door ons geacht medelid kennis gegeven van zijn voornemen, en de wensch medegedeeld om van het Hartwerdsche bronzen voorwerp eene goede teekening ter uitgaaf te erlangen, ik zou gaarne aan dat verlangen hebben voldaan; misschien had eene behandeling of bespreking van het onderwerp ook een aantal dwalingen kunnen verhoeden, die thans in zijne korte mededeeling voorkomen, en teregtwijzing behoeven.

Doch dit straks; ik wil eerst eenige oogenblikken geven aan de opgaaf van de plaats waar de voorwerpen gevonden werden, de omstandigheden hunner vinding en hunne korte omschrijving.

Zooals ik reeds zeide behoort de terp aan ons medelid den hoogleeraar Vissering; hij heeft eenen omvang van ongeveer drie bunders, terwijl zijn hoogste gedeelte slechts eenen meter boven het omliggende veld verheven is. De terp zou dus in zijnen tegenwoordigen toestand eenigermate met de woerden in het zuidelijke gedeelte van Gelderland kunnen vergeleken worden. Hartwerd is eene oude plaats, naar welke eene geheele landstreek haren naam droeg. Tot in de eerste helft der 14e eeuw werden aldaar de landdagen voor het kwartier Westergoo gehouden; sedert werden de vergaderingen van de gemeene regters en overheden naar Franeker overgebragt. Van eene kerk, die bij de Hervormde gemeente Burgwerd, Higtum en Hartwerd op laatstgenoemde plaats in gebruik was, is, sedert zij voor afbraak in 1771 verkocht werd, slechts het Klokkehuis overgebleven. Twee kloosters in de nabijheid: het Oldeklooster, oudstijds ook Bloemkamp geheeten, eene op het einde der 12e eeuw gestichte Abdij die in 1579 werd opgeheven, en het Oegeklooster of Ugoklooster, dat in 1572 werd afgebroken, konden voor de vroegere belangrijkheid van het oude Hartwerd

*) *Het Romeinsch grafteeken van Dodewaard. Verhandel. Afd. Letterk.* Dl. VIII.

pleiten, en mogen ook door mij vermeld worden, dewijl hunne nabijheid, even als dit op andere plaatsen van toepassing is, reden geven kan van de aanwezigheid van voorwerpen in den omtrek, en dus ook op den Hartwerdschen terp, die met dien bodem in geene andere betrekking staan, dan dat zij van de bewoners dier geestelijke gestichten afkomstig of de voortbrengsels waren van nijverheidstakken en andere ondernemingen in die gestichten gedreven.

De heer Vissering, die de noodige voorschriften aan de bebouwers van zijnen terp gaf, opdat zij bij het bewerken van den bodem op het voorkomen van voorwerpen uit vroegeren tijd oplettend zijn en die voorwerpen voor hem bewaren zouden, had de voldoening dat onderscheidene stukken tot hem kwamen, die anders aan de opmerkzaamheid ontsnapt, of in verkeerde handen geraakt, wederom verloren zouden zijn gegaan. Bij verschillende gelegenheden werden door hem sedert 1853 de volgende voorwerpen aan het Museum ten geschenke gegeven.

1. Een VOETWORTELBEEN, *metatarsus*, van een rund, aan beide uiteinden aan de zijden een weinig plat bijgewerkt, en van de voor- naar de achterzijde aan beide uiteinden met een rond gaatje van 1 centim. middellijn doorboord. Die beide zijden zijn eenigszins glad geslepen. Het been 23 centim. lang, heeft welligt gediend óf tot het gladden van andere voorwerpen, bijv. leder, of, wat ik nog waarschijnlijker acht, als een der schinkels onder eene plank of eenvoudige slede, om over de sneeuw of het ijs te glijden. De vorm van diergelijke voetwortelbeenderen, die in menigte ook in de andere gewesten van ons vaderland uit den bodem zijn te voorschijn gekomen en als schaatsen dienst deden, is eenigszins verschillend; ook zijn die schaatsen meestal van de voetwortelbeenderen van paarden vervaardigd.

2. Eene KAM van *been*, voor het opsteken van de haarvlechten bestemd, naar boven breeder uitloopende, en aldaar met een gat doorboord, oorspronkelijk met twaalf lange punten, waarvan thans echter twee ontbreken. De geheele kam lang 14,7, breed aan het boveneinde 4.2, aan het uiteinde der punten 2.3 centim.; de punten alleen lang 10,8 centimeters. Zij komt bijna volkomen overeen met eene kam insgelijks van been, zooals die uit Romeinsche vestigingen

in Duitschland afkomstig, door Dr. LINDENSCHMID te Mainz in Bd. II, Heft XI, Taf. 4 n. 3 van zijne *Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit* uitgegeven is.

3. Een plat, rond SCHIJFJE, insgelijks van *been*, in middellijn 3.8, hoog 1 centim.; met eene opening in het midden van 1 centim. middellijn, hoogstwaarschijnlijk als knoop bij een kleedingstuk gediend hebbende.

4. Een kegelvormig voorwerp van *ivoor* of *been*, de zijden eenigszins bol naar boven toeloopende, en zeer glad; welligt bij een of ander spel gebezigd; hoog 2.5, onder in middellijn 1.2 centim.

5. Een langwerpig, vierzijdig STAAFJE van *been*, naar het eene uiteinde een weinig smaller toeloopende, op elke der vier zijden met ingegroefde cirkeltjes rondom middelpunten, op ééne rij versierd, op drie der zijden ten getale van 13, op de vierde van 14 zulke cirkeltjes. Omtrent de bestemming van dit staafje, dat 7,8 lang is, en welks zijden aan het eene einde 0,5, aan het andere 0,3 centim. meten, kan ik geene gissing uitspreken.

6. De kroon van het GEWEI van een hert, waarvan een der drie takken gedeeltelijk afgesneden verder afgebroken is; de voet of wortel der drie takken is aan de eene zijden plat bijgehakt, en met eene opening van 2,5 centim. van de eene naar de andere zijde doorboord. De grootste lengte is, van het ondergedeelte van de kroon tot aan de punt van den horentak 23,5 centim. De bestemming van dit voorwerp is mij onbekend.

7. Eene KLEEDERGESP of speld, *fibula*, van *brons*, van eenvoudigen vorm, zooals die in grooten getale voorkomen op de plaatsen waar de Romeinen zich gevestigd hadden; de spiraalwending, waardoor de naald veerkracht verkreeg, is nog aanwezig, de naald zelve slechts voor een klein gedeelte. Lengte 5, breedte bovenaan 1,8 centim.; eindelijk

8. Het hierboven reeds vermelde *bronzen* voorwerp, dat mij aanleiding tot deze mededeeling gaf, welks omschrijving ik nader meer naauwkeurig zal geven, en dat tegelijk met de kleedergesp aan het Museum werd toegevoegd.

9. Een *koperen* KNOOPJE met rosetvormige versiering, 1,1 centim. in middellijn; en

10. Een *koperen* MESSENHECHT, met krullen en arabesken in

email versierd en zeer beschadigd. Deze twee laatste voorwerpen, werden door mij, als van latere tijden afkomstig, aan Rijksadviseurs voor de gedenkteekens van vaderlandsche geschiedenis en kunst, voor het nieuwe Nederlandsche Museum te 's Gravenhage overgegeven.

11. Eindelijk dient nog vermeld te worden, als, volgens stellige opgaaf des landbouwers, ook uit denzelfden terp afkomstig, het ligchaam van een wit *porceleinen* BEELDJE van eenen zittenden aap, waarvan het beweegbare hoofd en de daarin insgelijks beweegbare tong, verloren waren gegaan, en omtrent welks afkomst uit Japan geen twijfel kon gekoesterd worden. Was dit voorwerp werkelijk in den grond van den terp gevonden, dan kan het slechts door eenige toevallige omstandigheid aldaar zijn tijdelijk verblijf verkregen hebben. *)

Ik kom thans tot de meer opzettelijke behandeling van het laatst aangewonnen bronzen voorwerp, waaraan ik tot nader geen beteren naam dan dien van KNOP van eenen bevelhebbers- of anderen staf, of van eenen schepter weet toetekennen.

Ik meen het geheel het best te kunnen beschrijven als een van brons gegoten ligchaam van twaalf gelijke zijden, elke dier zijden of vlakken bestaande uit eenen regelmatigen, gelijkzijdigen vijfhoek, met eene ronde opening, die min of meer regelmatig met een drietal ingegroefde cirkels omgeven is. Op de raakpunten van elk der vijfhoeken is een kogeltje bevestigd, zoodat het geheel twintig zulke kogeltjes draagt. De zijden der vijfhoeken meten elke ongeveer 2,8 tot 3 centim., de kogeltjes in doorsnede 0,8 tot 1 centim., de ronde openingen 1,08 tot 2,3 centim. en leveren dus in dit opzigt nog al verschil; terwijl twee openingen op twee der tegenover elkander zich bevindende vijfhoeken eene middellijn van 2,7 tot 2,8 centim. hebben. De geheele knop heeft,

---

*) Behalve de hier opgenoemde voorwerpen zijn ook nog twee andere uit den Hartwerdschen terp te vermelden, die zich thans in de verzameling van het Friesch Genootschap te Leeuwarden bevinden, in den geschreven Catalogus onder C. 38, 39 opgenomen: een BAKJE van *gebakken aarde*, de bodem met gaatjes doorboord, hoog 5, in middellijn 10, de wanden dik 0,5 centim., op eene diepte van ongeveer 2.50 M. aan het licht gekomen; en een *bronzen* SLEUTELTJE van Frankischen tijd, 5,5 centim. lang, op eene diepte van ongeveer 3,2 meter gevonden.

de kogeltjes medegerekend, eene middellijn van 6,8 tot 7,2 centim.; een der hoeken met een gedeelte van den vijfhoek en zijn kogeltje was verloren gegaan. Wij zouden op het geheel, wanneer wij de kogeltjes buiten rekening laten, naar zijnen vorm den naam van dodekaëder, zooals dit ook door den heer Dirks geschied is, kunnen toepassen, maar op taalkundige gronden verzet aanteekenen tegen de verklaring van den kunstterm, waarbij door hem aan het laatste deel der zamenstelling de beteekenis van zijden en PUNTEN wordt toegekend. *) Wat aan mijne omschrijving in duidelijkheid ontbreekt, zal door de hierbij gegeven afbeelding n°. 1 voldoende worden aangevuld. Daaruit blijkt genoegzaam dat de afkeurende meening, die ik over de in de *Vrije Fries* voorkomende afbeelding uitsprak, op goede gronden berust.

In mijn verslag in de *Nederlandsche Staats-Courant*, Maart 1874, heb ik, in overeenstemming met de omschrijving waaronder het voorwerp op de Inlijvingslijst van het Museum opgenomen is, de benaming van knop van den greep van een zwaard of beslag van eenen bevelhebbersstaf, of diergelijk gebezigd.

Met den conservator bij het Museum, Dr. Pleijte, en met den toenmaligen directeur van het Kabinet van Penningen en Munten der Hoogeschool, den heer Hooft van Iddekinge, die den heer Dirks een paar vlugtige, maar volstrekt niet voor uitgaaf bestemde schetsjes toezond, bij de mededeeling waarin hij berigt gaf van het aan het Museum toegevoegde voorwerp, vereenigt de heer Dirks zich in de gissing, dat »het op eenen stok bevestigd is geweest en als waardigheidsteeken werd gebruikt." Intusschen voegt hij er bij, dat: »de batons de marechal en de zoo gevreesde morgensterren of twaalfhoekige knuppels in de middeleeuwen ook die gedaante hadden." Zoowel in deze bewoordingen, als in den titel van zijn opstel »*de bronzen morgenster*" en wat door hem tot toelichting uit een Duitsch geschriftje van E. PRA-

---

*) Bij het in den laatsten tijd in de meetkunstige wetenschappen nieuw ingevoerde ligchaam, dat, door den dodekaëder en eene op elk vlak geplaatste vijfzijdige pyramide gevormd, voorloopig met den naam van stervormigen dodekaëder wordt aangeduid, zouden de 12 punten beter in aanmerking kunnen komen, maar dan tot omschrijving der pyramiden.

TOBEVERA, *Die keltischen und römischen Antiken in Steiermark*, Gratz 1856, wordt aangevoerd, moeten wij de meening opgesloten achten, dat ook op het voorwerp in het Museum van Oudheden de benaming van Morgenster, en dus ook de bestemming van het daardoor aangeduide wapen, door hem toepasselijk geacht worden. De schrijver van het Duitsch geschriftje gaf eene afbeelding met beschrijving van een bronzen voorwerp, dat door den heer Dirks zeer te onregt als met het onze overeenkomende wordt beschouwd. Voor zoover het uit de, ook al naar het schijnt zeer gebrekkige afbeelding beoordeeld kan worden, is het uit één stuk gegoten, en zaamgesteld uit twaalf, in drie reeksen boven elkander rondom de rolvormige opening, tot één geheel vereenigde, vierzijdige pyramidale punten, die van de bovenste en onderste reeksen van kleinere, die van de middelste reeks van grootere afmetingen; de regtstandige, rolvormige opening in het midden bestemd voor den houten of bronzen steel. De schrijver van de Duitsche verhandeling noemt het eene Morgenster, verzekert dat diergelijke wapenen in brons, hoe meer men naar het noorden en westen gaat, des te zeldzamer voorkomen, maar het meest in de beneden Donaustreken opgegraven worden, en dat zij dikwerf zoo klein zijn, dat zij onmogelijk als werkelijke wapens kunnen aangezien worden, soms zoo groot en zwaar, dat zij als ware Morgensterren of twaalfkantig wapentuig kunnen dienen. De bij de Magyaren en Turken veel geliefde Busogan, die nu eens als bevelhebbersstaf, dan eens als wapen dient, ontstond, volgens den Duitschen schrijver zeker uit deze Morgenster. De heer Dirks, uit de afbeelding en de beschrijving tot de overeenkomst met het Hartwerdsche voorwerp besluitende, komt tot de onderstelling, dat dit laatste uit het land der Magyaren naar Friesland overgebragt kan zijn en wijst op het beruchte *Oera Linda bok* voor de bevestiging dat de Magyaren koperen, d. i. bronzen wapens hadden en met de Friezen meermalen in aanraking kwamen.

Die verwijzing heeft mij bevreemd; ik had waarlijk niet kunnen vermoeden, dat in onze Akademie-afdeeling door een onzer medeleden aan dat koddige maaksel van onzen tegenwoordigen tijd nog eenig gezag zou toegeschreven worden, al zij het dat eerst, nadat de heer Dirks zijne mededeeling

deed en ter perse gaf, de heer J. Beckering Vinckens *) zijn betoog over de onechtheid van het beruchte HS. in druk bekend heeft gemaakt.

Aan Morgensterren, die eigenlijk eerst in de 15e eeuw in gebruik kwamen, valt voor het toekennen van eene bestemming en benaming aan ons Hartwerdsch voorwerp niet te denken. Dat wapen bestond in eenen ijzeren kogel, die, rondom met vrij lange punten bezet, op eenen meestal houten steel bevestigd werd. Somtijds verrees uit het bovengedeelte van den kogel eene stevige ijzeren speerpunt, die aan het boveneinde van de schacht of den steel vastgeklonken was.

De zooeven genoemde kogel, aan welks stervormige gedaante de naam van het wapen ontleend was, werd dikwerf met eenen ketting aan eenen korteren of langeren steel verbonden, en behoorde dan tot de klasse der bekende krijgsvlegels, de flagella, bij de Engelsche schrijvers ook holywater-spinglers geheeten. Die kogels waren uit één stuk gegoten en geheel gevuld; indien zij hol gebleven waren dan zouden zij hun doel grootendeels gemist hebben. Waar men wapens van vroegere tijden, zelfs van de 4e eeuw met den naam van Morgensterren bestempelt, geschiedt dit alleen om de spijkervormige punten, waarmede de uiteinden van strijdkolven of knodsen bezet zijn.

Evenmin als aan de Morgensterren kunnen wij hier aan knodsen of strijdkolven denken, zoo als dat wapen vooral bij de ruiterij sedert het laatst der 11e eeuw in gebruik gekomen is, en nu nog in verschillende vormen en afmetingen bij onderscheiden volken voortduurt. Voor zoover de knodsen niet door hare meerdere dikte en zwaarte aan het bene-

---

*) *De onechtheid van het Oera Linda Bôk aangetoond uit de wartaal waarin het is geschreven.* Haarlem 1876. De heer Dirks heeft, bij de bespreking van het onderwerp, die op mijne mededeeling volgde, te kennen gegeven dat hij zich slechts vragenderwijs geuit en eigenlijk zijn gevoelen omtrent de echtheid of onechtheid van het bedoelde HS. niet uitgesproken had. Ik laat daarom de betrokken zinsnede woordelijk volgen en den lezer oordeelen: «Hoe kwam dit Magyaarsch voorwerp" (NB de in den Hartwerdschen terp gevonden bronzen knop!) «in Friesland? Dat de Magyaren koperen d. i. bronzen wapens hadden, meldt het *Oera Linda boek*, bl. 73. Frya's volk, zoo lezen wij meermalen aldaar, kwam met hen in aanraking. Is dit nog een aanschouwelijk souvenir daarvan? Vragen staat vrij." Ik moet hierbij nog opmerken dat «koperen" en «bronzen" niet van gelijke beteekenis zijn.

deneinde tot een krachtig wapen gevormd werden, moesten zij door metalen beslag of zware metalen knoppen tot het beoogde doel worden ingerigt. Het beslag erlangde dan de daartoe meest geschikte vormen, maar de knoppen of koppen zou men nimmer door het weglaten van de binnenmasse in hunne werking verzwakt, of de hoeken in plaats van met punten, met ronde kogeltjes bezet hebben. In hoeverre de vergelijking van den, volgens den Duitschen schrijver bij de Magyaren en Turken gebruikelijken strijdkolf, die nu eens als wapen, dan weder als bevelhebbersstaf dienst doet, met het door hem als Morgenster gekenmerkte bronzen voorwerp opgaat, kan nog zeer betwijfeld worden. Het bij de oostelijke Slaven en de Turken met den naam van Busogan, Buzogany, bestempelde wapen of, wil men, tevens waardigheidsteeken en veldheersstaf, heeft met de zoogenaamde Morgenster uit Stiermarken volstrekt geene overeenkomst. Men kan over al deze wapenen met vrucht de werken van H. Weiss en A. Demmin raadplegen. *)

Het door den heer Dirks uit het Duitsche geschriftje aangehaalde en overgenomen bronzen voorwerp, waaraan ik gaarne de bestemming van een wapen wil toekennen, zou zich, voorzoover ik uit de afbeelding durf oordeelen, met meer regt laten vergelijken met de bronzen, met punten bezette koppen van strijdkolven, zooals die in vroegere eeuwen en reeds vóór onze tijdrekening bij verschillende volkeren, zoowel in Italië als in de overige gedeelen van Europa, en tot in Schotland en Ierland voorkomen. Het zijn gegoten buizen, al of niet van boven gesloten, met rondom om de buitenvlakte uitgeveilde, korte, pyramidaalvormige punten of stekels; het geheel werd op eene schacht of eenen steel bevestigd, en kon een krachtig wapen leveren. Sommige dier knoppen echter waren door hunne kleinere afmetingen voor zulk een doel minder bruikbaar; men gist daarom dat zij, aan de uiteinden van lederen riemen bevestigd, de straf van geeseling verzwaarden. In het Museum te Leiden zijn er

---

*) H. Weiss, *Kostümkunde. Gesch. der Tracht und des Geräthes im Mittelalter*, blzz. 255, 367; en *Gesch. d. T. u. d. G. vom* 14tn *Jahrh. bis auf die Gegenwart*, blz. 389, 764, enz. A. Demmin, *Die Kriegswaffen in ihrer hist. Entwickel.*, blzz. 410—416.

een viertal van aanwezig, uit Italië afkomstig.*) Ook het Oudheidk. Museum te Berlijn bezit er velen. In het Museum van de Kon. Iersche Akademie te Dublin vindt men een drietal †;) in het Frederico-Francisceum te Mecklenburg twee, afgebeeld en beschreven door Lisch. §). Vooral is te vergelijken Lindenschmid's meermalen aangehaald werk **), B. I. Heft VIII, Taf. 2, waar zeven soortgelijke voorwerpen uit onderscheidene verzamelingen afgebeeld zijn, en één daaronder, n°. 5, uit Waltenhofen in Beijeren afkomstig, thans in het Museum te Hanover bewaard, geheel overeenkomt met den knodsknop uit Stiermarken. Geen dezer wapenen biedt met het Hartwerdsche voorwerp eenige andere overeenkomst, dan dat het ingerigt is om op eenen steel bevestigd te worden.

Tot in October 1873 kon het Museum te Leiden geen voorwerp aanwijzen, zooals wij dit in den bronzen knop uit den Hartwerdschen terp leerden kennen; in de vele Museums buitenslands die ik in oogenschouw nam, was mij evenmin een diergelijk voorgekomen; waarbij echter de mogelijkheid blijft, dat het mijne aandacht toevalligerwijze ontsnapte. Toch meen ik het tot nog toe onder de zeer zeldzame te mogen rangschikken. Slechts drie andere, geheel en al overeenkomende kwamen uit beschrijvingen mij ter kennis, alle in Zwitserland gevonden. Het een kwam in 1862 bij een plaatsje, Oensingen, links van den straatweg die van Solothurn naar Olten voert, aan den dag, tusschen de overblijfsels van een Romeinsch gebouw. Het werd afgebeeld en beschreven in den *Anzeiger für Schweizerische Alterthumskunde*, 1870 III, S. 197, Taf. XVIII, n. 1. In den tekst wordt verwezen op een ander, dat in Windisch, een plaatsje waarin de naam van het oude Vindonissa bewaard gebleven is, gevonden en door F. Keller in denzelfden *Anzeiger* 1861, Maart S. 12 beschreven werd; en op een derde in de vorige eeuw te Augst bij Basel, Augusta Rauracorum, ontdekt,

---

*) Gemerkt en beschreven in (den Catal. van) *de Grieksche, Rom. en Etrur. Monumenten*, door Janssen, onder V, 843—847, blz. 317, 318.

†) W. R. Wilde, *Catalogue of the antiquities of animal materials and bronze in the Museum of the Royal Irish Academy*, Dubl. 1861, p. 493, aldaar afgebeeld.

§) G. C. F. Lisch, *Frederico-Franciscеum*. Leipz. 1337, S 141; Atlas Taf. XXV, 13 en 14.

**) *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*. Mainz, 1858.

waarover door Bruckner in zijne *Merkwürdigkeiten der Landsch. Basel*, St. XXIII, S. 2944 gehandeld wordt. Tot mijn leedwezen ontbrak mij de gelegenheid, zoowel om den laatst aan gehaalden jaargang van den *Anzeiger*, als om het werk van Bruckner na te slaan, en mij te vergewissen, of iets naders tot bepaling van de bestemming wordt voorgesteld; als eene gissing wordt in den *Anzeiger* van 1870 in het midden gebragt, dat het voorwerp voor eenig spel kon gediend hebben. Ik acht die meening niet waarschijnlijk.

Het vijftal der staf- of schepterknoppen, om nu deze benaming, die mij toeschijnt met den aard van het voorwerp het best overeen te komen, te bezigen, werd in het afgeloopen jaar vermeerderd met eenen zesden, die, volgens opgaaf, te Elst in de Over-Betuwe gevonden, het eigendom werd van mijnen vriend Mr. C. A. Nairac, burgemeester te Barneveld, en door dezen mij welwillend ter kennisneming is toegezonden.

Even als de Hartwerdsche en de andere is ook deze van gegoten brons. De algemeene vorm (zie de afbeelding 2) is geheel met dien van eerstgenoemden in overeenstemming; doch de openingen in het midden der vijfhoeken zijn veel kleiner en niet door ingegroefde cirkels omgeven. Daarentegen is aan elken hoek van die vakken vóór de raakpunten bij de kogeltjes, eene figuur aangebragt, uit twee om hetzelfde middelpunt ingegroefde cirkeltjes bestaande. De twee grootste openingen bevinden zich in tegenover elkander geplaatste vlakken, en hebben dus blijkbaar ook gediend, om den knop op den metalen, ivoren of houten steel of staf te bevestigen. De maten zijn als volgt: de zijden der vijfhoeken van 3 tot 3,4 centim., de kogeltjes op de raakpunten in doorsnede 0,6 tot 0,8, de ronde openingen in de vijfhoeken in middellijn 1,3 tot 1,5 centim., de grootere voor den steel 1,7 en 1,8. De geheele knop heeft, de kogeltjes medegerekend, eene middellijn van 7,6 tot 8,5 centim. De regelmatigheid van het geheel laat dus wel iets te wenschen over.

Ofschoon ik moet erkennen dat mij geene afbeeldingen van schepters, bevelhebbersstaven of andere soortgelijke waardigheidsteekens onder de oogen zijn gekomen, die met gelijkvormige knoppen versierd waren, meen ik toch, tot dat nadere gegevens beter licht aanbrengen, bij mijne eerste opvatting te moeten volharden; daarbij evenwel liever aan eenen be-

velhebbersstaf dan aan den knop van het gevest van eenen degen denkende. Ik acht het niet waarschijnlijk, ofschoon ik de mogelijkheid nog niet durf ontkennen, dat wij die knoppen tot de Romeinen moeten brengen, maar zou eerder aannemelijk achten, dat zij bij een der Germaansche of Gallische volkeren te huis behooren, zonder dat wij daarom genoodzaakt worden hen tot de latere eeuwen te doen afdalen. Opmerkelijk is altijd dat zij, zoover ik kon nagaan, alle op plaatsen gevonden werden, waar de Romeinen zich gevestigd hadden, of ook andere Romeinsche voorwerpen in den bodem achtergebleven waren. De kleederspeld van den Hartwerdschen terp heeft, zooals ik zeide, den gewonen Romeinschen of onder de Romeinen algemeen gebruikelijken vorm en biedt geene kenmerken die nopen om haar tot het Frankische tijdperk te brengen *); en te Elst, waar de laatste der beschreven schepterknoppen gevonden werd, leverden, volgens de onderzoekingen van Heldring en Janssen, de onder die gemeente gelegen woerden, behalve vele Romeinsche en Germaansche potscherven, ook Romeinsche penningen van Augustus en Vespasianus op.

De bijzonderheid dat nu reeds twee dier, overigens zoo weinig bekende voorwerpen binnen de grenzen van ons vaderland uit den bodem aan het licht gekomen zijn, wettigen de verwachting, dat meer andere soortgelijke tot op latere tijden bewaard gebleven, nog ontdekt kunnen worden. Daartoe moge deze mijne bijdrage, waarin ik meer opzettelijk de aandacht op het onderwerp getracht heb te vestigen, bevorderlijk wezen.

Leiden, 10 Juni 1876.

Nadat ik mijne mededeeling had gedaan opperde mijn geachte vriend en medelid, Dr. Borret, de gissing, of wij bij de behandelde bronzen voorwerpen welligt aan een bij den kerkelijken dienst gebruikelijk aspergillum kunnen denken. Met eene spons gevuld en aan eenen steel bevestigd zou het geheel zeer goed tot het besprenkelen met wijwater geschikt

---

*) Zooals dit, volgens eene door den heer Dirks aangehaalde gissing het geval zou zijn

zijn geweest. Aspergilla van brons op de aangeduide wijze met eene spons gevuld en rondom van openingèn voorzien, zijn als kerkelijk gereedschap niet onbekend. Vergelijk b. v. Otto, *Handb. der kirchl. Kunstarchäologie* 4e Aufl. 1863, Ss. 195, 196. Voorshands meen ik echter mij nog aan de door mij voorgestelde opvatting te moeten houden.

C. LEEMANS, Terp te Hartwerd, Friesland.

1

2.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den SEPTEMBER 1876.

Tegenwoordig de heeren C. LEEMANS, waarnemend voorzitter, W. G. BRILL, J. DE WAL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., W. C. MEES, A. KUENEN, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, B. D. H. TELLEGEN, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der Juni-vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris bericht, dat de notulen en verdere bescheiden van het Instituut geen licht verspreiden over de Egmondsche oudheden van den heer Hellingwerf, en dat te vergeefs gezocht is naar een besluit om die verzameling geheel of gedeeltelijk aan de Maatschappij van Nederl. letterkunde te Leiden af te staan. Hij wenscht machtiging om het kistje met voorwerpen afkomstig uit de Abdij van Egmond aan het Rijksmuseum van Nederlandsche oudheden te 's Gravenhage aan te bieden.

Dit voorstel wordt bestreden door den heer de Wal, wiens voorstel dat het Bestuur der afdeeling zich zal wenden tot het Bestuur van de genoemde Maatschappij om meer licht te erlangen over de wijze, waarop de handschriften en teeke-

ningen van den heer Hellingwerf naar Leiden verhuisd zijn, ten einde eene vereeniging van hetgeen nu gescheiden is te verkrijgen, na eenige opmerkingen van den heer Leemans, wordt aangenomen.

De Heer Borret spreekt vervolgens over oude opschriften uit Engeland en Schotland naar aanleiding van de *Inscriptiones Britanniae Christianae* uitgegeven door Dr. Emil Hubner. Niettegenstaande de meest bekende namen van verkondigers en begunstigers van de Kristelijke leer in die landen daarin ontbreken, bevat de verzameling toch veel merkwaardigs, zoowel wat den vorm en de taal, als wat den inhoud betreft. Dit wordt door den spreker met voorbeelden aangewezen.

Het gesprokene geeft aanleiding tot eene bijvoeging van den heer Land over opschriften uit Wales, en tot een paar opmerkingen van den heer Brill. De heer Borret zal zijne bijdrage op enkele plaatsen meer uitgewerkt voor de Verslagen aanbieden en zou gaarne daarbij eene afbeelding van grafmonumenten gevoegd zien.

De heer Land biedt eene Engelsche vertaling zijner Hebreeuwsche spraakkunst, bewerkt door den heer R. Lane Poole en onlangs te Londen uitgegeven, voor de boekerij aan, en de heer Knoop een ingebonden exemplaar der acht deelen van zijne Krijgs- en Geschiedkundige geschriften, voor welke geschenken aan die heeren dank wordt gezegd.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den OCTOBER 1876.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, M. DE VRIES, L. A. J. W. SLOET, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, J. DE WAL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, G. MEES AZ., A. KUENEN, S. A. NABER, TH. BORRET, J. A. FRUIN, J. T. BUYS, H. KERN, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, R. VAN BONEVAL FAURE, J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL, J. G. DE HOOP SCHEFFER, C. VOSMAER en P. DE JONG.

De vergadering wordt door den president geopend. Bij afwezigheid van den heer Boot, die door ongesteldheid verhinderd is de vergadering bij te wonen, wordt het secretariaat waargenomen door den heer Naber.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Op den naar aanleiding van het besluit der vorige vergadering afgezonden brief aan het bestuur der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, is nog geen antwoord ontvangen.

Wordt gelezen een telegram van den heer Leemans, waarbij hij zijn afwezigheid wegens ziekte verontschuldigt en een brief

van den heer Mr. L. W. C. van den Berg te Batavia, waarin hij dank zegt voor de onderscheiding hem bewezen, door de benoeming tot Correspondent der Afdeeling.

Een door den heer Dr. J. ten Brink ingezonden boekwerk, zal onder dankbetuiging in de bibliotheek worden geplaatst.

Hierop erlangt de heer Sloet het woord, die eenige mededeelingen doet, nopens het wapen der eerste graven van Gelre en Zutfen. De spreker wil aantoonen, dat bij den op dat wapen voorkomenden vijfbladerigen bloem bepaald moet gedacht worden aan *viburnum*, welke te onzent *Sneeuwbal* of ook wel *Geldersche roos* heet. Verkeerdelijk had men vroeger aan andere bloemen en bepaaldelijk aan den mispel gedacht.

Deze bijdrage, die aanleiding geeft tot eene opmerking van den heer van den Bergh, wordt bestemd voor de Verslagen en Mededeelingen.

Hierna spreekt de heer Kuenen over de »mannen der groote synagoge." Hij toont aan, dat deze vergadering, waarvan in de Mischna veelvuldig spraak is, niet heeft bestaan en haar oorsprong uitsluitend dankt aan hetgeen omtrent eene volksbijeenkomst vermeld wordt in Nehemia X. Alle opvattingen vinden hare gereede verklaring, wanneer men dit hoofdstuk als grondslag beschouwt van al wat later over dit onderwerp is beweerd en gegist. Een kerkelijke of politieke vergadering van den gezegden naam heeft nooit bestaan.

Ook deze verhandeling wordt voor de Verslagen en Mededeelingen bestemd. Van de aangeboden gelegenheid tot discussie werd geen gebruik gemaakt.

Na rondvraag wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

OVER HET

WAPEN DER EERSTE GRAVEN VAN GELRE EN ZUTFEN.

MEDEDEELING VAN

L. A. J. W. SLOET.

De oude graven van Gelre en Zutfen voerden als teeken op schild en banier een bloem met 5 bladen.

Van Spaen bezat in zijne rijke doch vernielde verzameling van oorspronkelijke zegels er een van graaf Otto. Hij maakte er eene teekening van, die bewaard is gebleven en in zijne archieven bij den Hoogen Raad van adel te 's Gravenhage berust. De bloemen zijn er duidelijk op te zien. Hij teekende aan, dat de oorkonde, waaraan het zegel gehangen heeft, waarschijnlijk ouder is dan het jaar 1200. Uit het jaar 1203 is eene oorkonde bewaard gebleven van dien graaf met vrij ongeschonden zegel, waarop de bloemen voorkomen.

Dezelfde Otto gaf in het jaar 1190 aan Zutfen stadrechten of vrijheden, zoo als men het noemt. De oorkonde, thans nog in het archief van die stad aanwezig, vermeldt niet dat zij bezegeld zou worden en toch hangt er een zegel aan, doch, blijkens het randschrift, ook van het tegen zegel, niet van Otto maar van Gerard, zijn opvolger. Voor ruim 30 jaren opperde ik de vraag of ten blijke van bekrachting het zegel er ook aangehecht kon zijn? Thans maak ik geen bezwaar een toestemmend antwoord te ge-

geven. Zoodanige handelingen komen meermalen voor *). Op het zegel zijn de bloemen te zien, doch duidelijker op een afdruk er van aan eene oorkonde van het jaar 1224, ook geteekend door Van Spaën.

Otto II liet de bloemen varen en plaatste een leeuw met blokken op zijn schild, zoo als een zegel aan eene oorkonde van hst jaar 1250 bewijst. De bloemen zijn echter overgegaan en zijn gebleven in gemeente-zegels. Gelder en Lochem voeren een leeuw met drie, Goch met twee bloemen, Erkelens met een bloem, Bommel een zwaard met twee bloemen.

Merkwaardig is het zegel aan eene oorkonde van het jaar 1228 van *richters* en *schepenen* van Doetinchem, welke plaats toen nog niet op keizerlijk of vorstelijk gezag tot stad was gemaakt en waarvan de inwoners toch burgers waren: Sigillum civium de Duttinchem, zoo luidt het. Het wapen zelf vertoont de H. Katerina, zonder rad doch met een palmtak in de rechterhand, die rust op een driekantig schild, waarop de drie bloemen.

Van welken boom of struik waren deze bloemen?

De oudste en beste chroniekschrijver van Gelderland, Van Berchen †) zegt: Interea sciendum est quod prefati Gelrie et Sutphanie comites antiquitus pro armis suis.... aureum florem esculinum in prato flaveo deferre consueverunt.

Bij Aquilius lezen wij, na de vermelding hoe Wichard van Pont het Gelre, Gelre! schreeuwende monster verslagen had: insignia habuit tres flores esculinos in aureo clypeo ad memoriam bestiae sub esculino interfectae §).

Wat moet onder esculus verstaan worden? Stellig niet die fraaie wilde kastanjeboom, die in Noord-Indië tehuis behoort en in het jaar 1576 door den Oostenrijkschen dragoman uit Constantinopel aan Karel Clusius te Weenen gezonden werd. Linnaeus gaf den boom den naam Aesculus,

---

*) Nijhoff, Bijdragen, III, bl. 279, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutf., N°. 376, bl. 375, aanteekening.

†) De nobili principatu Gelriae, p. 20.

§) Chronicon Gelriae, uitg. van Scriverius, p. 6.

van aescare, eten van de vrucht, wat trouwens wel op vee niet op menschen toepasselijk is *).

De aesculus komt bij Romeinsche schrijvers voor. Wat Virgilius, Horatius †) en Ovidius §) er van zeggen geeft geen licht om te bepalen welke boom dien naam droeg. Plinius geeft meerdere aanwijzing. Hij noemt den aesculus met robur, quercus, cerrus, ilex en suber onder die boomen, welke glandes dragen, doch de vrucht van den beuk heet bij hem ook glans.

Vitruvius en Palladius **), handelende over het bouwen van zomer- en winterhuizen, leeren, dat men planken van quercus en aesculus niet tegelijk moet gebruiken. Wanneer het eikenhout, vochtig geworden weder droogt, dan trekt het krom en er komen spleten in den vloer, terwijl dat van aesculus zonder gebreken blijft.

Ramshorn ††) stelt echter aesculus synoniem met quercus, ilex en robur en Lenz §§) vertaalt het woord door Speiseiche, omdat de vruchten eetbaar zouden zijn. In andere woordenboeken vond ik het teruggegeven door wintereik, steeneik en druiveneik, omdat de eikels bij een zitten aan korte steelen, van waar de systhematische naam Quercus sessiliflora komt, in tegenstelling van den zomer- of steeleik, Q. pedunculata.

Wat de geleerden tot deze uitlegging geleid heeft weet ik niet. Doch dit zal wel zeker zijn, dat, wanneer Van Berchen een eik bedoeld had, hij quercus geschreven zou hebben. Doch dat kon hij niet doen. Behalve toch dat de mannelijke en vrouwelijke bloemen van den eik geen de minste overeenkomst hebben met die, welke in het wapen der Geldersche vorsten voorkomen, zijn zij zoo klein, dat

---

*) Wittstein, Etymologisch botanisch Handwörterbuch, op het woord.

†) Od. I. 22 vs. 14, III. 10 vs. 17.

§) Metam. I, vs. 449.

**) De re rust, I, 9.

††) Handwoordenboek van Latijnsche Synoniemen, op het w. Quercus.

§§) Botanik der alten Griechen und Römer, S. 405, 408. Hij haalt de boven vermelde plaatsen van Horatius, Ovidius en Palladius niet aan.

duizenden den statigen boom bewonderen zonder oolt de bloemen gezien te hebben.

In de Chronycke van Holland, Zeelant ende Vrieslant *) wordt aesculus vertaald door mispel. Scriverius teekende dit aan bij zijne uitgaaf van Aquilius, Pontanus schreef flores esculini aut mespuli; Bondam, Van Spaen en andercn twijfelden niet dat de bloemen die van den mispel waren, en waarschijnlijk is dit ook het geval met diegenen onder u, die zich met de geschiedenis van Gelderland of wapenkunde onledig hebben gehouden. En toch geloof ik dat hier dwaling bestaat. Waarschijnlijk verlegen met het woord aesculus, hebben de verzamelaars van de aangehaalde Chronyck, afgaande op de gelijkvormigheid van den mispelbloem met dien in het wapen daarin aanleiding gevonden het woord met mispel te vertalen. Doch deze gelijkvormigheid hebben ook de bloemen van de wilde roos, van den appel en de peer, van de lijsterbes en den meidoorn. Zij zijn allen vijfbladig. De gewassen, die ze voortbrengen, zijn in het oude land van Gelre inheemsch, wat met den mispel waarschijnlijk het geval niet geweest zal zijn. Deze behoort tehuis in Midden- en Zuid-Duitschland. De exemplaren enkele malen bij Mook en Ubbergen gevonden zullen verwilderden zijn geweest †).

Van Berchen kan, meen ik, de dwaling wegnemen.

Op de aangehaalde plaats laat hij volgen: Inde in hodiernum diem [esculus] Gelrie flos denominata existit.

Wij allen kennen den sneeuwbal, die in heggen en randen van bosschen met zijne witte bloemen in Mei en Juni zoo fraai tusschen het frissche groen prijkt, in tuinen gekweekt en wat van natuur veranderd bijzonder onze aandacht trekt, en door kunstwarmte aangejaagd op alle voorjaarstentoonstellingen van planten voorkomt.

De bloemen zijn vijfbladig als van den mispel. Onder N°. 173, plaat XXV geeft prof. Oudemans er eene zeer

---

*) Dev. IV, cap. III, f°. 91.

†) Oudemans, Flora van Nederland, II, bl. 82, 1ste uitg.

goede afbeelding van. De ovale vruchten eerst groen, dan geel, worden tegen den winter donkerrood

De struik, Viburnum opulus L., die een boom kan worden, groeit wild door heel Europa. Uit het harde hout maakt men kleine voorwerpen. Voorheen werden bast, bloem en vrucht als geneesmiddelen gebruikt, uit den wortel werd vogellijm gekookt, wat thans uit een aanverwant, V. lantana L. nog geschiedt *). Het sprookje van het blonde Grietje beweegt zich om den sneeuwbal, als bode der lente en zinbeeld van de hoop.

Deze struik heeft vele namen. Bij Dodonaeus †) heet hij, behalve sneeuwbal, zwelkenhout en waterflier, welke laatste benaming bij ons en met die van Hirschholunder, Kalinkenholz en Slingbaum §), in Duitschland nog gangbaar is.

Doch bij Dodonaeus komt nog eene andere naam van de sneeuwbal voor, die bij ons nog gangbaar is, die van Geldersche roos. En die naam is ver buiten de palen van Gelderland verspreid. In Duitschland als Geldrische Rose of Gelderrose **), in Frankrijk als Rose de Gueldre ††), in Engeland Guelder rose §§).

Hoe komt het, dat een gewas in die drie groote rijken wild groeiend en dat zich, zoo als ik door eigen aanschouwen weet, in het eerste zeer sterk ontwikkelt, den naam verkreeg van een klein landje?

Aan een antwoord waag ik mij niet. Ik meen, dat de vorsten van dat landje in hooger aanzien stonden, dan gemeenlijk aangenomen wordt; doch ik mag niet aannemen,

---

*) Lenz. a. w. S. 498.

†) Cruydt-Boeck, fo. 1824, uitg. 1618.

§) Grimm, Wörterb. op het woord Kalinkenbeere. Meijer, Konversations-Lexikon op h. w. Viburnum.

**) Meijer a. w. en w., Sicherer, Hoogd.-Nederl. Woordenboek, op het w. Gelderrose.

††) De dictionnaires de l'Académie en van Littré; Rambosson, Histoire et légendes des plantes utiles et curieuses, p. 263, waar het sprookje van het blonde Grietje uit het Duitsch vertaald opgenomen is.

§§) Spiers, Dictionnaire général Anglais-Français, op het w. Rose.

dat de oude graven van Gelre en Zutfen hun schild en banier zoodanig door het grootste deel van Europa gedragen hebben, dat de naam van de bloemen er op in de taal van het volk van zoo'n uitgestrekt gebied gedrongen is. Doch dit neem ik wel aan, dat die bloemen niet waren die van een mispel, die plaats moet maken voor de Geldersche roos.

OVER

DE MANNEN DER GROOTE SYNAGOGE.

BIJDRAGE VAN

A. KUENEN.

Er doen zich, bijna op elk gebied van historisch onderzoek, vragen voor, die men kwelgeesten zou kunnen noemen. Hoe veel moeite wij ook aanwenden, het gelukt ons niet daarop een bevredigend antwoord te vinden. De getuigenissen, waarop wij moeten afgaan, zijn schaarsch of van twijfelachtige waarde of onderling strijdig, of leiden tot een resultaat, dat wij in het van elders bekende verband der feiten niet wel plaatsen kunnen. Wat wij, op grond daarvan, eindelijk, omdat de tijd dringt, vaststellen, schijnt ons zelven geheel voorloopig. Wij zien vooruit, dat wij straks nog eens zullen terugkeeren op den reeds eenmaal afgelegden weg, of wij er in slagen mochten om zekerheid te erlangen. Het eenvoudigst zou zijn, zoodanige vragen te laten rusten, en dikwerf doen wij dat dan ook, wanneer namelijk het gemis van een antwoord ons niet deert. Doch wanneer die vragen het ongeluk hebben van, in meerdere of mindere mate, belangwekkend te zijn, dan laten zij ons geen rust: telkens opnieuw nemen wij ze ter hand, totdat wij er mede hebben afgerekend.

De vraag, voor welker behandeling ik uwe aandacht inroep, behoort tot deze soort. Wanneer ik u, ten aanzien van »de mannen der Groote Synagoge," niets meer had mede te deelen dan een overzicht van de uiteenloopende gissingen over hun aantal, hunne werkzaamheid enz., of wel mij moes

bepalen tot het toevoegen van eene nieuwe conjectuur aan de vele, die reeds zijn geopperd — dan zou ik het niet gewaagd hebben, dit onderwerp hier ter sprake te brengen. Doch dit is het geval niet. Onbekende of tot dus ver niet gebruikte bouwstoffen staan mij niet ten dienste; er is ook geen kans, dat die ons later nog zullen worden toegevoerd. Maar wèl meen ik, door consequente toepassing van de critische methode, die in beginsel door allen wordt gehuldigd, eene slotsom verkregen te hebben, die onweersprekelijk mag heeten. Van de mededeeling daarvan laat ik mij niet terughouden door de bedenking, dat het een negatief resultaat is. Want dien naam zou het moeten dragen in zijne betrekking tot de overlevering en de daarop gebouwde meest gangbare opvatting. Doch wat daarmede strijdt en deze, op goede gronden, negeert, is voor de historische waarheid, die wij immers zoeken, een positief gewin.

Gij verlangt zeker niet, dat ik beleefdheidshalve uitga van eene valsche onderstelling en tot u spreek als waart gij allen geheel op de hoogte van de quaestie en van haar tegenwoordigen stand. Vergunt mij veeleer u vooraf uiteen te zetten, waarover ons onderzoek loopt en hoe men tot nu toe over »de mannen der Groote Synagoge" heeft gedacht. Ik doe dat te liever, omdat, in dit bijzondere geval, de geschiedenis der opeenvolgende meeningen veel meer is dan eene verzameling van *curiosa* en duidelijk schijnt aan te wijzen, hoe de beslissing moet uitvallen.

Éene enkele maal worden in de Mishna »de mannen der Groote Synagoge" (אנשי כנסת הגדולה) vermeld. Het is in het beroemde tractaat *Pirkê Abôth*, en wel terstond in den aanhef, die aldus luidt:

»Mozes ontving de thora van den Sinaï en leverde haar over aan Jozua, en Jozua aan de oudsten, en de oudsten aan de profeten, en de profeten leverden haar over aan de mannen der Groote Synagoge. Deze spraken drie woorden: weest bedachtzaam in de rechtspraak, en: vormt

vele leerlingen, en: maakt eene omheining voor (of: om) de thora" *).

In de volgende paragraaf wordt nog gezegd, dat Simeon de rechtvaardige »uit de overblijfselen der Groote Synagoge" was. Van hem ging de thora over op Antigonus uit Socho (§ 3), die haar op zijne beurt overleverde aan de twee Jose's, het eerste der »zûgôth" of »paren" (§ 4).

Uit deze mishna blijkt voorloopig, wáár wij »de mannen der Groote Synagoge" moeten plaatsen: na de profeten — wier werkzaamheid, gelijk bekend is, in de 5de eeuw vóór onze jaartelling eindigt — en vóór de leeraars, wier namen in de overlevering waren bewaard gebleven. De drie woorden, die hun worden toegeschreven en die — hetgeen onze aandacht niet mag ontgaan — den vorm hebben van geboden, brengen hen in verband met de thora, hare toepassing in het leven, hare verbreiding en voortplanting en hare ontwikkeling.

Nadere inlichting zoeken wij natuurlijk in de jongere bestanddeelen van den Talmud, de beide Gemara's, en in de daarmede voor een goed deel gelijktijdige Midrash-literatuur. Werkelijk worden ons daar aangaande »de mannen der Groote Synagoge" een aantal bijzonderheden medegedeeld. Vooreerst wat aangaat hun werk. Zij hielden zich bezig:

a. met de heilige schriften. Er wordt van hen getuigd, dat zij de boeken Ezechiël, de twaalf kleine profeten, Daniël en Esther hebben geschreven †); in een jonger, na-talmudisch geschrift, *Abôth de R. Nathan*, cap. I, dat zij de opneming van Spreuken, Hooglied en Prediker onder de heilige boeken, waartegen bezwaren waren opgerezen, hebben doorgezet. Zij bevorderden, zoo lezen wij elders §), het schrijven

---

*) Hetzelfde lezen wij in de *Mechilta* fol. 6*a* (ed. Weiss p. 8*b*), waar het maken van eene omheining om de thora gelijkgesteld wordt met het geven van voorschriften, geschikt om overtreding van de thora te verhoeden.

†) b. *Baba bathra* fol. 14*a*.

§) b. *Pesachim* fol. 50*b*. De plaats luidt: »vier en twintig vasten hebben de mannen der Groote Synagoge verordend wegens de schrijvers van sepharîm, tephillîn en mezûzôth, opdat zij niet rijk mochten worden, naardien zij, rijk geworden, niet meer schrijven zouden."

van thora-rollen, van tephillîn en van mezuzôth. Van hen worden — evenals elders van de Sopherîm en van Ezra — in eene zeer belangrijke plaats van den *Midrash Tanchuma* de verbeteringen in den tekst des O. Testaments afgeleid, die tot afwering van misverstand waren aangebracht *). — Hunne bemoeiingen betroffen

b. de heilige plechtigheden en gebruiken. »De mannen der Groote Synagoge hebben voor Israël vastgesteld doxologieën (berachôth) en gebeden, inwijdings- en sluitings-formulieren (qiddûshôth en habdalôth)" — zoo lezen wij in de Babylonische Gemara, terwijl het vervolg van die plaats leert, dat men hun ook de verordeningen omtrent de opeenvolging en de herhaling dier formulieren toeschreef †). Elders wordt, hoogst waarschijnlijk althans — zie beneden! — bepaaldelijk het formulier *shemonè esré* (d. i. de 18 doxologieën) tot hen teruggebracht §). Even waarschijnlijk is het, dat zij bedoeld zijn met de »oudsten" of »vaders van het gerechtshof", die de gewoonte om driemaal daags te bidden van de aartsvaders afgezien en onder de Joden ingevoerd hebben **). Nog behoort tot dit gedeelte van de hun toegeschreven taak eene verordening omtrent de voorlezing van het boek Esther en de viering van het Purimfeest, niet op den 14den en 15den, maar op den 11den, 12den en den 13den der maand Adar ††). Aan deze verrichtingen verwant en toch daarvan onderscheiden is

c. de verklaring (midrash) van de halacha's en de haggada's, alsmede de rangschikking en optelling van de onderscheidene wetsbepalingen, die hun in de Jeruzalemsche Gemara wordt toegekend §§). — Nog schijnt hun

d. de optelling te worden toegeschreven van hen, die vol-

---

*) Fol. 26*a* (op *Exod.* XV: 7; p. 230 sq. der Stettinsche uitgave). Verg. Geiger, *Urschrift und Uebersetzungen der Bibel*, S. 310 ff.

†) b. *Berachôth* fol. 33*a*. — Verg. b. *Pesachîm* fol. 117*a*.

§) b. *Megilla* fol. 17*b*; j. *Berachôth* II, 4.

**) j. *Pesachîm* V, 1; j. *Berachôth* IV, 1.

††) b. *Megilla* fol. 2*a*.

§§) j. *Sheqalîm* V, 1.

gens de Mishna geen deel hebben aan het eeuwige leven *).

Bij de Talmudische berichten over de samenstelling, de inrichting en den duur van het bestaan der »Groote Synagoge" behoeven wij voorshands niet stil te staan. Ze zijn, gelijk algemeen wordt erkend, schaarsch, dubbelzinnig en onderling strijdig. Straks, wanneer wij ze opzettelijk in oogenschouw nemen, zullen wij ons daarvan gereedelijk overtuigen. Laat mij hier alleen mededeelen, dat Ezra aan het hoofd der »Groote Synagoge" wordt geplaatst; dat Nehemia en andere tijdgenooten van Ezra daartoe worden gerekend, maar ook oud-testamentische personen uit vroeger tijd: Zerubbabel, Jesua, Mordechai, Bilshan †); dat het aantal harer leden op 120, doch ook op 85 schijnt te worden bepaald §). Later komen wij op dit alles terug.

Het lag in den aard der zaak, dat op grond van deze *data* der overlevering »de mannen der Groote Synagoge" in de voorstelling die men zich vormde van den na-exilischen tijd hunne eigene, en wel eene zeer belangrijke plaats innamen. De Joodsche leeraars der middeleeuwen twijfelden geen oogenblik aan hun bestaan en hadden daartoe, op hun standpunt, ook geene aanleiding. Het was hunne taak, de ver-

---

*) b. *Sanhedrin* fol. 104*b* coll. 90*a*. Zoo verklaart Raschi ad h. l., met wien o. a. Herzfeld instemt (*Gesch. des Volkes Jisrael seit der Zerstörung des ersten Tempels* u. s. w. III: 245 sub 11). Geheel anders J. S. Bloch, *Studien zur Gesch. der Sammlung der alt-hebr. Literatur* S. 118 f De vraag מי מנאך («wie heeft ze opgeteld?") laat hij slaan op de rechters en schoolmeesters, die even te voren genoemd waren, en verklaart hij: «wie heeft hen ingesteld of verordend?" Het antwoord luidt: «de mannen der Groote Synagoge hebben ze verordend", d. i., volgens Bloch: zij zijn het geweest, die de rechtspraak en het onderricht der jeugd hebben geregeld. Deze opvatting is geheel onaannemelijk. Het verbum מנא heeft die beteekenis niet. Wat Bloch hier vermeld vindt, is voorts in het verband zoo zeer misplaatst, dat men zich afvraagt, of hij de aangehaalde bladzijde der Gemara in haar geheel gelezen heeft? Er volgt nl. onmiddellijk: «zij — toch wel de mannen der Groote Synagoge? — wilden er nog 66n bijtellen" (בקשו עוד למנות אחר) — t. w. Salomo, en eerst na de herhaalde tusschenkomst van God lieten zij zich daarvan afbrengen. Hoe is dit te rijmen met het voorafgaande, wanneer wij de verklaring daarvan door Bloch volgen?

†) *Ezr.* II: 2; *Neh.* VII: 7.

§) Zie den Targum op *Hoogl.* VII: 2 (verg. op VI: 5) en over de andere berichten beneden bl. 233 verv.

schillende berichten met elkander in verband te brengen en te vereenigen. Terwijl zij zich daarvan naar vermogen kweten, kwamen zij er vanzelf toe, om aan »de mannen der Groote Synagoge" nog meer invloed en beteekenis toe te kennen dan zij reeds in de overlevering hadden. Bekend is het, dat b. v. Elias Levita aan Ezra en de Groote Synagoge de verzameling van de vier en twintig heilige boeken en de geheele afsluiting van den Kanon des O. Testaments toeschrijft *).

Daartegen konden de Christelijke godgeleerden geen bezwaar hebben. Andere bestanddeelen van de traditioneele Joodsche zienswijze konden zij zich niet toeëigenen. Doch de hoofdzaak, het historische karakter en de gewichtige bemoeiingen van »de mannen der Groote Synagoge", namen de meesten hunner gaaf over, o. a. de groote Johannes Buxtorf, die zich in zijne *Tiberias* als een warm voorstander van deze opvatting doet kennen †).

Zoo zou het evenwel niet blijven. Reeds in de 17de en in het begin der 18de eeuw werd het bestaan der »Groote Synagoge" ontkend of althans zeer twijfelachtig gekeurd door godgeleerden van naam, in de Roomsch-Katholieke kerk door Joh. Morinus († 1659) §) en Richard Simon **), voorts door een aantal Protestantsche theologen, in ons vaderland alleen door Jac. Alting, F. Burman, Herm. Witsius en Camp. Vitringa ††). Ik zal u niet vermoeien door de mededeeling van hunne argumenten. Hun strijd vertoont hier en daar duidelijke sporen van confessioneele vooringenomenheid. Doch zij opperen ook zuiver historische bedenkingen, die op ieder onpartijdige indruk moeten maken. De zwakke punten in de overlevering konden hun, die haar met een wantrouwend oog nagingen, be-

---

*) Zie mijn *Hist. krit. onderzoek* enz. Deel III: 421 v.

†) *Tiberias sive commentarius Masorethicus* (Basil. 1620), p. 93 sqq, 102 sqq

§) *Exercitt. biblic. Libri duo* (Paris. 1660) p. 279 sqq.

**) *Hist. crit. V. T.* Lib. I, cap. 8 (p. 48 ed Amstel. 1685).

††) Zie de plaatsen hunner geschriften, die hier in aanmerking komen, aangewezen door Rau in de straks vermelde monographie, p. 44 sq

zwaarlijk ontgaan. Deze stellen zij dan ook duidelijk in het licht, om op grond daarvan tot geheele verwerping van de traditie te besluiten. Buddeus b. v. noemt het zeer waarschijnlijk, dat Ezra, in vereeniging met sommige tijdgenooten, maatregelen heeft genomen tot bevordering van het godsdienstige leven en tot bewaring der heilige literatuur. Hij acht het — zonderling genoeg! — zeer aannemelijk, dat Haggai, Zacharia en Maleachi hem daarin hebben ter zijde gestaan. Verder evenwel reikt zijne instemming met de overlevering niet. »Et hinc" — zoo gaat hij voort — »haud dubie tota ista de Synagoga magna exorta est fabula. Talem enim Synagogam magnam, qualem Iudaei fingunt, numquam fuisse, rationibus haud proletariis evinci potest. De eius enim institutione, quam Esrae tribuunt, nec in ipsius Esrae, nec in Nehemiae libro, nec in aliis monumentis fide dignis quidquam legitur. Immo nec in duobus Esrae libris apocryphis, nec apud Flavium Josephum ulla eius mentio. Talmudici primum eius meminere doctores, quorum ut alias in rebus historicis exigua fides est, ita in rebus ab illorum aetate adeo remotis multo adhuc minorem promerentur" *). De hoofdlijnen van het negatieve betoog zijn hier reeds, gelijk men bemerkt, met vrij vaste hand getrokken.

Doch dat betoog zelf moest nog worden geleverd. Dit deed, nu juist anderhalve eeuw geleden, Joh. Eberh. Rau, Hoogleeraar te Herborn, in zijne *Diatribe de Synagoga magna* †). Inderdaad, een voortreffelijk geschrift! Het is natuurlijk thans in sommige opzichten verouderd. Bepaaldelijk geldt dit van het onderzoek naar de afsluiting van den Kanon en de vaststelling van den tekst des O. Testaments §). Doch overigens is Rau het onderwerp zoo volkomen meester en gaat hij zoo kalm en bedachtzaam te werk, dat hij ons dwingt met hem in te stemmen. Als proeven noem ik het

---

*) J. F. Buddei *Hist. eccles. V. T.* Tom. II, p. 796—802 (ed. tertiae).

†) In qua Judaeorum de Senatu quodam Hierosolymitano, post solutam Captivitatem Babylonicam ab Ezra conscripto, famosa Traditio examinatur, et verane illa, an falsa sit disquiritur (Traj. ad Rhenum, 1726).

§) P. 116 sqq, 128 sqq.

hoofdstuk: *de silentio scriptorum, tum coaevorum, tum aetate proximorum, sacrorum et profanorum*, en het volgende, waarin de wording en de groei der overlevering worden nagegaan *).

De monographie van Rau, hoewel, zoo ik mij niet bedrieg, meer aangehaald dan bestudeerd, heeft toch hare werking niet gemist. Onder de Christelijke godgeleerden werd de overtuiging vrij algemeen, dat het bestaan van »de Groote Synagoge" problematisch moet heeten en in geen geval in dien zin kan worden aangenomen, dien men vroeger daaraan hechtte. Tot de verbreiding van dit gevoelen kan ook Car. Aurivillius het zijne hebben bijgedragen. Zijne dissertatie *de Synagoga vulgo dicta magna*, in 1774 uitgegeven, is onafhankelijk van Rau's geschrift en daarmede in geen enkel opzicht te vergelijken. Doch met andere stukken van denzelfden auteur door J. D. Michaelis herdrukt en aanbevolen †), verwierf zij vele lezers en in dien ruimen kring algemeene instemming. De openbare meening had zich, onder de geleerden natuurlijk, tegen »de Groote Synagoge" gekeerd. Als haar vertegenwoordiger kan de Wette gelden, die, met verwijzing naar Rau en Aurivillius, verklaart dat »ihr Dasein selbst historischen Zweifeln unterliegt" en dat de »angebliche Sage" over hare deelneming aan de verzameling van den Kanon »verschwindet, sobald man die Stellen ansieht, auf welche sie sich gründen soll, und nicht einmal Gegenstand der Widerlegung ist" §).

Wanneer wij, bekend met de hedendaagsche literatuur over ons onderwerp, terugzien op deze en dergelijke uitspraken, dan komt onwillekeurig de vraag bij ons op, wat er dan toch in dien tusschentijd heeft plaats gehad, waarvan eene geheele omwenteling in de denkbeelden over »de mannen der Groote Synagoge" het gevolg moest zijn? Het antwoord luidt, dat verschillende oorzaken hebben samengewerkt om hen veel meer dan vroeger in eere te brengen.

---

*) P. 47 sqq, 66 sqq.

†) C. Aurivillii *Dissertt. ad sacras literas et philologiam orientalem pertinentes* (Goett. et Lips. 1790), p. 139—160.

§) *Lehrb. der hist. krit. Einl. in die Bibel A. u. N. Testaments* I: 17 (6te Ausg.).

Er waren, vooreerst, ook tijdens de periode der ontkenning eenige meer conservatieve critici, die zich niet overtuigen konden, dat al de berichten aangaande hen, die tot ons zijn gekomen, louter fictie zouden zijn. Zij beproefden er althans iets van vast te houden, dat zij dan, soms vrij willekeurig, nader bepaalden en, met meer of minder goeden uitslag, beproefden te plaatsen in het historische verband *). Daarbij kwam, ten andere, dat Rau en Aurivillius er niet in waren geslaagd om positief aan te wijzen, hoe de voorstelling, die zij verwierpen, was ontstaan. Zoolang dat nog niet is geschied, behoudt zulk eene voorstelling nog altijd iets van haar vroeger gezag en laat zij bij den onbevooroordeelde den indruk achter, dat er toch wel eenige waarheid in liggen of achter schuilen zal: zij kan toch niet uit de lucht zijn gegrepen — zoo meent men, en tracht nu de kern uit de schaal los te maken en althans bij gissing te bepalen, welk feit zich allengs heeft vervormd tot de overlevering, die men in haar geheel niet meer kan aanvaarden. Eindelijk heeft de wetenschappelijke Joodsche theologie, welker opkomst van voor 50 jaren dagteekent, in dezen ontegenzeggelijk grooten invloed geoefend. Zij heeft zeer veel gedaan om ons de Talmudische en andere, ongeveer gelijktijdige geschriften beter te doen kennen en waardeeren. Ook voor ons onderwerp is deze arbeid niet onvruchtbaar gebleven. Inzonderheid heeft eene ontdekking van Nachman Krochmal nieuw licht ontstoken †). Het stilzwijgen van de boeken des O. Testaments over »de mannen der Groote Synagoge" was — gij herinnert u de daareven aangehaalde woorden van Buddeus! — altijd een der hoofdbezwaren geweest tegen de geloofwaardigheid der Talmudische berichten. Doch nu wijst Krochmal overeenstemming aan tusschen het boek *Nehemia* en den Talmud, en wel ten aanzien van een punt, dat steeds de meeste bedenkingen had

---

*) Zie o. a. Eichhorn, *Einl. in das A. T.* I: 80 ff; III: 636 en, meer positief, Bertholdt, *Einl. in sämmtl. Schriften des A. u. N. T.* I: 66 ff.

†) Zie het tijdschrift *Kerem Chemed* V, 1841, p. 68 (mij alleen uit aanhalingen bekend) en *Moré Nebochê Haseman* cap. XI, p. 97 n.

uitgelokt, het aantal van »de mannen der Groote Synagoge". Straks meer hierover! Doch nu reeds acht gij het met mij hoogst natuurlijk, dat men, op grond van deze ontdekking, moed gevat heeft en zich volstrekt ongeneigd betoont om de overlevering prijs te geven. Er moge nog veel twijfelachtigs overblijven, dat »de Groote Synagoge" bestaan en krachtig gewerkt heeft, dit acht men boven redelijke bedenking verheven. »Diejenigen, welche noch an der Existenz der grossen Versammlung zweifeln, oder nicht recht wissen was mit ihr anzufangen ist, sind in der Forschung der nachexilischen Geschichte zurückgeblieben" — zoo spreekt Dr. Graetz zich uit *). Ook de jongste schrijver over dit onderwerp, J. S. Bloch, gewaagt van den omkeer, die in de denkbeelden daarover heeft plaats gegrepen. »Man bezweifelt ihre (der groszen Versammlung) Kanonsammlungsthätigkeit, dagegen das Leben, ihre Existenz wird nicht mehr angegriffen. In der That, wem die Quellenkenntnisz nicht gänzlich abgeht, der weisz, dasz nicht blos an der Existenz jener Versammlung »zu zweifeln kein erheblicher Grund da ist" †), sondern dasz in der nachexilischen Zeit eine grosze Anzahl von Einrichtungen uns begegnen, deren Einführung allein schon eine *Ecclesia Magna* voraussetzt" §).

Er schijnt dus onder de deskundigen, zoo al geene overeenstemming, dan toch eene heerschende meening zich te hebben gevormd. Jammer slechts, dat het niet meer is dan schijn. Aan alle zijden wordt het bestaan van »de Groote Synagoge" erkend, maar zoodra wij nauwkeuriger toezien, blijkt men het alleen over dien naam eens te zijn, over de zaak zoo goed als niet. Het is zelfs eene hopelooze verwarring, die zich, wanneer wij de onderscheidene schrijvers met elkander vergelijken, aan ons voordoet. De algemeene beschouwingen over den toestand der Joden na de ballingschap, over Ezra's hervorming en de daardoor geboren be-

*) *Koheleth oder der Salomonische Prediger übersetzt und kritisch erläutert* (1871) S. 156.

†) Bloch, a. a. O. S. 100 f.

§) Deze woorden neemt Bloch, naar het schijnt, over uit Zunz, *die gottesd. Vorträge der Juden* (1832) S. 33.

hoeften, over de ontwikkeling der mondelinge wet enz., nemen bij hen eene bedenkelijk ruime plaats in. Ieders bijzondere opvatting heeft blijkbaar voor een groot deel haar ontstaan aan die beschouwingen te danken. Is dit reeds op zich zelf weinig geschikt om ons vertrouwen in te boezemen, wanneer wij op de ver uiteenloopende uitkomsten letten, dan wordt het ons eerst recht duidelijk, op hoe onvasten bodem wij ons bewegen. Ten aanzien van bijna alle hoofdpunten staat tegenover het »ja" van den een het »neen" des anderen. Het ligt niet in mijn plan, u de verschillende meeningen volledig te doen kennen. Maar ik mag toch niet nalaten u eenig denkbeeld te geven van haren onderlingen strijd; later zal ons dat te stade komen.

De duidelijkheid kan er slechts bij winnen, wanneer ik ééne dier meeningen als type aanneem en de andere daarmede vergelijk en als het ware daaromheen rangschik. Daartoe leent zich het best de opvatting van J. Fürst *). Volgens hem is »de Groote Synagoge" een staatsraad of senaat, in het jaar 444 v. Chr. door Ezra en Nehemia bijeengeroepen en georganiseerd. Hij bestond uit 120 leden, d. i. uit 85 priesters, Levieten en stamhoofden, en uit 35 profeten. Gedurende 260 jaren bestuurde dit lichaam, dat steeds voltallig werd gehouden, den Joodschen staat; zoowel tot de politieke als tot de kerkelijke aangelegenheden strekte zijne zorg zich uit. De val van het Perzische rijk splitst zijne geschiedenis in twee nagenoeg gelijke perioden, die ook in de overlevering als de »wortel" (of »stam") en de »rest" van de Groote Synagoge worden onderscheiden.

Op de vorming dezer opvatting heeft de reeds vermelde ontdekking van Krochmal onmiskenbaren invloed geoefend. Hetzelfde geldt van een aantal andere meeningen, die bijgevolg met die van Fürst op dezelfde leest geschoeid zijn. Zoo b.v. die van J. H. Weiss †). Hij wijkt hierin af, dat hij Ezra, terstond na zijne aankomst in Judea (457 v. Chr.),

*) *Der Kanon des A. T. nach den Ueberlieferungen in Talmud und Midrasch*, S. 21—23.

†) *Zur Gesch. der jüdischen Tradition* (hebr.), Theil I: 54 ff., 82 ff.

den grondslag van »de Groote Synagoge" laat leggen, zoodat zij in het jaar 444 slechts behoefde te worden bevestigd en voltooid; dat hij er toe overhelt om het getal harer leden op 85 te bepalen; dat hij zich geneigd betoont om haar reeds onder Ptolemaeus Lagi te laten eindigen. Gij bemerkt hieruit tevens, dat hij zich vrij wat minder beslist uitspreekt dan Fürst. — Verder behoort tot deze groep J. S. Bloch *). Ten aanzien van het ontstaan en de organisatie der »Groote Synagoge" komt hij vrij wel met Weiss overeen. Doch zij telde volgens hem 120 leden en was gedurende meer dan twee eeuwen werkzaam. Bijzonder legt hij nadruk op hare samenstelling uit mannen van allerlei rang en stand, die haar tot eene ware volksvertegenwoordiging maakte. Daaraan is het toe te schrijven, dat zij zoo gezegend heeft gewerkt. Het Joodsche volk was niet gemakkelijk te leiden; het wilde zich zelf regeeren. Mozes, door de ondervinding wijs geworden, had zich daarom reeds met 70 mannen uit het volk omringd. Doch na zijn dood was die volksraad te niet gegaan. Nu eerst werd hij, door Ezra, weer in het leven geroepen, en aanstonds namen nu ook de zaken een anderen loop: gewillig onderwierp zich de natie aan de bepalingen, door de schriftgeleerden, leden der *Ecclesia Magna* ontworpen, omdat de overige leden, uit haar eigen midden voortgekomen, daaraan hun zegel hadden gehecht. — Met Bloch komt Dr. M. Heidenheim in zoover overeen, als ook hij op het democratisch karakter van »de Groote Synagoge" nadruk legt: zelfs de »Nethinîm" en de »zonen der knechten van Salomo" waren daarin opgenomen †). Doch wij zullen op de beide verhandelingen van Heidenheim over ons onderwerp zoo aanstonds moeten terugkomen. Hier alleen nog de mededeeling, dat hij het ontstaan van »de Groote Synagoge" vroeger schijnt te plaatsen, terstond na den terugkeer uit de Babylonische ballingschap, zoodat Ezra niet als haar

---

*) *Studien* u. s. w. S. 100 ff.; inzonderheid over de samenstelling der E. M. S. 108—112.

†) *Studien und Kritiken*, Jahrg. 1853, I: 93—100; *Deutsche Vierteljahrschrift für englisch-theol. Forschung und Kritik*. Jahrg. II, S. 286—300.

stichter kan worden aangemerkt, al is hij ook later haar voorzitter geweest. — Ook Dr. Graetz moet hier worden vermeld, want hij vereenzelvigt »de groote vergadering", evenals de daareven genoemde schrijvers, met de talrijke bijeenkomst, die 444 v. Chr. onder de leiding van Ezra en Nehemia is gehouden *). Doch hij verklaart uitdrukkelijk, dat die vergadering een geheel tijdelijk karakter droeg: »die Mitglieder der groszen Versammlung, die nur einmal unter Nehemia zusammengekommen war" †). Er is dan ook, in zijne opvatting der geschiedenis van den na-exilischen tijd, voor een blijvend instituut, een senaat als bij Fürst, geene plaats. Want uit de jaren na Nehemia's dood dagteekent, volgens hem, de instelling van het groote gerechtshof van 71 leden, dat later het Sanhedrin genoemd werd en de attributen in zich vereenigde, die Fürst en anderen aan »de Groote Synagoge" toekennen §).

Het bevreemdt ons niet, nadat wij van dit verschil kennis hebben genomen, dat anderen »de Groote Synagoge" en »het Groote Sanhedrin" als namen van een en hetzelfde collegie hebben aangemerkt. Dat doen, ieder op zijne wijze, Herzfeld en Ewald. De eerste ziet in »de Groote Synagoge" eene schepping van Ezra; zij bestond uit 70 of 71 leden, hoofden van de priesters, de Levieten en het volk, en schriftgeleerden; aanvankelijk belast met de hoogste rechtspraak, breidde zij hare macht allengs verder uit, tot de wetgeving en het staatsbestuur, die immers in de oudheid en althans onder Israël nooit scherp van de rechtspraak afgescheiden waren **). Ewald stemt hiermede in, maar houdt de bevoegdheid van »de Groote vergadering" voor aanvankelijk zeer beperkt; eerst in de Grieksche periode, toen de Joden meer vrijheid genoten, kon zij op het staatsbestuur invloed oefenen; vóór dien tijd bepaalde zij zich tot de kerkelijke

*) *Koheleth* S. 156; *Gesch. der Juden*, II. 2. S. 154 f.

†) *Gesch. der Juden*, II. 2. S. 178 n. 2; ook 182 n. 1.

§) Aldaar S. 177 ff.

**) *Gesch. des Volkes Jisrael von der Zerstörung des ersten Tempels* u. s. w. Band II: 22 ff. en inzonderheid de 12de Excursus »Ueber die Männer der groszen Synagoge und das Synedrium", ald. S. 380—396.

aangelegenheden en gebruiken. Doch in waarheid verschilt zij niet van de *γερουσία* of het Sanhedrin, waarmede zij dan ook in het aantal harer leden overeenkomt *).

Reeds bevinden wij ons op zeer aanmerkelijken afstand van Fürst, wiens opvatting ons tot uitgangspunt diende. Doch al de tot nu toe vermelde meeningen hebben toch dit met elkander gemeen, dat ze aan »de Groote Synagoge" een gemengd karakter toekennen en, in overeenstemming daarmede, haar, van den aanvang af of allengs, op meer dan één gebied handelend laten optreden. Welnu, dat doet ook nog Hitzig, wiens hypothese overigens geheel eigenaardig is. Hij gaat uit van het bericht der Mishna, dat Simeon de Rechtvaardige »uit de overblijfselen der Groote Synagoge" was, en concludeert, dat deze dus omstreeks het midden der 4de eeuw v. Chr. moet hebben bestaan. Nu bedraagt, volgens Eusebius en Philo beiden, de tijdsruimte tusschen het begin van den Hoogepriester Onias I en het aftreden van Onias III 168 jaren. Maar dan moet, daar dit aftreden valt in 174 v. Chr., het hoogepriesterschap van Onias I in 342 v. Chr. een aanvang hebben genomen, en niet in 348 v. Chr., toen, volgens de berekening van Hitzig, zijn vader Jaddua stierf. Derhalve vormen de jaren 348 tot 342 v. Chr. een *interregnum*, dat wij door »de Groote Synagoge" kunnen laten aanvullen. Het was toen, in de laatste jaren der Perzische monarchie, een tijd van verwarring, ook in Palestina en den omtrek. Om te redden wat nog te redden was, zal, na Jaddua's dood, een talrijke senaat het staatsbestuur aangevat en, blijkens de drie woorden die wij reeds uit de Mishna kennen, het recht, het onderwijs en de belangen van den godsdienst ijverig behartigd hebben. Toen hij zijne taak had afgewerkt, ging hij weer uiteen en plaatste zich de zoon van Jaddua, Onias I, aan het hoofd des volks.

Gij meent wellicht, dat wij thans de voornaamste afwijkingen hebben leeren kennen, doch het tegendeel is waar.

---

*) *Gesch. des Volkes Israel*, IV: 189—193 (2e Ausg.).

†) *Gesch. des Volkes Israel* I: 315—319. Met hem stemt Kneucker in, Schenkel's *Bibel-Lexikon*, Bd. V: 442 f.

In strijd met al de tot nu toe vermelde schrijvers zag Dr. A. Geiger in »de Groote Synagoge" een der namen van den priesterlijken senaat of cheber, derhalve een zuiver patricisch collegie. Wat hij daarover schrijft in zijn beroemd boek »Urschrift und Uebersetzungen der Bibel" *), is te kort om volkomen duidelijk te zijn. De onlangs uitgegeven »Allgemeine Einleitung in die Wissenschaft des Judenthums" †) geeft hier het gewenschte licht. De drie woorden, die in de Mishna worden medegedeeld, zijn werkelijk door »de Groote Synagoge" gesproken, althans de zuivere uitdrukking van haar streven. Zij vertegenwoordigt den besten tijd van het priesterlijke patriciaat, waarin dit niet slechts de macht in handen had, maar ook door de Joden, wien het met den godsdienst volkomen ernst was, zonder tegenspraak erkend en gevolgd werd. Hoe de Hoogepriester en zijne deelgenooten in de leiding van den staat den naam »Cenéseth haggedola" ontvingen, verklaart Geiger niet. Wij zullen ons weldra overtuigen, dat dit eene groote leemte is. Doch in weerwil daarvan is het hoogst opmerkelijk, dat deze kenner van het na-exilische Israël geene ruimte weet te vinden voor die gemengde »Groote Synagoge", waarvan wij tot dus ver hoorden, en dien naam geeft aan een zuiver-aristocratisch lichaam.

Allerzonderlingst schijnt het bij den eersten oogopslag, dat nagenoeg even bevoegde beoordeelaars zich in eene geheel tegenovergestelde richting van het door ons als type aangenomen gevoelen verwijderen. Ik noem vooreerst Dr. J. M. Jost. Volgens hem zijn »de mannen der Groote Synagoge" Schriftgeleerden, en wel diegenen hunner, die te Jeruzalem, van Ezra af tot het einde der 3de eeuw, de studie van de Wet en de ontwikkeling van hare voorschriften leidden. Hun naam verklaart zich hieruit, dat alle synagogen van die te Jeruzalem afhingen en zich daarnaar richtten; deze, die onder het onmiddellijk bestuur van de Schriftge-

*) S. 124.

†) *Nachgelassene Schriften*, herausg. von L. Geiger, Band II: 33—245. Zie aldaar S. 91 f.

leerden stond, werd daarom »de groote synagoge" genoemd. Wellicht bestond het collegie in de hoofdstad uit afgevaardigden van de kleinere synagogen; dan ware de naam nog veel natuurlijker *). Ten andere vermeld ik J. Derenbourg: met de verklaring van den naam laat hij zich niet in; over de inrichting van het collegie durft hij geen gevoelen uitspreken; maar hij acht het geheel zeker, dat er te Jeruzalem »une autorité centrale" zetelde, door Ezra en Nehemia ingesteld en met de voortzetting van hun werk belast, maar dan ook bestaande — niet uit den Hoogepriester en die van zijnen rade, wier overeenstemming met Ezra's beginselen dikwerf veel te wenschen overliet, maar — uit Schriftgeleerden. »De Groote Synagoge" is dus »plutôt un collège qu'un sénat, un corps de savants qu'une autorité constituée" †). — Zoo oordeelt, eindelijk, ook Dr. E. Schürer. De enkele wenken, die de oudere en geloofwaardige documenten ons geven, stellen ons nauwelijks in staat te bepalen, wie »de mannen der Groote Synagoge" eigenlijk waren. Doch de waarschijnlijkheid pleit voor de opvatting van Jost en Derenbourg, tegen die van Herzfeld. Zij vormden »ein Collegium von Schriftgelehrten zur Entscheidung theologischer Fragen" §). Andere, meer of min besliste voorstanders van dezelfde beschouwing laat ik thans onvermeld **). Ook met de verklaring van hunne afwijking wacht ik, totdat wij ons een eigen gevoelen hebben gevormd. Gelukt het ons zekerheid te erlangen, dan zullen wij ons ook van den strijd der meeningen gereedelijk rekenschap kunnen geven. De meerdere

---

*) *Gesch. des Judenthums und seiner Secten*, I: 41—43. De laatst vermelde gissing is voorgedragen door den Rabbijn Wassermann en wordt door Jost, S. 43 n. 1, met een »wenigstens beachtenswerth" medegedeeld.

†) *Essai sur l'hist. et la géogr. de la Palestine d'après les thalmuds*, I: 29—40.

§) *Lehrb. der neutest. Zeitgeschichte*, S. 453, verg. 408, 444.

**) O. a. Leyrer in Herzog's *Real-Encyclopädie*, Band XIII: 783 ff. (»Die ausgezeichnetsten unter diesen Synagogenlehrern .... bildeten eine Körperschaft, eine Art theologisch-juridischer Fakultät oder oberstes geistliches Raths-collegium mit entscheidender Autorität in Gesetzesfragen, ... die sogenannte grosse Synagoge"); XV: 296 ff.

Verg. ook mijn *Godsd van Israël*, II: 214—219.

of mindere gemakkelijkheid, waarmede wij dat doen, zal ons zelfs kunnen leeren, of wij ons op het juiste standpunt hebben geplaatst.

Wij keeren terug tot het getuigenis der Mishna, dat ik U in den aanvang mededeelde. Daar treden, als dragers der traditie, »de mannen der Groote Synagoge" op. Nu zijn twee dingen mogelijk:

òf er heeft werkelijk van de 5de eeuw v Chr. af, gedurenden korter of langer tijd, een collegie of lichaam bestaan, dat den naam »cenéseth haggedola" droeg, zich zelf zoo noemde of door de tijdgenooten zoo genoemd werd;

òf iemand heeft later dien naam »cenéseth haggedola" uitgedacht en dien gegeven aan eene instelling of inrichting van dien tijd, of wel: een lichaam, dat hij zoo noemde, in die eeuw geplaatst.

Korter uitgedrukt: »cenéseth haggedola" is òf een werkelijk gedragen òf een later bedachte naam.

Geene van deze twee mogelijkheden kunnen wij ons laten ontnemen; de ééne zoowel als de andere moeten wij erkennen. De eerste natuurlijk; daarover kan geen twijfel bestaan. Maar ook de tweede. Derenbourg ontkent dat, wanneer hij schrijft: »ce nom doit avoir été porté par un corps qui a existé, qui a vécu. L'imagination aurait été chercher une dénomination ancienne, répondant à une institution généralement connue" *). Met andere woorden: de naam »cenéseth haggedola" kan niet anders dan historisch zijn; hij draagt het bewijs zijner geloofwaardigheid in zich zelven. Wij zullen weldra zien, wat hiervan zij. In geen geval kunnen wij ons door deze opmerking *a priori* laten terughouden; is zij juist, dan zal dit uit ons onderzoek zelf moeten blijken.

Het schijnt vrij onverschillig, welke onzer beide mogelijkheden wij het eerst beproeven. Maar als wij ons door de

---

*) *Essai* etc. I: 34, 35.

feiten laten besturen, dan moeten wij toch met de tweede (»cenéseth haggedola" een later bedachte naam) beginnen. Immers zij heeft aanvankelijk de praesumtie voor zich. Het is, ik erken het gaarne, onbewezen, dat de auteur der Mishna de eerste is geweest, die zich van dien naam bediend heeft; volgens den Talmud had hij althans éénen voorganger, Rabbi Hanina*), en deze behoeft noch de eenige, noch de oudste te zijn geweest. Maar het gebruik van den naam klimt toch, in de documenten die tot ons zijn gekomen, niet hooger op dan de heft van de 2de eeuw onzer jaartelling, toen er dus sedert den tijd, waartoe »de Groote Synagoge" zal behooren, 600 jaren verloopen waren. In oudere geschriften is van den naam — want dáárover alléén en niet over de zaak spreken wij thans — geen enkel spoor te ontdekken. Nehemia zelf deelt ons mede †), dat hij eens eene groote of talrijke vergadering, קְהִלָּה גְדוֹלָה heeft belegd, maar behalve dat hier een ander woord wordt gebezigd, had die vergadering één bepaald doel: het afdwingen van concessiën aan de voorname Joden, die hunne arme broeders onderdrukten — zoodat zij met de groote cenéseth van den Talmud hoegenaamd niets gemeen heeft en daarmede dan ook door niemand wordt vereenzelvigd. Ook elders in de boeken *Ezra* en *Nehemia* zoeken wij te vergeefs. In het 1ste Boek der Makkabeën ontbreekt *συναγωγή* niet. Wij lezen daar van eene *συναγωγὴ Ἀσιδαίων*, die zich rondom Mattathias en zijne zonen schaart §); van *ἡ συναγωγὴ* der volgelingen van Judas Makkabi, die bijeenkomt om zich tot den strijd voor te bereiden **); van eene *συναγωγὴ γραμματέων*, die zich tot den Hoogepriester Alcimus begeeft en op hem vertrouwt ††); eindelijk nog van eene *συναγαγὴ μεγάλη ἱερέων καὶ λαοῦ καὶ ἀρχόντων ἔθνους καὶ*

---

*) b. *Berachôth* fol. 33 *b*; b. *Megilla* fol. 25 *a*.

†) *Neh.* V: 7. In vs. 13 קהל.

§) 1 *Makk.* II: 42.

**) 1 *Makk.* III: 44.

††) 1 *Makk.* VII: 12.

τῶν πρεσβυτέρων τῆς χώρας *). Doch onder deze plaatsen is er geene, waar *συναγωγή* als vertaling van een door den oorspronkelijken auteur gebezigd כְּנֶסֶת kan worden aanmerkt; veeleer schreef deze עֵדָה, wellicht eene enkele maal קָהָל. †). Er bestaat dus tusschen »cenéseth haggedola" en deze berichten van den Joodschen geschiedschrijver zelfs geene schijnbare overeenkomst; veelmin kan hij geacht worden te spreken over de zaak, die in de Mishna »cenéseth haggedola" wordt genoemd; zijne *συναγωγὴ μεγάλη* is eene volksvergadering in het jaar 140 v. Chr.; de andere *συναγωγαί* zijn samenkomsten of vergaderingen van geheel bijzonderen en voorbijgaanden aard, die in niets gelijken op hetgeen den auteur der Mishna moet hebben voor den geest gestaan. Wij zetten dus het onderzoek verder voort, maar, evenals tot nu toe, zonder eenig resultaat. De overige Apocriefen des O. Testaments kennen »cenéseth haggedola" niet; in het N. Testament wordt zij nergens vermeld; Flavius Josephus maakt daarvan geen gewag. Dit laatste is overbekend en schijnt ons toch, zoo dikwerf het ons in de gedachten komt, opnieuw hoogst opmerkelijk. Men kan moeilijk beweren, dat er voor Josephus eene bepaalde reden bestond om zijne Romeinsche lezers omtrent »de Groote Synagoge" niet in te lichten. Zijn stilzwijgen daarover kan moeilijk eene andere oorzaak hebben dan zijne onwetendheid. Maar hoe deze te verklaren bij de onderstelling, dat die naam — om met Derenbourg te spreken — gedragen is door een lichaam, dat geleefd heeft? Inderdaad, al zijn het slechts zwijgende getuigen, die wij tegenover het bericht der Mishna moesten stellen, zij vormen toch samen eene achtbare reeks. Voegt daarbij nu nog, dat de Mishna zelve zich niet gelijk blijft. In eene bekende plaats van het tractaat *Phea* volgen de vroeger vermelde »zûgôth" of »paren" onmiddellijk op de

---

*) 1 *Makk.* XIV: 28.

†) Verg. de Grieksche vertaling van *Num.* X: 8; *Richt.* XX: 1, waar עדה, en van *Num.* XX: 10, waar קהל, met *verba* van bijeenroepen of vergaderen verbonden, voorkomen. Het aantal plaatsen der LXX, waar *συναγωγή* de vertaling is van een dier beide *substantiva*, is zeer aanzienlijk.

profeten*). Het weglaten van »de Groote Synagoge" als schakel in de keten der overlevering is wellicht niets meer dan een toevallig verzuïm, maar toch ook als zoodanig eene verzwakking van het getuigenis uit *Pirke Abôth*, dat aan den steun van overeenstemmende parallelen alleszins behoefte schijnt te hebben.

Het is mijne bedoeling niet, met dit overzicht der oudere berichten over den na-exilischen tijd iets te bewijzen. Het moet alleen dienen — en is, zoo ik mij niet bedrieg, meer dan voldoende — om den verderen gang van ons onderzoek te rechtvaardigen. Wij gaan namelijk nu, maar nog geheel voorloopig, van de onderstelling uit, dat »cenéseth haggedola" niet een gelijktijdige, maar een latere bedachte naam is.

Het wordt dan nu de vraag, welke voorstelling of welk denkbeeld de auteur van dien naam wilde uitdrukken? Over het *adjectivum* behoeven wij niet uit te weiden: גָּדוֹל heeft dezelfde beteekenissen als het Nederlandsche »groot" en kenschetst dus de bedoelde »cenéseth" òf als talrijk òf als aanzienlijk òf ook als bijzonder gewichtig of belangrijk. Het *substantivum* zonder —, gevolgd door het *adjectivum* met het lidwoord, drukt de gedachte uit, dat de »cenéseth", waarvan sprake is, eensdeels op dien naam aanspraak heeft of tot dat *genus* behoort, maar anderdeels zich als de groote »cenéseth" van elke andere duidelijk onderscheidt. Maar wat is nu »cenéseth"? — want daarop komt alles aan. Het *verbum* כנס, vooral, zoo niet uitsluitend †), in de jongere boeken van het O. Testament gebruikelijk, beteekent »bijeenbrengen", »verzamelen", »vergaderen", b. v. goud, zilver, steenen, de tienden in eene schuur §), maar ook menschen,

---

*) m. *Pheʿa* II: 6. Rabbi Simeon verklaart aan Rabban Gamaliël: zij gingen op naar de *lisheath h aggazith* (de vergaderplaats van het Sanhedrin) en deden daar navraag. R. Nahum zeide: »ik heb vernomen (מקובל אני) van R. Meëshe, die het vernomen had van Abba, die het vernomen had van de zûgôth, die het vernomen hadden van de profeten, als halacha van Mozes van den Sinaï enz."

†) *Jes.* XXVIII: 20 is de eenige uitzondering, maar de zuiverheid der lezing schijnt mij t. d. p. twijfelachtig.

§) *Pred.* II: 9, 26; III: 5; *Neh.* XII: 10; *Ps.* XXXIII: 7.

hetzij om hen aan het werk te zetten, of om hen te straffen, of om hun wel te doen, of ook om hun iets aan te zeggen *). Het Arameesche כְּנַשׁ heeft volkomen dezelfde beteekenis. Het afgeleide כְּנֶסֶת komt in het O. Testament niet voor, maar is regelmatig gevormd, evenals עֲצֶרֶת, waarmede het toevallig ook in beteekenis overeenstemt: כְּנֶסֶת is »bijeenkomst", »vergadering". De verdere geschiedenis van het woord is bekend. Werd het aanvankelijk gebruikt om, onder meer, óók de bijeenkomst der geloovigen op den sabbat aan te duiden, allengs werd het de aangewezen term daarvoor en bijgevolg al minder en minder geschikt om van eene andere vergadering te worden gebezigd. De samenstelling בֵּית הַכְּנֶסֶת werd en bleef het gewone woord voor het gebouw, waarin die samenkomsten werden gehouden. Het laat zich, bij gemis van eene uitgebreide literatuur, niet met zekerheid bepalen, van wanneer af het gebruik de afleiding overheerschte, of, met andere woorden, op welk tijdstip »cenéseth" ongeschikt geworden was om eenige andere dan de godsdienstige samenkomst der Joodsche gemeente aan te duiden. Doch het spreekt vanzelf, dat die ongeschiktheid, indien ik mij zoo mag uitdrukken, met de jaren toenam. Hoe verder de spreker of schrijver, die »cenéseth" gebruikt, verwijderd is van het begin der beperkte toepassing van het woord, des te grooter wordt de waarschijnlijkheid, dat hij bij dat woord denkt aan de bijeenkomst der geloovigen. Wij kunnen dit ophelderen uit de geschiedenis van het Grieksche *συναγωγή*. De Alexandrijnsche vertalers van het O. Testament bedienen zich daarvan ter aanduiding van elke vergadering of verzameling; evenzoo, in 132 v. Chr. of kort daarna, de kleinzoon van Jezus ben Sirach en, wellicht eene eeuw later, de vertaler van het eerste Boek der Makkabeën. Doch toen, na een tijdsverloop van nog eens 100 of 150 jaren, de boeken van het N. Testament geschreven werden, was *συναγωγή* reeds gelocaliseerd. Met uitzondering van een

*) 1 *Kron.* XXII: 2; *Ezech.* XXII: 21; XXXIX: 28; *Ps.* CXLVII: 2; *Esth.* IV: 16.

paar plaatsen in de Apocalypse *) wordt het steeds gebruikt in den zin, waarin het ook in onze taal is overgegaan; zelfs reeds, *per metonymiam*, van het gebouw, dat der gemeente tot vergaderplaats diende.

Hieruit volgt dus, dat den onbekende, die den term »cenéseth haggedola" smeedde, het beeld voor den geest stond van ééne bepaalde groote vergadering, allerwaarschijnlijkst van eene godsdienstige bijeenkomst. Naarmate zij meer op de synagogale samenkomsten geleek, wordt het gebruik van het woord »cenéseth" ter aanduiding van die vergadering te natuurlijker.

Zou het voorbarig moeten heeten, indien wij, na dit resultaat te hebben verkregen, nu aanstonds eenige der opvattingen van den aard en de samenstelling der »cenéseth haggedola", waarmede wij zoo even kennis maakten, als onaannemelijk of althans onwaarschijnlijk, op zijde zetten? Wellicht niet. Die naam blijkt inderdaad nu reeds, bijzonder ongeschikt te zijn ter aanduiding òf van een gemengden rijksraad, òf van den priesterlijken senaat, òf van een collegie van schriftgeleerden. Doch het betaamt ons voorzichtig te zijn. De geschiedenis van een woord kan soms zeer wonderlijk wezen en, als het ware, den spot drijven met onze berekeningen. Wij weten veel te weinig van den tijd, waarover ons onderzoek loopt, om te durven ontkennen, dat hier een of ander toeval in het spel is geweest en dat »cenéseth haggedola" toch een geheel anderen oorsprong en dus ook eene andere beteekenis heeft, dan wij geneigd zouden zijn daaraan toe te kennen. Wij moeten dus vooralsnog ons oordeel opschorten en afwachten, of er misschien van elders zekerheid opdaagt.

Wij plaatsen ons dan nog eens op het standpunt van hem, die dem term »cenéseth haggedola" heeft uitgedacht. Waar het voorwerp, dat hij zoo noemde, zich naar zijne voorstelling bevond, hebben wij vroeger reeds gezien: in den na-

---

*) H. II: 9; III: 9 *συναγωγὴ τοῦ Σατανᾶ*, welke uitdrukking dan nog gevormd is als antithese van de wel bekende samenkomsten der Joodsche Godsgemeente.

exilischen tijd, zich aansluitende aan de jongste profeten. Nu kunnen hem, ten aanzien van dien tijd, d. i. van de tweede helft der 5de eeuw v. Chr , allerlei berichten en overleveringen hebben ten dienste gestaan, waarvan wij niets hoegenaamd weten en waarnaar wij dus niet eens raden kunnen. Maar dit staat vast, onwrikbaar vast, dat hij althans de boeken van het O. Testament kende, die wij nu nog bezitten, en daarmede volkomen vertrouwd was. Welnu, wat vond hij daar? Zeer veel natuurlijk, dat hier niet in aanmerking komt; daaronder ook berichten aangaande vergaderingen die wij niet dan met de grootste willekeur eene rol kunnen laten spelen in de *genesis* van den term, dien wij trachten te verklaren. Dit geldt b. v. van de samenkomst der »zonen van de ballingschap" te Jeruzalem, waarin Ezra de ontbinding van de huwelijken met vreemde vrouwen wist door te drijven *); van de reeds vermelde »groote vergadering" (קהלה גדולה), waarin Nehemia met goed gevolg de belangen zijner arme volksgenooten bepleitte †); van de feestelijke bijeenkomst ter inwijding van de herstelde muren van Jeruzalem §). Maar naast die mededeelingen las hij daar een verhaal, dat, afgezien van alle verdere overwegingen, zich door zijne innerlijke belangrijkheid aanbeval en minder dan eenig ander zijne aandacht kon ontgaan, gelijk het nu nog in hooge mate onze opmerkzaamheid tot zich trekt. Gij begrijpt dat ik het oog heb op *Neh.* VIII—X. Die hoofdstukken, niet, gelijk de voorafgaande, aan de gedenkschriften van Nehemia ontleend, maar door den jongeren redacteur van de boeken *Ezra* en *Nehemia* d. i. door den Kroniekschrijver opgesteld, geven ons een even aanschouwelijk als geloofwaardig bericht omtrent eene samenkomst van het Joodsche volk te Jeruzalem, tijdens de landvoogdij van Nehemia en onder de leiding van Ezra gehouden **). Ik behoef u den

---

*) *Ezr.* X: 7 verv.

†) *Neh.* V: 7 verv.

§) *Neh.* XII: 27—43.

**) Verg. mijn *Hist. krit. onderzoek* enz., Deel I: 347—352; *Godsd. van Israël*, Deel II: 130 verv.

inhoud slechts even in het geheugen terug te roepen*). Ezra haalt »de thora van Jahwe" te voorschijn, plaatst zich, omringd door een veertiental priesters, op een hoog spreekgestoelte en leest, na het uitspreken van eene korte lofzegging, waarmede de verzamelde volksmenigte instemt, een gedeelte der thora voor. Op den volgenden dag, den 2den der 7de maand, wordt die voorlezing herhaald. Daarop wordt, overeenkomstig de voorschriften der thora, het loofhuttenfeest voorbereid en, van den 15den tot en met den 22sten der maand, gevierd. Daarbij werd wederom de voorlezing der thora niet vergeten. Op den 24sten werd de geheele handeling op de meest plechtige wijze besloten. Nogmaals leest Ezra een deel der thora. Vervolgens spreken de Levieten, in naam des volks, eene schuldbelijdenis uit, die in een gebed om ontferming overgaat. Eindelijk wordt een verbond tusschen Jahwe en het volk gesloten en de oorkonde daarvan, die in *Neh.* X voor ons ligt, door de hoofden — priesters, Levieten en vertegenwoordigers der geslachten — onderteekend. — Is er iets meer noodig dan dit eenvoudig overzicht, om ons te doen uitroepen: ziedaar »de groote cenéseth"? Gepaster benaming dan deze is nauwelijks denkbaar. Het was inderdaad eene vergadering, en wel eene godsdienstige samenkomst der gemeente. Wat daarin voorviel: de doxologie, de voorlezing der thora, het gebed, ze doen ons aanstonds denken aan de bestanddeelen van den synagogalen ritus†). Met het volste recht, eindelijk, mocht deze »cenéseth" de groote worden genoemd, hetzij dan van wege hare talrijkheid, of met het oog op hare voortzetting gedurende zoo vele achtereenvolgende dagen, of om het gewicht van haar resultaat, de plechtige verbintenis tot getrouwe naleving van al de Mozaïsche verordeningen.

Er heeft hier een samentreffen plaats, dat, althans naar het mij toeschijnt, aan alle twijfel en onzekerheid een einde

---

*) Verg. mijn *Godsd. van Israël*, Deel II: 130 verv.

†) Verg. N. Krochmal, *Moré Nebochê hazeman* p. 88 *a* in fine: ויוכל להיות שנקראו כנסיה זו הגדולה מפאת שהיתה ראשונה ורוגמא ותבנית לדורות מאוחרים. Zie ook p. 42 *b* in fine.

maakt. Wij stellen eerst vast, welk denkbeeld, naar alle waarschijnlijkheid, door »cenéseth haggedola" moet zijn uitgedrukt, en vinden daarna binnen den gezichtskring van hem, die dezen naam moet hebben uitgedacht, een object, dat daaraan volkomen beantwoordt. Dat kan geen toeval zijn; wij moeten ons op den goeden weg bevinden. Nachman Krochmal en wie ons verder op dit pad zijne voorgegaan, worden tot dus ver door ons onderzoek geheel in het gelijk gesteld.

Daar is nog ééne proef, waaraan wij de hypothese ten aanzien van den oorspronkelijken zin der benaming »cenéseth haggedola" kunnen onderwerpen. Zij is natuurlijk ontstaan in den kring der Joodsche leeraars en hoogstwaarschijnlijk door de tijdgenooten van haren auteur goed opgevat, juist zóó als zij door hem was bedoeld. Maar dan mogen wij ook verwachten, dat de herinnering van die ware opvatting is bewaard gebleven en zich hier en daar in de Joodsche literatuur zal vertoonen. Zoo is het inderdaad. De identiteit of althans het nauwe verband tuschen »cenéseth haggedola" en de samenkomst van *Neh.* VIII—X is volstrekt niet in vergetelheid geraakt. De teksten zelve zullen dit uitwijzen. Laat ons daarbij evenwel in het oog houden, dat ze, bijna zonder uitzondering, gewagen van »de mannen der groote cenéseth," d. i. òf van allen, die haar hebben bijgewoond, òf van degenen, die daarbij den eersten rang innamen en als leiders optreden. Aan deze »mannen der groote cenéseth" kan, gelijk vanzelf spreekt, het een en ander worden toegeschreven, wat van »de groote cenéseth" zelve niet zou kunnen worden afgeleid. Doch hooren wij de getuigenissen, óók om de juiste beteekenis dezer onderscheiding recht te verstaan.

In den *Midrash Ruth* — een stichtelijken en allegorischen commentaar op het boek van dien naam — vinden wij de volgende zonderlinge sage. »Wat deden" — zoo wordt er gevraagd — »de mannen der groote cenéseth? Zij schreven een boek en breidden het uit (of: legden het open neer) in het tempelvoorhof. En in den morgen stonden zij en vonden het verzegeld. Dit is het, waarvan geschreven staat: »op grond van dit alles sluiten wij een verdrag en brengen het

op schrift, en op het verzegelde stuk (staan de namen van) onze vorsten, onze Levieten, onze priesters" *). — Zoo luidt de aanhef der verbondsoorkonde in *Neh.* X. Uit die woorden — bepaaldelijk uit על החתום שרינו וגו — is de sage zelve uitgesponnen. Wat ons belang inboezemt is dit, dat de onderteekenaars dier oorkonde hier kortweg »de mannen der groote cenéseth" worden genoemd. Indien beider identiteit niet had vastgestaan, dan had de geheele sage zich niet kunnen vormen.

Aan de verbondsoorkonde gaat, gelijk ik u daareven herinnerde, eene schuldbelijdenis vooraf (*Neh.* IX : 5—37), in naam der gansche vergadering door de Levieten uitgesproken. Meer dan ééne uitdrukking daarin wordt door de Joodsche leeraars geciteerd als uitspraak van »de mannen der groote cenéseth". In den *Midrash Tanchuma* †) heet het, dat zij kwamen en zeiden: »laat hen zegenen den naam uwer heerlijkheid, die verheven is boven alle lofzegging en prijs" — geheel gelijkluidend met *Neh.* IX : 5, den aanhef van hun gebed. *Neh.* IX : 6 heet een commentaar van »de mannen der groote cenéseth" op een woord van Genesis §). Zij hebben — zoo lezen wij elders **) — den aartsvader Abram (en niet Abraham) genoemd, gelijk geschiedt *Neh.* IX: 7. »De mannen der groote cenéseth zijn gekomen en hebben het — d i. een woord in *Exod.* XXXII: 18 — aldus verklaard (of: omschreven): »en zij deden groote gruwelen"" — eene omschrijving, die wij *Neh.* IX : 18 terugvinden ††). Opmerkelijker nog dan deze getuigenissen is een bericht, dat niet minder dan vijf malen in den Talmud voorkomt, zoowel in de Jeruzalemsche als in de Babylonische Gemara. Ergens in Deuteronomium wordt Jahwe האל הגדול הגבור והנורא (»de groote, sterke en vreeselijke God") ge-

---

*) *Midrash Ruth* fol. 45 c. In de als parallel geciteerde plaats j. *Shebiith* V: 1 (l. VI: 1) wordt de hoofdzaak, waarop het hier aankomt, niet vermeld.

†) Fol. 19 *a* (op *Exod.* I: 1; p. 162 der Stettinsche uitgave).

§) *Bereshith-rabba* Cap. VI.

**) j. *Berdchoth* I: 9; *Bereshith-rabba* Cap. LXXXVIII.

††) *Shemoth-rabba* Cap. XLI.

noemd *). De samenvoeging van deze drie epitheta is in het O. Testament niet gewoon. Bij Jeremia — zoo merken de Talmudische leeraars op — ontbreekt het derde, »vreeselijk" †); bij Daniël het tweede, »sterk" §). Doch — zoo gaan zij voort — »de mannen der groote cenéseth" zijn gekomen en hebben de drie epitheta weder in gebruik gebracht **). Zelfs wordt hieruit, in sommige van de Talmudische plaatsen, die ons thans bezighouden, de naam afgeleid, dien zij dragen: zij zijn, zoo heet het, »de mannen der groote cenéseth" genoemd, omdat zij de grootheid (הגדולה, d. i. de majesteit Gods) of de kroon (עטרה) in vroegeren luister hebben hersteld ††). Dit is natuurlijk niets meer dan eene der in den Talmud zoo gewone woordspelingen. Maar waarop doelt het geheele bericht? Zonder eenigen twijfel op *Neh.* IX : 32 (»En nu, onze God, gij groote, sterke en vreeselijke God" enz.), waar de drie epitheta naast elkander voorkomen. Ook in de eerste der 18 berachôth, die, gelijk wij vroeger zagen, van »de mannen der groote cenéseth" worden afgeleid, worden ze evenzoo verbonden. Ook dáárop kan dus deze of gene der Talmudische leeraars hebben gedoeld; zelfs kan dit samentreffen eene der redenen zijn geweest, waarom men de 18 berachôth aan »de groote cenéseth" toeschreef. Maar zeker zijn wij niet gerechtigd om *Neh.* IX : 32 over te springen en alzoo deze Talmudische uitspraken geheel anders op te vatten dan de plaatsen uit den Midrash, waarmede ze zoo treffend overeenkomen.

Tot dus ver bleven wij ons bewegen binnen den kring van *Neh.* VIII—X. Doch men achtte zich daaraan niet volstrekt gebonden. In den midrash op *Exodus* worden aan »de mannen der groote cenéseth" toegekend de woorden:

---

*) *Deut.* X: 17.

†) *Jer.* XXXII: 18.

§) *Dan.* IX: 4.

**) j. *Berachôth* VII: 4; j. *Megilla* I: 5; b. *Joma* fol. 69 *b*; b. *Berachôth* fol. 33 *b*; b. *Megilla* fol. 25 *a*. Ook *Midrash Tanchuma* l. c. wordt op dezelfde zaak gezinspeeld.

††) Aldus b. *Joma* fol. 69 *b*; j. *Berachôth* VII: 4; j. *Megilla* I: 5;

»Wij hebben ons zeer tegen u bezondigd" (חבל חבלנו לך), die Nehemia, toen hij nog aan het hof van Artaxerxes verkeerde, uit naam van zijn volk uitsprak*). Meende men wellicht ze in de schuldbelijdenis der Levieten (*Neh.* IX) gelezen te hebben? of bedacht men, dat Nehemia later een van de hoofden der »groote cenéseth" was geworden?

Wij zijn met de getuigenissen der overlevering ten gunste van den innigen samenhang tusschen *Neh.* VIII—X en »de groote cenéseth" nog niet ten einde. Er wordt eigenlijk in den Talmud nergens uitdrukkelijk gezegd, hoe talrijk »de mannen der groote cenéseth" waren. Maar de meening schijnt toch te zijn, volgens enkele plaatsen, dat er 120 waren †); volgens andere teksten, dat hun aantal 85 bedroeg §). Men heeft beproefd, die twee opgaven met elkander in harmonie te brengen door de onderstelling, dat er in de laatstgenoemde eene schrijffout is ingeslopen: door de invoeging van ééne enkele letter kan zij met de eerste in overeenstemming worden gebracht **). Ik waag het niet over deze gissing uitspraak te doen. Dit blijft in elk geval over, dat de cijfers 85 en 120 in verband met »de groote cenéseth" worden genoemd. Welnu, daardoor worden wij nogmaals tot *Neh.* VIII—X teruggevoerd. Aan het hoofd der verbondsoorkonde in *Neh.* X staan 84 namen en, daar de opsomming der Levieten (vs. 10) met de copula *vau* begint, schijnt daar een naam te zijn uitgevallen, zoodat wij 85 verkrijgen — juist het cijfer, dat in de ééne reeks der Talmudische teksten wordt opgegeven. Om te komen tot 120, de opgave der andere reeks, moeten wij er 35 bijtellen, die o. a. Herzfeld in *Neh.* VIII en IX heeft

---

*) *Neh.* I: 7; *Shemoth-rabba* Cap. LI.

†) b. *Megilla* fol. 17 *b*; j. *Berachóth* II: 4.

§) j. *Megilla* I: 5; *Midrash Ruth* fol. 45.

**) De tekst van *Midrash Ruth* luidt: שמונים וחמשה זקנים ומהם שלשים וכמה נביאים, d. i. »85 oudsten en onder hen 30 en eenige profeten." In plaats van ומהם leest Krochmal (zie boven bl. 215 n. †) ועמהם, d. i. met hen, in plaats van onder hen. Stelt men »30 en eenige" = 35, dan wordt het bericht, aldus geëmendeerd, geheel parallel met *Megilla* fol. 17 *b*: »120 oudsten en onder hen verscheidene (כמה) profeten enz." De andere plaats, in n. † aangehaald, gewaagt van »120 oudsten en onder hen 80 en eenige profeten" — blijkbaar òf eene schrijffout òf eene onjuiste reproductie van de overlevering.

weten te ontdekken *). Wie zich hierdoor niet bevredigd gevoelt, kan tot de lijst van de uit Babel teruggekeerde geslachten (*Ezr.* II en VIII) zijne toevlucht nemen en vindt ook daar wat hij zoekt of althans iets, dat op het gezochte zeer sterk gelijkt †). Wanneer wij ons op dit oogenblik bezig hielden met het onderzoek naar het ledental van »de groote cenéseth", dan zouden wij dit alles met den vereischten ernst moeten overwegen. Doch de vraag, die wij behandelen, vordert niet meer dan eene vluchtige overweging van de cijfers. Wij wenschen alleen te weten, of ze der hypothese omtrent den zin der benaming »cenéseth haggedola", die ik u voordroeg, al dan niet gunstig zijn. Daaromtrent nu is geen twijfel mogelijk. Het zou al een zeer zonderling toeval zijn, indien de 85 van den Talmud met de 85 van *Neh.* X niets gemeen hadden. Wij worden dus ook van deze zijde bevestigd in de overtuiging, dat den onbekende, die het eerst van »de mannen der groote cenéseth" gewaagde, de talrijke en beroemde vergadering voor den geest stond, die ons in *Neh.* VIII—X wordt geteekend.

Wij zijn thans, met ons onderzoek, gekomen tot een keerpunt. Dankbaar heb ik tot nu toe gebruik gemaakt van het geleide dergenen, die, van der jeugd af aan met Talmud en Midrash vertrouwd, de daar verstrooide berichten en wenken hebben verzameld en toegelicht. Maar nu het er op aankomt, de slotsom op te maken, nu zie ik hen een weg inslaan, waarop het mij onmogelijk is hen te volgen. Zij meenen nl. het bewijs te hebben geleverd, dat de Talmudische »groote cenéseth" werkelijk heeft bestaan. Daarentegen leidt al het voorafgaande mij tot de gevolgtrekking, dat zij is eene onhistorische voorstelling. Laat mij beginnen met de toelichting van dit laatste.

---

*) *Gesch. d. V. Jisrael* u. s. w. II: 381.

†) Zie Heidenheim in de boven (bl. 218 n. †) aangehaalde verhandelingen; Graetz in Frankel's *Monatschrift*, 1857, I u. II (mij alleen uit aanhalingen bekend); *Koheleth* u. s. w. S. 155 f.; Bloch, *Studien* u. s. w. S. 111 n. 1; en beneden bl. 237 verv.

Ik zeg: de Talmudische groote cenéseth is een onhistorische voorstelling. Dat de vergadering van *Neh.* VIII—X werkelijk heeft plaats gehad en daar over het algemeen juist beschreven wordt — hieraan twijfel ik geen oogenblik. Maar indien nu de Talmudische leeraars, van »de mannen der groote cenéseth" gewagende, aan die samenkomst hebben gedacht, dan mogen, neen, dan moeten wij hunne mededeelingen over die »mannen" toetsen aan de hoofdstukken van het boek *Nehemia*, die hun, evenals ons, tot bron verstrekten. Wat bevinden wij dan? Dat zij van »de groote cenéseth", gelijk zij haar noemden, iets anders en weldra iets geheel anders hebben gemaakt dan zij in werkelijkheid was geweest. Over het karakter der vergadering van *Neh.* VIII—X kan nauwelijks verschil van meening bestaan. Zij is bijeengeroepen en betoont zich ook bereid om het volledige Mozaïsche wetboek als regel van geloof en wandel aan te nemen en zich te verbinden tot het nakomen van de verplichtingen, die daaruit voor het volk voortvloeiden. Dit wordt met even zoo vele woorden in de verbondsacte uitgesproken *). Het is geen wetgevende, maar eene wetontvangende vergadering. Geheel anders de Talmudische »mannen der groote cenéseth". Reeds in de Mishna planten zij, na de profeten, de Sinaïetische mondelinge thora voort en stellen, in de drie hun toegekende woorden, zekere regelen voor de behartiging der burgerlijke en godsdienstige aangelegenheden. Op dien grondslag wordt daarna verder voortgebouwd. De verordeningen, aan »de mannen der groote cenéseth" toegekend, wijzen terug op een formeel collegie †), sommige daarvan ongetwijfeld op een lichaam, dat korter of langer voortbestond. Welnu, zoo is het immers zonneklaar, dat de vergadering van *Neh.* VIII—X onder de han-

---

*) *Neh.* X: 1, 29—40.

†) Men lese b. v. *b. Sanhedrin* fol. 104 *b* (verg. bl. 211 n. *). De mannen der groote cenéseth komen daar voor, beraadslagende over het deelgenootschap aan het eeuwige leven. Er gaat vuur van den hemel uit, dat hunne zetels (סַנְסַלְיָא, *subsellium*) aantast; een en andermaal vernemen zij eene *bath qôl;* eindelijk valt, in overeenstemming daarmede, hunne beslissing.

den der Talmudische leeraars eene herschepping ondergaat, maar dan ook, dat die herschapen »mannen der groote cenéseth" nooit of nergens werkelijk hebben bestaan?

Vóórdat ik de tegenwerpingen beantwoord, waarop ik mij voorstel dat dit resultaat zal stuiten, willen wij een blik slaan op de methode van hen, die de Talmudische »groote cenéseth" tot een historisch verschijnsel pogen te maken. Heb ik tegenover hen recht, dan moeten zij allen, in meerdere of mindere mate, het karakter der vergadering van *Neh.* VIII—X wijzigen. Dat doen zij dan ook inderdaad. Het dichtst blijft Dr. Graetz bij de werkelijkheid, want hij neemt aan, gelijk wij vroeger zagen, dat »de groote cenéseth" slechts éénmaal is gehouden. Maar hierin wordt hij toch ontrouw aan de geschiedenis, dat hij haar ook wetgevend laat optreden en b.v. de vaststelling van het tweede deel des O. Testaments, den Kanon der profeten, van haar afleidt *). Dat is miskenning van den aard der samenkomst, waarvan *Neh.* VIII—X de beschrijving bevatten, en van het standpunt en de bevoegdheid der »mannen", die haar bijwoonden. Heeft Graetz dit zelf ingezien? In het onlangs verschenen 2de deel van de *Geschichte der Juden* wordt wel is waar het vier jaren vroeger uitgesproken gevoelen niet teruggenomen, maar toch van de bemoeiing der »groote vergadering" met den Kanon en het ritueel geen gewag meer gemaakt †), ja zelfs de afsluiting der »Profeten" aan »die gesetzgebende Behörde der sopherischen Zeit" d. i. aan het Sanhedrin toegekend §). Het is te betreuren, dat Graetz ons ten aanzien van zijne tegenwoordige denkbeelden omtrent dit punt in het onzekere laat. Wij weten nu ook niet, of hij nog steeds, evenals in 1871 en vroeger, het ledental der historische »groote cenéseth", met de overlevering, op 120 bepaalt **). Hij bracht dat toen, evenals Heidenheim en

*) *Koheleth* u. s. w. S. 156—159. Op het toen (in 1871) door hem ingenomen standpunt kon hij nog de *Ecclesia Magna* »den durch Nehemia eingeführten hohen Rath" noemen.

†) A. a. O. II. 2 S. 154 f.

§) Ald. S. 189 f. verg. S. 177 ff.

**) Verg. *Koheleth* u. s. w. S. 156 met *Gesch. der Juden* II. 1 S. 155.

nu nog Bloch *), in verband met het vertegenwoordigend karakter dier vergadering en poogde dus uit de lijsten der teruggekeerde ballingen (*Ezr.* II, VIII) aan te wijzen, dat er juist 120 familiën waren, die er aanspraak op konden maken om, door een harer afgevaardigden, in die vergadering zitting te nemen. Daaruit zou o. a. volgen, dat ook de Nethînîm en de zonen der knechten van Salomo †) deelnamen aan hare werkzaamheden en besluiten. Moge ook hiervoor een getuigenis uit de overlevering kunnen worden aangevoerd §), het is en blijft toch eene ongerijmde meening **) en alzoo tevens eene ernstige waarschuwing tegen den eersten stap op den weg der harmonistiek. Elke poging om de samenkomst van *Neh.* VIII—X op de Talmudische »groote cenéseth" te doen gelijken loopt noodzakelijk uit op meer of min bedenkelijke afwijkingen van de historische werkelijkheid.

Veel sterker dan bij Graetz komt dit uit bij anderen, inzonderheid bij Fürst, Weiss en Bloch. Gij herinnert u, dat zij, behoudens een niet onbelangrijk verschil ten aanzien der bijzonderheden, in de erkenning van »de groote cenéseth" als blijvend instituut overeenstemmen. Zij laten zich niet afschrikken door Herzfeld's zeer juiste opmer-

---

*) Zie boven bl. 235 n. †.

†) *Ezr.* II: 43—54; 55—57.

§) Ik heb het oog op eene curieuse plaats in den *Midrash Tanchuma*, fol. 19 *a* (op *Exod.* I: 1, p. 162 der Stettinsche uitgave). Aan de vermelding van »de mannen der groote cenéseth" (boven bl. 232) wordt daar het volgende vastgeknoopt: R. Jose bar Hananja zeide: er zijn menschenkinderen, wier namen schoon en wier daden leelijk zijn; anderen wier namen leelijk en wier daden schoon zijn; nog anderen, wier namen en daden leelijk, eindelijk ook, wier namen en daden schoon zijn. Tot de eerste klasse behooren Absalom en Esau (verklaard als: עשה רצון עושו, »die den wil van zijnen Maker volbrengt"); tot de tweede: de mannen der groote cenéseth, de zonen van Barkôs, de zonen van Sisera." Beiden komen voor *Ezr.* II: 53, als familiën van Nethînîm. — R. Jose moet dus van oordeel zijn geweest, dat al de *Ezr.* II genoemden tot »de groote cenéseth" behoorden of althans daarin vertegenwoordigd waren.

**) Heidenheim geeft ons (*Vierteljahrschrift* u. s. w. II: 298—300) eene tabel van de geslachten, die in »de groote cenéseth" elk door één lid vertegenwoordigd waren. Een wonderlijk lichaam! De priesters zijn, allen samengenomen, acht in getal, terwijl »de zonen der knechten van Salomo" tien afgevaardigden zenden en de Nethînîm niet minder dan vijf en dertig! Alsof dit nog niet genoeg ware, staan, als n. 118—120, Haggai, Zacharia en Ezra (die, gelijk bekend is, ruim 60 jaren na de eerstgenoemden optrad) vreedzaam naast elkander.

king: »kein unbefangener kann in den Neh. 8—10 genannten eine Behörde erblicken" *); zij beproeven veeleer, door combinatie van die hoofdstukken met andere berichten, de »Behörde" daarin te brengen. Zoo vestigen Weiss en Bloch onze aandacht op hetgeen er terstond na Ezra's aankomst te Jeruzalem gebeurde †). Het volk heeft zich bereid verklaard om de vreemde vrouwen te verstooten en de verdere regeling dier zaak opgedragen aan Ezra en de aanzienlijken uit zijn midden. Daarop komen Ezra en eenige familie-hoofden bijeen, voor het eerst op den 1sten dag der 10de maand, en verder geregeld, totdat zij met de hun opgedragen taak gereed zijn §). Zij vormden, gelijk aanstonds in het oog valt, eene commissie van onderzoek en uitvoering, die 1°. van zelve weer ontbonden werd, zoodra haar werk was afgeloopen, en 2°. op de samenkomst, waarmede men haar in verband poogt te brengen, zelfs niet van verre gelijkt. Wij kunnen dus in het beroep op dit bericht niets anders zien, dan een bewijs, dat zulk een lichaam, als men in *Neh.* VIII—X zou willen vinden, ook elders in de verhalen over dien tijd niet voorkomt. — Maar dan wellicht in een verhaal uit dien tijd? Bloch antwoordt bevestigend, met het oog op 2 *Kron.* XIX: 8—11. Wij lezen daar, dat Jozafat te Jeruzalem een hof van appel vestigde, bestaande uit priesters, Levieten en aanzienlijke leeken, met een dubbel praesidium, van den opperpriester, wanneer er godsdienstige aangelegenheden te behandelen waren, van den vorst van Juda, bij de beslechting van burgerlijke geschillen. Aan Bloch moet worden toegestemd, dat het lang niet vreemd zou zijn, indien de Kroniekschrijver hier antedateerde en eene instelling, waarvan het ontstaan in het duister school, van den vromen Jozafat afleidde. Maar het is al een zeer ongelukkige greep, dat instituut met de *Ecclesia Magna* te vereenzelvigen. Het overeenstemmend spraakgebruik van 2 *Kron.* XIX en *Neh.* VIII—X bewijst niet het minste, want

*) *Gesch. d. V. Jisrael* u. s. w. II: 388.

†) Weiss a. a. O. S. 54 f.; Bloch, *Studien* u. s. w. S. 108.

§) *Esr.* X: 9—17.

het is één en dezelfde auteur, die de twee berichten geschreven heeft *). Wien kan het verder in de gedachten komen, zulk eene rechtbank en de vergadering van *Neh.* VIII—X in éénen adem te noemen? Te vergeefs zoeken wij tusschen die beide één enkel punt van overeenkomst. Hierbij komt, eindelijk, dat het Jeruzalemsche hof van appel, indien al niet door Jozafat opgericht, toch voor-exilisch zijn moet, want de auteur van Deuteronomium onderstelt, dat het bestaat, en vermaant zijne lezers om de uitspraken van dat hof te eerbiedigen †).

Naar mijn beste weten heb ik thans alles vermeld en beoordeeld, wat door hen, die ingezien hebben wat de Talmudische leeraars met »cenéseth haggedola" bedoelen en die tegelijk het historisch karakter der Talmudische berichten over die »cenéseth" handhaven, wordt in het midden gebracht. Ik keer thans nog even terug tot mijne eigene hypothese en beproef de tegenwerpingen op te lossen, die zij wellicht zal uitlokken.

Ik beweer, dat de onbekende, die den term »de mannen der groote cenéseth" in het spraakgebruik der scholen invoerde, daarbij dacht aan de leden of aan de leidslieden der samenkomst van *Neh.* VIII—X. Maar hoe rijmt gij hiermede — zoo kan men vragen — het feit, dat het oudste geschreven document, waarin wij die benaming aantreffen, haar reeds in een anderen zin bezigt? Wanneer nl. de auteur van het tractaat *Pirke Abôth* Simeon den Rechtvaardige tot »de overblijfselen van de groote cenéseth" brengt, dan toont hij duidelijk eene andere opvatting van die »cenéseth" te zijn toegedaan. Immers de vergadering, door Ezra en Nehemia samengeroepen, had plaats in het jaar 440 v. Chr. of daaromtrent; Simeon de Rechtvaardige was hoogepriester omstreeks 300 v. Chr., indien Simeon I dien bijnaam droeg, of nog eene eeuw later, indien — wat ik voor mij aannemelijker acht §) — Simeon II zich dien had verworven. Gij

---

*) Hetgeen, zonderling genoeg, door Bloch zelven (S. 107) wordt erkend.

†) Verg. *Deut.* XVII: 8—13 en mijn *Hist. krit. onderzoek* enz. Deel I: 150 n. 13.

§) Zie mijn *Hist. krit. onderzoek* enz. III: 414 n. 98.

zult toch den auteur der Mishna de ongerijmde meening niet willen toedichten, dat een, laat het zijn: de jongste van de mannen, die te Jeruzalem bijeenwaren, 140 of zelfs 240 jaren daarna nog in leven was!

Mijn antwoord op deze bedenking is tweeledig. Vooreerst: al stond de zaak zoo als men meent, dan nog zou men niet gerechtigd zijn, daarvan een bezwaar te maken tegen mijne hypothese. Tusschen den onbekende, die het eerst van »de mannen der groote cenéseth" gewaagde, en den redacteur der Mishna ligt een tijdsverloop van onzekeren duur. Het is dus zeer licht denkbaar — en wel te lichter, naarmate wij ons dien tusschentijd langer denken — dat reeds die schrijver de formule in een eenigszins anderen zin gebruikte dan waarin zij oorsponkelijk moet gebezigd zijn. De historische groote vergadering van het jaar 440 v. Chr. heeft in de scholen der wetgeleerdheid allengs eene aanmerkelijke transformatie ondergaan; dit is een feit, door de teksten zelve gestaafd en dus door geen redeneering onver te stooten. Welnu, niets verhindert ons aan te nemen, dat die vervorming omstreeks het jaar 200 n. Chr. reeds begonnen, ja zelfs, althans in den geest van sommigen, een heel eind gevorderd was. Hiermede is zeer wel bestaanbaar, wat ons vroeger bleek, dat ook nog de jongere leeraars zich bewust blijven van hetgeen zij zeggen, wanneer zij »de mannen der groote cenéseth" noemen. Want zij hebben met die formule niet iets anders aangeduid dan er aanvankelijk mede bedoeld was, maar zijn hetgeen er werkelijk mede bedoeld werd anders, en wel onhistorisch, gaan opvatten.

Doch het is — en zoo kom ik tot het andere deel van mijn antwoord — het is zeer wel mogelijk, dat de auteur der Mishna deze verdediging niet noodig heeft en nog volstrekt niet afwijkt van den zin, waarin zijn onbekende voorganger van »de mannen der groote cenéseth" sprak. Zij die dit op chronologische gronden ontkennen, begaan een grove fout, die op de behandeling van ons onderwerp zeer noodlottig heeft gewerkt en daarom volstrekt moet worden in het licht gesteld. Ik doe dat met te grooter vrijmoedigheid, omdat ik zelf vroeger die

fout heb begaan *). Wat is er geschied? Men vond in de classische plaats der Mishna eerst »de mannen der groote cenéseth" en daarna, als een der laatst overgeblevenen van die »cenéseth", Simeon den Rechtvaardige vermeld. Daarop heeft men, uit Josephus en andere bronnen, den leeftijd van dien Simeon trachten op te maken. Men kwam tot de slotsom, dat hij tot de laatste jaren, hetzij van de 4de, hetzij van de 3de eeuw vóór de christelijke jaartelling behoorde. Derhalve, zoo besloten de meesten, heeft »de groote cenéseth" geruimen tijd voortbestaan, en is zij eerst kort vóór 300 of 200 v. Chr. ontbonden of door een ander lichaam vervangen. Hitzig concludeert anders, maar toch op denzelfden grondslag: is Simeon de Rechtvaardige »uit de overblijfselen der groote cenéseth", dan moet deze gehouden zijn in zijne vroege jeugd, en wel — want daartoe leiden hem zijne chronologische combinatiën — in de jaren 348—342 v. Chr. Waarom de ééne gevolgtrekking evenmin opgaat als de andere, springt bij eenig nadenken terstond in het oog. Ieder auteur, ook die der Mishna, moet worden verklaard uit zijne eigene praemissen. Onze eigene, vaak moeilijk verworven chronologie b.v. mogen wij hem dán alleen toeschrijven, wanneer het zeker of althans waarschijnlijk is, dat zij van de zijne niet verschilt. Doch dat is hier het geval volstrekt niet. Algemeen wordt erkend, dat de officiëele Joodsche chronologie — die in hare hoofdtrekken stellig vóórtalmudisch is — de verwoesting van den Jeruzalemschen tempel (586 v. Chr.) 112 jaren voor het begin der Seleucidische aera d. i. in 3338 *a mundo condito* stelt, zoodat er voor het tijdvak der onderwerping aan de Perzen niet meer dan 52 jaren overblijven †). Even zeker is het, dat de Talmudische leeraars herhaaldelijk Simeon den Rechtvaardige tot een tijdgenoot van Alexander den Groote maken §). Een en ander komt zóó volmaakt overeen met de verhouding,

---

*) Zie t. a. p. bl. 414 v. (n. 28) en *De godsdienst van Israël*, Deel II: 215 v.

†) Verg. Ideler, *Lehrb. der Chronologie*, Band I: 529; Derenbourg, *Essai* etc. I: 19.

§) Derenbourg l. c. p. 42 svv.

waarin volgens *Pirke Abôth* I: 1, 2 »de groote cenéseth" en Simeon tot elkander staan, dat het inderdaad dwaasheid zijn zou, elders de verklaring te gaan zoeken van hetgeen, op het standpunt van den auteur, hoogst eenvoudig en natuurlijk is. Als getuige voor het instandblijven der »groote cenéseth" of voor Hitzig's fijn gesponnen gissing mag hij niet worden opgeroepen *).

Nog ééne tegenwerping, van meer algemeenen aard, blijft er over. Gaat het wel aan — zoo kan men vragen — aan de Talmudische mededeelingen over »de mannen der groote cenéseth" aldus alle geloof te outzeggen? Dat ze niet, van de eerste tot de laatste toe, kunnen worden aangenomen; dat óók instellingen of verordeningen van later tijd op rekening van die »mannen" zijn geplaatst — daarover kan geen verschil van meening bestaan. Doch tusschen deze beperkingen van de overlevering en de algeheele verwerping daarvan gaapt eene wijde kloof. Er komt bij, dat de deskundigen, als uit éénen mond, verzekeren, dat inderdaad meer dan één voorschrift van »de mannen der groote cenéseth" tot de 5de eeuw v. Chr. of althans tot het Perzische tijdvak moet opklimmen. Is het dan niet meer dan gewaagd, eene zoo algemeene en ten deele zoo geloofwaardige traditie van hare basis te berooven en zoo als het ware onmogelijk te maken?

Ook op deze bedenking heb ik een tweeledig antwoord. Letten wij, vooreerst, nog eens op ons oudste getuigenis! De auteur van *Pirke Abôth* staat in het geloof, dat de geheele, ook de mondelinge thora van Mozes afstamt. Hij moet dus aannemen, dat zij van den Sinaï af regelmatig is voortgeplant, tot op zijn eigen leeftijd toe. Heeft hij ten aanzien dier voortplanting van geslacht tot geslacht bepaalde berich-

---

*) Ter opheldering van het bovenstaande wijs ik hier nog op eene gelijksoortige fout van Fürst, die ons *in casu* denzelfden dienst kan bewijzen, als bij eene gewone waarneming het vergrootglas. In den Talmud (b. *Baba bathra* fol. 15 *a*) wordt verhaald, dat »Hizkia en zijn collegie geschreven hebben de boeken Jezaja, Spreuken, Hooglied en Kohéleth." Nu rekent Fürst uit, wanneer die boeken werkelijk geschreven zijn, en komt alzoo tot de slotsom, dat het genoemde collegie »nach der Tradition" gedurende zeven geslachten, van 724 tot 444 v. Chr., werkzaam is geweest! Zie *Der Kanon des A. T.* u. s. w. S. 27, 75—79, 84, 95, 131—133. Oncritischer kan het wel niet, doch niet slechts voor zulk een uiterste, ook voor de beginselen van de toepassing dezer methode hebben wij ons in acht te nemen.

ten? De opeenvolging der met name genoemde leeraars, van Antigonus uit Socho en de »Zûgôth" of »paren" af, kan hem nauwkeurig bekend geweest zijn. Maar de eerste schakels in de keten der traditie neemt hij eenvoudig over uit de boeken van het O. Testament. Wie durft beweren, dat hem ten aanzien van Jozua andere mededeelingen ten dienste stonden dan die wij nu nog bezitten? Wat hij schrijft over »de oudsten", die hem vervingen, is ontleend aan, of liever afgeleid uit een paar plaatsen van het O. Testament *). Op hen volgen — niet in de werkelijkheid, maar in de keten der traditie — »de profeten". Meent iemand in ernst, dat de auteur der Mishna iets wist of althans vernomen had aangaande hunne zorg voor de voortplanting der mondelinge wet? Hij kent hen, zooals wij hen kennen, uit hunne geschriften en de historische boeken, als de organen der goddelijke openbaring aan Israël, en schrijft hun nu de taak toe, die daarin, volgens hem, begrepen was. Zijn bericht over hen staat op ééne lijn met dat van Flavius Josephus, die hun de opteekening der geschiedenis van hun tijd toedicht en, om hare waarde te beter te doen uitkomen, eene *ἀκριβὴς τῶν προφητῶν διαδοχή* fingeert †), die de schrijver van *Pirke Abôth* wel niet noemt, maar toch met hem moet hebben ondersteld. Wanneer nu de profeten door »de mannen der groote cenéseth" worden vervangen, dan dwingt ons de analogie, hunne opneming in de keten geheel op dezelfde wijze te verklaren als die van de hooger op liggende schakels. Zij moeten zijn overgenomen uit het O. Testament. Men kan zeggen, dat zij zich den auteur der Mishna — of zijnen onbekenden voorganger — als het ware aanboden, ja opdrongen. Het is zoo: hij had óók Ezra kunnen noemen, maar hem sluit hij geenzsins uit, en door de geheele »groote cenéseth" te noemen, of liever nog: »de mannen der groote cenéseth", omvat hij aanstonds eene grootere tijdsruimte en maakt hij zich den overgang tot de jongere generatiën gemakkelijker. — Indien nu deze gansche beschouwing zich door eenvoud en natuurlijkheid aanbeveelt, dan baat het niet veel zich daartegen aan te kanten. Maar dan blijkt

*) *Jos.* XXIV: 31; *Richt.* II: 7.

†) *Contra Apion.* I: 8.

tevens, wat er èn van het bericht der Mishna èn van de andere Talmudische getuigenissen omtrent »de mannen der groote cenéseth" overblijft, nadat wij tot het inzicht zijn gekomen, hoe zij eene plaats in de keten der traditie hebben erlangd. Wat van hen wordt afgeleid, kan zeer wel dagteekenen uit den tijd, waartoe het op die wijze wordt gebracht. Waarom niet? Ik ontken geenszins, dat b. v. een deel van de 18 berachôth in de eerste jaren van de werkzaamheid der Schriftgeleerden is in gebruik gekomen; niets meer, dan dat »de mannen der groote cenéseth" als zoodanig ze geheel of gedeeltelijk hebben ingevoerd. Laat ons toch wèl onderscheiden! Die zich met mijne hypothese vereenigt, zal het onderzoek staken, waaraan reeds zooveel ijdele moeite is besteed, naar de samenstelling, de bevoegdheid, het praesidium, den duur enz. van »de groote cenéseth"; hij weet, dat en waarom die arbeid nooit eenige vrucht zal opleveren. Maar daarom zal hij niet nalaten, de vraag te stellen, uit welken tijd de inzettingen van het Judaïsme dagteekenen, en het alleen betreuren, dat ten aanzien van menige bijzonderheid zoo weinig zekere resultaten te verkrijgen zijn. — Ook op de drie woorden, die de Mishna door »de mannen der groote cenéseth" laat uitspreken, zijn deze opmerkingen toepasselijk. Als historisch, in den strengen zin des woords, kunnen ze niet gelden; ze staan en vallen met »de mannen der groote cenéseth" zelve; wij begrijpen niet eens recht, hoe wij ons zouden moeten voorstellen, dat die drie woorden van hen uitgegaan of door hen afgekondigd zijn *). Maar als wij ze mogen aanmerken als uitdrukking van den geest, waarin Ezra en zijne naaste opvolgers gearbeid, en van de wijze, waarop zij hunne taak opgevat hebben, dan schijnen ze ons niet slechts bewonderenswaardig in hunne puntige beknoptheid en volledigheid, maar ook geheel overeenkomstig met het karakter van dien tijd en van die mannen †). Niet

*) De gissing van Bloch (*Studien* u. s. w. S. 158—160), dat de spreuken, in *Pirke Abôth* medegedeeld, door de leeraars, op wier naam ze staan, werden uitgesproken bij de handoplegging aan hunne leerlingen, is vernuftig, maar gekunsteld. Op de woorden van »de mannen der groote cenéseth" laat zij zich in geen geval toepassen.

†) Indien wij maar niet, met Bloch S. 130—132, het 3de woord («Maakt eene heining om de thora!") opvatten als eene vermaning om de heilige boeken in het

werkelijk, maar waar: in die tegenstelling laat zich dus ook hier, evenals elders, de slotsom van het critisch onderzoek samenvatten. Het blijkt minder destructief te zijn dan het aanvankelijk scheen.

Is het mij gelukt, door de voorafgaande opmerkingen mijne hypothese beter in het licht te stellen en alzoo de kracht van het daartegen ingebracht bezwaar te breken, ik kan haar, ten andere, nog steunen door haar te plaatsen in haar verband. In eene vroegere mededeeling aan de Academie, *over de samenstelling van het Sanhedrin* *), vestigde ik de aandacht op de illusiën omtrent het verleden, waarin de Joodsche leeraars, wier uitspraken in de Mishna en de Gemara's zijn bijeengebracht, blijken te verkeeren. Hunne voorgangers, de hoofden der Schriftgeleerden, die in waarheid tot den val van Jeruzalem in het jaar 70 onzer jaartelling in de scholen hadden geheerscht en aan het staatsbestuur slechts een bescheiden deel hadden genomen — hen verheffen zij op den voorzitterszetel van het Sanhedrin, dat zij in zijn geheel tot eene vergadering van Schriftgeleerden maken, wat het ook inderdaad geweest is, maar eerst later, toen er nog wel eene Joodsche gemeente, maar geen Joodsche staat meer bestond. Door onwraakbare historische berichten omtrent dit anachronisme ingelicht, ontdekken wij daarvan thans ook in de Mishna over »de mannen der groote cenéseth" de duidelijke sporen. Die mannen toch zijn met het hoogste gezag bekleed; hunne drie woorden zijn even zoo vele geboden, die zich zoowel tot de rechters als tot de Schriftgeleerden richten, tot deze laatsten in hunne dubbele hoedanigheid van leeraars des volks en uitleggers der thora. Maar tegelijk vormen die »mannen der groote cenéseth" eene schakel in de keten der traditie en dragen zij, door Simeon den Rechtvaardige en Antigonus uit Socho, aan »de paren" over, wat zij zelven van »de profeten" ontvangen hadden. Met andere woorden: de onhistorische opvatting van het karakter der

---

algemeen — want zóó verstaat Bloch »thora" — af te zonderen van de profane, d. i. om den Kanon af te sluiten. Anders en juister wordt het verklaard in de *Mechilta* (zie boven bl. 209 n. †).

*) *Versl. en Mededeelingen, Afd. Letterkunde,* Deel X: 131—168, inzonderheid bl. 139 verv.

vergadering van het jaar 440, die mijne hypothese aan de Talmudische leeraars toeschrijft, blijkt in hun stelsel geheel te passen, want zij is een onderdeel van die illusie omtrent het verleden, waarin zij doorgaans verkeeren. Zij zijn even ver van de werkelijkheid af, wanneer zij hunne oudste voorgangers in de schriftgeleerdheid bevelen laten uitvaardigen *), als wanneer zij b. v. Shemaja en Abtalion tot Nasi en Abbeth-dîn verheffen.

Wanneer wij ons in deze voorstelling en in hare verhouding tot de historie goed hebben ingedacht, dan gaat ons tevens een licht op over een verschijnsel, waarvan wij reeds vroeger, maar toen met groote bevreemding, kennis genomen hebben. Gij herinnert u, hoe Geiger aan de ééne zijde, hoe Jost, Derenbourg en Schürer aan den anderen kant afwijken van de meest gangbare opvatting omtrent »de mannen der groote cenéseth", hoe de eerste hen vereenzelvigt met den Hoogepriester en zijnen raad, terwijl de laatst vermelden hen volstrekt niet onderscheiden van de Schriftgeleerden †). Ik acht het geheel overbodig, die beide meeningen thans nog uitvoerig te wederlegen. Ze zijn beide onvereenigbaar met de juiste verklaring van »cenéseth haggedola" die nu niet meer behoeft te worden gehandhaafd. Tegen die van Geiger pleit buitendien het weinige, dat ons aangaande de Hoogepriesters en hun »Cheber" ten tijde van en na Ezra bekend is: het blijkt op geenerlei wijze, dat zij zich officiëel aan de spits der wetgeleerden gesteld en hun arbeid geleid en met al hunne macht bevorderd hebben §). Het gaat dus niet aan, gelijk Geiger doet, van hen de drie woorden af te leiden, die de Mishna aan »de mannen der groote cenéseth" in den mond legt. Veel minder bedenkelijk is het gevoelen van Jost, Derenbourg en Schürer. Zij hebben bovendien althans één historisch getuigenis in hun voordeel, de vroeger vermelde, terecht beroemde plaats uit den *Midrash Tanchuma*, waar inderdaad »de mannen der

---

*) Verg. nog J. Wellhausen, *die Pharisäer und die Sadducäer*, S. 11 ff., waar hunne verhouding tot de gestelde machten en tot het volk met groote juistheid wordt geteekend.

†) Zie boven bl. 221 vv.

§) Zoo oordeelt ook Derenbourg, *Essai* etc., p. 32.

groote cenéseth" met de Schriftgeleerden worden gelijkgesteld *). Doch ik heb reeds gezegd, wat mij verhindert met hen in te stemmen: ten spijt van R. Tanchuma moeten wij volhouden, dat »de mannen der groote cenéseth" in den geest der Talmudische leeraars van de Schriftgeleerden verschillen: hun naam zelf wijst dat uit, en hun tweede en derde woord behelst een bevel aan de Schriftgeleerden. Maar ziet nu, hiertegenover, hoe natuurlijk, ja noodwendig de meeningen zijn, die wij, als exegeten, verwerpen moeten! Wanneer de vraag gesteld wordt: wie stonden in de 5de eeuw v. Chr. en daarna aan het hoofd van den Joodschen staat? dan antwoorden wij, met Geiger: de Hoogepriester en de aanzienlijken, priesters en leeken, die hij als *προστάτης τοῦ λαοῦ* placht te raadplegen. Wanneer daarentegen wordt gevraagd, wie de mondelinge wet hebben ontwikkeld en voortgeplant, dan aarzelen wij niet, in overeenstemming met Jost en de overigen, de Schriftgeleerden te noemen. Zij hebben dus beiden op hun terrein gelijk. Met Jost, Derenbourg en Schürer kunnen wij zelfs nog verder samengaan. Wanneer zij in het tractaat *Pirke Abôth* »de mannen der groote cenéseth" door de Schriftgeleerden hadden vervangen, dan zouden wij hun recht om dat te doen moeten erkennen. Want, inderdaad, in de werkelijkheid hebben zij, de Schriftgeleerden, de plaats ingenomen, die »de mannen der groote cenéseth" in de Talmudische keten beslaan. Maar wat is de fout geweest, waarin deze geleerden zijn vervallen? Zij hebben gemeend, hunne eigene juiste opvatting in de Mishna terug te vinden. Zij hebben daar gelezen niet wat er stond, maar wat er moest staan, laat mij er

---

*) Zie boven bl. 210 n *. De verandering van עיני in עינו, *Zach.* II: 12, heet daar: תקון סופרים אנשי כנסת הגדולה. Nadat meer proeven van dergelijke correctiën zijn gegeven, gaat de schrijver aldus voort: אלא שכינו פסוקים אלו אנשי כנסת הגדולה ·ולכך נקראו סופרים שהיו סופרים כל אותיות שבתורה ודורשין אתו (l. אתן). Deze verklaring van סופר — die wij elders terugvinden, verg. Derenbourg l. c. p. 25 n. — is geheel op zich zelve een afdoend bewijs, dat de auteur zeer ver afstaat van den tijd, waarover hij schrijft.

Aan dit getuigenis had ik nog een tweede kunnen toevoegen: *Sifre* ad *Deut.* XXXIII: 2 (f. 142 *b* ed. Friedmann), waar de meer vermelde achttien berachôth van »de oudste Wijzen" (חכמים הראשונים) worden afgeleid. Immers dezen verschillen niet van de oudere Schriftgeleerden.

bijvoegen: wat er ook zeer wel had kunnen staan. Want de Talmudische leeraars hebben hunne eigenlijke voorgangers niet vergeten. Herhaaldelijk vermelden zij de דברי סופרים of דברי זקנים »de woorden der Schriftgeleerden" of »der Oudsten", die zij, van wege hunne groote belangrijkheid voor den godsdienst, zelfs boven de woorden der Thora of der profeten stellen *). Het zijn bepaaldelijk de oudste leeraars, de onmiddellijke opvolgers van Ezra, die met deze eerenamen worden aangeduid. Niets verhinderde dus den auteur der Mishna, Ezra en de Sopherîm op »de profeten" te laten volgen. Jammer, dat hij het niet deed! »De mannen der groote cenéseth", door hem, zoo niet in het spraakgebruik, dan toch in de literatuur opgenomen, hebben zich daarin weten te handhaven en den kring hunner werkzaamheid allengs zien uitbreiden. Het nadeel zou gering zijn geweest, indien men van den aanvang af had doorzien, dat zij — indien ik mij zoo mag uitdrukken — uit het O. Testament opgemaakt en slechts in zoover historisch waren, als zij in overeenstemmig met de oud-testamentische *data* werden opgevat en voorgesteld. Doch dit is, gelijk wij gezien hebben, het geval niet geweest. Er is aan die »mannen der groote cenéseth" ongeloofelijk veel arbeid ten koste gelegd, dien men zich, indien mijne hypothese niet onjuist is, had kunnen besparen. Vergeefsch was evenwel die moeite niet, want middellijk heeft zij gediend om die beschouwing voor te bereiden, die mij voorkomt de eenig-ware te zijn. Het is dan ook met de dankbare erkenning mijner groote verplichting aan al die voorgangers, dat ik deze bijdrage besluit.

---

*) Kortheidshalve verwijs ik naar Derenbourg, *Essai* etc. p. 32; Graetz, *Gesch der Juden* II. 2 S. 182 n. 8; Bloch, *Studien* u. s. w. S. 113, 131.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 15den NOVEMBER 1876.

Tegenwoordig de heeren W. MOLL, M. DE VRIES, C. LEEMANS, W. G. BRILL, J. DE WAL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., N. BEETS, D. HARTING, J. E. GOUDSMIT, S. A. NABER, H. KERN, E. VERWIJS, M. J. DE GOEJE, C. VOSMAER, J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL en J. C. G. BOOT, secretaris.

In plaats van den heer Opzoomer, door ongesteldheid verhinderd, neemt de heer Moll de leiding der vergadering op zich.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en vastgesteld.

Wordt gelezen een brief van mevrouw de wed. Acker Stratingh geb. Pelinck te Groningen, met bericht dat Dr. G. Acker Stratingh, rustend lid der afdeeling, 22 October ll. is overleden. Door den voorzitter wordt een woord van hulde aan zijne nagedachtenis gebracht en aan den secretaris opgedragen aan de weduwe deelneming te betuigen.

Daarop worden gelezen een brief van den secretaris der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van

1 November ll. en een daarbij gevoegde brief van den heer C. S. Hellingwerf geschreven te Alkmaar 18 Maart 1854, waaruit duidelijk blijkt dat het handschrift over de Egmondsche oudheden met zijn goedvinden uit de boekerij van het voormalig Instituut in eigendom aan genoemde Maatschappij is afgestaan.

Deze brieven worden, na eene toelichting van den heer Leemans, voor kennisgeving aangenomen en besloten van het aanbod door het bestuur der Leidsche Maatschappij gedaan, om van de in het handschrift voorkomende lijst der te Egmond gevonden oudheden een afschrift te verstrekken, gebruik te maken.

De secretaris bericht voorts, dat een gedicht *Ornithogonia*, onder de zinspreuk *A teneris assuescere multum est* is ingekomen voor den wedstrijd in Latijnsche poësie; dat de heer J. G. Ottema een afdruk van zijn Voorbericht bij de tweede uitgave van Thet Oera Linda Bok, en de Oostenrijksche geleerde Dr. Karl von Scherzer twee belangrijke ethnographische boeken aan de Akademie heeft aangeboden, en dat door diens bemiddeling weldra nog vijftien deelen, de resultaten behelzende van de reis om de aarde van het Oostenrijksch fregat Novarra, bij de vier eerst uitgegeven en aan de Akademie toegezonden deelen, mogen verwacht worden.

De commissie, bestaande uit de heeren Brill, Knoop en R. Fruin, brengt bij monde van den eerstgenoemden verslag uit over eene verhandeling van den heer Jorissen. Het verslag wijst het belangrijke van dat stuk en van de daaraan toegevoegde bijlagen voor de betere kennis van een te weinig bekend gedeelte onzer geschiedenis aan, en de commissie stelt voor die verhandeling in de werken der afdeeling op te nemen. De vergadering vereenigt zich met dat voorstel.

De heer Kern handelt over het Sanskritsche opschrift op een steen van Djamboe, waarop wijlen Dr. A. B. Cohen Stuart in de Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Neerlandsch Indië, Deel X, St. 1, bl. 167 en 168 het eerst de aandacht gevestigd heeft. Met behulp van een lichtbeeld en van een geteekend faesimile hem door den heer K. F. Holle gezonden is het den spreker gelukt de ware lezing van het opschrift te herstellen. Hij deelt die met eene vertaling mede en voegt daarbij opmerkingen over de lettervormen en eene gissing naar den ouderdom der inscriptie.

Deze mededeeling geeft den heer Naber aanleiding om zich te verklaren tegen het gebruik van het barbaarsche woord photogram, dat nog niet als het even slechte telegram door het gebruik gewettigd is, welke opmerking de heeren de Wal en Goudsmit tot eene uitweiding over den zin van telegram uitlokt.

De heeren G. de Vries Az. en Leemans richten een paar vragen over de voetsporen in den steen tot den spreker, welke door dezen beantwoord worden.

De mededeeling wordt aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Brill bekomt het woord en levert eene kritiek van eenige der bronnen voor de geschiedenis der laatste dagen van Hendrik IV van Frankrijk. Hij toont aan dat men bij de beoordeeling der berichten in de brieven van Pecquius en Fr. van Aerssen uit dit tijdperk, hun staatkundig standpunt in het oog houden moet. Hij kenschetst het geschrift, van de vlucht van den Prins van Condé, dat uit de pen van den pauselijken nuncius te Brussel Bentivoglio is gevloeid, en handhaaft Sully's Oeconomies royales et servitudes loyales, waarin de ontwerpen van het groote plan des Franschen konings gevonden worden, tegen de wegwerpende kritiek, waaraan zij sedert den laatsten tijd bloot staan.

De brief van Hendrik aan de Préaux, door Berger de Xivrey uitgegeven, die, ware hij echt, sterk tegen den koning

zou getuigen, wordt door den spreker op onderscheidene grenden als een ondergeschoven, grootendeels uit zekere gedichten van Malherbe opgemaakt stuk gekenmerkt.

Deze mededeeling lokt geene discussie uit. Zij zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

Bij de rondvraag biedt de heer Beets namens de Utrechtsche zendingvereeniging voor de boekerij aan J. L. van Hasselt's Beknopte spraakkunst der Noefoorsche taal, Utrecht 1876, en de heer Leemans namens den Minister van binnenlandsche zaken de 27ste aflevering der door hem uitgegeven Aegyptische monumenten, waarin het slot voorkomt van een hieratischen lijkpapyrus, waarover door hem in de volgende vergadering eenige mededeeling gedaan zal worden. Dezelfde biedt namens den schrijver Jhr. Mr. J. K. W. Quarles van Ufford een boekdeel aan getiteld: Herinneringen uit Scandinavie, 's Gravenhage 1876, en doet die aanbieding vergezeld gaan van eene opwekking aan de leden om zich met den belangrijken inhoud van het boek bekend te maken.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

RAPPORT VAN DE COMMISSIE,

DOOR DE

KONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN BENOEMD TER BEOORDEELING VAN DE VERHANDELING VAN PROF. JORISSEN

»DE EERSTE COALITIE EN DE REPUBLIEK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN."

Zeer gemakkelijk is de taak geweest der Commissie, aan welke door den voorzitter uwer vergadering werd opgedragen te beoordeelen, of aan den arbeid van ons medelid, Prof. Jorissen, die *de eerste Coalitie en de Republiek der Vereenigde Nederlanden* tot onderwerp heeft, eene plaats in onze werken kon worden ingeruimd.

Door de vervulling dier taak hebben wij kennis gemaakt met een klaar geschreven verhaal van de handelingen en onderhandelingen der Nederlandsche staatslieden in een tijdperk, hetwelk, hoewel bedroevend omdat het ons den staat van ons land in zijne machteloosheid te beschouwen geeft, toch, ruim zoo zeer als roemrijker tijdsgewrichten, ons onderzoek uitlokt, verdient en loont.

Gemakkelijk noemde ik onze taak, omdat ons oordeel, dat deze arbeid alleszins eene plaats in onze werken verdient, ons geenerlei beraad gekost heeft. Immers is er slechts grond om den heer Jorissen erkentelijk te zijn voor zijne studie, aan de geschiedenis der Nederlanden in het genoemde tijdperk gewijd. Hij heeft daartoe, behalve van de buitenlandsche schrijvers, die in onze dagen hetzelfde tijdvak in zijn geheel

of in enkele zijner gestalten geschilderd hebben, van handschriftelijke Nederlandsche bronnen, vóór hem of nimmer of niet zoo volledig doorzocht, gebruik gemaakt. Het Rijksarchief en het Koninklijk Huisarchief hebben hem die bronnen verstrekt, en de talrijke *Bijlagen*, bij de verhandeling gevoegd, bewijzen den ijver van den onderzoeker evenzeer als zij de kennis onzer geschiedenis verrijken.

En hiermede zouden wij onze taak afgedaan kunnen achten, zoo wij niet begrepen, dat de auteur op een stelliger bewijs van waardeering aanspraak heeft, dan zulk eene algemeene oordeelvelling vermag te geven.

Zoo deelen wij dan de volgende opmerking mede.

Voorzeker heeft de schrijver den invloed van den binnenlandschen toestand van ons vaderland op de transacties onzer staatslieden nauwkeurig gekend en in het algemeen naar behooren laten gelden. Maar tot in bijzonderheden toe valt die invloed op te merken. De strijd der binnenlandsche partijen bracht mede, dat de Prins van Oranje steun van buiten zocht. Hij meende dien steun op geene voor de eer en waardigheid van zijn land geschikter wijze te kunnen vinden, dan in de uitbreiding der Republiek op het grondgebied der Oostenrijksche Nederlanden. De zucht van Oostenrijk om zich, in de hoop van machtsvermeerdering op gelegener gebied, van zijne Nederlanden te ontdoen, kwam den Prins daarbij tegemoet, aanvankelijk in eene bij Engeland verdachte mate. Vandaar bij onze diplomaten dat aandringen op schadeloosstelling, door de Mogendheden, in de naaste plaats door Oostenrijk, te verschaffen, als voorwaarde van eene krachtige deelneming in den oorlog tegen de macht der Fransche omwenteling, — een aandringen, door den minister Thugut eenmaal niet zonder grond »ontdaan van alle voegzaamheid" (*dénué de toute convenance*) genoemd. Doch om te verhoeden, dat de Republiek zich zelve te gronde richtte en voor de goede zaak verloren ging, achtte de Prins het in de eerste plaats noodig, dat zijn gezag op vasten grond gevestigd werd, en daartoe zou, docht hem, de aadwinst van grondgebied strekken. Dus liet hij zijne vertrouwde staatslieden bij hunne onderhandelingen die schadeloosstelling als voor-

waarde stellen van onze krachtsinspanning ten behoeve der gemeene zaak, op het gevaar af dat deze handelwijze als lafhartigheid en bekrompen koopmansgeest werd uitgelegd.

En van den anderen kant zagen de patriotten de goede zaak volstrekt niet in oprechte deelneming aan de bemoeiingen der Mogendheden tot bestrijding van Frankrijk. Integendeel, zij duchtten de machtsvermeerdering van den Prins, en vermoedden dat de overeenkomsten met de Mogendheden daartoe zouden leiden. De onderlinge naijver en de schandelijke hebzucht dier Mogendheden, die van den nood der Christenheid gebruik zochten te maken, om elk het doel harer eerzucht te bereiken, bleef onzen patriotten niet verborgen, en in den geest, die van Frankrijk uitging, zagen zij de macht, die eenmaal in het belang van de vrijheid der volken aan het bewind van zulke slechte regeerders een eind zou maken. Hoe zou men dan van de Republiek, waar zich zulke denkbeelden gelden deden, vrijwillige of ten minste bereidwillige geldverstrekkingen hebben kunnen verwachten, hoedanige in vroegere tijdperken, toen mede de tweedracht niet ontbrak, maar telkens eene der beide partijen zich tot medegaan begreep te moeten verstaan, legers op de been en vloten in zee gebracht hadden. Met deelneming aan den oorlog haalde men zich slechts den toorn op den hals van verlossers, die zich onze vrienden zouden betoonen, zoo men ze inhaalde. Inderdaad, wat de Engelsche minister Pitt, zonder bedoeling om te kwetsen, zeide, dat bij de Republiek de krachtsinspanning van vroeger tijden ontbrak, was volkomen waar; maar het had zijne voldoende reden. Waar toch was het evenzeer, wat Kaunitz eens zeide: »U zijn de handen en voeten gebonden: gij kunt niet doen wat gij wilt". Hoe zouden de Mogendheden, dit inziende, niet somtijds verzuimd hebben ernstig met de Republiek te rade te gaan?

Maar verre daarvandaan, dat deze opmerking zou strekken om eene leemte in 's schrijvers werk te doen betreuren, zijn arbeid strekt juist om ons wat wij daar aanvoerden, beter te doen beseffen. Zoo blijft onze conclusie, dat wij de Aka-

demie van Wetenschappen met de aanwinst geluk wenschen zullen, wanneer zij, op ons advies, besluit, de verhandeling van den heer Jorissen met de Bijlagen in hare werken op te nemen.

W. G. BRILL.
W. J. KNOOP.
R. FRUIN.

OVER

HET OPSCHRIFT VAN DJAMBOE.

BIJDRAGE VAN

H. KERN.

Onlangs werd ik verrast door een schrijven uit Batavia, van Mr. W. B. Bergsma, ter begeleiding van een facsimile der inscriptie te Djamboe, dat hij van wege den heer K. F, Holle te Waspada mij toezond. De aanleiding tot die toezending werd mij niet medegedeeld, doch ik veronderstel dat de heer Holle, wiens belangstelling in de taal- en oudheidkunde van 't land zijner inwoning ons zoo wel bekend is, het facsimile heeft laten vervaardigen na de lezing van een opstel van ons betreurd correspondeerend medelid Dr. A. B. Cohen Stuart in de Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië *). Hoe het ook zij, het is mij een aangename plicht, den heer Holle openlijk dank te betuigen voor zijn geschenk.

Onmiddellijk na ontvangst van 't geteekende facsimile besloot ik de ontcijfering te beproeven, of liever ze te voltooien; immers voor meer dan de helft was het werk reeds geschied in bovenvermeld stuk van Cohen Stuart. Spoedig, spoediger dan ik verwacht had, was ik gereed; behoudens een paar moeielijkheden, kon ik de ware lezing der inscriptie in haar geheel vaststellen. Wel is waar had ik voor

*) Derde volgreeks, VIII, bl. 163, vgg. onder den titel: Heilige voetsporen op Java.

verscheidene letters andere in plaats te stellen, daar de steenhouwer — zoo meende ik — nu eens enkele halen en trekken vergeten had, dan weêr de letters van zijn voorbeeld met nagenoeg gelijkvormige scheen verward te hebben. Overal waar de zin duidelijk was, bracht ik de vereischte veranderingen, zonder aarzelen, aan.

Er waren twee of drie moeielijkheden overgebleven. Om die — zoo ik daartoe in staat was — te overwinnen, nam ik mijne toevlucht tot de photographische afbeelding. Aanstonds bleek het mij, tot mijne niet geringe verwondering, dat de fouten die ik den steenhouwer toegeschreven had, niet door hem begaan waren, maar door den teekenaar. Wat mij nog meer bevreemdde was, dat eene betrekkelijk onvoldoende nabootsing mij in staat gesteld had den inhoud in korten tijd te ontcijferen, terwijl het volmaakte lichtbeeld mij in den steek gelaten had. Hoe zulks te verklaren? De eenigste oplossing die ik vinden kan is, dat het geteekende facsimile door zijne groote duidelijkheid, in spijt van zijn gebreken, de teekens waarop het hoofdzakelijk aankwam, voldoende weêrgaf, zoodat het den ontcijferaar geen noemenswaarde inspanning kostte de overige naar de eischen van den samenhang te wijzigen, terwijl 't lichtbeeld juist door overmaat van getrouwheid zóóveel zwarte stippen en lijnen om en bij de letters te zien gaf, dat de lezer er door verward raakte. Voornamelijk 't laatste vierel der strofe is onduidelijk. Weet men eenmaal wat er staan moet, ja, dan kan men de omtrekken der letters goed volgen; dan wordt de photographie zelfs een uitstekend correctief. Kortom, zonder de teekening zou ik alle letters niet herkend hebben; zij heeft mij, om zoo te zeggen, tot bril en vergrootglas gestrekt.

Misschien is de ondervinding die ik bij de ontcijfering der bewuste inscriptie heb opgedaan, niet nieuw; wellicht ook wordt ze door die van andere weêrsproken. In allen gevalle wilde ik ze hier mededeelen, al was het maar om 't gevoelen uit te lokken van medeleden welke zich eene rijpere en grondiger ervaring op 't gebied der epigraphie verworven hebben.

Alvorens over te gaan tot de transcriptie en vertaling

van 't opschrift, wil ik opmerken dat ik niet zal herhalen wat op voldoende wijze reeds in bovengemeld opstel van Cohen Stuart in 't licht gesteld is.

De strofe, in Sragdharâ-maat, bevat vier regels, waarvan telkens twee op dezelfde lijn staan. Zooals men op de afbeeldingen zien kan, zijn de eerste en tweede, derde en vierde regel duidelijk door eene opene ruimte van elkaar gescheiden. Op den steen van Tjampea bij Buitenzorg staan zelfs de vier regels der strofe onder elkaar, iets zeer zeldzaams in opschriften, en geheel onbekend aan de handschriften, waarin de versregels, zeker uit zuinigheid op 't materiaal, achter malkander geschreven worden. Wanneer de Europeesche uitgevers van Indische dichtwerken en op hun voetspoor ook Indische, de verzen op Europeesche wijze afdeelen, doen zij hetzelfde als in ouden tijd soms de Indiërs zelven deden, blijkens de twee inscripties van Djamboe en Tjampea.

De tekst luidt:

çrîmân dhâtâ kṛtajño narapatir asamo yaⵊ purâ pâram âyâ —
n nâmnâ çrî-Pûrṇṇawarmmâ prabhur arishu çarâbheddhyawi-
khyâtawarmmâ
tasyedam pâdawimbadwayam arinagarotsâdane nityadaksham
bhaktânâṃ yan nripâṇâm bhawati sukhakaraṃ çalyabhûtaṃ
ripûṇâ(ṃ)

D. i. »De doorluchtige, wetbetrachtende heerscher, de onvergelijkelijke vorst, die weleer den veiligen oever bereikt heeft, met name Z. Maj. Koning Pûrṇṇawarman, wiens harnas wijdvermaard was als bij de vijanden ondoordringbaar voor de pijlen, van dien is dit voetbeeldpaar, hetwelk, steeds bekwaam ter verdelging der vijandelijke steden, den aanhankelijken vorsten geluk aanbrengt, terwijl het den vijanden tot kwaal strekt".

Aan deze vertaling, waarin ik getracht heb den min of meer hoogdravenden stijl van 't oorspronkelijke weêr te geven, heb ik weinig toe te voegen. *Kṛtajña* is hier klaarblijkelijk genomen in den zin van *maryâdin* (vgl. Petersb. Wdb. i. v.). *Pâram âyât* zou ik, bijaldien ik zeker wist dat Pûrṇṇawar-

man een Buddhist geweest was, vertolken met »heeft het Nirwâṇa *) bereikt", doch daar de zaak niet boven twijfel verheven is, scheen het raadzaam een algemeener term te bezigen.

Het schrift, dat de steen ons te zien geeft, verdient wel dat wij er eenigszins uitvoerig bij stilstaan. De lettervormen vertoonen groote overeenkomst met die op den steen te Tjampea; ze zijn van eene andere hand, doch anders identisch te noemen. Dit is trouwens zooals men verwachten kon. Daarentegen wijkt het fatsoen der teekens aanmerkelijk af van 't gewone Kawi-schrift der koperplaten en der meeste steenopschriften in Kawi en Sanskrit op Java gevonden. Behalve 't heerschende Kawi-schrift waaruit het hedendaagsche Javaansche en Balineesche zich rechtstreeks en regelmatig ontwikkeld hebben, treft men op de overblijfselen der Javaansche oudheid andere soorten aan, die als plompe wijzigingen van 't Kawische te beschouwen zijn.

Het Kawi-schrift — om het kortheidshalve zoo te noemen — is, voor zoover ik zien kan, onmogelijk rechtstreeks uit Voor-indië overgebracht. Het heeft karakteristieke letters, zooals de *ka* en de *ma*, die in geen der bekende Voor-indische schriftsoorten — 't Singhaleesche uitgezonderd — zóó voorkomen. En toch kennen wij zooveel soorten van in Voor-indië gebruikelijke vormen, op Buddhistische en Brahmanistische gedenkteekenen, dat we mogen aannemen dat geen hoofdsoort ons verborgen gebleven is. Zoodra we den blik naar Achter-indië wenden, treft ons al dadelijk de overeenkomst tusschen Achter-indisch schrift, zoogenaamd vierkant Pâli en Siameesch, en het Oud-javaansch. Natuurlijk is ook door Achter-indië eenmaal het schrift aan Voor-indië ontleend, maar dit heeft een eigenaardige ontwikkeling gehad, en dat eigenaardige heeft het Oudjavaansche met het Achterindische gemeen.

Algemeen is men het er over eens, dat de Indische beschaving door verschillende kanalen tot Java, Sumatra, enz. doorgedrongen is. Dat de Dekkhan, meer in 't bijzonder Telingana, invloed op Java heeft uitgeoefend, blijkt uit onze

---

*) Vgl. Childers, Pâli Dict. i. v. *pâra*.

inscriptie. Maar het Kawi-schrift kan niet van daar afgeleid worden, en wat de Sanskritsche bestanddeelen van de talen des Archipels betreft, van deze kan men alleen met eenige waarschijnlijkheid beweren, dat ze Orissa of aangrenzend gebied tot bakermat moeten gehad hebben, doch dat zij onmiddellijk van daar op Java zouden gekomen zijn, volgt nog geenszins. Zij kunnen naar de Arische koloniën van Achterindië, in Tjampâ bijv. overgebracht en van daar eerst op Java-Sumatra ingevoerd zijn. De Prâkrit-woorden in oud- en nieuw-Javaansch, zeer luttel in getal, als *gharinî* (Skr. *gṛhinî*), *balañja* (Pâli *walañja*), *pataraṇa* (Skr. *prastaraṇa*), *wiçata* en *wiçaṭa* (Pâli *wisaṭa*, Skr. *wisṛta*), *barhâla*, voor *bhaḷâra*, en enkele andere *) dragen niet het kenmerk van een bepaald dialekt en kunnen dus evenmin iets beslissen ten opzichte van de onmiddellijke bron der Arische bestanddeelen in 't Javaansch, Maleisch, enz.

Naardien de ontleende woorden, ten gevolge van verschillende oorzaken, zoo weinig geschikt zijn om ons te leeren langs welke wegen de Indische beschaving zich op de eilanden verbreid heeft, is de vergelijking der schriftsoorten van 't hoogste belang.

De lettervormen nu van de twee inscripties aan Pûrṇawarman gewijd, wijken, zooals gezegd is, aanmerkelijk van de Kawische af. Zij staan daartoe niet eens in broederlijke betrekking, maar in die van oom tot neef. Des te treffender gelijkenis vertoonen ze met het alphabet van Wenggi, in 't land tusschen de Godâwarî en Kistna, gelijk dat afgebeeld is in 't voortreffelijke werk van dr. A. C. Burnell, Elements of South-Indian Palaeography, Pl. I. Onder andere wensch ik de aandacht te vestigen op de sluitletter *m* †); op de *ksha*; op de *û* in *ripûṇâm*. Van deze laatste kon dr. Burnell, toen hij zijn boek schreef, nog met recht beweren. dat ze »is here represented by a highly characteristic curved form which does not appear in any other alphabet." Sedert de bekend-

*) Woorden als *bhaḷâra* neem ik niet in aanmerking; ze zijn eigenlijk wel Prâkrit, maar in 't Skr. weêr overgenomen.

†) Dit was reeds opgemerkt door Cohen Stuart t. a p.

wording van 't Djamboesche opschrift, vereischen de aangehaalde zinsneden de toevoeging van »behalve in dat van Djamboe". Geheel eenig, voor zooverre tot nog toe bekend, aan Wenggi en Djamboe eigen, is de Upadhmânîya vóór de *p* van *purâ* in den vorm van een kruis in eenen kring en links boven de volgende letter. Ook het naar links omgebogen teeken der lange *â*, die wij in onze inscriptie in de laatste lettergreep van *nripânâm* en *ripûṇâm* ontmoeten, keert terug op Burnell's plaat, wel is waar niet juist bij de *nâ*, maar toch bij de *jâ*. Alle overige teekens zijn onmiskenbaar zeer nauw verwant, om niet te zeggen volmaakt gelijkvormig, doch ze zijn niet uitsluitend eigen aan Wenggi en Djamboe.

Voorts verdient opgemerkt te worden dat de verdubbeling van eenen medeklinker in ons stuk eenmaal aangeduid wordt door een punt in 't midden der lijn, vóór den te verdubbelen medeklinker; te weten in *âyâ . nâmnâ*, d. i. *âyân nâmnâ*. Hetzelfde vindt men reeds in de opschriften van Açoka, en ook in betrekkelijk jonge HSS. van tooneelspelen in de Prâkritsche passages.

Ten aanzien van *yan nripânâm* verkeer ik in 't onzekere of 't puntje boven de *ya*, — in 't lichtbeeld zichtbaar — ook dienen moet ter verdubbeling der volgende *n*, dan wel een (foutieve) Anuswâra is. Het volgende samengestelde teeken lijkt meer op *nr*, dan op *nnr;* doch dat er *n nr* behoort te staan, lijdt geen twijfel. *Nripânâm* is natuurlijk een, geenszins zeldzame, spelfout voor *nṛpânâm*. Uit deze vergissing blijkt, dat de dichter of werkman uit eene streek van Indië was, waar men de *ṛ* als *ri* uitsprak, of dat hij zulk eene uitspraak geleerd had.

Den tijd eener ongedateerde inscriptie alleen uit het schrift te willen bepalen, is altoos eene hachelijke zaak. Men kan wel zien welke lettervormen ouder, welke jonger zijn, maar, zonder andere gegevens, niet licht uitmaken of niet in bepaalde streken en voor bepaalde doeleinden verouderde vormen naast de jongere in gebruik waren. Toch is de overeenkomst tusschen 't alphabet van Wenggi en Djamboe zóó groot, dat ik tusschen beide geen lang tijdsverloop kan aan-

nemen. Dr. Burnell brengt het eerste, op gronden door hem op bl. 14 zijner Palaeography ontwikkeld, tot de 4de eeuw onzer jaartelling. Dat is niet onaannemelijk; in geen geval kan het later gesteld worden dan 600 na Chr. Dit is m. i. ook de uiterste term voor het opschrift van Djamboe, hoewel ik er toe zou overhellen het vroeger te stellen; nemen wij als 't gemiddelde 450 na Chr.

Verder zal ik mij van uitlokkende, maar gevaarlijke gevolgtrekkingen onthouden. Zooveel staat vast: dat de Sanskrit-opschriften in de Soendalanden een ontegensprekelijk getuigenis afleggen hoe ook daar, reeds in een ver verleden, de Indische invloed overwegend was. Ook is het zeker dat volgens Ptolemaeus de hoofdstad van Yawadiw, in 't westen des eilands lag, in een tijdperk dus veel eeuwen vroeger dan 't oudste stuk uit Madjapahit. Op eene geheel raadselachtige wijze is die Indische invloed in de Soendalanden verminderd, terwijl hij is overgegaan naar, of ten minste stand gehouden heeft in, Middel- en Oostjava.

KRITIEK VAN EENIGE DER BRONNEN VAN DE GESCHIEDENIS DER LAATSTE DAGEN VAN HET LEVEN VAN HENDRIK IV, KONING VAN FRANKRIJK.

BIJDRAGE VAN

W. G. BRILL.

De geschiedenis der laatste dagen van Koning Hendrik IV beweegt zich als om een spil om de vraag: had deze vorst werkelijk een »groot plan", had hij het voornemen om met de uitvoering van zulk een plan eenen aanvang te maken, of wel was zijn voornaamste doel, de Prinses van Condé, die door haren echtgenoot, bij zijne bedenkelijke verwijdering van het Fransche Hof, naar Brussel was medegenomen, van daar terug te krijgen? — Op deze vraag, elders *) door mij beantwoord, moest ik de getuigen hooren. Maar van die getuigen zelven dient na onderzoek te blijken, in hoe verre zij te vertrouwen zijn. Van de taak om dit te onderzoeken, wil ik mij hier kwijten.

Evenwel zal ik slechts de voornaamste dier getuigen ten toets brengen.

En dan komt in de eerste plaats in aanmerking de briefwisseling van den Gezant der aartshertogen te Parijs, Pecquius, en die van den Nederlandschen gezant aldaar, Aerssen.

De brieven van den eerste zijn, voor zoo ver zij dit tijdvak betreffen, uitgegeven als *Pièces justificatives* bij het boek

*) In Voorlezingen over de Geschiedenis der Nederlanden, D. II, Stuk V, welk stuk thans ter perse is.

van Henrard, *Henri IV et la Princesse de Condé;* die van den ander zijn, nog onuitgegeven, te vinden in het Rijksarchief te 's Gravenhage, en door de welwillendheid van den Rijksarchivaris zijn die, welke tot dit tijdvak behooren, mij ten gebruike verstrekt.

Nevens beider briefwisseling vordert onze aandacht een boekje van den kardinaal Bentivoglio, Nuncius van den Paus te Brussel, getiteld *Relatione della fuga di Francia d'Henrico di Borbone, prencipe di Condé.*

In de tweede plaats moeten de *Gedenkschriften* van den tijd worden getoetst. Hier echter zal ik mij niet met min of meer ijdele *Mémoires* bezighouden, als daar zijn die van Bassompierre, L'Estoile, Tallemant des Réaux, Lenet. Slechts over de *Oeconomies royales et servitudes loyales* zal ik een oordeel wagen uit te spreken.

Ten slotte stel ik mij voor, een onderzoek in te stellen naar de authenticiteit van eenen brief van Hendrik IV in de *Lettres missives d'Henri IV*, uitgegeven door Berger de Xivrey.

Ter beoordeeling der berichten van Pecquius moet men bedenken wat het staatkundig belang van zijn Hof medebracht. De prins van Condé was uit Frankrijk geweken met het beweren, dat hij zijne eer als echtgenoot tegen de aanslagen van den Koning in veiligheid had te stellen. Nu was het zaak voor Spanje, dat dit beweren als eene waarheid werd aangemerkt, vermits het Hendrik IV verachtelijk en belachlijk in de oogen der gansche wereld maakte en strekte om 's prinsen toeleg op den troon des Konings te bedekken. En de aartshertog, hoe geneigd aanvankelijk ook om alle hatelijkheid en vijandelijkheid tegen den koning van Frankrijk te mijden, moest zich naar den eisch van Spanje's staatkunde voegen. — Alzoo ligt het in den aard der zaak, dat zijn gezant de meening, dat de Koning werkelijk de eer der prinses belaagde, tot de zijne maakte en den aartshertog gronden voor dit gevoelen trachtte aan de hand te doen. Hoe gruwelijker hij Hendrik IV voorstelde, en hoe meer hij zijnen gewenschten val als eene straffe Gods beschouwde, die hem zekerlijk treffen zou, des te meer was de Spaansche staatkunde, die hij diende, gerechtvaardigd. In de Zuidelijke

Nederlanden werd 's Konings dood als eene tusschenkomst Gods beschouwd, die Oostenrijk bijstond en niet verlaat dezulken, die op Hem betrouwen, en Pecquius schrijft aan den secretaris des aartshertogs (den 16 Maart, 1610): »Je crois que la main de Dieu menace le roi de France de tant d'adultères et vileinies dont sa vie s'a (sic) souillé". Hiernaar kan men afmeten, met welk een vooroordeel de gezant der Aartshertogen den Koning en zijne bedrijven beschouwd zal hebben.

Wat den toen ter tijd te Parijs aanwezigen Nederlandschen gezant aangaat, deze was de staatkunde van Hendrik IV in geenen deele toegedaan. Hij was ingenomen tegen de bewerkers van het bestand. Met minachting spreekt hij (in zijn schrijven aan Mornay, 5 Dec. 1609) van de Hollanders als verliefd op hun fraai bestand; met kwaadwilligheid laat hij zich uit over hen, die het hebben doorgedreven, en over de maximes, die onzen staatslieden tot leiddraad dienen om den staat te sturen, hij wist niet waarheen *). — En wat, zegt hij, zijn van dat bestand de gevolgen: »de handel kwijnt weg, ons bootsvolk verloopt, de winsten houden op". — Wie dus sprak, kon niet anders dan het werk van het bestand omver geworpen wenschen te zien, en zoo stond hij aan de zijde der Fransche Protestantsche Grooten en der met hen samenspannende prinsen in Frankrijk en daar buiten, die hunne hoop gevestigd hadden op den val van Hendrik IV en van Oldenbarnevelt. — Zoo zou Aerssen gaarne aan de rechtmatigheid van het beweren van den prins van Condé geloofd hebben. Desniettegenstaande kon hij geene blijkbare onwaarheden aan zijne meesters te 's Gravenhage melden. Dezen toch hadden middelen genoeg om, buiten hem om, met den waren staat van zaken bekend te worden. Vandaar in zijne brieven uitdrukkingen, die de schuld van den Prins als onbewezen doen voorkomen. Zoo schrijft hij aan Mornay (5 Dec. 1609): »Vous savez la retraite de Monseigneur le prince. Je n'y vois autre suite qu'un grand scandale parmi les étrangers qui le croiront plutôt en son excuse, qu'ils

*) Brief aan Malderée, 29 Nov. 1609.

n'avoueront le crime duquel on le veut rendre suspect". *On le veut rendre suspect:* dus is zijne misdaad een verzinsel. En van de gansche zaak der uitwijking van den Prins spreekt hij in de dubbelzinnigste bewoordingen, bij voorbeeld (aan Oldenbarnevelt, 7 Febr. 1610): »cette matière est si délicate que je n'ose en parler au fonds", en (aan denzelfden, 16 Febr.): »cette matière nous est si fâcheuse.... J'en sais trop pour en parler", en dan (in een brief weder aan Oldenbarnevelt van 20 Febr.), na gezegd te hebben dat de zaak van den Prins »rend toutes les autres épineuses et chatouilleuses", eindigt hij met de woorden: »tout iroit bien si l'amour pouvoit cesser". Meer dan eens heeft hij blijkbaar op het oog, dat de koningin met hare Concini's den Koning tegenwerkt, hetgeen de ware grond der onmin tusschen het koninklijke echtpaar was; maar hij laat zich uit, alsof hij toch nog iets anders bedoelt. Ware hij het niet in zijn hart eens geweest met de lagen, Hendrik IV gelegd, hij had de klare en volle waarheid aan Oldenbarnevelt kunnen en willen kenbaar maken. Doch het was hem er juist om te doen, dezen staatsman in onzekerheid te laten en zoo mogelijk tot besluiteloosheid te brengen. Den staat van Frankrijk en den toestand van Koning Hendrik stelt hij als zoo hachlijk voor, de ministers als onderling zoo verdeeld, dat het niet raadzaam moest schijnen het lot onzer Republiek aan zulk een waggelenden troon te verbinden. Heeft hij vermeld, hoe alles zich ten oorlog zette, gedurig voegt hij er straks een woord aan toe, waaruit blijken moet, dat het toch nog altijd hoogst onzeker blijft, of het wel tot oorlog zou komen. Inderdaad, Aerssen heeft in deze dagen Oldenbarnevelt slecht gediend, zoo wel met zijne duistere of weifelende berichten, als met sommige handelingen. Zoo gaf hij den raad, dat wij, voordat wij ons met Hendrik IV tot den gemeenschappelijken krijgstocht verstonden, eerst eene alliantie met de Geünieerde Vorsten in Duitschland zouden treffen. Dit denkbeeld deelde hij zelfs den prins van Anhalt mede. Maar die raad moest Hendrik ergeren, en werkelijk klaagde de koning dan ook,

dat onze gezant door zijne taal, tot den vorst van Anhalt gevoerd, alles had kunnen bederven (Aerssen aan Oldenbarnevelt, 5 April 1610.) Onverdroten dringt onze gezant er op aan, dat Oldenbarnevelt te Parijs moet komen, terwijl hij weten moet, dat de afwezigheid van dien staatsman uit Holland de partij, die het werk van het bestand omver wilde werpen, te beter kansen zou geven. Van de bedrijven dezer partij houdt hij zich onkundig door te schrijven (20 Febr. als terloops in een postscriptum), dat hij niets weet van de beroeringen te Leeuwarden, Alkmaar en Utrecht, waarin wel een Pecquius blijkens zijn schrijven het lang voorspelde werk van de vijanden der Hollandsche regeering zag. En toen de Koning eens zijne bezorgdheid aan den dag legde over de nieuwe oneenigheid tusschen Oldenbarnevelt en prins Maurits, hield hij zich tegenover den Koning en in zijn bericht aan Oldenbarnevelt (9 Maart, 1610) alsof hij van die zaak volstrekt niets begreep. Zulk eene houding verraadt wat zij verbergen wil. Hij komt er dan ook voor uit, dat hij Oldenbarnevelt niet van harte dient, en wel in een brief aan Malderée (29 Nov. 1609): »le jugement ne m'a onques été libre: je suis attaché à suivre la foi de mon curé." Ook gevoelde hij zelf, dat hij op zijn post niet deugde. Hij was gehouden den Prins van Oranje te Brussel, die den Prins van Condé, zijnen zwager, huisvesting en steun verleende, 's Konings ongenoegen kenbaar te maken, en in zijn hart wenschte hij, dat de Prinsen in hun streven mochten slagen. Hij moest Oldenbarnevelts staatkunde dienen, — en de partij, die hij gekozen had, maakte het hem onmogelijk dit eerlijk te doen. Om deze tegenstrijdigheid tusschen zijne verplichting en zijn geheim streven moest hij zich en anderen bekennen, dat het beter ware, zoo hij vervangen werd door iemand, die gunstiger dacht over het bestand, dan hij (Men zie zijn schrijven aan van de Warcke, 16 Jan. 1610). — Zie daar het oogpunt genoegzaam aangewezen, waaruit wij Aerssens berichten te beschouwen en te beoordeelen hebben.

Tot kenschetsing en bijgevolg ter beoordeeling van het vermelde boekje van Bentivoglio zal het genoegzaam zijn op te merken, dat de auteur bij de vervaardiging blijkbaar aan-

spraak gemaakt heeft op den roem van een bevallig schrijver. Het mag een klein model van historiographie heeten, een schrijfstijl, in welken de voorbeelden van Machiavelli en Guicciardini tot navolging prikkelden. De uitwijking van den Prins van Condé lokt den schrijver aan als een allergewichtigst voorval (un gravissimo accidente), waarvan 's Konings dood de katastrophe is. Naar den trant van Livius lascht hij redevoeringen in, die hij Bucquoi, Velasco en Spinola in den mond legt. Heeft hij dus een letterkundig doel, aan een staatkundig belang ontbreekt het hem niet. Immers kan hij, hoezeer zijn meester, de paus, oprechtelijk op verzoening tusschen Frankrijk en Spanje bedacht was, met de staatkunde van het Hof van Brussel niet in tegenspraak zijn. Zoo schrijft ook hij Condé's uitwijking aan 's Konings liefde voor de schoone »Memoransi" toe, schoon hij niet ontveinst, dat de Koning reden had om dien Prins van den gevaarlijksten toeleg op zijnen troon te verdenken. In allen gevalle geeft hij het verhaal van de jachtpartij, op welke de Koning zich zoo dwaas verliefd zou hebben aangesteld, slechts als eene *publica fama*, en vermeldt hij het beweren, dat de Koning de prinses, trouwens naar haar en haars vaders verlangen, uit Brussel zou hebben willen laten oplichten, als eene meening, als iets, dat hoe vreemd ook, geloof vond.

En nu de Mémoires van Sully, boven naar hunnen waren titel vermeld. Zij bevatten het »groote plan" van Koning Hendrik in verschillende vertoogen uitgewerkt. Dat plan nu heeft men als uit de lucht gegrepen voorgesteld en zich daarbijhoogst ongunstig over die Gedenkschriften uitgelaten. Doch mijn oordeel is, dat er weinig historisch-staatkundige werken van zulk eene blijkbare goede trouw getuigen als deze zoogenoemde *Oeconomies royales*. De secretarissen van den Hertog, die zijne papieren voor hem geschift hebben en nu omtrent hunnen inhoud verslag doen, geven wat zij gevonden hebben; soms deelen zij stukken mede, die elkander weêrspreken, daar het nog niet vastgestelde ontwerpen of verslagen waren: wel een bewijs, dat zij de kritiek, die voor den bedrieger onmisbaar is, niet hebben geoefend. Soms geven zij de gesprekken, door hen aangehoord of afgehoord, weder, maar steeds

melden zij slechts als zeker, wat zij getuigen kunnen zeker te weten. En toch lees ik bij eenen der laatste beoordeelaars van de betrouwbaarheid dier *Oeconomies* *), dat de *Actenstukken* over het groote plan gansch verdicht zijn. Maar Actenstukken over dat plan zijn hier niet: men vindt hier niets anders dan ontwerpen en vertoogen, betreffende een staatkundig programma, dat iedereen, die op de hoogte was van hetgeen Hendriks stelling eischte, ontwerpen kon en moest, en zoo weinig hersenschimmig, dat Richelieu het binnen de grenzen der toenmalige mogelijkheden verwezenlijkt heeft. Is het waar, wat mede tot afbreuk der geloofwaardigheid dezer Gedenkschriften wordt aangevoerd, dat in de officieele acten van gezantschappen als anderszins menigmaal niet teruggevonden wordt, wat het werk van Sully's secretarissen vermeldt, zulks is gansch natuurlijk: niet alles wat op het tooneel der diplomatie verhandeld wordt, is geschikt of rijp om in staats-verslagen te worden opgenomen: van gesprekken, buiten de hoofdzaak gevoerd, vindt men in de verbalen der diplomaten geen gewag, en zoo zekere stukken en brieven, in de Gedenkschriften opgenomen, niet nauwkeurig met de officieele redactie overeenkomen, bewijst dit slechts, dat de auteurs niet uit officieele acten, maar uit min of meer volledige aanteekeningen, in Sully's papieren voorhanden, geput hebben, daar toch de minister de stukken zelven niet onder zich kon hebben. Ook in de Négociations van d'Estrades vindt men wel eens aan den inhoud van een schrijven, door den verzamelaar aangetroffen, den vorm van een volledigen brief gegeven. Maar zeggen de auteurs zelven niet, dat zij schrijven onder den invloed van spijt en toorn? Erkennen zij niet, dat hun doel is de gedachtenis van den grooten Hendrik te wreken? Wel nu, zoo een auteur zelf erkent, niet vrij van spijt en toorn te schrijven, mag dit toch wel een bewijs van goede trouw heeten. Wie voor

---

*) Dr M. Philippson, Heinr. IV u. Phil. III. Th. III. S. 497. Na M. Ritter die Mém. Sully's u. d. gr. Plan Heinrichs IV, in Abhandl. d. Baier. Akad. d. Wissensch. III. Cl. XI Bd. III Abth.

zulke gevoelens uitkomt, heeft de bewustheid, dat hij het recht voor zich heeft en den tegenstander met de waarheid bestrijden kan: de leugenaar en bedrieger is op zijne hoede, dat men hem niet van partijdigheid verdenke. — En voorts was er geen grond van spijt en toorn voor hen, die Hendrik gekend hadden en Sully kenden, en wetende wat die Koning voor Frankrijk geweest was, en wat die minister voor Frankrijk beoogd had, thans zagen, welken weg Frankrijk weder werd op gedreven. Slechts wie Hendriks en zijns ministers beginsels niet genoegzaam doorgrondde of daartegen weêrzin koesterde, zou zich hier van spijt en toorn hebben kunnen onthouden. In plaats nu van zich van dit een en ander rekenschap te geven, in plaats van zich den aard en de samenstelling der Gedenkschriften behoorlijk te verklaren, de mogelijkheid, ja, de noodzakelijkheid van vergissingen zonder ergdenkendheid te erkennen, en te bedenken, dat nooit twee oorspronkelijke verslaggevers hetzelfde ingewikkelde feit volkomen op dezelfde wijze hebben verhaald, — strijken velen een veroordeelend vonnis over dit werk en zij bekreunen er zich niet om wat zij, dien arbeid als een voortbrengsel van laaghartigheid en bedrog kenschetsend, van den man maken, die de vertrouwde is geweest van een groot Koning, den man, van wien de onstuimige Hugenoten raad aannamen en wien de aanmatigendste Grooten ontzagen, het werktuig, in één woord, van Frankrijks grootheid, slechts geevenaard door Richelieu, die groot was omdat hij Hendriks en Sully's staatkunde weder heeft opgevat en in wien de auteurs van Sully's Gedenkschriften, die hem den *grooten prelaat* noemen, dan ook den hersteller zien van hetgeen Frankrijk met hunnen goeden en grooten meester verloren had *). Zulk een man zou een nietswaardige geweest zijn, als de kritiek, waaraan de *Oeconomies royales* bloot staan, billijk is. Verraadt dat oordeel niet, dat zij, die het geveld hebben, den waren Sully nooit hebben gekend?

En nu ten slotte een stuk, waarin, zoo het echt is, Hen-

---

*) XI, 102.

drik IV tegen zichzelven zou getuigen en alles wat er van de dwaasheid en slechtheid eener liefde, voor de Prinses van Condé door hem gekoesterd, uitgestrooid werd en geloofd is, zelf als echt zou kenbaar maken. Ik bedoel den brief van Hendrik aan den Heer de Préaux, die toen, mede gelast de terugkomst der Prinses te bewerken, te Brussel was, uitgegeven in het bovenvermelde *Recueil*. Hij luidt aldus:

»Préaus, j'escris à mon bel ange: faites luy tenir ma lettre, »si vous pouvés. Puisque Girard et nostre hostesse y vont, »ils ne peuvent refuser de m'obliger en celà de les bailler, tous »aultres moyens m'estant interdicts; priés- en l'une de ma »part, et le commandés a l'aultre. Renvoyés-moy celles que »je luy ay escrites que l'on ne luy a baillées. J'estime que »ce porteur ne trouvera poinct le marquis là, c'est pour»quoy je ne luy escris poinct. Je crois que le partement »de nostre fou suivra de près celuy du marquis; alors vous »pourrés juger des intentions des Archiducs. Les père et »tante ont parlé à Pécus; ils me donnent bien de la peine, »car ils sont froids plus que la saison; mais mon feu les dé»gèle dès que j'en approche. Mandés-moy le plus de nou»velles que vous pourrés, principalement de la santé de nostre »prisonnière. Asseurés Chasteauvert et Félipote que je ne »les abandonne poinct.

Henry.

»D'Elbène vous mandera le reste des nouvelles. Bonsoir. »Je deschois si fort de mes merangoises, que je n'ay plus que »la peau et les os. Tout me déplaist; je fuis les compa»gnies, et si, pour observer le droit des gens, je me laisse »mener dans quelque assemblée, au lieu de me resjouir, »elle achève de me tuer.

Henry."

Is deze brief echt? Volgens de aanteekening in de uitgave van Berger de Xivrey bestaat hij in een autographisch origineel, in het archief van het kasteel Villebon (waar eenmaal Sully gewoond heeft), en werd hij door den Heer Louis Paris in kopie aan den uitgever verstrekt. Maar zijn er geen valsche stukken, die voor eigenhandige geschriften van den

auteur worden uitgegeven, en moet een valsch stuk niet schijnbaar eigenhandig zijn? Wie toch hecht waarde aan eene kopie, zoo daarvan het origineel niet aan te wijzen is? — In de achttiende eeuw viel Hendrik IV in den smaak als galant en geestig vorst. Toen kwamen zijne minnebrieven in den *Mercure de France* en in verscheidene kleine verzamelingen uit. Dus maakte men toen werkelijk jacht op zoodanige brieven. Hoe licht nu kan een valsche brief aan den een of anderen ook ernstigen verzamelaar in de handen gestopt zijn. Onze brief is, hetgeen reeds dadelijk een min gunstig vermoeden wekt, zonder dagteekening of melding van de plaats, vanwaar hij geschreven zou zijn. En wat een goed deel van den inhoud aangaat, zoo had een vervaardiger slechts het een en ander der gedichten van Malherbe, in welke Alcandre klagend wordt ingevoerd, als bron te gebruiken om in staat te zijn den brief te verdichten *). In een dier verzen spreekt Alcandre van *les beaux yeux de mon ange:* dit was genoeg om den briefschrijver het recht te geven, den Koning de Prinses *mon bel ange* te laten noemen. *Je n'ay plus que la peau et les os*, lezen wij in het naschrift. Maar zegt dit iets anders dan te lezen staat in Alcandre's klacht in het volgende couplet:

Aussi suis-je un squelette,
  Et la violette
Qu'un froid hors de saison
  Ou le soc a touchée,
De ma peau séchée
  Est la comparaison.

En dan die taal, waar de briefschrijver, zoo gansch in strijd met de wonderlijke énergie des Konings in die dagen, zich zelven als gansch waardeloos, en tot niets nut, wegwerpt:

---

*) In mijne Verhandeling over de laatste Levensdagen van Koning Hendr. IV van Fr. (in het op bl. 264 aangeh. werk) heb ik gezegd wat te denken van die verzen van Malherbe, op 's Konings last vervaardigd, waarin de dichter den Koning, onder den naam van Alcandre, woorden van smachtende liefde tot Oranthe, de Prinses van Condé, in den mond legt.

tout me desplait; je fuis les compagnies, et si, pour observer le droit des gens (welk een onzinnige uitdrukking!) *je me laisse mener en quelque assemblée . . . , elle achève de me tuer*, is zij niet eenc prozaische overbrenging van hetgeen de volgende strophe zegt:

Depuis que le soleil est dessus l'hémisphère,
Qu'il monte ou qu'il descend, il ne me voit rien faire
Que plaindre et soupirer.
Des autres actions j'ai perdu la coutume;
Et ce qui s'offre à moi, s'il n'a de l'amertume,
Je ne puis l'endurer.

Doch laat ons den brief eens van wat naderbij beschouwen. *J'escris à mon bel ange.* Wat was het noodig dit te zeggen, daar de persoon, wien dit gezegd wordt, ondersteld wordt den brief, voor de Prinses bestemd, ontvangen en in zijne handen te hebben? Voor den vervalscher was het noodig, daar het zijn doel was te doen gelooven, dat er brieven van den Koning aan de Prinses geschreven bestonden. Vandaar dat hij ook later gewaagt van brieven, die vroeger geschreven, maar aan de Prinses niet overgegeven waren, schoon het niet blijkt, waarom die brieven, welke de persoon, tot wien deze brief gericht heet te zijn, geacht wordt in handen te hebben, ze thans niet met dezelfde gelegenheid aan de Prinses bezorgen zou. En dan welk eene houding had het, dat de Koning, tot een' onderdaan van minderen rang sprekend, Mevrouw de Prinses de Condé met de benaming *mon bel ange* aanduidde? Dit is even ongepast, als het ondenkbaar is, dat de Koning in een naschrift aan een simpel edelman doelloos zijne ellende en schande zou hebben beschreven. Doch wij lezen verder en vragen: waartoe twee personen, zoo zorgvuldig onderscheiden, met de taak om den brief aan de Prinses in handen te geven belast, eene taak, tot welker volbrenging één genoeg was? Deze vraag laat zich dus beantwoorden. De briefschrijver wil toonen, dat hij weet, dat Girard, de secretaris van den Hertog de Montmorency, de Prinses is gaan spreken; maar tegelijk wil hij aan het

bestaan doen gelooven eener aanzienlijke Dame, wie de Koning zelf geene bevelen te geven heeft, en die als tusschenpersoon tusschen hem en de Prinses zou gediend hebben in die mate, dat zij beider *waardin* mocht heeten. Ik houd het er voor, zegt de briefschrijver verder, *dat de brenger den markies niet meer dáár* (te Brussel) *zal vinden.* Deze markies is de Coeuvres. Maar wat voegt hij er bij? »Ik geloof dat het vertrek van onzen gek (dat is van den Prins van Condé) van nabij dat van den markies zal volgen." Doch niet de markies is eerder vertrokken dan de Prins, maar toen de Prins vertrokken was, is de markies naar Frankrijk teruggekeerd, natuurlijk omdat hij van toen aan niets meer te Brussel te doen had. Alzoo heeft de briefschrijver hier zijne bron, waarschijnlijk het *Itinéraire du Prince de Condé*, slordig geraadpleegd. Ook treft het onze aandacht, dat de Koning hier den naam van Pecquius in *Pécus* zou verbasterd hebben, eene domheid of eene onwaardige spotternij. Eindelijk in het naschrift komt een woord voor (merangoises), dat ons door de uitgevers, zonder aanmerking, als Fransch gegeven wordt, en dat intusschen geen Fransch is. Er moet blijkbaar *mélancolies* gelezen worden *); doch dit woord zal de persoon, die de hand van den Koning heeft moeten namaken, niet verstaan en daarom slecht gelezen hebben.

---

*) De Heer Campbell, ter vergadering tegenwoordig, heeft mij herinnerd, dat vroeger voor *mélancolie* wel eens *mérancolie* gezegd werd.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den DECEMBER 1876.

Tegenwoordig de heeren: W. MOLL, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, J. DE WAL, W. J. KNOOP, W. G. MEES, N. BEETS, S. A. NABER, B. J. LINTELO DE GEER, J. E. GOUDSMIT, H. KERN, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, C. VOSMAER, P. DE JONG en J. C. G. BOOT, secretaris.

Van den voorzitter en den heer Borret is bericht ontvangen, dat zij verhinderd worden de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en, na eene kleine wijziging op verzoek van den heer de Wal, vastgesteld.

De secretaris bericht dat zijn ingekomen 1°. een bundel latijnsche gedichten in verschillende versmaten onder de zinspreuk *facilius est ridere quam imitari*, en 2°. een latijnsch gedicht met de woorden *Carminis ignaro edendum ne crede poetam* tot opschrift en tot zinspreuk, beiden bestemd ter mededinging in den wedstrijd.

De heer Leemans doet eene uitvoerige mededeeling over *het Doodenboek*, naar aanleiding van eene aegyptische Lijk-

papyrus in hiëratisch schrift, door hem uitgegeven in de afleveringen 24—27 van het werk: *Aegyptische monumenten van het Nederlandsch Museum van oudheden te Leiden;* van welke mededeeling hij het volgend overzicht voor het procesverbaal inzond.

Spreker geeft een kort overzicht van de 42 Hermetische heilige boeken, naar aanleiding van de bekende plaats bij Clemens van Alexandrie VI B. blz. 265 (ed. Sylb). Waarschijnlijk maakte de tekst van den Leidschen papyrus geen deel uit van de door Clemens genoemde Hermetische schriften; maar hij behoorde toch in ieder geval tot de heilige of gewijde literatuur, wier oorsprong aan Thoth-Hermes werd toegekend en die, volgens Jamblichus, een aantal van 20,000 geschriften omvatte. Het Doodenboek bevat eene verzameling van heilige teksten, uit verschillende, ook uit de vroegste tijden afkomstig, maar die geen doorloopend, ondeelbaar geheel vormden, en waarvan vele gedeelten een' zelftstandigen tekst inhielden. De op eene verkeerde opvatting berustende meening, dat het meerendeel bestemd was tot gebruik bij de begrafenisplechtigheden, waarvoor het formulieren moest bevatten, bracht Champollion er toe om er den naam van *Rituel funéraire* aan toe te kennen, waarmede het ook nu nog door velen bestempeld wordt, en tot welks verdediging een der voornaamste volgelingen van Champollion, de burggraaf Em. de Rougé meer opzettelijk optrad. Die naam behoort echter voor de, door Lepsius voorgeslagen en meer en meer algemeen aangenomen, benaming van *Todtenbuch*, *Doodenboek* plaats te maken. Dit blijkt nader uit een kort overzicht van den inhoud van het werk volgens de laatste redactie, zooals die in het Psammetichus-tijdperk werd vastgesteld, en waarvan wij in den thans verschenen Leidschen Papyrus een volledig exemplaar in hiëratisch schrift bezitten, en een even volledig exemplaar in hiëroglyphisch schrift, in het Museum te Turijn aanwezig, door Lepsius in 1842 reeds in het licht is gegeven.

Het geheel is eene verzameling van heilige teksten, die meestal met den naam van »Hoofdstukken" of ook »Boeken" bestempeld, en ook met een afzonderlijken titel voorzien

zijn, en dikwerf in hun geheel, met verschil van lezingen, ook in verkorten inhoud, wederkeeren, en alsdan met de woorden: »ander hoofdstuk" aan de onmiddellijk voorafgaande verbonden, of ook op eene andere plaats in den tekst zonder die aanduiding herhaald worden; zelfs aanteekeningen en verklaringen worden in den tekst opgenomen. In sommige teksten spreekt de overledene zelf in den eersten, in andere weder bezigt hij den derden persoon; maar overal treedt hij zelf als handelende op, of wordt van hem medegedeeld, waarheen hij gaat, wat hij doet, hoort en ziet, wie hij is: of het zijn gebeden en aanroepingen door hem zelven aan de godheid gericht. Eenen algemeenen titel voor het geheel levert het Doodeboek niet, tenzij men als zoodanig het opschrift moge beschouwen aan het hoofd van het eerste hoofdstuk, luidende: »Aanvang van de hoofdstukken van het te »voorschijn treden op DIEN DAG, den dag der verrijzenis, van »de zielen in de benedenwereld, UITGESPROKEN — DOOR DEN »OVERLEDENE, op den dag der begrafenis, onmiddellijk bij »het uitkomen uit het graf", of zijnen overgang in de benedenwereld. Eerst op den dag zijner begrafenis kwam de overledene tot de verrijzenis, de herleving, en erlangde hij het voorrecht om het doodenrijk binnen te treden.

Uittreksels of gedeelten van den tekst komen voor op de wanden der graven, de sarkophagen, de kisten der mumiën, amuletten, en zelfs op de linnen omwindsels der mumiën; deze laatsten kwamen dan in plaats van de papyrusrollen, die bij den doode, tusschen zijne omwindselen, of ook nevens hem of op de kist, in het graf werden nedergelegd.

Champollion had den geheelen inhoud in afdeelingen, deze in hoofdstukken en de hoofdstukken in paragraphen verdeeld, maar latere onderzoekingen hebben die indeeling als onwetenschappelijk en in toepassing niet genoeg bruikbaar doen kennen. De indeeling van Lepsius, in hoofdstukken met doorloopende getallen, is thans algemeen aangenomen.

Voor de geschiedenis van het Doodenboek moeten meer volledige gegevens, dan die wij tot nog toe bezitten, beschikbaar komen. De teksten van lateren tijd meest uit het Ptolemaeën-tijdperk zijn over het algemeen zeer onnauw-

keurig en onvolledig; die uit het Romeinsche tijdperk zeer zeldzaam. De meesten en besten behooren tot den zoogenaamden renaissance-tijd, het tijdperk van het 26e en de eerstvolgende vorstenhuizen. Die papyrussen onderscheiden zich ook door hunne lengte en goed zuiver, meestal hiëratisch schrift. Teksten uit het tijdperk der groote Thebaansche vorstenhuizen, of het eerste gedeelte van het Nieuwe Rijk, (16 tot 10 eeuwen vóór onze jaartelling) zijn veel minder talrijk, en staan in dit opzicht in omgekeerde reden tot de teksten van geschiedkundigen, letterknndigen, wetenschappelijken aard enz. uit die tijden tot ons gekomen. Hun fraai, loopend schrift, meestal in hiëroglyphen of in een voor de Doodenteksten toen uitsluitend verkort of loopend hiëroglyphisch schrift, verraadt hunne afkomst en tijd. Hiëratische teksten van het Doodenboek zijn uit het genoemde tijdperk zeer zeldzaam. De richting van de teekens, die juist het tegenovergestelde is van de orde waarin de verticale regels van den tekst op elkander volgen, is ook een onderscheidend kenmerk van dien tijd; zij hangt saam met de inrichting van de grafkamers, de plaatsing van den sarkophaag met de mumie, en de volgorde der voorstellingen en opschriften op de kisten.

De vroegste sporen van de teksten van het Doodenboek worden op sarkophagen van het vierde vorstenhuis (31—28 eeuwen vóór onze jaartelling) gevonden. Sommige teksten klimmen met zekerheid reeds op tot de tijden der elfde en twaalfde vorstenhuizen (24—21 eeuwen vóór onze jaartelling). Van deze laatsten zijn in het Museum te Berlijn eenige aanwezig. Voor die van het Nieuwe Rijk levert hetzelfde Museum rijke bijdragen, en worden die ook gevonden in andere verzamelingen, in Parma, Parijs, Londen, Dublin en Turijn, maar vooral in het Museum te Leiden, waarvan een HS. onder de merken T. 2. aangewezen, door fraaije bewerking, keurige teekeningen en schrift, en ook door zijne afmetingen, 17,7 M. lengte bij 0,36 hoogte, boven allen uitmunt.

In de laatste redactie of verzameling, zooals die in het Psammetichus tijdperk schijnt vastgesteld te zijn, kunnen wij vier onderscheidene verzamelingen erkennen, die elkander

niet in orde van ouderdom volgen. De tweede is waarschijnlijk ouder dan de eerste, van welker hoofdstukken tot nog toe onder de oudste teksten, geene gedeelten aan het licht gekomen zijn; voor de derde en vierde verzamelingen is de chronologische volgorde in acht genomen. Onder de Thebaansche vorstenhuizen schijnt de verzameling van teksten met het 125e hoofdstuk, met de weging der ziel en het oordeel voor den rechterstoel van Osiris, afgesloten geweest te zijn. Wellicht behoorde dit hoofdstuk reeds tot eene nog oudere redactie. De drie laatste hoofdstukken, 163 tot en met 165, worden uitdrukkelijk vermeld als later, d i. na of in den tijd vau het vijfentwintigste Aethiopische vorstenhuis (716—664 voor onze jaartelling) bijgevoegd. Zij onderscheiden zich door een aantal vreemde, kabalistische en mystische namen en woorden, die van Aethiopische of Meroïtische afkomst getuigen, door de meer uitsluitende vereering aan Amon toegebracht, door de vermelding van Napata, het Aetiopische Theben, en van de aangrenzende negervolken. Vóór deze hoofdstukken, en onmiddellijk achter het 162e, leest men gewoonlijk de woorden: »dit is geëindigd", hier is het einde. Bij den Leidschen tekst is dit hoofdstuk, waarschijnlijk ten gevolge van die aanwijzing, geheel aan het einde van den tekst, en dus achter de laatst toegevoegden, 163—165, geplaatst.

Teksten van de vroegste tijden uit het Oude Rijk zijn in het licht gegeven, vooral door Lepsius in zijn: *Aelteste Texte des Todtenbuches nach Sarkophagen des alt-aegyptischen Reichs im Berliner Museum.* Berl. 1867, 4°. Voor de teksten van de laatste redactie uit het Psammetichus-tijdperk in hiëroglyphisch schrift mag de thans te Parijs bewaarde papyrus vermeld worden, die in de *Description de l'Egypte Antiq.* Vol. II, verscheen, na vroeger reeds afzonderlijk door Cadet bekend gemaakt te zijn. Lepsius schonk aan de wetenschap in 1842 *Das Todtenbuch der Aegypter nach den hieroglyphischen Papyrus in Turin*, 4°. Eenige jaren vroeger was van den spreker zelven eene uitgaaf verschenen van eenen Papyrus, die waarschijnlijk tot eenen ouderen tijd, dan die van de laatste redactie is, gebracht moet worden, en den

oorspronkelijken omvang van de eerste verzameling omvat, 12 in plaats van 16 hoofdstukken, terwijl, in plaats van de hoofdstukken 2, 3 en 4, alleen hoofdstuk 3 met den titel van hoofdstuk 4 in die redactie opgenomen is. Die in vele opzichten merkwaardige tekst zag in de 2e en 3e afleveringen van de *Aegyptische Monumenten van het Nederlandsch Museum van Oudheden* het licht.

Van den tekst der laatste redactie in hiëratisch schrift werd eene uitgaaf van Em. de Rougé te gemoet gezien; de eerste aflevering van dit belangrijk en fraai uitgevoerd werk verscheen onder den titel van *Rituel funéraire des anciens Egyptiens,* in gr. f°. te Parijs in 1861, maar het werd slechts voortgezet tot en met het 110de hoofdstuk en is onvoltooid gebleven. De eerste volledige tekst ligt thans in de door spreker bezorgde uitgaaf voor ons.

Eene vertaling van het geheel werd door Dr. S. Birch van het Britsch Museum bekend gemaakt in het Ve deel van de Engelsche bewerking van von Bunsens *Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte,* onder den titel van *Egypts place in universal history* te Londen in 1867 verschenen. Vertalingen van gedeelten werden geleverd onder anderen, door Em. de Rougé, in zijne *Étude sur le Rituel funéraire,* opgenomen in de *Revue archéologique* van 1860; door Dr. S. Birch, in deel XXXV van de *Archaeologia,* uitgegeven door de R. Society of antiquaries of London; door Le Fébure, *Traduction comparée des hymnes au Soleil, composant le XV chapitre du Rituel funéraire Égyptien,* Par. 1868. 4°. en door onzen landgenoot Dr. W. Pleijte, *Étude sur le chapitre* 125 *du Rituel funéraire,* Leiden 1866, in kl. 4°. Verder werden in het *Zeitschrift für aegyptische Sprache und Alterthumskunde* van Lepsius en Brugsch vertalingen van enkele hoofdstukken bekend gemaakt.

Bij gelegenheid van het in September 1874 in Londen gehouden *Congrès des Orientalistes* werd eene commissie benoemd, bestaande uit de heeren S. Birch, F. Chabas, R. Lepsius en Edm. Naville, voor de verzameling en uitgaaf van eenen volledigen tekst van het Doodenboek in drie redactiën; die

van het Oude Rijk en de eerste vorstenhuizen; die van het Nieuwe Rijk, of de Thebaansche redactie, en die van de Psammetichussen; met bijvoeging van de voornaamste verschillende lezingen. De Berlijnsche Akademie van Wetenschappen heeft de voorbereidende kosten voor deze allerbelangrijkste onderneming op zich genomen; het Britsche Museum levert de lichtbeelden van eenen der grootste Lijkpapyrussen van den tijd der Thebaansche Vorstenhuizen; en de Pruisische Regeering heeft eene geldelijke ondersteuning van 4800 Thaler beschikbaar gesteld. De hierboven genoemde fraaije Papyrus van het Museum te Leiden uit het Thebaansche tijdperk wordt door den spreker voor de eerstvolgende aflevering van het groote plaatwerk in gereedheid gebragt. Van de overige oudere teksten in hetzelfde Museum zijn in het vorige jaar door den heer Naville afschriften of lichtbeelden aan zijne elders reeds verkregen bouwstoffen toegevoegd. Wanneer het plan voor deze grootsche onderneming verwezenlijkt wordt, zal een schat worden aangewonnen voor de kennis van de godsdienstige meeningen van de oude bewoners van het Nijldal, maar ook van hunne taal, uit oorkonden, die, over een veertigtal eeuwen verdeeld, eene verscheidenheid van bouwstoffen en gegevens leveren, wier waarde en omvang niet te hoog kunnen worden aangeschreven

Aan het slot zijner mededeeling werd door den spreker, in verband tot de richting waarin de teekens en het schrift der Lijkpapyrussen van het Thebaansche tijdperk moeten gelezen worden, nog het een en ander vermeld, betrekkelijk de wijze waarop de Aegyptenaars de vier hemelstreken bepaalden. In tegenstelling van het gebruik der hedendaagsche volkeren, keerde men in Aegypte zijn aangezicht naar het Zuiden, de plaats waar de zon, als het zichtbare beeld van de hoogste godheid in haren grootsten glans schitterde, de hemelstreek die onder de vier het eerst wordt genoemd en bovenaan staat; men had dan het Oosten aan zijne linker- het Westen aan zijne rechterhand, het Noorden natuurlijk achter zich. Zoolang deze bijzonderheid onbekend was, bleven de aegyptologen, zich in de beteekenis der hiëroglyf-

phen, waarmede de rechter- en linkerzijden worden uitgedrukt, vergissen.

Naar aanleiding dezer mededeeling richten de heeren Boot, Land en de Jong enkele vragen tot den spreker, die door hem beantwoord worden.

Geen der leden verlangt verder het woord, om eene wetenschappelijke bijdrage te leveren.

De heer Leemans komt terug op het handschrift van C. J. Hellingwerff over de Egmondsche Oudheden, en wenscht dat bij het Bestuur van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde inzage van dat handschrift zal verzocht worden. De secretaris acht dit niet noodig, maar verzet zich niet daartegen.

Daarop wordt de vergadering gesloten, nadat de heer Boot een exemplaar van het eerste stuk van het derde deel van den Catalogus der Akademische boekerij, welk stuk door hem bewerkt is, en spoedig aan de leden verzonden zal worden, vertoond, en voor de boekerij uit naam van den heer Borret en van hem zelven den vierden jaargang van de Rivista di filologia, en uit naam van den heer Francken diens uitgave van de Aulularia van Plautus, Groningen 1876, aangeboden had.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten JANUARI 1877.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, J. DE WAL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., S. A. NABER, A. KUENEN, J. A. FRUIN, J. P. SIX, H. VAN HERWERDEN, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, J. P. N. LAND, C. VOSMAER, M. F. A. G. CAMPBELL en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer Borret heeft bericht gezonden, dat hij door ongesteldheid verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris bericht de ontvangst van den inventaris der Egmondsche oudheden, op last van het bestuur der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde uit het handschrift van C. J. Hellingwerff getrokken, en verklaart dat de in bijlage M en N genoemde voorwerpen allen in het kistje, toebehoorende aan deze Akademie, gevonden worden. Hij leest daarop de volgende nota van den heer Dr. H. Hartogh Heijs van Zouteveen, lid der commissie van bestuur van het provinciaal Drentsch Museum van oudheden te Assen:

»In de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, 2de Reeks, Deel I, vindt men een verhandeling van den heer C. Leemans, waarin hij eene oude kano beschrijft, voor een zestal

jaren in een veen, toebehoorende aan den landbouwer K. Smit te Nyeveen, gevonden. In de door het uitgraven van het veen veroorzaakte sleuf vond men een aantal palen, waarvan de plaatsing, volgens den heer Leemans, eenigszins regelmatig was. Dit neemt niet weg, dat hij zegt: »Omtrent de juistheid der mij medegedeelde opmerking, dat zij aan hun ondereinde aangepunt waren, heb ik mij niet genoegzaam kunnen verzekeren. Zeer mogelijk leverden zij slechts de overblijfselen van een boschje, welks boomen in den zandgrond onder het veen geworteld, mede tot het vormen van dit laatste het hunne hebben bijgedragen; slechts eene geheele ontgraving van het stuk land, waarin zij voorkomen, zou hier betere en misschien afdoende inlichting hebben kunnen verschaffen" (t. a. p., bl. 340).

Sedert de heer Leemans deze woorden schreef, is het stuk land, waarin zij voorkwamen, verder ontgraven en een der bedoelde palen in zijn geheel en volkomen ongeschonden in het Provinciaal Drentsch Museum van oudheden te Assen overgebracht door de goede zorgen van den heer J. W. van Roijen, burgemeester van Nyeveen. Deze paal, waarvan ik een afbeelding, van groote getrouwheid, op omtrent een tiende der ware grootte aan deze mededeeling toevoeg, geeft

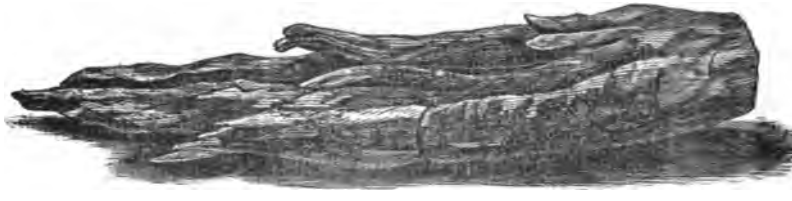

volkomen afdoende inlichting en levert het volstrekt bewijs, dat wij hier geenszins te doen hebben met overblijfselen van een boschje, maar wel degelijk met palen, door menschelijken arbeid van onderen puntig bijgewerkt en 'tzij door het veen heen, of waarschijnlijker vóór het ontstaan van het veen, in de sedert door veen bedekte zandlaag ingeslagen. De bedoelde paal toch vertoont van onderen geen spoor van wortels, maar wel van bewerking. Zij is ongetwijfeld met een (bronzen?) bijl of ander snijdend werktuig puntig toegehou-

wen. Zij is lang 0,885 meter, terwijl van boven de doorsnede 0,12, de omtrek 0,38 meter bedraagt. Naar onderen loopt zij spits toe, terwijl de aanhangsels, die op de teekening werkelijk een eenigzins wortelachtig uiterlijk hebben, als men het voorwerp zelf beschouwt, niets anders blijken te zijn dan houtvezels, die bij het droogen van het hout van den stam, waarvan zij, toen zij zich in het natte veen bevonden, een deel uitmaakten losgespleten zijn. Wellicht ware deze korte mededeeling niet ongeschikt, om in de Verslagen en Mededeelingen te worden opgenomen."

De secretaris brengt voorts ter tafel 12 brieven van dank betuiging voor present-exemplaren der verhandeling van den heer G. de Vries Az., uitgegeven in het tiende deel der Verhandelingen der afdeeling, die op last van het algemeen bestuur der Akademie aan verschillende autoriteiten zijn toegezonden; hij biedt twee afdrukken van werkjes van den heer J. Dirks uit diens naam voor de boekerij aan, en geeft de titels en zinspreuken op der sedert de laatste vergadering vóór 1 Januari ingekomen latijnsche gedichten, die met de vroeger vermelde in handen zijn gesteld van de commissie voor den wedstrijd Hoeufft, namelijk: I. Fasti Insubrici. Tetralogia historico-lyrica cum prologo et epilogo, met de zinspreuk: Pius est patriae facta referre labor. Ovid.; II. Pastor bonus. Zinspreuk: Ego sum pastor bonus. Joan. X, 11; III. Twee lierdichten *a* Binum ad Chustotiam atque ad insulam Lissae certamen integritatem et pacem Italiae comparat; *b*. Amedeus Hispaniarum rex ab ictu globi ex ignea ballista explosi incolumis evadit, waarbij als motto uit Horatius: Membranis intus positis delere licebit quod non edideris; IV. Per dies autumnales a studiis feriandum atque rusticationi indulgendum. Zinspreuk: lux et virtus; V. Thomas Aquinas. Zinspreuk: Sicelides Musae, paulo maiora canamus. Virg.; VI. Proteus alter. Zinspreuk: Sunt quibus in multas ius est transire figuras. Ovid.; VII. Monita ad Poplicolam. Zinspreuk: Omnia vincit amor et nos cedamus amori. Virg.;

VIII. Eene satire zonder opschrift, gemerkt met de in lak afgedrukte hoofden van Neptunus en Hercules, en deze versen:

Auspicibus magnis Neptuno atque Hercule vates
parvus in immensum tutior aequor eat;
Quorum ille effigie, dum temptat fata, suumque
nomen et haec temere qualiacunque tegit.

De heer Naber wenscht, dat de schrijver der verhandeling over het dijks- en molenbestuur in Hollands Noorderkwartier nog besluite, om het beknopt overzicht van dat stuk, dat hij in de maand Februari 1876 hier heeft voorgelezen, aan te bieden voor de Verslagen en Mededeelingen. De heer G. de Vries Az. meent aan dat verzoek niet te kunnen voldoen, omdat die mededeeling slechts een onvolledig denkbeeld van het geheele werk gaf, en dus meerdere uitbreiding zou vorderen.

De heer Leemans vraagt, of na de inzending van den inventaris der Egmondsche oudheden nog gevolg gegeven is aan zijn in de vorige vergadering gedaan voorstel; zoo niet, dan verzoekt hij dat dit nog geschiede.

De secretaris geeft de reden op waarom hij de zaak voorloopig heeft laten rusten, en meent dat die wel ter sprake gebracht, maar niet besloten is aan het verzoek van den heer Leemans te voldoen.

Deze doet nu het voorstel om het handschrift van den heer Hellingwerff bij de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden ter leen te vragen, en het daarna in handen te stellen eener commissie, die zal beoordeelen of het van belang is dat handschrift geheel of gedeeltelijk te laten afschrijven. Bij meerderheid van stemmen wordt het eerste gedeelte van het voorstel aangenomen en de benoeming eener commissie tot later verdaagd.

Daar niemand zich tot het leveren eener bijdrage had be-

reid verklaard, vraagt en bekomt de heer Six het woord en draagt eenige opmerkingen voor omtrent de munten, die de steden van Phenicië voor den tijd van de Romeinen hebben geslagen. Tot opheldering van het gesprokene geeft hij ter bezichtiging de voornaamste der behandelde munten, aangevuld door afgietsels van exemplaren uit de verzamelingvan Dr. F. Imhoof-Blumer te Winterthur in Zwitserland.

De vijfde satrapie van het Persische rijk omvatte Phenicië, een deel van Syrië, Palestina en het eiland Cyprus. Van twee steden op Cyprus, Citium en Salamis, zijn munten aanwezig, waarop de namen van vorsten staan van welken de tijd met voldoende juistheid kan bepaald worden. Het zijn te Citium: Baalmalek, Azbaal, Melekiaton en Pumiaton (Pumatos) den tijdgenoot van Alexander den Groote, te Salamis Euagoras I, Euagoras II, Prytagoras en Nicocreon, de beiden laatsten gelijktijdig met Alexander. Door vergelijking dezer munten is men in staat te bepalen in welken tijd de oudere munten van het nabijgelegene Phenicië zijn vervaardigd.

Drie steden, Sidon, Tyrus en Aradus ieder door een koning geregeerd, stonden aan het hoofd der Phenicische steden en oefenden door hunne afgevaardigden, die te Tripolis bijeenkwamen, het bestuur uit over den bondstaat.

Sidon was de voorzittende stad en de Koning van Sidon voerde het bevel over de geheele Perzische vloot.

Doch toen Alexander Phenicië in bezit nam, was er eene vierde zelfstandige stad, Byblus. Spreker gaat de munten van Byblus na, die de namen van verscheidene vorsten met de bijvoeging koning van Gebal (Byblus) geven en daaronder dien van Ainel (Enylos) den tijdgenoot van Alexander, om daaruit aan te toonen, dat Byblus niet eerst na de verwoesting van Sidon in 351, zooals Movers meende, maar reeds omtrent 400 zich moet hebben vrijgemaakt. Daar er geen koperen munten in deze reeks worden gevonden, heeft Byblus reeds onder Alexander opgehouden te munten, om eerst onder Antiochus IV weêr te beginnen.

De munten van Aradus zijn door Brandis, Münzwesen in Vorderasiën, deels onder Aradus, deels onder Marathus gerangschikt. Zij zijn te herkennen aan de letters מא, die nog

niet voldoende verklaard zijn. Spreker toont aan, dat op eene gouden munt met de typen van Alexander (die in 310 moet geslagen zijn, zooals blijkt door vergelijking met de gouden munten van Acé, die met het jaar 23 beginnen) het grieksche monogram van Aradus wordt vertaald door עמא, volk van A(radus) en dat hieruit volgt, dat de letters מא, die voorkomen in een tijd toen Aradus door koningen wordt geregeerd, geen anderen zin kunnen hebben dan מלך ארוד, koning van Aradus. Ook de munten van Aradus vangen aan met de vierde eeuw. Omstreeks 351 worden de muntbeelden gewijzigd. Onder Alexander en nog na zijn dood wordt aldaar veel geld met zijne typen en zijn naam geslagen. Zoolang de Koningen van Egypte in Zuid-Phenicië hunne zilveren staters sloegen, 270—240, houdt Aradus op in zilver te munten, maar begint terstond daarop, in 238, weêr, om eerst onder Pompeius in 62 te eindigen. De latere koperen munten laat spreker hierbij buiten beschouwing. Alleen merkt hij nog op dat de aera van Aradus, die in 258 aanvangt, ook voor Marathus geldt, dat vroeger aan Aradus onderhoorig, toen zelfstandig schijnt te zijn geworden, en dat de munten van Marathus allen jaartallen dragen, die volgens die aera moeten berekend worden. De laatste is van 152, en in dat jaar is denkelijk Marathus door de Aradiers verwoest, en heeft toen voor goed opgehouden te munten.

De reeks zilveren munten door Brandis aan Tyrus toegeschreven, schijnt werkelijk aan die stad te behooren. Ofschoon ze ook al niet ouder zijn dan de vierde eeuw, komt toch het gewicht overeen met dat der munten van Samos uit de vijfde eeuw en is lichter dan hetgeen in gebruik was in de overige steden van Phenicië. De typen, dolphyn, zeepaard en purperschelp vindt men soms ook op munten van Aradus en Byblus en dit duidt een invloed van Tyrus op die steden aan, die zich gedeeltelijk laat verklaren uit het feit, dat Tyrus, na den val van Sidon, aan het hoofd kwam van den bond. Omtrent onduidelijke opschriften op enkele munten van Tyrus zijn vooralsnog slechts gissingen te maken. Na het beleg en de inname van Tyrus door Alexander, be-

gint in 332 eene nieuwe reeks munten, steeds met de oude typen, doch herkenbaar aan het verminderde gewicht (8ᵍ in plaats van 13 gram) en met de jaartallen 2, 3 en 23 tot 37. Kort daarop in 275, zooals blijkt uit het opschrift van Oemm el Awamid door Renan ontdekt, vangt voor Tyrus een nieuw tijdperk aan onder het bestuur van Ptolemaeus II Philadelphus, die zuidelijk Phenicië had bezet en in wiens 24ste regeringsjaar, 262, de stad hare vrijheid terugkreeg, zooals blijkt uit eene verandering in het opschrift der munten in dat jaar geslagen, *ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΤΥΡιων* in plaats van *ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΥΡιων*. Toen Tyrus later onder Syrie kwam, 170, sloegen ook de Syrische vorsten Alexander I, Demetrius II, Antiochus VII en VIII geregeld hunne munten, tot dat in 125 Tyrus hare volle autonomie herwon en eene reeks zilveren staters begint, die eerst onder Nero eindigt.

Aan Sidon waren tot nu toe geene oudere munten toegeschreven. Spreker meent dat de geheele reeks, die op de voorzijde een schip en op de keerzijde een koning vertoont, in wien men algemeen den koning van Perzië meent te herkennen, aan Sidon toebehoort. Volgens Brandis zouden alle die stukken in een der steden, aan den Euphraat gelegen, zijn geslagen, doch hiertegen merkt spreker op, dat de zwaarste zilveren munten, die, vóór Alexander, in Azië in omloop zijn gebracht en die een schip (dat of op zee zeilt of geroeid wordt of in een haven is geborgen, die door muren en torens is afgesloten) tot muntbeeld hebben niet anders dan van een der bloeiendste handelssteden aan de Middellandsche zee kunnen afkomstig zijn en dat was Sidon tot in 351. Enkele letters, die op sommige stukken voorkomen, mogen, zooals Brandis aanmerkt, eene meer arameesche dan phenicische vorm hebben, die stukken behooren tot de laatsten der reeks; de oudsten hebben goed phenicische letters. Ook zijn in het onlangs ontdekte opschrift van Jehaumalek, koning van Gebal (Byblus), dergelijke arameesche lettervormen hier en daar, nevens de gewone phenicische vormen, te vinden.

De geheele reeks bestaat uit twee deelen. De oudere mun-

ten, die met 400 ongeveer beginnen en die met de munten van Aradus en Byblus te zamen één muntstelsel vormen, vertoonen het phenicische schip in den ouderen vorm, die ook te Aradus en op de oudste stukken van Byblus wordt gevonden en denkelijk de Sidonische vorm is. De Koning is de Koning van Perzië en is aan de kroon (cidaris) om zijne tiara te herkennen. De zwaarste stukken wegen ruim 28 gram. Op de latere munt heeft het schip een anderen vorm, waarschijnlijk den Tyrischen. Deze vindt men ook te Byblus ten tijde van Alexander. De koning draagt niet meer de kroon maar de gewone tiara, die ook door Jehaumalek op den steen van Byblus wordt gedragen. Het gewicht der zwaarste stukken bedraagt niet meer dan 26 gram, hetgeen overeenkomt met de staters van Tyrus van 13 gram. Twee exemplaren in sprekers bezit, zijn stukken van de oudere soort die door een tweeden muntslag van de nieuwe typen zijn voorzien. Spreker stelt voor de oudere stukken bepaald aan Sidon toe te wijzen en leest het opschrift, dat in microscopische letters geschreven en alleen op het exemplaar van den Heer Imhoof-Blumer te onderscheiden is, ברתצ = בְּרִית צִידוֹן, verbond of verbond(munt) van S(idon), en vergelijkt de grieksche opschriften *ΑΛΑΙΣΙΝΩΝ ΣΥΜΜΑΧΙΚΟΝ* uit den tijd van Timoleon en de staters van Rhodus, Samos, Ephesus, Iasus en Cnidus in 394 (waaraan ook de Koning van Sidon met zijne vloot deelnam) die de opschriften voeren *ΡΟ ΣΥΝ*, *ΣΑ ΣΥΝ*, *ΕΦ ΣΥΝ*, *ΙΑ ΣΥΝ ΚΝΙΔΙΩΝ ΣΥΝμαχικον* sc. *ἀργυριον*. De reeks eindigt natuurlijk in 35. met de verwoesting van Sidon.

Wat de laatste stukken betreft is spreker nog niet tot voldoende zekerheid gekomen, en wenscht daarop liever later terug te komen *). Alleen meent hij, dat de letters, die twee aan twee voorkomen op vele dier munten, welke voor het overige geheel gelijkvormig en uit denzelfden tijd zijn, geene koningen kunnen aanduiden, die elkander hebben op-

*) Bij voortgezet onderzoek is het den spreker gebleken, dat die latere munten ten tijde van Alexander zijn geslagen en dat de jaartallen, die daarop voorkomen, met het jaar 332 beginnen en eindigen in 309.

gevolgd, maar eerder de eerste letters zijn der namen van suffeten of magistraten aan het hoofd der munt gesteld.

Of Sidon onder Alexander heeft gemunt is nog onzeker. Iets later is ook in die stad veel geld geslagen in goud en zilver met den naam en de typen van Alexander.

Tegelijk met Tyrus kwam Sidon eerst onder het bestuur der Lagiden en later onder dat der Seleuciden, om eindelijk ook weer vrij te worden. Van de munten in dien tijd geslagen geldt ongeveer hetzelfde, dat onder Tyrus is gezegd.

Daar de voorzitter het houden eener buitengewone vergadering noodig oordeelt, ziet de heer Leemans af van zijn voornemen om eene mededeeling te doen, en wordt de vergadering tegen twee uren gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den FEBRUARI 1877.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, J. DE WAL, W. J. KNOOP, G. MEES AZ., R. FRUIN, S. A. NABER, TH. BORRET, D. HARTING, B. J. LINTELO DE GEER, J. E. GOUDSMIT, J. A. FRUIN, E. VERWIJS, J. P. SIX, N. BEETS, R. VAN BONEVAL FAURE, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer Dirks heeft zich verontschuldigd over het niet bijwonen der vergadering.

Het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en vastgesteld zijnde, deelt de secretaris mede, dat Hellingwerff's handschriften over de Egmondsche oudheden uit de boekerij der Maatschappij van Nederl. letterkunde te Leiden ter leen gezonden zijn, en benoemt de voorzitter de heeren Moll, Borret en Campbell, om volgens het voorstel van den heer Leemans, die te onderzoeken en daarover verslag te doen.

De secretaris biedt voor de boekerij aan *Joh. Fred. Gronovii ad Alb. Rubenium epistolae X*, die door hem in een Leidsch handschrift gevonden en met een leven van A. Rubens en andere bijvoegselen vermeerderd, door de Accademia dei Lincei te Rome uitgegeven zijn.

De heer Knoop handelt over Willem III en den slag van St. Denis, die op den 14den Augustus 1678, vier dagen na het sluiten van den vrede te Nijmegen door den Prins tegen het Fransche leger onder bevel van den maarschalk de Luxembourg geleverd is.

De spreker beantwoordt drie vragen, vooreerst: wat gaf aanleiding tot dat gevecht? ten anderen, heeft de Prins daarbij zijn veldheerstalent schitterend getoond? eindelijk, wist hij dat de vrede geteekend was, en heeft hij dus duizende menschenlevens aan eerzucht of politieke berekeningen opgeofferd.

De spreker licht zijn antwoord op de tweede vraag toe door schetskaarten van het slagveld, en biedt zijne bijdrage ter plaatsing in de Verslagen aan.

Het gesprokene levert aan de heeren Brill en R. Fruin stof tot dankbetuiging aan den spreker voor zijn nauwkeurig onderzoek. De eerstgenoemde vereenigt zich ook met het resultaat en voert als bewijs hoe snel belangrijke berichten konden overgebracht worden, het voorbeeld aan van Cornelis van der Mijle, die na den moord van Hendrik IV op 2 Juni uit den Haag vertrok en reeds den 5den dier maand te Parijs aankwam. Bij de beoordeeling der laatste vraag meent hij, dat ook in aanmerking moet komen de bijzonderheid, dat de Prins vóór zijn vertrek uit Brussel naar het leger heeft moeten weten, wat den heer Boreel bekend was, toen hij tegen den 10den Aug. uit Brussel naar Nijmegen vertrok met het doel om het sluiten van den vrede te bewerken. De spreker heeft van staatkundige redenen gewaagd, die den Prins van vrede afkeerig konden maken. Hij meent, dat er ook persoonlijke redenen geweest zijn, die den Prins het leveren van een veldslag wenschelijk maakten. Immers een goed deel der Spaansche Nederlanden was in handen van den Franschen koning gevallen. Hierin zag de Prins eene reden voor Engeland, om nevens de Republiek, den oorlog aan Frankrijk te verklaren. Wat de Engelsche natie en het parlement opwekken moest, om hun koning tot eene vijandige houding tegen Lodewijk XIV te dwingen, moest den Prins aangenaam wezen. Daar nu de Spanjaarden, om eigen schuld te bedekken, openlijk verklaarden, dat de Prins de

zuidelijke provinciën in Frankrijks handen had laten vallen, moest het den Prins gewenscht zijn op deze aantijging met een veldslag te antwoorden, en daartoe boodt de alliantie kort te voren met Engeland gesloten eene schoone gelegenheid aan.

De heer Fruin betuigt insgelijks den spreker zijn dank voor de heldere uiteenzetting der feiten, maar verklaart slechts gedeeltelijk in te stemmen met de beoordeeling van het gedrag van prins Willem III. Hij is met den spreker overtuigd, dat de Prins, toen hij op den ochtend van 14 Augustus den slag begon, noch officieel, noch officieus kennis droeg van den vrede, die drie dagen te voren te Nijmegen was gesloten. Hij meent, dat dit ook nog met andere bewijzen, dan die de spreker heeft bijgebracht, gestaafd kan worden. Maar hij gaat verder en beweert, in strijd met hetgeen de spreker heeft betoogd, dat de Prins op dat oogenblik geen reden had om aan een spoedig tot stand komen van den vrede te gelooven, maar integendeel alle reden om te vermoeden, dat de oorlog krachtiger dan ooit hervat zou worden. Immers wat hij steeds vurig had begeerd, was eindelijk kort geleden gelukt: Engeland had bij het verdrag van 26 Julij zich met de Republiek verbonden, om met haar den oorlog tegen Frankrijk voort te zetten, indien deze mogendheid niet voor 11 Augustus het reeds geheel ontworpen verdrag van vrede zou geteekend hebben. Daar nu Z. H., ook volgens den spreker, den 14den Augustus nog geen tijding had bekomen dat de vrede gesloten was, moest hij wel vermoeden dat Frankrijk den fatalen termijn had laten voorbijgaan. En dit was ook op zich zelf niet zoo onwaarschijnlijk, als de spreker het heeft doen voorkomen. Sir William Temple verhaalt in zijn *Memoirs*, dat toen hij drie dagen voor dien termijn te Nijmegen terugkwam, iedereen zich verzekerd hield dat de vrede niet tot stand zou komen, en dat het zich inderdaad ook zoo liet aanzien (*I found all men there persuaded that the Peace would not succeed, and indeed all appearances were against it.*) Zoo bleef het tot op het laatste oogenblik. De Fransche gevolmachtigden verrasten allen, toen zij zich ter elfder ure bereid verklaarden te teekenen. Indien dus de Prins

in de laatste dagen berichten uit Nijmegen had ontvangen, wat wij niet weten, hebben deze hem slechts in zijn hoop op het afspringen van den vrede kunnen versterken. En waren de onderhandelingen werkelijk mislukt, dan zou het onvergeeflijk zijn geweest de vijandelijkheden niet terstond, in samenwerking met de Engelsche hulptroepen, te hervatten. Want Mons werd geblokkeerd en benauwd, en diende onverwijld ontzet. Daartoe strekte werkelijk de slag bij St. Denis, die dus volkomen te begrijpen en goed te keuren is, indien wij mogen aannemen, dat de Prins geen geloof sloeg aan het weldra sluiten van vrede.

Daarentegen, indien wij aannemen dat hij vermoedde dat de vrede reeds geteekend was of eerstdaags getroffen zou worden, is het slagleveren volstrekt doelloos te noemen. Want de bedoeling, die de spreker bij Z. H ondersteld heeft, is in tegenspraak met zijn volgend gedrag. Had hij den slag geleverd, ten einde zoodoende den vrede aanstonds weer te verbreken en den krijg opnieuw te doen ontbranden, hoe kwam hij er dan toe om reeds den eerstvolgenden dag plechtig te verklaren, dat hij den strijd niet zou begonnen zijn, indien hij geweten had dat de vrede geteekend was? Het spreekt immers van zelf, dat die verklaring het doel, dat men den Prins toedacht, noodzakelijk moest verijdelen. Indien Frankrijk uit vrees van voortaan ook Engeland, nevens de Republiek en haar bondgenooten, tegen zich te hebben, den vrede eens had aangenomen, zou het zich zeker niet opnieuw in den krijg storten, zonder door zijn belang of zijn eergevoel daartoe genoodzaakt te worden. Maar na de plechtige verklaring van Willem III, dat hij den slag slechts geleverd had omdat hij van den vrede nog geen kennis droeg, kon Frankrijk, zonder zijn eer te krenken, den vrede handhaven; gelijk het ook werkelijk heeft gedaan. En de Prins van zijn kant heeft verder niets gedaan en niets gezegd, dat opgevat zou kunnen worden als een poging om den vrede in gevaar te brengen. Hij heeft aan den geleverden slag, evenmin als Frankrijk, de beteekenis van een vredebreuk willen geven. Hij heeft nooit gezinspeeld op de mogelijkheid, dat een der oorlogvoerende partijen uit dien

hoofde verplicht was of recht had om den krijg te hervatten. Kortom, zijn gedrag is slechts te begrijpen als men aanneemt dat zijn plechtige verklaring niets dan de zuivere waarheid bevatte. Daarentegen had hij bij het leveren van den slag aan het sluiten van vrede geloofd, dan zouden wij hem geen andere bedoeling mogen toeschrijven dan die Gourville voorgeeft hem zelven te hebben hooren belijden, te weten, dat hij nog gaarne eens een les in het slagleveren had willen nemen, ten koste van troepen, die bij den vrede toch zouden worden afgedankt. Een bedoeling die echter lijnrecht in strijd is met 's Prinsen wel bekend karakter. Ook verdient Gourville niet het allerminste geloof, gelijk de heer Fruin, hierin weer geheel met den spreker overeenstemmende, ten slotte nog in een paar voorbeelden aantoont.

De heer Knoop zegt aan beide sprekers dank voor hunne opmerkingen, maar hoewel hij toegeeft dat Gourville geheel onbetrouwbaar en niets dan een praatjesmaker is, geeft hij zijne meening nog niet prijs, dat de Prins overtuigd zou geweest zijn van de waarschijnlijkheid, dat de vrede vóór 11 Aug. geteekend zou zijn.

Vervolgens bekomt de heer de Geer het woord en spreekt over den Index op de Digesten, die in het Florentijnsch handschrift bewaard en door Gothofredus en anderen uitgegeven is. Hij meent, dat die lijst op last van Justinianus is vervaardigd met het doel om een overzicht te geven van de vroegere juristische literatuur, waaruit de Digesten getrokken waren, en oordeelt dat zij ook voor ons niet zonder waarde is. De spreker toont aan, dat er bijzondere redenen bestonden om Salvius Julianus het eerst, en na hem Papinianus te noemen, en meent dat voorts van de chronologische orde niet dan om bepaalde redenen is afgeweken. Verder tracht hij een antwoord te geven op de vraag, waarom van uitvoeriger werken een geringer boekental is opgegeven.

De heer Goudsmit heeft bedenkingen tegen het gesprokene. Hij had gaarne een antwoord gekregen op de vraag, of die Index vóór of na de Digesten gemaakt is. Naar zijn oordeel, is die lijst door een der compilatoren gemaakt naar

de werken in zijne bibliotheek of in die van Tribonianus voorhanden, maar slordig bewerkt en niet vergeleken met de Digesten, en daarom zonder eenige waarde. Ten anderen kan hij zich niet vereenigen met de voorstelling van den spreker, dat er veel van de vroegere literatuur verloren was gegaan. Hij beroept zich daarbij op § 1 der constitutio *Cordi*. Eindelijk beweert hij, in strijd met het gevoelen van den spreker, dat *Notae* niet kantteekeningen, maar zelfstandige werken zijn geweest en beroept zich daarbij op de lex citandi van Justinianus.

De spreker antwoordt, dat het er weinig toe doet, of de Iudex vóór, of wat meer waarschijnlijk is na de Digesten gemaakt is. 't Is eene lijst, die de toen beschikbare rechtsliteratuur aanwijst, en die niet zonder systeem, maar na eene schikking der geschriften is opgesteld, en waarde heeft omdat zij leert wat in dien tijd voorhanden was. Dat er tusschen Gellius en Justinianus veel verloren was gegaan, bewijzen de boeken in de Noctes Atticae aangehaald, en die voor de Digesten niet gebruikt zijn. Ook Pomponius noemt rechtsgeleerden en werken, die men te vergeefs in de Digesten zoekt. Notae eindelijk zijn niets dan scholiën of glossen, en worden daarom nu eens onder den naam van den scholiast, dan weder onder dien van den jurist aangehaald. Zij kunnen wel eens afzonderlijk geschreven zijn; maar in den regel waren zij het niet.

De heer de Wal vereenigt zich met het gevoelen van den heer Goudsmit, en ontzegt aan den Index alle waarde. Naar zijne meening is die ontstaan uit aanteekeningen door leden der commissie gemaakt, die de boeken, naarmate zij in hunne handen kwamen, opteekenden. Zoo laat zich verklaren, waarom 32 namen in 't grieksch, 6 in 't latijn worden opgegeven.

Nadat de spreker zijne bijdrage voor de Verslagen heeft aangeboden, biedt de heer Brill, namens het Historisch genootschap te Utrecht, een exemplaar van het Reisjournaal van Const. Huygens, den zoon, D. I, voor de boekerij aan en sluit de voorzitter de vergadering.

WILLEM III,

EN DE

SLAG VAN SAINT-DÉNIS (1678).

BIJDRAGE VAN

W. J. KNOOP.

De Nijmeegsche vrede van 1678 is niet het werk van één oogenblik geweest; zij is voorafgegaan door jaren lange onderhandelingen. De diplomatie hield toen niet van overhaasting; de vormen moesten worden in acht genomen; en alleen reeds de vraag, hoe of binnen de stad Nijmegen de gezanten van zoovele Europeesche mogendheden zouden wonen, zouden ontvangen worden, en zich wederkeerig zouden begroeten, — die vraag alleen kostte reeds een eindelooze tijd tot hare oplossing: men mogt toch zijne rechten niet opofferen, zijne waardigheid niet prijs geven; men mogt toch, de hooger hand niet geven aan wien men zijn gelijke, of zijn mindere, achtte; men mogt een bezoeker niet tot aan de trap tegemoet gaan, als men het recht had hem in de zaal af te wachten; men mogt zich niet tevreden stellen met een koets met zes paarden, als de waardigheid er acht vorderde. Zoo waren er duizend punten van etikette, die de onderhandelingen te Nijmegen hebben vertraagd. Wil men zich daarvan, een levendige voorstelling maken, men leze mevrouw Bosboom-Toussaint's geschiedkundige roman *Medianoche*, de vrucht van grondige studie; even als dit het geval is met al die werken, waarin zij, op zoo meesterlijke wijze, onder het beeld der verdichting de waarheid geeft.

Maar het was niet alleen de etikette, het was ook de kwade trouw der onderhandelaars, die het sluiten van den vrede vertraagde; — trouwens, is men wel dikwijls in de gelegenheid op de *goede* trouw te verwijzen daar, waar het handelingen van de diplomatie betreft? — Vooral de fransche gezanten te Nijmegen waren uitstekende diplomaten: — wanneer die uitstekendheid daarin moet gezocht worden, om bedekt spel te spelen, de kwestiën te verplaatsen of te verduisteren, en verwarring in de zaken te brengen. Nadat jaren lang te Nijmegen getwist en gedongen en geboden was, scheen in den zomer van 1678 de vrede tusschen Frankrijk en de Republiek der Vereenigde Nederlanden zoo goed als tot stand gekomen, toen op eens alles weer ten onderste boven werd geworpen door de fransche onderhandelaars: deze kwamen met den onbillijken eisch te voorschijn, dat Zweden, Frankrijk's bondgenoot, al het verlorene terug moest ontvangen, alvorens Frankrijk de vestingen weer ontruimde, die het in de Nederlanden had veroverd.

Die onverwachte eisch van Frankrijk, door niets gewettigd of verontschuldigd, schijnt het geheele afbreken van de vredes-onderhandelingen tengevolge te moeten hebben. Willem III weet nu Engeland in het spel te brengen; en den 26sten Julij wordt, door de Staten-Generaal, met dat rijk een of- en defensief verbond gesloten; daarbij wordt vastgesteld, dat, als Lodewijk XIV vóór den 11den Augustus niet afziet van zijn onredelijke eischen, Engeland en de Republiek hem den oorlog zullen aandoen. Maar Lodewijk XIV ziet tijdig af van zijne vorderingen, en op den avond van den 10den Augustus 1678 wordt te Nijmegen de vrede geteekend tusschen Frankrijk en de Republiek.

Den 14den Augustus 1678 heeft er een bloedige veldslag plaats tusschen de legers van Frankrijk en van de Republiek, te Saint-Dénis, nabij Mons.

Wat gaf aanleiding tot dien slag van Saint-Dénis? Wat was het beloop van dien slag? En waaraan is het te wijten, dat vier dagen nadat te Nijmegen de vrede is geteekend, in Henegouwen nog een strijd wordt geleverd, die

duizenden het leven heeft gekost? — Ziedaar de vragen, die het mijn voornemen is hier kortelijk te behandelen.

De veldtocht van 1678 in de Nederlanden was voor de bondgenooten ongunstig geweest, tengevolge van 's vijands groote overmagt. In de eerste maanden van dat jaar waren Gent en Iperen door de franschen vermeesterd; het verlies van die groote Vlaamsche steden scheen een oogenblik Engeland te zullen bewegen, om zich aan te sluiten bij de bondgenooten; maar dit was ook niets meer dan schijn, niets meer dan een ijdele vertooning: de Engelsche koning Karel II heulde met Frankrijk, en werd bezoldigd door Lodewijk XIV. Toch vreesde men aan de fransche zijde, dat het Engelsche Parlement er misschien in zou slagen, om Karel II te dwingen tot oorlog tegen Frankrijk; en vandaar eenige inschikkelijkheid van Frankrijk, bijna een staking van de vijandelijkheden. Den 18den Mei zendt Lodewijk XIV uit Vlaanderen, uit de legerplaats bij Deinze, een geruststellende verklaring af, aan de Staten-Generaal; en toen daarop Beverningk in die legerplaats als onderhandelaar verschijnt, acht men de vrede zoo goed als verzekerd. Lodewijk XIV keert naar Saint-Germain terug; het opperbevel over het leger in Vlaanderen overlatende aan den maarschalk de Luxembourg; — een man, dien men als mensch teregt mag verachten en verfoeijen, maar die ontegenzeggelijk een van de uitstekendste legerhoofden van zijn tijd is geweest.

Het leger van Luxembourg in Vlaanderen ontvangt versterkingen; en Louvois, de fransche minister, op wien hoofdzakelijk de geheele leiding van dien oorlog neêrkwam, schrijft den 9den Julij, aan den veldheer, na hem berigt te hebben, welke troepen er tot versterking oprukken:

»En sorte que vous pourrez donner le plaisir à M. le Prince d'Orange de voir 54 bataillons ensemble, s'il veut s'approcher de vous. J'avoue que ce serait une chose bien agréable que de finir cette guerre par battre M. le Prince d'Orange; mais quelque envie que j'en aie, pour la gloire

des armes du Roi et pour la vôtre particulière, je ne saurais croire qu'il soit assez enragé pour s'y exposer." (Rousset, *Histoire de Louvois*, Tome II, page 510.)

De uitkomst heeft bewezen, dat Louvois hier verkeerd heeft gezien, en dat Willem III werkelijk zulk een »*enragé*" is geweest, om een veldslag te zoeken; — of, om juister te spreken, tegen de verwachting van den franschen staatsdienaar, heeft het legerhoofd der bondgenooten slag geleverd; maar hij heeft dit gedaan, met zoo groot beleid, met zoo uitstekende bekwaamheid, dat hier geen sprake kan zijn van een onverstandige handeling, van de handeling van een »razende".

De overmagt was toen, even als bijna gedurende dezen ganschen oorlog, aan de fransche zijde. Wél was het leger van Willem III, door de komst van Engelsche regimenten, in sterkte toegenomen, en telde toen, volgens de meest geloofbare opgaven, een 45,000 man; een fransch schrijver (de Quincy) stelt het leger van den stadhouder op slechts 35,000 man; maar het hooger cijfer is het waarschijnlijkste. Toch, zelfs als men dat hoogste cijfer aanneemt, was het leger van Willem III minder sterk dan dat van zijn tegenpartij. Mons werd ingesloten door een groote 20,000 man, onder Montal en de Quincy; en bovendien voerde Luxembourg een leger aan van 50,000 man; en daar dit leger, tot dekking van de insluiting van Mons, stelling nam vlak bij die vesting, zoo kon het ieder oogenblik een deel der magt van Montal en de Quincy tot zich trekken; het kon zonder eenig bezwaar tot een 60,000 man worden gebragt; het had dus de getalmeerderheid stellig aan zijne zijde.

Werd die getalmeerderheid misschien opgewogen door de meerdere militaire waarde van de troepen der bondgenooten? Niemand zou dat toen hebben durven beweeren. Men wist dat de regimenten van Willem III, onder zijne aanvoering, zeer goed vochten; maar niemand die het toen in de gedachte kwam, om ze hooger te stellen dan die beroemde korpsen van het fransche leger, die door tal van schitterende wapenfeiten zich een naam hadden verworven, alleen later ontluisterd door de nederlagen van den Spaanschen successie-oorlog.

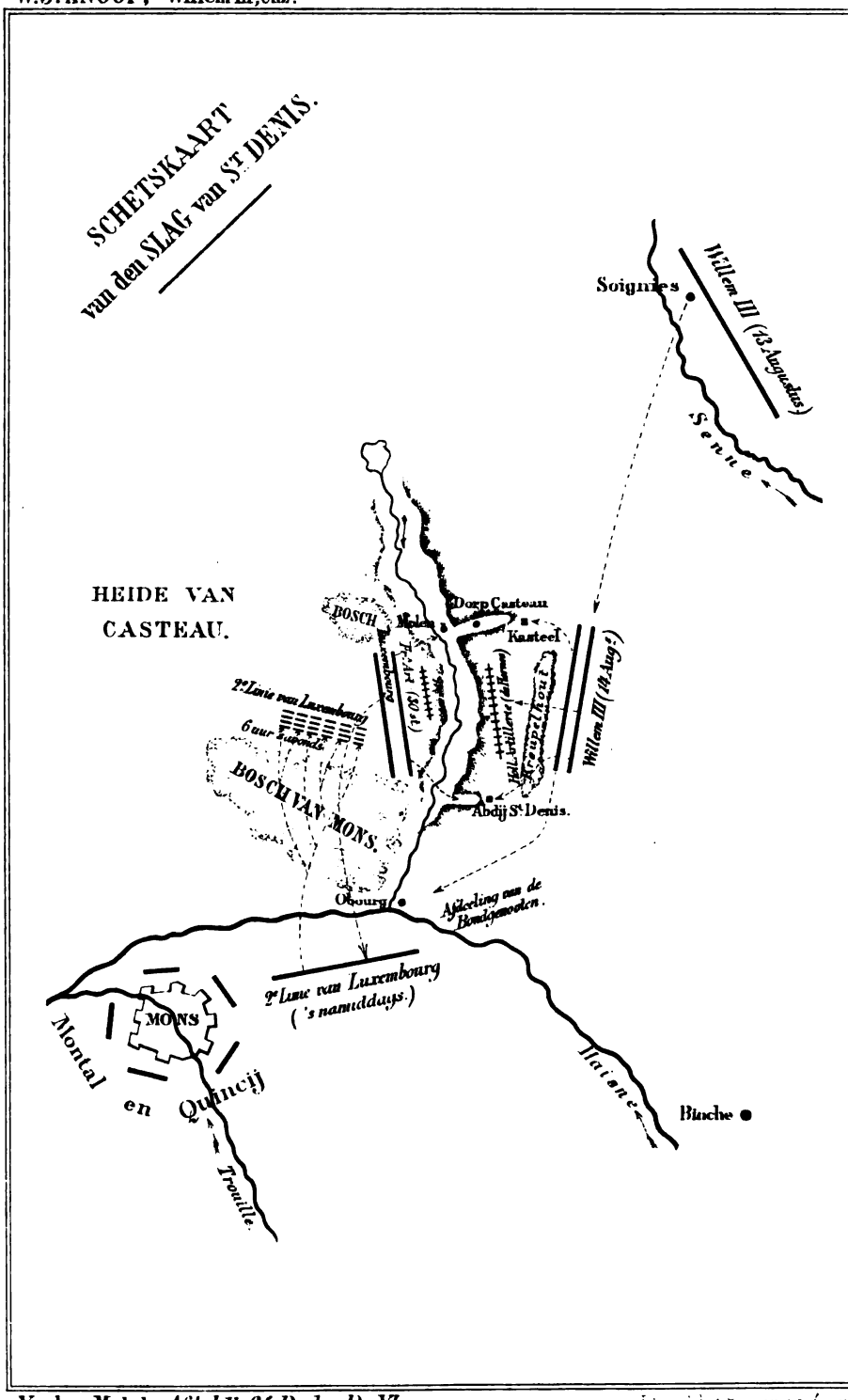
SCHETSKAART
van den SLAG van St DENIS.
Soignies
Willem III (13 Augustus)
Senne
HEIDE VAN
CASTEAU.
BOSCH
Dorp Casteau
Kasteel
Willem III (14 Aug.)
2e Linie van Luxembourg
6 aur. 's avonds.
BOSCH VAN MONS.
Abdij St. Denis.
Obourg
Afgeeling van de Bondgenoten.
2e Linie van Luxembourg
('s namiddags.)
MONS
Montal en Quincij
Trouille.
Haisne
Bluche

Toen er sprake van was, dat de Nijmeegsche onderhandelingen tot geen vrede zouden leiden, had Willem III in den nacht van den 26sten Julij den Haag verlaten, om het opperbevel over het leger der bondgenooten weer op zich te nemen. Dat leger stond toen in de nabijheid van Brussel. Hier vernam de stadhouder, dat de insluiting van Mons de levensmiddelen reeds schaarsch maakte in die stad, zoodat haar aanstaande val was te voorzien; en Villa Hermosa, de landvoogd van de Spaansche Nederlanden, drong bij hem aan om dien val te voorkomen door een krachtige poging tot ontzet. Gereedelijk vond die aandrang gehoor bij den naar strijd dorstenden stadhouder. Het leger brak op van de zijde van Brussel; en kwam op den vierden dagmarsch, den 14den Augustus 's ochtends, van Soignies voor Luxembourg's stelling, ten noord-oosten van Mons.

Eene korte beschrijving van die stelling, is hier noodig.

Bergen, of Mons, de aloude hoofdstad van Henegouwen, ligt op den linkeroever — den zuidelijken oever — van de rivier de Haisne, die zich, nabij die stad, met een andere rivier, de Trouille, vereenigt; de legers van Luxembourg en van Willem III waren daarentegen ten noorden van de Haisne, op den regteroever dier rivier. De landstreek nabij Mons, ten zuiden van de Haisne was, over het geheel open en effen; aan de noordzijde daarentegen was de landstreek bij Mons veel minder geschikt voor de bewegingen van sterke troepenmassa's; het was heigrond, afgewisseld door groote boschen en door dalen en diepe klooven of ravijnen. Vandaar dan ook, dat Luxembourg geloofde, dat zijn tegenstander, om tot Mons te komen, niet aan de noordzijde van de Haisne zou aanvallen; maar die rivier eerst overgaande op een hooger gelegen punt, op den zuidelijken oever tot Mons zou trachten door te dringen, door de meer vlakke en genaakbare landstreek, die zich van die vesting uitbreidt naar de zijde van Binche.

Luxembourg had eenige reden om dit te gelooven; want zijne stelling op den regteroever van de Haisne, op een groot uur afstands ten noord-oosten van Mons, was inderdaad sterk.

Het fransche leger stond daar, sèdert den 12den Augustus, op de heide van Castcau; de linkervleugel leunde aan eenige kleine bosschen; de regtervleugel aan het grootere bosch van Mons, dat zich ook achter de stelling uitbreidde. Vóór het front had men een eng dal met steile wanden; en op den bodem van dat dal stroomde een beek, die, een half uur meer zuidelijk, bij het dorp Obourg in de Haisne uitliep. De helling aan de overzijde van het dal was met houtgewas bezet; alleen op twee punten, tegenover de twee uiteinden van de heide, was de overgang van het dal betrekkelijk, goed te verrigten: dáár waren, hetzij ravijnen, hetzij smalle wegen die in de rots waren uitgehouwen. Aan weerszijden van die twee defilés, had men gebouwen zich amphitheatersgewijze verheffende: vóór de linkervleugel der Franschen het dorp Casteau: eerst dé molen aan de beek in het dal, dan de kerk op de helling, en eindelijk het kasteel boven op de hoogte; op dezelfde wijze had men vóór de regtervleugel de groote gebouwen, die de abdij van Saint-Dénis uitmaakten.

Luxembourg had zijn hoofdkwartier in die abdij. Het is wel wat vreemd, dat de opperbevelhebber zijn hoofdkwartier neemt buiten en vóór de stelling; — het is, alsof Wellington te Waterloo zijn hoofdkwartier had genomen te Hougemont of bij La Haie Sainte, de sterke punten die vóór zijne slaglinie waren gelegen. Die handeling van Luxembourg wordt daarmeê verdedigd, dat hij te Saint-Dénis meer nabij de legermagt was, die Mons hield ingesloten. De ware reden is denkelijk geweest, dat Luxembourg in die abdij beter gehuisvest was; want bij de oorlogen van dien tijd, waren de hoogere bevelhebbers er zeer op uit, om er zooveel mogelijk hun gemak van te nemen; het »*shall I not take mine ease in mine inn*", van Falstaff uit Shakespeare, namen zij trouw in acht. Zoo vermelden ook onze schrijvers, dat toen de strijd bij Saint-Dénis aanving en het geschut zich reeds deed hooren, nog eerst door Willem III en de zijnen, in het open veld, het middagmaal werd gebruikt.

Zeker ook is het, dat Luxembourg gedacht heeft, dat zijn tegenstander die stelling van Saint-Dénis niet zou durven aanvallen. Twee bataillons waren bestemd tot bezetting van

Saint-Dénis; twee andere bataillons stonden evenzoo vooruit naar de zijde van Casteau; die vier bataillons stonden dus vóór de slaglinie. Om de gemeenschap van het leger te verzekeren met de magt, die Mons ingesloten hield, waren er wegen gemaakt in het bosch van Mons en bruggen geslagen over de Haisne.

Dat Luxembourg te Saint-Dénis geen aanval verwachtte blijkt, onder anderen, uit een brief aan Louvois van den 13den Augustus, de dag vóór den veldslag; het legerhoofd beschrijft daarin de stelling die zijn leger bezet, en voegt er dan bij: »Vous voyez bien que je suis en état de donner la main à M. de Montal et à M. de Quincy, et que, comme il n'y a pas d'apparence que M. le Prince d'Orange nous attaque au poste où nous sommes, il faudrait donc, s'il arrivait quelque chose, que ce fût dans un des quartiers de ces messieurs. Je pense que ce sont des soins bien inutiles, puisqu'on mande de Philippeville qu'un courrier venant de Nimègue y a passé, qui porte la signature de la paix. Cependant M. le Prince d'Orange n'a pas laissé que de marcher aujourd'hui; ils disent qu'ils doivent marcher demain; je ne sais pas pourquoi, s'il est vrai que la paix soit faite, à moins que M. le Prince d'Orange ne voulût dire par vanité qu'il était près de l'armée du Roi, et que sans la paix il aurait fait quelque chose." (Rousset, tome II, page 514.)

Die beschrijving van de stelling van Luxembourg's leger hebben wij medegedeeld, zooals zij voorkomt bij de verschillende schrijvers over dezen oorlog. Is die beschrijving wel geheel juist en naauwkeurig? Wij twijfelen er aan: wij gelooven dat er overdrijving is in wat gezegd is van de sterkte dier stelling.

Natuurlijk, dat het tot niets zou leiden om heden ten dage dat slagveld ten noorden van Mons te gaan zien, en te gaan bestudeeren. Bij zulk een onderzoek van een slagveld van vroegeren tijd, leert men meestal niet veel; want de tijd, die niets onveranderd laat, berooft ook meestal een landstreek van het eigenaardige karakter, dat het vroeger aankleefde; zelfs een klein aantal jaren is soms daartoe voldoende: reeds weinig tijds na den slag bij Waterloo heeft

Wellington zich beklaagd, dat men zijn slagveld onherkenbaar had gemaakt, door de uitgravingen die men had moeten doen, om den grond te vinden voor den kunstmatigen heuvel, waarop de leeuw van Waterloo prijkt.

Een beter middel om de juistheid van de beschrijving eener stelling te onderzoeken is, haar te toetsen aan de waarschijnlijkheid; en doet men dit ten aanzien der beschrijving van het slagveld van Saint-Dénis, dan valt er op die juistheid nog wel wat af te dingen. Zoo, onder anderen, zegt Luxembourg in zijne berigten over den slag van Saint-Dénis, dat men, om uit het dal het dorp Casteau te bereiken, steile voetpaden moest volgen, waarover maar één man te gelijk kon gaan; en toch is op dát punt fransche ruiterij in werking gekomen, zelfs geheele eskadrons. Hoe is dat overeen te brengen? steile voetpaden, waarover maar één man in front kan gaan, en waarover toch eskadrons ruiterij neerdalen en opklimmen! Rousset, een van de schrijvers bij wie die opgaven voorkomen, schijnt dan ook zelf te gevoelen, dat dit toch wat vreemd klinkt, en daarom, gewagende van het eerste eskadron fransche ruiterij dat in het dal nederdaalde, voegt hij er voorzichtig bij: »men weet niet hoe" (*on ne sait comment*). Rousset komt ons voor: had hij zelf die woorden niet gebruikt, de lezer zou geneigd zijn om er bij te voegen: *on ne sait comment.*

Zulke tegenstrijdigheden wekken een gegrond wantrouwen op tegen de juistheid van eene beschrijving; en daarom gelooven wij, dat men gerustelijk kan aannemen, dat dit dal vóór de fransche stelling niet zoo ongenaakbaar is geweest, de wegen naar dat dal niet zoo schaarsch en steil, de stelling dus niet zoo onaantastbaar. Ontegenzeggelijk is het, dat die stelling van Luxembourg bij Saint-Dénis sterk is geweest; maar die sterkte is overdreven geworden, én door de hollandsche, én door de fransche opgaven; beide, om ligt te begrijpen redenen: aan de hollandsche zijde wilde men daardoor de roem van den strijd verhoogen; aan de fransche zijde wilde men daardoor de blaam van zich afweeren van, in zekeren zin, door 's vijands aanval te zijn verrast: de sterkte dier stelling was zóó overgroot, dat het immers

buiten alle waarschijnlijkheid was om dáár te worden aangevallen.

Willem III was 's ochtends op marsch gegaan van Soignies naar de Haisne; ter hoogte van Saint-Dénis gekomen, had hij halt gemaakt en was in slagorde gekomen, tegenover de slaglinie van Luxembourg; door het geboomte werd hij niet gezien door de Franschen. Eene kleine afdeeling van de bondgenooten breidde zich uit tot aan Obourg, en nam daar eene aanvallende houding aan, om den vijand te doen gelooven, dat de stadhouder voornemens was de Haisne over te trekken en, aan de zuidzijde van die rivier, naar Mons op te rukken; inderdaad beoogde men, ten noorden van de Haisne, een frontaanval op Saint-Dénis en op Casteau.

Die misleiding van den vijand is volkomen gelukt. Langen tijd heeft Luxembourg geloofd, dat de aanvallen van de bondgenooten op Saint-Dénis en Casteau, niets anders waren dan schijnbewegingen, om hun ware toeleg te verbergen: het overtrekken van de Haisne, en het naderen tot Mons aan de zuidzijde van die rivier. De slagorde van een leger bestond, in dien tijd, gewoonlijk uit twee liniën van nagenoeg gelijke sterkte; reeds bij het begin van den strijd deed Luxembourg zijne tweede linie teruggaan achter de Haisne op Mons, om daar de gevreesde aanval van de bondgenooten het hoofd te bieden; en toen later het fransche legerhoofd zijne dwaling inzag en zijne tweede linie naar Saint-Dénis en Casteau deed terugkeeren, liep de strijd reeds bijna ten einde: het was 6 uur 's avonds, toen die tweede linie weer op het slagveld kwam; te laat, om daar nog veel te kunnen uitvoeren. Het uitstekend krijgsbeleid van Willem III heeft dus teweeg gebragt, dat hij, in dien veldslag van den 14den Augustus 1678, bijna den ganschen dag alleen tegen de helft van 's vijands leger heeft te strijden gehad.

De dapperheid van het legerhoofd was even uitstekend, als zijn krijgsbeleid. Trouwens die dapperheid is een zoo gewone hoedanigheid bij Willem III, dat het haast eentoonig wordt om er van te gewagen; in die lange Ilias van

veldslagen en belegeringen, waarin hij altijd de hoofdrol vervult, is er nooit een zweem van vrees of ontmoediging bij hem te bespeuren; integendeel, men kan hem verwijten, dat hij die dapperheid vaak overdreef tot roekeloosheid; hij speelde met zijn leven.

Waarom deed de Oranjevorst dit? — vooreerst, uit plichtbesef; omdat hij, door zich zelven niet te sparen, ook het recht had veel te vorderen van zijne soldaten; de dapperheid van het legerhoofd had tot natuurlijk gevolg de dapperheid en krijgsdeugd van het leger. Maar ten tweeden was dat blindelings braveeren van het krijgsgevaar, bij Willem III, de vrucht van zijn onwrikbaar geloof aan het goddelijk albestuur, dat 's menschen lot regelt naar een vaste, onveranderlijke beschikking. Men noeme dat geloof onverstandig, men bestempele het met den naam van fatalismus; hetzij zoo; het twisten hierover leidt tot niets; — maar, zooveel is zeker, dat zulk een geloof het aanzijn geeft aan groote, buitengewone daden; en dat twijfelzucht geen helden vormt.

Omstreeks 12 uur begint de aanval op Saint-Dénis. Een oogenblik vóór den strijd, nog tijdig om daaraan deel te nemen, komt bij den stadhouder de hertog van Monmouth, de basterdzoon van den Engelschen koning Karel II. Monmouth heeft zich een naam gemaakt in de geschiedenis van Engeland, — al is het dan ook een zeer treurige naam; — zijn einde is ellendig geweest, — niet, omdat hij op het schavot is gestorven; maar omdat hij, in de laatste dagen van zijn leven, alle gevoel van eer en waardigheid, allen mannelijken moed had afgelegd; — maar in 1678 was die schaduwzijde van Monmouth's karakter nog onbekend; hij was toen, in het oog der menigte, een held, een man die een groote toekomst tegemoet ging; en hij was toen zóó populair in Engeland, dat een groot dichter, Dryden, zelfs tot hem heeft gezegd: »het stamelende wicht leert reeds uw naam te lispelen." (*and stammering babes are taught to lisp thy name.*) Ook bij dezen strijd van Saint-Dénis heeft Monmouth geschitterd.

Nadat het geschutvuur van de bondgenooten den aanval op de abdij van Saint-Dénis heeft voorbereid, trekt het

voetvolk van den linkervleugel daarheen; ook de dragonders, die, zooals men weet, toen evenzeer te voet streden, als te paard. De bataillons gaan met moeite vooruit, hellingen beklimmende en afdalende; Willem III is vooraan, vol vuur en leven, de zijnen bezielende en herhaaldelijk de roep tot hen rigtend: *à moi, à moi!*

Waarom gebruikte de stadhouder hier de fransche taal? — Om de eenvoudige reden, dat dit het beste, zoo niet het eenige middel was om zich door zijne onderbevelhebbers goed te doen verstaan; want bij het leger, dat hij aanvoerde, waren wel veel Nederlandsche regimenten, veel Nederlandsche officieren; maar daarbij waren nog veel meer vreemdelingen; het was een staalkaart van allerlei nationaliteiten. Zoo waren in dien tijd *alle* legers zamengesteld; nationale legers had men toen niet. Bij het leger, waarmede Maurits te Nieuwpoort overwon, bij het leger, waarmede Frederik Hendrik Den Bosch en Maastricht belegerde, waren wèl Hollandsche en Friesche en Zeeuwsche en Stichtsche regimenten, maar men had daarbij ook Engelschen en Schotten en Franschen en Duitschers en Zwitsers. Bij de legers van de groote Spaansche legerhoofden Alva, Parma en Spinola, waren de Spaansche troepen minder in getal dan de Walen, Duitschers en Italianen; en bij het leger waarmede de Zweedsche Koning Gustaaf Adolf te Lützen streed, maakten de eigenlijke Zweden de minderheid uit. Zelfs bij het zoo militaire Frankrijk merkt men hetzelfde verschijnsel op: de legers van Lodewijk XIV bestonden voor een goed gedeelte uit vreemdelingen; en van daar dan ook dat de schrijvers van dien tijd bijna nooit spreken van »*l'armée française*"; maar bijna altijd van »*l'armée de France.*"

Willem III had nog een bijzondere reden, om toen de fransche taal te gebruiken: hij had toen veel Franschen bij zijn leger; er was zelfs een geheel regiment onder Roque-Servières, dat enkel bestond uit fransche protestanten, die, door de geloofsvervolgingen genoopt waren geworden hun vaderland te verlaten. Die uitgewekenen, die *réfugiés*, zijn Willem III, bij zijne oorlogen, vaak van grooten dienst geweest; zij streden met uitstekende dapperheid; eensdeels,

omdat zij bezield waren met een woedenden haat tegen den despoot, die hen gedwongen had Frankrijk te ontvluchten; en anderdeels, omdat zij, de wapens voerende tegen hun vaderland en tegen hun Koning, op geen genade te hopen hadden, als de krijgskans hen in 's vijands hand deed vallen; zij streden — om die platte maar juiste uitdrukking te gebruiken — met de strop om den hals.

Natuurlijk is het hier de plaats niet, om dien strijd bij de abdij van Saint-Dénis uitvoerig en in bijzonderheden te behandelen. Genoeg zij het te zeggen, dat de abdij en de daarbij behoorende gebouwen, tusschen 2 en 3 uur in den namiddag, door de troepen van de Republiek werden vermeesterd; dat die troepen toen in het dal afdaalden, de beek overtrokken, en aan de andere zijde de helling beklommen; dat hier een lang aanhoudende en bloedige strijd werd geleverd, met afwisselende kansen; maar dat, toen de invallende avond de strijd deed ophouden, de Hollandsche bataillons nog altijd in het bezit bleven van de abdij van Saint-Denis en van de gebouwen die daartoe behoorden. Ontegenzeggelijk is de overwinning hier aan ónze zijde geweest.

In den strijd bij Casteau is dat meer betwistbaar. Terwijl, op de dalrand tusschen dat dorp en de abdij van Saint-Dénis, de Graaf van Hornes het geschut der bondgenooten in werking bracht, spoedig beantwoord door 30 fransche vuurmonden, die Du Metz op den anderen dalrand in batterij deed komen, was de Stadhouder naar Casteau gesneld, om ook daar den aanval te besturen. Bij de bestorming van dat dorp, omstreeks 3 uur in den namiddag, moet inzonderheid uitgemunt hebben de Hollandsche garde, aangevoerd door een Graaf van Solms; ook Engelsche en Schotsche regimenten worden met hoogen lof genoemd; ook de fransche uitgewekenen van Roque-Servières. Het kasteel van Casteau en het dorp worden door de bondgenooten vermeesterd, die verder doordringen tot in het dal, bij de molen aan de beek; hier schijnt de strijd een poos zonder beslissing te zijn gebleven; totdat eindelijk, na 6 ure 's avonds, de Franschen nu versterkt door de terugkeer van hun tweede linie, op hunne beurt tot den aanval overgaan en tegen Casteau op-

rukken. Dáár werd toen een hevige strijd gevoerd, waaraan ook enkele eskadrons van de beide partijen deel nemen; de Stadhouder, in groot levensgevaar verkeerende, wordt ontzet door Ouwerkerk, het latere legerhoofd uit den Spaansche successie-oorlog; Roque-Servières en een aantal zijner officieren vinden den dood bij de verdediging van het kasteel van Casteau; en dat kasteel, evenzeer als het dorp, is bij het eindigen van den strijd weer in de macht van de fransche troepen.

Toch, hoezeer op dit punt meer overwinnaar dan overwonnen, oordeelde het Luxembourg ongeraden, om in die stelling een aanval af te wachten en, dadelijk na het ophouden van den strijd, deed hij zijn leger teruggaan; nog gedurende dien nacht werd de stelling op de heide van Casteau ontruimd, en ging men achter de Haisne terug op de stellingen, die Montal en De Quincy voor Mons bezet hielden. Volgens de opgaven van onze zijde moet die terugtocht van Luxembourg in haast en verwarring zijn geschied, en met achterlating van dooden, gewonden, tenten en leeftocht.

De hoop was nu levendig, bij het leger der Republiek, dat het er in slagen zou Mons te ontzetten; en alle toebereidselen werden gemaakt om, den volgenden dag, de strijd te hervatten. Maar, vóór dat het zoo ver kwam, ontving — 15 Augustus — de Stadhouder een brief van den Raadpensionaris Fagel, het bericht inhoudende van het sluiten van den vrede. Toen moest het zwaard in de schede terugkeeren. De vijandelijkheden houden op; den 17den Augustus ontvangt Luxembourg de machtiging van zijne regeering, om de blokkade van Mons op te heffen; en twee dagen later gaat het leger der bondgenooten terug op Brussel, het fransche op Ath. De oorlog was geëindigd.

Rousset grondt zich op de herneming van het dorp Casteau, om het voor te stellen, als of de slag van Saint-Dénis voor Luxembourg eene soort van overwinning is geweest. Een wonderlijke overwinning: Luxembourg verlaat, *nog dienzelfden avond*, het slagveld, ontruimt zijne sterke stelling, en gaat terug op Mons; — had Luxembourg een nederlaag geleden,

zou hij dan wel anders hebben gehandeld? — Rousset zegt, dat Luxembourg vooral vreesde voor een aanval op de troepen, die Mons blokkeerden; en dat hij *daarom* terugtrok. Maar dat is een beweering, waarvan de onjuistheid dadelijk in het oog valt; want, waarom was zulk een aanval meer te vreezen, *na* den slag van Saint-Dénis, dan *voor* dien slag? waarom dan niet al dadelijk het geheele fransche leger rondom Mons vereenigd?

De overweging van die vragen moet noodwendig tot het besluit brengen, dat de slag van Saint-Dénis vóor de Franschen veel meer eene nederlaag is geweest, dan eene overwinning; en Rousset komt eenigzins die meening nabij, wanneer hij de woorden gebruikt: »le Prince d'Orange, qui n'était ni vainqueur ni vaincu".

Wat de verliezen der beide partijen aangaat bij dien slag van Saint-Dénis, met juistheid zijn die niet bekend; maar denkelijk zullen die elkander niet veel ontloopen hebben. Dijkvelt, die als gedeputeerde te velde bij het leger was, zegt — in een brief van den 15den Augustus — dat men »gist", dat wij hebben verloren 5 à 600 dooden, en ruim zooveel gewonden; — maar dit is een onbepaalde opgave, waarop weinig valt te bouwen. Evenmin kan men vertrouwen op de juistheid van Rousset's opgave, die de verliezen der bondgenooten tot 3 à 4000 man opvoert; de fransche verliezen, aan dooden en gewonden, stelt hij op 2500 man.

Zoo veel is zeker, dat verschillende korpsen van het fransche leger hier geduchte verliezen hebben geleden. Wij beroepen ons hierbij al weer op Rousset, die, de papieren van den minister Louvois als bouwstoffen voor zijne geschiedenis nemend, aan juistheid van opgaven andere schrijvers overtreft. Wij vinden bij Rousset, dat te Saint-Dénis bij een der bataillons van de fransche garde alle kapiteins, op twee na, buiten gevecht werden gesteld; en dat een der bataillons van het regiment van Feuquières »voor drie vierde werd vernield" (*aux trois quarts détruit*). En die verliezen aan de fransche zijde waren de beste regimenten ten deel gevallen; hoofdzakelijk is het gevecht alleen gevoerd door de eerste linie van Luxembourg's leger; »mais" — zegt Rousset —

»cette infanterie de la première ligne était l'élite de l'armée". Men moet de grootte der verliezen van Luxembourg niet enkel schatten naar het cijfer van hen, die gevallen zijn; men moet ook daarop letten dat, tengevolge dier verliezen, de kern van zijn leger bijna alle strijdvaardigheid had verloren.

Wil men een duidelijk blijk, dat die slag van Saint Dénis niet in het voordeel is geweest van Luxembourg, men vestige de aandacht op eene brief aan Louvois, waarin het fransche legerhoofd zeer flaauwe verontschuldigingen aangeeft, waarom hij slechts een beknopt verslag inzendt van den gevoerden strijd:

»Je voulais, Monsieur, vous envoyer une petite relation du combat qui s'est donné; j'avais prié Chamlay" (Chamlay, een bekwaam fransch officier, die toen bij Luxembourg zoo wat de betrekking vervulde van hoofd van de generale staf) »j'avais prié Chamlay de la faire; mais c'est, comme vous savez, un travail fort ingrat; car ceux de qui l'on dit du bien trouvent qu'on ne leur rend qu'une justice qui leur est due; les gens qui ne se croient pas assez loués en savent mauvais gré à l'auteur; les oubliés ne le pardonnent jamais; et s'il y en avait dont on n'eût rien à dire, ils voudraient qu'on forgêat quelque chose. Toutes ces réflexions qu'il m'a faites, et ce qu'il m'a représenté là dessus, l'ont rendu pour excusé à mon égard, et font que je ne vous dirai que succinctement comme quoi les choses se sont passées, parce que je les ai vues de plus loin que les autres, et que j'y ai eu bien moins de part que tous M.M. les officiers-généraux." (Rousset, tome II, pages 533—534.)

Dat is een redeneering, die hoegenaamd niets beduidt; want moesten die door Chamlay geopperde bezwaren geeerbiedigd worden, dan zou een opperbevelhebber, *nooit* een goed verslag kunnen inzenden, van een door hem gevoerden strijd. Dat stilzwijgen van Luxembourg had het natuurlijk gevolg, dat nu door anderen berigten werden ingezonden over den slag van Saint-Dénis, die niet in het voordeel waren van het legerhoofd; onder anderen werd gezegd, dat Luxembourg zich had laten verrassen, en nog vrolijk aan

het middagmaal zat, toen de engte van Saint-Dénis werd aangevallen; — vooral de Quincy moet meêgedaan hebben aan het verspreiden van die geruchten. Toen Luxembourg dit hoorde, zond hij een uitvoerig verslag aan Louvois over Saint-Dénis; maar het was toen reeds een maand na de veldslag; en Louvois antwoordt hem dan ook, dat hij wel dat verslag aan den koning heeft ter hand gesteld, maar het wat te laat acht om het nu nog openbaar te maken.

In een reeds verouderd fransch dichtstuk komt deze regel voor:

Français, vous savez vaincre et *chanter vos conquêtes.*

Eene waarheid is het, dat elke overwinning door de franschen behaald, door hen behoorlijk wordt uitgebazuind; dus, waar dat uitbazuinen *niet* plaats heeft, kan men er ook haast zeker van zijn, dat er geen overwinning is.

Wij besluiten uit dit alles, dat die veldslag van Saint-Dénis op den 14den Augustus 1678, voor Willem III zoo goed als een overwinning is geweest; een glorievol wapenfeit, getuigende van zijne uitstekendheid als veldheer en van de krijgsdeugd van zijn leger.

Maar, glorievol als wapenfeit, is die slag van Saint-Dénis ook als zedelijke handeling te regtvaardigen, of te verontschuldigen? Was het noodig die slag te leveren; was het geoorloofd? Mogt men nog strijden, met de zekerheid, of met de waarschijnlijkheid, dat de vrede reeds daar was? Mogt men eenige duizende menschenlevens opofferen, terwijl men overtuigd was, dat zulk eene opoffering geheel nutteloos zoude zijn?

Die vragen zijn meestal beantwoord op eene wijze, die voor Willem III zeer ongunstig is; en op die beantwoording heeft men de zwaarste beschuldigingen tegen hem gegrond: men heeft hem voorgesteld, als een man zonder gevoel, zonder menschlijkheid die duizenden zijner soldaten nutteloos ter dood wijdde, alleen om aan zijn krijgslust te voldoen, alleen om zijn krijgskennis te vermeerderen. Napier, de beroemde

schrijver der geschiedenis van Wellington's veldtochten in het Spaansche schiereiland, ontziet zich niet om van Willem III te zeggen: »de verfoeijelijke roem om, bij wijze van spel, tal van menschenlevens op te offeren kleeft, naar de getuigenis der geschiedenis, geen anderen veldheer aan, dan dien Willem van Oranje, den moordenaar van Glencoe.... die vorst, die, met de vrede van Nijmegen in zijn zak, in koelen bloede de slag van Saint-Dénis leverde, alleen om de gelegenheid niet te laten voorbijgaan, om zonder schade een les in de veldheerskunst te nemen." (*the detestable distinction of sporting with men's lives by wholesale, attaches to no general, on the records of history, save the Orange William, the murderer of Glencoe .... that coldblooded prince who fought at S Denis, with the peace of Nimeguen in his pocket, because he would not deny himself a safe lesson in his trade.* Napier, *History of the war in the Peninsula.* Vol. VI, p. 658—659.)

Bij de fransche schrijvers is het, over het algemeen, als een vaste waarheid aangenomen, als een zaak waarover niet meer behoeft gesproken te worden, dat Willem III, toen hij de slag van Saint Dénis leverde, wist, dat te Nijmegen de vrede was geteekend. De Quincy, de schrijver van de *Histoire militaire de Louis le grand*, is, ten aanzien van dit punt, nog een der toegevendste voor den stadhouder; de Quincy zegt in dat werk (1ste deel, blz. 591):

»Le 14 d'Août, soit que le Prince d'Orange ignorât effectivement que la paix eut été signée entre la France et la Hollande le 10, soit que n'en aiant pas encore reçu la nouvelle juridique de la part des Etats-Généraux, il crût avoir un prétexte de feindre l'ignorer, comme il en étoit très mécontent, il prit la résolution avec le Duc de Villa-Hermosa, qui de son côté ne pouvait digerer les dures conditions qu'on faisoit aux Espagnols, de s'approcher de l'armée du maréchal de Luxembourg, dans l'espérance que ne le trouvant pas sur ses gardes, par la certitude où il seroit de la conclusion de la paix, ils l'attaqueroient et le battroient, chose qui pourroit apporter un obstacle à la ratification, et par ce moyen prolonger la guerre."

Men ziet het, hier wordt de zaak nog eenigzins in twijfel gelaten. Nu is de waarde van de Quincy, als krijgskundig schrijver, wel niet bijzonder groot; maar hier is zijn getuigenis belangrijk; want hij was niet alleen tijdgenoot, maar ook handelend persoon bij deze gebeurtenis: hij was de bevelhebber, die met Montal Mons ingesloten hield, tijdens dien strijd bij Saint-Dénis.

Latere fransche schrijvers hebben tegen Willem III, ten dezen eene meer stellige beschuldiging ingebragt dan de Quincy, die de zaak nog in twijfel laat; en onder die beschuldigers telt men zelfs de uitstekende fransche geschiedkundige Mignet, die beweert, dat Willem III de slag van Saint-Dénis geleverd heeft, »n'ignorant pas que la paix était conclue."

Een onzer landgenooten, Grovestins, toen in Frankrijk gevestigd, schreef den 20sten December 1841 aan Mignet, om hem het ongegronde van die beweering aan te wijzen. Grovestins deelde daartoe aan den franschen geschiedkundige een uittreksel mede van het verslag aan de staten van Holland, ingezonden door Beverningk, een van onze onderhandelaars te Nijmegen; als ook de volgende vertrouwelijke brief, door Willem III aan den raadpensionaris Fagel geschreven:

»In 't leger tot St. Dénis den 15den Augustus 1678.

Mijn Heer!

U. W. sal uyt mijne publique missive aen den Staet vernemen 'tgeen in 't furieus gevecht van gisteren is voorgevallen. Hoe het sal worden opgenomen bij ons volck en weet ick niet, maar ick kan U. W. voor Godt verklaren dat ick niet geweten heb als dese middagh door U. W. missive van den 13den, dat de vreede geslooten was, en hebbende geen brieven van den Staet, zoo sal ick de groote wegh gaen en mijn best doen om Mons t'eenemael te ontsetten. Ick blijve onveranderlijk

Mijn Heer
U. W. dienstwillige vriendt
G. Prince d'Orange."

Dit schrijven van Grovestins bragt aanvankelijk een ommekeer teweeg in de meening van Mignet; ten minsten den 27sten December 1841 antwoordde hij:

»Je vous remercie infiniment de l'extrait du rapport de van Beveringk aux états de Hollande, que vous m'avez fait l'honneur de m'envoyer. Le témoignage du négociateur de Nimègue concourt à prouver que le Prince d'Orange ignorait que la paix fût signée lorsqu'il livra la bataille de St. Dénis. Du reste, la lettre confidentielle du Stadhouder au pensionnaire Fagel le ferait croire au besoin toute seule, tant elle respire la sincérité. . . ."

Maar die verandering van meening houdt niet lang stand bij Mignet; want in 1842, in zijn groot werk over de onderhandelingen betreffende den Spaanschen successie-oorlog, komen de volgende woorden voor: »le Prince n'avait pas encore reçu l'avis officiel de la conclusion de la paix . . . . . il ne l'ignorait cependant pas; mais la paix dérangeait ses espérances, menaçait son autorité. De brief aan Fagel aanhalende, laat Mignet daarop volgen: »toutefois, en parlant plus tard de cette bataille, le Prince convint, à en croire Gourville, que, s'il ne reçut que le lendemain la nouvelle de la paix, il savait qu'elle était faite."

De beroemde landgenoot dien wij ten vorigen jare hebben verloren, en die, bij het grootste verschil van meeningen, toch altijd gehuldigd zal worden om zijne uitstekende geestvermogens en om de warme liefde die hij zijn vaderland heeft toegedragen, — Groen van Prinsterer — heeft, in het 5de deel der *Archives*, zich ook bezig gehouden met het wederleggen der beschuldiging door Mignet tegen Willem III ingebragt. De uitgever der *Archives* toont op goede gronden aan, dat Gourville, op wiens getuigenis Mignet zich beroept, weinig geloof verdient; en dat dit duidelijk uitkomt als men er op let, welke stuitende en onmogelijke taal Gourville hier den stadhouder in den mond legt:

»Il faudrait tenir pour vrai le récit de Gourville en entier. Il faudrait croire que le Prince lui a dit »qu'il avait cru que la conclusion de la paix pouvait être une raison pour que M. de Luxembourg ne fut pas sur ses gardes." Il faudrait

croire que, se jouant de la vie de ses soldats avec une legéreté atroce, il n'ait pas craint d'en faire l'aveu: »il avait considéré que, s'il perdait quelque monde, cela ne serait d'aucune conséquence, puisqu'aussi bien il falloit en réformer." (Groen van Prinsterer, *Archives*. Tome V, page XCIX.)

Ook Henri Martin in zijne uitmuntende *Histoire de France* (13de deel, blz. 533) trekt de geloofwaardigheid van Gourville in twijfel, als deze Willem III zulk een gezegde toeschrijft: »ce mot, dit sérieusement, serait bien odieux; mais l'autorité de Gourville n'est pas irréfragable."

Maar, als een zoo uitstekend en helderziend geschiedkundige als Mignet het leveren van den slag van Saint-Dénis in Willem III veroordeelt, is het dan wel te verwonderen, dat nagenoeg alle fransche schrijvers, die dit onderwerp bespreken, het als een vaste waarheid verkondigen, dat Willem III, toen hij te Saint-Dénis slag leverde, »de vrede van Nijmegen in zijn zak had", — om de woorden van Napier te gebruiken? — En daar de fransche schrijvers meer gelezen worden dan de onzen, is het niet vreemd, dat het algemeen Willem III voor schuldig houdt.

Hetzij ons geoorloofd kortelijk eene meening te uiten over dit geschiedkundig twistpunt.

Allereerst merken wij aan, dat het zeer vreemd is, dat voornamelijk juist de Franschen als *beschuldigers* tegen Willem III optreden, terwijl zij eigenlijk *beschuldigden* moesten zijn; want wat den stadhouder ten laste wordt gelegd, dat is bedreven door het fransche legerhoofd; Luxembourg, toen hij te Saint-Dénis vocht, *wist* dat de vrede was geteekend. Als men zegt: »Willem III had de vrede in zijn zak, toen hij slag leverde," dan zegt men iets, dat op goede gronden kan worden tegengesproken; maar als men zegt: »Luxembourg had de vrede in de zak, toen hij slag leverde," dan zegt men iets dat onbetwistbaar is; want Luxembourg zelf heeft dit verklaard.

In zijn *Histoire de Louvois* (2de deel, blz. 515—516), — na eerst vermeld te hebben, dat in den vroegen ochtend van den 14den Augustus, de fransche veldheer in persoon eene

verkenning had verrigt, en toen de opmarsch van het leger der bondgenooten had gezien, — vervolgt Rousset:

»M. De Luxembourg rentra vers neuf heures au quartier général; le marquis d'Estrades venait d'y arriver, apportant la nouvelle officielle de la paix. Le Maréchal n'en fut pas surpris: c'était le bruit du camp depuis la veille; mais alors il réunit ses officiers-généraux et les consulta: devait-il donner part aux ennemis de cette grande nouvelle? Les avis furent partagés; cependant la lettre fut écrite" (in een noot: »elle était adressée non au Prince d'Orange, mais au Prince de Vaudemont, alors au service d'Espagne; c'était un ancien ami de M. de Luxembourg"), »et le trompette qui la devait porter montait à cheval, lorsque M. de Luxembourg changea tout à coup de résolution. Écoutons un temoin veridique, un des principaux acteurs du drame, Chamlay: »la lettre fût écrite, mais M. de Luxembourg ayant fait réflexion que la démarche qu'il ferait, outre le peu de bienséance qu'il pourrait y avoir à la faire le premier, serait entièrement inutile, puisque M. le Prince d'Orange, qui avait reçu le traité, ne l'en avait point fait avertir, et que vraisemblablement son dessein était d'engager quelque action qui pût rompre la paix quoique faite, si l'événement lui était favorable, M. de Luxembourg jugea à propos de ne rien faire savoir aux ennemis et de serrer le traité dans sa cassette." (in een noot: »ce n'était pas le traité, mais seulement la nouvelle du traité.") Rousset vervolgt: »Entre le sentiment de l'honneur national et militaire et le sentiment de l'humanité, le maréchal de Luxembourg aima mieux donner satisfaction au sentiment de l'honneur; le blâmera-t-on? Pas un de ses contemporains n'eût songé à lui en faire un reproche.

Ce n'est pas de cela que quelques uns l'ont blâmé, c'est de s'être laissé surprendre. S'est-il laissé surprendre en effet, suivant le bruit commun? Ou bien cette prétendue surprise n'est-elle qu'une de ces inventions malveillantes, dont la crédulité publique ne se met pas en peine de contrôler l'exactitude et de rechercher l'origine? Le maréchal de Luxembourg connaissait à fond le Prince d'Orange, son caractère dissimulé, opiniâtre, impitoyable, l'opposition qu'il avait toujours

faite à la paix et le ressentiment qu'il en devait avoir; il ne doutait pas qu'il ne voulût passer outre; c'est le témoignage formel de Chamlay. Comment donc aurait-il été surpris par une attaque à laquelle il s'attendait et se préparait depuis plusieurs jours? Et cependant l'opinion qui a cours n'est pas sans quelque fondement; s'il est faux que l'attaque des alliés ait surpris le maréchal De Luxembourg, il est vrai qu'il n'a point reconnu d'abord le point capital de cette attaque; il est vrai qu'il a lui-même éloigné du véritable champ de bataille la moitié de ses troupes, et que lorsqu'il les a ramenées sous sa main, il n'était plus temps de remporter une victoire décisive. Mais il est encore plus vrai que le Prince d'Orange, après avoir changé de plan trois fois en quelques heures, finit par engager l'action contre toutes les règles de l'art militaire, et que »la folie" même d'une attaque qui n'avait aucune chance de succès sera toujours la meilleure excuse des hésitations du maréchal de Luxembourg."

Op die redeneering van Rousset valt wel het een en ander aan te merken.

Wij laten daar, die ongunstige karakterschets van Willem III: »dissimulé, opiniâtre, impitoyable; — daarover valt moeijelijk te twisten: dat hangt van de wijze van zien af. Wij hebben andere aanmerkingen.

Waarom die brief aan Vaudemont niet afgezonden? — tot die afzending was besloten, denkelijk ten gevolge van het gevoelen van de meerderheid der geraadpleegde generaals; waarom dat besluit veranderd? Dat Luxembourg misschien onwillig was om aan Willem III zelf te schrijven, dat laat zich nog eenigzins hooren; maar waarom niet aan Vaudemont, die een vriend van Luxembourg was? Zulk een schrijven, meer vertrouwelijk dan officieel — want *officieel* moest Luxembourg aan den vijandelijken opperbevelhebber schrijven — zou immers volstrekt niet te kort hebben gedaan aan de »welvoeglijkheid" (*bienséance*); en, als dit zelfs eenigzins daaraan te kort deed, moest men dan daarop letten nu het eenige duizende menschenlevens gold?

Maar — zegt Chamlay — Luxembourg wist, dat zulk een stap tot niets zou leiden; want Willem III had de tijding

van den vrede ontvangen. Dat laatste is een gewaagde beweering, die op niets berust: dat Willem III bericht had van het sluiten van den vrede, was mogelijk, zelfs waarschijnlijk; maar *zekerheid* had men daarom niet; en het was dus wel de moeite waard geweest, eene poging te doen om die zekerheid te verkrijgen.

Onze meening is dat, indien er schuld bestaan heeft in het leveren van den slag van Saint-Dénis, *na* het sluiten van den vrede, die schuld zeer zeker niet minder drukt op Luxembourg, dan op Willem III. De fransche veldheer zal geprikkeld zijn geworden, door de aanspooring van Louvois: »j'avoue que ce serait une chose bien agréable que de finir cette guerre par battre M. le Prince d'Orange."

En nu de wijze, waarop de veldslag werd geleverd. De aanvallen, die Rousset dien aangaande op het beleid van Willem III richt, raken kaut noch wal. Willem III — zegt hij — heeft »binnen den tijd van eenige uren drie maal zijn aanvalsplan veranderd." — Waar haalt men dat van daan? Willem III heeft, binnen eenige uren tijds, de fransche stelling op drie verschillende punten aangevallen of bedreigd; maar daaruit volgt nog volstrekt niet, dat hij driemaal zijn *aanvalsplan* heeft veranderd; het kan zeer goed zijn, dat die eerste aanvallen of bedreigingen niets anders zijn geweest als demonstratiën om den vijand te misleiden aangaande het ware punt van aanval; en hebben zij dát doel gehad, dan hebben zij volkomen aan het doel beantwoord; want het is een feit, dat Luxembourg de helft van zijn leger van het slagveld heeft verwijderd, omdat hij vreesde dat de bondgenooten ten zuiden van de Haisne zouden opdagen, om daar Montal en De Quincy aan te vallen.

Verkeerd is het dus, om te zeggen: dat Willem III »tegen alle regels van de krijgsdienst" heeft gehandeld; en dat zijn aanval een »dwaasheid" is geweest. De uitkomst logenstraft die beweering; want met minder macht heeft de Stadhouder hier een sterkeren vijand aangevallen en een strijd gevoerd, die eene overwinning kan worden genoemd.

In den ochtend van den 16den Augustus, is Dijkvelt, een van de gedeputeerden te velde, in het fransche leger geko-

men, om over de schorsing der vijandelijkheden te spreken. Wat men daarover vindt bij Rousset (2e deel, bl. 259—532), is merkwaardig genoeg, om er de aandacht op te vestigen; vooral op het schrijven van Luxembourg aan Louvois; ook het fransche legerhoofd zelf zegt duidelijk daarin, dat hij, reeds vóór den veldslag, bekend is geweest met het sluiten van den vrede:

»Le 16 au matin, un envoyé du Prince d'Orange, un député aux Etats-Généraux, se présentait aux avant postes démandant à parler au Maréchal de Luxembourg; il apportait enfin la nouvelle de la paix! Ce fut au sortir de cette conférence que M. de Luxembourg écrivit à Louvois la depêche suivante:

»M. Dickfeldt, député de la part des Etats-Généraux pour demeurer dans leur armée, vient de se rendre à la vue d'une de nos gardes, et a démandé a me parler; j'y ai été, et voici le discours qu'il m'a tenu. Il a commencé par un compliment pour moi de la part de M. le Prince d'Orange; en suite de quoi il me dit que la nouvelle de la signature de la paix leur étant hier arrivée, il me venait trouver pour savoir comme quoi l'on en userait à l'égard des armées et de Mons. A quoi j'ai répondu que j'avais de la peine à comprendre qu'ils eussent eu si tard la nouvelle de la paix, puisque leur armée était plus près de Nimègue que celle de Sa Majesté; que les courriers passaient par leur pays qui leur étaient libres, et que le jour de l'affaire qui arriva entre les deux armées, j'avais appris, avant le combat, que la paix était faite, et que cela m'avait paru une chose fort extraordinaire de voir en même temps la paix, et qu'ils commençassent leurs attaques. Sur quoi il m'a repondu qu'ils ne l'auraient pas fait si j'avais fait dire quelque chose, et pourquoi je n'avais pas eu cette bonté la? Sur quoi je lui ai repliqué que ce n'était pas la coutume des français, lorsqu'ils voyaient une occasion de combattre, de rien dire qui en empêche, et que nous avions un maître trop jaloux de la gloire de ses armes pour avoir trouvé bon qu'on eût différé un combat; mais que, s'il s'étonnait, comme il me disait que je ne leur eusse rien fait dire, je voulois lui faire

part aussi d'une chose qui m'avait étonné d'avantage; et sur cela, je lui ai dit que je n'étais point surpris que M. le Prince d'Orange, qui a bien de la valeur et du courage, ait été bien aise de profiter des derniers jours de la guerre pour faire une tentative pour ravitailler Mons; mais que je ne pouvais comprendre comme quoi lui-même et son associé, qui doivent être les mâitres de l'armée de Hollande, étant députés pour cela des Etats, avaient consenti que M. le Prince d'Orange en fut venu aux mains avec l'armée de Sa Majesté, dont ils redevenaient amis, et qu'ils ne se fussent pas souvenus, qu'autrefois ces armées-là leur avaient été utiles; et même que je lui parlais devant des troupes (car c'était fort près de la ligne), que je lui parlais, dis je, devant des troupes qu'ils avaient vues, il n'y a que peu de temps, dans leur pays pour leur service," (in een noot: »en 1665, dans la guerre contre l'évêque de Munster"), »et qu'il me semblait qu'en cela Sa Majesté n'avait pas lieu de se louer á MM. les Etats-Généraux de la conduite des députés qu'ils avaient dans leur armée; ce qui m'a paru l'intriguer un petit. Il me réitéra ces instances pour que je permisse qu'il entrât quelques vivres dans Mons, seulement pour deux ou trois jours, et m'en a dit une bonne raison, c'est que M. le Prince d'Orange s'était engagé à ravictuailler cette place. Je lui ai répondu que, sans les ordres du Roi, je n'y pouvois laisser entrer aucune chose; et comme il m'a pressé, la seule dont j'ai cru pouvoir convenir avec lui, ça été de rendre compte de ceci à Sa Majesté; que j'aurais, le 18, sa réponse que j'éxécuterais ensuite, et que sans cela il m'était aussi peu permis de donner le moindre soulagement à Mons, qu'il le devait être au Prince d'Orange d'agir sans les ordres de MM. les États. Il me semble, Monsieur, qu'il n'est point mal que, les deux armées en présence, ils viennent demander la paix au Roi, après avoir fait une tentative inutile et un des gros combats d'infanterie qui se soit donné."

»Le même jour l'intendant Robert, qui s'était rendu au camp du Prince d'Orange pour régler provisoirement les rapports des deux armées, écrivait à Louvois: M. le Prince d'Orange a commencé par me faire de grandes protestations

qu'il n'avait rien su du tout de la signature de la paix avec M.M. les États-généraux, devant le combat, et s'est étendu sur diverses particularités qui ne serviraient de rien à vous redire, pour me prouver qu'il n'en avait effectivement rien su, ce que M. Dickfeldt m'a aussi confirmé. Il m'a dit ensuite qu'il ne sait encore aucunes particularités du traité; mais que, comme on lui mande positivement que la paix est signée, il lui semble que, puisque nous le savons les uns et les autres, nous devrions toujours commencer à vivre avec plus d'intelligence que par le passé. Je lui ai répondu que j'ajoutois trop de foi à ses paroles pour croire qu'il eût connaissance de la signature de la paix avant le combat, que nous l'avions appris deux ou trois heures auparavant, par une lettre de M.M. nos plénipotentiaires; mais que nous n'en savions non plus encore aucunes particularités, et même que nous n'en avions encore eu aucun avis du Roi."

Dus: Luxembourg weigert de blokkade van Mons op te heffen, omdat hij hier toe nog geen last heeft van den koning; en ook nog geen officiëel berigt van den koning van het sluiten van den vrede. Luxembourg had hierin gelijk; maar dan had Willem III ook gelijk toen hij, om Mons te blokkeeren, de slag van Saint-Dénis leverde; want ook hij had geen officiëel berigt van den vrede; denkelijk zelfs geen berigt hoegenaamd. Dat bij die kwestie over het slag leveren bij Saint-Dénis het *recht* aan de zijde van Willem III is lijdt geen twijfel; — maar alles wat recht is, is daarom nog niet goed: het is soms zeer verkeerd volkomen gebruik te maken van een recht.

De toon van Luxembourg tegen Dijkvelt is nog al opmerkelijk: de maarschalk zoekt bij de Staten naijver op te wekken tegen het gezag, dat Willem III uitoefent. Strikt genomen had Luxembourg gelijk: de Staten waren soeverein, de Stadhouder was hun beambte; zoo was het *rechtens;* maar *feitelijk* was het geheel anders; en vooral bij het opperbevel over het leger liet Willem III zijne magt volstrekt niet beperken door de gedeputeerden te velde.

Luxembourg herinnert aan wat in 1665 de fransche le-

gers voor de Republiek hadden gedaan; ten onrechte. Want vooreerst hebben de fransche troepen ons toen zeer weinig voordeel aangebragt; en ten tweeden waren er sedert 1665 *dertien jaar* verloopen; en in dien tijd komt 1672 voor, Bodegraven, Zwammerdam en de verdere gruwelen in Holland gepleegd. Er behoort eene verregaande onbeschaamdheid toe, een stalen voorhoofd, dat van blikken noch bloozen weet, om een beroep te doen op de erkentelijkheid door de Republiek verschuldigd aan de legers van Lodewijk XIV. Maar Luxembourg was een van die wezens,

> qui, goûtant dans le crime une hortense paix,
> out su se faire un front qui ne rougît jamais.

Uit het voorgaande volgt dat het dus bewezen is — zoo goed als iets ter wereld bewezen kan worden, — dat diezelfde misdaad tegen de menschlijkheid, die Willem III ten laste wordt gelegd, door Luxembourg is bedreven. Maar het spreekt van zelf dat die schuld van het fransche legerhoofd daarom nog niet de schuld van den Oranjevorst uitwischt of vermindert; of Luxembourg al slecht heeft gehandeld, daarom is dit nog geen rechtvaardiging voor Willem III, indien ook deze slecht gehandeld heeft; het eene verontschuldigt het andere nog niet. Wat bij de tegenpartij is gedaan moet buiten beschouwing blijven; men moet zich bepalen tot de vraag: in hoever heeft Willem III zich aan de menschelijkheid vergrepen door den slag van Saint-Dénis te leveren?

Wij hebben getracht dat vraagstuk zoo grondig mogelijk te onderzoeken, zoo rijpelijk mogelijk te overwegen; en toch zijn wij er niet in geslaagd om zekerheid dienaangaande te verkrijgen; niets meer dan waarschijnlijkheid. Wij gelooven dat men, op die vraag antwoordende, zich op niets anders kan beroepen dan op de zedelijke overtuiging; en uit den aard der zaak volgt dus dat het oordeel over Willem III, ten aanzien van het leveren van den slag van Saint-Dénis, zeer uiteenloopend zal zijn. Wij willen kortelijk het onze mededeelen.

Dat Willem III — zooals Napier zegt — den slag van

Saint-Dénis heeft geleverd om geen gelegenheid te laten voorbijgaan tot het verkrijgen van veldheerskennis; dat de stadhouder aan Gourville zou hebben gezegd, dat het sneuvelen van zooveel soldaten er niet op aankwam, omdat bij den vrede die soldaten toch moesten worden afgedankt; dat zijn van die beweeringen die men niet behoeft te wederleggen; dat zijn stuitende ongerijmdheden die men schouderophalend voorbijgaat.

Bij ons staat de overtuiging vast dat Willem III, toen hij het fransche leger te Saint-Dénis aanviel, noch officiëel, noch officieus tijding had van het sluiten van den vrede; hij zelf verklaart dit in zijn schrijven aan Fagel; hij verklaart dit onder aanroeping van Gods heiligen naam; het is ons dus zedelijk onmogelijk om te gelooven, dat hij hier gelogen zou hebben; want hij leefde in een godsdienstigen tijd en hij was een godsdienstig man.

Zullen wij daarom zeggen dat Willem III hier van alle schuld is vrij te pleiten? In geenen deele. De zaak komt ons nog altijd duister voor: er zijn geen bewijzen voor de schuld van den stadhouder, maar er zijn zware vermoedens.

Willem III wist op den 14den Augustus te Saint-Dénis niet, dat den 10den Augustus te Nijmegen de vrede was geteekend; wij nemen dat ten vollen voor waarheid aan. Maar nu doet zich een andere vraag voor, die niet voldoende is opgelost: waardoor kwam het dat de stadhouder het teekenen van den vrede niet wist? Is die onkunde ook een opzettelijke onkunde geweest? Is zij niet geweest het gevolg van zijne eigene handelingen of van de handelingen zijner vrienden?

In onze eeuw van spoorwegen en telegrafen zou als den 10den Augustus te middernacht te Nijmegen de vrede was geteekend, de dag van den 11den Augustus nog niet zijn aangebroken, of het legerhoofd der bondgenooten in de zuidelijke Nederlanden zou reeds in kennis zijn gesteld met dit belangrijk feit. In de zeventiende eeuw kende men die snelheid niet in het overbrengen van berigten; alles ging oneindig trager; maar toch niet zóó traag, dat een koerier *vier* dagen tijds noodig had, om van Nijmegen tot bij Mons

te komen; *twee* dagen waren hiertoe voldoende geweest. Fagel schrijft den 13den Augustus uit den Haag aan Willem III; de prins voor Mons ontvangt die brief den 15den op den middag; dus in twee dagen tijds kon men te Mons berigten krijgen uit den Haag; waarom dan niet uit Nijmegen? Nijmegen en den Haag zijn bijna evenver van Mons verwijderd.

Onbegrijpelijk is het dus dat Willem III geen tijding heeft gekregen van het sluiten van den vrede, wanneer hier eerlijk spel is gespeeld.

Men heeft getracht dit duistere punt op te helderen, door zich te beroepen op dat verslag van Beverningk aan de Staten van Holland. In dat verslag komt voor: dat toen de vrede werd geteekend, de Hollandsche onderhandelaars te Nijmegen geen koerier beschikbaar hadden, om het berigt van den vrede aan Willem III over te brengen; dat zij daarom maar gebruik hebben gemaakt van een koerier der Spaansche onderhandelaars, en dat berigt hebben gesloten in het paket van de Spanjaarden; en dat die spaansche koerier niet is overgekomen. Waarom of die spaansche koerier niet is overgekomen, blijft duister: hij moet van het paard zijn gestort of zijn aangehouden, dat weet men niet regt.

Ziedaar eene opheldering die zeer weinig opheldert; zij heeft zeer veel van een sprookje, niets meer.

Hoe! op het oogenblik dat de vrede wordt geteekend, staan twee vijandelijke legers tegenover elkander; men weet dit; men weet dat die legers ieder oogenblik handgemeen kunnen worden; en men zal zich niet haasten om die legers te berigten, dat er niet meer gestreden mag worden; men zal zich niet haasten om te voorkomen, dat duizende menschenlevens zonder eenig nut worden opgeofferd! Maar zoo iets is ondenkbaar!

De Hollandsche onderhandelaars te Nijmegen hebben geen koerier beschikbaar om de tijding van den vrede aan Willem III over te brengen; geen koerier beschikbaar bij een tijding van zoo overwegend belang! En zij hebben wél een koerier beschikbaar om de tijding over te brengen naar den

Haag, waar die spoedige overbrenging veel minder noodzakelijk was! Wie wil men zoo iets doen gelooven?

Men vertrouwt de overbrenging van het berigt aan den koerier van de spaansche ambassade; en Spanje had nog geen vrede gesloten met Frankrijk; en Spanje was afkeerig van dien vrede; en Spanje had er belang bij dat ook de vrede tusschen de Republiek en Frankrijk niet tot stand kwam! En men bepaalt zich tot dien enkelen spaanschen koerier; en men zendt niet den volgenden dag nog een tweeden koerier, wat toch het hooge belang der zaak wel vorderde; en toen die spaansche koerier niet is aangekomen, laat men zich paaijen met onbepaalde opgaven over aanhouding, over het storten met het paard; en men onderzoekt de zaak niet; men maakt de zaak niet helder als de dag; men verantwoordt zich niet voor de geheele wereld dat men geen schuld heeft aan die stroomen bloeds, die nutteloos zijn vergoten!

Hoe meer men over die zoogenaamde opheldering nadenkt, hoe meer men tot de overtuiging komt, dat zij den toets van het onderzoek geen oogenblik kan doorstaan, en dat zij niets anders is dan een zamenweefsel van onwaarschijnlijkheden.

In zijn *Histoire de Louvois* (2de deel, blz. 532) treedt Rousset op met een bepaalde beschuldiging tegen Willem III:

»Qu'importe que le Prince d'Orange n'ait pas eu la nouvelle officielle de la paix! Il la sentait venir, et il n'a pas voulu l'attendre. Ses complices ont été le Marquis de Grana, commissaire de l'Empereur et l'ambassadeur d'Angleterre, sir William Temple. »M. de Grana et M. Temple, par ses lettres, sont cause que son Altesse s'est précipité de donner le combat. M. Temple a écrit que le seul moyen de rompre la paix était celui d'attaquer l'armée du Roi, que Sa Majesté ne voudrait plus de paix et désavouerait ses ambassadeurs et qu'aussitôt que ce point serait fait il (Temple) échangerait la ratification du traité de ligue avec l'Angleterre. »Voilà ce que mandait, le 15 Août, le correspondant bien informé du maréchal d'Estrades," un de mes amis, »disait Louvois," qui voyage avec le Prince d'Orange. (Louvois à Luxembourg 26 Août). »Louvois n'avait pas encore reçu ce renseignement,

mais il n'en avait pas moins son opinion faite, lorsqu'il écrivait à Barillon" (de fransche gezant te Londen), le 17 Août: »je doute que les États-généraux approuvent que M. le Prince d'Orange, qui ne pouvait ignorer la signature de la paix, ait ainsi prodigué la vie de leurs sujets et mis leur fortune au hasard d'une bataille, où leur armée aurait été entièrement défaite, si ç'avait été dans un pays où l'on eût pu marcher à eux."

Wat is tegen deze beschuldiging in te brengen?

Wij spreken niet van die beschuldiging, voor zoover zij gerigt is tegen het krijgskundig beleid van Willem III; dat krijgskundig beleid is gemakkelijk te rechtvaardigen; wij hebben het reeds gedaan. Als Louvois zegt: de »bondgenooten zouden geheel geslagen zijn geworden, was het terrein maar anders geweest," dan beteekent dit niets hoegenaamd; want »was het terrein anders geweest," dan hadden de bondgenooten misschien geen slag geleverd. Bovendien van dat »geheel verslaan" is schijn noch schaduw.

Die krijgskundige kwestie stellen wij dus nu geheel op zij. Wij behandelen nu alleen de beschuldiging hier ook door Rousset ingebragt: Willem III had, in zedelijken zin gesproken, geen recht om slag te leveren.

Na onderzoek en overweging is het ons onmogelijk de geheele ongegrondheid van die beschuldiging aan te nemen; bewijzen *voor* die beschuldiging zijn er niet, maar bewijzen er *tegen* ook niet; en zij heeft de waarschijnlijkheid voor zich.

Wij herhalen het: het is volkomen aan te nemen dat Willem III den 14den Augustus nog geen berigt had van het sluiten van den vrede; maar had hij niet zoo goed als de zekerheid, dat die vrede elken dag was te wachten; vooral daar reeds den 6den Augustus de fransche onderhandelaars te Nijmegen eene memorie hadden ingezonden, waarbij zij afzagen van hunne vorderingen betreffende Zweden? 't Is waar die fransche onderhandelaars konden, ook na die memorie van den 6den Augustus, weer met nieuwe zwarigheden voor den dag komen, en eerst het teekenen van den vrede op den 10den Augustus is de beslissende handeling geweest, maar dat zij tot die handeling zouden overgaan, moesten Wil-

lem III, Temple en de Grana dit niet als bijna zeker aannemen? Ja, antwoordt daarop die correspondent van d'Estrades. Nu is het waar die correspondent schijnt niets anders geweest te zijn dan een spion van Louvois: »un de mes amis, qui voyage avec le Prince d'Orange;" maar daarom is het nog niet bewezen dat die correspondent aan de waarheid tekort doet.

Ziehier ten slotte onze meening, onze zedelijke overtuiging, door geen bewijzen te staven:

Willem III had op den 14den Augustus 1678 noch officiëel, noch officieus berigt ontvangen dat de vrede gesloten was; maar hij wist dat het sluiten van die vrede zoo goed als zeker was en na op handen; en toch heeft hij slag geleverd niet om daardoor zijne ondervinding als legerhoofd te verrijken, maar omdat hij in gemoede overtuigd was van het nadeelige van een vrede met Frankrijk, en daarom nog een wanhopige poging wilde beproeven om de onderhandelingen af te breken en den oorlog tegen Lodewijk XIV voort te zetten. Aan die staatkundige overtuiging heeft hij het leven van eenige duizende soldaten opgeofferd.

Het is een duister gedeelte in het leven van den grooten stadhouder; er zijn er meer.

Zoo kan men daaronder rekenen zijn schuld aan den moord der de Witten. Zeer zeker heeft hij niet tot dien moord aangezet, maar hij is daaraan zedelijk medeplichtig; want hij heeft niets gedaan om dien moord te voorkomen; hij heeft niets gedaan om dien moord te doen straffen; hij heeft enkele der moordenaars beloond.

Zoo ook den gruwel te Glencoe gepleegd. Een stam Bergschotten wordt in Februarij 1693, op bevel der regeering van koning Willem, op schandelijke en verraderlijke wijze geheel uitgemoord door het krijgsvolk, dat daar als vriend was verschenen. Macaulay, in zijn blinden ijver voor den roem van zijn held, tracht ook hier Willem III te regtvaardigen of te verontschuldigen; hoofdzakelijk doet hij dit op twee gronden. Vooreerst zegt hij dat het hoogland van Schot-

land toen weinig geacht was: dat uitroeijen van een Schotsche clan achtte men niet meer dan het uitroeijen van een stam Indiaansche roodhuiden. Die eerste verontschuldiging beduidt al zeer weinig: sedert wanneer wordt het vermoorden, ook van roodhuiden, als een gewone en geoorloofde zaak beschouwd? Sedert wanneer houdt de moord op een misdaad te zijn, wanneer men die maar pleegt op een onbeschaafd mensch? Als tweede verontschuldiging voert Macaulay aan, dat bij dien gruwel van Glencoe Willem III verkeerd is ingelicht en misleid is geworden door een der hoogere bewindhebbers in Schotland. Die tweede verontschuldiging is wat geldiger dan de eerste; — toch moet men altijd in het oog houden, dat een vorst verantwoordelijk is voor alles wat zijne onderhebbenden in zijn naam doen, en dat die verantwoordelijkheid niet weggecijferd mag worden, vooral niet bij een vorst zoo krachtig en bekwaam als Willem III.

Er zijn duistere gedeelten in het leven van Willem III. Maar wie zich met de beoefening der geschiedenis bezig houdt weet dat men in de hoofden en leiders der volken, in de groote mannen en heroën, zelden of nooit de volmaaktheid ontmoet: uitermate schaarsch zijn zij, die als onze De Ruyter, als de Amerikaan Washington, een geheel zuiveren en vlekkeloozen naam nalaten. Bij de meesten is het een mengeling van goed en kwaad, en alleen door hunne buitengewone, heldhaftige, zegenrijke handelingen over te stellen aan hunne afdwalingen, kan men eenigermate bepalen, welk een oordeel het nageslacht over hen moet uitspreken, welk een plaats hen toekomt in den tempel van den roem.

Handelt men zoo ten aanzien van Willem III, dan zal men tot het besluit komen, dat men hem huldigen en bewonderen moet als een der grootste mannen, die in de geschiedenis voorkomen.

Willem III behoort niet uitsluitend tot ónze geschiedenis: hij behoort tot de geschiedenis van geheel Europa; hij is de kampvechter voor hare vrijheid; zonder hem zou dat werelddeel waarschijnlijk gekomen zijn onder het looden juk van Lodewijk XIV. In dien grootschen kamp tegen Frankrijk's dwingelandij, in dien strijd, die zoo eindeloos voortduurt en

die in het leven van den Oranjevorst zijne hoofdtaak is, ontwikkelt hij een bekwaamheid, een ontembare geestkracht, die zich door geen tegenspoed laat nederslaan, een werkzaamheid die van rust noch duur weet, een moed, die voor niets terugdeinst, — in één woord, al die zeldzame en uitstekende hoedanigheden, die op een leider der volkeren den stempel van het genie drukken. De staatkundige grootheid van Willem III in die worsteling tegen Frankrijk wordt algemeen erkend en gehuldigd, vaak ten koste van zijn krijgskundige uitstekendheid; die wordt vaak minder geprezen; — geheel ten onrechte, want de grondige en onpartijdige studie zijner veldtochten brengt tot de overtuiging, dat hij gerangschikt moet worden onder de groote legerhoofden.

Europa in het algemeen en Engeland in het bijzonder hebben Willem III oneindig veel te danken. Macaulay is te uitbundig in den lof van dien vorst; hij idealiseert hem te veel; hij ziet te veel in hem een toppunt van alle menschelijke volmaaktheid; in één woord, hij overdrijft. Maar die overdrijving is in een Engelsch schrijver zeer verklaarbaar, zeer te verontschuldigen; want Engeland heeft zijne staatkundige vrijheid hoofdzakelijk aan Willem III te danken. In onze dagen is de Belgische Leopold I vaak aangehaald als een toonbeeld van een grondwettig Koning; maar zie, wat Willem III in Engeland is geweest, in oneindig moeilijker toestand dan Leopold in België. De bevrijder van Engeland in 1688 had te worstelen met staatspartijen, bij wier hoofden de verdorvenheid regel, de staatkundige eerlijkheid uitzondering was; hij heeft die worsteling tot een glansrijk einde gebragt door geduld, gematigdheid en beleid, door eene verdraagzaamheid, die niet genoeg kan worden geroemd in zoo onverdraagzame tijd; en door het gezond verstand, — die deugd, die soms zoo weinig wordt geacht en toch zoo schaarsch wordt gevonden. Door die hoedanigheden heeft Willem III den hegten grondslag gelegd van Engeland's staatkundige grootheid; die grootheid is veelmeer *zijn* werk geweest, dan het werk van den geweldigen Cromwell.

En *ons* vaderland? — Dit had niet altijd te roemen over Willem III; bij hem stonden de belangen van Nederland

soms achter bij het belang van geheel Europa; en in het binnenlandsch bestuur is hij niet vrij gebleven van de aanwending van willekeur en geweld. Wat in Schimmel's drama — Giovanni di Procida — gezegd wordt van den Keizer uit het huis der Hohenstaufen:

„De greep zijn's arms was forsch, *te* forsch voor vrije schoud'ren,"

geldt ook voor Willem III ten aanzien van de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Maar met dat al mogen wij nooit vergeten, dat *hij* het geweest is, die door zijn groote bekwaamheid, door zijne onvergelijkelijke geestkracht in 1672 ons vaderland heeft behouden; onze vrijheid had soms over hem te klagen; onze nationaliteit is hem alles verschuldigd; en op hoe hoogen prijs men de staatkundige vrijheid ook stelle, nog hoogere waarde heeft het onafhankelijk volksbestaan.

's Gravenhage, 12 Januarij 1877.

DE INDEX FLORENTINUS DER DIGESTEN.

BIJDRAGE VAN

B. J. LINTELO DE GEER.

In zijne constitutio *Tanta*, waarbij Justinianus de gereed gekomen Digesten afkondigde, rigtte hij het woord tot den Senaat en tot alle zijne onderdanen en deelde hun onder anderen ook dit mede, dat hij gezorgd had, dat men weten zou uit welke schrijvers dit werk was bijeengebracht: Ne autem incognitum vobis fiat ex quibus veterum libris haec consummatio ordinata est, jussimus et hoc in primordiis Digestorum nostrorum inscribi, ut manifestissimum sit ex quibus legislatoribus quibusque libris eorum et quot millibus hoc justitiae Romanae templum aedificatum est. Het was hem daarbij echter volstrekt niet te doen om een nauwkeurige lijst zamen te stellen van de schrijvers en van de schriften, die geëxcerpeerd waren door de zamenstellers der Digesten, maar om eene voorstelling te geven van den omvang dier juristische literatuur, waarvan zij een min of meer volledig gebruik hadden gemaakt bij de bewerking hunner compilatie. Dit toch moest men kunnen zien hoe groot en onbegrensd de omvang dier schriften was geweest tegenover het nu door den Keizer bijeengebrachte en geordende. In de grieksche constitutio *Δέδωκεν* heet het uitdrukkelijk, *ὅπως ἂν ἅπασιν ᾖ φανερὸν, τί μὲν τὸ τῆς προτέρας ἀπειρίας τε καὶ ἀοριστίας ἦν, τί δὲ τὸ παρ' ἡμῶν ἐξευρημένον.* Het kan ons dus niet verwonderen, dat wij op de door Justinianus gevormde lijst, zooals die ons in het

handschrift van Florence bewaard is, namen aantreffen en werken, die wij in de Digesten *niet* terugvinden. Maar meer moet het de aandacht trekken, dat wij ook schijnbaar er niet alle schriften op terugvinden, die wel gebruikt zijn, en die dus behoorden tot de aan de verzamelaars bekende werken. Wij mogen er uit opmaken, al is wellicht dit laatste niet meer dan eene schijnbare onvolledigheid, dat deze opgaaf volstrekt niet alleen is zamengesteld als een index op de bij de zamenstelling der Digesten reeds gebruikte bronnen, maar, hetzij die vóór dat deze waren afgewerkt, hetzij die na de voltooijing is opgemaakt, dat die lijst een zelfstandig deel der compilatie was, bestemd om te dienen als een overzigt van de vroegere juristische letterkunde, zoover die toen nog bekend was en gebruikt werd en in het algemeen als de stof kon beschouwd worden, waaruit de Digesten waren opgebouwd.

Uit dit oogpunt schijnt die lijst een nader onderzoek te verdienen, zoowel naar haren vorm, als naar haren inhoud.

I.

Reeds terstond trekt het de aandacht dat aan Julianus' schriften de eerste plaats is ingeruimd en waar later in het algemeen de chronologische orde is gevolgd bij de optelling der schrijvers, aan dezen jurist een geheel bijzondere plaats aan het hoofd van alle anderen is gegeven. Dit is zeker niet toevallig geschied. Met Julianus was een nieuw tijdvak in de wetgeving en de juristische literatuur begonnen *. Hij had het Praetorisch edict geordend en er op last van keizer Hadrianus een vasten vorm aan gegeven. Daardoor eerst werd dit geschikt om den grondslag te worden der latere uitgebreide commentaren, waarin het regt in zijn geheelen omvang ontwikkeld werd, en een basis voor de latere wetgeving der Keizers op het gebied van het privaat regt, door welke dit werd gewijzigd of aangevuld. Het dualisme tusschen het jus civile en het jus gentium was langzamerhand afgesleten, beide waren meer tot elkander genaderd en in

*) Rudorff, Edicti perpetui quae reliqua sunt, p. 10.

verband getreden en het edict droeg er de bewijzen van in zoover het ook nu het jus civile had opgenomen. Het Romeinsche regt gold reeds wijd en zijd ook buiten Italië, voor al die talrijke romeinsche burgers in de provinciën, die hun burgerregt aan den keizer verschuldigd waren, ook voor hen had het edict zijne beteekenis gekregen en het werd weldra eene algemeene rijksprocesorde, maar die in haren inhoud, al was het dan ook van processuele zijde, bijna het geheele privaatregt omvatte. Wat in het vervolg wijziging en aanvulling behoefde, had nu de Keizer zich voorbehouden, en in het naauwste verband traden de epistolae en subscriptiones der Keizers tot het edict, die nu eens eenvoudig naar het edict verwezen, dan weder het aanvulden of verklaarden, zoodat die niet slechts een bron van verklaring werden, dikwijls gebruikt door hen, die het edict bewerkten, maar ook in verzamelingen, naar de orde van het edict werden zamengebragt en gerangschikt als eene aanvulling der bepalingen. De instelling van het auditorium door Hadrianus, als een staatsraad waarin de meest beroemde juristen zitting hadden, ontnam aan die keizerlijke beslissingen en verklaringen het toevallige en individueele karakter en verzekerde er een wetenschappelijke waarde aan, zoodat wetenschap en wetgeving beiden vereenigd sints op den grondslag van Juliaan's edict aan de ontwikkeling des privaatregts arbeidden.

Ook Justinianus' wetgeving was op dien grondslag gebouwd. Zijn Codex steunde op die verzamelingen van keizerlijke bepalingen, die bij Hadrianus beginnende, het edict volgden en, zoover die Codex het privaatregt behandelde, sloot hij zich dan ook naauw aan het edict aan. De Digesten werden naar dat edict gerangschikt niet alleen, maar de edicts commentaren vormden de belangrijkste bron voor hun inhoud en de juristen, die na de zamenstelling van Juliaan's edict geschreven hadden, leverden voor verreweg het grootste gedeelte der stof voor dat werk, waarin het edict tot een corpus juris enucleati was geworden.

Geen wonder, dat Justinianus zich op Julianus beriep, die, legum et edicti perpetui subtilissimus conditor, het gezegd had dat, waar verandering of aanvulling noodig was, dit

alleen door den Keizer geschieden kon en diens tusschenkomst moest worden ingeroepen (Const. tanta. §. 18, L. 11 D. de legib. (1, 3)). Trouwens dit schijnt door Hadrianus zelf bij dat Senatusconsult te zijn uitgesproken, waarbij hij het edict bevestigde, en Justinianus knoopte gaarne zijn magt en zijn wetgeving aan dien Keizer aan. Maar ook elders roemt hij Julianus als summae auctoritatis hominem et praetoriani edicti ordinatorem (L. 10 C. de condict. indebiti (4, 5)) Als zoodanig gaf men hem dan de eerste plaats onder deze juristen en stelde zijn werk Digesta boven aan, waar hij zelf het eerst het privaatregt naar de orde van zijn edict in zijn geheelen omvang had beschreven en de toen nog geldende wetgeving had behandeld, een werk, waarvan men met hetzelfde regt, als van dat van Ofilius vroeger, nu kon zeggen, dat het omnem partem juris fundaret *). Dat daarbij als het voorbeeld, als de voorganger van Justinianus Digesten kon beschouwd worden.

Na Julianus was het Papinianus, die de volgende plaats innam. Hij was de beroemdste van allen, die het Romeinsche regt hadden bewerkt, wiens lof de keizers om strijd hadden verkondigd, wiens naam Justinianus wilde doen prijken aan het hoofd van de titels in het twintigste boek der Digesten, opdat de studenten van het derde jaar, als zij dit gedeelte behandelden, zijn herinnering bewaren en hun naam Papinianistae, als volgelingen des beroemden mans zouden behouden. (Const omnem reipublicae. §. 4, verg. Bluhme, in Zeitschr. f. Gesch.-Rechtsw. IV p. 244). Zijne Quaestiones, zijn uitvoerigst en naar de orde des edicts ingerigt werk, staan weder bij zijne schriften bovenaan.

Zoowel bij Julianus als bij Papinianus staan geene andere werken vermeld †), als die ook in de Digesten gebruikt zijn en geene andere geschriften van deze schrijvers zijn ons dan ook van elders bekend. Trouwens, hunne werken waren on-

---

*) Mommsen, Zeitschr. f. Rechtsg. IX p. 82. Rudorff Edictum, p. 10.

†) Ad edictum (L 1 de his qui not. inf. 3. 2.) is het opschrift van een excerpt uit het edict zelf.

getwijfeld wel alle volledig in handen van Justinianus' tijdgenooten en Tribonianus kon ze gemakkelijk den bewerkers der Digesten verschaffen. Men hechtte er aan die werken in de Digesten vertegenwoordigd te zien en zelfs de beide werken van Papinianus *de adulteriis*, van welke het meer uitvoerige in twee boeken wel eene latere uitgaaf van het kortere in een boek was, werden beiden nevens elkander gebruikt (L. 10 L. 11 ad L. Jul. de ad. (48. 5.) L. 10 L. 11 ad Sct. Turpil. (48. 26.).

II.

Na de vermelding van deze beide vooraan geplaatste juristen, begint eene meer chronologische orde in de lijst te heerschen. Het is Quintus Mucius Scaevola, die als de oudste wordt genoemd. Niet zijn werk in achttien boeken (libri iuris civilis) vindt evenwel vermelding, maar alleen het liber singularis *ὅρων*. Dit zou ons kunnen verwonderen daar het werk van Quintus Mucius uit Pomponius, de O. I. § 4. bekend was, zoo niet ook elders bleek, dat men op de lijst geene werken wilde plaatsen, die men niet meer vinden kon. Zulke schriften toch, die reeds verdwenen waren *), omdat zij hunne praktische beteekenis hadden verloren, behoorden niet meer tot de toen nog gebruikte literatuur en hoe beroemd ook eenmaal geweest, zij behoorden in een overzigt der toen bestaande en gebruikte regtsbronnen niet. Men heeft gevraagd of dat liber *ὅρων* een zelfstandig werk is geweest †). Ik zou die vraag niet bevestigend durven beantwoorden. Nergens elders wordt zulk een werk van Quintus Mucius vermeld en de keus van een griekschen titel voor het werk van een jurist, zooals hij was en van dien tijd, is naauwelijks waarschijnlijk Het boekje bevatte wel eene verzameling definitiones, die oorspronkelijk uit het groote werk ontleend,

*) Sanio, Zur Geschichte, p. 30.

†) Ald. p. 41.

juist om de bruikbaarheid bewaard waren gebleven *).

In chronologische orde volgt dan Alfenus Varus met de veertig boeken Digesten, van welke voor de Digesten alleen een zeer defect Handschrift is gevonden, hetwelk boek 2—7 bevatte. Dit was echter de aanleiding waarom dit werk hier werd vermeld, als nog bestaande en gebruikt, te meer daar men de verkorte uitgaaf van Paulus, Digesta Alfeni Vari epitomata, daar nevens bezat en gebruikte. Na hem volgt Sabinus met zijn bekend geschrift: Juris civilis libri tres. Hoewel het bij de zamenstelling der Digesten niet onmiddellijk is geëxcerpeerd, kon het niet onvermeld blijven, omdat het opgenomen was in en ook den grondslag uitmaakte der omvangrijke commentarii van Pomponius, Ulpianus en Paulus, die bij de bewerking van het civielregtelijke deel der Digesten in de eerste plaats gevolgd zijn †). In deze werken bleef het nog altijd voortbestaan, en invloed uitoefenen op de regtsbeschouwingen en het regtssysteem. Maar daarom ook vinden wij deze boeken alleen vermeld en niet de andere, niet meer gevonden schriften van denzelfden schrijver, die niet dezelfde beteekenis hadden voor den tijd en het werk van Justinianus, en reeds verloren waren. Van Proculus, naast Sabinus gesteld als het hoofd der aan de Sabiniani overgestelde school der Proculeiani, worden alleen de acht libri epistolarum opgegeven, die dan ook in de Digesten gebruikt zijn. Nu worden daarin nog drie fragmenten aangetroffen uit een elfde boek van dit werk, geen enkel uit een negende of tiende boek Dit schijnt derhalve aan te duiden dat of in de opschriften dier leges (L. 69 de contr. empt. (18, 4.) L. 12 de praescr. verb. (19, 5.) L. 17 de pact. dot. (24, 4.)) eene schrijffout is begaan in den naam of in het getal, of wel dat de compilatoren in een hunner handschriften een liber undecimus epistolarum Proculi gevonden hebben, welligt door verschrijving voor Pomponius of Priscus aan Proculus toegekend, waaruit die fragmenten afkomstig zijn. Wanneer

---

*) Dat dit boekje eerst later in handen der compilatoren kwam, meent Bluhme, p. 308. Dan is het ook toen hier ingevoegd.

†) Bluhme, p. 266. Rudorff, Rechtsgesch. I, p. 168

wij toch zien, dat op eene andere plaats (L. 16 D. de tritico leg. (33, 6.)) ook een Liber III van Proculus ex posterioribus Labeonis wordt gebruikt, een werk, dat, zoo het ooit bestaan heeft *), zeker den verzamelaars der Digesten niet ter hand was en waarbij de naam Proculus slechts ontstaan is uit eene verkeerde lezing voor Priscus, d. i. Javolenus Priscus, dan kan ook bij het elfde boek der epistolae de naam Proculus uit dezelfde fout of uit eene verwisseling met Pomponius ontstaan zijn †). Zoowel toch Javolenus als Pomponius gaven epistolae uit. Men zal mij tegenwerpen, dat het vreemd is, dat men zich juist bij deze fragmenten vergiste, niet bij de andere uit hetzelfde werk en hetzelfde boek genomen, maar men herinnere zich, dat zoowel Javolenus' libri ex posterioribus Labeonis als de brieven van Pomponius behoorden tot die werken, waarvan eerst later handschriften gevonden werden, welke men met minder naauwkeurigheid bewerkte, en van welke men daarenboven klaarblijkelijk verschillende onvolledige handschriften benuttigde. Hoe dit zij, ik geloof, dat de opgaaf van acht boeken epistolae van Proculus, zooals de Florentijnsche index die geeft, althans mag beschouwd worden als bewijs, dat men toen niet meer dan acht boeken kende en daarmede het werk volledig achtte.

Labeo, de beroemde jurist uit den tijd van Augustus, had eigenlijk reeds voor Sabinus geplaatst moeten zijn, maar de beide, naar wie de sectae iurisconsultorum genoemd waren, waren daardoor meer bekend en Sabinus had voor de Digesten meer beteekenis dan Labeo, en welligt is Labeo hier eerst ingevoegd, toen men zijne πειθανῶν a Paulo epitomatorum libri en Javolenus' libri ex posterioribus Labeonis in handen had gekregen en daardoor dus ook die werken, althans in dien verkorten vorm, nog als bestaande en gebruikte kon opnemen. Daarom zijn dan ook hier slechts die beide werken opgegeven en is het getal der libri πειθανῶν

*) De geciteerde notae kunnen ook uit een ander werk ontleend zijn, zelfs uit de epistolae.

†) Bluhme, p. 307.

op acht, dat der libri posteriores op tien gesteld, ofschoon wij van het laatste werk weten, dat het oorspronkelijk minstens 40 boeken bevatte; maar de gebruikte epitome omvatte niet meer en zij alleen vertegenwoordigde wat van Labeo's schriften nog in handen der regtsgeleerden was. In oorspronkelijken vorm bestonden geen schriften van Labeo, toen de Digesten werden zamengesteld, alleen deze verkorte uitgaven, waarin reeds Javolenus en Paulus hetgeen te hunnen tijde nog van practische beteekenis was hadden bijeengebragt, werden nog gevonden en men kon die zoowel als werken van deze beiden, als ook als werken van Labeo beschouwen. In deze lijst koos men het laatste en plaatste die onder Labeo's naam, maar liet ze dan ook bij Javolenus en Paulus weg. In de Digesten zelf vinden wij nu eens deze werken eenvoudig op den naam van Labeo gesteld, even als hier, dan weder als epitomati aangeduid, somtijds het werk aan Javolenus (L. 80, L. 83 de iure dotium (23, 3)) toegekend, hetzij dat de compilatorem meer dan een handschrift hebben gebruikt *), hetzij, wat mij waarschijnlijker voorkomt, dat zij zich niet altijd gelijk gebleven zijn in de opgaaf van den titel.

Van Neratius Priscus worden de drie werken opgegeven, in de Digesten gebruikt, ik zou echter bijna betwijfelen of de zamenstellers wel een volledig handschrift van de 15 libri regularum gehad hebben en ook aan het handschrift der responsa ontbrak welligt het derde boek. Een tijdgenoot van hem was Javolenus Priscus, wiens door de zamenstellers der Digesten gebruikte werken vervolgens worden vermeld. Ook Juventius Celsus, die nu volgt, behoorde tot denzelfden tijd. Van hem worden alleen de Digesta opgegeven en ook deze alleen zijn in de Digesten gebruikt. Zijne overige werken waren dus toen niet meer te vinden. Dat juist dit werk bewaard bleef, kan ons niet verwonderen, want het stond reeds met de redactie van het edictum door Julianus in naauw verband, daar het hetzelfde stelsel volgde †). Het was daar-

*) Bluhme, p. 320.
†) Rudorff, I, p. 181.

enboven rijk aan aanhalingen der oudere regtsliteratuur en vermeldde telkens de meeningen der veteres, zoodat het daarom reeds, vooral door Ulpianus in zijne libri ad edictum en die ad Sabinum, als bron was aangehaald en aan die zamenvattende, bijna zou ik zeggen historische rigting, waardoor het bijeenbragt wat van de vroegeren nog strekken kon tot aanvulling of opheldering van het edict, had het uitgebreide werk wel te danken dat men het nog bij de Digesten kon gebruiken, waar het onder de libri ad edictum met de Digesten van Marcellus is geëxcerpeerd.

Tijdgenoot van Julianus was Pomponius. De index Florentinus kent slechts eenen jurist van dien naam en schrijft dezen al die schriften toe, die in de Digesten onder dien naam voorkomen, en ongetwijfeld teregt, zooals Fitting *) heeft aangetoond. Opmerking verdient het, dat zijne 15 boeken variarum lectionum en zijne 20 boeken epistolarum als twee verschillende werken zijn opgegeven. Wij mogen er, dunkt mij, uit besluiten, dat in de handschriften der compilatoren beide werken met dien titel afgescheiden en met dit getal boeken gevonden werden, dat die handschriften echter onvolledig waren blijkt daaruit, dat wij het 40ste en 41ste boek der variarum lectionum door anderen aangehaald vinden (L. 2 in quib. c. pign. (20, 2) L. 8, § 6 si serv. vind. (8, 5)) en dat later bij de Digesten ook nog een derde handschrift gebruikt is, waarin uittreksels uit beide werken vereenigd gevonden werden, waaruit de compilatoren den vereenigden titel epistolarum et variarum lectionum ontleenden, blijkt uit de opschriften der L. 50 D. de minorib. (4, 4) en L. 14 D. de pollic. (50, 12) †). Het schijnt dat niet alle werken van Pomponius meer te vinden waren, zelfs zijne libri ad edictum, zijn grootste werk, waren ten tijde van Justinianus verdwenen, van zijne epistolae en variae lectiones bestonden slechts verkortingen en uittreksels in onvolledige handschriften, blijkens de aanhaling ex epistolis et variis lectionibus.

---

*) Ueber das Alter der Schriften Römischer Juristen, p. 13.

†) Vgl. Blume, p. 326, 327.

Daarentegen lagen zijne beide boeken enchiridii den compilatoren voor. Van deze behandelde het eene boek de uitwendige geschiedenis des romeinschen regts en een vrij ruw bewerkt excerpt daarvan, werd als historische inleiding aan het begin der Digesten geplaatst. Uit het andere boek, dat de hoofdbegrippen des regts en een overzigt van het stelsel bevatte, vinden wij enkele plaatsen ontleend Daar echter ieder boek in een afzonderlijk handschrift bewaard was, werd nu eens van een liber singularis enchiridii, dan weder van een liber primus of secundus gesproken, maar dat daarom een afzonderlijk liber singularis naast de beide libri enchiridii zou bestaan hebben *), schijnt naauwelijks waarschijnlijk, al wilde men zelfs op den index florentinus geen gewigt leggen. Een tijdgenoot nog van Pomponius was wel Aburnus Valens, die na hem genoemd wordt en wiens libri VII fideicommissorum voor de Digesten gebruikt zijn. Het opschrift op ééne enkele plaats (L 15 ut in poss. legat. (36, 4)): Valens libro VII actionum schijnt aan eene onnaauwkeurigheid, hetzij van de compilatoren, hetzij van een afschrijver zijn oorsprong te danken te hebben. Een werk onder dien titel is nergens elders vermeld en de inhoud van die plaats kan uit de libri fideicommissorum ontleend zijn, hoewel de gissing van Krueger meer waarschijnlijk is dat hier voor Valens, Venuleius gelezen moet worden. Maecianus schreef onder Pius zijne 16 libri fideicommissorum en zijne 14 boeken publicorum; waaruit evenwel het gezegde genomen is, vermeld (in de L. 9 de lege Rhod. (14, 2)) als ex lege Rhodia blijkt niet, maar om hem daarom een geschrift over de lex Rhodia toe te kennen †), bestaat te minder reden, omdat het opschrift naauwelijks voor een titel kan gehouden worden en de inhoud ons doet denken aan een uit de eene of andere verzameling van ge-

---

*) Zimmern, Rechtsgesch., p. 840; Rudorff, p. 172.

†) Bynkershoek, oper. II p. 98. Dat ook de zamenstellers van den index ieder boek van het Enchiridium als een afzonderlijk werk, een μονόβιβλον beschouwden, blijkt uit de plaatsing op de lijst onder aan, nà het liber singularis regularum, al vatten zij ook die beide monobibla onder één titel zamen, omdat die beide denzelfden titel hadden.

zegden en beslissingen des Keizers overgenomen stuk, te meer daar hij hier niet zooals overal elders enkel Maecianus, maar met zijn voornaam Volusius Maecianus genoemd wordt.

Van Terentius Clemens zijn 20 boeken ad leges d. i. ad leges Juliam et Papiam gebruikt, van Caecilius Africanus negen boeken Quaestionum.

III.

Tot hiertoe is er dus overal verband tusschen de opgaven van den index Florentinus en de tijdens Justinianus nog bestaande en bij de zamenstelling der Digesten gebruikte of gevolgde werken. Evenwel waren de handschriften, die de compilatoren nog vonden van de oudere werken, waarschijnlijk niet alle volledig en ofschoon het onmogelijk is aan te wijzen dat zij juist daarom slechts enkele gedeelten daarvan benuttigden, omdat zij de overige gedeelten niet bezaten, zoo is het toch waarschijnlijk, dat dit althans bij sommige werken wel het geval was. Het was hen toch te doen, om zooveel mogelijk alle oudere schrijvers, die zij vinden konden, daarin op te nemen en daardoor voor hun werk dien schijn van rijkdom en volledigheid te verkrijgen, waaraan zij zoo groote waarde hechtten, iets waarop zij bij de lateren, Ulpianus en Paulus, blijkbaar veel minder prijs stelden, Zeer naauwkeurig in het noemen hunner bronnen zijn zij echter niet geweest, want zij halen hetzelfde werk soms verschillend aan, wat trouwens kan zamenhangen met de wijze van verzameling en bewerking der fragmenten, maar dit mogen wij aannemen, dat de index florentinus ons tot hiertoe een getrouw overzigt geeft van hetgeen toen nog van de oudere gevonden werd en gerekend werd de bestaande juristische literatuur uit te maken. Er heerscht orde en een bepaald plan in de opvolging der namen en werken. Vermeldde men alles wat men had kunnen vinden, men liet ook weg, wat niet meer bestond. Hetzelfde blijkt nu ook uit het vervolg; van Marcellus toch worden behalven de Digesta, responsa en de libri ad leges Juliam et Papiam wel notae ad Julianum aangehaald, maar het is duidelijk (verg. L. 14 de in rem verso (15, 3) en L. 20 de conditt. (35, 1)

L. 5 de her. inst. (28, 5) L. 80 de legat. 1 (30)) dat deze notae geen afzonderlijk werk uitmaakten, maar dat de compilatoren een handschrift van Julianus gebruikten, waarin deze notae bijgeschreven waren en dat zij daaruit hunne aanhalingen nu eens onder Juliaan's naam, dan onder dien van Marcellus ontleenden. Hetzelfde geldt van zijne notae op Pomponius liber regularum, die eenmaal (L. 63 de acq. v. omitt. hered. (29, 2)) op Marcellus naam worden vermeld. Het liber I de officio Praesidis (L. 43 de minor. (4, 4)) en de libri publicorum iudiciorum berusten wel op eene verschrijving, daar de naam van Macer met dien van Marcellus verwisseld is.

Bij Cervidius Scaevola geeft de index Florentinus een liber singularis de quaestione familiae op, waaruit geen excerpt in de Digesten bewaard is. Het bestond dus toen nog, maar bij de zamenstelling der Digesten legde men de gemaakte uittreksels ter zijde, omdat zij niets bevatten, wat niet reeds beter in andere was gezegd. Er bestond voor den zamensteller van den index zeker geen reden om van dezen jurist hier een geschrift dat niet bestond of althans toen niet meer bestond, te vermelden. Dat hij het niet wilde blijkt uit hetgeen wij bij Gaius werk ad edictum uitdrukkelijk vinden bijgevoegd, dat daarvan nog slechts 10 boeken gevonden werden. Onder die tien boeken behoorden wel ook de beide boeken ad edictum aedilium, daar dat edict sints Julianus ordening als een onderdeel van het edictum urbanum beschouwd werd. Men wist wel niet hoeveel boeken het oorspronkelijk werk had uitgemaakt en sprak daarom van de tien, die men gevonden had. Dat overigens de compilatoren daarvan een zeer gebrekkig handschrift gebruikten, welligt zelfs slechts handschriften van enkele gedeelten, bewijst hunne wijze van aanhaling, nu eens eenvoudig: Gaius ad edictum praetoris urbani (L. 6 de liberali causa (40, 12)), dan weder met bijvoeging van den titel of rubrica van het edict, somtijds met vermelding daarbij van het boek (L. 4 de operis serv. (7, 7)), zoodat het is alsof zij handschriften gebruikt hebben, waarin afzonderlijk de rubrica de liberali causa, die de testamentis en de commentaar op het edictum aedilium

ieder in twee boeken verdeeld voorkwamen en daarnevens nog een handschrift dat de verklaring van enkele rubrieken, zooals de aqua pluvia arcenda, de damno infecto, de re judicata, de publicanis bevatte, zonder aanduiding van boeken of als afzonderlijke boeken *). Ook van de rerum quotidianarum of aureorum †) zijn slechts de drie eerste boeken gebruikt, zonder dat ik het waag te beslissen, of de overige vier boeken in handen der compilatoren waren. Zij hadden hier geen reden het uitdrukkelijk te vermelden zoo zij maar drie boeken hadden, omdat het geen hoofdwerk betrof, maar slechts een geschrift van ondergeschikt belang, waarvan het getal boeken bekend was. Het boek de tacitis fideicommissis (L. 23 de his quae ut indignis (34, 9)) was wel een gedeelte van de libri fideicommissorum, maar dat misschien in een handschrift afzonderlijk onder dezen titel werd aangetroffen, even als de libri singulares ad Sctum Orfitianum, Tertullianum en ad legem Glitiam (Falcidiam? Rudorff; Bynkershoek Observ., II, c. 12; Cujacius, Obs. II, 21) waarschijnlijk onderdeelen waren van het werk in 15 boeken ad leges Juliam et Papiam, reeds blijkens den verwanten inhoud, terwijl het liber primus en tertius regularum, nevens het liber singularis regularum slechts aan eene latere uitgaaf of eene verdeeling van dit laatste in drie boeken in enkele handschriften hun ontstaan dankten.

Zoo schijnt dus de index ook bij Gaius wel volledig zijne werken opgegeven te hebben, die de compilatoren in handen hadden, zelfs wordt zijn werk liber dotalicion genoemd, hoewel daaruit geene stukken werden opgenomen. De minder zorgvuldige bewaring zijner schriften dan die der andere groote juristen, hing welligt zamen met het minder gezag, dat oorspronkelijk zijne schriften hadden vóór de uitvaardiging van de L. 3. Th. C. de resp. prud.

Aan Venuleius Saturninus wordt het liber singularis de poenis paganorum toegekend, dat in de Digesten aan Claudius Saturninus werd toegeschreven (L. 16 de poenis (48, 16)).

---

*) Zie Mommsen, ad Digesta I, p. 679. Pernice, Miscellanea, p. 15.

†) Over dit werk Zimmern, p. 348. Verg. Mommsen ad Digesta, I, p. 479.

Overigens waren de libri interdictorum en de libri actionum waarschijnlijk hetzelfde werk, waarom in den index alleen de laatste titel voorkomt, hoewel de Digesten beide titels gebruiken. Dat in het opschrift van de L. 18 Judic. solvi (46, 7) alleen door een schrijffout aan Venuleius Disputationes worden toegekend, waar zijne stipulationes worden bedoeld, is reeds door anderen opgemerkt *).

Bij Ulpianus werken vinden wij weder onder den titel ad leges het werk aangeduid ad leges Juliam et Papiam, en onder de libri ad edictum ook die over het edict der aedilen begrepen. De boeken de adulteriis werden zoowel onder dezen naam als onder dien van ad legem Juliam de adulteriis in de Digesten aangehaald. Dat wij toch onder deze beide titels slechts één werk te verstaan hebben, blijkt duidelijk uit den inhoud der fragmenten onder het opschrift de adulteriis medegedeeld, die juist grootendeels verklaringen van de lex Julia bevatten (L. 12 L. 23 ad leg. Jul. de adult. (48. 5.) L. 25 L. 29 eod. L. 12 qui et a quib. manum. (40, 9)) en blijkbaar het onderwerp naar de volgorde dier wet behandelen. Zoo is het liber excusationum blijkbaar geen ander dan het liber de officio praetoris tutelaris, waarvan de excerpten uitsluitend over de redenen tot verschooning van de voogdij handelen. Het werk de officio Praefecti vigilum was ook wel een gedeelte van of hetzelfde als dat de officio praefecti urbis, maar of het boek de officio consularium, aangehaald in L. 25 de reb. credit. (22. 1.) een gedeelte vormde van het werk de officio proconsulis of van de drie boeken de officio consulis waag ik niet te beslissen, ofschoon het eerste mij waarschijnlijker voorkomt, omdat later zij, die het bewind over enkele gedeelten van Italië en sommige provinciën voerden, consulares genoemd werden, en dus gemakkelijk consulares in een HS. het later minder gebruikelijke proconsules vervangen kon, vooral als dit niet het werk zelf, maar slechts een daaruit ontleend excerpt bevatte. De vier boeken ad legem Aeliam Sentiam schijnen werkelijk in den index florentinus uitgelaten en vergeten te zijn, als

*) Zimmern, § 101, p. 380.

zij niet door den afschrijver, die met minder zorg deze lijst overschreef, zijn over het hoofd gezien, wat bij het grooter aantal schriften, die hij te schrijven had, hier even gemakkelijk geschieden kon als het gebeurd is bij Javolenus, wiens schriften hij eerst geheel had vergeten en die eerst daarna de corrector van het HS. weder invoegde, zooals deze ook Ulpianus' schriften de officio proconsulis en responsorum libri duo, die ook uitgelaten waren, ter zijde aanteekende. In de vermelding van Paulus schriften heeft de afschrijver zich opnieuw bij herhaling vergist, en juist ook met de vermelding van diens libri tres ad legem Aeliam Sentiam. Zou het mogelijk zijn dat wij hier met een zelfde werk te doen hadden dat in een HS. aan Paulus, in een ander aan Ulpianus werd toegeschreven, zoodat dit de reden was dat het onder beider naam in de Digesten vermeld wordt en hier in den index aan Paulus wordt toegekend? De beantwoording dier vraag hangt zamen met de wijze van excerperen door de compilatoren gevolgd. Uit sommige aanwijzingen schijnt het bijna dat sommige HSS. aan enkelen van hen ter doorlezing en excerpering zijn toevertrouwd en daarna die excerpten bij de afdeeling gevoegd, waartoe de werken behoorden. Is dit zoo dan kunnen handschriften van hetzelfde werk in handen van verschillende personen gekomen zijn en onder verschillend opschrift zijn gebruikt. Ulpianus (L. 34 de liber. causa (40. 12) tien boeken Pandecten zijn maar eens en bij vergissing als liber singularis aangehaald, want de L. 2 de locis et itin. publ. (43. 7.) behoort aan Julianus *), toch vermeld die de index florentinus, omdat zij nog bestonden en gebruikt werden Vooral bij de vijf juristen van de bekende wet van Valentinianus (L. 3. Th. Cod. de rep. prud.) wilde men alle schriften volledig opgeven die zij nagelaten hadden, omdat bij deze geen twijfel kon zijn of zij behoorden tot de kenbronnen des geldenden regts, al had men er niets uit overgenomen.

Dit zien wij ook bij Paulus. Het streven naar volledigheid heeft verschillende kleinere werken doen vermelden,

*) Zie Mommsen, ad h. l., die het reeds in den tekst verbeterd heeft.

waaruit men niets voor de Digesten heeft ontleend, verschil in opschrift heeft bij andere ook een schijn van verschil in inhoud doen ontstaan en de lange lijst van titels heeft den afschrijver blijkbaar in de war gebragt. Tweemaal vermeldt hij een liber singularis regularum en plaatst het beide keeren op eene verkeerde plaats, daar het onder de libri singulares had moeten gesteld worden *) en noemt zes boeken sententiarum ἤτοι facton vrij onvolledig om de Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum sive decretorum libri sex aan te wijzen †); een paar andere titels eerst uitgelaten, werden later eerst bijgeschreven Ook blijkt het hier weder dat de compilatoren in hunne handschriften somtijds verschillende titels voor hetzelfde werk vonden of min naauwkeurig die opteekenden. Zoo halen zij een liber de cognitionibus aan, dat in den index als liber ad municipalem wordt aangewezen, blijkens vergelijking van de L. 46 § 1. de excusatt. (27,1) met Vaticana fragm. § 237, en wordt het werk de excusationibus tutelarum beter in dezelfde fragm. Vatic. de excusatione tutorum genoemd. De index kent slechts twee geschriften onder de titels: ad orationem D. Marci en ad orationem D. Severi. Door het laatste wordt klaarblijkelijk bedoeld een werk ad orationem Severi et Antonini Caracallae, omtrent den verkoop van onroerende goederen van hen, die zich in voogdij bevinden, waaruit in de Digesten verschillende stukken genomen zijn. Het eerste geschrift daarentegen behandelde het aan de voogdij ontleend verbod van huwelijk van Marcus afkomstig en dit werk wordt in de Digesten onder den verkeerden titel ad orationem divi Antonini et Commodi (L. 60 de ritu nupt. (23, 2)) en den onmogelijken §) naam ad orationem divi Severi et Commodi aangehaald, klaarblijkelijk door verschrijving.

Zoo vinden wij in de Digesten een geschrift gebruikt, de conceptione formularum (L 20. D. de exceptt. (44. 1.)), dat zonder twijfel hetzelfde is als dat, hetwelk in den index als

*) Zie Mommsen, ad h. l.

†) Bluhme, p. 313—315.

§) Fitting, p. 47.

de actionibus vermeld wordt. Ook de geschriften de articulis liberalis causae (L. 41 de lib. caus. (40. 12)), de liberali causa (L. 33. eod.), ad Leg. Fusiam Canidiam zijn waarschijnlijk hetzelfde geschrift of gedeelten er van dat in den index het opschrift draagt de libertatibus dandis, even als dat de forma testamenti in de Digesten hetzelfde is, wat de testamentis in den index heet, van hetwelk weder een gedeelte door de compilatoren als de assignatione libertorum schijnt gevonden en gebruikt te zijn, als dit niet uit het geschrift de jure patronatus is genomen. Wat zij als een liber ad SCtum Turpillianum aanhalen is waarschijnlijk even zoo uit het liber de senatusconsultis genomen. Welke geschriften zij bedoeld hebben met de onder de titels de dotis repetitione, de officio assessorum, en de variis lectionibus aangehaalden, waag ik niet te beslissen, ofschoon het eerste een gedeelte kan geweest zijn van dat de actionibus, het laatste slechts eene verzameling van definities en excerpten uit Paulus' schriften kan bevat hebben. Een merkwaardig voorbeeld hoe verkeerde opschriften in de handschriften aanleiding gaven tot verkeerde opgaven, is het zoowel in den index als in de Digesten zelve aangehaalde boek de septemviralibus iudiciis, wat reeds Haloander te regt in centumviralibus veranderde. Wij kunnen er uit opmaken, dat ook in de titels, zooals die in den index voorkomen, niet alleen uitlatingen, maar ook misstellingen uit de HSS. afkomstig, mogelijk zijn en voorkwamen; toch bedoelde de index zoeveel mogelijk volledig te zijn, en ieder werk afzonderlijk op te geven en uit dit oogpunt is die naauwkeuriger dan de opschriften der Digesten. Dit blijkt daaruit, dat, waar de lijst titels opgeeft van werken, zij juist overeenkomt met de enkele opschriften in de Vaticana fragmenta bewaard. Ik wijs slechts op het boek ad municipalem, op dat de testamentis, op dat de officio Praetoris tutelaris, die in de Digesten of niet of verkeerd worden aangeduid. Tevens blijkt ons dat de editio secunda de jurisdictione tutelari van Paulus den bewerkers der Digesten geheel onbekend schijnt gebleven te zijn.

IV.

Bezaten de zamenstellers der Digesten van Tryphoninus zijne Disputationes, zij vonden ook zijne randbemerkingen in hun HS. van Cervidius Scaevola's Digesten (L 17 de fideicomm. libert. (40. 5.)), even als die van Marcianus bij Papinianus' werk de adulteriis (L. 57[a] de ritu nupt. (23. 2)). Zulke notae, waar zij geen zelfstandig werk vormden, maar slechts aanteekeningen op en bij den tekst van een ander geschrift, waren zij niet gewoon onder de werken van een schrijver op te nemen, en waar zij die aanhaalden, deden zij dit veelal onder den titel van het hoofdwerk, waarbij zij ze vonden, zooals hier: in libro secundo Papiniani de adulteriis Marcianus notat. Van daar dan ook dat die notae in den index nergens worden vermeld *). Wat evenwel de Digesten van Marcianus betreft, deze hebben hun oorsprong alleen te danken aan een verwarring van Marcianus met Marcellus, welke Haloander reeds verbeterde (L. 17 de fundo dot. (23. 5). †) Van Gallus Aquila of liever Julius Aquila, want *Γάλλου* zal wel uit *Ιουλίου* verschreven zijn, schijnen de compilatoren maar een fragmentarisch HS. gehad te hebben, zoodat zij zelfs den omvang van het oorspronkelijk werk niet kenden. Want de beide fragmenten voeren slechts het opschrift: libro responsorum, zonder bepaling of het een liber singularis of een deel van een grooter werk was en ook de index geeft bij uitzondering hier het getal boeken niet aan. Bij Modestinus meent Bluhme §), dat bij de zamenstelling van den index de vier boeken de praescriptionibus vergeten zijn, waaruit één enkele volzin in de L. 101 de Verb. Oblig. (45. 1.) gevonden wordt, maar daar zal libro IV wel schrijffout zijn voor libro singulari en hetzelfde geschrift bedoeld zijn dat in de Digesten herhaaldelijk is aangehaald. Ook heeft men Modestinus een werk ad Quintum Mucium toegekend, hetwelk

---

*) Verg. Krueger, Index v. Julianus.

†) Zimmern. p. 381.

§) Bluhme, p. 408. Zimmern, p. 385. Rudorff, p. 196, laat het stilzwijgend weg.

minstens 31 boeken zou bevat hebben. Ongetwijfeld behooren echter de beide plaatsen daaruit genomen L 53 en L 54 de acq. rer. dom. (41. 1) aan Pomponius en is het idem daar eene vergissing, hetzij van de compilatoren door het inschuiven der L. 51 en 52, hetzij van den afschrijver, zooals Mommsen reeds aanwees, want de anonymus in de scholia op L. XIII. Tit. I. n. 3 (p. 16 Vol. II ed. Heimb.) der Basilica noemt uitdrukkelijk Pomponius als schrijver der L. 54 en van dezen is het werk ad Quintum Mucium dikwijls gebruikt, zoodat de index Florentinus geen werk onder dien titel van Modestinus kon noemen, dat wel nooit bestaan heeft, terwijl aan den anderen kant de geschriften de legatis et fideicommissis en de testamentis, die wel bestonden, in de Digesten niet zijn aangehaald.

Van Rufinus geeft de index 12 boeken regularum op, zoodat de vermelding van een dertiende boek (L. 34 de re judicata, (42. 1) een schrijffout voor libro duodecimo zal zijn. Dat van het werk van Furius Anthianus ad edictum slechts een gedeelte in handen kwam van de zamenstellers der Digesten *) blijkt daaruit, dat alleen uit het eerste boek fragmenten zijn opgenomen en uit de opgaaf in den index, waar slechts een gedeelte van zijn edicts commentaar, vijf boeken bevattend, als nog bestaande, wordt vermeld. Zelfs kende men toen dezen jurist niet beter, dan wij hem nu kennen en wist niet regt hoe hij heette, "*Ἄνθου ἤτοι Φουρίου Ἀνθιανοῦ μέρος* edicti *βιβλία πέντε* wordt daar dit werk genoemd en met Rufinus' en Maximus' geschriften achteraan geplaatst als van eenen wiens leeftijd onbekend was. Aan het slot der lijst als den jongsten van hen, wier schriften geëxcerpeerd werden, komt Hermogenianus voor met zijne libri epitomatorum. Schreef men dezen vroeger ook nog een werk toe fideicommissorum, die dwaling is sints lang hersteld †) en men kent van hem geen ander werk, dan het in den index genoemde.

Er is echter nog één schrijver, aan wien in de Digesten

---

*) Bluhme, p. 315, 327.

†) Verg. Mommsen ad L. 14 ad SCt. Trebell (36. 1.) p. 231.

eene plaats wordt toegekend, die in de lijst wordt gemist. Het is C. Aelius Gallus, uit wiens werk de Verborum quae ad ius pertinent significatione de L. 157 de V. S. (50. 17) is genomen. Daargelaten hoe de compilatoren aan die plaats gekomen zijn, de index liet hem volkomen teregt weg, daar de schrijver geen jurist, maar een grammaticus was en zijn werk dus niet onder de opgaaf der juridische literatuur behoorde.

V.

Uit deze vergelijking van de opgaven in den Index en de aanhalingen in de Digesten, blijkt dus duidelijk, zooals wij reeds bij den aanvang zeiden, dat men die lijst niet beschouwen kan als een eenvoudige opgaaf van de in de Digesten gebruikte werken. Er worden toch geschriften in vermeld, die niet in de Digesten opgenomen zijn en bij andere is een andere titel als de daar vermelde aangewezen. Daarentegen schijnen geen geschriften te zijn weggelaten, die den compilatoren ter hand waren, zooals men gewoonlijk aanneemt. Ik zeg schijnen, want met volkomen zekerheid is het niet aan te toonen, omdat de index slechts in één handschrift bewaard en daarin slordig afgeschreven op sommige plaatsen is bedorven, en omdat ook blijkbaar de titels in de handschriften van hetzelfde werk somtijds verschilden en de zamenstellers der Digesten zich tevreden stelden die over te nemen, zonder kritisch onderzoek, zooals zij die vonden.

Daarbij volgt uit de zamenstelling van den index, dat die als een zelfstandig bewerkt geheel moet beschouwd worden *).

---

*) Blijkbaar is de index oorspronkelijk in het Grieksch opgesteld, waarbij men de titels en namen naar het toen bestaande gebruik in het grieksch overschreef. In het handschrift van Florence zijn evenwel de titels der meeste werken en enkele namen weder in het latijn, gedeeltelijk met behoud van den griekschen vorm, hersteld, welligt om daardoor duidelijker verband te brengen tusschen deze opgaaf en de opschriften der leges, en de werken voor latijnsche gebruikers in Italië meer herkenbaar te maken. De orde om de werken naar hun omvang te rangschikken en de libri singulares, de μονοβίβλα (eene benaming die nooit monographie beteekent, maar altijd een werk van één boek aanduidt, verg. Du Cange, Gloss. med. et infim. graec. h. v.) aan het einde te plaatsen is alleen hierdoor schijnbaar verbroken, dat het ons bewaarde afschrift met zeer weinig zorg is gemaakt. Trouwens de index had uit een praktisch oogpunt voor hen, die de Digesten gebruikten, weinig waarde en eene mindere naauwkeurigheid, is dus niet te verwonderen,

Er heerscht een bepaalde orde in. Aan Julianus en Papinianus is eene bepaalde plaats aangewezen, de volgorde is verder chronologisch, al blijkt er uit dat de zamensteller niet naauwkeurig den leeftijd der schrijvers kende, maar slechts zeer in het algemeen dien kon vaststellen. Bij iederen schrijver heeft hij de werken naar het getal der boeken gerangschikt en van ieder werk dit getal opgegeven, met uitzondering alleen van die waarvan hij dit getal niet juist kende en daarom *τὰ μόνα εὑρεθέντα βιβλία* moest aanwijzen of het getal weglaten. Is dus werkelijk de index een zelfstandig overzigt der tijdens Justinianus nog bekende en bestaande regtsliteratuur, geen bloote index op de Digesten, dan ontleent die daaruit voor ons eene eigenaardige beteenis. Want dan weten wij daardoor wat toen reeds verloren was gegaan en wat nog, hetzij dan geheel, hetzij gedeeltelijk bestond en wij zien daarbij duidelijk den invloed van de wet van Valentinianus (L. 3 C. Th. de resp. prud. (1, 4)) in zoover van de vijf daargenoemde schrijvers, met uitzondering van Gaius, de schriften volledig schijnen te zijn vermeld, terwijl vele andere niet meer bestonden. Wij zien dat titels als b. v. ad Plautium en ex Plautio dezelfde schriften aanwijzen, uitgebreide commentaren en omschrijvingen, die als zelfstandige werken werden beschouwd, dat daarentegen notae slechts randglossen of scholiën aanduiden, die niet als een afzonderlijk werk van den notator werden gerekend *), dat evenzoo libri epitomati nog steeds als het werk van den oorspronkelijken schrijver golden, niet van hem die de verkorte uitgaaf had bezorgd. Ook mogen wij dan besluiten dat niet alle bestaande schriften in de Digesten zijn gebruikt, maar sommige of niet zijn geëxcerpeerd of, wat ik liever zou aannemen, bij het rangschikken en ordenen der afzonderlijke excerpten, de excerpten daaruit zijn ter zijde gelegd. De index leert ons

---

*) Vgl. Bremer, die Rechtslehrer und Rechtsschulen p. 58. Pernice, miscellanea p. 51. De L. 1 Th. C. de resp. prud. bewijst zeker niet, dat Ulpiani ac Pauli notae afzonderlijk bestaande werken waren, wel dat het critiseerende aanteekeningen en opmerkingen waren, over wier beteekenis men bij het gebruik van Papinianus' schriften twijfelen kon.

in dien zin de bibliotheek der compilatoren kennen, al waren niet alle handschriften volledig en al waren verschillende libri singulares van denzelfden schrijver somtijds in hetzelfde HS. vereenigd, en die verzameling juristische boeken was wel de volledigste die toen nog bijeengebragt kon worden; maar de index bewijst dan ook dat men hen ten onregte wel eens heeft verdacht fragmenten uit citaten bij anderen te hebben ontleend, want, zoo ooit, is dit althans zeker zeer zelden geschied, blijkens de bronnen, die hen nog ten dienste stonden. Dat toen van de oudere literatuur vóór Hadrianus slechts betrekkelijk weinig meer te vinden was, dat die door de werken der later classieke juristen, die veelal een compilatorisch karakter hadden, verdrongen en vervangen waren, kan ons niet verwonderen en wordt door den index volkomen bevestigd; trouwens wat toen nog overig was, is door de compilatoren der Digesten weder op zijne beurt overbodig gemaakt, vergeten en verloren geraakt.

BERICHT

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

Sedert het jaar 1845, toen voor 't eerst aan den wedstrijd in Latijnsche poëzie, door een Nederlandsch Maecenas geopend, twee-en-twintig dichters deelnamen (welk aanzienlijk getal echter reeds in het eerstvolgend jaar tot drie inkromp), hebben nog nooit zoo vele kampvechters naar den Hoeufftiaanschen eereprijs gedongen, als zich dit jaar hebben aangemeld. Niet minder toch dan tien dichters traden in het strijdperk met twintig stukken, zeer verschillend in uitgebreidheid, vorm en inhoud, zoowel als in poëtische verdiensten. Over dezen rijken voorraad van dichterlijke voortbrengselen wenschen wij thans verslag uit te brengen. Om echter onze taak bij de beoordeeling van zulk een groot aantal opstellen, en niet minder de uwe in het aanhooren van ons rapport, zooveel mogelijk te verligten, zijn wij te rade geworden, om al de ingekomen stukken in twee groepen te rangschikken, waarvan de eerste diegene bevat, welke ons, na een naauwkeurig onderzoek, niet verdienstelijk genoeg toeschenen, om voor den uitgeloofden prijs in aanmerking te komen; terwijl wij in de andere groep die gedichten hebben geplaatst, wier betrekkelijk hoogere waarde hen in ons oog op een gunstiger beoordeeling aanspraak geeft.

I.

1. Zes schrijvers met veertien dichtstukken vormen de eerste groep. Aan het hoofd dezer rij plaatsen wij, niet wegens zijne hooger verdiensten, maar enkel als een gevolg van het herkenningsteeken, waarmede wij het hadden gemerkt, het stuk met Nummer 1, hetgeen den korten, maar wel wat veel belovenden titel draagt van *Lux et Virtus.* Het is een Alcaicon van 52 verzen, juist twee meer, dan Hoeufft's beschikking als het minimum bepaalde. De auteur geeft het onderwerp aan in het opschrift: *Per dies autumnales a studiis feriandum atque rusticationi indulgendum:* eene stof, niet onhandig gekozen, en die met meer poëtisch talent en levendiger phantasie behandeld, aanleiding zou hebben kunnen geven tot een lief en bevallig lied, waarin het *dolce far niente* der vacantie-dagen werd bezongen. Maar onze schrijver had zulke snaren niet op zijn lier, en zijn werk is, met uitzondering van eenige weinige niet onbehagelijke verzen, meestal zonder geest en leven, hier en daar zelfs, gelijk een onzer het noemde, »houterig en kinderachtig" gebleven. Wel toont hij zekere vaardigheid in het hanteeren van het metrum, en heeft hij, wat te prijzen is, vlijtig Horatius gelezen: maar een en ander kan tegen de ernstige gebreken van zijn gedicht niet opwegen, terwijl hij het met de navolging van den Venusijnschen dichter soms wel wat ruim schijnt te nemen. Getuige daarvan b. v. de zesde strophe:

Duxisse gaudet pocula Lesbii,
Omni solutus foenore, coniugis
Venator oblitus domusque,
Stratus humi capit inde somnum,

waarin, behalve de drie laatste woorden, die vrij prozaïsch den zin sluiten, al het overige van Horatius is.

De slotsom van ons onderzoek over dit stuk is geweest, dat het niet verdiende als mededinger naar den prijs in aanmerking te komen.

2. Onder Nummer 2 ontmoeten wij een insgelijks vrij beknopt gedicht van 70 hexameters, waaraan de schrijver het welligt, ook voor zijne kunstregters, waarschuwend opschrift heeft gegeven: *Carminis ignaro edendum ne crede poetam*: wie zelf geen dichter is, mag zich niet vermeten een dichter uit te geven. Deze thesis wordt al op zeer zonderlinge wijze door den auteur geadstrueerd. Om zijne stelling te bewijzen gebruikt hij het *argumentum ab exemplo*, en haalt dan o. a. Hadrianus Junius, *Castalidum comes*, en Petrus Colvius, *Brugensis gloria*, ten voorbeeld aan. Nu hebben wij er niets tegen dat de eerste als uitgever van Martialis, en Colvius als dien van Sidonius Apollinaris wordt geprezen, en dat Gruterus die ook van het gezelschap is, *habilis* wordt genoemd: maar wie heeft ooit gehoord dat deze geleerden zelf verdienstelijke verzen hebben gemaakt, waardoor zij zich de bevoegdheid om dichters uit te geven zouden hebben verworven? En wat misschien nog vreemder klinkt: onze dichter beweert dat de kritiek in onzen tijd blijkbaar is achteruitgegaan, en schijnt het vooral gemunt te hebben op de moderne Critici, met name op Peerlkamp, die intusschen veel betere latijnsche verzen heeft uitgegeven, dan een der drie bovengenoemde geleerden, en zeker, als dichter, meer verdiensten heeft dan Adrien Tournebeuf, door onzen auteur bezongen als

sano Turnebus ingens
Doctrinam ore tonans,

die, naar ons beter weten, nooit verzen gemaakt, althans niet uitgegeven heeft. Bij de in 't oog vallende onbeduidendheid van dit gedicht en zijn paradoxalen betoogtrant, mogten wij ons in de beoordeeling niet laten verteederen door de beleefdheid door den schrijver bewezen aan eenigen onzer vaderlandsche, of ten onzent hospiteerende, geleerden uit den goeden ouden tijd, welke hij met hoogen lof vermeldt, en als *Dousa Batavorum stella*, *Heinsius pater*, *alacer Scaliger* en *Lipsius patriae lux* introduceert. Onmeedoogend, gelijk regt was, hebben we dit stukje bij het vorige ter zijde gelegd.

3. Nu volgt, onder nummer 3, een tweetal in menig opzigt minder berispelijke gedichten, met de opschriften *Proteus alter*, en *Monita ad Poplicolam*. Het eerst genoemde bevat een gesprek, in de onderwereld gevoerd, waarin Pluto, Charon, Caesar, Brutus, eenige schimmen en vooral zekere *Tertius*, die niemand anders als keizer Napoleon III is, beurtelings het woord nemen. Tertius is eigenlijk de hoofdpersoon; en de schrijver schijnt hem tot onderwerp te hebben gekozen, om eens naar hartelust aan zijn onverzoenbaren wrok tegen den gevallen keizer den teugel te kunnen vieren, en hem als een verachtelijken booswicht aan de kaak te stellen. Wel overlaadt hij daartoe Tertius met schimpwoorden en grofheden, en doet hem door Pluto en de overige personaadjes beurtelings *fur*, *trico*, *malefidus*, *irrisum Italis monstrum* en meer dergelijke liefelijkheden toesnaauwen; maar nergens schetst hij ons eigenlijk Napoleons karakter of ondeugden, en laat den lezer geheel in 't duister waarom de gevallen vorst toch zoo deerlijk gehavend en verguisd wordt. Daarbij ontbreekt aan dit gedicht doorloopend ernst en verheffing, en zelfs de poëtische vinding is uiterst schraal te noemen. Als eene proeve van den kieschen toon, die over het geheel ligt verspreid, wijzen wij hier slechts op de kneveling van Tertius door Charon, waarmede het gedicht besluit. Pluto had hiertoe bevel gegeven: » *Vincla, Charon, festina homini*", en daarop geeft de veerman van den Styx het volgend antwoord, met eene woordspeling aan 't eind, waarvan de geestigheid ons ontsnapt:

Ut ante,
Fuste caput remoque (virum iam nosco) dolabo.
Me docuit timuitque furens, quum virga cerebrum
Contudit, atque manu arreptus *bis marcus* utraque.

Het andere stuk van denzelfden auteur kwam ons veel beter geslaagd voor. Het is eene op menige plaats geestige satire, gemengd met een greintje humor, van het parlementaire leven eens volksvertegenwoordigers, in den vorm van raadgevingen aan een vriend, die tot lid van de Kamer

2. O
knopt
welligt.
heeft
wie ze
uit te
door
gebru
Hadri
gensis
gen
als d
Grut
noen
verd
bev
ven
bew
geg
der.
bete
bov
dic
be

d
n
d
1
1

dat de dichter meer eene beschrijving van mortieren, kanonnen, mitrailleuses en allerlei dergelijk moordtuig, dan wel van een eigenlijken veldslag of zeegevecht had geleverd. Zijn toeleg was vooral, dunkt ons, om den lezer eene proeve te geven van zijne vaardigheid, om de namen der moderne vernielingswerktuigen in de klassieke taal der ouden te vertolken, en de gansche nomenclatuur eener artillerie-school in Latijnsche verzen te dwingen. Soms, wij erkennen het gaarne, is hem die poging vrij wel gelukt. Nu en dan echter blijft de beteekenis der technische benamingen, door hem gelatiniseerd, onbestemd of onduidelijk. Zoo b. v. kan men in *aeneas vastasque moles* nog iets anders vinden dan juist gepantserde fregatten; terwijl *insueta Prussica* (eene licentie voor *Borussica*) *arma* vermoedelijk niet de bij de rijks-kanselarij geijkte Latijnsche term is voor zundnadelgeweren. Ook schijnt ons de auteur niet altijd even logisch en regtvaardig te zijn in zijn verbolgenheid tegen de Oostenrijkers, die hij, gelijk velen zijner landgenooten, geen goed hart toedraagt. Dit zij zoo. Maar daarom de vroegere bezitters van Lombardije een *miles barbarus* te noemen en hun de versperring der handelshavens ten laste te leggen, klinkt wel wat hard; en te beweeren, dat zelfs de runderen in de vrij geworden beemden, na den aftogt der Oostenrijkers, veiliger grazen, wel wat overdreven:

Patent repositis ostia mercibus
Obducta nuper milite barbaro,
Gregesque securi pererrant,
Qui lituis gemuere, campos.

Maar nog ernstiger bezwaren hebben wij tegen dit gedicht, als daar zijn: vele stroeve en kreupele verzen, minder zuivere latiniteit, en niet het minst, onwaarheid in de voorstelling en verheerlijking van denkbeeldige overwinningen, geheel, gelijk een onzer teregt aanmerkte, op leugenachtig dagbladen-nieuws gebouwd. Wat er trouwens te denken zij van de hier zoo hoog uitgebazuinde triomfen bij Custozza en Lissa, is hier en elders genoegzaam bekend; terwijl in

Italië zelf, de dichter Aleardi, ten aanhoore zijner landgenooten zich niet heeft ontzien te zingen:

O voi felici
Che non vedeste di Custoza il giorno,
Nè da Lissa l'ignobile ritorno!

De andere Ode van dien schrijver, met den langen titel; *Amedeus Hispaniarum Rex ab ictu globi ex ignea ballista explosi incolumis evadit*, bevat eenige vrij wel geslaagde strophen, maar mogt bij onze beoordeeling niet in aanmerking komen, wijl zij slechts 40 verzen telt, en alzoo beneden het minimum blijft, door Hoeufft's wilsbeschikking bepaald.

5. Twee keurige afdruksels van antieke gemmen, met de hoofden van Neptunus en Hercules, als kenmerk boven het gedicht No. 5 geplaatst, getuigden voor den klassieken smaak des inzenders en namen ons gunstig voor hem in. Ook het door hem gekozen onderwerp, eene Satire op de geestverschijningen der Spiritisten, ingeleid met de woorden van Propertius »*Esse aliquid Manes*", trok ons aan door zijne nieuwheid, behandeld althans in Latijnsche versmaat. Geen wonder dus, dat toen wij lazen:

Esse aliquid Manes sententia pulcra Properti
lugentis posuit, cum amissam morte puellam
quaereret in somno, et voltus revocaret amatos:
quippe erat insulso bellus pro tempore vates.
Nos melius: nobis propior cum Manibus usus;
nosse licet nobis quali sub imagine magnus
Caesar eat, quid agat Flaccus, quae carmina Naso
cogitet, aut veteres qua incedant veste Catones.
nil latet . . . . . .

de hoop in ons werd opgewekt, van op een geestige persifflage te zullen worden vergast op de spiritistische doodbezweringen onzer dagen. De schrijver zou ons zeker, dachten we, eenige oogenblikken van literarisch kunstgenot bezorgen, door met talent den geesel der Satire over deze

nieuwerwetsche phantasmagoriën te zwaaijen. Doch onder 't lezen werd onze verwachting al meer en meer te leur gesteld. De gekozen stof, zoo uitmuntend geschikt voor fijne penseeling van luimige tafereeltjes, voor vernuftige scherts en schildering van personen en karakters, was in de hand van den auteur fragmentarisch en onuitgewerkt gebleven. Over het geheel was de behandeling uiterst schraal te noemen, hier en daar zelfs arm aan gedachten. Wel verdienden taal en versificatie doorgaans te worden geprezen, en toonde zich de schrijver in staat iets beter afgewerkts en kunstmatiger gepolijsts te leveren: maar zoo als het stuk daar voor ons lag, voldeed het niet genoegzaam aan de eischen der kunst, en mogt dus naar ons oordeel geene eereplaats in de rij der verdienstelijke dichtstukken innemen.

6. Met dit nummer sluit de eerste groep der ingezonden prijsverzen Wij ontvangen hier een ganschen bundel gedichten, zeven in getal, met het ietwat uitdagende motto: *Facilius est ridere quam imitari* Al die stukken zijn onderling zeer verscheiden in onderwerp, versmaat en uitgebreidheid, maar komen allen overeen in — onverstaanbaarheid: 't is eene ware verzameling van logogryphen. Van de zeven waren er gelukkig vijf, die wij, na een oppervlakkig overzigt, konden ter zijde liggen, omdat zij het vereischte getal verzen niet inhielden. Maar door de twee andere, het eerste en het voorlaatste, beide betrekkelijk van veel grooter omvang, waren wij verpligt ons heen te worstelen Van de eerste Ode in 17 Alcaische strophen *Ad Dominicum Caruttium v. cl.* verstond, na eene herhaalde lezing, niemand onzer iets, dan de vertrouwelijke mededeeling des auteurs in de eerste strophe, dat hij reeds op ver gevorderden leeftijd is:

Nimis fideles deficiunt dies
Amice, nobis: jam premit ad necem
Tempus paratum luctuosis
Funeribus, sine mente sana

welke uitboezeming in de voorlaatste strophe haren tegenhanger vindt in den wensch des dichters, om binnen kort

de gelukzaligheid des hemels te genieten, en zich daar door zijn hooggeachten vriend gevolgd te zien:

Christus recludit limina iam sui
Beata regni: nil moror ingredi.
Spero futurum te sequacem:
Cetera dissimulo canorus.

In het tweede stuk slaagden wij niet veel beter in de ontcijfering dezer cabbalistische poëzij. De dichter schrijft hier een brief van 82 hexameters aan een ander zijner vrienden, met name Hernicus, dien hij bij den aanvang aldus, zonderling genoeg, apostropheert:

Hernice, nomen habes, quod iniquae contiguum sit
Naturae morbi: tamen es mihi dignus amari.

Het tamen is hier natuurlijk *ad captandam benevolentiam*. Nu volgt de behandeling van het gekozen argument, dat in het opschrift aangeduid, nog al uitlokkend klinkt: *De amoribus philosophorum*. Maar wat vrind Hernicus, na de aandachtige lezing dezer wijsgeerige beschouwingen over gezegd onderwerp, er van begrepen zal hebben, durven wij niet gissen; doch wat ons zelven aangaat, vinden wij ons gedwongen te verklaren, dat, had de auteur de beleefdheid niet gehad om het onderwerp van zijn poëem aan het hoofd daarvan te plaatsen, niemand onzer het na de lezing zou hebben geraden. Maar genoeg hiervan. We zouden trouwens ons literarisch geweten bezwaren, met u langer over de verzenfabricatie van dezen poëtaster te onderhouden. Veroorlooft ons liever u hier, in 't voorbijgaan, een enkel woord van collegiaal mededoogen te vragen voor een drietal ambtgenooten, die zich soms verpligt zien aan de lezing, schifting en beoordeeling van zulk slag van gecadenceerden onzin eenige uren arbeids te besteden Hun deerniswaardig lot vormt de schaduwzijde van Hoeufft's vrijgevige beschikking; waarlijk, de regters zijn hier beklagenswaardiger dan de gevonnisden.

II.

Doch we zouden gevaar loopen van onbillijk en ondankbaar te worden, indien wij niet erkenden, dat ook in het leven van Hoeufft's kunstregters het *post nubila solem* eene waarheid blijft. De groep gedichten, waarover wij thans verslag gaan uitbrengen, bezorgde ons menig oogenblik van literarisch genot. Gelieft ons voor de beoordeeling dezer vier stukken nog eene korte poos uwe welwillende en geduldige aandacht te schenken.

Het eerst op onze lijst plaatsen wij het vrij uitvoerige, straks te noemen gedicht, en doen zulks, niet om door deze plaatsaanwijzing ons gevoelen uit te drukken over zijne betrekkelijke waarde tegenover de twee volgende stukken; maar wèl omdat wij, wegens later te vermelden redenen, met eenig voorbehoud jegens den auteur wenschen te handelen, en hem niet onvoorwaardelijk eene loffelijke vermelding en de eer der uitgave kunnen aanbieden.

a. Ornithogonia: voorwaar een uitlokkende titel voor alle liefhebbers van gepluimde zangers. De aantrekkelijkheid des onderwerps gaf ons dan ook moed, om zonder tegenzin met de lezing dezer 295 hexameters te beginnen. Een fijn observator en ervaren ornitholoog geeft er, in vloeijende verzen en doorgaans zuiver en elegant Latijn, praktische lessen in de Canarievogel-teelt. Maar laten wij het den auteur u zelf liever zeggen, bij den aanvang van zijn leerdicht, in deze fraaije regels:

Alitibus quae cura domi sit rite creandis,
Quos dulces liquido modulantes gutture voces
Mittit Atlanteo seclusa Canaria ponto,
Dicere fert animus: levium spectacula rerum
In promptu, at non quae capitur levis inde voluptas,
Dulcia naturae si quem miracula tangunt.

Men ziet het den schrijver aan, hij is een gevoelvol beschouwer der Natuur, en weet ook het verhevene te ontdekken in het schijnbaar kleine. Het laat zich van hem

verwachten, dat hij zijn onderwerp meester zal zijn en het *con amore* behandelen. En die verwachting stelt hij niet te leur. Trouwens onze dichter weet alles en ziet alles, en heeft, soms welligt wel wat indiscreet, alles bespied en afgezien in de kleine vogelwereld. Hij zal u tot in de geringste bijzonderheden leeren hoe eene voliere moet worden ingerigt, hoe de nestjes gebouwd en bekleed; wat al in het oog is te houden bij de keuze der mannetjes en wat op te merken bij het croiseeren van 't ras met de distelvink; welke voorzorgen moeten genomen worden bij het broeijen en het eerste uitkomen der kleinen. Hij is bekend met al de geheimen zijner goudgevederde lievelingen, en zal u alles verklappen, zelfs van hun intiemste leven! Daarbij heeft hij een open oog voor al hunne behoeften, en weet geneesmiddelen voor al hunne kwalen. En over dat alles en nog veel meer, bezit de dichter het zeker niet alledaagsch talent van in fraaie Latijnsche verzen aangenaam te kunnen keuvelen. Vergunt ons u een enkel staaltjen te geven van de bevallige manier, waarop hij zijne kleine tafereeltjes weet te stoffeeren. In de volgende regels schildert de auteur de luidruchtige opgetogenheid van de kinderen des huizes, bij het uitkomen van een nieuw gebroedsel Canaries; zij schenen ons een waar meesterstukjen in het genre:

Jamque optata dies venit, tenuissimus alto
Auditur gemitus thalamo; pueri atque puellae
Scandunt visendi studio, perque omnia capsae
Spiramenta avidos certant immittere ocellos.
Pulsat corda tremor. Tum vero excita repente
Mater abit, pullusque recens implumis ab ovo
Exiguo totus consurgit corpore, et alte
Osculo hiat roseo, tremebundaque colla fatigat:
Purpureus ceu mane novo caput exserit arvis
Flosculus, aurorae recreat quem roscidus imber.
Raptim laeti abeunt, resonant clamoribus aedes:
Gentis, io, spes orta novae! tum agit anxia primas
Cura parare dapes; similamque atque intuba quaerunt,
Miscueruntque ovi madido cum pane vitellum.

Haud mora, festino repetunt aviaria gressu;
Dona gerunt, paterisqne locant obsonia plenis.
Inde referre pedem et foribus post terga recessus
Occlusis, tacito subsistere limine furtim
Rimarique novum per aperta foramina ludum.

Wij vertrouwen op uwe instemming te mogen rekenen, wanneer wij deze verzen in hunne soort voortreffelijk noemen. Het stuk bevat er meer van dezelfde gehalte. Wij zouden dan ook niet aarzelen aan den Dichter der *Ornithogonia* hoogen lof toe te kennen, en hem vergunning te vragen om zijn stuk te laten drukken, indien ons niet onlangs het gerucht ware ter oore gekomen, dat een veertigtal jaren geleden een gedicht van gelijken naam door zekeren Gaetano Bugansa was uitgegeven. Wij wenden, hoewel tot nu toe te vergeefs, pogingen aan om dat dichtwerk ter inzage te verkrijgen, ten einde ons te vergewissen of wij hier met een *carmen iam ante editum aut ex alia lingua translatum* te doen hebben, in welk geval wij, door Hoeufft's voorschrift daaromtrent, verpligt zijn dit gedicht buiten mededinging te houden.

b. Wij gaan nu over tot de beschouwing van een ander insgelijks uitvoerig gedicht, of liever van een bundel met meer dan 450 verzen, die het Ovidiaansche motto draagt: »*Pius est patriae facta referre labor,* en tot opschrift heeft: *Fasti Insubrici: Tetralogia historico-lyrica cum Prologo et Epilogo.* De schrijver is een Milanees, die eene merkwaardige episode uit de middeleeuwsche geschiedenis zijner beroemde vaderstad bezingt. Hij doet zulks niet zonder talent, in vier Oden, voorafgegaan door een Proloog, waarin hij, volgens voorvaderlijk gebruik, maar ietwat langwijligér dan het de Ouden deden, in 30 verzen de Muzen aanroept, en aldus zijne aan haar gerigte bede om welwillende hulp besluit:

Vester ego, vestro adflatu ne deserar, oro;

terwijl hij tevens in hoffelijke termen zich aan zijne kunstregters aanbeveelt:

Vosque, favete, viri, quibus haec ego mitto legenda,
Arcessita meo adfuerint si numina voto.

De vier zangen, *Carmina*, die nu volgen, zijn alle van historischen inhoud. Beurtelings, in chronologische volgorde, worden gebeurtenissen geschilderd uit de geschiedenis der stad Milaan in de laatste helft der twaalfde eeuw. Gelijk bekend is, spanden toen de voornaamste steden van Lombardije, met name Brescia, Bergamo, Cremona, Ferrara en Mantua te zamen, om in vereeniging met Milaan, die zij als haar hoofd erkenden, den zoogenaamden Longobardischen Bond te sluiten, ten einde hare vrijdommen tegenover Keizer Frederik Barbarossa te verdedigen. Daartoe zonden zij afgevaardigden naar het klooster Pontida om gezamenlijk te beraadslagen: welke bijeenkomst in het eerste lied verhaald wordt. Op die vergadering werd besloten om door vereenigde pogingen van al de bondgenooten de stad Milaan op te bouwen, die tijdens de voorafgaande oorlogen verwoest was geworden. Aan de beschrijving dier opbouwing is de tweede zang, een der best geslaagden, gewijd. Al de steden der foederatie verleenen om strijd hare hulp; niemand blijft achter in burgerlijke trouw en zamenwerking:

Instant ardentes nullo discrimine cives,
  Cumque viris matres, cum puerisque senes.
Melliferam qualis gentem per florea rura
  Improbus exercet, sole calente, labor.

De bondgenooten, aangevoerd door hun wakkeren Podesta van Milaan, zijn niet ongelijk in hun bouwijver aan Israëls ballingen, toen deze na hun terugkeer de muren der Heilige stad weder oprigtten:

Sic instaurabat patrias quo tempore sedes
  Littore ab Euphratis gens Solymea redux,
Alterutro muros properare est visa lacerto,
  Altero in adversos arma tenere ferox.

Inderdaad moesten ook de Milanezen weldra met het zwaard in de hand hunne uit de puinhoopen verrezen stad verdedi-

gen. Keizer Frederik trok andermaal tegen haar op, en dreigde opnieuw het werk van zoo veel opoffering te vernietigen. Maar de bondgenooten bleven elkander getrouw, en versloegen, hoewel minder in getal, Barbarossa's legerbenden in de vlakte van Legnano. De derde zang geeft eene aanschouwelijke beschrijving van dien bloedigen veldslag. Na deze nederlaag zag zich de Keizer genoodzaakt om te Constanz den vrede te sluiten, en het vierde lied bezingt dezen voor de Milanezen eervollen afloop van den strijd. Aan het slot van zijn reeds lang gerekt gedicht geeft de schrijver nog in een *Epilogus* ruim 40 hexameters ten beste, om in hoffelijke bewoordingen zijne beoordeelaars gunstig over zijne poëtischen arbeid te stemmen. Zijne door vaderlandsliefde ingegeven verzen gaan weldra de Alpen overtrekken: moge hun in de Koningin der Bataafsche steden eene goede ontvangst worden bereid!

Het doet ons werkelijk leed, dat wij aan den wensch van dezen vlijtigen beoefenaar der Latijnsche poëzie slechts ten deele kunnen voldoen. In het gezelschap der Dichters, welke straks volgen, mogten wij hem de eerste plaats niet toewijzen. Wel beweegt de auteur zich met veel gemak op het terrein zijner geliefkoosde studie; wel slaagt hij er somtijds in aanschouwelijke beschrijvingen te geven, gelijk o. a. in zijne derde Ode, die van den veldslag bij Legnano; maar hem ontbreekt het talent, om zijne dichterlijke amplificatiën naar de eischen der kunst te besnoeijen; door welk gebrek zijne voorstelling meermalen sleepend, onbehagelijk, en voor den lezer vermoeijend wordt. Als wij hem een vriendelijken raad mogten geven, zou het zijn, dat hij zijn aanleg tot breedsprakigheid poogde te matigen, en liever wat meer tijds mogt besteden, om zijne zoo gewillig uit de pen vloeijende verzen, wat taal- en juistheid van uitdrukking aangaat, van gebreken te zuiveren, die hen thans ontsieren. De slotsom van ons oordeel over dit stuk vindt zich tamelijk wel uitgedrukt in de woorden, welke een van ons onder zijne aanmerkingen daarover neêrschreef: »*Si minus peccasset, fecerat ille minus:* te goed om te verwerpen, te zwak om te bekroonen." Desniettemin zou het ons aangenaam zijn, indien de schrijver

zich bekend maakte, en daardoor ons gelegenheid schonk, om zijn gedicht, na eenige aangebragte verbeteringen, op kosten van Hoeufft's legaat uit te geven.

c. Er blijven nu, in deze groep, nog twee gedichten ter beoordeeling over, welke ons in eene geheel andere sfeer van denkbeelden gaan verplaatsen. Beider schrijvers zochten hun onderwerp meer in de wereld der idealen, binnen welke zich hunne poëzij bij voorkeur beweegt. Anderen, zegt de auteur van het eerste stuk met het opschrift: *Sicelides Musae paulo maiora canamus*, anderen mogen de meesterwerken der nieuwe nijverheid, de wonderen van spoorwegen en telegrafen beschrijven; — die hij zelf bij den aanvang van zijn gedicht in fraaije verzen schildert — liever zoekt zijne Muze, *studiis assueta severis* in verhevener kringen voedsel voor haren geest en een onderwerp voor haar lied:

Nobiliora quidem nec crasso obnoxia sensu
Expers materiae mea mens sua pabula quaerit.

Voor dezen zang bepaalde zich de keuze des schrijvers bij de karakterschets van een der grootste mannen en bewonderenswaardigste geniën der dertiende eeuw, den beroemden kerkleeraar, wijsgeer en dichter Thomas van Aquino, door onzen Erasmus teregt *vir non suo tantum saeculo magnus* genoemd. In het aan gewigtige gebeurtenissen zoo rijke leven van den *Doctor Angelicus* en onder de veelzijdige verdiensten dezer grootsche gestalte in de geschiedenis der middeleeuwen, heeft de auteur eene wijze keuze gedaan. Vooral die zijde van Thomas' persoonlijkheid doet hij op den voorgrond treden, welke hem als wetenschappelijk apologeet der Goddelijke Openbaring en als wijsgeerig verdediger des Christendoms tegen het ongeloof kenschetst. Vol van geestdrift voor zijn held en vol van bewondering over diens edelaardige gaven, grijpt de dichter naar zijn lier, en forschgebouwde verzen vloeijen hem uit de pen: *facit admiratio versum.* Hoort slechts hoe hij in Thomas de wederzijdsche zamenwerking van Geloof en Rede bezingt:

At Thomae ingenio vel adhuc maiora parantur.
Mentibus immensum quiddam quaerentibus ima
Quid prodest ratio spatiisque coercita iniquis?
Iudicio male ducta suo mens debilis errat,
Ni simul alma fides, media ceu nocte coruscans
Quasset inextinctos arcanae lampadis ignes.
Sic valuit Thomas, tentato haud amplius ausu,
Praelucente fide, naturae abrumpere claustra.
Incedit ratio, et Numen vestigia firmat
Haud ultra titubata solo, securus et ille
It, volat, assurgit, coelo caput inserit alto,
Laetus ubi fixis haerens obtutibus, aequas
Dignoscit rerum primaeva in origine causas.

Ik weet niet of een onzer deze regels op het oog had, toen hij als slotsom zijner waardeering van dit stuk neêrschreef: »Een prachtig gedicht, vol gloed en bezieling"; maar wat mijzelven aangaat, vereenig ik mij zonder voorbehoud met die welverdiende lofspraak, welke ook, hoewel niet in gelijke mate, door onzen derden ambtgenoot beaamd werd. Gaarne zagen wij ook dit stuk op kosten van Hoeufft's legaat, na verwijdering van eenige onnauwkeurigheden, uitgegeven, en hopen dat de schrijver door bekendmaking van zijn naam, hierin zal bewilligen.

d. Het laatste gedicht, waarover ons nog te spreken overblijft, is eene Elegie van ruim honderd verzen, waarvan de titel *Bonus Pastor* het onderwerp aangeeft. Niet onjuist zou men dit schoone dichtstuk eene poëtische paraphrase kunnen noemen van de Evangelische parabel des Goeden Herders volgens Joh. X, in verband met eenige andere Bijbelplaatsen *). Want nergens heeft het de dichter willen verbergen, dat hij zijne gansche stof aan de gewijde oorkonden heeft ontleend. En toch is het hem gelukt op zijne wijze, met onmiskenbaar talent, oorspronkelijk te zijn. Trouwens, in het oog van elk bevoegd kunstregter zal het den schrijver dezer in vorm en

*) Vgl. vooral Mt. VII, 15; Luc. XV, 4—7; en Joh. VI, 35.

taal onberispelijke Elegie, zonder twijfel als eene hoog te waardeeren verdienste worden aangerekend, dat hij, zonder aan den verheven eenvoud der gewijde beeldspraak te kort te doen, toch op menige plaats den diep liggenden zin en het symbolisme der Johanneïsche parabel heeft verhelderd en ontwikkeld: — kleine juweeltjens hier en daar uitgestrooid op het goud der evangelische grondstof, fijne lichttoetsen aangebragt op het oorspronkelijk tafereel En dat alles met eene soberheid en een gekuischten kunsttakt, die bij elken trek de meesterhand verraden. Hoewel de eigenaardige zamenstelling en de innige zamenhang der onderdeelen in dit gedicht eene fragmentarische mededeeling niet wel toelaten, willen wij u toch gelegenheid geven, zij het dan door eene enkele proeve, om zelf te kunnen oordeelen of wij de verdiensten dezer liefelijke Elegie te hoog hebben aangeslagen. Wij kiezen daartoe een twintigtal verzen, waarin de dichter de gevaren schetst, die het geliefde Lam bedreigen, ook dan nog wanneer het reeds aan den verslindenden tand der roofdieren of andere onheilen ontkomen is. Het is de Herder, die het Lam in dezer voege toespreekt:

Sed te finge etiam rictus vitasse ferarum
    Praedonumque dolos mortiferamque luem;
Nil egisse puta, tibi enim qui vertitur annus
    Certa pericla magis nec superanda vehit.
Tempora veris eunt: zephiro laxata tepenti
    Floribus et vario germine ridet humus.
Plurimus illudens viridanti gramine rivus
    Perspicuis passim lene susurrat aquis.
Hinc libertatis venit tam dira cupido,
    Lascivaque libet carpere prata fuga.
Nunc tondere iuvat teneras de palmite frondes,
    Pronaque nunc undis ora rigare vagis.
Verum ubi tristis hiems ruri subducet honorem,
    Eludetque sitim lympha revincta gelu,
Quid tibi mentis erit? Nequicquam tecta requires
    Hospita: ieiunum bruma necabit iners.
Funere ne fias luctus mihi causa perennis,

Ad caulas propere, dum licet, agne, redi.
Insidiae procul hinc aberunt artesque dolosae:
Tempora securae plena quietis ages.
Pabula sufficiam, quae qui semel attigit ore,
Non rabidam posthac sentiet ille famem;
Pocula praebebo, quae si quis traxerit haustu,
Protinus excedet non reditura sitis.

Hebben wij te veel gezegd, als wij deze verzen — en de Elegie telt vele dergelijke — hoogst voortreffelijk noemen? En mogen wij ons niet met uwe goedkeurende instemming vleijen, wanneer wij aan hun dichter de eerste plaats en den gouden eereprijs in den kampstrijd der Latijnsche poëzie toekennen? In dat vertrouwen vragen wij aan den voorzitter verlof, om het verzegeld naambriefje, bij dit stuk behoorend, te openen; en wij hopen, dat gij den gelukkigen dichter, die bij zoo veelzijdige mededinging overwinnend uit het strijdperk treedt, uwe vereerende toejuiching niet zult onthouden.

TH. BORRET.

J. C. G. BOOT.

S. A. NABER.

2044 092 696 129